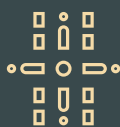

*Titkos cikkek
az örök békéhez*

Ünnepi tanulmányok a 70 éves
FÜLÖP MIHÁLY
tiszteletére

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Titkos cikkek az örök békéhez
Ünnepi tanulmányok
a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére

Titkos cikkek az örök békéhez

Ünnepi tanulmányok a 70 éves Fülöp Mihály tiszteletére

Szerkesztette
Zachar Péter Krisztián és Barna Attila

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

A kötet szerzői

Baráth Magdolna	Horváth Attila	Ördögh Tibor
Bartók András	Joó András	Rada Péter
Cseh Gergő Bendegúz	Kaiser Tamás	Remek Éva
Csizmazia Gábor	Kaszap Márton	Robák Ferenc
Cs. Kiss Lajos	Kecskés D. Gusztáv	Sallai János
Deli Gergely	Kis Norbert	Speck Gyula
Egedy Gergely	Kiss Dávid	Stark Tamás
Fedinec Csilla	Kovács Tamás	Szakály Sándor
Garadnai Zoltán	Lovászy László Gábor	Szenes Zoltán
Gecse Géza	Lönhárt Tamás	Szerencsés Károly
Gecsényi Lajos	Marsai Viktor	Ujváry Gábor
Halász Iván	Molnár Anna	Vukman Péter
Hettyey András	N. Rózsa Erzsébet	Zachar Péter Krisztián

A kötet címválasztása utalás Immanuel Kant *Az örök békéhez* című munkájára.

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Tördelőszerkesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Nagy Judit

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

ISBN 978-615-6598-26-4 (nyomtatott)
ISBN 978-615-6598-27-1 (ePDF)

© A szerzők, 2023
Szerkesztés © Zachar Péter Krisztián, Barna Attila, 2023
© A kiadó, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

Ad multos annos! | 9

Baráth Magdolna

Magyarország bekényszerítése
a szovjet „külső birodalomba” | 13

Bartók András

Törbaltáktól a gerilla-hadviselésig –
Szun-ce *A háború művészetének* történelmi kontextusa,
annak reflexiói a kínai stratégiai kultúrában | 23

Cseh Gergő Bendegúz

Kompország a Balti-tenger partján –
Finnország a II. világháború nagyhatalmai között | 33

Csizmazia Gábor

A liberális nemzetközi rend és az európai béke
az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájában | 49

Cs. Kiss Lajos

Carl Schmitt

államtani kutatási programjának első szakasza | 57

Egedy Gergely

Észak-Írország: újraegyesülhet az ír sziget? | 75

Fedinec Csilla

Gyalog, vonaton, rossz autókkal elhordott Szovjetunió –
avagy kishatárforgalom
a magyar–szovjet határon 1989–1990-ben | 83

Garadnai Zoltán

Franciaország nagyköveti kapcsolatfelvétele Magyarországgal,
Romániával és Bulgáriával 1963-ban | 91

Gecse Géza

Az ukrán államiság –
az orosz, a szovjet és az ukrán
államnemzeti törekvések tükrében 1917–1991 | 101

Gecsényi Lajos

A kikényszerített egység –
Belharcok a Magyar Nemzeti Bizottmányban (1950–1951) | 123

Halász Iván

Díszmagyar ruha és a két világháború közötti magyar külügyi szolgálat | 131

Horváth Attila

A szovjet megszálló hatóságok
nemzetközi jogi vonatkozásai Magyarországon a II. világháború után | 139

Jóó András

A Délkelet-Európa felé folytatott brit politikai hadviselés
szempontjai és működési keretei 1942-ben | 155

Kaiser Tamás

A paradiplomácia szubnacionális szereplői: regionális
képviseltek működése Brüsszelben | 165

Kaszap Márton

A 2022-es észak-írországi választások | 179

Kecskés D. Gusztáv

Az 1956-os magyar menekültek befogadása Franciaországban | 191

Kis Norbert

Esszé a magyar felsőoktatási modellváltás
kockázatairól és mellékhatásairól | 205

Kiss Dávid

Az 1947-es békeszerződés katonai részének későbbi megsértése 1947–1956 | 221

Kovács Tamás

„Magyar–német két jó barát?” –
Gondolatok a II. világháború alatti magyar–német kapcsolatokhoz | 233

Lovász László Gábor

Macron második elnöki terminusa elé: a gaulle-ista stratégiai szuverenitás víziója
az orosz–ukrán háború és az atomenergia tükrében | 247

Lönhárt Tamás

Nagy Imre és Rákosi Máttyás az „Erdély-kérdésről” –
Kelet-közép-európai kommunizmus, nacionalizmus, területi viták (1940–1956) | 259

Marsai Viktor

Szocialista projektkísérletek Etiópiában az 1960-as években | 273

Molnár Anna

Az olasz államadóság kezelése
2011 és 2022 között | 281

N. Rózsa Erzsébet

Irán és India –
közös vagy eltérő érdekek
a „majdnem szomszédságban” | 291

Ördög Tibor

Szerbia külpolitikájának változása az orosz–ukrán háború hatására | 307

Rada Péter

A külpolitikai tradíciók és az Egyesült Államok kapcsolata
az Európai Unióval történeti kontextusban | 321

Remek Éva

Változó biztonság,
változó biztonságfelfogás | 337

Robák Ferenc

A diplomáciai protokoll helye
a tudományágak között | 351

Sallai János

Magyarország határai
az 1947-es párizsi békeszerződés után | 361

Speck Gyula – Hettyey András

A müncheni konszenzus mérlege – Németország mint vezető hatalom? | 371

Stark Tamás

Előholokauszt Kelet-Európában | 383

Szakály Sándor

Aki a Moszkvában 1944 szeptember–októberében tárgyaló magyar fegyverszüneti
küldöttséget vezette –
Vitéz Faragho Gábor vezérezredes életútjának rövid vázlatja | 397

Szenes Zoltán

ANATO első bővítése (1952) | 407

Szerencsés Károly

Pium desiderium | 427

Ujváry Gábor

„Egyéniségünket nem egyszer le kell küzdenünk a mindig szükséges kiegyenlítés
érdekében” – Klebelsberg Kuno 1919 utáni politikai útkeresése | 435

Vukman Péter

Branislav Živkov
jugoszláv politikai emigráns
és a magyar állambiztonság | 447

Zachar Péter Krisztián

Ausztria és az európai rend –
Migráció, identitás, semlegesség | 461

Ad multos annos!

Nemzetközi kapcsolatok, békerendszerek, szerződések és diplomácia, magyar külpolitika és a francia kapcsolat. Amennyiben e fogalmak hazai szakirodalmában elmerülünk, nem kétséges, hogy az elsők között Fülöp Mihály kiemelkedő szakmai eredményeivel találkozunk. Egy olyan életművet ünnepelhetünk jelen kötet megjelenésével, amely immár öt évtizedre visszatekintve járult hozzá a magyar külügyi szakértők és diplomaták generációinak oktatásához és pályára állításához.

Fülöp Mihály tudományos érdeklődése 1975-ben a Budapesti Corvinus Egyetem jogelőd intézményében, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen megszerzett közgazdász végzettségét követően egyre inkább a történelmi kérdések, a magyar külpolitika tanulmányozása és az európai békerendszerek felé fordult. Így 1977-ben a közgazdaságtudományok doktora, majd 1993-ban a történelemtudományok kandidátusa lett. Tudományos eredményei révén szakmai előmenetele is biztosított volt: 1975 és 2000 között tanársegédként, adjunktusként, docensként, majd egyetemi magántanárként végzett elismert oktatói tevékenységet a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékén és jogelődjein. Ezzel párhuzamosan kutatóként 1975 és 2000 között részt vett a Magyar Külügyi Intézet munkájában, sőt a rendszer-váltás körüli átmenet időszakában igazgatója is volt az intézetnek.

Az új felsőoktatási elvárásokhoz alkalmazkodva Fülöp Mihály 1999-ben eredményesen teljesítette habilitációját Magyarországon. Ugyanakkor közel tíz éven keresztül oktatott francia nyelven diplomáciatörténeti tantárgyakat franciaországi egyetemeken és doktori iskolákban (Sorbonne, École Normale Supérieure, Sciences Po, Lyon, Orléans, Grenoble). Francia nyelvű tudományos és oktatói munkásságának elismeréseként, a magyarországi oktatói közösségben szinte egyedülálló módon, a Conseil National des Universités (Országos Egyetemi Tanács) 22. történelemtudományi osztálya által minősített egyetemi professzor lett Franciaországban is. A magyar tudományos életben pedig az MTA köztestületi tagjaként, sőt a Magyar–Román Történelem Vegyesbizottság titkáraként tette le névjegyét a diplomáciatörténeti kutatások elindítása terén. Munkái révén számos korábban ismeretlen és kiadatlan történeti, diplomáciai forrás láthatott napvilágot, és lett a közös kultúrkincsünk, valamint történettudatunk részévé.

Kutatóként részt vett a magyar és a francia külügyminisztérium tervező-elemző főosztályainak és külügyi intézeteinek európai uniós kutatási projektjeiben (IFRI – Maison des Sciences de l’Homme), NATO fellow ösztöndíjjal, majd legújabban az Institut Prospective et Sécurité en Europe balkáni geopolitikai kutatócsoport tagjaként regionális kutatásokban. Kutatásait 2004-ben a George Washington Egyetemen Fulbright Fellow-, 2007-ben a Stanford Egyetem Hoover Intézetében Campbell National Fellow-ösztöndíj támogatta. Egyénisége, eredeti kutatási témái és a modern módszertanok ötvözésének köszönhetően az elért eredmények mindig beépültek aktuális oktatói munkásságába, és a magyar közvélemény is folyamatosan megismerhette ezeket.

A nemzetközi ügyek iránti elkötelezettség és a széles szakmai ismertség, valamint kapcsolati háló végig jelen van Fülöp Mihály professzor úr életművében. Ennek is betudható, hogy tudományszervező tevékenységét nemcsak anyaintézményében fejtette ki, de 1999 és 2000 között a Károli Gáspár Református Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Intézet intézetvezetője volt. Sőt, a magyar nemzetközösség egészének érdekeit is szem előtt tartva 2005 és 2008 között a révkomáromi Selye János Egyetem tudományos és nemzetközi rektorhelyetteseként építette a magyar nyelvű felsőoktatási kapcsolatokat. 2010 és 2016 között a Debreceni Egyetem egyetemi tanára volt. 2014-től kapcsolódott be a Nemzeti Közsolgálati Egyetem fejlesztésébe és építésébe. Előbb az NKE Államtudományi Intézetének kutatóprofesszoraként és a Magyary Zoltán Chair kitüntető cím birtokosaként segítette a képzésfejlesztést és a nemzetközi kapcsolatok kiépítését. Majd az NKE Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar létrejöttét követően az Európa-tanulmányok Tanszék oktatási munkájába és tehetséggondozásába kapcsolódott be. Ennek is volt köszönhető, hogy a 2017–2018-as tanévben elnyerte a Kar kiváló oktatója címet. Az NKE Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar életében a Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszék egyetemi tanáraként számos tudományos előadással, konferenciák szervezésével, a tanszék nemzetközi oktatási kapcsolatainak bővítésével járult hozzá a közösség építéséhez. A magyar külpolitika történetének és a diplomáciatörténet modern korszakainak elmélyült oktatása nemcsak évtizedes kötelezettség számára, de mindannyian, akik vele együtt dolgozhatunk, látjuk, hogy szívügye is. Elkötelezetten építette a kutatók között a kapcsolatokat, segítve a kortárs és fiatalabb korosztály kiemelkedő tehetségeit. Egyben az elmúlt évtizedekben megjelent magyar, francia, orosz, angol és román nyelvű kötetei és tanulmányai az 1947-es párizsi béke körülményeiről és részleteiről, a szövetségesek Európa-politikájáról, a Külügyminiszterek Tanácsának vagy az Európai Tanácsadó Bizottság működéséről, a magyar bilaterális kapcsolatok egyes elemeiről megkerülhetetlen mérföldkövek a jövő tudós- és diplomatagenerációinak oktatásában is.

Kedves Professor Úr! A magam és a kötet szerzőinek nevében is sok szeretettel és tisztelettel köszönök 70. születésnapod alkalmából! Kimagaslóan értékes, példamutató pályafutás állomása e kerek születésnap, amely semmiképp sem záróakkord, hanem egy új feladatkör kezdete. Immár az NKE szenátusa által is *professor emeritusi* körbe emelve, kérek, légy továbbra is egyetemi közösségünk megbízható, aktív segítője! E kötet szerzőivel közösen kívánunk szerető családot és barátaid körében megélt, további alkotó gondolatoktól termékeny, egyben az egyetemi közösségért végzett munkával és rendkívüli tudományos aktivitással teli évtizedeket! Isten éltesen, *ad multos annos!*

Deli Gergely
rektor

Baráth Magdolna

Magyarország bekényszerítése a szovjet „külső birodalomba”

Sztálin 1944 őszén a Moszkvában tartózkodó jugoszláv delegáció jelenlétében a következő sokat idézett kijelentést tette: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahova a hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”¹ Végeredményét tekintve ez a sztálini „forgatókönyv” valósult meg Magyarországon is a II. világháborút követően, az azonban a mai napig vitatott kérdés, hogy Sztálinnak, illetve a szovjet vezetésnek volt-e eleve kész terveze a megszállt országok szovjetizálására. Nyikita Petrov orosz történész azt állítja, hogy Sztálinnak már 1945 elejére pontos és átgondolt terve volt Kelet-Európa szovjet mintájú átalakítására és a kelet-európai államok szovjetbarát blokkjának létrehozására, és bizalmasai körében erről nyíltan beszélt.² Az általunk ismert, illetve kutathatóvá vált orosz levéltári dokumentumokban ugyanakkor a térség szovjetizálása még utalásszerűen sem jelenik meg.

A Szovjetunió háború utáni berendezkedésére és külpolitikai irányvonalára vonatkozóan jelenleg mindössze egyetlen koherens dokumentum áll rendelkezésünkre, Ivan Majszkij külügyinépbiztos-helyettes 1944 eleji feljegyzése „a jövőendő világ kívánatos alapelveiről”. Ez a memorandum a háború utáni időszakra a Szovjetunió számára négy prioritással számolt: a Szovjetunió biztonságának megteremtése egy 30–50 éves békeidőszakra, az ország határainak kiterjesztése, az antifasiszta koalíció fenntartása, illetve a Vörös Hadsereg által megszállt országok belső berendezkedésének „demokratikus” átalakítása. Magyarország a szovjet vezetés számára nem volt igazán fontos, így nem meglepő, hogy Majszkij memoranduma mindössze néhány sort szentel az ország háború utáni sorsának,

¹ DILAS 1989: 105.

² PETROV 2011.

hangsúlyozva, hogy „[a] Szovjetunió *nem érdekelt erős Magyarország létrehozásában*”. (Kiemelés az eredetiben – B. M.)³

A szovjet csapatok jelenléte a régióban nemzetközileg egyeztetett jogi aktus eredménye volt, és a II. világháború alatt és után létrejött nemzetközi megállapodások közvetlen beavatkozási lehetőséget biztosítottak a Szovjetuniónak Magyarország belpolitikai folyamatainak befolyásolására is. Kétségtelen viszont, hogy az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény alapján létrejött szovjet dominanciájú Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) a hatáskörét jóval túllépve, a fegyverszüneti egyezményt jogalapul használva a szovjet külpolitikai érdekek érvényesítése érdekében tevékenyen beavatkozott a magyar belpolitikai küzdelmekbe (az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. júliusi átalakítása, az 1945. novemberi választásokat követő kormányalakítási tárgyalások, a köztársasági elnök személyének kiválasztása).⁴ Mindazonáltal a szovjet politikai és gazdasági rendszer átültetése Magyarországon csupán az 1940-es évek végére, több lépcsőben zajlott le.

Eduard Mark amerikai történész szerint a Szovjetuniónak a háború befejezését követően egész Kelet-Európában az volt a szándéka, hogy széles körű, de kommunista dominanciájú koalíciók létrehozásával növelje a kis kommunista pártok hatalmát, miközben fenntartja a „polgári demokratikus” berendezkedés látszatát. Ennek a taktikának szerinte többek között az volt a célja, hogy minimálisra csökkentse a nyugati szövetségesek tiltakozását a kommunisták által dominált és közvetlenül Moszkvának alárendelt rendszerek létrehozása miatt, amely a Szovjetuniót állandó konfliktusba sodorná szövetségeseivel, és ezáltal elveszítené azokat a fontos előnyöket, amelyeket a velük való folyamatos együttműködéssel szerzett.⁵

Alapvetően ez a törekvés határozta meg Moszkva és a magyar kommunisták viszonyát is, ami tükröződött a párt akcióprogramjában is. 1944 őszén a szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció – elsősorban a Szovjetunió hosszú távú stratégiai célkitűzéseire tekintettel – hosszabb ideig tartó koalíciós együttműködésre készült a németellenes demokratikus erőkkel, annak egyidejű kinyilvánítása mellett, hogy a szocializmus megteremtéséről mint végcélről nem mond le.

Mivel a térség országait a szovjet hadsereg szállta meg, a Vörös Hadsereg jelenléte megkérdőjelezhetetlen volt, s korábbi politikai orientációjától függetlenül valamennyi párt tisztában volt a Szovjetunióval történő együttműködés szükségességével. A háború utáni külpolitikai irányváltás elkerülhetetlenségét

³ I. M. Majszkij feljegyzése 1996.

⁴ A közvetlen szovjet beavatkozásra lásd például VIDA 1996a; 1996b.

⁵ MARK 2001.

a kommunisták – már meglévő kapcsolataikra építve – igyekeztek kihasználni, kezdettől fogva törekedtek a szovjet kapcsolatok monopolizálására.

A Szovjetunió részéről még 1945–1946-ban is megvolt a törekvés a Hitler-ellenes demokratikus koalíció fenntartására, és bírálta a magyar kommunisták balos radikalizmusát. G. M. Puskin budapesti szovjet követ 1945 őszi jelentésében bírálattal illette a Magyar Kommunista Párt (MKP) vezetését, mert nem alkotott választási blokkot a többi demokratikus párttal, holott „[a] kommunista párt csak abban az esetben erősíthette volna meg hatalmi pozícióit és a politikai életre gyakorolt befolyását, ha blokkra lép a demokratikus tömegpártokkal”.⁶ Ugyanezt a kritikát fogalmazta meg a budapesti szovjet diplomáciai misszió az 1945. októberi helyhatósági választásokat és az 1946-os év eseményeit végigkísérő, 1947. áprilisában készített értékelésében is:

„A magyar kommunista párt ebben a kérdésben nem követte azt a közös vonalat, amit Jugoszláviában, Bulgáriában, Romániában és Finnországban követtek, és ahol a demokratikus pártok választási szövetséget kötöttek. Egy ilyen, a mi politikánkkal teljesen összhangban lévő szövetség a törvényhatósági választásokig formálisan létezett Magyarországon. De a választási kampány során a kommunisták a demokratikus pártok blokkjával szemben a szociáldemokratákkal kötendő szövetséget részesítették előnyben. A magyar párt a Szovjetunió általános politikájától elszakadva akarta megoldani a magyar kérdést; néha nem értette ezt a politikát.”⁷

Az 1945. november 4-i választásokat követően a szovjet vezetés retorikájában ugyan még mindig a koalíció fenntartása mellett érvelt, valójában azonban nemhogy visszatartotta volna az MKP-t a balos túlzásoktól, hanem politikai (és katonai) jelenlétével elősegítette a demokratikus választások következtében a kommunisták számára kedvezőtlenül alakult erőviszonyok „korrekcióját”. Moszkva nem csupán a magyar kormány összetételének saját érdekei szerinti kialakításával, hanem egy gazdasági csúciszerv létrehozásával is kisebbíteni igyekezett a kisgazdapárt választási sikerét, és erősíteni a kommunista párt és rajta keresztül saját befolyását. A szovjet pártvezetők valós céljairól árulkodnak egy 1947-es diplomáciai összefoglalónak a Gazdasági Főtanács létrehozásának szükségességét indokló mondatai:

„Miután a Független Kisgazdapárt a nemzetgyűlési választásokon megkapta a szavazatok abszolút többségét, a parlamenti képviselői helyek 60%-át és a kormányban

⁶ Idézi MURASKO–NOSZKOVA 1996: 59.

⁷ Magyarul közli VIDA 2005: 246–247.

a tárcák 50%-át, nem voltunk biztosak abban, hogy az ilyen összetételű magyar parlament és magyar kormány a mi érdekeinkkel összhangban fogja-e megoldani az ország előtt álló alapvető kérdéseket. [...] Ilyen körülmények között szükségessé vált egy olyan állami szerv létrehozása, amely különleges jogokkal lenne felruházva, összetételét tekintve demokratikusabb lenne a kormánynál, és operatív módon oldaná meg az ország előtt álló összes problémát.”⁸

A kommunisták a kisgazdapárt átütő sikerét eredményező 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után is szerették volna fenntartani korábbi pozícióikat. Szovjet beavatkozással ez nemcsak sikerült, hanem a belügyi tárca megszerzésével és a Gazdasági Főtanács létrejöttével további jelentős hídfőállásokat is szereztek. A gazdasági főhatalom birtokában készíthette elő az MKP a gazdasági hatalomátvétel következő lépéseit. Ezek sorában az első a kötött gazdálkodás bevezetésének, valamint a bányák államosításának és az öt legfontosabb nehézipari üzem állami kezelésbe vételének követelése volt.

Moszkvában ennek ellenére nem voltak teljesen elégedettek a magyar kommunisták tevékenységével. Ha a „népi demokratikus fejlődést” csupán a gazdaság szerkezetében végbement változások szempontjából vizsgáljuk, akkor valóban helytálló volt Mihail Szuszlov 1946. szeptemberi megállapítása is, miszerint „[a] demokratikus építés sikerei Magyarországon kevésbé jelentősek, mint a szláv államokban”⁹

Feltételezhetően a szovjet vezetés bizalmatlansága és elégedetlensége ösztönözte arra a kommunistákat, hogy 1946 őszén újabb offenzívát indítsanak a kisgazdapárt ellen, habár ez esetben nincs tudomásunk közvetlen szovjet kezdeményezésről. A Magyar Kommunista Párt 1946. szeptember 29. és október 1. között ülésző III. kongresszusa a „Nem a tőkéseknek – a népnek építjük az országot!” jelszóban juttatta kifejezésre az új stratégiát, amelyet Rákosi Mátyás előadói beszédében azzal indokolt, hogy „[a] népi demokráciának a termelésbe is be kell vonulnia”.¹⁰ Ennek érdekében követelte a termelés és a hitel állami irányítását, a bankok és a külkereskedelem állami ellenőrzését, a demokratikus pártok államosítási programjának végrehajtását, egyes nagytőkések üzemének állami igénybe vételét. Ez a program lényegében azonban még mindig nem lépte túl a Függetlenségi Front programjában meghatározott gazdaságpolitikai intézkedések kereteit. E keretek között maradt az MKP hároméves tervjavaslata is, habár – amint arra Pető Iván és Szakács Sándor

⁸ VOLOKITYINA et al. 1997: 608.

⁹ Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár (Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii, RGASZPI) f. 17. op. 128. gy. 916.

¹⁰ *A népi demokrácia útja* 1947: 70.

rámutatott – annak egyes elemei, például a tervgazdaság megszervezésének felvétele, már a gazdasági struktúra átalakításának irányába hatottak.¹¹

Függetlenül attól, hogy a Szovjetunióknak a demokratikus pártok koalícióját támogató politikája taktikai lépés volt-e, vagy stratégiai, 1947-ig ez kellett hogy meghatározza a kelet-európai kommunista pártok szövetségi politikáját is. Mindez óvatosságra intette a magyar kommunistákat is. Rákosi Mátyás az MKP nemzetgyűlési képviselőinek 1946. november végi frakcióülésén – amikor a tömegek mozgósításáról beszélt – nem véletlenül hangsúlyozta, hogy „[n]em mindjárt a kormányváltozás kiharcolására hívjuk a tömegeket, hanem akcióba hívjuk őket ma a feketézők ellen, a bírói ítéletek kiharcolására”.¹² Három héttel később ugyan ezen hallgatóság előtt Horváth Márton részletesen ki is fejtette, miért van szükség a fokozatos előrelépésre:

„[N]ehéz, szívós és hosszadalmas munkával tudjuk majd az erőviszonyokat úgy megváltoztatni, hogy a koalíciónak ettől a formájától meg tudjunk szabadulni, hogy a magyar koalíciós kormányzás is hasonlítson a délkelet-európai koalíciós kormányzásokhoz. Egyik oldalon a jobboldal tömegbefolyása, másik oldalon a külpolitikai helyzet is akadályozza, hogy egy csapásra változtassunk a helyzeten. A Szovjetunióknak az a politikája, hogy békét és rendet akar az általa megszállt országokban. Ezen a politikán sem a mi szempontunkból, sem a világdemokrácia, sem a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából nem érdekünk változtatni. Az európai választások a kommunista pártot első párttá tették. Nem érdeke a Szovjetunióknak, hogy azért, mert mi itt elmaradtunk, változtasson a politikáján, és ütőkártyát adjon ezzel a Nyugat kezébe. Nekünk saját erőnkéből kell behozni elmaradottságunkat, és éppen ezért hosszabb távra, szívós és lassú előrehaladásra kell berendezkednünk.”¹³

A Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya által 1946 végén „feltárt” ügynevezett köztársaság-ellenes összeesküvés nem is jöhetett volna jobbkor az MKP számára céljai megvalósításához. A kisgazdapárt „leszámítása” már korábban megkezdődött, és ebben a szovjet vezetés is partner volt. A szovjet külügyminisztérium egyik diplomatája 1946. június 19-i feljegyzésében támogatta a SZEB elnökhelyettesének, Szviridovnak és Puskin követnek azt a – Rákosiék által sugalmazott – javaslatát, hogy az FKGP-ből kizárt képviselők által alapított

¹¹ PETŐ-SZAKÁCS 1985: 86.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 274. f. 9/24. ó. e.

¹³ MNL OL MKS 274. f. 9/24. ó. e.

Szabadságpárt mihamarabb kapja meg a működési engedélyt, mert ebben az esetben „az FKGP jobbszárnyának legreakciósabb elemei átléphetnének” ebbe a pártba.¹⁴

1947-től a Szovjetunió és egykori nyugati szövetségesei kapcsolatainak romlásával párhuzamosan megváltozott a Szovjetunió addigi, a polgári pártokkal való koalíciós együttműködést támogató politikája, és ismét az erőpolitika kapott nagyobb szerepet a belpolitikai küzdelmekben. A későbbi szovjet blokk országai-
ban ekkor kezdődött „köztársaság-ellenes” és „demokráciaellenes összeesküvések” feltűnő hasonlóságot mutatnak, ami az ötlet azonos forrására vezethető vissza. A jelenleg rendelkezésre álló források még nem elégségesek ahhoz, hogy megállapíthassuk, melyik fél volt a kezdeményező az „összeesküvések” teóriájának kidolgozásában és végrehajtásában, az azonban bizonyos, hogy a Szovjetunió, kihasználva katonai jelenlétét, támogatta ezeket az akciókat – a legszemléletesebb példa erre Kovács Béla szovjetek által történt elhurcolása.

Magyarországon a „köztársaság-ellenes összeesküvés” leleplezése és ezzel összefüggésben a kisgazdapárt szétverése, az új választások kiírása a belpolitikai erőviszonyokban olyan eltolódáshoz vezetett a baloldal javára, amely lehetővé tette a kommunisták számára a nagybankok állami tulajdonba vételét, s ezzel már formálisan is túlléptek a Függetlenségi Front programjában meghirdetett célkitűzéseken, és alig néhány hónap múlva az MKP már újabb fordulatot hajtott végre, amikor a „népi demokrácia” továbbfejlesztését tűzte ki célul.

A belpolitikai erőviszonyoknak a kommunisták javára történő módosulásában és a „fordulat” meghirdetésében kétségkívül szerepet játszottak a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások is. 1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak háború utáni együttműködése tovább már nem tartható fenn, sőt elkerülhetetlen a világ két táborra szakadása – ez utóbbi tételt Andrej Zsdanov mondta ki 1947 szeptemberében a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (KOMINFORM) megalakításakor. A Marshall-terv meghirdetéséig Sztálin igyekezett elkerülni az Egyesült Államokkal való szembekerülést, ezért viszonylag mérsékelt politikát valósított meg néhány kelet-európai országban.¹⁵ A Marshall-tervet viszont úgy értékelte, hogy annak célja nem csupán a nyugat-európai blokk gazdasági konszolidációja, hanem a kelet-európai szovjet „nyereségek” aláásása. Hiába tekintették az amerikai döntéshozók a Marshall-tervet defenzív intézkedésnek, amelynek célja az volt, hogy megakadályozzák Nyugat-Európa gazdasági szétesését, az a szovjet vezetés számára biztonsági érdekei ellen irányuló

¹⁴ VIDA 2005: 215–216.

¹⁵ Erről részletesebben lásd GATI 1986.

offenzív kísérletnek tűnt.¹⁶ A szovjet befolyási övezetbe tartozó kelet-európai kommunista pártok „érdeklődő” reagálása a Marshall-tervre és az e pártok által elkövetett „hibák” meggyőzték Moszkvát egy koordinációs központ létrehozásának szükségességéről, ezért jól irányítható, homogén csoportosulás kialakítására törekedett. Az államközi kapcsolatokban ennek jegyében került sor a kétoldalú barátsági egyezmények megkötésére. Az SZK(b)P KB által 1947 októberében a Külügyminisztériumnak adott utasításnak megfelelően¹⁷ 1947–1948-ban azonos típusú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződések megkötésére került sor a kelet-európai országokkal, Magyarországgal 1948. február 18-án. Az ennek az utasításnak az alapján létrejövő szerződésrendszer vált a későbbiekben a Szovjetunió által vezetett kelet-európai blokk alapjává.

A kilenc európai kommunista párt lengyelországi tanácskozást megelőzően az SZK(b)P KB külügyi osztálya valamennyi kommunista pártról tájékoztató jelentést készített, amelyben górcső alá vették az egyes kommunista pártok által elkövetett belpolitikai hibákat, s azt vizsgálták, hogy az adott ország a „népi demokratikus fejlődés” milyen szintjén áll. A külügyi osztály magyar referense, Korotkevics által készített jelentés elismerte, hogy Magyarországon a háború befejezése óta eltelt két és fél évben jelentős demokratikus változások történtek (földreform, a bányák és az erőművek államosítása, a gazdasági tervezésre történő áttérés), de szerinte a „reakciós erők” még jelentős pozíciókkal rendelkeznek a gazdaságban: a legnagyobb bankok ugyan állami ellenőrzés alatt álltak, de nem voltak államosítva, az ipar jelentős részében a nagytőke dominált, a belkereskedelem továbbra is magánkézben volt. Mindebből arra a következtetésre jutott, hogy „a demokratizálás folyamata Magyarországon jelentősen elmarad más országoktól” – Csehszlovákiától, Bulgáriától stb.¹⁸ A szovjet vezetés képzeletbeli ranglistáján e kritériumok szerint az első helyet Jugoszlávia foglalta el, míg Magyarország az utolsó helyen állt, az MKP meghívása a tanácskozásra azonban a fentebb említett értékelés ellenére mindenképpen azt jelezte, hogy most már Magyarországot is az „új demokráciák” közé számították.

Ennek ellenére a tanácskozáson a magyar pártot képviselő Révai József meglehetősen visszafogott elemzést adott a magyar belpolitikai helyzetről. Szerinte „még nem eldöntött kérdés, hogy Magyarországon népi vagy polgári demokrácia lesz, csatlakozik-e az új demokráciákhoz, vagy az angol-amerikai imperializmus

¹⁶ PARRISH 1996: 268.

¹⁷ A dokumentumot magyarul közli VIDA 2005: 396.

¹⁸ RGASZPI F. 575 op. I. gy. 3.

támasza lesz. Magyarország most e két demokrácia elegye, a kommunista párt taktikájától, energiájától, hozzáértésétől függ, melyik gyökerezik meg.”¹⁹

A Szklarska Poręba-i tanácskozáson a szovjet vezetők referátumaiból és az elhangzott bírálatokból a magyar delegáció tagjai arra a következtetésre jutottak, hogy „a demokratikus erők felülről történő összefogása továbbra is szükséges ugyan, de ezek a felső kombinációk semmiképpen sem helyettesíthetik a kommunista pártok önálló tömegmozgósítását”. Véleményük az volt, hogy az MKP politikája „nagyban és egészben” helyes volt, és nincs szükség fordulatra.²⁰

Nem sokkal a KOMINFORM alakuló ülését követően az MKP valóban a „népi demokrácia” továbbfejlesztésének útjára lépett, ami mindenekelőtt az új gazdaságpolitika irányelveinek kidolgozásában öltött formát. Az *Irányelvek* volt hivatva kiküszöbölni a politikai és gazdasági hatalom birtoklása között fennálló „ellentmondást”, így már alapvető feladatként határozta meg az összes döntő gazdasági pozíció birtokba vételét és a nagytőke teljes kiszorítását, de ennek végrehajtását még úgy képzelte el, hogy „lehetőleg ne idézzenek elő éles összeütközéseket a kormánykoalícióban és nagyobb zökkenőket a gazdasági életben”.²¹

Az 1947-es választásokat követően a Magyar Függetlenségi Párt képviselői mandátumainak megsemmisítése, a polgári pártok szétverése, a politikai rendőrség kommunista irányítása jelezte azt a folyamatot, hogy az MKP politikai egyeduralma megteremtése érdekében egyre erőszakosabb módszereket alkalmaz. 1947–1948 fordulójára a koalíció már gyakorlatilag csak látszat volt, s a szociáldemokrata pártban a baloldali térnyerése következtében már 1948 elején napirendre került a két párt egyesülése.

A politikai hatalom monopolizálásával párhuzamosan a „szocialista termelőviszonyok” megteremtése irányába ható intézkedések megtétele sem váratott sokáig magára. Gerő Ernő 1948. március 3-án az MKP Állampolitikai Bizottság nevében a Politikai Bizottságnak benyújtott előterjesztésben úgy fogalmazott:

„A belpolitikai és nemzetközi helyzet lehetővé teszi, hogy az államosítás terén az iparban és részben a kereskedelemben, eredeti elgondolásoktól eltérően, újabb komoly lépést tegyünk előre. [...] Szerintem hiba lenne ragaszkodni az eredeti elgondoláshoz és nem kihasználni a kínáló kedvező helyzetet.”²²

¹⁹ Andrej Zsdanov feljegyzése Sztálinnak Révai előadásáról. Magyarul közli IZSÁK–KUN 1994: 229–230.

²⁰ MNL OL M-KS 274. f. 3/112. ó. e. Farkas Mihály és Révai József jelentése a konferenciáról.

²¹ MNL OL M-KS 274. f. 12/11. ó. e.

²² MNL OL M-KS 274. f. 3/135. ó. e.

Az MKP vezetése nem is késlekedett. 1948. március 25-én állami kezelésbe került valamennyi üzem, amelynek munkáslétszáma 1946. március 1. óta bármikor elérte a 100 főt. Az 1948. márciusi államosításokkal a bányászat, a nehézipar, a bank- és hitel-élet államosítása után most már a könnyűipar jelentős része is állami kezelésbe került, s lehetővé vált a kereskedelem terén is a magánkezdeményezések visszaszorítása. Az 1948-as év végéig a mezőgazdaság kivételével a „szocialista szektor” a gazdasági élet valamennyi területén túlsúlyra jutott. A mezőgazdaságban egyelőre az MKP PB által 1948. február 12-én elfogadott gazdaságpolitikai *Irányelvek* sem tervezte a földtulajdonlás formáját érintő radikális intézkedések bevezetését, de azt már jelezte, hogy a párt politikájában a szövetkezeti kérdés ismét előtérbe került.

A kommunista párt által birtokolt hatalmi funkciók, a magyar belpolitikának az 1949-es választások után formálisan is egypárti monopóliummá történő átalakítása lehetővé tette az 1947 őszen még hosszabb időtávban elképzelt gazdaság- és társadalomátalakítási folyamat felgyorsítását. Ha később nem, a KOMINFORM 1948. júniusi, a Jugoszláv Kommunista Pártot elítélő határozatából a kommunista párt magára és Magyarországra vonatkozóan is levonhatta azt a következtetést, hogy a szocializmus megvalósításában nincs külön „nemzeti út”, a szovjet gyakorlat az élet minden területén követendő példa. Ennek jegyében került sor 1948–1949 folyamán a hatalom kommunisták általi teljes körű megragadására és ennek következményeként az ország politikai életének, gazdaságának és társadalmának szovjet mintára történő radikális átalakítására.

Felhasznált irodalom

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 274. f. Magyar Kommunista Párt iratai (1938–1948)
- A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt Budapesten 1946. szeptember 28., 29., 30. és október 1. napján megtartott III. kongresszusának jegyzőkönyve* (1947). Budapest: Szikra.
- ĐILAS, Milovan (1989): *Találkozások Sztálinnal*. Ford. Radics Viktória. Budapest: Magvető.
- GATI, Charles (1986): Demokratikus átmenet a háború utáni Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 29(1), 125–139.
- I. M. Majszkij feljegyzése „a jövő világvágyának alapelveiről” (ford. Baráth Magdolna) (1996). *Külpolitika*, 2(3–4), 154–184.
- IZSÁK Lajos – KUN Miklós szerk. (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest: Századvég.
- MARK, Eduard (2001): Revolution by Degrees. Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947. *CWIHP Working Paper*, 31. Online: www.wilsoncenter.org/publication/revolution-degrees-stalins-national-front-strategy-for-europe-1941-1947

- MURASKO, G. P. – A. F. NOSZKOVA (1996): A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 41(2), 49–81.
- PARRISH, Scott D. (1996): The Marshall Plan – Soviet–American Relations and the Division of Europe. In Norman NAIMARK – Leonid GIBIANSKII (szerk.): *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder, CO: Westview.
- PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1984*. Budapest: KJK.
- PETROV, Nyikita (2011): *Po scenariju Sztalina: rol organov NKVD-MGB SZSZSZR v szovjetizacii sztran Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi 1945–1955*. Moszkva: ROSSZPEN.
- VIDA István (1996a): Az Ideiglenes Nemzeti Kormány átalakítása 1945 és a szovjet diplomácia. In IZSÁK Lajos – STEMLER Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Budapest: Napvilág, 389–417
- VIDA István (1996b): J. K. Vorosilov marsall jelentései a Tildy-kormány megalakulásáról. *Társadalmi Szemle*, 51(2), 80–94.
- Vida István szerk. (2005): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat.
- VOLOKITYINA, T. V. et al. szerk. (1997): *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. I. 1944–1948*. Moszkva–Novoszibirszk: Szibirszkij Hronograf.

Bartók András

Törbaltáktól a gerilla-hadviselésig – Szun-ce *A háború művészetének* történelmi kontextusa, annak reflexiói a kínai stratégiai kultúrában

A kínai stratégiai kultúra elemzését célzó kutatások fontos eleme Szun-ce *A háború művészetének* hatása a kínai stratégiai gondolkodásra. Ez azonban sok esetben annak átfogóbb ismerete nélkül, pusztán egyes részletek kiemelésével történik. Az alábbiakban a szöveg történelmi kontextusainak bemutatásával igyekszem kiemelni annak legfontosabb koncepcióit, ezáltal árnyaltabbá tenni a mű párhuzamba vonását a kínai stratégiai kultúra sajátosságaival.

*A háború művészete*¹ az egyik legismertebb a hadtudomány ókori klasszikusai közül. Tekintve a szöveg pragmatikus rövidegét és kortalan stratégiai bölcsességet lefektetni kívánó egyszerűségét, érthető a szerteágazó lelkes érdeklődés Szun-ce tanításai iránt. Nem elhanyagolható szempont továbbá a mű évezredek fennmaradása és ismertsége szempontjából, hogy évszázadok óta elmaradhatatlan része volt a hagyományos kínai műveltség és a császári hivatalnokai vizsgák ismeretanyagának. Történelmi és filológiai jelentőségén felül *A háború művészete* nélkülözhetetlen hivatkozási alap a kínai stratégiai kultúrával foglalkozó szakirodalomban.

A kínai stratégiai hagyományon átívelő relevanciáját jól illusztrálja, hogy Szun-ce tanításának hatása a kínai történelem legkülönbözőbb szakaszainak értelmezésekor változatlanul felmerül, legyen szó akár az ókor hadakozó fejedelemségeiről vagy Mao Ce-tung gerilla-hadviseléséről szóló útmutatásairól.

A kínai stratégiai kultúrával foglalkozó szakirodalomban szinte nélkülözhetetlen alapvetés *A háború művészetének* hatását említeni a mai kínai katonai és politikai

¹ Jelen tanulmányban *A háború művészetének* olvasatához Tokaji Zsolt magyar nyelvű fordítását (in SZUN-CE 2006), Yuasa Kunihiro japán nyelvű fordítását (YUASA 2008), valamint az ókori kínai szöveg japán nyelvű kiegészítő magyarázatait, illetve az eredeti kínai szöveget vettem alapul (Chinese Text Project [é. n.]). Sima Ragju *A tábornagy metódusának* szövegéhez Tokaji Zsolt fordítását vettem alapul (in SZUN-CE 2006).

gondolkodásra. Henry Kissinger *Kínáról* című monográfiájának első fejezetében a kínai kultúra sajátos reálpolitikai hagyományainak gyökerét többek között Szun-ce művében látja, amelynek tanításai élénken visszatükröződnek a kínai kultúrkörben lezajló modern kori konfliktusok során, mind a koreai háború, mind Vietnám esetében. Kissinger szerint *A háború művészetének* alaposabb ismerete megkímélhette volna az Egyesült Államokat ázsiai konfliktusainak frusztrációjától.²

Scobell a kínai stratégiai kultúrát két pólusának egybevetésével jellemzi, amelyek közül az egyik a gyakorlatias, realista szemléletmód, a másik a kínai kulturális hagyományokon és kifejezetten *A háború művészetén* alapuló védekezést preferáló irányzat, amelyet a szerző „védekező kultusznak” nevez.³

Scobell két másik szerző ellentétes megállapításait igyekszik árnyaltabb összhangba helyezni. Alastair I. Johnston kínai stratégiai kultúrával foglalkozó művében a kínai realista megközelítés jelentősége mellett érvel,⁴ míg Feng Huiyun a védekezést preferáló konfuciánus hagyományok meghatározó szerepét hangsúlyozza.⁵ Bár végső következtetések szöges ellentétben állnak, mindkét szerző alapvetően meghatározó elemnek tekinti Szun-ce hatását a kínai stratégiai kultúrára.

A kínai stratégiai kultúra realista vagy védekező tendenciáinak kérdésköre mellett Szun-ce hatását leginkább a kínai cselkultusz és a stratégiai gondolkodás indirekt megoldásokat előnyben részesítő preferenciáinak hagyományos intellektuális alapjaként említik. Mankheim *A háború művészetének* alapvetéseire hivatkozva mutatja be ezt az indirekt megközelítéseket kereső stratégiai kultúrát.⁶ David Lai *Learning from the Stones* című tanulmányában a kínai táblajátékok kulturális hatásával együttesen szemlélteti Szun-ce alapvetéseit, a kínai és amerikai stratégiai kultúra eltérő preferenciáit a stratégiai megoldások rugalmassága terén.⁷

Szun-ce nem csupán a kínai stratégiai kultúrával foglalkozó kutatások számára képez fontos alapot, a modern kínai hadművészeti irodalomban is jellemző hivatkozási alapként szolgál. Mao retorikájában előszeretettel idézett *A háború művészetéből*, de Szun-ce ugyanígy felbukkan az egészen új kínai biztonságpolitikai koncepciók magyarázatában. Az 1999-ben megjelent *Korlátok nélküli hadviselés* című kötetben a szerzők több alkalommal is *A háború művészetére* hivatkozva szemléltetik az általuk vázolt stratégiai koncepciót.⁸

² KISSINGER 2011: 25–26.

³ SCOBELL 2002: 4–8.

⁴ JOHNSTON 1998: 4–10.

⁵ FENG 2007.

⁶ MAHNKEN 2011: 24.

⁷ LAI 2004: 12–24.

⁸ LIANG–WANG 1999: 114.

Szun-ce hatása alapvetően két kérdéskör, a realista és védekezést preferáló tendenciák dinamikája, kifejezetten a „harc nélkül győzni” koncepció, valamint a kulturális alapú csel és az indirekt megközelítéseket előnyben részesítő stratégiai koncepciók kapcsán kerül szóba.

Mind kínai, mind külföldi szerzők rövidebb, szövegkontextusukból kiragadott részletek idézeteivel igyekeznek szemléltetni ezeket. De Szun-ce alapvető összefüggéseinek megértéséhez mégis szükséges lehet a szöveg szerves egységét vonatkoztatni bizonyos történelmi kontextusokhoz, illetve nem pusztán egyes részletek kiragadásával, hanem a szöveg egészének értelmezésével is kiegészíteni az eddigi megközelítéseket.

A továbbiakban a szöveg történeti háttérének bemutatásával, illetve annak egészét tekintve a tartalmi elemek főbb gondolatok körüli összefoglalásával szeretném árnyaltabbá tenni az eddig felvázolt megközelítéseket. *A háború művészete* a kínai történelem egy rövidebb, központi dinasztikus hatalom nélküli időszakához kötődve, átfogó gazdasági, társadalmi, hadászati és politikai változások között íródott, így nem elhanyagolható azok szerepe a szöveg mondanivalójának alaposabb megértésében. Úgy vélem, a szöveg egészét egységként nézve annak mondanivalója jóval több, mint a fent kiemelt védekező/realista és indirekt megoldásokhoz köthető szövegrészletek. Szun-ce az objektív, moralitástól független ókori kínai hadtudomány létrehozására tett kísérletet, amelynek főbb kérdésköre a háború szerepe az állam létében, a hadvezér vagy tábornok mint újfajta hivatás megjelenése, az elhúzódó háborúk veszteségeit csökkentendő, az indirekt megoldások és a megtévesztésen alapuló műveletek előnyben részesítése, valamint a tábornok hatáskörébe tartozó diplomácia és kémkedés szerepének kulcsfontossága.

Szun-ce *A háború művészete* címében Sun Wu tábornokot jelöli meg szerzőként. A szöveg nyelvi sajátosságai és annak eseménytörténet-utalásai alapján azonban magának a szövegnek a keletkezését Sun tábornokhoz képest későbbi idősakra tehetjük.⁹ Az ókori kínai irodalomban azonban jellemző megoldás a szerző részéről az anonimitás, valamint a szöveg tanításainak dicső felmenőkhöz történő kötése.

A szöveg tanulságul kívánja az olvasó elé állítani Sun Wu tábornok munkásságát. Sun a kínai történelem viharos időszakában, a Zhou-dinasztia központi hatalmának eltűnését követően,¹⁰ Kína területén egymással versengő fejedelemségek háborús időszakában élt.¹¹ A Zhou-dinasztia i. e. 16. századi hatalomra kerülését

⁹ YUEN 2014: 34.

¹⁰ A Zhou-dinasztia bár névleg i. e. 1050-től egészen a Qin-dinasztia hatalomátvételéig tartott, i. e. 771-től kezdve már csupán szimbolikus volt a Zhou-császárok hatalma.

¹¹ YUASA 2008: 14.

követő időszak a klasszikus kínai kultúra kikristályosodásának, az írás egyre szélesebb körű elterjedésének, valamint a kínai civilizáció kiterjesztésének időszaka a környező barbár törzsek beolvasztásával.¹² A Zhou-császárok hatalma azonban az i. e. 9. századtól kezdve fokozatosan megrendült, míg végül 771-től kezdve uralkodásuk csak jelképesnek tekinthető, a tényleges politikai hatalmat az egyes fejedelemségek élén álló hadurak gyakorolták.

Ezek közül a fejedelemségek közül a korszak egyik kiemelkedő hatalma volt Qi. Qi fejedelemség Kína északkeleti területi elhelyezkedéséből adódóan egyrészt korlátozott mértékben tudta kihasználni földrajzi adottságait mezőgazdasági terményeinek növeléséhez,¹³ másrészt folyamatos harcban állt a kínai kultúrkör területei mentén élő barbár törzsekkel.¹⁴ Ennek következtében Qi fejedelemség gazdaságában sokkal fontosabb szerepet játszott a gazdag sólelőhelyeket kiaknázó kereskedelem, aminek köszönhetően hamar megtehetette, hogy a törzsi szerveződésen alapuló katonai szerveződés helyett állandó, nagyobb létszámú hadsereget tartson fenn.¹⁵ A környező barbárokkal vívott folyamatos harcok okán a háború fontos szerepet töltött be Qi társadalmi életében, és a fejedelemségek közül élen járt a katonai eszközök és módszerek fejlesztésében, különös tekintettel az íjak, majd később a számszeríjak tömeges alkalmazására.¹⁶

Sun tábornok Qi fejedelemségből származott, ám később a déli Wu fejedelemség szolgálatába állva szerzett magának hírnevet egy sikeres, Chu fejedelemség elleni hadjáratral.¹⁷ Sun tábornok képes volt kortársainál jóval hatékonyabban megszervezni hadserege irányítását, valamint a terepviszonyok és a fegyelem segítségével jóval hatékonyabban manőverezve meglepnie Chu hadseregét egy folyami átkelés során, így mérve rá döntő győzelmet. A hagyomány szerint azonban Sun vitába keveredett az uralkodóval a további stratégiai lépésekkel kapcsolatban, valamint az udvari intrikák kapcsán kegyvesztetté vált, és végül önkéntes száműzetésbe vonulva eltűnt.¹⁸ Sun tábornok tehát ideális vezető volt ugyan, de az udvari politikai szféra korlátozta lehetőségeit, és száműzetését követően Wu fejedelemség nem sokkal később döntő vereséget szenvedett.¹⁹

¹² SAWYER 1993: 150.

¹³ YUEN 2014: 44.

¹⁴ YUASA 2008: 15.

¹⁵ KANE 2007: 31.

¹⁶ YUASA 2008: 15.

¹⁷ YUEN 2014: 55.

¹⁸ YUEN 2014: 56.

¹⁹ YUEN 2014: 56.

A Zhou-korszak ezen szakaszát (i. e. 771–476) a Tavaszok és őszi korának nevezik, amely során egyre gyakoribbá váltak a fejedelemségek közötti vetélkedések. A Zhou-hadviselés jellegzetességei továbbra is meghatározóak voltak, a törzsi vezetőkből álló nemesség harci szekereken harcolva vezette az általában alkalmi módon sorozott, képzetlen és a későbbi időszakokhoz viszonyítva arányaiban kisebb létszámú gyalogságot.²⁰ Ám már kezdtek megjelenni egy újfajta hadviselés jellemzői, bár ekkor ezek még nem váltak általános gyakorlattá. Egyrészt a mezőgazdasági eljárások fejlődésével a fejedelemségek egyre nagyobb népességet tudtak ellátni, és ezzel együtt a hadseregek létszáma is fokozatosan nőtt.²¹ Egyes fejedelemségek fokozatosan átálltak állandó hadseregek fenntartására, amelyekben egyre nőtt a gyalogos katonák aránya a harci szekeres nemesekhez képest.²² Egyre nagyobb számban jelentek meg újfajta fegyverek, különösen a számszerj, amelynek jelentőségét a nagy létszámú hadseregek szempontjából magának az eszköznek a kínai ideogrammatikus jele is mutatja, amely egy íjből és egy rabszolgából áll, minden bizonnyal utalva annak egyszerűbb használatára és a kiképzés idejének lerövidülésére.

A Tavaszok és őszi korban megjelenő újítások kezdetben még csak kisebb mértékben terjedtek el, ám később, a Hadakozó fejedelemségek időszakára ezek alkalmazása általánossá vált. A hadseregek létszáma az egyre állandóbbá váló háborúk eredményeképpen tovább növekedett, és egyre fontosabb szerepet töltött be egy fejedelemség fennmaradásának szempontjából. Az immár főként a gyalogságon alapuló hadseregeket egyre inkább egységes fegyverzettel szerelték fel, és a számszerjiek további elterjedését nagyban megnövelte az elsütőszervezet sorozatgyártásának elterjedése.²³ A kor jellemző fegyvere a kínai tőrbalta²⁴ mellett egyre inkább az egyes kard lett, illetve gyakoribbá vált a bronz mellett a vas felhasználása mind a fegyverek, mind a páncélzat tekintetében.²⁵

Az egyre szélesebb körben elterjedt írásbeliségnek köszönhetően az egyes technológiai újítások is gyorsabban terjedtek, valamint látványos fejlődésnek indult az erődrendszerek és az ostromfelszerelések fejlesztése.²⁶

A korszak elejére azonban jellemző, hogy bár már megjelent a harctéri tettek alapján történő előléptetés,²⁷ valamint a hivatásszerűen a hadviseléssel foglalkozó

²⁰ KANE 2007: 49–50.

²¹ KANE 2007: 50.

²² KANE 2007: 51.

²³ KANE 2007: 60.

²⁴ KANE 2007: 58–60.

²⁵ SAWYER 1993: 13.

²⁶ SAWYER 1993: 12.

²⁷ KANE 2007: 49.

réteg, a hadseregek élén továbbra is főleg a nemesség állt, amely a csatákat gyakran csupán az egymással harci szekereken vívott párbajok ürügyéül használta. Többek közt ennek következtében a Hadakozó fejedelemségek korának kezdeti szakaszában hiába vált mindennapossá a háború, a fejedelmek közötti konfliktusok ritkán vezettek döntő győzelemhez, ám általában mindkét fél számára súlyos veszteségekkel jártak. Hiába az egyre fejlettebb hadsereg, a megfelelő hadművészeti tudás még nem született meg hozzá.

A háború művészete vélhetően ekkor, a Hadakozó fejedelemségek kezdeti szakaszában íródott. A mű, ahogyan a kínai nagy filozófia vonatkozó alapművei is, a korábbi társadalmi rend felborulására és az állandó háborúk jelentette folyamatos harcok beszüntetésére keresi a választ, pontosabban arra, hogyan lehetne a leghatékonyabb módon vezetni a hadsereget, ezzel hamar döntő véget vetni a harcoknak.

Szun-ce szövegében ezt a választ négy alapvető kérdéskör kapcsán megfogalmazott tanítások formájában találhatjuk, amelyek mindegyike tekinthető egyfajta új iránynak a korábbi hadászati hagyományokhoz képest. Maga a szöveg összesen 13 esszéjellegű fejezetből áll, ellentétben a korra jellemző párbeszéd stílusú megfogalmazással, Szun-ce mester egyes szám első személyben, didaktikus hangnemben foglalja össze hadművészeti tanításait.

Ezek közül az első három fejezetben központi kérdés a háború és a politikai szféra közötti dinamika, a háború stratégiai tervezésének helyes folyamata. Szun-ce esetében ráadásul a politikai felügyelettel kapcsolatban nem csupán a királyra vagy a fejedelemre utaló jellel találkozunk, hanem a 君 jellel is, amely jelenthet herceget, nemes urat, de akár utalhat összességében az államot vezető civil szférára is. *A háború művészetében* egyértelműen megfogalmazódik a hadvezér hatáskörének függetlenítése az uralkodó és a nemesség befolyásától. Az uralkodó feladata a megfelelő hadvezér kiválasztása és a harc megindításáról szóló parancs kiadása, ám a továbbiakban, ha beleszól a tábornok ügyeibe, csak veszélybe sodorja a fejedelemséget. Figyelembe véve, hogy a mű mintaként Sun tábornokot állítja elénk, nem meglepő ez az éles ellenérzés a politikai szféra befolyása iránt.

Ez a fajta, politikai befolyástól függetleníteni kívánt hadvezér képezi a mű következő központi kérdéskörét, és a 3–12. fejezetben lényegében arról olvashatunk, egy tábornoknak mi mindenben kell mesterei szintre fejlesztenie ismereteit. A tábornoki hivatás megjelölésére Szun-ce a 將軍 jelet használja. Ez a cím tulajdonképpen a korszakban új megnevezésnek tekinthető egy korábbi titulus helyett,²⁸ amelyet magyar fordításban Sima Rangju művének, *A tábornagy módszerének* címében

²⁸ YUEN 2014: 58.

tábornagyként szokás fordítani. Bár magyar nyelven nem érződik olyan élesen a különbség a két kifejezés között, a *sima*, vagyis tábornagy sokkal kevésbé kizárólag katonai ügyekkel foglalkozó címet takar. *A tábornagy metódusa* egyébként szintén Szun-ce kortárs műve, ráadásul ennek szerzője szintén a Qi fejedelemséghez köthető.²⁹ *A tábornagy metódusában* a hadvezér és a hadviselésben részt vevő nemesek számára megfogalmazott morális útmutatásokat találhatunk, amelyek kodifikálása szintén a nagy veszteségekkel járó harcok hevességének csökkentésére hivatott intellektuális próbálkozás. Tekintve, hogy valószínűleg a két iskola, vagyis a Szun-ce nézeteit vallók és Sima Rangju követői tisztában voltak a másik fél álláspontjával, Szun-ce szövege a tábornok szó használatával és a morális és rituális szempontok mellőzésével tekinthető egyfajta reakciónak is Sima Rangju tanításaira.³⁰ A tábornok feladata kapcsán kristályosodik ki az olvasó előtt az ókori kínai hadművészet alapja. A tábornok feladatait Szun-ce objektív számítások és mérlegelések sorával, a terepviszonyok, az időjárás, a hadsereg és az ország pszichés felkészültsége, a csapatok manővereinek helyes módszerei, valamint a tüzzel történő támadás helyes használatának gyakorlati ismereteivel írja le.

A gyakorlati ismeretek mellett azonban a jó tábornok másik ismérve, hogy képes a stratégiai rugalmasságra, az indirekt megközelítésre, felismeri, hogy „a háború [...] formabontó hadműveletek”³¹ állandó váltakozásából áll. Ez a formabontó taktikákkal kapcsolatos mentalitás folyamatosan kiegészíti a tábornok feladatait összegző felsorolásokat, és mint láthattuk, a kínai stratégiai kultúrával foglalkozó művekben legtöbbször ennek kapcsán idézik Szun-ce szövegét.

A háború művészetének utolsó fejezete foglalkozik a kémek alkalmazásával. A hírszerzési fölény elérése ugyanis elengedhetetlen mind az objektív számítások, mind a formabontó taktikák alkalmazásához, így természetesen ez is az egyik fontos kérdéskör. Szun-ce olvasatában láthatjuk, hogy a szerző szükségét érzi megfogalmazni, hogy a hírszerzés, valamint a diplomácia fontos eleme a tábornok feladatkörének.³² A különböző típusú kémek felsorolása mellett azonban érdekes, hogy a mű szemlélteti, mennyire nem kizárólagosan a tábornok hatáskörébe tartozik mindez, hiszen nem egyedül van a tanácssteremben. Ezért javasolja Szun-ce, hogy háború idején a tábornok

²⁹ YUEN 2014: 55.

³⁰ YUEN 2014: 55–59.

³¹ „[H]ogy a hadsereg az ellenséggel való elkerülhetetlen összecsapáskor nem szenved vereséget, a formabontó és a hagyományos hadműveleteken múlik [...]” (SZUN-CE 2006: V. fejezet: Hadászati erő).

³² „[A] jó tábornok nem akar mindenáron szövetségeket szerezni [...]. Azon a napon, amikor átveszed a parancsnokságot, torlaszold el a határok átjáróit, semmisítsd meg a hivatalos engedélyeket [...] a tanácssteremben légy határozott [...]” (SZUN-CE 2006: XI. fejezet: A kilenc terep).

igyekezzen irányítása alá vonni a kémkedést és a diplomáciát, zárja el az átjárókat, és a tanácsteremben ne hagyjon mást szóhoz jutni a kérdés kapcsán.³³

Szun-ce jóval szélesebb körben foglalkozik a stratégiai ismeretek elméleti alapjaival, mint pusztán az indirekt megoldások kérdése. Bár több részlete valóban a harc és az ezzel járó áldozatok elkerülésére int, tartalmának egésze nem feltétlen állásfoglalás a védekezésre történő berendezkedés mellett. Programja olyan állami berendezkedés, amelyben a hadviselés mint az állam létének egyik legfontosabb kérdése működésében függetlenséget élvez a politikai befolyástól, élén egy szinte természetfölötti módon ideális tábornokkal, aki egyszerre mestere a hadtudomány objektív ismeretanyagának, és képes stratégiai rugalmassággal reagálni a változó helyzetekre. A hírszerzés szintén az ő hatásköre, és ideális esetben az ország diplomáciai döntései során is elsősorban az ő akarata érvényesül.

Mindez reakció egy olyan stratégiai környezetre, ahol számtalan, egymással közel azonos erejű fél állt folyamatos konfliktusban, és ezt nehezítette, hogy a hadviselés terén bekövetkezett újítások ellenére a hadsereget vezető, politikai előmenetel szempontjából is érdekelt nemesség nem alkalmazkodott az újfajta, jól felszerelt, nagy létszámú gyalogos hadseregek hatékony vezetéséhez.

A háború művészetének korszakában elhúzódó, többszereplős konfliktus zajlott, amely során az eszközök és a hadseregek létszáma terén ugyan végbementek bizonyos változások, de a vezetői szerep még nem alkalmazkodott ezekhez. Ebben a helyzetben Szun-ce a katonák vezetésével szemben tudományos elvárásokat fogalmazott meg, valamint függetleníteni kívánta őket a társadalmi normák adta kötöttségektől, bizonyos szempontból akár válaszul Sima Rangju *A tábornagy metódusában* összefoglalt moralizálására.

Nem meglepő tehát, hogy Mao Ce-tung számára, aki a japánokkal és a Kuomintang-nal szemben létszám és eszközök terén hátrányba kerülve csak „formabontó taktikákra” támaszkodhatott, Szun-ce fontos retorikai hivatkozási alapul szolgálhatott, amely Mao gerillahadását segítette a kínai stratégiai hagyomány távlatával párhuzamba vonni.

Mao és a Kínai Kommunista Párt rendszerében azonban Szun-ce koncepciója a hadviselés és a tábornok politikai szférától való függetlenségéről egészen ellentétes módon érvényesül.³⁴ A műben a kulcsfontosságú témakörök között ugyan ez csupán az egyik, de amennyiben figyelembe vesszük létrejöttének eseménytörténeti vonatkozásait, vitathatatlanul talán az egyik legfontosabb, és nem véletlen a mű szimbolikus szerzőjéül választott Sun Wu példája sem. Sun hiába volt képes mesteri

³³ YUASA 2008: 150–151.

³⁴ FLEMING 2009: 69.

módon vezetni csapatait, hírszerzési fölényét kihasználva meglepni ellenfelét, az udvari politikai játszmák miatt az ország előbb az ideális tábornokot veszítette el, majd nem sokkal később a háborút is.

Amennyiben figyelembe vesszük ezt a szempontot, Szun-ce modern kínai stratégiai kultúrára gyakorolt hatása kapcsán hangsúlyosabbá kellene tenni, hogy *A háború művészete* ugyan fontos hivatkozási alap a kínai stratégiai hagyományokra, de ennek felhasználása sokkal inkább retorikai eszközként látható, a mű bizonyos kulcsfontosságú tanításai sok esetben háttérbe szorul.

Érdeemes továbbá kihangsúlyozni, hogy *A háború művészete* egy statikus stratégiai környezetben a tábornok számára az adott hadművészeti lehetőségek maximális ismeretét és kihasználását szorgalmazza, emellett harsány kritikát fogalmaz meg a harc megvívását korlátozó morális kötöttségekkel szemben.

Felhasznált irodalom

- FENG, Huiyun (2007): *Chinese Strategic Culture and Foreign Policy Decision-Making: Confucianism, Leadership and War*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203088906>
- FLEMING, Katherine V. (2009): The Party Controls the Gun, but How? Institutionalization as a Trend in Chinese Civil-Military Relations. *CUREJ*, 2009. március 29. Online: <https://repository.upenn.edu/curej/89>
- JOHNSTON, Alastair Iain (1998): *Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- KANE, Thomas M. (2007): *Ancient China on Postmodern War: Enduring Ideas from the Chinese Strategic Tradition*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203088883>
- KISSINGER, Henry (2011): *On China*. New York: Penguin.
- LAI, David (2004): *Learning from the Stones: A Go Approach to Mastering China's Strategic Concept, Shi*. Carlisle, PA: USAWC Press.
- LIANG, Qiao – WANG Xiangsui (1999): *Unrestricted Warfare*. Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House.
- MAHNKEN, Thomas G. (2011): *Secrecy and Stratagem: Understanding Chinese Strategic Culture*. Double Bay, NSW: Lowy Institute for International Policy.
- SAWYER, Ralph D. (1993): *The Seven Military Classics of Ancient China*. New York: Basic Books.
- SCOBELL, Andrew (2002): *China and Strategic Culture*. Washington, DC: National Defense University Press.
- SZUN-CE (2006): *A háború művészete*. Ford. Tokaji Zsolt. Budapest: Cartaphilus.
- YUASA Kunihiro (2008): 湯浅邦弘. 孫子兵法 三十六計 角川学芸出版. Tokyo: Kadokawa Gakugei.
- YUEN, Derek M. C. (2014): *Deciphering Sun Tzu: How to Read The Art of War*. Oxford: Oxford University Press.
- Chinese Text Project [é. n.]: 中國哲學書電子化計劃. Online: <http://ctext.org/art-of-war/zh>

Cseh Gergő Bendegúz

Kompország a Balti-tenger partján – Finnország a II. világháború nagyhatalmai között

„Kompország, Kompország, Kompország: legképebbesebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.” Ady Endre egyik leggyakrabban idézett, 1905-ben született szenvedélyes hangú publicisztikájának vezérmotívuma a „Kelet” és „Nyugat” között őrlődő magyar sors szimbólumaként vonult be a nemzeti emlékezetbe.¹ A II. világháború viharos időszakában nemcsak Magyarország, de számos más közép-európai ország és nemzet sodródott az egymással hadakozó európai nagyhatalmak konfliktusában az egyik oldalról a másikra, és leggyakrabban vissza is. A „Köztes-Európa” nagyobb részének későbbi szovjetizálását végül elkerülő Finnország világháborús történelme ugyancsak bővelkedik fordulatokban, kényszerű kompromisszumokban és sikeres alkukban, nyertes és vesztes háborúkban egyaránt. Ezek a fordulatok sok párhuzamosságot rejtenek a régió más országainak történetével, ezt próbáljuk vázlatosan áttekinteni.

Finnország II. világháborús szerepe ugyan számos hasonlóságot mutat Közép-Európa más, később szovjet megszállás alá került és legkésőbb 1947-re a szovjet blokk részévé vált országainak helyzetével, a „finn példa” ugyanakkor mégis egyedi.² Az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum a Szovjetunió érdekövezetének nyilvánította Finnországot csakúgy, mint Kelet-Lengyelországot, a balti államokat³ és a Romániához tartozó Besszarábiát. A Szovjetuniónak a paktum titkos jegyzőkönyvében megítélt területek megszerzéséért egyedül Finnországgal kellett tényleges háborút folytatnia, ami Finnország további sorsának tekintetében döntő jelentőségű tényezőnek bizonyult. Finnország az 1939–1940-es téli háborúban

¹ Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* (1905).

² Lásd ezzel kapcsolatban részletesen JUSSILA–HENTILÄ–NEVAKIVI 1999: 180–217.

³ Litvánia az eredeti szerződés értelmében még német érdekszférába tartozott, az egyezmény 1939. augusztusi módosítása után azonban már az ország nagyobb része a szovjet befolyási övezetbe került.

szervezett külföldi támogatás nélkül,⁴ egyedül harcolt a lehenгерlő létszámbeli és technikai fölényben lévő Vörös Hadsereg ellen.⁵ Az 1937–1938-as tisztogatások során „lefejezett” és politikai komisszárok befolyása alatt álló szovjet hadsereg csak aránytalanul súlyos veszteségek árán, 1940 márciusára tudott felülkerekedni a harci morál tekintetében messze felette álló finn hadseregen. Az 1940. március 12-i moszkvai békében Finnország elvesztette területe egytizedét: Kelet-Karéliát az ország második legnagyobb városával, Viipurival (Viborg), valamint a Salla-vidéket. A területi veszteség és a folyamatos szovjet fenyegetettség a köztes időszak (az úgynevezett *Átmeneti Béke*) után természetszerűleg sodorta az országot az egy évvel később megindult német támadás oldalára (*folytatólagos háború*).⁶ A háború kezdeti szakaszában a finn hadsereg olyan területeket is elfoglalt Karéliában, amelyek sohasem tartoztak Finnországhoz, és ez – valamint Sztálin követelése – kiváltotta Nagy-Britannia hadüzenetét 1941. december 6-án. Az Egyesült Államok ugyanakkor hagyományosan jó kapcsolatokat ápolt Finnországgal, amelynek háború előtti és alatti politikai berendezkedése és kormányai sokkal inkább megfeleltek az amerikai elvárásoknak, mint az antidemokratikus vagy egyenesen diktatórikus közép-európai rezsimek. Washingtonban azt sem felejtették el, hogy Finnország volt az egyetlen olyan állam, amely még a világgazdasági válság alatt is maradéktalanul és pontosan fizette a korábban felvett amerikai pénzügyi kölcsönöket.⁷ Az Egyesült Államok a világháború alatt igyekezett egyfajta egyensúlyt teremteni és békét közvetíteni a Szovjetunió és Finnország között, ezek a kísérletek azonban nem jártak érdemi eredménnyel.⁸ Az Egyesült Államok tehát nem üzent hadat Finnországnak, és a diplomáciai kapcsolatokat is fenntartotta a balti állammal egészen 1944 júniusáig, amikor a szovjet támadás ellen védelmet kereső Ryti finn köztársasági elnök ismét elkötelezte magát a német szövetség mellett, és kizárta a különbéke lehetőségét a Szovjetunióval.⁹ Ez a lépés már elvezetett az amerikai–finn diplomáciai kapcsolatok megszakításához, a romló kétoldalú kapcsolatok azonban a tényleges hadüzenetig ekkor sem jutottak el.

⁴ A háború menetében érdemi segítséget nem jelentett ugyan, de magyar szempontból fontos tény, hogy a mintegy 12 ezer külföldi önkéntes között egy 346 fős magyar zászlóalj is eljutott Finnországba, habár hosszú kerülőútja miatt a katonai cselekményekben már nem vehetett részt. Lásd ezzel kapcsolatban RUPRECHT 2003.

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban MANNERHEIM 1997.

⁶ A háború finn megnevezése (*jatkosota*) is arra utal, hogy Finnország gyakorlatilag a téli háború folytatását vívta a Szovjetunió ellen 1941 és 1944 között.

⁷ KERTESZ 1956: 324–325.

⁸ NOBLE–PERKINS 1961: 578–579.

⁹ POLVINEN 1986: 9.

A *folytatólagos háborúban* Finnország a németek oldalán eljutott Leningrádig, de Mannerheim marsall, a finn hadsereg főparancsnoka kategorikusan megtagadta a város közvetlen ostromában való részvételt vagy az utánpótlási vasútvonal támadását. A háborús fordulat évében, 1943-ban Finnország már békét keresett a Szovjetunióval. A nyugati közvetítéssel zajlott béketárgyalások azonban akkor még – elsősorban a súlyos orosz jóvátételi követelések miatt¹⁰ – nem vezettek eredményre. Sztálin fegyverletételre akarta kényszeríteni Finnországot, ezért a Vörös Hadsereg a normandiai partraszálláshoz időzítve 1944. június 9-én átfogó támadást intézett a karéliei szorosban a finn állások ellen. A finn csapatok német segítséggel nagyjából azon a vonalon tudták megállítani az ismételten hatalmas, mintegy hatszoros erőfölényben lévő Vörös Hadsereget 1944 júliusában, amelyet a téli háború végén elfoglaltak. Az elszánt küzdelem, amely 1944 nyarán ismét feltartóztatta a Vörös Hadsereget, csakúgy, mint a téli háborúban, ismét területi veszteségekkel járt Finnország számára. Ez a veszteség ugyanakkor szintén az előző háborúhoz hasonlóan létfontosságú időnyereséget jelentett. 1944 nyarára ugyanis Sztálin figyelme már Lengyelország és Délkelet-Európa felé fordult, így a finn hadszíntér másodlagos jelentőségűvé süllyedt a Franciaországban és Olaszországban is jelen lévő angol–amerikai haderővel folytatott európai „versenyfutásban”. Mindez szintén döntő mértékben hozzájárult Finnország megszállásának elmaradásához, és ezáltal a szovjet blokkon kívül maradásához is.

Annak okait, hogy a Vörös Hadsereg nem szállta meg Finnországot, alapvetően a Szovjetunió és Sztálin európai háborús céljaiban érdemes keresnünk. A Szovjetunió kinyilvánított területi érdekeltségei a világháború alatt korántsem tekinthetők állandónak, mivel azokat a konkrét katonai helyzet és az ország aktuális szövetségeseihez való viszonya folyamatosan alakította. 1940-ben, a német szövetség időszakában Közép-Európa tekintetében a szovjet külpolitika figyelembe vette Németország elsődleges igényeit, s elsősorban brit érdekeltségek – a tenger-szorosok, a Perzsa-öböl, az Arab-tenger – iránt mutatott érdeklődést, Szahalinra és a Kuril-szigetekre pedig nem jelentettek be igényt. A német támadás után alig fél évvel, Eden moszkvai látogatása során viszont Sztálin már egészen más formában tudatta az angol kormánnyal a Szovjetunió győzelem esetén teljesítendő területi igényeit.¹¹ Ekkor a szovjet külpolitika már új szövetségeseire tekintettel körvonalazta

¹⁰ A Finnországra kirovandó jóvátételi kötelezettségek súlyos mértékét már Churchill is megkérdőjelezte a teheráni konferencia idején. Ekkor a szovjet javaslat még nem konkrét összeget határozott meg, hanem a Szovjetunióknak okozott háborús károk 50%-os megtérítését indítványozta öt–nyolc év alatt. FRANKLIN–GERBER 1961: 590–591, 848, 865.

¹¹ Lásd ezzel kapcsolatban BARKER 1976: 128–130.

elképzeléseit saját biztonsági övezeteiről és a háború utáni Európáról, és a hangsúlyokat immáron elsősorban Közép-Európára helyezte. Sztálin ugyanakkor a felbomlott német szövetség keretében szerzett területeket sem kívánta feláldozni, ezért világosan tudatta: a Szovjetunió sem az 1940. március 12-i moszkvai békében megszerzett kelet-finnországi területekről, sem a balti államokról, sem Besszarábiáról nem hajlandó lemondani. A lengyel–szovjet határ kérdését Sztálin ekkor még nyitva hagyta, bár a Curzon-vonaltól keletre fekvő lengyel területeknek a Szovjetunióhoz való csatolását egyelőre nyilvánvalóan csak Nagy-Britannia érzékenysége tekintettel nem vetette fel. A fentiekén túl Sztálin Jugoszlávia területi egységének helyreállítását és Olaszország rovására történő határmódosítását, Albánia függetlenségének szavatolását, Görögország korábbi határainak visszaállítását és a román–magyar határ Magyarország rovására történő revízióját jelölte meg háborús célként. Cserébe a romániai és finnországi területeken létesítendő szovjet katonai bázisokért Sztálin ugyanezt a lehetőséget ajánlotta fel Nagy-Britanniának nyugat-európai támaszpontok létrehozására Franciaországban, esetleg Norvégiában és Dániában. Churchill ekkor még határozottan elvetette az 1941-ben megszerzett területek garantálását a Szovjetunió számára, amelyek – ahogy a miniszterelnök Eden külügyminiszternek küldött táviratában fogalmazott – „a Hitlerrel kötött szégyenteljes paktum alapján, agresszió révén” kerültek a Szovjetunióhoz.¹² Hivatalosan ugyan mind Roosevelt, mind Churchill azt az álláspontot képviselte, hogy a határkérdéseket egy majdani, a versailles-i béketárgyalásoknál igazságosabb konferencia keretében kell rendezni, hamarosan azonban mind Londonban, mind Washingtonban mérlegelni kezdték Sztálin területi javaslatait. A brit békeelőkészítő műhelyben kidolgozott európai konföderációs terveket Moszkva több ízben is mint érdekei ellen irányuló elképzeléseket mereven elutasította. A közép-európai államszövetségek brit eredetű, de az Egyesült Államok által is támogatott gondolata a szovjeteket új *cordon sanitaire* kialakítására emlékeztette, amelyet feltétlenül meg akartak akadályozni. Molotov ezért ezeket a terveket mind 1942-es londoni tárgyalásai során, mind 1943 júniusában Edennek írt levelében,¹³ mind az 1943. októberi moszkvai külügyminiszteri értekezleten határozottan elvetette.¹⁴ Teheránban Sztálin is kategorikusan leszögezte: nem támogatja a térségben a konföderációs eszme alkalmazását, mert

¹² BARKER 1976: 130.

¹³ „Ami egy európai föderáció létrehozásának kérdését illeti Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Görögország, illetve Magyarország és Ausztria bevonásával, a szovjet kormány nem hajlandó elkötelezni magát egy ilyen föderáció létrehozására, és azt sem tartja megfelelőnek, hogy abban Magyarország és Ausztria részt vegyen.” Idézi JUHÁSZ 1988: 343.

¹⁴ ROMSICS 1996: 318–319.

az szerinte csak a német befolyás erősödéséhez vezetne. Ehelyett Roosevelttel és Churchill-lel folytatott december 1-jei tárgyalásán egyértelműen kijelentette: mind Ausztriának, mind Magyarországnak, Bulgáriának és Romániának önálló államként kell megmaradnia.¹⁵

A szovjet külpolitika világháború utáni terveiről és stratégiai célkitűzéseiről a legteljesebb és legátfogóbb képet a külügyinépbiztos-helyettes, a korábbi londoni nagykövet, Ivan Mihajlovics Majszkij 1944 elején megjelent, *A jövővilág kívánatos alapelveiről* című írása alapján formálhatjuk.¹⁶ A tanulmány Majszkij magas külpolitikai, illetve állami beosztása ellenére sem tekinthető hivatalos szovjet stratégiai dokumentumnak, hiszen ezek a döntések kizárólagosan Sztálin hatáskörébe tartoztak. A „kívánatos alapelvek” ugyanakkor – habár a szovjet külpolitika konfrontatív oldalát és közvetlen érdekvédelemző módszereit nyilvánvalóan nem érzékeltetik – alapvetően azokat a célokat fogalmazzák meg, amelyeket a háború végeztével a Szovjetunió többé-kevésbé sikerrel meg is valósított. Ebből a szempontból tehát a szovjet diplomata koncepciója a Szovjetunió külpolitikai stratégiájával kapcsolatban mindenképpen releváns forrásnak számít. Majszkij „alapelvei” szerint a háború végén a szovjet külpolitika alappilléreit az ország biztonsága, az „előnyös stratégiai határok” biztosítása,¹⁷ az antifasiszta koalíció fenntartása és az egykori tengelyállamok társadalmi rendszerének „demokratikus átalakítása” képezte. Abból az alapelvekből kiindulva, hogy a Szovjetunió biztonságát elsősorban az önmagukban álló, ezért a Szovjetuniótól függő kis közép-európai államok láncolata garantálhatta, Majszkij nem javasolta bármilyen – dunai, balkáni, közép-európai, skandináv – konföderáció létrehozásának támogatását vagy elfogadását. Ehelyett a tanulmány kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel kívánta a Szovjetunióhoz kötni Finnországot, Romániát, Bulgáriát és Jugoszláviát, Lengyelországot pedig önálló, de meggyengített formában, nyugatabbra tolva képzelte el. Románia és Bulgária nemcsak mint határos állam játszott fontos szerepet Majszkij koncepciójában, ugyanis ezen országok szovjet dominancia alá kerülése Törökország pozícióinak gyengítése és a tengerszorosok feletti befolyás növelése szempontjából is kívánatosnak tűnt.

Finnország tervezett jövőjével kapcsolatban érdemes idézni a szovjet népbiztos-helyettes alapelveiből:

¹⁵ FRANKLIN–GERBER 1961: 602.

¹⁶ MAJSZKIJ 1996.

¹⁷ Ez mindenekelőtt a finnországi Petsamo-vidék, illetve a Csendes-óceán térségében Dél-Szahalin és a Kuril-szigetek Szovjetunióhoz való csatolását, illetőleg közös csehszlovák–szovjet határ létrehozását jelentette akár lengyel és román határmódosítás révén is.

„Az egyik oldalon a Szovjetunió, a másikon Finnország és Románia között hosszú időre szóló kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket kell kötni, a nevezett országok területén a szükséges mennyiségű bázisoknak – katonai, légi, tengeri – a Szovjetunió rendelkezésére bocsátásával. Azonkívül a Szovjetuniót stratégiaileg és gazdaságilag fontos vasúti és közúti rendszerrel össze kell kötni Finnországgal és Romániával.”

A szovjet külpolitika majszkiji alapelvei világosan tükröződnek abban, ahogyan a Szovjetunió a háború végén kezelte az európai határai közelében fekvő országokat. Mint látni fogjuk, a fenti tervek lényegében kivétel nélkül megvalósultak Finnország tekintetében is, amit a kelet-karéliai területek, a Petsamo-vidék vagy a Porkkala-félszigeten létesült szovjet haditengerészeti támaszpont sorsa, illetve az 1948-ban megkötött finn–szovjet együttműködési megállapodás is példáz.

A szovjet politika Közép- és Délkelet-Európában sokszor igen hasonló módszerekkel élt befolyásának érvényesítése érdekében, ezért gyakran tekintik a régiót egységnek a Szovjetunió külpolitikai céljai szempontjából. Az ezen országokkal szemben megnyilvánuló szovjet külpolitika azonban – mint azt Geir Lundestad meggyőzően kimutatja¹⁸ – sem térben, sem időben nem tekinthető homogénnek.

A szovjet külpolitika világháború végi céljaiban világosan megkülönböztethető övezetek rajzolódnak ki, amelyeken belül a Szovjetunió eltérő mértékű katonai és politikai szerepet kívánt, illetve tudott játszani.

A legbelső, abszolút övezetet azok a területek jelentették, amelyekig az ország határait is kiterjesztették, nevezetesen a finnországi Petsamo-vidék, a Curzon-vonal mögötti lengyel területek, a balti államok és Besszarábia. A többi övezettől eltérően, ahol a katonai események vagy a helyi tényezők többé-kevésbé befolyásolták a szovjet igényeket, ezeken a területeken kétség sem merült fel a Szovjetunió kizárólagos szerepét illetően.¹⁹ Az ebben az övezetben elszenvedett területi veszteségekért Lengyelország és Románia a köztes szférából kapott kárpótlást: előbbi az Odera–Neisse-határig terjeszkedhetett Németország rovására, utóbbi pedig visszaállíthatta fennhatóságát Erdély teljes területe felett.

A szovjet érdekérvényesítés következő szféráját Lengyelország, Románia és Bulgária jelentette, ahol Moszkva önálló állami lét fenntartása mellett is a helyi kommunista erőkön keresztül gyakorolt, alig korlátozott dominanciára törekedett. Ezekben

¹⁸ LUNDESTAD 1978: 435–465.

¹⁹ Az említett területek sorsa még Eden 1941. decemberi moszkvai látogatásán sem képezhetette vita tárgyát Sztálinnal, amikor pedig még az is kérdéses volt, hogy a Szovjetunió egyáltalán túléli-e a Németországgal folytatott háborút (LUNDESTAD 1978: 445).

az országokban a németek kiűzését követően igen hamar – előbbi két országban már az európai háború lezárulta előtt, Bulgáriában az év végéig – sikerült szovjet-barát kormányt hatalomra juttatni. Mindezt a szovjet hatóságok és/vagy Moszkva nyílt és minden formalitást mellőző nyomásyakorlása révén, amelynek sem a helyi politikai erők, sem a nyugati szövetségesek nem tudtak érdemben ellenállni.

Sztálin külpolitikai céljainak következő, köztes övezetét a vizsgált korszakban olyan országok – Ausztria, Finnország, Csehszlovákia, Magyarország, Albánia, Jugoszlávia és Németország – képezték, amelyekben a Szovjetunió törekedett ugyan befolyásának növelésére, de fokozatosabb módon és közvetettebb eszközökkel, mint az első két szférában. Ezen országokban Moszkva – legalábbis kezdetben – nem lépett fel olyan kategorikus követelésekkel és nem alkalmazott olyan közvetlen eszközöket, mint az előbbi két szférában. Az említett országok későbbi eltérő fejlődési útja is mutatja ennek a köztes övezetnek a szovjet külpolitika szempontjából nézve heterogén jellegét.

Finnország a legyőzött német szövetségesek közül egyedül nem került valamelyik győztes nagyhatalom megszállása alá, aminek következtében viszonylagos önállóságot élvezhetett belpolitikai téren. 1945-ben és 1948-ban is szabad választásokat tarthatott, a kommunista párt pedig a tárgyalts időszakban mindvégig kormányzati, de kisebbségi pozícióban maradt. Külpolitikai téren Paasikivi miniszterelnök, majd államelnök irányítása alatt a fegyverszüneti feltételek szigorú teljesítésével, a Marshall-tervben való részvétel elutasításával, illetve az 1948-ban megkötött szovjet–finn együttműködési megállapodással Finnországnak sikerült biztosítania az ország hosszú távú fejlődését megalapozó függetlenséget és semlegességet.

Ausztria ugyanakkor – bár részben a Vörös Hadsereg megszállása alatt állt – részt vehetett a Marshall-tervben, és a helyi kommunista párt befolyása az 1945. novemberi választások után minimálisra zsugorodott.

A szovjet terjeszkedés fent vázolt „átmeneti” övezetében tehát Moszkva befolyása csak fokozatosan és országonként eltérő mértékben érvényesült mindaddig, míg a kelet–nyugati viszony 1947 utáni gyors romlásának az említett országok köztes helyzete és viszonylagos bel- és külpolitikai mozgástere is kevés kivétellel áldozatul esett.

Az átmeneti zóna határain túl Nyugat-Európa, Görögország, Törökország, Irán vagy Kína tekintetében a vizsgált időszakban a Szovjetunió már nem törekedett egyoldalú érdekvédelemre, cserébe viszont elvárta, hogy nyugati szövetségesei akceptálják az európai határai közelében kialakított befolyási övezet létét.

A finn fegyverszüneti egyezményt 1944. szeptember 19-én írta alá szovjet részről Andrej Alekszandrovics Zsdanov, aki a finnországi SZEB elnöke is lett. Az egyezmény a moszkvai békében meghatározott határokat juttatta ismét érvényre,

kiegészítve a Petsamo-vidék²⁰ átadásával és a Porkkala-félsziget 50 évre – katonai támaszpont céljára – történő bérbeadásával.²¹ Finnországnak a korábban Moszkva által követelt 600 millió dolláros jóvátétel helyett 300 milliós kártérítési kötelezettséget írtak elő, azonban az átadás során érvényes forgalmi értéken számítva és a hadisarcként elszállított áruk értékét is beleértve a finn jóvátétel így is mintegy 570 millió dolláros összeget tett ki.²² Finnországnak a fegyverszünet alapján ki kellett űzni az ország északi területeiről a német csapatokat, ami a háború újabb szakaszához, a visszavonuló németek bosszúhadjárata következtében súlyos pusztításokkal járó úgynevezett *lappföldi háborúhoz* vezetett. A fegyverszünet értelmében a finn hadsereget két és fél hónap alatt le kellett szerelni, ismét engedélyezni kellett a betiltott baloldali szervezetek működését, ezenkívül a politikai foglyok szabadon bocsátása, a hadifogolycsere, a háborús bűnösök elítélésében való közreműködés és a politikai és társadalmi élet demokratizálását célzó intézkedések is részét képezték az egyezménynek.

A finn fegyverszünet Szövetséges Ellenőrző Bizottságra vonatkozó 22. pontja leginkább az egy héttel korábban megkötött román egyezményt idézi: mindenféle időbeli korlátozás nélkül a szovjet főparancsnokság általános irányítása alá helyezi a bizottságot, sőt a függelék egyenesen a szovjet főparancsnokság egy szerveként határozza meg a testületet. Más nemzetek képviselőt a finnországi SZEB-ben az egyezmény nem is említi.

A finnországi SZEB elnöke Andrej Alekszandrovics Zsdanov lett, akinek korábbi tevékenysége nem kevés aggodalomra adott okot a finnek körében. Leningrád védelmének egykori irányítója, akit abban az időben sokan Sztálin lehetséges utódjának tekintettek, erős ellenérzéseket táplált a szerinte a megállapított jóvátétel összegénél sokkal súlyosabb háborús károkat okozó finnekkel szemben. Ráadásul Finnországban is közismert volt, hogy 1940 nyarán Zsdanov vezényelte le az Észtországot a Szovjetunióhoz csatoló baloldali fordulatot. Ugyancsak Zsdanov parancsára került sor a téli háborút kiváltó úgynevezett mainilai incidenstre is.²³

²⁰ Az 1944 előtti Finnország legészakibb tartománya, a Petsamo-vidék a finnek számára az egyetlen kijáratot jelentette a Barents-tengerre, illetve a fegyver- és lőszergyártásban fontos nikkelbányák miatt tarthatott számot a katonai nagyhatalmak – Németország és Szovjetunió – érdeklődésére is.

²¹ A Finn-öbölben, Helsinkitől 35 km-re fekvő Porkkala haditengerészeti támaszpontját – ahol egyidőben több mint 30 ezer szovjet katona is szolgált – végül egy 1955-ös megállapodás értelmében 1956. január 26-án visszaadták Finnországnak.

²² JUTIKALLA–PIRINEN 2004: 350.

²³ A szovjet területen, de a finn határ mentén fekvő Mainila település orosz részről 1939. november 26-án történt ágyúzása jelentette az ürügyet a Finnország elleni agresszióra, hasonlóan a gleiwitzi adótorony német megtámadására három hónappal korábban.

A szovjet politikus azonban egyes kutatások szerint²⁴ korántsem Sztálin tekintélyes bizalmasaként, sokkal inkább a Kremlben folyó hatalmi harcok átmeneti veszteseként, Molotov, Berija és Malenkov ideiglenes száműzöttjeként érkezett Helsinki-be. Ellentmondanak ugyanakkor ennek a feltevésnek azok a szovjet levéltári források, amelyek Zsdanov szerepét meglehetősen árnyalják.²⁵ A kegyvesztettség tényét cáfolja, hogy Zsdanov – bár ő volt a felelős az északnyugati területek gazdasági és pártszerveinek mozgósításáért – elkerülte a felelősségre vonást a téli háború kudarcáért, sőt Sztálin éppen őt bízta meg egy háromtagú bizottság vezetésével, amely ezt a fiaskót volt hivatott kivizsgálni. A politikai befolyásának megőrzéséért a moszkvai belpolitikai csatározásokban aktívan részt vállaló Zsdanov egyre gyakrabban és egyre hosszabb időre volt kénytelen hazautazni, majd 1945 decemberétől végleg ott maradni. 1945 decembere és 1947 februárja – a békeszerződés aláírását köszöntő ünnepségen való részvétel – között Zsdanov egyáltalán nem tartózkodott a finn fővárosban.²⁶ Ez a tényező valószínűleg szerencsésnek bizonyult Finnország esetében, ugyanis helyettese, Grigorij Szavonenkov korántsem tudott oly mértékű tekintélyre szert tenni, mint maga Zsdanov, s a SZEB elnökének távolléte inkább enyhítette az ellenőrző bizottság finn belpolitikai életre gyakorolt befolyását.

A mintegy 300 fős (köztük 20 brit) finnországi SZEB ugyanakkor a romániai, bulgáriai és magyarországi helyzethez nagyon hasonló módszereket alkalmazott a finn belpolitikai élet „demokratizálása” érdekében. Bár a közel 400 jobboldali szervezet betiltásával a finn kormány igyekezett elébe menni a SZEB elvárásainak, Zsdanov követelésére kellett a paramilitáris Fehér Gárdát vagy védőrséget (*Suojeluskunta*), a táborigorú ellátást szolgáló Lotta Svärd szervezetet vagy az önszerveződő Bajtársi Szövetséget is felszámolni 1944 végén.

A politikai életnek a korábbi jobboldali mozgalmakkal, szervezetekkel kompromittálódott politikusoktól való megtisztítását célzó mozgalom élére maga Paasikivi miniszterelnök állt, Zsdanov és a SZEB ugyanakkor közvetlenül meghatározta a letartóztatandó személyek körét. Ennél is messzebb ment Yrjö Leino kommunista belügyminiszter 1945 áprilisában, amikor Zsdanov 2. számú listája alapján titokban elfogott és ítélet nélkül a Szovjetunióba deportáltatott 20 oroszországi születésű emigránst (orosz és finn állampolgárokat). Ez az eset vezetett három évvel később Yrjö Leino bukásához is, amikor a finn parlament bizalmatlansági indítvánnyal távolította el őt pozíciójából.

²⁴ NEVAKIVI 1995; ismerteti RICHLI 1997: 489–498.

²⁵ RIEBER 1995: 9.

²⁶ RIEBER 1995: 69.

A háborús főbűnösök elítéltetésében a SZEB odáig ment, hogy az 1946 februárjában hozott ítéletek kihirdetését megtiltotta (az ítéletek egyébként nemzetközi összehasonlításban valóban alacsonynak számítottak, amit a Foreign Office is kifogásolt), és a büntetés minimális mértékét maga Zsdanov határozta meg. Végeredményben az 1946. február 21-én meghozott döntés a háborús köztársasági elnököt, Risto Heikki Rytit 10 év kényszermunkára, a korszak más vezető politikusait 2–6 évre ítélte.²⁷ (Ryti egyébként három évvel később elnöki kegyelemmel szabadult a fogságból.)

A finn igazságszolgáltatás menetébe 1947 januárjában is beavatkozott a SZEB: ekkor egy, a világháború végén felállított földalatti ellenállási mozgalom felgöngyölítésében és közel 1600 ítélet meghozatalában segédkezett a bizottság. Ezt az ügyet próbálta a finn kommunista párt a reakcióval való leszámolásra és a hadsereg megtisztítására felhasználni, amihez a SZEB tanácsadóira és a finn kormányra gyakorolt nyomással járult hozzá. A nagy horderejű ellenállási mozgalom felgöngyölítése és az ügyben született szintén enyhének tekinthető ítéletek (fél évtől öt évig terjedő kényszermunka 10 vádlott esetében) azonban viszonylag mérsékelt reakciókat váltottak ki a SZEB és Moszkva részéről.

A finn és a közép-európai helyzet párhuzamosságainak másik jellemző példája, hogy 1945 után a finn kommunisták is a népfrontkormányok Moszkva által támogatott taktikáját követték: a finn kommunista párt a „haladó pártokkal”, a szociáldemokratákkal és a Vidékiek Szövetségével lépett koalícióra, s így módon kísérelte meg befolyását tényleges társadalmi támogatottságához képest²⁸ jelentős mértékben növelni.²⁹ Mivel azonban az úgynevezett veszélyes években alapvetően szabad választásokat tartottak, ez a népfrontpolitika nem vezetett egypártrendszer kialakulásához.

A fenti példák jól érzékeltetik, hogy 1945 és 1947 között a finnországi belpolitikai élet alakulása, valamint az ottani SZEB tevékenysége számos rokon vonást mutat a közép- és délkelet-európai országok helyzetével. A belpolitikai élet kulcspozícióit (Belügyminisztérium, államvédelmi szervek) itt is hamar sikerült megszereznie a kommunista pártnak, amely a fegyverszüneti egyezménynek a társadalmi élet demokratizálásával és a háborús bűnösök elítélésével kapcsolatos rendelkezéseit a SZEB támogatásával próbálta meg egyúttal belpolitikai fegyverként is használni. Zsdanov világos programmal rendelkezett a „demokratizálás” végrehajtására Finnországban: a háborús bűnösök megbüntetésére, egységes baloldal létrehozására, agrárreform, az ipar államosítása, a belügyi és titkosszolgálati szervek megszerzése

²⁷ JUSSILA–HENTILÄ–NEVAKIVI 1999: 228.

²⁸ Ez a támogatottság egyébként a világháború után nem volt alacsony: az 1945-ös választáson 49 helyet szerzett a 200 fős törvényhozásban, három évvel később pedig 38-at (KIRBY 1980: 221).

²⁹ Lásd ezzel kapcsolatban JUTIKALLA–PIRINEN 2004: 356.

mind része volt ennek a tervnek, ehhez azonban nem sikerült társadalmi támogatottságot és alkalmas baloldali politikusokat találni. Ez a menetrend nem tartalmazott gyors, radikális baloldali fordulatot és azonnali proletárdiktatúrát, mint azt sok közép-európai kommunista politikai erő követelte. Mindez az SZKP világháború vége felé kidolgozott új külpolitikai koncepciójában gyökerezett, amely a szövetséges nagyhatalmak hosszabb távú együttműködését és a Szovjetunió határai mentén kialakítandó biztonsági zóna létrehozását irányozta elő.³⁰ E célok érdekében Zsdanov Finnországban is fékezte az emigráns kommunista politikusok radikalizmusát, akik között még az ország Szovjetunióhoz való csatlakozásának gondolata is felmerült.³¹

A legjelentősebb pozícióba került kommunista politikusban, Leinóban viszont már 1946-ra csalódott Zsdanov, és gyávának, kommunistához méltatlannak tartotta őt.³² A SZEB szovjet elnöke szerint Leino hagyta, hogy a Belügyminisztérium a „fasiszták fészke” maradjon, vagyis még saját szervezetén belül sem sikerült a kívánatos tisztogatást végrehajtania. Zsdanov általánosságban is defenzívnek tartotta a finn kommunista pártot, amely lebecsüli a tömegmozgalom jelentőségét, de túlbecsüli a „reakció” erejét, nem használja ki a belpolitikai válságokat, és túlságosan is a Szovjetunió külső támogatására támaszkodik. Mindez világosan jelzi, hogy Finnország szovjet mintájú „demokratizálására” megvolt a moszkvai forgatókönyv, de azt számos ok miatt csak fokozatosan, parlamentáris keretek között próbálták meg végrehajtani.

A finn kommunista politikusok közül a legjelentősebb pozícióba Yrjö Leino jutott, de Moszkva és Zsdanov szemében – legalábbis a téli háború időszakáig – nem ő számított kulcsfigurának. A finnországi baloldali fordulat levezénylését kezdetben a veterán finn kommunista politikusra, Otto Ville Kuusinenre tervezték bízni. Kuusinen 1918 óta Oroszországban élt, ott alapította meg a Finn Kommunista Pártot, és a Komintern titkáráként a Szovjetunióban is maradt a téli háború kezdetéig. A hazai viszonyokat félreismerő emigráns finn kommunisták hatására Moszkva baloldali tömegmozgalom kirobbanását remélte Finnországban, ezért is tette meg Kuusinent az úgynevezett Terijoki-kormány,³³ a hivatalosan Finn Demokratikus Köztársaság elnevezésű szovjet bábkormány vezetőjének 1939 és 1940 között. Kuusinen és az emigráns finn kommunisták gyakorlatilag nem tudtak érdemi politikai hatást gyakorolni

³⁰ MURASKO–NOSZKOVA 1996: 67.

³¹ MURASKO–NOSZKOVA 1996: 67.

³² RIEBER 1995: 53.

³³ Az elnevezés a bábállam központjának finn nevéből, Terijokiból származik (mai nevén Zelenogorszk).

Finnország belpolitikai életére, és a háború után sem térhettek vissza az országba. Más közép-európai országokkal ellentétben Finnországban tehát az emigráns kommunista politikusok gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszottak a háború utáni rendezésben, ami kulcsfontosságú tényező volt az úgynevezett „veszélyes években”. A másik oldalon viszont – és ez is nagy jelentőséggel bírt – az antikommunista erők sem érezték szükségét a nyugati segítségnek és beavatkozásnak. Így Finnország belpolitikai élete – megint csak ellentétben Közép-Európa más kisállamainak helyzetével – nem vált a nemzetközi küzdőtér részévé és a nagyhatalmak erőpróbájának terepévé, vagy legalább nem olyan közvetlen formában.

A fenti fenyegető tényezők nem vezettek az ország szovjetizálásához, aminek számos részösszetevőjét tárják fel a moszkvai levéltári forrásokon alapuló kutatások.³⁴ A finn belpolitikai élet alakulásának döntő tényezője minden bizonnyal az volt, hogy az ország elkerülte a Vörös Hadsereg megszállását. A téli háború vagy a *folytatólagos háború* során megnyilvánult elsöprő függetlenségi vágy és szervezethez való elkötelezettség eleve valószínűtlenné tette a sztálinista fordulat külső beavatkozás nélküli bekövetkezését. A finn társadalom belső ellenállása és integritása ugyancsak fontos tényezője volt a baloldali hatalomátvétel elmaradásának és a szovjet befolyás korlátozott voltának.³⁵ Ebben szerepet játszott, hogy a társadalmi ellentétek jóval kisebbek voltak, mint Közép-Európa más országaiban. Nem volt elsöprő erejű társadalmi igény a változásra, és ez leszűkítette a baloldal mozgásterét és lehetőségeit. Hiányzott emellett az igazi baloldali vezető is, aki jelentős társadalmi bázist tudott volna szerezni, vagy erős politikai szövetségeket köthetett volna. Fontos tényezőként említhető emellett, hogy Finnországot nem szabdalták nemzetiségi ellentétek. Nemzeti kisebbségként egyedül a finnországi svédek említhetők, akikkel szemben viszont nem volt ellenséges hangulat vagy indulat az országban, nem voltak üldözésnek kitéve, így ezek kihasználására sem volt módja akár a baloldalnak, akár Moszkvának. A svédek helyzetére jellemző, hogy az évszázados együttélés miatt a finn elit alapvetően svéd neveltetésűnek és kulturális kötődésűnek számított. Finnország 20. századi háborús hőse, háború utáni köztársasági elnöke, Gustav Mannerheim tábornok maga is svéd gyökerű családból származott, aki kezdetben svédül és oroszul is jobban megértette magát, mint finnül.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy mindezt a kortárs szemlélők sokkal pesszimistábban látták: a háborúban elszenvedett területi és embervesztések okozta általános depresszióban a finn polgárság reális veszélynek látta a baloldali fordulatot, ezért is nagyon hamar elterjedt a „veszélyes évek” elnevezés használata az 1944

³⁴ RICHLY 1997: 496–497.

³⁵ RIEBER 1995: 66.

és 1948 közötti időszakra vonatkozóan.³⁶ A belső erőből történő baloldali fordulat veszélyét számos feszítő társadalmi konfliktus gerjesztette. Habár az ország nem állt katonai megszállás alatt, a SZEK megjelenése és tevékenysége széles körben fokozta a társadalom veszélyérzetét és a függetlenség fenyegetettségének tudatát. Tovább fokozta a társadalmi depressziót a lakosság egytizedét kitevő, több mint 400 ezer fő karéliei menekült helyzete, illetve a leszereléssel és a menekültkérdéssel is összefüggő foglalkoztatási válság, valamint a korábban említett hatalmas háborús jóvátételi összeg is. A fegyverszüneti egyezmény okozta sokkhatásra jellemző Paasikivi 1944. szeptember 21-ei naplóbejegyzése: „félelmetes [...] a kérdés az, hogy vajon a finn nemzet élhet-e tovább nemzetként ezután.”³⁷

A karéliei és a lappföldi menekültek letelepítése az egyik legnagyobb kihívást jelentette a *veszélyes években*. Előbbi területről hozzávetőleg 422 ezer menekült érkezett Finnországba, de a kivonuló németek által felperzselt Lappföldről is mintegy 160 ezer ember keresett új otthont.³⁸ Ezt a válságot a finn elit széles körű társadalmi konszenzusra építve állami, önkormányzati, vállalati és magánfölkék igénybevételel hajtotta végre. A finn egyenlősítő hagyományokra építő letelepítés érdemben módosította a finnországi birtokszerkezetet, és hosszabb távon is hozzájárult a finn jóléti társadalom megteremtéséhez.³⁹

A Szovjetunió – fent vázolt – távlati geostratégiai céljai mellett érdemes kiemelni néhány olyan tényezőt is, amely közvetlenül is hozzájárult az ország megszállásának és a kieroszakolt baloldali fordulatnak az elkerüléséhez. Egyfelől a világháborúban két alkalommal is megtapasztalhatta a Szovjetunió a finn ellenállás mértékét (ismeretes, hogy Sztálin a katonai erőt mindennél jobban respektálta), és nem kívánt a háború végén újabb elhúzódoó csatározást vállalni. Ráadásul az 1944 nyarán a finn fronton beállt nyugvópont kedvező időpontnak is bizonyult Finnország szempontjából, hiszen ekkor már a szovjet hadsereget Közép-Európa és Berlin mielőbbi elfoglalása vezérelte. Ennek bekövetkezte után viszont már az atomfegyver birtokában lévő és Finnországgal kinyilvánítottan szimpatizáló Egyesült Államok és a skandináv államok reakciójával is számolnia kellett volna Sztálinnak egy esetleges újabb finn háború kirobbantása esetén. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a fentiek mellett az úgynevezett lappföldi háború jelentőségét sem, a moszkvai fegyverszüneti egyezmény aláírása után ugyanis Finnország érdemben és tényleges katonai erővel

³⁶ HOLMILA 2013.

³⁷ HOLMILA 2013: 110. Fontos kiemelni, hogy Paasikivi néhány naplóbejegyzését utólag korrigálta, így ezek a feljegyzések nem minden esetben tükrözik híven a korabeli véleményeket.

³⁸ SZEGŐ 2019: 398.

³⁹ SZEGŐ 2019: 398.

fordult szembe a náci Németországgal. Az 1944 októbere és 1945 áprilisa között zajlott hadműveletek során a kivonuló németek elpusztították a finn Lappföld falvainak jelentős részét, tovább növelve a menekültkérdés súlyosságát. A lappföldi háború, valamint a finn politika következetes tartózkodása minden radikális, szélsőséges politikai irányzattól minden bizonnyal alátámasztotta azt a feltételezést, hogy Moszkvának nem kell ellenséges fordulattól tartania ezen a területen. Finnország ebben az időben egyébként sem volt elsődleges stratégiai célpont Moszkva számára, amely a törökországi tengerszorosok és a Berlin felé vezető utat fontosabbnak tekintette a Balti-tenger partvidékénél, így a közvetlen és erőszakos szovjetizálás helyett hajlandó volt a semleges biztonsági zóna szerepét szánni a területnek.

Finnország szovjetizálásának elmaradásához ugyanakkor minden bizonnyal hozzájárultak az erős demokratikus finn hagyományok, a stabil parlamentarizmus, az 1944 és 1947 közötti időszak tekintélyes politikai személyiségeinek (Mannerheimnek és Paasikivinek) eredményesen egyensúlyozó politikája és a finn kommunista mozgalom gyengesége is. A finn belpolitikai élet demokratikus hagyományainak köszönhető az is, hogy a Szovjetunióknak Finnország esetében a kelet–nyugati feszültségek kiéleződése során kevésbé kellett tartania ellenségesnek tekinthető politikai berendezkedés létrejöttétől vagy az ország „nyugati tömbhöz” való csatlakozásától. Mindezt jól jelzi, hogy Paasikivi elnök 1947-ben visszautasította az ország részvételét a Marshall-segélyben, majd 1948-ban Finnország barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a Szovjetunióval.

A háborúban kimerült Szovjetunióknak ugyanakkor szüksége volt a finn jóvátételi szállítások zavartalanságának biztosítására, amelynek érdekében inkább fékezte a helyi kommunista párt teljes baloldali fordulat kieroszakolására tett erőfeszítéseit. Mivel a közvetlen fegyveres támogatásnak híján volt a SZEB, kívánságait csak közvetve, a finn alkotmányos keretek között juttathatta érvényre, s ennek a szabálynak a bizottság és Zsdanov is – az említett titkos deportálási ügyet leszámítva – lényegében mindvégig eleget is tett.⁴⁰

Finnország szempontjából valószínűleg kedvezőnek tekinthető Zsdanov szerepe is, mivel több esetben éppen a moszkvai pozícióiban átmenetileg meggyengült politikus odázta el a finn kormánnyal való élesebb konfliktusokat és a keményvonalas politika végrehajtását. Igencsak kérdéses marad ugyanakkor az, hogy végrehajtható lett volna-e az efféle keményvonalas politika a Vörös Hadsereg közvetlen támogatása nélkül is. A finn demokratikus hagyományokat, a világháború során tanúsított elsőprő erejű függetlenségi vágyat, valamint a finn társadalom belső integritását

⁴⁰ JUSSILA–HENTILÄ–NEVAKIVI 1999: 225–231.

tekintve nagy valószínűséggel nemmel kell válaszolnunk erre a kérdésre. Zsdanov finnországi szerepének legnagyobb ellentmondása talán éppen az, hogy a két világrend doktrínájának névadója éppen ahhoz volt kénytelen asszisztálni, hogy az általa felügyelt ország a hidegháború kezdetére a két tábor közti területre navigálja magát.

Felhasznált irodalom

- BARKER, Elisabeth (1976): *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London, Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-02196-3>
- FRANKLIN, William M. – William GERBER szerk. (1961): *Foreign Relations of the United States (FRUS) Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*. Washington, DC: United States Government Printing Office.
- HOLMILA, Antero (2013): Fegyelmezett polgárok: a finn sajtó a háborúból a békébe történő átmenet kihívásairól (1944–1945). *Múltunk*, 58(4), 104–127.
- JUHÁSZ Gyula (1988): *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest: Kossuth.
- JUSSILA, Osmo – Seppo HENTILÄ – Jukka NEVAKIVI szerk. (1999): *From Grand Duchy to Modern State: A Political History of Finland Since 1809*. London: C. Hurst & Co.
- JUTIKALLA, Eino – Kauko PIRINEN (2004): *Finnország történelme*. Ford. Kádár György. Budapest: Kairosz.
- KERTESZ, Stephen (1956): *The Fate of East Central Europe. Hopes and Failures of American Foreign Policy*. South Bend, IN: University of Notre Dame Press.
- KIRBY, D. G. (1980): *Finland in the Twentieth Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- LUNDESTAD, Geir (1978): *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1943–1947*. Tromsø–Oslo–Bergen: Universitetsforlaget.
- MAJSZKIJ, Ivan (1996): A jövőd világ kívánatos alapelveiről (ford. Baráth Magdolna). *Külpolitika*, 2(3–4), 154–184.
- MANNERHEIM, Gustav von (1997): *A téli háború (1939–1940)*. Ford. Oláh József. Budapest: Püski.
- MURASKO, G. P. – A. F. NOSZKOVA (1996): A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 41(2), 49–81.
- NEVAKIVI, Jukka (1995): *Zhdanov Suomessa – Miksi meitä ei neuvostoliittolaistettu?* Keuruu: Otava.
- NOBLE, G. Bernard – E. R. PERKINS szerk. (1961): *Foreign Relations of the United States (FRUS) Diplomatic Papers, 1942. Volume III – Europe*. Washington, DC: United States Government Printing Office.
- POLVINEN, Tuomo (1986): *Between East and West: Finland in International Politics, 1944–1947*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- RICHLY Gábor (1997): Zsdanov másik arca. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Finnországban 1944–1948. *Századok*, 131(2), 489–498.
- RIEBER, Alfred J. (1995): Zhdanov in Finland. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 1107. Online: <https://doi.org/10.5195/CBP.1995.64>
- ROMSICS Ignác (1996): A brit külpolitika és a „magyar kérdés” 1914–1946. *Századok*, 130(2), 273–339.
- RUPRECHT Antal (2003): *Magyar önkéntesek a Téli háborúban*. Budapest: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.
- SZEGŐ Iván Miklós (2019): A finn történelem öt kihívása és a finn elit öt válasza, 1945–1990. *Világ-történet*, 41(3), 389–421.

Csizmazia Gábor

A liberális nemzetközi rend és az európai béke az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájában

Bevezető gondolatok

Napjainkban az egyetemi hallgatók a turbulens média által képviselt (praktikusnak tűnő) tájékozottság és az egyetemi tanulmányok által biztosított (teoretikusnak tekintett) ismeretek világa közé szorultak. Ennek megfelelően az egyetemi oktatók kettős kihívással néznek szembe: egyrészt meg kell értetniük diákjaikkal a politikai, gazdasági, társadalmi, sőt kulturális értelemben vett tágabb kontextusokat mint a tananyag elsajátításához szükséges háttérismeretet, másrészt le kell győzniük a hiányos (vagy téves) prekoncepciókat.

E „nulladik” feladat teljesítése különösen nehéz, ha a diákok szemében idejétmúltnak tűnő (valójában releváns) ismeretek átadásáról van szó. Ékes példák erre a világháborúk utáni európai béketervek: az ideológiai megfontolások és a hatalmi diplomácia olyan megoldásokat hozott az európai biztonsági környezetbe, amelyek egyszerre voltak a politikai rövidlátás és a geopolitikai realitások eredményei. Korunk információs dömpingjében fontos, hogy az európai békerend történelmi hátterének szakértői igazodási pontok maradjanak a jövő kül- és biztonságpolitikai kihívásaival foglalkozó tisztviselők szemében.

Fülöp Mihály professzor úr és munkája iránti tiszteletadésként e tanulmány arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy az európai békében kiemelt szerepet játszó Egyesült Államok értékek és érdekek által formált külpolitikája hogyan alakult az elmúlt években. A szerző a terjedelmi korlátokból adódóan csak a legfőbb tényezőket kívánja bemutatni: célja nem a leegyszerűsítő magyarázat, hanem a közvéleményben elterjedt egyes prekoncepciók árnyalása.

A nemzetközi rend és az amerikai politika élet-halál harca

Az elmúlt években az amerikai és a nemzetközi politikát talán legjobban felrázó fordulat Donald Trump elnöksége volt, amely látszólag hátat fordított a demokrácia és a szabadkereskedelem, valamint az ezeket erősítő nemzetközi szervezetek támogatásának.¹ A Trump-adminisztráció külpolitikáját azonban érdemes kontextusba helyezni. Egyrészt az „America First” mottó az izolacionizmus szólamaként rögzült a köztudatban, pedig valójában Donald Trump aktív külpolitikát folytatott.² Másrészt Trump elnök liberális internacionalista eszközök és gyakorlatok elleni kirohanásai mögött régi és nem alaptalan panaszok húzódtak meg. Utóbbiak lényege, hogy a nemzetközi rend hidegháború utáni liberális bővítése naiv lépés volt az Egyesült Államok részéről. Washington továbbra is hitt a rend elveiben, de rá kellett jönnie, hogy Peking és Moszkva egyre magabiztosabban vitte revizionista világképét a nemzetközi politikába. Így a Trump-adminisztráció azt hirdette, hogy a geopolitikai realitások mentén jelentkező hatalmi verseny örök,³ amit a liberális külpolitikai elitben is tudatosítani kellett.⁴ Konzervatív internacionalizmusa ötvözte a liberális és a realista nézeteket a nacionalista elvárásokkal, így a külpolitikai hagyományok közül inkább a jacksoni vonalat követte. Utóbbi nacionalista-populista logikája a globalizáció költségeit és veszteségeit helyezte reflektorfénybe. Bár a 2020-as elnökválasztáson alulmaradt, az amerikai konzervatívok körében egyre jobban kimutatható a nacionalista külpolitikai irány, többnyire a realista iskolák zászlója alatt.⁵

Joseph Biden 2020-as választási győzelme a liberális internacionalizmus visszatérését hozta az amerikai külpolitikába. A demokrata politikus a kampányban a nemzetközi rend politikai, gazdasági és intézményi pillérjei mellett tett hitet: javítani kívánt a liberális demokrácia intézményeinek hazai és nemzetközi helyzetén, továbbá a nemzetközi szabadkereskedelem fellendítését és a globális kihívások kollektív kezelését, illetve az amerikai katonai erő szerepének csökkentését hirdette. Elnökjelöltként 2020-ban úgy fogalmazott, hogy „a megoldás [...] több, semmint kevesebb nyitottság: több barátság, több együttműködés, több szövetség, több demokrácia”,⁶ amelynek során az Egyesült Államoknak kell vezetnie. Hasonlóképp leendő nemzeti biztonsági főtanácsadója, Jake Sullivan szerint csak

¹ WRIGHT 2016.

² POSEN 2018: 26.

³ White House 2017: 25–27.

⁴ SCHADLOW 2017.

⁵ A külpolitikai elemzői műhelyek közül kiemelendő a Quincy Institute for Responsible Statecraft, illetve az olyan realista szaktekintélyek, mint Stephen Walt és John Mearsheimer.

⁶ BIDEN 2020: 64–67, 70–76.

Washington képes Thuküdidész realista iskolában tanított méloszi párbeszédének tanulságát megfordítani: „az erősek elszenvedik, amit muszáj, a gyengék pedig megteszik, amit lehet.”⁷ Joseph Biden tehát arra készült, hogy visszatérjen a nemzetközi rend liberális elvek szerinti javításához. A pálfordulást azonban megnehezítették a társadalmi-gazdasági realitások. Jake Sullivan például a nemzetközi rend belső problémáit (köztük a demokráciák állapotát) nem Donald Trumpra vezette vissza: szerinte a globalizáció és a prosperitás kapcsolata összetett, és az illiberális trendek a nyugati társadalmak egy részének a globalizációban való megalapozott csaldótt-ságából fakadnak.⁸ Ennek fényében Biden elnök 2022-ben az unió helyzetéről szóló beszédében olyan intézkedések bevezetését hangsúlyozta, amelyek akár elődjétől is származhattak volna (például a „Buy American” üzenete a trumpi protekcionizmus érzetét keltette Európában, de a félvezetők előállításának hazahozatala is hasonló Trump elnök azon kezdeményezésére, hogy visszahozza a kiszervezett gyáripari termelést az Egyesült Államokba).

Természetesen Biden elnök elődjénél hűségesebb maradt a wilsoni hagyományhoz: Washington szinte azonnal újra csatlakozott a párizsi klímamegállapodáshoz és az Egészségügyi Világszervezethez. A Biden-adminisztráció 2021-es nemzeti biztonsági stratégiai útmutatása kiemelte a nemzetközi szervezetek és az Egyesült Államok e szervezetekben játszott szerepének jelentőségét, ám azt is kimondta, hogy „a korábbi rendet nem lehet egyszerűen helyreállítani”.⁹ E kijelentés háttérében egy, a Trump-adminisztrációval közös felismerés áll: a revizionista hatalmak oly mértékben beépültek a nemzetközi szervezetekbe, hogy az előbbieket féken tartására az utóbbiak már nem feltétlenül alkalmasak. A nemzetközi kapcsolatok egyes liberális teoretikusai szerint Washingtonnak alternatív, kifejezetten a liberális demokráciákra épülő nemzetközi formációkat (például rendszeresen és több szinten üléselő G12-csoportot) kellene alakítania.¹⁰ Ezzel összhangban a Biden-adminisztráció 2021-ben globális demokrácia-csúcstalálkozót rendezett, amely egyfelől a demokratikus országok közösségét hivatott szorosabbra kovácsolni, másfelől a demokratikus értékek terén hiányosságokkal vagy elmaradásokkal számoló demokráciákat hivatott szembesíteni. Hasonlóképp a Biden-adminisztráció progresszív reformkísérletének tekinthető az évi 1 milliárd dollárnál több profitot realizáló nagyvállalatok 15%-os társasági nyereségadójának nemzetközi érvényesítésére irányuló erőfeszítés.

⁷ SULLIVAN 2018: 19.

⁸ SULLIVAN 2018: 14–16.

⁹ White House 2021: 8, 13.

¹⁰ DAALDER–LINDSEY 2022.

Az Egyesült Államok és Európa

A brit mintákból építkező amerikai geopolitikai gondolkodásban fontos szerep jut (az eurázsiai földterületre utaló) Mackinder-féle „magterület” és az azt körülvevő (részben Kelet-Európára utaló) „belső peremív” területek szerepének. Az utóbbiakat lényegében a „peremterület” névvel illető Nicholas J. Spykman az 1940-es években hasonló üzenetet fogalmazott meg, mint korábban a brit Halford J. Mackinder: a stratégiai tervezés szempontjából globális viszonylatban is fontos Eurázsia kulcsát a peremterületek feletti kontroll biztosítja. Mindez a gyakorlatban azt a geopolitikai érdeket jelentette, hogy Washington nem engedheti meg egy vele ellenséges hatalom számára az európai, illetve eurázsiai területekre kiterjedő domináns pozíció betöltését. Spykman fellépése két okból is jelentős: egyrészt sokat tett azért, hogy a náciizmus által kisajátított geopolitika helyet kapjon a gyakran értékalapú amerikai külpolitikai gondolkodásban, másrészt rámutatott, hogy a fenti érdek tette szükségessé az Egyesült Államok jelenlétét az európai biztonsági rendszerben.¹¹ Míg a hidegháborúban ez éles határvonalat húzott Kelet-Közép-Európában, a poszt-bipoláris korszakban egyes amerikai elemzők, köztük Saul B. Cohen, úgy látták, hogy térségünk „kapurégió” lehet Európa és Eurázsia között.¹² Mégis, az amerikai külpolitika közvetlen érdeklődése Kelet-Közép-Európa iránt korlátozott volt az elmúlt évtizedekben, mivel Washington figyelmét globális kihívások (terrorizmus és klímaváltozás) vagy más regionális válságok és érdekeltiségek (iraki és afganisztáni háború, illetve távol-keleti hatalmi változások) kötötték le. A fordulatot Ukrajna területi integritásának 2014-es orosz megsértése hozta, amelyre az Egyesült Államok többek közt azzal reagált, hogy fokozta katonai jelenlétét a NATO keleti tagállamaiban, ahol a politikai és katonai együttműködések Donald Trump elnöksége alatt nyertek igazán lendületet (cáfolva azt a nyugat-európai pre-koncepciót, miszerint az orosz befolyás alatt álló Trump-adminisztráció közömbös Európa biztonsága iránt).

Hivatalba lépését követően a Biden-adminisztráció politikai szempontból furcsa helyzetbe pozicionálta magát Európában. Egyfelől diplomáciai babérokat arathatott, mivel a Donald Trump antitézisének számító Joseph Biden számos gesztust gyakorolt a transzatlanti kapcsolatok sebeinek gyógyítására, ami eleve kedvező fogadtatásban részesülhetett. Másfelől a Biden-adminisztráció a kontinuitás jeleit mutató lépéseket tett bizonyos ügyekben, amit ráadásul elődjéhez hasonló stílusban hajtott végre: erre volt példa az AUKUS-megállapodás és az Afganisztánból való

¹¹ GRAY 2015: 880, 883–884, 892.

¹² OWENS 1999: 70–71.

kivonulás lebonyolítása, amely események az érintett európai szövetségekkel való érdemi egyeztetések hiányában történtek. Az igazi dilemmát mégis az oroszkérdés hozta. Egyrésztől Washington a kezdetektől világossá tette, hogy határozottan és szövetségeseivel összhangban lép fel Moszkva irányába, amit a 2021 nyarán tartott (érdemi eredménnyel nem járó) Biden–Putyin-találkozó jól szemléltetett. Másrésztől elődjével szemben a Biden-csapat a liberális internacionalizmus logikájára és eszköztárára kívánt támaszkodni, ami eleinte azt jelentette, hogy újabb lehetőséget kívánt adni a kooperációnak: Biden elnök 2021 végéig azon az állásponton volt, hogy mentesíti az Északi Áramlat 2 gázvezetékét egyes amerikai szankcióktól, amivel Berlin felé kívánt gesztust gyakorolni. A lépés élénk vitákhoz vezetett az amerikai törvényhozásban, ahol a kritikusok a Moszkvával szembeni gyengeség jelét látták benne.¹³ Hasonló kritika érte magát a szankciókkal való amerikai fenyegetést később, amikor a Fehér Ház számára már egyértelmű volt, hogy a Kreml Ukrajna invázióját tervezi.

Végző soron ez utóbbi lehetett a Biden-adminisztráció Oroszország-politikájának legérzékenyebb pontja. A közhiedelemmel ellentétben Washingtonnak nem állt érdekében, hogy 2022. február 24-én a pusztítás új szintjére lépjen az orosz–ukrán háború. Az Egyesült Államoknak ugyanis nem hiányzott az újabb katonai konfliktus, épp Európában. A geopolitikai elméletek és a transzatlanti „érték- és érdekközösség” mellett az amerikai külpolitika már évtizedek óta arra vár, hogy az európaiak gondoskodni tudjanak legalább saját környezetük stabilitásáról. Tulajdonképpen mindkét világháború erről tanúskodott: Európa nem tudott vigyázni magára, ezért végző soron amerikai segítségre szorult. A délszláv háború, és különösen Koszovó esete jól mutatja, hogy az amerikai politikai és tervezői körökben mennyire frusztráló az európai önállóság hiánya, különösen az Egyesült Államokkal szemben megfogalmazott (többnyire francia, de Trump elnök alatt már német részről is kedvelt) „stratégiai autonómia” igényének hangoztatása mellett.¹⁴ A Pentagon 2018-tól nyíltan a nagyhatalmi versenyre készül, de az amerikai döntéshozók ezt elsősorban a Kínai Népköztársaságtól várták: a Pekinggel szembeni keményebb amerikai fellépés igénye (különösen a koronavírus-járvány óta) azon kevés téma közé tartozik, amely kétpárti támogatást élvez az alapjaiban megosztott amerikai közéletben. Ezzel együtt az is igaz, hogy az amerikai közvélemény határozottan Ukrajna mellett áll, és szorgalmazza Washington Kijev részére biztosított, néhány hónap alatt több milliárd dollárra rúgó védelmi és humanitárius támogatásának folyósítását.¹⁵

¹³ DE LUCE 2021.

¹⁴ MICHTA 2019.

¹⁵ Pew Research Center 2022.

A Biden-adminisztrációval szembeni kritika inkább arról szólhat, hogy miközben már 2021 novemberében tényként közölte szövetségeseivel az orosz invázió szándékát,¹⁶ az elnök és csapata 2022 elején is ködösen és következetlenül fogalmazta meg elrettentési szándékát. Anthony Blinken külügyminiszter januárban úgy fogalmazott, az orosz célpontok elleni szankciók célja, hogy elrettentsék Moszkvát, jóllehet azonnali alkalmazásuk elvonná elrettentő erejüket. Februárban Jake Sullivan kijelentette, hogy az elnök szerint a szankciók célja az elrettentés, ám március végén, egy hónappal az orosz támadás után Joseph Biden már tagadta, hogy a szankciók meggátolhatták volna az inváziót. Az ellentmondást Jen Psaki fehér házi szóvivő próbálta feloldani azzal, hogy egyrészt az „elrettentés” a támadás bekövetkezési valószínűségének mértékét mérsékelni, de nem lenullázni volt hivatott, másrészt támadás esetén az amerikai fél olyan büntetéssorozatot kívánt kiróni az orosz félre, hogy utóbbi váratlanul nagy költségeket legyen kénytelen elviselni.¹⁷ Mindez azt jelentette, hogy igazából egyik fél sem láthatta előre az invázió pontos következményeit. A lépés amerikai részről annyiban sikeres volt, hogy a Nyugat meglepő egységet és kitartást tudott felmutatni a mennyiségükben, kiterjedésükben és mélységükben példátlan erejű szankciók terén, illetve Szergej Lavrov orosz külügyminiszter elismerte, hogy ennyi és ekkora szankcióra Moszkva sem számított. Ugyanakkor a klasszikus értelemben vett elrettentés politikai fázisa elmaradt, a szankciókhoz pedig számos „el nem kötelezett” ország Dél-Amerikában, Afrikában és Ázsiában nem csatlakozott, jóllehet az ukrán néppel való szolidaritás erkölcsi megalapozottságát szinte senki sem vitatja. A liberális internacionalizmus logikáját követve a Biden-adminisztráció addig tekinti lezáratlannak az ügyet, amíg Kijev számára elfogadható (a 2014 előtti ukrán–orosz határok visszaállításáról szóló) megállapodás nem születik, ami viszont elhúzódó konfliktust jelent.

Következtetés

Miközben a nemzetközi kapcsolatok és biztonsági tanulmányok szakirodalma évek óta hangsúlyozza, hogy a liberális nemzetközi rend belső és külső nyomásoktól terhelve válságba jutott, Oroszország Ukrajna elleni 2022-es katonai offenzívája felgyorsította az eseményeket: napjainkban a liberális nemzetközi rend és együttműködés borotvaélen táncol. Előbbit egyre több és erőteljesebb fenyegetés éri

¹⁶ HARRIS et al. 2022.

¹⁷ WARD–GEDEON 2022.

a revizionista hatalmak részéről, míg utóbbi mozgástere egyre inkább egy blokk-rendszer keretei közé szorul.

Az Egyesült Államokban a liberális internacionalizmus hívei az ideológiai megfontolások mentén szűkített együttműködésekben látják a nemzetközi rend jövőjét, míg a konzervatív vonal a realista megfontolásokat követő eseti szövetségek felé tekint. Közben a magánszemélyeket, vállalatokat és szektorokat célzó nyugati szankciók kiszorítják az Oroszországi Föderációt Európából, és ezzel az évszázadok óta geopolitikai törésvonalon fekvő Kelet-Közép-Európa minőségileg új helyzetben találja magát: potenciális „kapurégió” helyett egy merev „geopolitikai frontvonal” részét képezi.

Felhasznált irodalom

- BIDEN, Joseph R., Jr. (2020): Why America Must Lead Again. Rescuing U.S. Foreign Policy After Trump. *Foreign Affairs*, 99(2), 64–76.
- DAALDER, Ivo H. – James M. LINDSEY (2022): Last Best Hope: The West’s Final Chance to Build a Better World Order. *Foreign Affairs*, 101(4), 120–130.
- DE LUCE, Dan (2021): Biden’s Push Against Sanctions on Russia’s Pipeline Puts Democrats in a Bind. *NBC News*, 2021. december 3. Online: www.nbcnews.com/politics/national-security/bidens-push-sanctions-russias-pipeline-puts-democrats-bind-rcna7263
- GRAY, Colin S. (2015): Nicholas John Spykman, the Balance of Power, and International Order. *The Journal of Strategic Studies*, 38(6), 873–897. Online: <https://doi.org/10.1080/01402390.2015.1018412>
- HARRIS, Shane – Karen DEYOUNG – Isabelle KHURSHUDYAN – Ashley PARKER – Liz SLY (2022): Road to War: U.S. Struggled to Convince Allies, and Zelensky, of Risk of Invasion. *The Washington Post*, 2022. augusztus 16. Online: www.washingtonpost.com/national-security/interactive/2022/ukraine-road-to-war/?itid=hp-top-table-main
- MICHTA, Andrew A. (2019): Without the US, European Defense Will Fall to Pieces. *The American Interest*, 2019. október 23. Online: www.the-american-interest.com/2019/10/23/without-the-us-european-defense-will-fall-to-pieces/?utm-access=rcw
- OWENS, Mackubin Thomas (1999): In Defense of Classical Geopolitics. *Naval War College Review*, 52(4), 58–76.
- Pew Research Center (2022): Americans’ Concerns About War in Ukraine: Wider Conflict, Possible U.S.–Russia Clash. *Pew Research Center*, 2022. május 10. Online: www.pewresearch.org/politics/2022/05/10/americans-concerns-about-war-in-ukraine-wider-conflict-possible-u-s-russia-clash/
- POSEN, Barry R. (2018): The Rise of Illiberal Hegemony. *Foreign Affairs*, 97(2), 20–27.
- SCHADLOW, Nadia (2017): Welcome to the Competition. *War on the Rocks*, 2017. január 26. Online: warontherocks.com/2017/01/welcome-to-the-competition/
- SULLIVAN, Jake (2018): The World After Trump. How the System Can Endure. *Foreign Affairs*, 97(2), 10–19.

- WARD, Alexander – Joseph GEDEON (2022): What Biden Means by „Sanctions Never Deter”. *Politico*, 2022. március 24. Online: www.politico.com/newsletters/national-security-daily/2022/03/25/what-biden-means-by-sanctions-never-deter-00020602
- White House (2017): *National Security Strategy of the United States of America*. Online: www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf
- White House (2021): *Interim National Security Strategic Guidance*. Online: www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1V2.pdf
- WRIGHT, Thomas: The 2016 Presidential Campaign and the Crisis of US Foreign Policy. *Lowy Institute*, 2016. október 10. Online: www.lowyinstitute.org/publications/2016-presidential-campaign-and-crisis-us-foreign-policy
- WRIGHT, Thomas (2016): The 2016 Presidential Campaign and the Crisis of US Foreign Policy. *Lowy Institute*, 2016. október 10.

Cs. Kiss Lajos

Carl Schmitt államtani kutatási programjának első szakasza

Kiindulópontok

Carl Schmitt német államjogász „politikai” jogtudománya¹ a német–osztrák eredetű államtani hagyomány kutatási programjának szociológiai fordulatához polemikusan kapcsolódva új problématerületet fedezett fel, új irányt jelölt ki az államtudományok fejlődése számára. A közjogi tudományágak, elsősorban az alkotmányjog és a nemzetközi jog művelőjeként eredeti módon lépte át tudományterületének határait, s jogtudósként a 20. századi politikai gondolkodás egyik legeredetibb, legnagyobb hatású s egyúttal legvitatottabb képviselőjévé vált. Carl Schmitt világszemlélete, filozófiai, jog- és politikaelméleti álláspontja, tudományfelfogása, egész elméletalkotói munkássága a modernitás szellemi válságának meghatározott értelmezéséből, személyének és művének a német államiság korszakaihoz való konkrét kapcsolódásaiból érthető meg.

Tudományos pályafutása a császárság időszakában kezdődött, karrierje a weimari köztársaság idején kiteljesedett, az NSDAP-ba történő belépését (1933. május 1.) követően a nemzetiszocialista rendszerben a csúcsára ért. Azonban a sikertörténet csupán négy évig tartott, 1936-ban kegyvesztett lett, minden pozíciójától megfosztották, csak porosz államtanácsosi címét és egyetemi állását tarthatta meg.² A II. világháború után kísérletet tettek a nürnbergi perbe történő bevonására, azonban egyetlen vádpontban sem találták bűnösnek. Mivel nem vetette alá magát az úgynevezett náciitlanítási eljárásnak (Entnazifizierung), a II. világháború utáni időszakban nem kaphatott egyetemi állást, kizárták a hivatalos tudományosság szférájából. Hátralévő életében belső emigrációba

¹ Vö. Cs. KISS 2010.

² Vö. KOENEN 1995; LINDER 2008; MEHRING 2009; PETHŐ 1993; Cs. KISS 2002; 2004b; TECHET 2010a; 2010b; 2012; PETHŐ 2010.

vonult egykori szülővárosában, Plettenbergben, ahol „magánemberként” széles körű és nagy hatású tudományos kapcsolatrendszer szerveződött köré, s tanítványai révén jelentős befolyást gyakorolt a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányos fejlődésére.³ A nemzetiszocializmushoz való kapcsolódása miatt Carl Schmittet szokás a modernitás „sötét” gondolkodói közé sorolni, személyét és művét gyakran démonizálják, mert valamilyen értelemben veszélyes, antiliberális, antidemokratikus elméleteket alkotott politikáról, jogról, politikai teológiáról, szuverenitásról, alkotmányról, jogállamról, totális államról, birodalomról, diktatúráról, demokráciáról, háborúról, legalitásról és legitimitásról, nagytérrendekről, sőt, kollaborációja és a teoretikus kontextus miatt még az újkori államiság klasszikus korszakának végéről vagy a föld új nomoszárol kialakított felfogása is a veszélyek listájára került. Kritikusai közül ma is sokan úgy vélik, hogy Schmitt elméletei megfelelően csak a 20. századi totalitárius rendszerek katasztrófatapasztalatai által meghatározott nézőpontból értelmezhetők, ezért még napjainkban is ideológiai-politikai fenyegetést jelentenek. A schmitti elméletekben eszerint nem a kreatív magyarázó erő, hanem a totalitárius fenyegetés a döntő mozzanat, így vonzerejük, ideológiai, közvéleményformáló hatásuk különösen veszélyes és kártékony, távol kell tartani őket a tudománytól, az oktatástól, a politikától, a vallástól. Ennek tudható be, hogy a Carl Schmitt személyéhez, pályafutásához és műveihez való viszonyulás ajánlott módja még napjainkban is a közvetlen vagy közvetett ideológiakritikai megsemmisítés, lényegében a tudományos diskurzusból való kizárás és elhallgatás.

A magunk részéről – elsősorban a német és magyar Schmitt-kutatásban kialakult tudományos konszenzushoz kapcsolódva⁴ – elutasítjuk az ideológiakritikai megközelítést. A politikailag motivált interpretációk – amelyek Schmittet a nemzetiszocializmussal való együttműködése miatt visszamenőleg is politikai ellenségként, jogtudományi elméleteit ideológiai veszélyforrásként, nemzetiszocialista vagy jobb esetben konzervatív legitimációs doktrínaként kezelik – egyoldalúak, leárnyékolják, értelmezhetetlenné teszik az európai államelmélet fejlődése szempontjából döntő szemantikai tényeket és összefüggéseket, a tudományos megismerést ideológiai előfeltételektől és elkötelezettségektől teszik függővé, relativizálják, elmoszák a politikai és a tudományos diskurzust elválasztó értelemhatárokat.⁵ Ugyanakkor az ilyen megközelítések is termékenyek abban

³ Vö. OTTMANN 2010: 213–217.

⁴ Itt olyan szerzőkről van szó – így mindenekelőtt Helmut Quaritschról, Hans Barionról, Werner Weberről, Ernst-Wolfgang Böckenförde-ről, Vilmos Holczhauserről, Günter Maschkéról, Henning Ottmannról, Reinhard Mehringről, Rüdiger Voigról vagy az úgynevezett müncheni iskola képviselőiről – akik írásaikkal fokozatosan érvénytelenítették a második világháborút követően Carl Schmittre kirótt anatómát. Ehhez lásd MEHRING 2009; 2018; PETHŐ 1993; Cs. KISS 2002; 2004a; 2010; 2021.

⁵ A problémához lásd Cs. KISS 2004a; 2004c; 2010: 19–22; 2021; 2023; MEHRING 2009.

az értelemben, hogy a tudományos diskurzus résztvevőit saját álláspontjuk kialakítása során akaratlanul is rákényszerítik a demarkációprobléma felvetésére és újragondolására.⁶ A határmegvonás Schmitt esetében – tekintve a nemzetiszocialista rezsimmal való kollaborációját és annak démonizáló-mitologizáló értelmezéseit – a legalapvetőbb megismeréslogikai és tudományetikai problémákat veti fel, amelyek elsősorban államtani kutatási programjának tárgyyszerű rekonstrukciójából kiindulva tisztázhatók meggyőzően és konszenzusképesen. Írásunkban, a terjedelmi korlátok által lehetővé tett mértékben, ilyesfajta tisztázásra vállalkozunk.

Kutatási program

Carl Schmitt jogi tanulmányokat folytatott, majd közjogászként elkötelezte magát az államjogtudomány rendszeres művelése mellett, így ezzel szükségképpen résztvevőjévé vált a nagy hagyományú német–osztrák jogtudomány államtani kutatási programjának, a jog és az állam „természetét” vizsgáló elméleti diskurzusoknak. Művei, mindenekelőtt ismeretelméleti-módszertani szempontból releváns írásai egyértelműen dokumentálják, hogy a schmitti elméletek polemikusan kapcsolódnak a német jogtudomány államtani kutatási programjának szociológiai fordulatához, közvetlenül elsősorban Max Weber jog-, uralom- és államszociológiájához, Georg Jellinek általános államtanához, Hans Kelsen tiszta jogtanához, Hermann Heller szuverenitás- és államtanához, valamint Rudolf Smend integrációelméletileg megalapozott alkotmánytanához. Schmitt államtani kutatásainak irányultságát meghatározó problémahelyzet formálódása szempontjából döntő belátás, és Jellinek óta magától értetődőség, hogy a modern társadalmakban a szociális integráció és rend feltételeinek biztosítása során zavarok, feszültségek, olyan gyakorlati problémák keletkeznek, amelyek a jog és a jogtudomány tisztán normatív nézőpontjából egyszerűen láthatatlanok. A jog és az állam normatív jogászai értelmezése leárnyékolja, ideológiailag elleplezi és tudományosan megközelíthetlenné teszi az állam tényleges, a szociális integráció és rend megteremtésében játszott szerepét és teljesítményeit, amelyek csak a modern állam (s egyáltalán az állam) politikai funkcióinak és alkotóelemeinek tapasztalati vizsgálatával ismerhetők meg, vagyis amelyek az empirikus államtudományok, elsődlegesen a történelemtudomány, a szociológia és az akkoriban születőben lévő politikatudomány megismerési kompetenciájába tartoznak. A szociális integráció és rend problémái ugyanis alapvetően szociológiai jellegűek, a történelmi államok számára elsődlegesen politikai kihívások formájában jelennek meg,

⁶ Vö. Cs. Kiss 2021: 86–117.

és konkrét politikai válaszokat igényelve kényszerítenek megoldási javaslatok kidolgozására. A szociális integráció és rend problémája eszerint elsődlegesen nem jogi, hanem politikai probléma, amelyet nem lehet tisztán normatív nézőpontból sem értelmesen megfogalmazni, sem megoldani. Az állam politikai funkciójának (alkotórészének) értelmező leírása elkerülhetetlenné tette a szociológiai szemlélet és kutatás jogtudományi-jogelméleti integrációját, valamint a közreműködést a korabeli államtudományon belül szerveződő német politikatudomány formálásában. A politikai (das Politische) fogalmának Jellinek és Weber általi bevezetése erre a problémahelyzetre adott válasznak tekinthető.⁷

Schmitt a normáltudományi működés megkérdőjelezésének fázisában csatlakozott az államtani kutatási programhoz, amelyben az alapp probléma versengő értelmezései határolták azt az elméleti-fogalmi mezőt vagy keretet, amelyen belül egyáltalán megfogalmazhatta kutatási intencióit és saját problémafelvetéseit. A későbbi elméletalkotások szempontjából döntő mozzanat – mint azt a jogpozitivizmus radikális kritikája és Hans Kelsennel folytatott vitája jelzi –, hogy számára a szociológiai fordulatban lejátszódó problémaeltolódás helyzete jelentette a teoretikus továbbkérdés kiindulópontját. Schmitt a kutatási program egyre inkább dogmatikussá és áttekinthetlenebbé váló értelmezési keretéből próbált meg kitörni a jogászai fogalmak, szűkebben a modern államtan konstitutív alapfogalmainak (jog, norma, döntés, szuverenitás, kivételes állapot, alkotmány, állam, politikai, jogállam) szociológiai elemzésével, amelynek háttérkontextusát a modernitás történelemteológiai-történelemfilozófiai diagnózisa jelentette.⁸

Schmitt államtani kutatási programja a német államiség történelmi-strukturális változásaihoz – a császárság, a weimari köztársaság, a szövetségi köztársaság egzisztenciális alaphelyzeteihez – igazodva három alkotói periódusra tagolva tárgyalható. Azonban szűkebb, megalapozáseméleti szempontból, s ez a döntő, a kutatási program megvalósításának két szakasza különböztethető meg. Az első szakasz fő műve a *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*,⁹ amely az állam értelemkérdésének megválaszolása során a következő axiomatikus megalapozó állításból vagy alapállításból indul ki: *Az állam fogalma előfeltételezi a jog fogalmát*.¹⁰ A második szakasz fő műve a *Der Begriff des Politischen*,¹¹ amelynek axiomatikus megalapozó állítása: „*Az állam*

⁷ Vö. Cs. KISS 2022a: 59–83.

⁸ Vö. SCHMITT 2002b.

⁹ SCHMITT 1914.

¹⁰ Az alapállítás, mint látni fogjuk, az írásban több szöveghelyen is megtalálható különböző összefüggésekben és megfogalmazásokban.

¹¹ SCHMITT 1996; 2002a: 15.

*fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát.*¹² A megalapozó állítás az alapfogalom kijelölésével rögzíti az elméletalkotás kiindulópontját, meghatározza az államelméleti megismerés nézőpontját, illetve jelzi annak megváltozását, azaz a jog és állam megkülönböztetésről a politikai és állam megkülönböztetésre való áttérést.¹³ Itt előzetesen fontos megjegyezni, hogy Schmitt államtani kutatási programja befejezetlen, illetve töredékes maradt abban az értelemben, hogy rendszeres formában csak alkotmánytant dolgozott ki, államtant nem. A politikai problémájának a megoldását, az állam- és alkotmányelméleti kutatásait fogalmi szinten összekapcsoló írását, *A politikai fogalmát* ugyanis nem az államtan, hanem az alkotmánytan rendszeres kidolgozása követte. Visszatekintve erről az elméletalkotási ugrásról, vagy inkább hiátusról, az okok és indítékok említése nélkül pusztán azt írja, hogy a „hozzá kapcsolódó szisztematikus könyv *alkotmánytan* (1928) lett és *nem államtan*”.¹⁴ Schmitt rendszeres formában tehát csak alkotmányelméletet dolgozott ki, így államelméletének elemei és rendszerformája csak az államproblémát különböző nézőpontokból, közvetlenül vagy közvetve tematizáló írásaiból rekonstruálható. *A politikai fogalmával* egy időben született és a politikai államfogalmat alapul vevő *Verfassungslehre* – az állam- és alkotmányfogalom különbözőségét szem előtt tartva – így akár államelméletnek is tekinthető, bár nem az.¹⁵ Ugyanakkor a *Verfassungslehre*-ben kidolgozott rendszeres alkotmányelmélet nem jöhetett volna létre előzetes államelméleti reflexió és megalapozás nélkül. Ezt az állítást igazolja a kifejtés során alkalmazott, de rendszeres formában előzetesen nem definiált államelméleti fogalmak (politikai, állam, hatalom, uralom, legitimitás, integráció, demokrácia, diktatúra stb.) sora, amelyek a kifejtés menetében fogalmi előfeltételekként a megalapozás módján kapcsolódnak az alkotmányelméleti fogalmakhoz.

Jelen tanulmány az államtani kutatási programot bevezető írás, az 1914-ben megjelent *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen* elemzésére vállalkozik, amelyben Schmitt kísérletet tett az állam jogfilozófiai elméletének kidolgozására.¹⁶ Nézőpontját és előfeltevéseit tekintve a korszak jogfilozófiai vitáihoz kapcsolódó írás problémafelvetése a modern ember lényegére irányuló történelemfilozófiai-antropológiai kérdés: Milyen értelemben jellemezhető a modernitás az individualizmus korszakaként, illetve a modern ember individualitása lényegi értelemben hogyan határozható meg? A kérdésre Schmitt államelméleti nézőpontból, a jogfilozófiai államtan kidolgozásával ad választ. Itt fontos szem előtt tartani, hogy a problémafelvetés,

¹² SCHMITT 2002a: 8.

¹³ SCHMITT 2002a: 15.

¹⁴ SCHMITT 1969: 25. A kutatási program folytonosságához, befejezetlenségéhez lásd Exkurzus.

¹⁵ Vö. SZILÁGYI 2017–2018.

¹⁶ Vö. SCHMITT 1914: 14.

bár ezt így Schmitt kifejezetten nem fogalmazza meg, a liberalizmus világ- és emberfelfogásának, a világértelmezés liberális monopolizálásának a hallgatóságos kritikája is.¹⁷ A liberalizmus szerint az individuuum-individualitás lényege meghatározható az államtól és a jogtól függetlenül, kizárólag az egyes ember erkölcsi öntörvényadása elsődlegességének, az erkölcsiség (Sittlichkeit) megalapozóképességének a feltételezésére támaszkodva. Ezzel szemben Schmitt mellett érvel, hogy az egyes ember önmagából, a saját erkölcsiségében gyökerező szabadsága alapján nem érthető meg, individualitásának lényegi – a modern kor szellemét és a modern ember belső egységét egyidejűleg kifejező – meghatározása nem lehetséges az államtól és a jogtól függetlenül. Ennek belátásához azonban a jogfilozófiai megismerésben fordulatra, azaz nézőpontváltásra és annak bizonyítására van szükség, hogy az értelmezési probléma megoldása nem lehetséges sem az egyes ember (Einzeln) nézőpontjából, sem az erkölcsi-etikai értékszférából kiindulva. Schmitt szerint a helyes interpretációt – a modernitás antiindividualista tendenciáihoz és struktúráihoz igazodva¹⁸ – a jog és az állam viszonyának jogfilozófiai elemzése, végső soron az államnézőpont érvényre juttatása teszi lehetővé.

Schmitt problémafelvetése és írása a korabeli jogtudományi diskurzusból az államjelenségre irányítja a jogfilozófiai megismerési érdeklődést:

„A vita középpontjában ma a jogra – mint a tényekkel szemben közömbös (azokból levezethetetlen) normára – irányuló kérdés áll, *de nem az államra, mint realitásra*. Ezzel szemben e könyv érdeklődése *az államra irányuló kérdésben nyer igazolást*, miközben a jogról csupán az kerül kifejtésre, ami az állam jogfilozófiai definíciójához szükséges.”¹⁹

Ebben a vonatkozásban „különösen fontos tétel (Satz), hogy *a jog megelőzi az államot*”.²⁰ A jogfilozófiai megismerésnek – hangsúlyozza Schmitt – ennek megfelelően abból kell kiindulnia, hogy az állam fogalma előfeltételezi a jog mint norma fogalmát. A megalapozó állítás két további állítást implikál: a) a jog nem vezethető

¹⁷ Erre utal a megítélés mércéjéül szolgáló korszerű-korszerűtlen megkülönböztetés újrafogalmazása.

¹⁸ A modernitás antiindividualista jellegét Schmitt axiomatikus állítás formájában rögzíti: „Korunk *nem* individualisztikus, ezért nem kell kis kornak lennie. Léteztek nagy korok, amelyek kifejezetten antiindividualisták voltak.” (SCHMITT 2002a: 6.) A modernitás individualitáson túllépő szerkezeteit és tendenciáit – így a művészetben a reneszánsz mintaképektől való elfordulást, a tudományban a szociológia mint új empirikus tudomány, illetve a filozófiában a tudatfilozófiai ismeretelmélet individualitáson túli transzcendentális szubjektumának a megjelenését – az interpretáció háttérkontextusaként és igazolásaként felsorolászerűen előfeltételezi, de nem fejt ki.

¹⁹ SCHMITT 2002a: 10. (Kiemelés – Cs. K. L.)

²⁰ SCHMITT 2002a: 8. (Kiemelés – Cs. K. L.)

le a hatalomként definiált államból, illetve b) a jog nem vezethető le az erkölcsi-etikai szférából.²¹ Az első állítást Schmitt a jog (és az állam) hatalomelméletének, a másodikat a jog (és az állam) etikai elméletének a kritikájával bizonyítja.

A jogfogalom előzetes minimalista-negatív értelmezése filozófiailag a világ kanti-újkantiánus dualista felfogásának előfeltételezésén alapul. Eszerint a világ a *lét* (Sein) és a *kell* (Sollen), a *természet* (Natur) és a *norma* (Norm), a *valóság* (Wirklichkeit) és az *érvényesség* (Geltung), a *tény* (Tatsache) és az *érték* (Wert) megkülönböztetése által határolt nézőpontból értelmezhető. A megkülönböztetések filozófiai-logikai értelemben antitézisek, amelyek a világ két területének vagy a két világnak a viszonyát áthidalhatatlan, közvetíthetetlen ellentétként írják le.

A később kifejtendőket megelőlegezve mindebből az következik, hogy az állam lényege szerint jogi jelenség, azaz kizárólag a jogi-jogászai érvényességi körén belül azonosítható, s hogy csak helyesbített jogfilozófiai nézőpontból ismerhető meg. Schmitt szerint a kortárs jogfilozófia ugyanis, a jogtudományhoz való viszonyát illetően, két alapvető problémával küzd. Az egyik problémát Rudolf Stammler és Hermann Cohen előremutató jogfilozófiai erőfeszítései kapcsán Schmitt abban látja, hogy e kísérletek legfeljebb a kezdetét jelentik annak a folyamatnak, amelyben tudományelméleti szempontból meggyőzően tisztázható az általános jogtan (allgemeine Rechtslehre) pozíciója, funkciója, a jogi norma és a jogi élet, illetve az elmélet (Theorie) és a gyakorlat (Praxis) viszonya.²² Ráadásul a helyes felismerések ellenére rossz hírbe hozták a jogfilozófiát a jogászoknál. A másik problémát az államjelenség vizsgálatának elhanyagolása jelenti, amely lehetetlenné teszi az állam jogi lényegének megértését, s ezzel „az individualitás jogfilozófiai konstrukcióját”.²³

Schmitt egyszerre próbálja meg helyreállítani a jogfilozófia jó hírét és bizonyítani megismerőképességét, amikor a *cselekvés jogi-jogászai fogalmát* emeli a vizsgáldás középpontjába.

„Meg vagyok győződve, hogy Cohen imponáló élelátásról tesz bizonyosságot azzal, hogy a *cselekvésfogalmat a jogtudomány központi fogalmaként ismeri fel*; de

²¹ A jog lényege nem érhető meg és nem is vezethető le az erkölcsi-etikai szférából, amely az individuum cselekvésnézőpontjából értelmezi a világot, mert: „Sem a jog, sem az állam nem ér véget az individuumnál; nem ismerik az egyes emberben való beteljesülést, sem a szentet [...] a jog az etikával szemben önállóvá válik [...] a jog nem vezethető le az etikából [...]” (SCHMITT 2002a: 11).

²² „Az ellentmondás oka az állam vizsgálatának az elhanyagolásában rejlik és azokban a következtetésekből, amelyek az állam lényegéből erednek az individualitás jogfilozófiai konstrukciója számára.” (SCHMITT 2002a: 11.)

²³ SCHMITT 2002a: 11.

ennek a központi állásnak a jogászai ábrázolása, amely önmagában is tudományos jelentőséggel bírna, még várat magára.”²⁴

Ennek megfelelően a jogfilozófiai vizsgálódás

„az állam és a jog viszonyának a kérdésére, az állam definíciójának a kérdésére és azokra a konzekvenciákra összpontosít, amelyek ebből az *államban lévő individuum* számára adódnak. Az állam definíciójához kapcsolódó számos kérdéssel csak annyiban foglalkoztam, amennyiben az állam lényegének az ábrázolásához szükséges volt, hogy megtaláljuk a problémák során keresztülvezető utat és *zárt rendszerben megadjuk az állam jogfilozófiai elméletét.*”²⁵

A jog hatalomelmélete

Az írás első, *Recht und Macht* (Jog és hatalom) című fejezetében Schmitt a jogfilozófiai államtan alapfogalmaként és a kifejtés kiindulópontjaként a jog fogalmát határozza meg. A megalapozási eljárás kiindulópontja a jog (és az állam) hatalom- és etikai elméletének kritikája, végpontja a jog fogalmának meghatározása. A jog hatalomelméletének cáfolata során a következő állítások bizonyítására tesz kísérletet: a jog nem a hatalom funkciója, nem az állam eszköze; a jog nem vezethető le a hatalom, az állam létezésének tényéből; a jog elsődleges a hatalommal (állammal) szemben.

A kritika és a cáfolat döntő kérdését Schmitt a természettudományos tényállítások (tényeken alapuló oksági magyarázat) és a jogászai érvelés (értékelő hozzárendelésen alapuló interpretáció), illetve az empirikus és normatív érvényesség ismeretelméleti-módszertani (megismeréslogikai) különbségéből kiindulva²⁶ fogalmazza meg:

„A kérdés nem az, hogy a jog vagy a hatalom működik-e (vorgehen) a világban, hanem az, hogy a jog levezethető-e a tényekből. A jog emberek általi elismerése is pusztán tény, és éppen az a kérdés, vajon a tények képesek-e a jogot megindokolni. Ha a kérdésre tagadó a válasz, úgy adva van a két világ ellentéte. Ha a jog a hatalommal szemben önállóvá és függetlenné válik, úgy ebből olyan dualizmus következik, amely megfelel a kell (Sollen) és lét (Sein), normatív és genetikus,

²⁴ SCHMITT 2002a: 12.

²⁵ SCHMITT 2002a: 14. (Kiemelés – Cs. K. L.)

²⁶ A jogi döntések megindokolása „jó okokat” (gute Gründe) feltáró érvekkel (következtetésekkel) történik, nem pedig tényekre való hivatkozással (SCHMITT 2002a: 20–21).

kritikai és természettudományos szemlélet antitéziseinek [...] Szigorúan véve – és a *filozófia* mindent csak szigorúan tud venni – a jog és a hatalom világának összeegyeztethetetlen önállóságban kell (müssen) egymás mellett állni.”²⁷

Schmitt tehát nemmel válaszol, és a világ dualista, kanti-újkanti felfogását előfeltelvezve a következőképpen rekonstruálja a hatalomelméletet.

A hatalomelmélet a tapasztalati *cselekvések* mint a valóságban „ható realitások” (wirkende Realitäten) síkján tényekre, illetve oksági összefüggésekre támaszkodva érvel,²⁸ és azt állítja, hogy a jog azonos a pozitív, ténylegesen érvényesülő törvényjoggal, s hogy a jog lényege az akarat és a cél (Wille und Zweck) fogalmával határozható meg.

Ezzel szemben Schmitt azt állítja, hogy: a) a jog nem azonosítható a pozitív, ténylegesen érvényesülő törvényjoggal, b) a jog lényege nem határozható meg sem az akarat, sem a cél fogalmával, c) a jog érvényessége, *filozófiai* értelemben, független az egyes ember véleményétől vagy embercsoportok egybehangzó véleményétől,²⁹ d) a tényekre, illetve oksági összefüggésekre hivatkozva érvelő hatalomelmélet, anélkül, hogy ennek tudatában lenne, előzetes értékelésekre támaszkodik, azaz előfeltelvezzi az értékek, a normatív érvényesség szféráját, s ezzel a normák és a tények világának közvetíthetetlen ellentétét.

Az első és a második állítás két kapcsolódó érv. A jog azonosítása a pozitív törvénnyel, illetve a hatalom jogként vagy a jog hatalomként való felfogása a fogalom-meghatározás problémáját a cselekvés (akaras-céltételezés) területére redukálja, amelyet az empirikus tudományok (pszichológia, szociológia) vizsgálnak.³⁰

²⁷ SCHMITT 2002a: 20, 22.

²⁸ A cselekvések az értelem- és értékmentes kauzális valósághoz tartoznak. Schmitt, szemben Max Weber megértő szociológiájával, nem ismeri el, hogy a szociális cselekvések, illetve kapcsolatok – a természeti szféráról (öszönvezérelt viselkedésről) leválva – saját értelemmel (subjektív gemeinter Sinn) rendelkeznek, és a nyelv pusztán a cselekvési értelemképződés kifejezésének a médiuma. Schmitt szerint a cselekvések értelemforrásai a normák (Sollen) és az értékek, amelyeket alapvetően gondolati és nyelvi konstrukcióknak tekint. A valóság tényszférájához tartozó cselekvések a kauzális összefüggéseket vizsgáló pszichológia és szociológia megismerési illetékességébe tartoznak.

²⁹ „A norma lényegéhez tartozik, hogy (filozófiai értelemben) az egyes embertől függetlenül érvényes. A norma számára nem létezik egyes ember, aki azáltal, hogy észleli a normát, meg is tudná alkotni, még ha kérdéses is lenne a logikai vagy jogi helyesség.” (SCHMITT 2002a: 30.) Mindhárom esetben megszüntetik a jog (Sollen) és a tény (Sein) áthidalhatatlan különbségét, és a tényszerűség válik a jogi norma érvényességi alapjává.

³⁰ „Ha a jogot hatalomként definiálják, úgy a jog lényege szerint már nem norma, hanem lényegileg *akarat* és *cél*.” (SCHMITT 2002a: 21.) A hatalomelmélet következménye, hogy: „A jog világában az aktív, életre hívó elv nem a *jogászai érvelés* lenne, hanem az állam akaratja maga konkrét tényszerűségében.” (SCHMITT 2002a: 22. Kiemelés – Cs. K. L.)

A törvényre redukált jog empirikus célként a hatalmat gyakorló (jogalkotó-jogérvényesítő), illetve a hatalomnak engedelmeskedő (jogkövető-jogsértő) cselekvések *eszköze*. Ha a jogot „végcélként” vagy „abszolút célként” fogják fel és kiemelik a tapasztalati cselekvések tényszerűségének világából, azaz már nem lehet konkrét emberek céljaként a hatalom eszköze, akkor olyan célmeghatározó szubjektumokat kell konstruálni, amelyek már nem használhatnak eszközöket. A problémát itt az okozza, hogy a konstruált szubjektumokat ható realitásokként fogják fel (a hatalom csupán a jog eszköze!), és ezzel a jog lényegét „tapasztalat fölötti hatalomban pillantják meg, amely az empirikust céljai szolgálatába állítja”, így a jogot ismét csak a hatalomhoz kötik, amelyből ered, és amelyben formálódik. Ebben az értelemben sem a tapasztalati, sem a tapasztalat fölötti cél nem tartozik a jog meghatározásába.³¹

Ugyanakkor a jog olyasvalami, aminek érvényesülnie kell, amit meg kell valósítani, és ténylegesen érvényesül is, így a cél és a célmegvalósító akarás (cselekvés) valamilyen formában hozzá kell hogy tartozzon a joghoz. „A célt olyan valamiként határozzák meg, amelyet el kell érni. A lét (Sein) és kell (Sollen) egész antagonizmusát az »el kell érni« (erreicht werden soll) fordulat még tisztázatlanul tartalmazza.”³² Az „el kell érni/meg kell valósítani” (erreicht/verwirklicht werden soll) kifejezések jelzik a jog valóságra vonatkozásának szükségyszerűségét, s ezzel a jogi norma kelljében (Sollen) rejlik, a hatalomelmélet által ideologikusan elfedett paradoxont, amelyet a jog jogelméletének, vagyis a jogfilozófiának kell tisztáznia.

A harmadik állítás bizonyítására – amely szerint a vélemények tényszerű összegződése és egybehangzása nem alakítja az individuális és csoportvéleményeket sem logikailag, sem jogilag helyes érvekké, vagyis a mennyiség nem csap át minőségbe – érdemes röviden kitérni, mivel az Georg Jellinek „tényszerű normativitásáról” (Normativität des Faktischen) szóló „közvetítő” felfogásának a cáfolata. Schmitt szerint az individuális vélemények mennyiségi összegződése, tapasztalati kiterjedései csupán a minőség (normatív érvényesség) megjelenési formái, szimbólumai vagy jelei.

„Ezzel azonban a lényegen semmi nem változik, mert soha nem fejlődik (emporwachsen) az *értelmetlen értelemmé*, az *értékidegen értékke*. A fokozatos átmenet teljesen elgondolhatatlan; ezt jogi vagy etikai értékek megindokolására felhasználni azt jelentené, hogy a realitás keletkezésére irányuló kérdést felcserélnék az érték szimptomájára vonatkozó kérdéssel [...] A természet vizsgálatából – amelyhez az emberek együttélése is tartozik, s amennyiben az egyedül a megállapító és magyarázó szociáltudományok ügye – soha nem következhet jog. Csak egy

³¹ SCHMITT 2002a: 33.

³² SCHMITT 2002a: 34.

norma felállítása indokolhatja meg a jog (Recht) és nemjog (Unrecht) különbségét, de nem a természet. A nap süt az igazakra és az igaztalanokra. Ha a jog levezethető tényekből, akkor jog nem létezik. A két világ szemben áll egymással.”³³

Az értelemképző érték tapasztalati elismerése (azaz helyeslése és érvényesülése) és jogász megindokolása (azaz helyességének és érvényességének bizonyítása) között tehát szigorúan különbséget kell tenni, ez utóbbi nem vezethető vissza értékvonatkozás nélküli értelemidegen tényekre, mert a jogász megismerés számára „a jogban csak tényállások és tényállásismérvek vannak, de nem egyedi tények mint olyanok.”³⁴

A negyedik állítás bizonyítása azon a szemantikai tényen alapul, hogy a hatalomelmélet két vonatkozásban is szükségszerűen előzetes értékelésekhez kötődik, egyfelől az egyéni és csoportos vélemények keletkezését, másrészt a jogalkotó hatalom igazolását illetően. Az önkéntes jogkövetés vagy a tudatos jogsértés egyaránt előfeltételezi a helyes és a helytelen jog közötti kizáró megkülönböztetést, mint ahogyan a jogalkotó hatalom a döntésre képes és képtelen hatalom közötti különbségtételt, s ezzel a hatalomelmélet hallgatólagosan előfeltételezi a tények és az értékek megkülönböztetését mint áthidalhatatlan ellentétet, s ezzel önmagát cáfolja.

Összefoglalva: A hatalomelmélet pusztán tényeket, illetve oksági összefüggéseket „akar és tud megállapítani és magyarázni”, de nem képes „igazolni vagy megindokolni”, azaz kilépni a valóságból (Sein), ezért hozzáférhetetlen számára a jogi jelenségek világa (Sollen).³⁵

³³ SCHMITT 2002a: 30.

³⁴ SCHMITT 2002a: 31. „[A] bíró nem tud tényállást felvenni anélkül, hogy az alkalmazandó törvények célként már ne »lebegnének előtte« vagy ne lennének számára többé vagy kevésbé tudottak [...] A tényállás specifikáció eredménye, amelynek révén egy új képződményt hoznak létre és a jogásznak egyedül ezzel van teendője. *A jogi normák világának tökéletes zárttsága ezzel biztosítva van.*” (SCHMITT 2002a: 31–32. Kiemelés – Cs. K. L.)

³⁵ SCHMITT 2002a: 17, 18. Ezen a ponton fontosnak tartjuk a schmitti érvelés két következményére felhívni a figyelmet. Az írás filozófiai előfeltevését konkretizáló a), b), c), d) állítás a hatalomelmélet cáfolatán túlmenően a jog és a tudomány, illetve a tudomány és a politika diskurzusainak szigorú elválasztása melletti érvek, s ezzel a demarkációprobléma megoldására tett javaslatnak is tekinthető. Az érvelésből továbbá az is kiderül, hogy az állam jogfilozófiai elmélete intenciója szerint *kritikai* elmélet. A jog hatalomelméletéből ugyanis az következik, hogy nem lehet vitát folytatni a jog érvényességi alapjáról, a jog helyességét megindokoló „jó okokról” (gute Gründe), mert a jog „csak része a létnek”, cselekvésként a valóság ténszférijához tartozik, „érvényessége” (Geltung) pusztán tapasztalati jellegű, így létezésével – vagyis azzal, hogy a hatalom (állam) döntése által létrejön és az engedelmeskedő cselekvések nagy valószínűsége „érvényesíti” – már eleve igazolja önmagát. Ezzel feleslegessé teszi és kikapcsolja a jog helyességéről folytatott jogi-jogtudományi vitát és a tárgyi kritikát, így persze lehetetlenné válik „a hatalom jogosultságának a cáfolata” is. A jog hatalomelmélete szerint pusztán a versengő politikai erők által javasolt, az államcél rangjára

A jog jogelmélete

A jog lényege szerint norma, illetve önszerveződési logikája következtében normák hézagmentesen zárt rendszere. A jog lényege csak akkor ismerhető meg, ha kiemelik az oksági valóságból, a tapasztalati cselekvések cél-eszköz és akarati összefüggéséből. Schmitt szerint a normativitás lényege az „el kell érni/meg kell valósítani” kifejezésekkel jelzett tényállásban rejlik, azaz a norma megvalósítására mint a jog végcéljára vagy abszolút céljára történő tisztán formális gondolati-nyelvi utalásban. A norma tehát nem tartalmazhat konkrét empirikus cselekvési célokat, csak tényállásszerűen meghatározott általános célok elismerését és formális utalást a jog megvalósításának abszolút követelményére mint eszköz nélküli végcélra.

„A normatív (das Normativ), amely a »meg *kell* valósítani« szavakban rejlik, csak egy visszautalást tartalmaz a jogra és nem jelent semmi mást mint: a *jog valami, amit joggal kell megvalósítani*. A hangsúly a normatívon, a cél jogosultságán van, ennél fogva nem a célon, hanem a normán múlik a dolog.”³⁶

A jog logikailag zárt normarendszer, amely jogi értékelések és érvelések révén építi fel és szabályozza önmagát, így csak paradoxon árán tartalmazza a cél (akarás) mozzanatát mint a jog érvényességi körén belül hatóképes realitásra (cselekvésre) való formális utalást, amely egyedül lehet hordozója és megvalósítója a jognak.

„A norma nem hordozhat akarást, célt; a cél hordozója csak egy olyan realitás lehet, amely *feladatát* a jog »megvalósításában« látja [...] A célra irányuló kérdés nem a jog lényegére, hanem a jogban található *ethosz szubjektumára* irányuló kérdés.”³⁷

A jogi normák világa bár tökéletes, hézagmentes zárttságban áll szemben a tények világával, azonban a jog valamilyen értelemben és módon mégiscsak vonatkozik a valóságra, mivel kikényszeríthető magatartásszabályként „az emberek külső együttélését” szabályozza, s ebbéli funkciójában a szociális létezés alapvető feltételének tekintik.

emelt törvényalkotási célok összemérése és vitája lehetséges, olyan szakértői-politikai diskurzus, amelyben maga a jog, következésképp az államhatalom, már nem szorul megindokolásra.

³⁶ SCHMITT 2002a: 34 (kiemelés – Cs. K. L.).

³⁷ SCHMITT 2002a: 34 (kiemelés – Cs. K. L.). A célhoz hasonlóan az akarat is olyan valami, amit „meg kell valósítani”, és hasonlóan a célhoz, az állam jogalkotói akaratára való hivatkozás is áttöri a jogot a valóságtól elválasztó határt (vö. SCHMITT 2002a: 35–36).

A jog társadalmi valósághoz való viszonyának paradoxonjából következik a jogfilozófiai államelmélet alapkérdése: A jog hogyan vonatkozik a valóságra, illetve hogyan kapcsolódik össze a két világ anélkül, hogy ismeretelméleti-logikai-ontológiai különállásuk megszűnne? A kérdésre adott válasz jelenti Schmitt felfogásában az államprobléma elméleti megoldását. A kutatási program első szakaszában Schmitt a jog hatalommal szembeni elsődlegességéből és megalapozó képességéből kiindulva annak bizonyítására törekszik, hogy a jog (Sollen) és a létező valóság (Sein) szerkezeti viszonyának leírásával kijelölhető az a pont, vagy meghatározható az a mozzanat, amely lehetővé teszi a két világ kapcsolódását, „intézményesült” (!?) közvetítését, azaz feloldható a valóságra vonatkozás paradoxonja.

Az állam fogalma

Az állam jogfilozófiai elméletének alapproblémája, amint azt a hatalomelmélet kritikájának érvei nyilvánvalóvá tették, analitikus jellegű, megoldása a jogi norma *kell-* és *értékmozzanatának* helyes értelmezésében rejlik. A jogi norma olyan „valami”, amit feltétlen önértéke folytán el kell érni, meg kell valósítani, azaz jelentése implikálja (de nem tartalmazza!) az öncélúság mozzanatát: a jog mint öncél nem gondolható el a normát létrehozó és megvalósító, a normarendszert (jogrendet) fenntartó szubjektum nélkül. Ez a szubjektum a jog *cselekvő hordozója*, aki a jogi normát – annak értelmét felfogva – elérendő célként kitűzi, akarja és érdekelt annak megvalósításában. Mivel a cselekvő szükségképpen az empirikus valóság, a lét (Sein) része, ez kizárja a cél, az akarat, az érdek – összefoglalóan: a döntés – fogalmi elemként történő felvételét a jogi norma meghatározásába. Ebből az következik, hogy a cselekvőnek a jog normatív érvényességének körén belül kell maradnia, azaz *jogi szubjektumnak*, jogászkonstrukciónak kell lennie, különben nem rendelkezne értelemmel és értékkel, s nem tudná megőrizni a jog elsődlegességét és megalapozó képességét a hatalommal szemben.

Schmitt nem az egyes embert, hanem az államot tekinti annak a jogi szubjektumnak, amelynek lényegéből következik, hogy feladata a közvetítés, a két birodalom kapcsolatának létrehozása és intézményesült biztosítása, mert csak az *állam számára jelenti a jog valóságos lehetőségként saját létezésének a feltételét*. A jog tehát elsődlegesen nem az individuális, hanem a kollektív (szociális) létezés feltétele, azaz olyan egzisztenciális feltétel, amely csak az állam cselekvései révén teremthető meg és tartható fenn. Az állam értelmére irányuló kérdés

(mi az állam?) ily módon elsődlegesen a *rendeltetés* problémásíkján és nézőpontjából fogalmazódik meg.³⁸ Eszerint

„az állam *értelme* kizárólag abban a *feladatban* áll, hogy megvalósítsa a jogot a világban, miáltal az állam a »jog, állam és individuum« sorozat *középpontjává* válik. A jog, mint tiszta, értékelő, tényekből nem igazolható norma jelenti logikailag e sorozat első tagját; *az állam végrehajtja e gondolati világ összekapcsolását a tapasztalati jelenségek világával és a jogi ethosz egyedüli szubjektumát reprezentálja.*”³⁹

Az állam eszerint a két világ közötti átmenetet biztosító közvetítő, az elvont jogot konkrét törvényjoggá transzformáló eszköz, kitüntetett tapasztalati létező, amelynek a cselekvés-hatalom-döntés elemeiből felépülő fogalmát nem lehet empirikusan, az érték- és értelemmentes valóságból kiindulva induktív-összehasonlító módon meghatározni. Az államfogalom központi eleme ugyanis a *legitimitás*, a hatalom értékeszmékkal történő igazolása, az értékeket pedig nem lehet a tapasztalattól meríteni, hanem kizárólag a jogból. Schmitt a „jogállam” kifejezés elemzésével bizonyítja az állítást.

„Az államfogalom konstitutív elemei csak a jogból meríthetők, mivel a jogállamként való megjelölés nem a tényleges viszonyok esetleges egyezését jelenti jogi normák komplexumával egy empirikus államban, hanem az állam összetételében (Zusammenstellung) a joggal való egyezést, az államot a jog által teljesen megragadják és determinálják, egészen a jog szférájába emelik [...] A hódok vagy hangyák állama ezért soha nem lehet jogállam. A jogállam sokkal inkább olyan állam, amely egészen a jog funkciójává akar válni [...] habár azokat a normákat, amelyeknek magát aláveti és amelyeket maga is formál, nem azért közli jogi normákként, csupán mert maga nyilvánítja ki őket. Ellenkezőleg, az állam kifejezetten elismeri, hogy a jogi normákat csak azért nyilvánítja ki, mert azok a jog kifejeződései, és hogy a normáknak éppen ezen okból veti alá magát [...] A jog által minden egyes elemében uralva, az állam csak a jogot akarhatja. Önmagát adná fel és szolgáltatná ki, ha a pusztá hatalomra akarna hivatkozni, mivel tökéletes ellentmondás lenne, hogy az autoritás norma helyett konkrét állapotra támaszkodjon. Történelmileg nem létezett még olyan állam, amely ezt tette volna [...]”⁴⁰

³⁸ Az állam értelemkérdésének elemzéséhez lásd Cs. KISS 2022c.

³⁹ SCHMITT 2002a: 2–3 (kiemelés – Cs. K. L.); vö. SCHMITT 2002a: 38.

⁴⁰ SCHMITT 2002a: 50.

Schmitt ismételten hangsúlyozza, hogy minden államhatalom „jó okokkal” igazolja magát, és „hivatalosan” elismeri kötelezettségét a jog érvényesítésével kapcsolatos felelősségét illetően. Az állam mint legitim hatalom a jog ethoszának egyedül hiteles hordozója a valóságban, ennek alapján van jogosítva és „felhatalmazva”, hogy az imperativitás mozzanatát beemlje a jogba, mivel a jogi normától fogalmilag teljesen idegen a reális világra történő hatásgyakorlás minden formája.

„A norma jogi karakterének ezért semmi köze sincs a saját kikényszeríthetőségével vagy a kikényszeríthetőségre irányuló tendenciával [...] A jogi norma soha nem lép kapcsolatba a valósággal, ezért fogalmi jegyként nem rendelhető hozzá a kényszer vagy kikényszeríthetőség. A megfelelő hely, ahová a kényszer és a hatás tartozik, az állam mint a jog közvetítője, amelynek értelme a jog megvalósításában rejlik.”⁴¹

A jogfilozófiai államtan megalapozása szempontjából alapvető állítások összefoglalóan a következők: a) A jog megelőzi az államot, az államtan megalapozásának alapfogalma a jog mint norma, illetve normarendszer, nem pedig hatalom.⁴² b) A jog és az állam kapcsolata a filozófiai előfeltevésekből következően nem lehet *sem* tisztán empirikus, *sem* tisztán normatív jellegű, azaz nem értelmezhető sem két tapasztalati, egymással oksági viszonyban álló tény összekapcsolásaként, sem egyszerűen a norma pusztá következményeként vagy egyszerűen normaalkalmazásként.⁴³ c) Az állam nem a valóság egyedi-konkrét tárgya, hanem sajátos értelemben, azaz legitim hatalomként cselekvő realitás, az a kitüntetett konstruált jogi szubjektum, amelyben és amely által a két világ összekapcsolódik.⁴⁴

⁴¹ SCHMITT 2002a: 55, 68.

⁴² Vö. SCHMITT 2002a: 8, 10. Schmitt a hatalomelmélettel szemben amellet érvel, hogy „nem a jogot kell az államból, hanem az államot kell a jogból definiálni, az állam nem teremtője a jognak, hanem a jog az állam teremtője: a jog megelőzi az államot [...] Nem a jog van az államban, hanem az állam a jogban.” (SCHMITT 2002a: 46, 48.)

⁴³ SCHMITT 2002a: 39–40. Az államnak „valami másnak kell lennie, mint az egyes emberek közötti együttműködés hatásának, amelyet önálló lényként gondolnak el, mint okok és következmények metszéspontjának, többnek mint értelmetlen hatalomnak”. (SCHMITT 2002a: 46.)

⁴⁴ „Az állam eszerint jogi képződmény, amelynek értelme kizárólag a jog megvalósításának feladatában rejlik, a külső világ olyan állapotának az előidézésében, amely lehetőség szerint megfelel azoknak a követelményeknek, amelyek a jogi gondolatokból az egyes emberek viselkedése és a külvilág intézményei számára következtetéssel feltárhatók.” (SCHMITT 2002a: 52.)

Schmitt államtani kutatási programjának első szakaszában az államjelenség újfajta, fordulatot jelentő jogfilozófiai megközelítését körvonalazza, amelynek axiomatikus tézise a legitím hatalomként cselekvő állam jogi formában való létezésének szükségyszerűsége, s amely az általunk szinoptikusnak nevezett megközelítés egyik változatának tekinthető.⁴⁵

Exkurzus

Carl Schmitt jogtudományi munkásságának tárgyyszerű megítélése szempontjából a belső és külső recepcióban egyaránt megkerülhetetlennek tekintik az életmű folytonosságának kérdését. Arra keresik a választ, hogy Schmitt nemzetiszocializmushoz való csatlakozása vajon cezúrát, törést jelentett-e az életműben, hogy kollaborációjában milyen szerepet játszott a személyiség és az elmélet, az érvényesülési vágy és az opportunizmus,⁴⁶ a politikai és alkotmányjogi helyzet kényszere, a szellemi versengés és a jogtudományi kutatás (elméletalkotás) „logikája”, s hogy mennyiben tekinthető vagy nem tekinthető totalitárius gondolkodónak. Megítélésünk szerint, s ezt a kifejtés során bizonyítani fogjuk, Schmitt államtani kutatási programját egyértelműen a folyamatosság jellemzi, függetlenül a társadalmi-politikai és alkotmányjogi helyzet változásától, valamint attól, hogy a jogtudományi megismerés alapjául szolgáló filozófiai nézőpontja, ismeretelméleti-módszertani pozíciója az I. világháború utáni alkotói korszakában lényeges változáson ment keresztül. Az a tény, hogy az NSDAP-hoz való politikai csatlakozása miatt, nemzetiszocialista elkötelezettségét bizonyítandó, karrierje érdekében átvette és alkalmazta a fajelméleti-antiszemita szótárt, az ideológiai-politikai elvárásoknak való megfelelés érdekében is módosított elméletein, nem érintette államtani kutatási programjának folyamatosságát, amely kollaborációja ellenére a lényegét illetően megőrizte belső egységét.

A kutatási program folytonossága melletti döntő érvnek tekintjük, hogy Schmitt ideológiai-politikai alkalmazkodásának eseményei és teoretikus teljesítményei alapvetően állam- és alkotmánytanának konkrét alkalmazásait szemléltetik. Az elméletalkotás művelői síkjait és „logikáját” tekintve elsősorban igazolási

⁴⁵ Vö. Cs. Kiss 2022a.72–75

⁴⁶ OTTMANN 1990.

szempontból változtatott szövegein,⁴⁷ illetve nemzetiszocialista elköteleződését kifejező, bizonyító szövegeket írt, ám ez nem érintette az elméleti megalapozást és a kifejtést. Ez alól részben kivételt képez a *Staat, Bewegung, Volk* és a *Die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens* című, 1934-ben közölt írás,⁴⁸ amelyekben Schmitt nem pusztán politikai elkötelezettségének nyilvános kifejezésére, a nemzetiszocialista vezérállam intézkedéseinek igazolására törekedett, hanem – a politikai fogalmának meghatározásával lehetővé tett értelmezési keretben – kísérletet tett az új forradalmi berendezkedés autentikus politika-, állam- és jogelméletének megalkotására. Így például a *Staat, Bewegung, Volk*ban módosította eredeti, államközpontrú (etatista) elméletét, és kísérletet tett a nemzetiszocializmus tulajdonképpeni, pártközpontrú államelméletének kidolgozására, amely azonban, eltekintve a kezdeti pozitív fogadtatástól, mind tudományos, mind politikai értelemben egyaránt kudarcot jelentett számára, mivel 1936-ban kegyvesztett lett. A nemzetiszocialista vezérállamot igazoló, antiszemita beállítottságú írásaival együtt e sikertelen elméletalkotási kísérlet Schmittet vitathatatlanul a totalitarizmus belső, részt vevő megfigyelőjévé, igazolójává és fenntartójává tette, anélkül azonban, hogy maga végérvényesen totalitárius gondolkodóvá vált volna.⁴⁹

Felhasznált irodalom

- Cs. Kiss Lajos (2002): Egy keresztény Epimétheusz. In Carl SCHMITT: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 241–286.
- Cs. Kiss Lajos szerk. (2004a): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest: Gondolat.
- Cs. Kiss Lajos (2004b): Előszó; Bevezetés. Carl Schmitt jelentősége. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest: Gondolat, 7–143.
- Cs. Kiss Lajos (2004c): Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitttről*. Budapest: Gondolat.
- Cs. Kiss Lajos (2010): A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság*, 51(6sz), 19–40.
- Cs. Kiss Lajos (2021): Carl Schmitt-recepció és a demarkációprobléma. *Politikatudományi Szemle*, 30(3), 85–117. Online: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.3.85>

⁴⁷ Így például Schmitt, nemzetiszocialista elkötelezettségével összhangban, kizárólag *dramaturgiai* megfontolásból újraszerkesztette, a módosításokkal már kifejezetten politikusoknak szóló szöveggént prezentálta 1933-ban *A politikai fogalmának* eredeti, 1931/1932-ben véglegesített szövegét. Az írás 1933-as kiadását (SCHMITT 1933) így Schmitt nemzetiszocialista rezsimmel való együttműködésének dokumentumaként kell olvasni.

⁴⁸ Vö. SCHMITT 1933; 1934.

⁴⁹ Vö. Cs. Kiss 2010.

- Cs. KISS Lajos (2022a): A jogtudományi államtani kutatási program szociológiai fordulata. In ERDŐS Csaba – ORBÁN Balázs – SMUK Péter (szerk.): *Gubernatio, Constitutio, Communitas. Ünnepi írások a 65 éves Stumpf István tiszteletére*. Budapest: Századvég, 59–83.
- Cs. KISS Lajos (2022b): *Reflexív államelmélet*. Budapest, Kézirat.
- Cs. KISS Lajos szerk. (2022c): *Carl Schmitt fogadtatása a társadalomtudományokban. Harc a szavakért: politikai korrektség és recepció*. Budapest: Ludovika.
- KOENEN, Andreas (1995): *Der Fall Carl Schmitt. Sein Aufstieg zum „Kronjuristen des Dritten Reiches“*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchhandlung.
- LINDER, Christian (2008): *Der Bahnhof von Finnentrop. Eine Reise ins Carl Schmitts Land*. Berlin: Matthes & Seitz.
- MEHRING, Reinhard (2009): *Carl Schmitt. Aufstieg und Fall. Eine Biographie*. München: C. H. Beck.
- MEHRING, Reinhard (2018): *Vom Umgang mit Carl Schmitt. Die Forschungsdynamik der letzten Epoche im Rezensionsspiegel*. Baden-Baden: Nomos. Online: <https://doi.org/10.5771/9783845293516>
- OTTMANN, Henning (1990): Carl Schmitt – Leben und Werke. In Karl Graf BALLESTREM – Henning OTTMANN (szerk.): *Politische Philosophie des 20. Jahrhunderts*. München: Oldenbourg, 61–87.
- OTTMANN, Henning (2010): Carl Schmitt (1888–1995) oder Politisches Denken für alle Fälle. In Henning OTTMANN: *Geschichte des politischen Denkens. Das 20. Jahrhundert. Der Totalitarismus und seine Überwindung*. IV/1. Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler, 215–274. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-476-00023-1_5
- PETHŐ Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totalis állam felé*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete.
- PETHŐ Sándor (2010): Kortársunk-e a Kronjurist? *Világosság*, 51(ösz), 47–52.
- SCHMITT, Carl (1914): *Der Wert des Staates und die Bedeutung des Einzelnen*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck),
- SCHMITT, Carl (1928): *Verfassungslehre*. München–Leipzig: Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (1933a): *Der Begriff des Politischen*. Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt.
- SCHMITT, Carl (1933b): *Staat, Bewegung, Volk. Die Dreigliederung der politischen Einheit*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
- SCHMITT, Carl (1934): *Über die drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
- SCHMITT, Carl (1969): *Politische Theologie II. Die Legende von der Erledigung jeder Politische Theologie*. Berlin: Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (1996): *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien*. Berlin: Duncker & Humblot.
- SCHMITT, Carl (2002a): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- SCHMITT, Carl (2002b): A semlegesítődések és depolitizálódások korszaka. In Carl SCHMITT: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 56–67.
- SZILÁGYI Péter (2017–2018): A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet, I–II. *Jog, Állam, Politika*, I.: 9(4), 16–61; II.: 10(1), 3–57.
- TECHET Péter (2010a): Kortársunk-e Carl Schmitt? *Világosság*, 51(ösz), 7–12.
- TECHET Péter (2010b): Carl Schmitt á la française. *Világosság*, 51(ösz), 53–63.
- TECHET Péter (2012): Carl Schmitt 1930/34-es naplói. *Kommentár*, 2012/1. Online: <http://kommentar.info.hu/cikk/2012/1/carl-schmitt-193034-es-naploi>

Egedy Gergely

Észak-Írország: újraegyesülhet az ír sziget?

Észak-Írország a brexitfolyamatban kétségtávol a legnehezebben megoldható problémának bizonyult, olyannyira, hogy helyzetét valójában mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan rendezni. Sőt, a 2022 májusában tartott helyi parlamenti választáson az 1921-ben protestáns vezetéssel létesített ország részben első ízben egy katolikus párt, a Sinn Féin győzött, ezzel mindent még kiszámíthatatlanabbá téve. Hogyan történhetett ez meg? Skócia után újabb fenyegetést jelentve az Egyesült Királyság integritására nézve, hiszen a Sinn Féin az ír sziget újraegyesítését tűzte zászlajára.

E választási eredmény mögött nyilvánvalóan ott állnak a demográfiai változások, amelyek a katolikus kisebbséget fokozatosan többséggé teszik, ám a májusi eredmény mégsem érthető meg a brexit következményeinek figyelembevétele nélkül.¹ Ne felejtjük el, hogy a brexitegyezmény ára Észak-Írország volt! E kijelentés egyáltalán nem túlzás. A kilépési tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy az Írország és Észak-Írország közötti 500 kilométeres határ nem maradhat mindenfajta vámellenőrzéstől mentes, ha ez a határ egyúttal az Egyesült Királyság és az Európai Unió határa lesz. A „kemény brexit” stratégiája ugyanis, amelyet Theresa May kormánya igen gyorsan, már 2016 kora őszén felkarolt, az egységes piacból és a vámunióból való kilépést egyaránt magában foglalta, megszüntetve a személyek és javak korlátozatlan, Írország és az Egyesült Királyság uniós tagsága által lehetővé tett áramlását.

¹ Az utolsó, 2011-es népszámlálás adatai szerint a népesség 48%-a tartozott valamelyik protestáns felekezethez, és 45%-a volt katolikus – az arányok azóta utóbbiak javára módosultak. Egy 2016-os felmérés szerint az aktív dolgozók körében már több volt a katolikus, mint a protestáns. Lásd GORDON 2018. Egy tanulmány, amelyet az észak-írországi rendőrség számára készítettek 2022 márciusában, már egyértelműen katolikus többséget állapít meg: UK Government 2022b. (Természetesen a katolikus közösséghez tartozásból nem következik automatikusan az Egyesült Királyságból való kilépés támogatása.)

A megosztottság történelmi előzményei

Emlékezetes, hogy Írországot 1800-ban olvasztották be formálisan is az Egyesült Királyságba (*Acts of Union, 1800*), s a számára belső önkormányzatot indítványozó 19. századi „*home rule*” törvényjavaslatok sorra elbuktak a londoni parlamentben az „unionisták” merev ellenállásán. (Az „unionizmus” politikai doktrínája a brit állam és birodalom megbonthatatlan egységét képviseli.)² Az I. világháború után Lloyd George brit kormányfő, belátva, hogy lépéskényszerbe került, 1920 decemberében elfogadtatta az Írország kormányzásáról szóló törvényt (*Government of Ireland Act*), amely 1921-től kettéosztotta az ír szigetet.³ A katolikus dél 26 megyéje és a 6 északír grófság külön-külön kapott jogot az önkormányzatra, mindegyik saját parlamenttel, utóbbi az Egyesült Királyság szerves részeként. Míg tehát korábban az ír nemzeti mozgalom követelt önkormányzatot, a világháború után már a protestáns kisebbség ragaszkodott a sziget megosztásához, abból indulva ki, hogy különben a katolikus többség uralma alá kerül, és elveszíti a brit uralom alatt élvezett privilégiumait. Észak-Írországból 1968-tól szinte polgárháborús állapotokat okozott a vallásközösségi viszálykodás; ezt az áldatlan állapotot az 1998-as, Tony Blair brit miniszterelnök közvetítésével kidolgozott „nagypénteki egyezmény” (*Good Friday Agreement*) rendezte tartós jelleggel. Ez oly módon osztotta meg a hatalmat a protestánsok és a katolikusok között, hogy közös kormányzást írt elő; az „első miniszter”, vagyis a (helyi) miniszterelnök posztját a legerősebb politikai párt, 2022-ig a protestáns Demokratikus Unionista Párt (*Democratic Unionist Party*, DUP) tölthette be, a helyettesét viszont a második legerősebb párt, történetesen a Sinn Féin adhatta. A sziget jövőjét illetően az 1998-as egyezmény kimondta, hogy ha Észak-Írország népszavazáson az Ír Köztársasághoz való csatlakozás mellett dönt, akkor azt Londonnak és Dublinnak egyaránt tudomásul kell vennie.⁴

A brexitreferendum következményei

A 2016-os brexitreferendum ismét kiélezte az unionizmus és az ír nemzeti törekvések ellentétét, felszítva az egészen sosem kialudt tüzet. Észak-Írországból a népesség

² Az „unionizmus” doktrínájához részletesebben lásd EGEDY 2007: 102–107. Az „unionizmus” lazulását tükrözi a devolúciós folyamat kibontakozása: KAISER 2012; Waleshez: SZABÓ 2018; Skóciához: EGEDY 2018c.

³ Government of Ireland Act, 1920.

⁴ BBC 1998.

56%-a voksolt a maradás, és csak 44 százalék a kiválás mellett; a protestáns unionisták nagyobb része a brexit, a katolikusok túlnyomó többsége viszont a maradás mellett állt ki.⁵ Az Európai Unió az Egyesült Királysággal 2017 júniusában megkezdett kilépési tárgyalásokon egyértelművé tette, hogy Észak-Írország és Írország határanak a nagypénteki egyezmény által garantált szabad átjárhatóságát olyan jelentőségű kérdésnek tekinti, amelynek a megoldása nélkül szó sem lehet a továbbiakról.⁶ De hogyan lehet egy határ olyan, amely a határ semmilyen funkciójával sem rendelkezik, ám mégis határként kellene működni? (Ez utóbbi követelményt az EU tárgyalóküldöttségének vezetője, Michel Barnier rendre hangoztatta.) Ez már szinte a kör négyzsögesítésének feladványa.

2018 februárjában Brüsszel azt a javaslatot tette, hogy az ír szigeten alakítsanak úgynevezett „közös szabályozási térséget”, amely Észak-Írország területét benne hagyná az európai vámunióban. Ehhez kapcsolódott volna az annak idején sokat emlegetett „backstop” intézménye, amely keretében Észak-Írország vámszabályait az EU-éhoz igazították volna, biztosítandó a szigeten húzódó határ szabad átjárhatóságát.⁷ Az elképzelés éles határt húzott volna az Egyesült Királyságon belül, ezért Theresa May azonnal azt válaszolta, hogy brit miniszterelnök ilyet sohasem fogadhat el...⁸ A brit kormány ezért, sok vita után, úgy döntött, hogy – az integritás megőrzése érdekében – akkor már inkább Nagy-Britannia egésze vállalja az EU vámszabályaihoz való alkalmazkodást, átmenetileg, amíg nincs jobb, végleges rendezés. Végül is ez a megoldás került be a May által 2018 novemberében elfogadott kilépési megállapodásba, amelyet aztán a westminsteri Alsóház emlékezetes módon három alkalommal is leszavazott.⁹ A brexit hívei sokallták az engedményeket, ellenfelei pedig mindent megtettek a kilépés megghiúsítása érdekében. A brit politikában teljes patthelyzet alakult ki, s 2019 májusára May a többségében brexittelens parlamenttel szemben teljesen elveszítette mozgásterét, két tűz közé került, és lemondásra kényszerült.¹⁰

⁵ BBC 2016.

⁶ EGEDY 2018b. A tárgyalásokon Brüsszel az ír határ kapcsán különösen kemény – londoni nézőpontból „zsaroló” – álláspontot foglalt el, ami nyilván összefüggött a „francia–német tandem” azon törekvésével, hogy ne tegye vonzóvá a brit példát, és a brexit után szilárdan magához ragadja az EU irányítását. Vö. ZACHAR 2020.

⁷ EGEDY 2018a: 13–14.

⁸ BBC 2018.

⁹ KENTISH 2019.

¹⁰ Jegyezzük meg, hogy a toryk számára gyenge eredményt hozó, feleslegesen kiírt 2017-es választás után May kormánya a DUP külső támogatására szorult a parlamentben, ami a párt nyomásgyakorló erejét jelentősen megnövelte.

Boris Johnson alkujja

Az utódlásért megindult harcot, mint ismeretes, a 2016-os brexitkampány „frontembere”, Boris Johnson nyerte meg 2019 júliusában azzal az ígérettel, hogy „ha törik, ha szakad”, végrehajtja a brexitet.¹¹ A fő akadály azonban számára is az északír határ rendezésének dilemmája volt – s jobb feltételeket neki sem kínáltak.

Nem is látszott ez ügyben semmilyen remény sem az előrelépésre; nem ok nélkül adtak oly kevés esélyt neki 2019 őszén arra, hogy a kilépés ügyében egyezményt tud kötni az Európai Unióval. 2019 októberében mégis bekövetkezett a meglepő fordulat. Az észak-angliai Thornton Manorbán személyesen tárgyalt Leo Varadkar ír miniszterelnökkel, és elfogadta azt, amit elődje, Theresa May határozottan elutasított.¹² Vagyis belement abba, hogy Észak-Írországot gazdaságilag különválasszák Nagy-Britanniától, és az EU egységes áru piacában hagyják, ezáltal óhatatlanul a királyságon belülre helyezve az elkerülhetetlen határt. A brit konzervatívok hagyományos szövetségesei, az északír protestánsok azonnal tiltakoztak, s legerősebb pártjuk, a Demokratikus Unionista Párt nem is szavazta meg az egyezményt a westminsteri parlamentben. A párt 2018-as kongresszusán még hősként ünnepelték a személyesen megjelenő Johnsont, aki kijelentette, hogy az Ír-tenger sosem lesz határ a szigetország és az EU között... Ezután ünneplésről már szó sem volt, sőt a DUP árulásnak tekintette az engedményt, s ezt nemcsak akkori vezetője, Arlene Foster jelentette ki, hanem Belfast protestáns negyedeiben poszterek és falfirkák is hirdették.¹³ A brexit utáni kapcsolatokat szabályozó úgynevezett északír protokollt azt írta elő, hogy a Nagy-Britanniából Észak-Írországra irányuló áru forgalmat csak bürokratikus vámnyilatkozatokkal terhelten lehet lebonyolítani, így biztosítva az ír sziget két része közötti kereskedelem akadálytalanságát.¹⁴ E súlyos kompromisszummal, amelyet a 2019 decemberi választáson aratott fölényes konzervatív győzelem is megerősített, Johnson mindenesetre elérte, hogy 2020. január 31-én a britek rendezett módon távozhattak az EU-ból.¹⁵

¹¹ EGEDY 2021.

¹² STAUNTON 2019.

¹³ MCCORMACK–SPOULE 2022.

¹⁴ Részletesebben: EDGINGTON 2022.

¹⁵ EGEDY 2020.

Katolikus siker 2022 májusában

A helyi parlamenti választásra készülve a DUP, amelynek a vezetését 2021 júniusában Jeffrey Donaldson vette át, előre jelezte, hogy csak akkor lesz hajlandó részt venni Észak-Írország kormányzásában, ha London megváltoztatja a gazdasági szeparációt intézményesítő protokollt. A botrányosnak tekintett protokoll miatt 2022 februárjában a párt által állított első miniszter beadta lemondását, így a három év kényszerű szünetelés után 2020 januárjában újra megalakult belfasti kormányzat igencsak rövid életű volt. A protokoll felszámolásának feltételként támasztása gyakorlatilag az országrész önálló működésének megbénításával fenyegetett, mivel a fentebb már említett nagypénteki egyezmény értelmében a hatalmat a két vallás-közösség csak együttesen gyakorolhatja, tehát az első miniszter lemondása az egész kormány megszűnését vonta maga után.

A feszültséget tovább élte, hogy sokak meglepetésére a kampányában a protokoll ügyét középpontba állító Demokratikus Unionista Párt elveszítette a választást.¹⁶ (Ehhez persze nagymértékben hozzájárult, hogy a protestáns közösség több pártra szakadt a követendő stratégiát illetően; a Tradicionális Unionista Hang például még a katolikusokkal való együttműködés gondolatát is elutasította.) Így történhetett, hogy a Sinn Féin a voksok 29 százalékával 27 mandátumot nyert a 90 fős belfasti parlamentben, a Stormontban, míg a DUP 21 százalékkal 25 képviselői helyhez jutott.¹⁷ Az első miniszter posztjának várományosává így a Sinn Féin elnökhelyettese, Michelle O'Neill lépett elő, aki azt ígérte programjában, hogy öt éven belül kiírják a népszavazást az Írországgal történő egyesülésről. A katolikusok nem ellenzik a protokollt, mert az egyértelműen kedvez az Írországgal való gazdasági kapcsolatok elmélyítésének, s a harmadikként befutott, felekezeti Szövetség Párt (Alliance Party) sincs ellene. A DUP viszont annál inkább, s ezért még mindig nem alakulhatott kormány Észak-Írországban, noha 2022 májusában Johnson személyesen is Belfastba utazott, hogy együttműködésre bírja a pártokat.

Kísérletek az északír protokoll felülírására

A protestánsok igényének, a kvázi vámhatár megszüntetésének azonban London nehezen tud eleget tenni, ugyanis ez nem rajta múlik. Johnson természetesen kezdetől fogva érezte, hogy az általa elfogadott megoldás hosszabb távon tarthatatlan lesz,

¹⁶ RICE 2022.

¹⁷ BBC 2022a.

ezért már többször is próbálkozott a protokoll hatástalanításával: 2020 szeptemberében a „belső piacról” szóló törvénnyel e célt igyekezett elérni. Az 5. paragrafus az Egyesült Királyságon belüli kereskedelmi akadályok felszámolásának jegyében felhatalmazást adott az Észak-Írország tekintetében érvényesülő adminisztratív korlátok alóli felmentésekre.¹⁸ Jogállamban ez igen merész húzásnak tűnt, hiszen aláírt egyezményvel ütközött, s a széles körű nemzetközi és belföldi tiltakozás hatására végül a kritikus pontokban visszakozni is kellett.¹⁹

2022 májusában azonban London újabb törvényjavaslatot kezdeményezett az Észak-Írországba irányuló áruforgalom „felesleges bürokráciájának” kiiktatására, azaz a brexit áráként megszabott protokoll eltörlésére. Liz Truss külügyminiszter azt közölte Brüsszellel, hogy Észak-Írország kormányozhatóságának legfőbb akadálya épp az ominózus protokoll, amely – szerinte – alapjaiban fenyegeti a nagypénteki egyezményt.²⁰ Ez új elem, mert míg a 2020-as próbálkozás kapcsán London elismerte, hogy a nemzetközi jog „kismértékű” megsértésére készül az egyoldalú módosítással, májusban Suella Braverman, a kormány legfőbb jogi tanácsadója úgy foglalt állást, hogy ezúttal jogszerű a protokoll felülírása. Miért? Mert annak rendelkezéseit Brüsszel olyan aránytalan mértékben alkalmazza, amely aláássa Észak-Írország belső békéjének alapját, az 1998-as megállapodást.²¹ Ennek védelmére hivatkozva kapott tehát zöld utat a londoni Alsóházban a brexitmegállapodás egyoldalú átírása, Brüsszel azonban ezt nem kívánja elfogadni, noha Johnson bízott abban, hogy a britek Ukrajna melletti kiállása kedvezőbb magatartásra ösztönzi az EU-t. Maroš Šefčovičnak, az Európai Bizottság alelnökének az eddigi nyilatkozatai azonban a legkevésbé sem valószínűsítik ezt.

Johnson északír-politikájának mérlege

A változások gyorsaságára tekintettel fontos rögzíteni, hogy e sorok 2022 augusztusában íródtak; e pillanatban elmondhatjuk tehát, hogy noha Johnson a brexitdilemmák teljes körű megoldását ígerte, úgy távozik, hogy a protokoll körüli heves vitákat nem tudta csillapítani, és Belfastban éppen úgy nincs működő kormány, mint két évvel korábban, amikor beköltözött a Downing Streetre. Johnson júliusi lemondását kommentálva Donaldson kijelentette: értékeli a miniszterelnök erőfeszítéseit a protokoll

¹⁸ Vö. Think Tank EP 2020.

¹⁹ BBC 2020.

²⁰ UK Government 2022a.

²¹ Reuters 2022.

kiiktatására, de ezt a kötelességének is tartja annak fényében, hogy a DUP álláspontja ellenére gyalázatos egyezményt kötött. És megismételte: működő északír kormány és a protokoll egyidejűleg nem létezhet, egymást ugyanis kizárják. A Sinn Féin elnöke, Mary Lou McDonald epésen úgy fogalmazott, hogy Johnson a legkevésbé sem fog hiányozni, s azt is felidézte, hogy a „brexit csapását” ő mérte rájuk.²² Láthatjuk tehát, hogy Johnson tevékenységének mérlegét végül is mindkét fél, ha eltérő okokból is, igen negatívan vonta meg. Észak-Írország sorsa így továbbra is felettébb bizonytalan – s ezzel együtt az Egyesült Királyság egysége is.

Felhasznált irodalom

- BBC (1998): The Good Friday Agreement. *BBC*, 1998. április 10. Online: www.bbc.co.uk/history/events/good_friday_agreement
- BBC (2016): EU Referendum: Northern Ireland Votes to Remain. *BBC*, 2016. június 24. Online: www.bbc.co.uk/news/uk-northern-ireland-36614443
- BBC (2018): Theresa May Rejects EU's Draft Option for Northern Ireland. *BBC*, 2018. február 28. Online: www.bbc.co.uk/news/uk-politics-43224785
- BBC (2020): Brexit: UK and EU Reach Deal on Northern Ireland Border Checks. *BBC*, 2020. december 8. Online: www.bbc.com/news/uk-politics-55229681
- BBC (2022a): NI Election Results 2022: Sinn Féin Wins Most Seats in Historic Election. *BBC*, 2022. május 8. Online: www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-61355419
- BBC (2022b): Boris Johnson Resigns: NI Politicians and Organisations React to PM's Departure. *BBC*, 2022. július 7. Online: www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-62076137
- EDGINGTON, Tom (2022): Brexit: What is the Northern Ireland Protocol? *BBC*, 2022. június 27. Online: www.bbc.com/news/explainers-53724381
- EGEDY Gergely (2007): A brit identitás felbomlása? *Századvég*, 12(45), 99–121.
- EGEDY Gergely (2018a): Az (észak)ír határ a Brexit folyamatában. *Európai Tükör*, 21(3), 7–20.
- EGEDY Gergely (2018b): Brexit-tárgyalások: Odüsszeia, partot érés nélkül. *Polgári Szemle*, 14(1–3), 299–315. Online: <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0822>
- EGEDY Gergely (2018c): Skócia és a Brexit. *Pro Minoritate*, 2018. nyár. 95–107.
- EGEDY Gergely (2020): Brexit, december 12: pont került az i-re? *Magyar Szemle*, 29(1–2), 84–92.
- EGEDY Gergely (2021): Végjáték a Westminsterben. In KOVÁCS Éva (szerk.): *Ünnepi kötet a 65 éves Imre Miklós tiszteletére*. Budapest: Ludovika, 117–125.
- GORDON, Gareth (2018): „Catholic Majority Possible” in NI by 2021. *BBC*, 2018. április 19. Online: www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-43823506
- Government of Ireland Act (1920). Online: www.legislation.gov.uk/ukpga/1920/67/pdfs/ukpga_19200067_en.pdf
- KAISER Tamás (2012): *Gördülő devolúció az Egyesült Királyságban*. Budapest: Gondolat.
- KENTISH, Benjamin (2019): Brexit Vote – Theresa May's Deal Rejected by MPs Again Despite Winning Vote by Tory Rebels. *The Independent*, 2019. március 29. Online: www.independent.

²² BBC 2022b.

- co.uk/news/uk/politics/brexit-vote-result-theresa-may-deal-eu-withdrawal-agreement-commons-a8845691.html
- MCCORMACK, Jayne – Luke SPROULE (2022): Boris Johnson's Controversial Northern Ireland Legacy. *BBC*, 2022. július 7. Online: www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-62071102
- Reuters (2022): UK Can Scrap Part of N.Ireland Protocol – The Times. *Reuters*, 2022. május 11. Online: www.reuters.com/world/uk/england-wales-ag-braverman-has-approved-scrapping-large-parts-nireland-brexit-2022-05-11/
- RICE, Clare (2022): Now the Hard Work Begins: The Aftermath of the 2022 Northern Ireland Assembly Election. *LSE British Policy and Politics*, 2022. május 17. Online: blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/2022-ni-assembly-election-aftermath/
- STAUNTON, Denis (2019): Brexit: How the Deal Was Done and Why the Varadkar Meeting Was a Turning Point. *The Irish Times*, 2019. október 17. Online: www.irishtimes.com/news/world/uk/brexit-how-the-deal-was-done-and-why-the-varadkar-meeting-was-a-turning-point-1.4054437
- SZABÓ Máté Csaba (2018): A walesi nemzeti mozgalom és a Plaid Cymru története. *Acta Humana*, 6(4), 121–142.
- Think Tank EP (2020): *UK Internal Market Bill and the Withdrawal Agreement*. Online: [www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2020\)659359](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2020)659359)
- UK Government (2022a): Northern Ireland Protocol: Foreign Secretary's Statement, 17 May 2022. *GOV.UK*, 2022. május 17. Online: www.gov.uk/government/speeches/northern-ireland-protocol-foreign-secretarys-statement-17-may-2022
- UK Government (2022b): Police Service of Northern Ireland – Northern Ireland Statistics and Research Agency: Stop and Search statistics for Northern Ireland *GOV.UK*, 2022. augusztus 24. Online: www.gov.uk/government/statistics/stop-and-search-statistics-for-northern-ireland-period-ending-30-june-2022
- ZACHAR Péter Krisztián (2020): A francia-német tandem lehetőségei a Brexit után. In KOUDELA Pál – SIMÁNDI Irén (szerk.): *Történelem, régió, politika. Tanulmányok Lőrinczné Bence Edit születésnapjára*. Székesfehérvár: Kodolányi János Egyetem – Alba Civitas Történeti Alapítvány, 94–101.

Fedinec Csilla

Gyalog, vonaton, rossz autókkal elhordott Szovjetunió – avagy kishatárforgalom a magyar–szovjet határon 1989–1990-ben

Fülöp Mihály egy 1989-es írásában Sebestyén Pálnak, a Külügyminisztérium adminisztratív vezetőjének 1946. január 1-jei összefoglalóját idézi arról, hogy a magyarság állami életet élő része történelmi feladatának tekintette, hogy a magyarság nemzetközileg cselekvőképtelen részének sorsával törődjék.¹ Ez a történelmi feladat több évtizedre elfelejtődött. Újbóli felélesztésének egy színes epizódját rekonstruálom alább. A cím erős szarkazmus, nem humor.

A magyar–szovjet határ megjelölését 1948-ban a Debrecenben székelő Szovjet–Magyar Vegyesbizottság irányította. A redemarkációs dokumentum aláírására 1949. július 19-én került sor. A határoszlopokat párosan, a határvonal két oldalán vagy a Tiszaújlak és Szatmárcseke, illetve Szalóka és Záhony közt határfolyóként szolgáló Tisza két partján, szovjet és magyar területen állították fel.² Műszaki határzár nemcsak a külső határokon volt, hanem a „szocialista táboron” belül is. A CIA egy 1955-ös jelentése szerint: „A Szovjetunió jelenlegi határai valójában egy vasfüggönnyet képeznek a vasfüggönyön belül.”³

A Szovjetunió időszakában a magánszemélyeknek rendkívül nehéz volt a határon átnyúló kapcsolattartás. A határ menti területeken országon belül is csak személyi igazolvány felmutatásával lehetett jegyet venni az egyes települések között közlekedő autóbuszokra, vonatokra, s csak olyan személyeknek, akiknek az igazolványában a céltelepülés szerepelt állandó lakhelyként. Külföldre magáncélból két évente, csak közeli rokonhoz engedélyezték az utazást. Akinek nem volt külföldön rokona, az sportolóként, művészeti együttes tagjaként vagy diplomata-útlevelel jogosult személyként juthatott el külföldre, illetve szervezett turistaúton vehetett

¹ FÜLÖP 1989: 103.

² VEDŐ 2009: 143.

³ Idézi: SZABÓ 2019.

részt. A magyar–szovjet határon egyedi jelenség volt az asztélyi–beregurányi „Szovjet–Magyar Barátság Almáskert”. A kapcsolattörténet sajátos esete ez, mivel a szovjet időszakban a határt Magyarország felé csak a csapi–záhonyi átkelőnél lehetett átlépni, mindenütt szigorúan őrzött szögcsapát állt. Az almáskertnél azonban minden évben egyszer megnyitották a határt, és pártvezetőkkel karöltve, az egyszerű tsz-tagok és kolhozisták szüretelték a gyümölcsöt.⁴

1956 októberében kész volt a megállapodás a magyar–szovjet kishatárforgalomról,⁵ azonban a forradalom miatt lekerült a napirendről. A Magyar Népköztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya 1985. augusztus 1-jén írt alá Moszkvában egyezményt a „határmenti településeken lakó állampolgárok egyszerűsített határátlépésének rendjéről”. Az egyezményt a 20/1986. (V. 22.) MT rendelettel hirdették ki, azonban a végrehajtás érdekében hosszú ideig nem történtek konkrét lépések.⁶ Horváth István belügyminiszter kezdeményezésére többszöri halasztást követően 1989. január 9–13. között Budapesten, Nyíregyházán, illetve Ungváron a Külügyminisztérium – a Belügyminisztérium és a Vám- és Pénzügyőrség képviselőinek bevonásával – tárgyalta a szovjet Külügyminisztérium és az illetékes szervek képviselőivel,⁷ illetve bevonták az ukrán Külügyminisztériumot is.⁸ A felek január 11-én találkoztak Bandrovszkij Henrikkel, az Ukrán Kommunista Párt Kárpátontúli Területi Bizottságának első titkárával – Kárpátalja akkori első emberével – is. Az erről készült magyar külügyminisztériumi Feljegyzés szerint⁹ Sztankovics Imre, a magyar Külügyminisztérium Konzuli Főosztályának vezetője a találkozón azt a megállapítást tette, hogy „szakítani szeretnénk azzal a hagyománnyal, hogy a határmenti együttműködés kérdéseiben a helyi szervek megkérdezése nélkül Moszkvában és Budapesten döntsenek”. Az ügy évek óta halasztódik. „Az esetleges további halasztásért a magyar fél nem vállalhatja a felelősséget.” Bandrovszkij kifogásolta, hogy csak négy határmenti járásra terjedt ki a kedvezmény, így az csak a magyar nemzetiségű lakosokra vonatkozik, ami

⁴ ÉGER 2000; ZELEI 2007.

⁵ BENCsik 2011.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külügyminisztérium (XIX-J-1) XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Feljegyzés dr. Villányi Miklós pénzügyminiszter elvtárs részére. Tárgy: Magyar–szovjet kishatárforgalom megindítása feltételeinek megteremtése. Budapest, 1989. január 31.

⁷ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Dr. Várhegyi Péter elvtárs levele dr. Horváth Balázs belügyminiszter elvtárhoz (magyar–szovjet kishatárforgalmi tárgyalások).

⁸ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Jelentés a magyar–szovjet kishatárforgalmi tárgyalásokról.

⁹ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Feljegyzés. Kontra Ferenc, KÜM Konzuli Főosztály. Budapest, 1989. január 20.

szerinte elfogadhatatlan, és nehéz lesz elfogadtatni a többi járás lakosaival is a négy járás kivételezett helyzetét. A javaslatot a magyar félnek tulajdonította. A találkozó-ról készült magyar feljegyzés szerint azonban ez szovjet javaslat volt. A Feljegyzés azt is megemlíti: „A Bandrovskij elvtárs által elmondottakból nyilvánvaló volt, hogy a beszélgetésre készülve asztalára kerültek olyan szovjet szervek jelentései is, amelyek nem érdekeltek a kishatárforgalom beindításában”. Végezetül Sztankovics rendületlenül kifejezte örömét, hogy „a szovjet szervek megértéssel fogadják a Kárpánton túli Területen élő mintegy 170 ezer magyar nemzetiségű szovjet állampolgár iránti fokozódó érdeklődésünket”.

A tárgyalásokról szóbeli jegyzékek készültek, amelyeket a felek január 13-án cseréltek ki.¹⁰ A tárgyalásokról készült Jegyzőkönyv szerint:

„A tárgyalások során a Felek megállapodtak az Egyezmény végrehajtásához szükséges kiegészítő intézkedésekről. A Szóbeli Jegyzékek cseréjére 1989. január 13-án került sor Budapesten a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Nagykövetsége között. A Megállapodás az azt rögzítő Szóbeli Jegyzék cseréjének napján lép hatályba.”

A szovjet és a magyar jegyzékek, amelyeket a budapesti szovjet nagykövetségben keresztül cseréltek ki, szövegesen megegyeznek.¹¹ A javaslatok a következők. A Csap–Záhony nemzetközi határátkelőnél 24 órás nyitvatartás mellett vonattal, közúti járművekkel és gyalogosan, az újonnan nyitott határátkelőknél – Kaszony–Barabás, Asztély–Beregsurány, Harangláb–Lónya, Tiszaújlak–Tiszabecs – nappali órákban, közúti járművekkel, illetve gyalogosan lehet igénybe venni az egyszerűsített határátlépés lehetőségét. (Ez egyébként megfelelt a meglévő infrastruktúrának, mivelhogy vasúti közlekedés csak Csap és Záhony között állt fenn, és áll fenn mind a mai napig, s 1989-ig ez volt az egyetlen határátkelőhely a szovjet–magyar szakaszon. Az új határátkelők közül Lónya és Tiszabecs csak kishatárforgalom keretében volt igénybe vehető.¹²) A jegyzék szerint kishatárforgalomban résztvevők nem hagyhatják el a Beregszászi, Nagyszőlősi, Munkácsi és Ungvári járás, valamint Szabolcs-Szatmár megye területét. Javasolta, hogy kísérletképpen hat hónapra

¹⁰ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Jegyzőkönyv, Budapest, 1989. január 13. Aláírók: Sarkov Jurij, a szovjet Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának helyettes vezetője és Sztankovics Imre, a magyar Külügyminisztérium Konzuli Főosztályának vezetője.

¹¹ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Szóbeli jegyzék, Budapest, 1989. január 13. KÜM 1640/2/1988.

¹² BARANYI 2005: 160.

vezessék be, s utána vizsgálják felül annak rendszeresítését, hogy a kishatárátkelők esetében közös határ- és vámellenőrzést folytassanak, mégpedig a szovjet oldalon. A közös határellenőrzés célja a határátkelés folyamatának felgyorsítása. A magyar fél számára szovjet oldalon biztosított hivatalos helyiségekben „saját nyelvükön feliratokat, állami zászlót, címert és saját országukban rendszeresített egyéb jelzéseket helyezhetnek el”. A magyar hivatalos személyek munkavégzés céljából szolgálati igazolványukkal léphetik át a határt, számukra szavatolt az akadálymentes munkavégzés. Személyes tárgyait, illetve a munkavégzéshez szükséges eszközöket ellenőrzés nélkül vihetik szovjet területre, egyenruhát viselhetnek és lőfegyvert tarthatnak maguknál országuk szabályainak megfelelően, amelyet azonban csak önvédelmi célból használhatnak. A magyar hivatalos személyek az elkobzott valutát és vagyontárgyakat minden egyéb procedúra nélkül átvihetik a magyar oldalra.

A január 9–13. közötti tárgyalásokról készült magyar jelentés azt hangsúlyozta: „Sikerült elhárítani azt a szovjet törekvést, amely a kritikus vizsgálódások és a konkrét tennivalók pontosítása helyett egy új egyezmény kidolgozására akarta csak a hangsúlyt helyezni.”¹³ Az új Egyezmény az egyszerűsített határátlépés rendjéről csak tervezet szintjén született meg, mindkét fél elkészítette, azonban ekkor érdemi előrelépés már nem történt, a kishatárforgalom megindításának alapjául a Szóbeli Jegyzék szolgált.

A Szóbeli Jegyzék alapján január 19–21. között szakértői csoport helyszíni bejárással egybekötve vizsgálta meg „az egyszerűsített határátlépésre szolgáló átkelőhelyek felszereléséhez és közös üzemeltetéséhez szükséges munkák mennyiségét, értékét, valamint ezek megosztásának lehetőségét a felek között”. Amint a dr. Molnár Endre által a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnoksága részéről 1989. február 2-án Bazovszkij Vlagyimirhoz, az Állami Vámellenőrzési Főigazgatóság vezetőjéhez intézett levélből kiderül, „a négy új határátkelőhely szovjet területen történő” építkezésének befejezése, a létesítmények berendezése és felszerelése a magyar felet terhelné, utána pedig a magyar félnek további éves bérleti díjat kellene fizetnie, amely így akkorra összegre rúg, amekkorával „nem rendelkezünk”. A „meglevő objektumok jelenleg nem alkalmasak a határellenőrzés lebonyolítására, az ellenőrző szervek elhelyezésére”. A sürgősségre tekintettel a magyar javaslat az, hogy két határállomás a magyar, kettő szovjet területen épüljön ki, és így a felek „kölcsonösségi alapon térítésmentesen” biztosíthatnák „a másik ország ellenőrző szerveinek elhelyezését, az ellenőrzések elvégzésének feltételeit”.¹⁴ Egyébként

¹³ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Jelentés a magyar–szovjet kishatárforgalmi tárgyalásokról (dátum és aláírás nélkül).

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. 7539/1-1989. VPOP II.

a jelenlegi, a szovjet oldalon levő létesítmények mindegyike „az országhatároktól többszáz méterrel beljebb helyezkedik el közel azonos alaprajzi kialakítással, különböző terepadottságok mellett”.¹⁵

A dr. Molnár Endre által dr. Villányi Miklós pénzügyminiszter részére készített feljegyzésből¹⁶ kiderül, hogy nem sikerült megállapodni a négy új határátkelő építkezésének befejezése és az üzemeltetés kérdésében abból kifolyólag, hogy a szovjet fél azt várja, hogy a magyar fél a munkálatok befejezését – „az ideiglenes jelleggel közösen működtetett határállomások felszerelését (fűtés, világítás, az ellenőrző terület tetőzetének elkészítése)” – saját költségen végezze el, s utána még bérleti díjat is fizessen. A szovjet fél nem fogadta el, hogy „az így beruházott összeget bérleti díjként betudhatjuk”. A szakértői csoport 1989. január 20-i helyszíni bejárásáról a Kerekes István, Szabolcs-Szatmár Megye VK Közlekedési Osztályának vezetője által készített Emlékeztető arra a sajátos megállapításra jutott, hogy „a megnyitáshoz feltétlenül szükséges, a szovjet fél által igényelt – de a megnyitást nem akadályozó” feladatokról van szó. Ezek a „nem akadályozó” tényezők például a fűtés, az elektromos berendezések érintésvédelme, telefonösszeköttetés „a magyar határőr és az ellenőrző állomás között”, közúti jelzések, kivilágítás, az utazóközönség által használható WC-k stb.¹⁷

1989 áprilisában Páldi András kijevei magyar főkonzul a következőkben foglalta össze az első hetek tapasztalatait.¹⁸ A kishatárforgalom megindítása „nagyon pozitív visszhangot váltott ki Kárpátalján, különösen a magyar lakosságban”, azt „a magyar kormány érdemeként tarják számon, mert – úgymond – kicsikarta a szovjetek hozzájárulását”. Az örömből is vegyül a határátkelés körülményeinek visszásságai miatt, amelyeket elsősorban a szovjet oldalnak tudnak be: az egyszerűsített határátlépésre jogosító igazolványok csak egy hónapig érvényesek, a lassú ügyintézés, létszámhiány, határátkelők rövid nyitvatartása, visszaúton kizárólag az a határátkelő vehető igénybe, ami odaúton stb. Március hónapban 116 ezer határátlépés történt, közte tízszer többször lépték át a határt szovjet állampolgárok, mint fordítva.

¹⁵ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. 7440/3-1989. VPOP VI.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Feljegyzés dr. Villányi Miklós pénzügyminiszter elvtárs részére. Tárgy: Magyar–szovjet kishatárforgalom megindítása feltételeinek megteremtése. Budapest, 1989. január 31.

¹⁷ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Emlékeztető az 1989. január 20-án megtartott helyszíni egyeztető tárgyalásról. Nyíregyháza, 1989. január 25.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. 93/SZT/1989.

1989 őszén magyar külügyminisztériumi Feljegyzés¹⁹ ecsetelte a március 1-jével megindult „egyszerűsített határátkelés” eredményeit. A jelzett naptól november 27-ig 2 millió 765 ezer szovjet és 435 ezer magyar állampolgár utazott Magyarországra, illetve Kárpátaljára. Közvetlenebbé és rendszeresebbé váltak a kulturális, a nemzetiségi stb. kapcsolatok. A számok nyilván a határátlépések számát jelzik, illetve nagyon egyértelmű az aszimmetria.

A Feljegyzés megállapítja továbbá, hogy az együttműködés „további bővítését és főként eredményesebbé tételét” azonban több tényező akadályozza. Így például az, hogy öt határátkelőhely ellenére zömmel Záhonyon keresztül bonyolódik a forgalom. „Az átkelő túlterheltségét és a szovjet vámkezelési gyakorlat nehézségét mutatja, hogy a várakozási idő a magyar szakaszon eléri a 6–10 órát, szovjet területen pedig a 36–48 órát is.”

Az áruk dolgában is szembeütni a hatalmas aszimmetria. Egyrészt ott van „a szovjet árualap hiánya”, másrészt a „szovjet bevásárlóturizmus igényeit” nem bírja Szabolcs-Számár megye üzlethálózata. „Csúcsidőszakban elviselhetetlen a zsúfoltság, a helyi lakosság is sorban állással tudja vásárlásait lebonyolítani.” Ráadásul a szovjet gépjárművek rendkívül rossz műszaki állapotúak, alacsony a beutazók közlekedési kultúrája, romlik a közbiztonság is. Mindez egy olyan megyére zuhant rá, melynek legsúlyosabb gondja, ugyancsak a Feljegyzés szerint, a munkanélküliség volt.

November 25-től megszűnt a lehetőség a szovjet rubel hivatalos beváltására, ami „tovább növelte a feketézést”. Viszont úgy is lehetett magyar forintot szerezni, hogy a kárpátaljaiak egyszerre maximum 30 rubel értékben árut vihettek ki külföldre, bár vittek mindent, amit el tudtak adni – és nem szerepelt a végtelen hosszúságú kiviteli tilalmi listán, illetve a magán viselt nemesfém ékszerekről darabra nyilatkozni kellett az utazónak, amelyeket visszaúton ugyancsak darabra ellenőriztek –, hogy magyar pénzhez, s azon olyan áruhoz jussanak, amely a Szovjetunióban nem volt.²⁰ Ez a 30 rubel nem volt nagyon kevés, az átlagembernek akkoriban akár a félhavi fizetése. S mindez megérte úgy is, hogy a könnyített határátkelés váltakozó intenzitású, de vad, vagy még vadabb tortúra volt. „A csapi átkelésre várakozó sor Tégláson, a »szakosított« lengyel vadkempingen is túl nyúlik. A várható átkelési idő – a vámvizsgálat új keletű alaposágát is beszámítva – két-három nap. Messziről olyan az egész, mint egy csigatempóban araszoló vándortábor.”²¹

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz. Feljegyzés a magyar–szovjet kishatárforgalomról. KÜM Monori István, Szokai Imre. Budapest, 1989. december 6.

²⁰ Mukachevo.net 2021.

²¹ RÁC 1990a: 1.

1989. november 9-én a magyar Külügyminisztérium javasolta Moszkvának a kishatárforgalom tapasztalatainak megbeszélését, a jegyzékre azonban nem érkezett válasz. 1990. augusztus 13-án Moszkva a budapesti nagykövetsége révén ugyancsak Szóbeli Jegyzéket adott át a magyar Külügyminisztériumnak, amelyben javasolta az „1989. január 13-án Szóbeli Jegyzékben létrejött megállapodás” ideiglenes felfüggesztését, „[f]igyelembe véve azokat az ismert nehézségeket, amelyek a szovjet-magyar határon alakultak ki”. A KÜM meg volt lepődve, a felfüggesztésnek a Feljegyzés szerint nem volt semmi előjele.²² A *Népszabadság* értesítése szerint „[a] hivatkozási alap az volt, hogy a rohamszerűen megnövekedett turizmus szinte letarolta a Szovjetunió nyugati határvidékének kereskedelmét”.²³

„A Moszkvából egyoldalúan elrendelt, de mindkét irányban hatályos kishatárforgalmi stop utáni szűk egy hónap bebizonyította, amit előre is tudni lehetett: nem a turizmus miatt szűkös Nyugat-Ukrajna kereskedelmi kínálata. Az üzletek most is aggasztóan üresek, aminek okán a helyi tanácsi szervek mind több településre, illetve árucikkre terjesztik ki a jegyrendszert.”²⁴

Pár hónap szünet után, ősszel újraindult a kapcsolattartásnak nevezett ingázás. Kétségkívül egyre inkább túlélési eszköz, megélhetési kereskedelem volt ez a kishatárforgalom.²⁵

Felhasznált irodalom

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külügyminisztérium (XIX-J-1) XIX-J-1-j. TÜK iratok (1989). 85. doboz.

BARANYI Béla (2005): Új kihívások a magyar–ukrán határ menti együttműködésben. In HAUTZINGER Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a „Határőrség a minőség útján” c. tudományos konferenciáról*. Pécs: Magyar Hadtudományi Társaság Határőr Szakosztály, 153–166.

BENCsik Péter (2011): A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 5(1). Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/145773>

ÉGER György (2000): *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Szempon-tok a határrégiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti

²² Feljegyzés a magyar–szovjet kishatárforgalom felfüggesztése tárgyában. KÜM Konzuli Főosztály, dr. Sáringer László. Budapest, 1990. augusztus 14.

²³ RÁC 1990a: 1.

²⁴ RÁC 1990b: 3.

²⁵ KISS 2001.

- Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola. Online: <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/108>
- FÜLÖP Mihály (1989): A kisebbségi kódex. *Külpolitika*, 16(2), 102–106.
- KISS János Péter (2001): Illúziók nélkül. A határátkelőhelyek szerepe a határ menti kapcsolatok alakulásában az ukrán, a román és a szerb határszakaszon az 1990-es években. *Tér és Társadalom*, 14(1), 179–192. Online: <http://doi.org/10.17649/TET.14.1.563>
- Mukachevo.net (2021): Цікава історія: Звідки взялася на Закарпатті „мережа” магазинів ABC. *Mukachevo.net*, 2021. szeptember 29. Online: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/2906675>
- RÁC T. János (1990a): Záhonyban mindenki a fedélzeten. *Népszabadság*, 1990. július 23. 1.
- RÁC T. János (1990b): Öngerjesztő áruhiány Nyugat-Ukrajnában. *Népszabadság*, 1990. szeptember 7. 3.
- SZABÓ Éva Eszter (2019): A vasfüggöny-metaphora és az amerikai, valamint magyar határzár I–II. *Magyar Szemle*, I., 28(9–10), 7–18; II., 28(11–12), 76–83.
- VEDÓ Attila (2009): Magyarország államhatárának megjelölése 1947-től napjainkig. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 16(19), 137–149.
- ZELEI Miklós (2007): A nagy szovjet cirkusz. Egy nap Zoltai Károllyal. *Forrás*, 39(11), 65–85.

Garadnai Zoltán

Franciaország nagyköveti kapcsolatfelvétele Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával 1963-ban

Bevezető gondolatok

Fülöp Mihály professzor úrral 1996-ban ismerkedtem meg. Talán nem meglepetés a tisztelt olvasó számára, hogy ez Párizsban történt; annak az országnak a fővárosában, amelyet mindketten második otthonunknak tekintünk. Ösztöndíjasként tanultam levéltártani ismereteket, de vonzódásom a francia diplomácia történetének megismerése iránt már akkor is arra készítetett, hogy keressem a kapcsolatot a Francia Külügyi Levéltár munkatársaival és Fülöp professzor úrral, aki abban az időszakban a Sorbonne-on tanított. Kapcsolatfelvételünk meglepően könnyen ment, nagyon nyitott volt irányomba, meghívott ebédelni, és megosztotta velem kutatási tapasztalatait. Nagy hatást gyakorolt rám, hogy a magyar kutatók közül először ő nyithatta ki a II. világháború utáni béketárgyalásokra vonatkozó francia levéltári dokumentumokat, és így úttörő szerepet töltött be a magyar kutatók franciaországi kutatásainak megalapozásában az 1945 utáni időszakra vonatkozóan. Ez jelentős szakmai elismerést és nagy felelősséget jelentett számára.

Éreztem, hogy én is ezt az utat kívánom járni, és figyelmem az akkor még magyar részről alig vizsgált De Gaulle-i időszak irányába fordult. Az általam végzett alapkutatások reményeim szerint hasonló jelentőségűek lesznek a professzor úr által végzettekhez.

A közeledés útja De Gaulle alatt (1958–1963)

Charles de Gaulle diplomáciája már 1944 és 1946 között is arra törekedett, hogy a kelet-európai országokkal újra felvegye a kapcsolatokat.¹ A valóságban azonban

¹ Ezzel kapcsolatban lásd GARADNAI 2021.

Franciaország nem tudta megerősíteni pozícióit a Szovjetunió által megszállt kelet-közép-európai és balkáni régióban. De Gaulle abban reménykedett, hogy a háború után tiszta lappal, egyfajta sorsközösség alapján befolyást és partnereket tud szerezni a térségben a fő és közös veszélynek tartott németekkel szemben, és Franciaország egyensúlyozó szerepet tölthet be a nagyhatalmak között. Franciaország ugyanakkor nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyekkel a francia érdekeknek megfelelően befolyásolni lehetett volna az események alakulását. Ehhez járult hozzá az, hogy Franciaország tekintélye a II. világháborúhoz vezető folyamatok, a müncheni szerződés, az úgynevezett furcsa háború, illetve az 1940-es összeomlás miatt súlyos csorbát szenvedett. Ezt a De Gaulle vezette Szabad Franciaország mozgalom katonai sikerei részben ellensúlyozták. Az 1944-es francia–szovjet szerződés is javított Franciaország helyzetén, de már 1945 végére nyilvánvalóvá vált a francia mozgástér korlátozottsága. De Gaulle 1946 elején lemondott, és ezzel kikerült a politikából.

Utódai megpróbálták folytatni az általa elkezdett irányvonalat. A nemzetközi helyzet realitásai mellett a francia diplomácia kudarca 1945–1946-ban alapvetően arra vezethető vissza, hogy Franciaország ambiciózus célokat kitűző diplomáciája és az annak megvalósítását lehetővé tevő gazdasági, pénzügyi, technikai feltételek között nagy volt a szakadék, vagy a forrásokat nem megfelelően csoportosították. Ehhez az is hozzájárult, hogy a francia külpolitikai döntéshozatalt több hatalmi központ határozta meg, és ezt csak De Gaulle-nak sikerült ideig-óráig ellensúlyozni. Ráadásul a minisztériumok és a titkosszolgálatok, illetve a hadsereg között az együttműködés sokszor akadozva működött. De Gaulle ezen már 1946-ban is változtatni akart, de csak 1958 után, az Ötödik Köztársaság megalapításakor tudta az elképzeléseit keresztülvinni.²

Az önálló külpolitika megteremtését akaró De Gaulle-i diplomácia 1958 után kereste a kapcsolatot a Szovjetunióval és a kelet-közép-európai, illetve balkáni államokkal,³ köztük azokkal az országokkal is, amelyek a II. világháború alatt a tengelyhatalmak szövetségesei voltak. De Gaulle már 1947-ben kijelentette: „Ha Magyarország, Románia, Bulgária jelenleg érzi is annak a balszerencsének a következményeit, amely a tengelyhatalmakhoz kötötte őket, nem én leszek az, aki azt javasolta, hogy a szabad Európa zárja be előttük a kapuit, amikor ők azok megnyitását kérik.”⁴ 1958 után a francia diplomácia fokozatosan építette újjá kapcsolatait a térség országaival, és Párizsban aggódva figyelték a többi nyugati ország nyitási törekvéseit, ami felgyorsította a nagykövetségi kapcsolatépítés folyamatát az általunk vizsgált országokkal.⁵

² GARADNAI 2021: 299–300.

³ GARADNAI 2011: 21–65.

⁴ GARADNAI 2013: 51.

⁵ GARADNAI 2013: 77. Ezzel kapcsolatban bővebben: GARADNAI 2007.

Magyarország

A De Gaulle vezette Franciaországgal kialakítandó kapcsolatokra elsősorban a „magyarkérdés” problémája nyomta rá a bélyegét.⁶ 1956 és 1962 között francia részről elsősorban ennek a rendezésétől tették függővé a kétoldalú kapcsolatok alakulását.⁷ Franciaország politikája Magyarországgal lassan változni kezdett.⁸ 1959 elején a francia Külügyminisztérium már a magyar diplomatákat is meghívta De Gaulle elnök megválasztásának bejelentésére, bár a francia elnök – ellentétben a többi Kelet-Európából akkreditált követtel és nagykövettel – a magyar ideiglenes ügyvivővel nem váltott szót.⁹ A két ország kapcsolata gazdasági és kulturális területen vált rugalmasabbá, míg a politikai területen továbbra is távolságtartás volt érzékelhető.¹⁰ A franciák is hamar megérezhették az apró változásokat, és igyekeztek összefüggéseiben értékelni a kétoldalú – és azon belül elsődlegesen a kulturális – kapcsolatokat.¹¹ Ebben erősítette őket a Budapesten megtartott francia könyvvásár (1959. október 24. – november 8.) iránt megmutatkozott – nem várt – magyar figyelem. Ez az érdeklődés hívta fel Párizs figyelmét arra, hogy a magyarok számára Franciaország és a francia nyelv szimbolikus jelentőségű lehet. Nagyszámú – legalább 40 ezer – látogató ment el a rendezvényre, akik közül a franciák észrevétele szerint nagyon sokan egyáltalán nem tudtak franciául, ami értékelésük szerint a magyar lakosság Nyugat iránti szimpátiáját bizonyította.¹² Franciaország politikája Magyarország irányába ugyanakkor nemcsak a kulturális, hanem a gazdasági kapcsolatokban is változni kezdett, és Párizsban a francia–magyar vegyes bizottság sikeres működésétől tették függővé a további lépéseket.¹³ Ennek szükségességét egyébként a rendszerrel szemben nagyon ellenséges hangvételt megengedő Jean Paul-Boncour¹⁴ követ is felismerte, és a két ország közötti gazdasági kapcsolatok

⁶ A magyar–francia kapcsolatok alakulására vonatkozóan: GARADNAI 2011: 45–65.

⁷ Ministère de l'Europe et des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques de la Courneuve Europe (MEAE CDAC) Hongrie Dossier 121. Note. Questions hongroises. 160–163; illetve Documents Diplomatiques Français (DDF) 1958. II. N° 437. (Budapest, 1958. december 23.) 910.

⁸ GARADNAI 2011: 60–61., illetve 67–78. számú dokumentum.

⁹ GARADNAI 2011: 53. számú dokumentum.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külügyminisztérium (XIX-J-1) XIX-J-1-k Franciaország-5/ab/200/1959. 8. doboz.

¹¹ MEAE CDAC Europe Hongrie Dossier 107. N° 27. Note. Relations culturelles entre la France et a Hongrie. 147–150.

¹² GARADNAI 2011: 57–58.

¹³ MEAE CDAC Europe Hongrie Dossier 109. Note. Rapport économiques et financiers franco-hongrois. 233–235.

¹⁴ Jean Paul-Boncour (1898–1973) jogász, diplomata 1922-től. 1944 és 1947 között Romániában miniszteri megbízott, 1956 és 1962 között követ Budapesten.

fejlesztésének kiemelt fontosságát tulajdonított.¹⁵ 1960–1961 folyamán a politikai és diplomáciai kapcsolatok szintje továbbra sem változott. Jean Paul-Boncour francia követ több különböző alkalommal az 1956-os forradalmat dicsőítő kijelentéseket tett, ami nem igazán növelte népszerűségét a magyar kormány és pártkörök szemében. Tovább mérgesítette a magyar–francia viszonyt, hogy a magyar kormány hivatalosan fogadta Ferhat Abbast,¹⁶ az algériai ideiglenes kormány elnökét.

A gazdasági és a kulturális együttműködés területén viszonylagos fejlődés volt tapasztalható, a szakdiplomáciai együttműködés jelentősége megnőtt, és fokozatosan a politikai-diplomáciai kapcsolatok területén is történtek változások,¹⁷ amit elsődlegesen a magyarországi részleges amnesztiának lehetett köszönni.¹⁸ Változást jelentett a francia és a magyar parlament közötti kapcsolatfelvétel, amely eszközül szolgált arra, hogy a felek egyre jobban megismerjék egymást. Ez a látogatás a szakdiplomácia területén lényegében elindította azt a politikai-diplomáciai kapcsolatépítési folyamatot, amelynek első lépése a nagyköveti kapcsolatfelvétel, majd azt követően a szakminiszteri látogatások voltak.¹⁹ Az 1961-es francia parlamenti küldöttség látogatásának köszönhetően végül 1962 nyarán alakították meg a francia parlamentben a francia–magyar baráti csoportot, amelynek viszonzásaképpen a magyar parlamentben is baráti csoport alakult, és a magyar fél viszontlátogatása Párizsban tovább növelte a közeledés lehetőségét.

Mindezeket együttvéve a magyar–francia politikai-diplomáciai kapcsolatok is végeredményben a magyar belpolitikai élet konszolidációjának függvényében alakultak, és francia részről is érezték, hogy változtatni kell a magyarországi francia jelenlétben.²⁰ Boncour követ francia szemszögből nézve meglehetősen nehéz helyzetben került Magyarországra, tevékenységét azonban szinte teljes mértékben meghatározta az 1956-os magyar forradalom élménye. Francia és magyar részről így vele már nem lehetett levezetni a közeledést, ráadásul magyar részről lényegében őt is kémkedéssel vádolták meg.²¹ 1961 végén és 1962 elején francia és magyar részről egyaránt összefoglaló elemzések készültek a kétoldalú kapcsolatok változásaira vonatkozóan. Edouard Hutte²² tanácsos elkészítette az első komolyabb összefoglaló elemzést Kádár János személyéről és rendszeréről, míg magyar részről számvetést

¹⁵ DDF 1959 II. N° 172. (Budapest, 1959. október 2.) 421–422.

¹⁶ Ferhat Abbas (1899–1985) az algériai függetlenségi mozgalom vezető politikusa.

¹⁷ GARADNAI 2011: 79–84. számú dokumentum.

¹⁸ GARADNAI 2011: 59–60.

¹⁹ GARADNAI 2011: 87–89., 91–92., 93–99. számú dokumentum.

²⁰ GARADNAI 2011: 101–104., 106. számú dokumentum.

²¹ GARADNAI 2011: 101., 107–108., 110. számú dokumentum.

²² Edouard Hutte (1911–?) jogász, politológus, nyelvész 1964 és 1969 között II. tanácsos Budapesten.

készítettek az előző évi eredményekről, és az 1962-es évre – immáron sokadszorra – a kapcsolatok fejlesztését tervezték.²³

A kétoldalú kapcsolatok rendezésének megkönnyítése érdekében a francia Külügyminisztérium visszahívta Boncour követet. Párizs Pierre Francfort személyében²⁴ új követet küldött Budapestre, aki megbízólevelének átadása alkalmával így nyilatkozott:

„Örömmel tölt el az a tudat, hogy így én magam vagyok hivatva tovább irányítani e nagykövetség tevékenységét a közöttünk már kialakult kölcsönös megértés légkörében, a Magyar Népköztársaság hatóságainak az utóbbi 20 hónap folyamán részünkre nyújtott támogatásával, az oly gyümölcsözően fejlődő úton, amelyet kormányaink és országaink közötti kulturális és gazdasági csere és általános viszonyunk fejlődése jellemez.”

Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke az alábbiakat válaszolta:

„Jóleső érzéssel hallgattam az országaink közötti kapcsolatok gyümölcsöző fejlődésére utaló szavait, melynek egyik eredménye a diplomáciai kapcsolataink szintjének kölcsönös nagykövetségi rangra emelése. Elmondhatjuk, hogy kulturális, gazdasági, valamint általános kapcsolataink az utóbbi időben egészségesen fejlődtek. Annak a reménynek kívánok itt kifejezést adni, hogy ezek a kapcsolatok a jövőben tovább fognak fejlődni és hasznosan fogják szolgálni a nemzetközi légkör további javulását és a béke ügyét.”²⁵

1962 folyamán az újonnan kinevezett francia követ is elkezdte ismerkedését a fogadó országgal,²⁶ és első alkalommal fordult elő, hogy Párizsban a Külügyminisztérium részéről magas rangú diplomaták elfogadták a magyar követség meghívását,

²³ GARADNAI 2011: 62–63. A Kádár-rendszer jellegéről, annak változásáról és az 1956 utáni magyarországi viszonyokról a budapesti Francia Nagykövetség rendszeresen készített összefoglaló jelentést.

²⁴ Pierre Francfort (1908–1998) politikatudományi iskolát végzett, és karrierjét alkonzulként kezdte. 1939 és 1941 között katona volt, majd 1942-től rész vett az ellenállásban, így 1945 után szakmai karrierje meggyorsult, fokozatosan lépett előre a diplomáciai ranglétrán, és 1956-ban a becsületrend lovagja címet is megkapta. 1959 és 1962 között részt vett az új alkotmány kidolgozásában. 1953 és 1957 között Bukarestben volt követ, majd 1962-ben Budapestre küldték, ahol aktívan részt vett a követségi szint nagyköveti szintre emelésében, 1963 és 1965 között Franciaország első nagykövete lett.

²⁵ GARADNAI 2011: 63.

²⁶ GARADNAI 2003.

és a találkozás során – eltérően a korábbi esetektől – érdemi párbeszéd alakult ki a Párizsban szolgáló magyar diplomaták és a hivatalos Franciaországot képviselő francia tisztviselők között. Az 1963-as amnesztia után Francfort nagy ambíciókkal látott hozzá a kapcsolatok diplomáciai szintjének fejlesztéséhez,²⁷ ő volt az első francia diplomata, akit Kádár János is fogadott 1964. január 24-én.²⁸

Francfort jelentéseiben Magyarországot rendszeresen Romániához viszonyítva értékelte, ami egyrészt azzal magyarázható, hogy korábban ott teljesített szolgálatot, másrészt azzal, hogy a nemzeti sajátosságokban megmutatkozó eltérések, és így a Szovjetunióhoz való viszony változásai élénken foglalkoztatták a francia döntéshozókat. A fokozatosan kelet felé forduló francia diplomácia kereste azokat a konkrét kapcsolódási pontokat, amelyeken keresztül kelet-európai formális és informális befolyását növelni tudta. Ebben a diplomáciai elemző munkában – tekintettel a korábbi információhiányos periódusra – a követi jelentések fontossága egyre inkább megnövekedett. A jelentős szakmai tapasztalatokkal rendelkező és a magyar rendszer iránt elődjéhez képest rugalmasabb hozzáállást mutató Francfort követ számára a magyarországi szolgálat diplomáciai karrierje újabb állomását jelentette, és ennek megfelelően igyekezett saját és így közvetve diplomáciai missziójának jelentőségét is kihangsúlyozni.

A magyar–francia kapcsolatok vonatkozásában a kapcsolatok nagyköveti szintre való emelése volt az első jele annak, hogy a két ország elérkezettnek látta az időt arra, hogy együttműködésüket magasabb szinten folytassák. Francfort érvei között a rendszer enyhülését, a lakosság szimpátiájának megnyerését is megemlítette:²⁹

„[T]ehát következképpen szükséges, hogy figyelmet fordítsunk arra, hogy a nem távoli jövőben nagyköveti szintre emeljük a kapcsolatainkat, de ha ez előbb történne meg Romániával, majd Bulgáriával, és csak utána Budapesttel, bizonyos kényelmetlen következményekkel járna. A magyar kormány ezt diszkriminációnak tekintené, és ha ezt késve tennénk meg, jelentős erkölcsi veszteséget okozna számunkra. Ebben az esetben szükséges, hogy utaljunk az elégedetlenségükre, amely kevésbé erős irányunkba, mint az Egyesült Államok felé, de ha először velük emelnénk nagyköveti szintre a kapcsolatot, ugyanaz lenne, mint a többi ország esetében, főképpen, ha Románia iránt meglévő, és itt különösen érzékeny viszonyra gondolunk. Amennyiben Romániára tekintünk, és elemezzük a Moszkva és Bukarest között megjelenő ellentéteket, talán nagyobb mértékben

²⁷ GARADNAI 2011: III. számú dokumentum.

²⁸ GARADNAI 2002.

²⁹ GARADNAI 2008: 9. számú dokumentum, 95.

sztálinista vonásokat állapíthatunk meg, mint egy valódi nacionalizmust. A román rendszer a Magyarországon lévőhöz képest kevésbé tűnik »toleránsnak«. Nem gondolom, hogy ott a kulturális tevékenységünk nagyobb teret kapna, és emlékeztetek arra, hogy bár 1962-ben a francia-magyar kereskedelem elmaradott volt, és alig a nyolcadik helyen helyezkedett el a román-francia kereskedelemhez képest, mégis [magyar részről] komoly hitelezési igény jelentkezett, míg Bukarest viszonylatában deficites a kereskedelem. Végül pedig figyelembe kell venni, hogy 1918, 1945 és még inkább 1956 óta ez az ország [Magyarország] komoly érzelmi sebekkel, és még mindig élénk frusztrációval viselkedik a Nyugat irányába és ez, még egy ilyen korlátozott jelentőségű cselekedetnél is, mint a kapcsolatok nagyköveti szintre emelése Bukarest és Szófia után, szintén megjelenik.”³⁰

A nagyköveti kapcsolatfelvétel 1963. december 17-én történt meg, Bulgáriával és Romániával együtt, ami a diplomácia nyelvén azt jelentette, hogy a két ország elérkezettnek látta az időt arra, hogy a nyilvánosság előtt is kimutassa a kétoldalú kapcsolatok kölcsönös további építésének szándékát.

Románia

A balkáni térség a francia diplomácia számára hagyományosan kiemelt politikai és stratégiai jelentőségűnek számított.³¹ Románia külpolitikájában – elsősorban kedvező geopolitikai helyzetét kihasználva – függetlenségre törekedett, de nem lépett túl a szövetséges kereteken. Ugyanakkor sem az algériai konfliktusban, sem a németkérdésben nem volt érzelmileg elkötelezve, sőt utóbbit inkább némi távolságtartással figyelte. A román bel- és külpolitikai változások okait a francia követ (Pierre Bouffanais)³² az alábbiakban foglalta össze: (1) A román kormány politikai-diplomáciai hozzáállása Franciaországhoz nagyon jó. (2) A kormánynak figyelembe kell vennie a lakosság nyugati nyitási vágyát, és azt, hogy a szovjet politika elégedetlenségét nem szabad kiváltania. (3) Románia szenvedett a növekedés iránti vágy és a valós lehetőségek közötti ellentmondástól, amelyet a túlzott

³⁰ GARADNAI 2008: 96–97.

³¹ GARADNAI 2013: 76.

³² Pierre Bouffanais (1909–1970) jogász és külkereskedő, 1960 és 1963 között követ, majd 1963 és 1964 között nagykövet Bukarestben.

nacionalizmussal próbált ellensúlyozni.³³ A francia–román kapcsolatok kedvező alakulását tovább segítette Maurice-Bokanowski³⁴ francia ipari miniszter bukaresti látogatása (1962. július 20–23.).

Románia ekkorra már a szocialista országokba irányuló francia kereskedelmi forgalomban a második helyet foglalta el,³⁵ és francia részről egyre nagyobb jelentőséget kezdtek tulajdonítani a romániai iparosításban rejlő lehetőségeknek. A román gazdaságot Párizsban gyengének és fejletlennek tartották, és a románok tömbön belüli fokozatos függetlenedési politikáját a gazdasági fejlesztés szükségességével magyarázták.³⁶ A románok Bokanowski útját a világháború után az első magas rangú francia kormánytisztviselő látogatásának tekintették, amely politikai üzenetet hordozott magában. Ez annak ellenére is egyértelmű volt a tárgyaló felek számára, hogy a látogatás során mindkét részről a gazdasági kérdések megvitatására koncentráltak.³⁷ A franciák figyelmét nem kerülte el az sem, hogy a nyugati országok (Nagy-Britannia, Egyesült Államok) és a keleti blokkba tartozó diplomaták egyaránt féltékenyen kezdték figyelni a térségben újra meginduló francia kezdeményezést.

A keleti országok közül az első magas szintű diplomáciai kapcsolatfelvételt is a románok tudták megtenni, és ezzel még a franciák hagyományos térségbeli szövetségeseit, a lengyeleket is megelőzték, ami kiváltotta a magyar külpolitika féltékenységét is. A diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelésével (1963. december 17.) a kétoldalú kapcsolatok új szakasza kezdődött el. Románia helyzetét és a francia–román kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeit elemezte a Pierre Bouffanais nagykövet által írt *rapport de fin de mission* (1964. május 11.). A távozó francia nagykövet az 1960–1964 közötti változásokat a deszatelizáció és az orosz-talanítás kifejezésével jellemezte. A gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztési lehetőségeinek hangsúlyozása mellett a román nacionalizmus megerősödését már majdnem sovinizmusnak minősítette, amelyben nemzeti kisebbségi érzést vélt felfedezni.³⁸

³³ GARADNAI 2011: 40–42.

³⁴ Michel Maurice-Bokanowski (1912–2005) lengyel származású gaulle-ista politikus, parlamenti képviselő.

³⁵ DDF 1962. II. N° 26. (Bukarest, 1962. július 23.) 92.

³⁶ Uo. N° 58. (Bukarest, 1962. augusztus 27.) 151–152.

³⁷ Uo. N° 26. (Bukarest, 1962. július 23.) 93–94.

³⁸ GARADNAI 2013: 76–78; illetve Ministère de l'Europe et des Affaires Étrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (MEAE CADN) Ambassade de Moscou, Série B. Carton 171. Roumanie. N° 334/Eu. Rapport de fin de mission.

Bulgária

Párizs számára a Balkánon az igazi fehér foltot Bulgária jelentette, amely olyan ortodox sztálinista országgént jelent meg, ahol a belpolitika elsődleges fontosságúnak számított. Bulgária gyenge gazdasági teljesítményű, szegény ország volt, amely hivatalos szinten teljesen leépítette francia kapcsolatát, de a vezetők magánmegnyilatkozásaikban továbbra is udvariasak maradtak, vagyis a többi szocialista ország esetéhez hasonlóan kettősség alakult ki a hivatalos és a személyes megnyilatkozásokban. De Gaulle ugyanakkor az első között fogadta (1959. február 9.) a bolgár követet is, aki a kapcsolatok (gazdasági és kulturális) fejlesztésének szükségességéről beszélt. Mindez elsősorban a francia kultúra iránti, hagyományosan erős bolgár elkötelezettséggel magyarázható. A kereskedelmi kapcsolatok fejlődésnek indultak, de a francia–bolgár viszony első jelentős változását – Magyarországhoz és Romániához hasonlóan – a nagyköveti kapcsolatfelvétel jelentette 1963. december 17-én.³⁹

Összegzés

Tanulmányunkban az 1963-as francia keleti diplomáciai nyitás egyik epizódját és az odavezető utat mutattuk be, francia levéltári források és a szakirodalom felhasználásával. A 60-as évek elején a francia diplomácia arra törekedett, hogy az enyhülés lehetőségeit kihasználva az összes kelet-európai és balkáni állammal azonos szinten, tiszta lappal kezdje el a kapcsolatépítést, és érzékeltesse azt, hogy ezeket az államokat – tanulva a két világháború közötti keleti politika hibáiból – egyenrangú partnerként kezeli. Ehhez szükséges volt a követi kapcsolatok nagyköveti szintre emelése Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával, amit – elkerülendő az országok közötti rivalizálás megújulását – egyszerre, egy időpontban tettek meg Bukarestben, Budapesten és Szófiában. De Gaulle 1964 elején így értékelte az előző év kelet-európai változásait és a francia „détente-entente-coopération” külpolitika céljait:

„Reménykedhetünk abban a napban, amikor talán Varsó, Prága, Pankow, Budapest, Szófia, Belgrád, Tirana és Moszkva megszabadul attól a totalitárius rendszertől, amely visszatartja és bezárja a lakosságot, és fokozatosan velünk együtt változik. Akkor nyitottak lesznek Európa felé a lehetőségeik, forrásaik és kapacitásaik függvényében.”⁴⁰

³⁹ GARADNAI 2013: 80–81.

⁴⁰ GARADNAI 2013: 111.

Felhasznált irodalom

- Documents Diplomatiques Français (DDF). Série après 1954.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Külügyminisztérium (XIX-J-1)
Ministère de l'Europe et des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques de la Cour-
neuve Europe (MEAE CDAC) Hongrie Dossier
Ministère de l'Europe et des Affaires Etrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes
(MEAE CADN) Ambassade de Moscou
- GARADNAI Zoltán (2002): A békés egymás mellett élés „értelmezése”. *Archivnet*, 2(5). Online:
https://archivnet.hu/diplomacia/a_bekes_egymas_mellett_elés_ertelmezese.html
- GARADNAI Zoltán (2003): Magyarország egy francia diplomata szemével. *Archivnet*, 3(2). Online:
https://archivnet.hu/diplomacia/magyarorszag_egy_francia_diplomata_szemevel.html
- GARADNAI Zoltán (2007): A De Gaulle-i keleti nyitási politika első lépései (1963. január 14. – 1963.
december 31.). *Külügyi Szemle*, 6(1), 172–194.
- GARADNAI Zoltán (2008): *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez (1963–1968)*. Budapest:
Gondolat – Magyar Országos Levéltár.
- GARADNAI Zoltán (2011): *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez. Magyarország és a világ.
Diplomáciatörténet*. Budapest: Gondolat – Magyar Országos Levéltár.
- GARADNAI Zoltán (2013): *Franciaország keleti nyitási politikája és a magyar–francia kapcsolatok
története (1963–1968). A francia „détente-entente-coopération” politika lehetőségei, külső és belső
korlátai*. Budapest: Gondolat.
- GARADNAI Zoltán (2021): Charles de Gaulle tábornok keleti nyitási politikája 1944 és 1946 között.
Levéltári Közlemények, 92(1), 281–300.

Gecse Géza

**Az ukrán államiság –
az orosz, a szovjet és az ukrán
államnemzeti törekvések tükrében 1917–1991**

**Előzmények – Az ukrán népnév dominánssá válása
és az ukránok politikai aktivitásának kezdetei**

Talán a 300 éves tatár iganak volt a legjelentősebb szerepe abban, hogy a kora középkori Kijevi Rusz egykori területén élő keleti szláv törzsekből a 17. századra (nagy)orosz, kisorosz (ukrán) és fehérorosz (belarusz) nép, illetve nemzet alakult. A zaporozsjei kozákok Szentpétervárral való levelezését az orosz fővárosban ekkor már oroszra kellett fordítani, máskülönben előfordult, hogy sem a cár, sem a környezete nem volt képes megérteni, hogy a kozákok mivel fordultak hozzá. Az Orosz Birodalom és a Lengyel Királyság határterületén (Ukrajna) elhelyezkedő, a Magyarországon a hajdúkéhoz hasonló jogállású kozákok mint jellegzetes népesség a Zaporozsjei Szics területén éltek, de a Krími Kánság bekebelezését követően a Zaporozsjetől délre elhelyezkedő, ritkábban lakott területekre legnagyobb számban leginkább ők vándoroltak be, így a Novorosszijának, Új-Oroszországnak nevezett terület meghatározó etnikumává immár ők váltak – az egyetlen Krím-félszigetet leszámítva. A Krím-félszigeten ugyanis a 19. század közepéig a tatárok számítottak az abszolút többségnek. Az oroszok viszont 70 év alatt dominánssá váltak mellettük.¹

Valamennyien, vagyis az oroszok, az ukránok és a belaruszok saját magukat tartották a kijevi Oroszország igazi örökösének! Vallásukat tekintve valamennyien

¹ Van forrásunk, amely már az 1897-es orosz népszámlálás idejére teszi az orosz többség kialakulását a Krím-félszigeten. Lásd *Ethnic Composition of Crimea* [é. n.]. Online: <https://iccrimea.org/population.html>. Megint más források az 1920-as évek elejére. Lásd Wikipedia: *Crimea*. Online: <https://w.wiki/33xP>.

pravoszlávok voltak – leszámítva a Lengyel Királyságban élőket, akiknek a jelentős része 1596-ot követően görögkatolikus hitre tért.²

A 19. század közepén főként az orosz fővárosban munkálkodó Tarasz Sevcsenko költészetével jelentősebb szerepet játszik az ukrán irodalmi nyelv elismertetésében, mint a magyaréban Petőfi Sándor és Arany János együttvéve. De a főként oroszul író Gogol az ukrán kultúra népszerűsítőjeként majdnem annyit tett, mint az előbb Kijevben, majd Szentpéterváron tanító történész, Mikola Kosztomarov. Kosztomarov népszerű történelmi munkáiban azt fejtegette, hogy a keleti szlávok történelmében a föderalizmus volt a meghatározó, amelytől a moszkvai Oroszország külső kényszer, a tatár befolyás hatására tért el a centralizáció irányába. Meggyőződése szerint az ukrán fejlődés volt a normálisnak tekinthető!³

A Habsburg Monarchia területén született Mihajlo Hrusevszkij történész, aki a Habsburg Monarchiában és Oroszország területén folytatta jelentős kultúraszervező tevékenységét, emellett jelentős történetírói életművet tudhat magáénak. Hrusevszkij a kijevi orosz állam és a kozákok hagyománya mellett a Halics-Volhíniai Fejedelemséget tartotta az ukrán állam valódi elődjének. Hrusevszkij emellett az orosz дума ukrán frakciójában is aktív politikai-tanácsadói szerepet vállalt, és 1917-ben őt választották a kijevi parlament, az ukrán Rada elnökének. Később emigrált, de hamarosan mégis visszatért a Szovjetunióba, ahol 1934-ben máig tisztázatlan körülmények között 68 évesen halt meg.⁴

A Habsburg Monarchiában a rutének vagy ukránok kulturális élete 1869 után indult igazán virágzásnak, ami ordító ellentmondásban volt oroszországi nemzettestvéreik helyzetével. Oroszországban ugyanis nem ismerték el önálló nemzetnek az ukránt!⁵

Ugyanebben az időszakban a Habsburg Monarchia területén, Galíciában a lembergi egyetemen az ukrán kultúra virágzott. Az ukrán nyelv elterjesztéséhez

² A Magyarország északi és északkeleti részén élt keleti szláv népesség, a ruszinok mintegy háromnegyede Mária Terézia idején vette fel a görögkatolikus hitet. Bár ukrán álláspont szerint a ruszinok ukránok, nem lehet kizárni önálló nemzeté alakulásukat. A kárpátaljai görög katolicizmus kialakulásáról lásd BONKÁLÓ 1940: 144–148.

³ Lásd Wikipedia: *Костомаров, Николай Иванович*. Online: [https://w.wiki/65\\$U](https://w.wiki/65$U).

⁴ Lásd Wikipedia: *Михайло Сербіювічів Хрусевський*. Online: [https://w.wiki/65\\$V](https://w.wiki/65$V).

⁵ Valujev belügyminiszter 1863-ban titkos rendeletben például betiltotta a „kisorosz nyelven való” könyvnyomtatást. 1876 májusában II. Sándor cár Emsben kiadott, szintén titkos rendeletében nem csupán megismételte Valujev 1863-as intézkedését, hanem a „kisorosz” nyelven született kiadványok behozatalát, illetve használatát is megtiltotta. Az Orosz Birodalomban egyébként a – Habsburg Monarchiában az ukránok mozgalmát támogató – görögkatolikus egyház működése 1905-ig szintén be volt tiltva, és azóta sem tud szárnyra kapni! Lásd *Az ukrán nemzeti mozgalom* [é. n.].

jelentősen hozzájárultak azok, akik a Proszvita egyesület 1868-as leMBERGI megalakítását követően fejtették ki tevékenységüket!⁶

Egyébként nemcsak az orosz államhatalom, hanem a 19. század második felében népszerűvé váló orosz nacionalista társadalmi mozgalom, a pánszlávizmus sem ismerte el az ukrán mint önálló nemzet létét. Az 1867-es moszkvai szláv etnográfiai kiállításon például csak a Habsburg Monarchia területéről érkező „kisoroszk”, vagyis az ukránok vehettek részt, de ők is csak mint „oroszk”!⁷

Ukrajna mint fogalom, illetve az ukrán mint népnév népszerűségének kialakulása is ekkori keltezésű! Ugyanis az Ukrajna vagy az ukrán mint népnév használatával lehetett hangsúlyozni a Kisoroszország (Malorosszija) fogalom vagy a kisoroszk (maloroszk) mint nyelvjárás tarthatatlanságát. Az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő rutének pont oroszországi nemzettestvéreik hatására az 1890-es évektől kezdték el szintén ukránnak nevezni magukat, és ettől kezdve vált általánossá az ukrán mint népnév.⁸

Az 1904–1905-ben japánoktól elszenvedett háborús vereség által okozott belpolitikai válság nyomán II. Miklós cár és környezete liberalizálással, kvázi parlament, a Duma létrehozásával próbált kiutat találni.

Ennek köszönhető, hogy az ukránok politikai tényezőként is megjelenhettek az Orosz Birodalom életében. A Dumában ukrán frakció alakulhatott, amely létszámát tekintve nem volt sokkal kisebb, mint a lengyel. Ráadásul az orosz liberálisok ekkorra felismerték a „régi pánszlávizmus” lengyelekkel kapcsolatos álláspontjának tarthatatlanságát, ezért a szlávok összefogását hirdető orosz nacionalista mozgalomnak – pont a pánszlávizmus rossz emlékét elkerülendő – a *neoszláv* nevet adták. Három kongresszusokról, 1908-ban Prágából, 1910-ben Szófiából és 1911-ben Belgrádból, ez alkalommal viszont nem a lengyelek, hanem az ukránok és a belaruszok hiányoztak. Politikai törekvésekben azonban volt egy kérdés, amely a 20. század elején élő szlávokat megosztotta. Sem az ukránok, sem a belaruszok, de a horvátok vagy a szlovének sem tudtak mit kezdeni a neoszlávok németellenességével!⁹

Nem használt a pánszlávizmus közkedveltségének, hogy Galíciában és Kárpátalján az orosz kormánykörök az ott élő görögkatolikus szláv lakosságot igyekeztek az ortodoxia hívévé tenni.¹⁰ 1914-ben és 1915-ben, amikor az orosz hadseregnek

⁶ Kulturális egyesület volt. Magyarul a proszvita felvilágosodást jelent. Lásd KRAVTSIV et al. 1993.

⁷ CZÖVEK 1993.

⁸ A „maloroszk” elnevezés háttérbe szorulásáról és az ukrán népnév uralkodóvá válásáról lásd Brian J. Boeck tanulmányát: BOECK 2004–2005.

⁹ RÁTZ 2000: 244–249.

¹⁰ Az orosz Bobrinszkij jobboldali Duma-képviselőként szorgalmasan járta Ausztria–Magyarország ruszin- és ukránlakta vidékeit. Orosz politikusként élesen szemben állt az önállóságra

sikerült a keleti frontot áttörnie, erőszakos pravoszláv térítőmunkába kezdtek, és így meg is utáltatták a helyi ukránság jelentős részével magukat.

Ráadásul a világháború során – az előzetes orosz reményekre rácsafolva – 1915 nyarát követően nem Oroszországnak, hanem a központi hatalmaknak sikerült ellenőrzésük alá vonni az ukránok lakta terület jelentősebb részét.

Az ukrán autonómiától az ukrán függetlenségig (1917. március – 1918. február)

Az 1917-es februári forradalom kitörését követően az Oroszországban kormányt alakító liberálisok, októbristák és eszerek 1917 márciusában a lengyelek számára biztosították az autonómiát, de az ukránok törekvései váratlanul érték őket. Pedig a 48 fős ukrán képviselői frakció a dumában közel akkora volt, mint a lengyeleké! Ráadásul egy 100 ezres autonómiapárti tüntetést követően 1917 márciusában Kijevben meg is alakították a Központi Radát, amelynek emigrációból hazatért elnöke Mihajlo Hruszevszkij lett. A petrográdi Lvov-kormány álláspontja szerint orosz részről a forradalom győzelme miatt a háború immár „forradalmi honvédő küzdelemmé változott”. Az ideiglenes kormány mellett azonban szerte az országban – és így a fővárosban is – szovjetek, azaz tanácsok alakultak. Kettős hatalom alakult ki. A tanácsok döntő többsége viszont – az orosz kormánnyal ellentétben – nem volt háborúpárti. Az orosz politikai pártok vezetői közül az egyetlen, aki következetesen az azonnali békekötés programját vallotta – a bolsevikoké volt. A Pétervárra emigrációból 1917 áprilisában hazatérő Lenin fáradhatatlan agitációba kezdett a háború ellen. 1914-ben megfogalmazott programja semmit sem változott: „az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni.”

A Rada és a Kerenszkij-kormányzat között közben feszültség alakult ki, amelyben szerepet játszott, hogy ugyan a petrográdi vezetés kormányzók helyett már komisszárokat irányított Ukrajnába, ők azonban túlnyomórészt orosz nemzeti-ségűek voltak. 1917 áprilisában az Összukrán Haditanács Ukrán Általános Katonai Bizottságot hozott létre, amelynek vezetőjéül Szimon Petljurát választotta meg. Itt is sajátos kettős hatalom alakult ki, amelyet a Központi Rada oly módon oldott fel, hogy létrehozta 1917. június 23-án a Központi Rada Titkárságát. A Rada szerint a fronton lévő csapatok ukrán katonaságából ukrán alakulatokat kellett volna

törekvő ukrán nemzeti mozgalommal, és Szentpéterváron az orosz közvélemény valósággal ünnepelte tevékenységét, amivel nálunk a külügyminiszter Aehrenthal, a belügyminiszter és még Galícia kormányzója is tisztában volt. Részletesen ír róla TEFNER 2007: 548–554.

alakítani, amit a Kerenszkij-kormányzat – a hadsereg egységének szükségessége mellett érvelve – mereven ellenzett. Az ideiglenes kormány 1917. júliusi sikertelen offenzíváját követően Oroszországban viszont politikai válság alakult ki, amelynek eredményeként néhány hét múlva, novemberben az orosz fővárosban a bolsevikok vették át a hatalmat. Eközben azonban a központi hatalmak a balti térség mellett nemcsak Bukovinába, hanem mélyen Ukrajnába is benyomultak. Petrográd elfoglalását tervezték, amikor a bolsevikok 1917. december 3-i kezdeményezésére hamarosan megindultak a fegyverszüneti tárgyalások Breszt-Litovszkban.

A Központi Rada leginkább a magyar történelemből ismert 1918-as Nemzeti Tanácsra hasonlít, hiszen nem választások alapján jött létre, viszont magát a nemzet képviselőjének tartotta. A helyzet annyiban lett más 1917 decemberében, hogy mivel Ukrajnában is parlamenti választásokra került sor, ettől kezdve a Központi Rada helyzete és szerepe legitimé vált, jóllehet hatalmát az ország területe felett ezt követően sem volt képes szilárdan kiépíteni.

Az ukránok értesültek a béketárgyalásokról, és jelezték a központi hatalmaknak, hogy Ukrajna képviseletére csak ők jogosultak. Felajánlkozásuknak a központi hatalmak örültek, hiszen úgy gondolták, hogy ukrán segítséggel a szovjet küldöttségre nyomást tudnak majd gyakorolni.¹¹

Így is lett: az 1918. január elején Breszt-Litovszkban folytatott tárgyalásokon Lev Trockij nem kifogásolta az (ukrán) Központi Rada képviselőjének jelenlétét, ami az ukrán függetlenség szovjet részről történő hallgatóságos elismerését jelentette. Még akkor is, ha ezt megelőzően 1917. december 24-én, a szovjetek I. összukrán kongresszusán az ukrainai bolsevikok kimondták, hogy Ukrajna területén a hatalmat kizárólag a szovjetek birtokolják. Az Ukrán Népköztársaság vezetői erre 1918 januárjában, az ukrainai bolsevikok támadását követően kihirdették Ukrajna függetlenségét.

1918. február 9-én a központi hatalmak és az Ukrán Népköztársaság között megszületett az úgynevezett „kenyérbéke”, amelynek értelmében Ukrajna 1 millió tonna gabonát szállított volna a központi hatalmaknak, amiért cserébe a Habsburg Monarchia részét képező Galíciában ukrán tartományt szerveztek volna!¹²

Miután Trockij nem volt hajlandó aláírni februárban a békefeltételeket, a bolsevikok rosszabb feltételek mellett 1918. március 3-án írták alá a békét.

A szovjet kormány részére azért volt érzékeny pont Ukrajna elvesztése, mivel az Orosz Birodalom szén- és vastermelésének közel háromnegyede, a gabonatermés

¹¹ A korábbi német elképzelésekhez képest Ukrajnával ugyanis eredetileg nem számoltak. Lásd LENGYEL 1975: 72–74.

¹² Lásd GEBEI 2018.

nagyobbik része innen származott. Az ukrán területek ettől kezdve a központi hatalmak, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia katonai megszállása alá kerültek. De Volodimir Vinnyicsenko és Szimon Petljura végül nem tudta teljesíteni gabonaszállításról szóló vállalását, ezért 1918 áprilisától a németek a konzervatív Pavlo Szkoropadszkijt bízták meg a terület igazgatásával, aki hivatalnokaival „hetmanátust” hozott létre.¹³ De még ezt megelőzően, a breszt-litovszki békeszerződés aláírása után Románia elfoglalta Besszarábiát.

Szkoropadszkij hetmanátusa (1918. április – 1918. november)

Szkoropadszkij kozák hadosztályok létrehozásával hadseregszervezésbe fogott, ukrán iskolákat nyitott, ukrán nyelvű folyóiratokat és újságokat alapított, továbbá megalakította az Ukrán Tudományos Akadémiát. Emellett bevezette az ukrán fizetőeszközt, a hrivnyát. Amikor viszont a császári Németország – 1918. november 11-én – letette a fegyvert, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság 1918. november 13-án határozatában hatályon kívül helyezte a breszt-litovszki békét.

A németek fegyverletétele után a Piłsudski vezetése alatti Lengyelország viszont súlyos fejtörést okozott a bolsevikoknak, mert Piłsudskiék 1918. november 14-e után háborút indítottak Ukrajna területéért, amelyet a bolsevikok a sajátjuknak tekintettek.

Az Ukrán Népköztársaság harca a függetlenségért (1918. november – 1921. március 18.)

1918. november 14-én Volodimir Vinnyicsenko, Szimon Petljura és társaik direktóriumot alakítottak, amely az Ukrán Népköztársaság újraalakítását tűzte ki céljává, majd Kijevbe mentek, ahol Volodimir Csehivszkij lett a miniszterelnök.

Kelet-Galíciában közben kikiáltották a Nyugat-Ukrán Köztársaságot, amely kimondta az Ukrán Népköztársasághoz való csatlakozását. Odesszát 1918 decemberében viszont a franciák szállták meg.

¹³ A hetman katonai cím, a Lengyel–Litván Unióban a fegyveres erők főparancsnoka, a király távollétében a hadvezér. Erre hivatkoztak az „új” kormányzati forma bevezetésekor Ukrajnában. Lásd Wikipedia: *Hetman*. Online: [https://w.wiki/65\\$c](https://w.wiki/65$c).

Komolynak mondható fegyveres erő csak Józef Pilsudski kezében volt, aki 1919-ben Lemberg környékét, vagyis a Nyugat-Ukrán Köztársaságot elfoglalta, majd ezt követően Nyugat-Belarusz területén nyomult előre.

Egyébként – az orosz fehér emigráció Oroszország kedvezőbb háború utáni hatáiraival kapcsolatos törekvéseihez hasonlóan – az ukránok is küldtek ki delegációt Párizsba, a versailles-i konferenciára, hogy elismertessék Ukrajnát a győztes nagyhatalmakkal, de nem jártak sikerrel.¹⁴

Miként az oroszok esetében, nyilvánvaló szerepe volt ebben az Ukrajna területén is uralkodó kaotikus viszonyoknak. Egy példa a sok közül: főként Ukrajna déli részein harcolt mindenki ellen az anarchokommunistaként jellemezhető Nesztor Mahno. Előfordult, hogy szövetekezett a bolsevikokkal a Krímben harcoló fehérek ellen, hogy aztán 1920 novemberét követően ismét a bolsevikokkal éleződjenek ki a harcai. Mahno 1921 augusztusáig volt képes ellenállni, amikor Romániánál aztán elhagyta Ukrajna területét.

Közben az ukrán nemzetieknek távozniuk kellett Kijevből, mert azt a bolsevikok elfoglalták. A Népbiztosok Tanácsának elnöke 1919 januárjától Hrisztian Rakovszkij lett. A bolsevikok persze a hadikommunizmus bevezetése miatt Ukrajnában nem tudtak népszerűvé válni. Igyekezve kihasználni ezt Szimon Petljura 1919 decemberében az együttműködés reményében felkereste Pilsudskit. Ennek is betudható, hogy a lengyelek 1920 májusában már Kijevben harcoltak, ahol viszont sem saját hatalmukat, sem Petljuráét nem voltak képesek stabilizálni. Sőt, a szovjetek forradalmat exportáló hangulata oly magasra szökött, hogy 1920 augusztusában a lengyeleknek épphogy sikerült Varsó alatt megállítaniuk a Vörös Hadsereg egységeit, amelyek – eredeti szándékaik szerint – Berlinig törtek volna előre!¹⁵ Hiába jártak a lengyelek a bolsevikokkal szemben sikerrel, Ukrajna változatlanul nem volt képes megállni a lábán. Petljura nem tudta tartani Kijevet, ezért emigrációba kényszerült. Így aztán, miközben Lengyelország 1921 márciusában a rigai békében el tudta fogadtatni követeléseit Moszkvával, Ukrajnában végül mégis a bolsevikok vették kezükbe az irányítást! Sikerükben szerepet játszott, hogy közben szakítottak a hadikommunizmussal. De a háború és a polgárháború viszonyai között Ukrajna eddigre teljesen kiszigerelődött. Az országban 6 millióan éheztek, és 1,5 millióan bele is haltak az éhínségbe. A szovjet kormánynak 700 ezres hadsereget sikerült mozgósítania Ukrajna elfoglalása érdekében.

¹⁴ Lásd GECSE 2022.

¹⁵ Erről szól a 2011-ben közreadott *Bitwa Warszawska* című nagyszabású lengyel film.

Ennek eredményeként 1922. december 30-án aztán Oroszország, Belarusz és a Kaukázusontúli Szovjet Köztársaság mellett végül Ukrajna lett a Szovjetuniót létrehozó bázisállamok egyike.

Ukrán államiség – szovjet keretek között (1922)

Nemcsak Ukrajnáról, hanem a többi három szovjet köztársaságról is el lehet mondani, hogy városlakóinak döntő többsége orosz nemzetiségű volt.¹⁶

Ukrajnát 1922-ben a következő történelmi tartományokból hozták létre: a Zaporoszei Szicsnek nevezett, eredetileg a Lengyel Királysághoz tartozó területből, a Krími Kánság és az Orosz Birodalom közötti határterületből, amely Oroszországhoz 1654, illetve Kijevvel együtt folyamatosan 1667 óta tartozott mint „Balparti” (vagy Kelet-) Ukrajna. Az 1774 és 1792 között az Oszmán Birodalommal vívott háborúkban Oroszország megszerezte a Fekete-tenger északi partvidékét, amelyet Novorosszijiának, vagyis Új-Oroszországnak kereszteltek el.

Ezenkívül idetartozott a „Jobbparti” (ma már Központi) Ukrajnaként ismert terület, amely Lengyelország második felosztásakor került orosz birodalmi fennhatóság alá, valamint a Volhíniai Kormányzóság egy része, amely Lengyelország harmadik felosztásakor, 1795-ben került Oroszországhoz. Idecsatolták 1922-ben Rosztov-na-Donu, Taganrog, Sahtyi és Gukovo környékét, amelyet viszont 1924-ben visszacsatoltak Ukrajnától Oroszországhoz.¹⁷

Viszont 1924-ben a mai Dnyeszter Menti Köztársaságot leválasztották Ukrajnáról, és területén létrehozták a Moldvai Köztársaságot, amelyet később, 1940-ben a Romániától elcsatolt Besszarábia nagyobbik részével egyesítettek. 1940-ben viszont Romániától elcsatolták Dél-Besszarábiát, vagyis a Budzsákot, és Észak-Bukovinával együtt Ukrajnához csatolta a moszkvai kormányzat. Fontos adalék, hogy 1934-ig Ukrajna fővárosa Harkov volt, és csak ezt követően lett az Kijev.

Az 1920-as években az Ukrán SZSZK Kommunista Pártjában harmadannyi volt az ukrán nemzetiségű párttag, mint amennyinek a lakosság számaránya szerint lennie kellett volna.

¹⁶ Harkovban, amely ekkor Ukrajna fővárosa volt, csak az 1920-as évtized végére lett akkora az ukránok száma, mint az oroszoké.

¹⁷ Lásd erről Sz. BÍRÓ 2021. Érdemes továbbá hozzátenni, hogy Ukrajna 1920-as években bekövetkezett határváltozásairól – tudomásom szerint – eddig még nem született részletes magyar összefoglaló.

Nemzeti-nemzetiségi szempontból a szovjet időszak vívmányai közé tartozik, hogy megvalósult az ukrán nyelvű közoktatás, a hadseregben ukrán lehetett a vezényleti nyelv, az Ukrán Tudományos Akadémia működését biztosították, és egyetemek alakultak, ahol szintén ukránul folyt az oktatás, vagyis mindaz, amit Szakoropadszkij rendszere már biztosított az ukránoknak.

A korenizacija és a holodomor (1923–1933)

A párt vezetői ennek ellenére az 1920-as években is főként oroszok voltak, akiknek egy része hajlandó volt megtanulni ukránul, de sokan voltak, akik nem. Mivel az oroszok vezető posztokon belüli általános túlreprezentáltsága nemcsak Ukrajnára volt jellemző, ezért a kommunista párt igyekezett 1923-tól a nemzetiségiek, így az ukránok arányát a közigazgatásban és az állami, illetve a pártszervezetekben emelni. Ezt a politikát „gyökeresítésnek”, vagyis korenizacijának nevezték az akkori Szovjetunióban.¹⁸

Ezt a törekvést és a szovjet korszak ukrainai politikáját értékelve az emigráns Vinnyicsenko cikket írt arról, hogy az ukrán nemzeti törekvéseket a szovjet hatalom végül is megvalósítja, amire korábban, az Orosz Birodalom fennállása idején nem volt példa. Erre Vinnyicsenkónak a szovjet hatóságok felajánlották, hogy térjen haza, és vegyen részt az ukrán kormány munkájában. Vinnyicsenko moszkvai tárgyalásai során azonban végül mégiscsak arra a következtetésre jutott, hogy az orosz bolsevikok – sajnos – a nagyorosz sovinizmus talaján állnak. 1924-ben Hruszevszkij is visszatért az emigrációból Ukrajnába. Az ő viszonya a szovjet hatóságokkal csak később romlott meg. A „korenizacija” eredményeként közben folyamatosan nőtt az ukránok aránya a közigazgatásban.

Ez a politika 1932-től kezdve változott meg, amikor a hivatalos politika orosz államnacionalista elemekkel dúsította a proletár internacionalizmust, háborút hirdetve a nem orosz nacionalizmusok ellen.

Lenin 1924. január 21-én halt meg. Ebben az évben született meg a Szovjetunió első alkotmánya. A Szovjetunió föderatív szerkezetű államként jött ugyan létre, amelyben viszont meghatározó a pártirányítás volt, amely az állami struktúrákat formálissá tette.

¹⁸ Vlagyimir Kruglov közigazgatási szempontból is áttekinti, hogy mit jelentett a *korenizacija* a Szovjetunióban az 1920-as években. Lásd KRUGLOV 2020: 83–121.

1932–1933-ban 7 millió ember halt éhen a Szovjetunióban, akik között bár oroszok és kazahok is voltak, mégis a legnagyobb részük ukrán volt! (Holodomor – ukránul éhhalál.) Máig vita folyik arról, hogy mennyiben volt e politika kifejezetten ukrán-ellenes irányultságú, vagy a „szokásos” szovjet ostobaság következménye.

Bár hivatalosan Moszkvában nem szakítottak a „korenizacija” politikájával, viszont 1933-at követően a burzsoá nacionalizmus elleni harc erősödött, amelynek során már nem az orosz nacionalizmus volt a célpont. Az ukrainai párt- és állami szervezetekben ettől kezdve ismét folyamatosan nőtt az oroszok aránya. 1938 áprilisától kilenc évig Nyikita Szergejevics Hruscsov lett az ukrainai KB első titkára, és az ott zajló oroszosító politikában ő is fontos szerepet játszott.

A Munkás-Paraszt Vörös Hadseregben 1938 tavaszán az addig fennálló nemzetiségi egységeket megszüntették, és a nemzetiségi iskolákban a második osztálytól kötelezővé tették az orosz nyelv oktatását.

Szovjet-Ukrajna területi gyarapodása (1939–1941)

A Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében 1939-ben Kelet-Galícia Lemberg-gel együtt, amely Lengyelország része volt, Ukrajna része lett. Észak-Bukovinát és Besszarábiát egy évvel később, 1940 júniusában foglalta el a Szovjetunió. Ezek közül Észak-Bukovinát, Dél-Besszarábiát, vagyis a Budzsákot Ukrajnához csatolta.

1941. június 22-ét, a németek támadását követően Moszkva a háborút nem kizárólag az orosz államnacionalizmussal dústított proletár internacionalizmus, hanem immár a pánszlávizmus szellemében szervezte. A marxizmus-leninizmus szellemében azért persze igyekeztek különbséget tenni az új „demokratikus” és a régi „reakciós” pánszlávizmus között, aminek a háború későbbi szakaszában lett jelentősége, hiszen a háború folyamán a német csapatok nemcsak Ukrajna, Belarusz, a Baltikum, valamint a Kaukázus előterét, hanem az európai Oroszország jelentős részét is ellenőrzésük alá vonták. Mindemellett a sztálini vezetésben a háború idején erősödött az a meggyőződés, hogy a harcok során az egyetlen nép, amelyre számíthatnak, az orosz, de mellette hangsúlyozták a többi szláv nemzet szerepét is. Bár az ukránok is szlávok voltak, és mint azt mi is megtapasztaltuk, a Vörös Hadsereg keretében Magyarországon is a 2. és a 3. ukrán front katonáival találkozhattunk, ugyancsak jelentős volt az ukrán részvétel a szovjetellenes harci tevékenységekben. Itt most ne is annyira a Galícia SS-hadosztály német irányítás alatt tevékenykedő ukrán katonáira, hanem sokkal inkább Sztepan Bandera OUN-jára vagy UPA-jára,

Ukrán Nacionalista Pártjára, illetve az Ukrán Felkelő Hadseregre gondoljunk. Bandera és hívei nem csupán a németek és a szovjetek ellen harcoltak, hanem a lengyelek ellen is. A háború befejező szakaszában és azt követően pedig a hangsúly áthelyeződött a szovjet belügyi alakulatok elleni akciókra.

A történelmi előzmények ismeretében tehát nem kell csodálkoznunk azon, hogy az ukrán lakosság jelentős része 1941-ben sóval és kenyérrel, vagyis felszabadítóként fogadta a német csapatokat. A kisebb népek közül ugyanígy cselekedtek a krími tatárok, a csecsenek és még további öt nép, amelyet a moszkvai vezetés erre való hivatkozással 1944 során deportált.

Sztálin ki is jelentette, hogy amennyiben a kollaboránsokat kivétel nélkül mind megbüntették volna, az egész ukrán népet ki kellett volna telepíteni! Az ukránokat pusztán nagy lélekszámuk mentette meg ettől a sorstól – egyszerűen nem volt hova deportálni őket a Szovjetunió területén.

Szláv vonalon ugyanekkor azért Sztálin igyekezett az ukránokat megosztani, és jelentős részüket megnyerni. Ezért a Moszkvai Össz-Szláv Bizottságban az ukránoknak is jutott hely. Nem is akármilyen! A szervezet egyik kulcsalakja az ukrán kommunista drámaíró, Alekszandr Kornyejcsuk lett. A Szovjetunió Szláv Bizottságában, amelyet 1947 márciusában Moszkvában újjászerveztek, Alekszandr Pallagyint, az Ukrán Tudományos Akadémia elnökét alelnökké választották. A szovjet pánszláv mozgalom jelentősége, amikor Moszkva és Belgrád viszonya hirtelen megromlott, 1948 nyaratól mérséklődött ugyan, de a kulturális életben továbbra is hallathatták hangjukat.

Kárpátalja – Szovjet-Ukrajna része (1945)

Avgusztin Volosin ungvári görögkatolikus pap, a két világháború közötti prágai parlament ruszin képviselője, tudatát tekintve ukrán nacionalista 1939. március 14-én Huszton kikiáltotta Kárpát-Ukrajna megalakulását. Ennek a nemzetiszocialista ukrán Piemontnak vagy miniállamnak lett volna a feladata, hogy az önálló ukrán nemzetállamot a későbbiekben felépítse. A magyar politikát formáló elitnek, közte Teleki Pál magyar miniszterelnöknek ez a gondolat nem nyerte el a tetszését, a magyar honvédség ezért elzavarta a magukat ukránokként reklámozó szics-gárdistákat. Volosin Prágába menekült, ahonnan a háború végén a szovjetek a moszkvai Butirszkaja börtönbe vitték, ahol 1945 júliusában meg is halt, mint olyan sokan mások is, akik odakerültek.

Kárpátalja így végül csak a II. világháborút követően, Magyarország birtokából került szovjet–ukrán fennhatóság alá – hivatalosan előbb egy 1945-ös csehszlovák–szovjet egyezmény, majd az 1947-es párizsi békeszerződés révén.

Ami a szovjet fennhatóságot és az éhínségeket illeti, úgy tűnik, hogy a két jelenség között van összefüggés. A világháborús emberveszteségeken túl 1946-ban 280 ezer, illetve 1947-ben 520 ezer ember halt éhen Ukrajnában.¹⁹

Sztepan Bandera a háború befejező szakaszában ki tudott jutni Németország nem szovjet ellenőrzés alatti részébe, ahol a szovjet titkosszolgálatnak csak másodszori próbálkozásra sikerült végül 1959-ben Münchenben megöletnie. Ennek is szerepe van abban, hogy Ukrajnában ma sokan nemzeti hősnak tartják, bár alakjának értékelése megosztja az ukrán társadalmat – részben szovjet-, részben oroszellenessége, illetve antiszemitizmusa miatt. Ettől függetlenül az ukrán nacionalista partizánmozgalom egészen 1948-ig érzékenyebb, ezt követően 1956-ig pedig inkább helyi veszteségeket okozott főként Nyugat-Ukrajnában a szovjet belbiztonságnak, amely 1948-ra érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy a kollektivizációt elindítsa. A szovjet hatóságok 1952-ig Nyugat-Ukrajnában a letartóztatott 600 ezer ukránból összesen 200 ezret végeztek ki, 400 ezret pedig vagy börtönbe zártak, vagy a Gulagra deportáltak. Hivatalos NKVD-adatok szerint az UPA egységei 1946 decemberéig 12 ezer szovjet belbiztonsági tisztet öltek meg, és további 2400-nak vesztett nyoma.²⁰

A szovjet párt vezetői tudták, hogy „a tömegek tudatának formálására” a filmművészet és a tömegkommunikációs eszközök mellett a közoktatás a legalkalmasabb. Az 1947 utáni időszakban ezért az 1941-ig írt történelemkönyveket kivonták a forgalomból, mivel nem találták azokat eléggé „hazafiasnak”. A forradalom előtti időszak orosz imperializmusát immár – az összes többihez képest ettől kezdve – „kisebbik rosszként” próbálták elfogadhatóvá tenni a nemzetiségek számára. Az ideológiai harc az egyházra is kiterjedt. A galíciai és a kárpátaljai ruszinok körében népszerű görög-katolikus egyházat 1948-ban betiltották, papjaik többnyire valamilyen balesetbe haltak bele, a „szerencsésebbek” pedig néhány évig a Gulagon találták magukat. Az egyre határozottabb oroszosító törekvés a szellemi élet szinte valamennyi területén jelentkezett. 1951-ben az ukrán Vologymir Szoszjura egyik versének *Pravda*-beli bírálata vezette be az ukrán nacionalizmus elleni harcot.²¹

¹⁹ Vannak, akik 2 millióra teszik az éhhalálban a két esztendő alatt elpusztultak számát. Lásd Encyclopedia.com [é. n.].

²⁰ Orosz források szerint az UPA ezenkívül 100 ezer civil lakos haláláért felelős. Lásd Wikipedia: *Українська повстанческа армія*. Online: <https://w.wiki/658f>.

²¹ Hans Kohn összefoglalva leírja nemcsak az ukránok, hanem az összes többi nemzetiség elleni szovjet-orosz ideológiai hadjáratot. Lásd KOHN 1960: 304–323.

1952 októberében a XIX. pártkongresszuson harcot hirdettek a nacionalizmus, valamint a kozmopolitizmus ellen, ám 1953 márciusának elején hirtelen elhunyt Joszif Sztálin.

Korenyizacija ismét (1953–1954)

A szovjet tagköztársaságokban Sztálin alakította ki azt a gyakorlatot, hogy a köztársasági első titkár helyettesének, a másodtitkárnak kötelezően orosznak kellett lennie. A másodtitkártól senki sem követelte meg, hogy tanulja meg a helyiek nyelvét és szokásait, ezek az emberek ezért többnyire nem vették a fáradságot, hogy ezt megtegyék. Az első titkár helyi, a „névadó nemzet” vagy „nemzetiség” képviselője, de előfordult, hogy ő is orosz volt, mint 1953 tavaszán Belarusz mellett például Ukrajnában is!

A személyi dokumentumai szerint hivatalosan mingrél (kaukázusi nemzetiség) Lavrentyij Berija, a szovjet belbiztonság vezetője – részben azért is, mert Sztálin nacionalizmus ellen indított 1952-es mingrél- és anticionista kampányának egyaránt a célpontja volt²² – Sztálin halálát követően 1953 márciusa után azonnal határozottan a „korenyizacija” fontossága mellett tört lándzsát. Így az eddigre kialakult klasszikus szovjet-orosz államnacionalizmus ezekben az években némileg felpuhult.

A Sztálin halála után 1953. március 5-e és 15-e között megalakult szovjet felső vezetés személyi összetételét illetően ugyan még soknemzetiségű, azonban alárendeltjeik túlnyomórészt már oroszok voltak. 1953. június 12-én Berija volt az, aki az SZKP elnökségében előterjesztette a „szovjet nemzetiségi politika túlkapásai elleni határozattervezet”-et. Ebben hangsúlyosan szerepelt a „korenyizacija”, a helyi káderek megerősítésének, a nemzeti, nemzetiségi jelleg hangsúlyossá tételének a követelése. Ennek eredményeként Ukrajnában és Belaruszban valóban helyi lett a köztársasági elnök. Beriját viszont elvtársai határozattervezetének előterjesztését követően két héttel, 1953. június 26-án letartóztatták, majd agyonlövették.

De a korenyizációját mint programot ekkor még nem vizsgálták felül. A korábban ukrajnai párttitkárként működő és ott oroszosító politikát megvalósító, 1953

²² Avtorhanov Hruscsov visszaemlékezéseire hivatkozva említi, hogy Sztálin már 1951 végén úgy gondolta: hatalma veszélybe került. A szovjet állambiztonsági szolgálatot irányító Lavrentyij Berija kiváló szervezési képességekkel rendelkezett, és Berija apja mingrél (kaukázusi nép), anyja grúziai zsidó volt. 1951 novemberében, majd 1952 márciusában kezdték el a mingrélügyet „felgöngyöltetni”, amely szerint a „szovjethatalom megdöntése érdekében Grúziában az imperialista hatalmak segítségével nacionalista összeesküvést készítettek elő”. Lásd AVTORHANOV 1976: 122–123.

szeptemberétől első titkári posztot elfoglaló, hatalmában megerősödő Hruscsov zöld utat biztosított az ukrán és belarusz területi bizottsági titkárok, katonatisztek és miniszterek számára.²³

Az ukránnyelvűség jelentősebb visszaszorulására – ennek okán – nem ekkor, hanem majd csak a Brezsnyev-korszakban került sor.

A Krím Ukrajnához csatolása (1954)

Mint ahogy az előzőekből is kiderült, az 1954-ben a meglehetősen ingatag alapokon álló ukrán–oros viszony megszilárdítása érdekében nagyszabású ünnepeket rendeztek a perejaszlvi unió 300. évfordulójának megünneplésére. Ennek keretében – az addig az Oroszországi Föderációhoz tartozó – Krím-félszigetet Ukrajnához csatolták. Ennek a döntésnek – geopolitikai megfontolásokon túl – mai ukrán álláspont szerint a racionalitása az volt, hogy a Krím-félsziget ekkor elképesztő mértékben le volt pusztulva.

A Krím-félszigeten ugyan már a 19. század második felére fél évszázad alatt az orosz lakosság aránya megközelítette a tatárokét, de a terület relatív orosz többségűvé csak az 1920-as években vált, és a többi, mai dél-ukrajnai területhez képest szerény volt az ukrán jelenlét. A krími tatárokat 1944-ben a Szovjetunió közép-ázsiai köztársaságaiba deportálták. Rehabilitálásuk és kárpótlásuk mind a mai napig nem történt meg.

A krími tatár közösség az 1990-es években szivárgott vissza a félsziget területére, és a maga 260 ezres létszámával ma a félsziget lakosságának 12%-át teszi ki.

Hruscsov képes volt saját korábbi politikájának felülbírálatára, és a szovjet politika megújítójának számított. Ő volt az első szovjet politikus, aki az enyhülési politika meghirdetése mellett támogatta a gyarmati felszabadító mozgalmakat, egyfajta antiimperialista szerepben igyekezett megjelenni, ezért szívesen alkalmazott a szovjet követségeken főként közép-ázsiai nem orosz diplomatákat, különösen a Közel-Keleten és a muszlim világban, és gyakran vitt magával – utazásai során – képviselőket a Szovjetunió muszlim

²³ Ennek ellenére ki lehet jelenteni, hogy a fennen hirdetett szovjet internacionalista politika a két szovjet szláv köztársaság esetében is a gyakorlatban oroszosító politikát jelentett. Lásd a rendszerváltás utáni ukrán művelődési miniszter, az irodalmár egyetemi tanár Ivan Dzijuba könyvének beszédes címét: *Internacionalizmus vagy oroszosítás?* Lásd DZJUBA 1973. A 308 oldalas kötet 1965-ben született meg ukránul. 1968-ban, illetve 1973-ban angolul és oroszul is megjelentették Nagy-Britanniában. Arról szól, hogy az internacionalizmus fügefalevele alatt a Szovjetunió oroszosító politikát valósít meg. 1973 márciusában a bíróság Dzijubát 5 év szabadságvesztésre ítélte. Lásd DZJUBA 1973: 306.

népei közül. A Szovjetunió ugyanis így multietnikus államként jelent meg, amely egyszerre tűnt európainak, ugyanakkor ázsiaiak is. Hruscsov ugyanakkor a szovjettől eltérő nemzetudatok megszüntetésére is törekedett.²⁴

Amennyiben például a finnugor népek helyzetének alakulásán keresztül vizsgáljuk, hogy mi történt a Szovjetunióban ezekben az években, megállapíthatjuk, hogy például az 1958-as oktatási törvény mind az anyanyelven folyó oktatást, mind az anyanyelv tantárgyként való kötelező tanítását megszüntette. Az 1960-as években a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának utasítása alapján az első osztálytól áttértek az anyanyelvű oktatásról az orosz nyelvűre. Az anyanyelv tanulása így önkéntessé vált.

Az 1960–1970-es években faluhelyen megszűntek a többségükben nemzeti iskolák, hozzájárulva ahhoz, hogy napjainkra az Oroszországi Föderáció nem orosz nemzeti kisebbségeinek nyelvi perspektívái jelentősen összesűküljenek.²⁵

Hruscsov kalandor külpolitikai akciói (kubai válság), illetve mezőgazdasági politikájának kudarca jelentős mértékben járult hozzá, hogy a szovjet vezetés 1964 őszén megbuktassa, bár eltávolítása a hatalom csúcsáról immár nem járt agyonlövetésével.

Hruscsov leváltása után az ukránok és a belaruszok pozíciói erősek maradtak a szovjet vezetésben, amiben szerepet játszhatott az, hogy a Hruscsov elleni összeesküvés egyik fő alakja az ukrán Pjotr Seleszt volt. Ennek is köszönhetően 1970-ben a Politikai Bizottság 11 tagja közül 3 volt ukrán és 1 belarusz. A köztársasági másodtitkárok között – akik ellenőrizték a nemzetiségi pártkáderek tevékenységét – számos ukrán nevű szerepelt. A különleges bizalom jelének kell tekintenünk, hogy ekkor Ukrajnában és Belaruszban ukrán, illetve belarusz volt a másodtitkár. Az orosz vezetők felnövekvő nemzedékében azonban egyre erősödött a nacionalizmus, és a peremvidékeken is izmosodtak a nemzeti mozgalmak. Ezek közül az ukrán kapott nagyobb erőre, átítatva az ukrán értelmiséget, majd Ukrajna bizonyos pártköreit is. Mindez bomlasztotta az említett szláv szövetséget (amely egyébként is csak látszólagos volt, hiszen 1970-ben a KB minden titkára orosz volt). Az ukrán Seleszt leváltását „nacionalista túlkapasainak” bírálata kísérte. Menesztésével Ukrajna elvesztette a Politikai Bizottságban elfoglalt második helyét,

²⁴ Hruscsovot bírálták nemzetiségi politikájáért, mondván, valójában a „helyi sovinizmust” bátorítja, amire a válasz az volt, hogy a Szovjetunióban immár „túlhaladták a nemzeti és kulturális különbségeket”, és – ahogy a XXII. kongresszuson 1961-ben fogalmazott – „már felépítették a szocializmust és hétmérföldes léptekkel haladnak a kommunizmus felé”. Lásd CARRÈRE D'ENCAUSSE 2007: 273–275.

²⁵ A szerző itt P. V. Gabov 2005-ben Sziktivkarban a Komi Köztársaság nemzeti-nyelvi politikájáról megjelent tanulmányára hivatkozik. Lásd PUSZTAY 2006: 29.

amelyet mint második legnagyobb tagköztársaság kapott. Ukrajna mellett hamarosan Belarusz is elvesztette azt a privilégiumot, hogy másodtitkára is ukrán, illetve belarusz legyen.²⁶

A Szovjet Hadsereget a II. világháború után nemcsak nyelvében, hanem hagyományaiiban is orosz, integrált fegyveres erővé változtatták. A kifejezetten az oroszok számára hátrányos népesedési folyamatok miatt²⁷ azonban az 1970–80-as évekre az ország lakosságának ismét csak a fele volt orosz,²⁸ de az ukránokkal és a belaruszokkal együtt a szlávok összesen 72% körüli arányt képviseltek. Az oroszok aránya azonban eközben a tisztikarban 92% körüli volt, vagyis 40%-kal magasabb, mint az egész népességen belül. A népesedési folyamatok miatt nem lehetett megjósolni, hogy mikor válik a helyzet – az oroszok szempontjából – kritikussá.²⁹ Ami a pártapparátust illeti, ugyanezt lehet elmondani – nemzetiségi szempontból a korábnál jóval homogénebb pártelit alakult ki.³⁰

Ráadásul az SZKP párttagságában is jellemzővé vált az oroszok túlsúlya.³¹ Nemcsak abszolút számokban múlták felül bármelyik nemzetiséget, hanem

²⁶ Avtorhanov itt I. A. Kurganov *The Nations of the U.S.S.R. and the Russian Question* Frankfurtban, 1961-ben megjelent könyvére hivatkozik. Lásd AVTORKHANOV 1966: 327.

²⁷ Korrekt összefoglaló Gyóni Gáboré a Szovjetunió etnikai folyamatairól, amelyből kiderül, hogy 1959-ig a Szovjetunió valamennyi köztársaságában hol és milyen arányban nőtt az orosz lakosság számaránya, továbbá az is, hogy alapvetően a muszlim népességrobbanás miatt 1959-et követően főként a déli köztársaságokban hogyan csökkent. Ezek után igencsak érdekes tanulmányának záró megállapítása: „a szovjet nemzetiségi politika »elmélete« és »gyakorlata« is azt bizonyítja, hogy a Szovjetunió történetének orosz etnikai-nacionalista interpretációja nem állja meg a helyét.” Lásd GYÓNI 2009: 77–92; 2011.

²⁸ Hivatalosan 1989-re csökkent az oroszok aránya a Szovjetunióon belül 55%-ról 51%-ra. Lásd GYÓNI 2009: 91. Ennek ellenére azért lehet úgy fogalmazni, ahogy én is teszem, mivel a 70-es évektől leállították a nemzetiségi statisztikák közzétételét, így a mortalitási adatokról sincs „hivatalos” ismeretünk.

²⁹ Mivel a szlávok, közülük is főként az oroszok számítottak a Szovjetunióon belül „megbízhatónak”, ezért a belbiztonsági alakulatok, a határőr- és a stratégiai rakétaegységek, a légiő, a deszantegységek személyzetét közülük verbuválták. A többi nemzetiséget a gyalogsághoz irányították, de nem lehetett kiszámítani, hogy például a páncélosok között lesz-e bizonyos idő után elég orosz, ukrán vagy belarusz tiszt, illetve katona. Lásd Teresa Rakowska-Harmstone-nak a nemzetiségekről és a szovjet hadügyről szóló tanulmányát: RAKOWSKA-HARMSTONE 1990: 72–88. 1988-tól Gorbacsovék új katonapolitika kialakítását is elhatározták, ami az orosz hegemonia megőrzéséről szólt, ám 1988 decemberében félmillió létszámcökkentést kellett végrehajtani (RAKOWSKA-HARMSTONE 1990: 91–92).

³⁰ Lásd AVTORHANOV 1979: 193–201; továbbá N. N. 1980-as cikkét: Szovjetunió vagy Oroszország? SZILÁGYI 1989: 158, 160, 161–162.

³¹ Az oroszok 1986-ban a Szovjetunió népességének kevesebb mint 52%-át alkották, ennek ellenére a KB-titkárok 85%-a, a miniszterek 83%-a, a hadvezetésnek a 88%-a orosz volt. Lásd BEISSINGER-HAJDA 1990: 307.

– az örményeket és a grúzokat leszámítva – a Szovjetunió valamennyi nemzetiségénél nagyobb arányban voltak az SZKP tagjai.³²

Problémát jelentett ugyanakkor, amit az 1977-es népszámlálás kimutatott, hogy 45 millió ember, a lakosság több mint 35%-a egyáltalán nem beszélt oroszul.³³

A demokrácia igényének meglete esetén modern társadalomban feszültséghez vezet, amennyiben valakinek az érvényesülése, élete könnyebb, ha az uralkodó nemzethez tartozik, mint ha nem.

És az oroszoknak a belaruszokkal és az ukránokkal való viszonyáról sem igen lehet azt állítani, hogy felhőtlen lett volna, hiszen a gyakorlatban a két keleti szláv nemzet esetében – legalábbis 1972-től – jól kitapinthatóan orosz asszimilációs politika valósult meg.³⁴

Kijevben csupán a gyerekek 23%-át tanították ukránra – miközben a főváros 68,7%-a volt ukrán, és az 1979-es népszámlálás során 52,8%-uk az ukránt vallotta anyanyelvének. 1989-ben még ennél is rosszabb volt a helyzet, hiszen a belarusz gyerekeknek még az ukránokénál is nagyobb, vagyis 77,7%-át jártatták orosz iskolába, és csak 20,6%-ukat belaruszba!³⁵

Az, hogy ennek milyen hatása volt az Ukrajnához tartozó Kárpátalja magyarságára, megtudható Nyikolaj Rügyenszkij munkásságából.³⁶

Ilyen körülmények között nemcsak a demokrácia, hanem pusztán az egyszerű számviszonyok miatt akár a szovjet hadsereg működőképességének, sőt bevetetőségének a kérdése is felmerülhetett.

Nézzük csak, hogy mit is jelent ez a valóságban a szovjet hadsereg esetében, amelyben 1989-ben Gorbacsov 1988. karácsonyi 500 ezres létszámleépítését követően összesen 4 258 000 szovjet katona szolgált!

³² 1961-ben az SZKP 9,626 millió tagjából 6,117 millióan voltak oroszok. Az ország összlakosságának átlagosan 4,6%-a volt a kommunista párt tagja. A belaruszoknak és az ukránoknak kevésbé nyílt módjuk arra, hogy a párt tagjai legyenek. Lásd AVTORKHANOV 1966: 171.

³³ Ezen belül a közép-ázsiaiak és a kaukázusiak 50–70%-a, az észtek 71%-a nem beszélte a nyelvet! Lásd RAKOWSKA-HARMSTONE 1990: 75–78.

³⁴ Pjotr Jefimovics Seleszt (1908–1996) az Ukrajnai Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára s mint ilyen, az Szovjetunió Kommunista Pártja Politikai Bizottságának a tagja volt 1963 és 1972 között. Jóllehet Berija felfedezettjének számított, de hozzáértése és szorgalma elégnék bizonyult ahhoz, hogy a szovjet titkosszolgálat vezetőjének halála után ne vele együtt bukjon. 1972-es háttérbe szorításának okai között szerepet játszhatott, hogy képtelen volt, vagy nem kívánta Moszkva oroszosító politikáját megvalósítani.

³⁵ Lásd SOLCHANYK 1990: 175–203, különösen 188–189. A tanulmány sorra veszi e politikának az állomásait.

³⁶ A szerzőnek, aki egészen jól megtanult magyarul, egyetlen publikációját emelem ki: RUGYENSKIJ 1982.

Közülük 490 ezren utász-, útépitő alakulatokban, 570 ezren belügyi-rendfenntartó alakulatokban teljesítettek szolgálatot, de a szovjet hadsereg részei voltak a stratégiai rakétaerők, a szárazföldi erők, a légvédelmi erők, a légierő és a haditengerészeti erők is. A szovjet vezetés számára nem volt kérdés, hogy a KGB-s csapatok és a határőregységek személyzetének szlávoknak kell lennie. Ugyanez mondható el a stratégiai rakétaerők, a haditengerészet és a légierő legénységéről, amely szintén szláv, leginkább orosz kellett hogy legyen. A többiek lehetnek nem szlávok is akár, akiknek kiegészítő szerepet igyekeztek biztosítani. Külön kérdés a tisztikar, ahol a szlávok részarányuknál 20%-kal magasabb arányt képviseltek: 92%-nyian voltak, miközben a teljes népszerűség belül 72% körül.

A hadsereg-irányítás szempontjából igen súlyos problémát jelenthetett, ha a megbízhatónak tartott orosz vagy szláv népességet a már említett fegyvernemek felszívták, és mondjuk a szárazföldi erőknél a páncélosok személyzetét nem tudták eléggé feltölteni a teljes mértékben megbízhatónak tekintett orosz vagy kisebb mértékben megbízhatónak tartott ukrán vagy belarusz kezelőszeméllyel!³⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy a haditechnikával jól megtámogatott afganisztáni szovjet invázióban nem jelentkezett ez a probléma. De már gondoltak rá, hogy mi történik esetleg akkor, ha a páncélos egységek szovjet Közép-Ázsiából származó személyzete többségbe kerül a páncélos személyzeten belül, és úgy gondolja, hogy nem a muszlim szabadságharcosok, hanem a hitetlen Szovjetunió ellen lenne esetleg jó a tank teljes tűzerejét irányítani.

Tulajdonképpen bekövetkezhetett volna az, amitől minden vezetés joggal retteg, hogy saját maga fejez fel az ellenségét.

A Szovjetunió hadserege még az 1980-as évek második felében is a világ legnagyobb létszámú hadserege volt, de 1988-tól új katonapolitika kialakításába kezdtek, amelynek az volt a célja, hogy a központban az orosz hegemóniát visszaállítsák.³⁸

Összefoglaló

A szentpétervári kormányzat a klasszikus nacionalizmus korában, a 19. században az ukránt nyelvjárásként kezelte, és határozott lépéseket tett az ukránok

³⁷ Valamilyen szinten szerepet kaphatna itt a pánszlávizmus is mint szlávokat egyesítő ideológia, viszont a tapasztalataink azt támasztják alá, hogy az oroszok ezt a doktrínát mindig a saját nemzeti céljaiknak alárendelve kezelték. Ami azt jelenti, amennyiben harmonizált nemzeti céljaikkal, akkor örültek neki, de ha nem, akkor „elfeledtek róla”!

³⁸ A Szovjetunióban 1968 után két év volt a kötelező katonai szolgálat – kivéve a haditengerészetet, ahol három. Lásd RAKOWSKA-HARMSTONE 1990: 81–92.

asszimilációjára. Az ukrán nemzeti mozgalom szerencséjére viszont az Osztrák–Magyar Monarchiában az ukránok szabadon tudták kultúrájukat fejleszteni, voltak képviselőik a bécsi parlamentben, és 1905-öt követően ukrán képviselőcsoport alakult a Dumában Szentpéterváron is. A neoszláv mozgalomban az ukránoknak – a belaruszokkal együtt – az orosz liberális nacionalizmus nem biztosított pozíciókat. Az I. világháborús fronthelyzet, illetve a februári forradalom, valamint a központi hatalmak és a bolsevik kormányzat közötti béketárgyalások meghozták az ukránok számára az önálló államiság ígérését, és mind az Ukrán Népköztársaság, mind Szkoropadskij hetmanátusa nemzeti intézményeket is teremtett. Ahogy az oroszok, az ukránok is küldtek küldöttséget a Párizs környéki béketárgyalásokra, de Ukrajna elképesztő politikai megosztottsága és városai alapvetően orosz dominanciája miatt még a lengyelek támogatása is kevésnek bizonyult az önállóság kivívásához. Visszont a Szovjetunió egyik magállamát alkotta 1922-től kezdődően. A „korenizacija” politikájának köszönhetően az 1920-as évek az erőteljes ukránosítás, ukránosodás jegyében zajlottak, miközben Moszkva mezőgazdasági politikája többmillió embervesztést generált az 1930-as évek elején. Ettől kezdve a „korenizacija” is megakadt, és az évtized végére az ukrán nyelv használata ismét jelentősen visszaszorult. Ennek is volt szerepe abban, hogy Ukrajnában a lakosság jelentős része felszabadítóként üdvözölte a világháború során odaérkező német csapatokat. Ugyanekkor 1941-től kezdődően a szovjet-orosz vezetés fontosnak tartotta szláv alapon mozgósítani saját és Köztes-Európa szláv lakosságát, és a korábbi pánszláv és neoszláv törekvésekkel ellentétben immár a Szovjetunió Szláv Bizottságában fontos pozíciókat juttatott az ukránoknak. 1948-ban azonban a pánszláv politika némileg visszaszorult a Szovjetunióban, és ismét a hagyományos orosz nacionalizmus erősödött meg, egészen 1953-ig, Sztálin haláláig. Ekkortól – részben a legfelső szovjet elit összetételének is köszönhetően, illetve Moszkva nemzetközi politikájával összhangban – az ismételten alkalmazott „korenizacija” politikája Ukrajna számára nemzeti szempontból is kedvező volt, amennyiben mind politikai, mind kulturális szinten az oroszosításban, illetve az elnemzetietlenítésben legalábbis némi szünet következett be. A Brezsnyev-éra, amely 1964-től kezdődően a szovjetizálást orosz alapokon képzelte el, és törekedett valamennyi nemzetiség egységes szovjet néppé formálására, végül 1970-ben Seleszt leváltásától kezdve jelentette Ukrajna további oroszosítását.

Egyébként nemcsak Ukrajnáét! Ennek is szerepe lehetett ezért abban, hogy 1991 decemberében Oroszország mellett Ukrajna és Belarusz adta meg a kegyelemdőfést a Szovjetunióknak mint államalakulatnak.

Az 1990-es évek Ukrajnában az ukránok pozícióinak megteremtésével zajlottak, miközben az oroszok dominanciája – jórészt informálisan, illetve az orosz nyelvű

sajtón keresztül – továbbra is fennmaradt. További kutatásokat igényel, hogy az ukrain oligarchák személyi összetétele, oroszországi üzletemberekkel való kapcsolata pontosan milyen volt, és mekkora hatása volt az ukrain politikára. Az viszont kétségtelen, hogy Ukrajna jelentős orosz nyelvű lakossága, amely az ország keleti és déli részein domináns, nem élte meg diadalmenetként az ukránok pozícióinak erősödését.

Felhasznált irodalom

- AVTORHANOV, Abdurahman (1976): *Zagadka szmertyi Sztalina (Zagovor Berija)*. Frankfurt am Main: Possev – Henry Regnery.
- AVTORHANOV, Abdurahman (1979): *Szila i besszilije Brezsnyeva. Polityicseszkiye etjudi*. Frankfurt am Main: Possev, 215–239.
- AVTORKHANOVA, Abdurakhman (1966): *The Communist Party Apparatus*. Chicago: Regnery.
- Az ukrán nemzeti mozgalom* (é. n.). Online: <https://studfile.net/preview/7767706/page:26/>
- BEISSINGER, Mark – Lubomyr HAJDA (1990): Nationalism and Reform in Soviet Politics. In Lubomyr HAJDA – Mark BEISSINGER (szerk.): *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Boulder, CO – San Francisco – Oxford: Westview.
- BOECK, Brian J. (2004–2005): What's in a Name? Semantic Separation and the Rise of the Ukrainian National Name. *Harvard Ukrainian Studies*, 27(1–4), 33–65. Online: <https://www.husj.harvard.edu/articles/whats-in-a-name-semantic-separation-and-the-rise-of-the-ukrainian-national-name>
- BONKÁLÓ Sándor (1940): *A rutének (ruszinok)*. Budapest: Franklin Társulat.
- CARRÈRE D'ENCAUSSE, Hélène (2007): *Jevrazijszkaja imperija. Isztorija Rosszjizskoj imperiji sz 1552 g. do nasih dnejev*. Moszkva, ROSSZPEN.
- CZÖVEK István (1993): Az 1867-es szláv kongresszus és a Habsburg Birodalom nemzetiségei. *Világtörténet*, 15(ősz/tél), 38–43. Online: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1993_2/czvek.pdf
- DZJUBA, Ivan (1973): *Internacionalizm ili ruszifikacija? Sz prilozsenijem visztuplenyija Dzjubi v Babjem Jare 29 szentyabrja 1966 g. Perevod sz ukrainszkovo*. London – Southampton: Szucsasz-nosztj.
- Encyclopedia.com [é. n.]: *Famine of 1946*. Online: www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/famine-1946
- GEBEI Sándor (2018): A „Kenyérbéke” – az első breszti béke, 1918. február 9. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae Sectio Historiae*, 45. 99–112. Online: http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/4068/1/Gebei_99-112.pdf
- GECSE Géza (2022): A „banderisták” harca – Harc a „banderisták” ellen – úttörő mini-konferencia Budapesten az ukrán nacionalista partizánmozgalomról. *Felvidék.ma*, 2022. június 18. Online: <https://felvidek.ma/2022/06/a-banderistak-harca-harc-a-banderistak-ellen-uttoro-mini-konferencia-budapesten-az-ukran-nacionalista-partizan-mozgalomrol/>
- GYÓNI Gábor (2009): Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió? In JUHÁSZ József – KRAUSZ Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2009. február 9-én megtartott nemzetközi konferencia anyaga*. Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 77–92.

- GYÓNI Gábor (2011): *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. Budapest: Russica Pannonica.
- KOHN, Hans (1960): *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. New York: Vintage Books.
- KRAVTSIV, Bohdan – Mykhailo BOROVSZKY – Vasył MARKUS – Avhustyn SHTEFAN (1993): Pros vita. Danylo HUSAR STRUK (szerk.): *Encyclopedia of Ukraine*. IV. Toronto: University of Toronto Press. Online: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\P\R\Pros vita.htm>
- KRUGLOV, Vlagyimir Nyikolajevics (2020): *Organyizacija tyerritoriji Rossziji v 1917–2007 gg.: Igyeji, praktyka, rezultati*. Moszkva–Szankt-Petyerburg: Insztyitut rosszjiszkoi isztoriji Rosszjiszkoi akagyemiji nauk – Insztyitut rosszjiszkoi isztoriji RAN, Centr gumanyitarnih inyciatyiv.
- LENGYEL István (1975): *A breszt-litovszki béketárgyalások*. Budapest: Kossuth.
- PUSZTAY János (2006): *Nyelvvel hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- RAKOWSKA-HARMSTONE, Teresa (1990): Nationalities and the Soviet Military. In Lubomyr HAJDA – Mark BEISSINGER (szerk.): *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Boulder, CO – San Francisco– Oxford: Westview.
- RÁTZ Kálmán (2000): *A pánszlávizmus története*. Budapest: Lucidus.
- RUGYENSKIJ, Nyikolaj (1982): A magyarság számszerű és területi megoszlása Európában, Magyarország határain túl. *Szovjet Irodalom*, 3. 150–165.
- SZILÁGYI Ákos (1989): *A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfeje*. Budapest: Szabad Tér
- SOLCHANYK, Roman (1990): Ukraine, Belorussia, and Moldavia: Imperial Integration, Russification, and the Struggle for National Survival. In Lubomyr HAJDA – Mark BEISSINGER (szerk.): *The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society*. Boulder, CO – San Francisco – Oxford: Westview.
- SZ. BÍRÓ Zoltán (2021): Putyin, a történész: Ukránok márpedig nincsenek. *Qubit*, 2021. július 29. Online: <https://qubit.hu/2021/07/29/putyin-a-tortenesz-ukranok-marpedig-nincsenek>
- TEFNER Zoltán (2007): *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája (1867–1914)*. Budapest: L'Harmattan.

Geccsényi Lajos

**A kikényszerített egység –
Belharcok a Magyar Nemzeti
Bizottmányban (1950–1951)**

A „rég” Magyarországot romba döntő II. világháború utolsó hónapjaiban nyugat felé megindult hatalmas menekülthullám, kényszerkitelepítés és katonai visszavonulás százezreket sodort a széteső „harmadik birodalom” német és osztrák területeire. Igaz, a nyugati szövetségesek által gyorsan hontalanná minősített civilek (DP) és a katonák döntő része a háború befejezését követően visszatért az országba, de a két háború közötti politikai, igazgatási, társadalmi és katonai elit számos tagja választotta – akkor még ideiglenesnek vélt – lakóhelyének a talpra álló (még ha megszállás alatt is lévő) Osztrák Köztársaságot és a megszállt Németország amerikai zónáját. Azok, akik szerencsésen megmenekültek a „háborús bűnössé” nyilvánítástól és a demokratikus magyar kormánynak történő kiadatástól, abban a hitben, hogy a Hitler elleni koalíció szétesése, az angolszász hatalmak és a Szovjetunió viszonyának romlása hamarosan „helyzetbe hozza őket”, aminek nyomán gond nélkül hazatérhetnek, egy idő után megkezdték soraik rendezését, az önszerveződést.

1946 májusában a tábornoki kar tekintélyes tagja, a jelentős politikai ambíciókat is tápláló vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes elnökletével Németországban indult útjára a Magyar Szabadság Mozgalom, amelyhez civilek és katonák egyaránt csatlakozhattak. Az egykor Horthy Miklós kormányzó által is nagyra értékelt Farkas vezérezredes ugyan tovább szolgált a nyilasuralom idején, és részese volt a bajtársai elleni véstörvényes eljárássoknak, de mint az 1938-ban megrendezett eucharisztikus világkongresszus egyik szervezője, országos főcserkész, a Ludovika Akadémia parancsnoka elismerésnek örvendett számos tisztvárosa és a nyugatra menekült politikusok körében. Ez sok emigránst vonzott a mozgalmához, amely azonban kiterjedt tagsága ellenére sem lett az emigráció meghatározó szervezete. A tábornokot az 1939-ben megválasztott országgyűlési képviselők és a Felsőház néhány tagja, egykori közéleti személyiségek részvételével 1947 augusztusában

a bajorországi Altöttingben tartott „országgyűlésen”¹ államfői hatalommal felruházott miniszterelnöknek választották, de „kormánya” működését az amerikai megszálló hatóságok néhány napon belül betiltották. Kudarcot vallott Farkas kísérlete az emigrációba kényszerült katonáknak az egész világot néhány év alatt behálózó bajtársi egyesülete elnökségének megszerzését illetően is, így személye kikerült a magyar emigráció fővonalából. A Magyar Harcosok Bajtársi Szövetségének vezetése ekkor annak a reszneki Zákó András vezérőrnagynak, a Vezérkari Főnökség 2. kémelhárító és hírszerző osztálya egykori vezetőjének a kezébe került, aki közvetlen környezetének tagjaival együtt a háború utolsó percéig kitarzott a nyilas kormány és a német csapatok oldalán. Ez a szilárd – nem csupán anti-kommunista, de antidemokratikus – „elkötelezettség” az első pillanattól kezdve meghatározta az új szervezet arculatát, helyét a mindinkább emigránssá váló menekültek mozgalmaiban.²

Új helyzet állt elő, amikor 1947 nyaratól kezdődően – a magyarországi kommunista hatalomátvétel visszafordíthatatlanságának fényében – mind nagyobb számban kényszerült hazája elhagyására az ország polgári demokratikus pártjainak vezető rétege, az 1945-ben (ha mégoly korlátokkal is, de) szabadon választott parlament számos képviselője, a közélet számos szereplője.³

Miután a nemzetközi helyzet téves megítéléséből következő altöttingi kudarc nyilvánvalóvá tette, hogy a kelet-közép-európai változások közepette az emigráció szervezésében az 1945 előtti elit tagjai aligha vállalhatnak vezető tisztségeket, az újonnan érkezettek jó eséllyel indultak az emigráció képviselőjének megszervezésében. Néhányan – közülük is elsőként a Kisgazda Párt vezetője, Nagy Ferenc lemondott miniszterelnök és Varga Béla, a Nemzetgyűlés kisgazda elnöke – amerikai támogatással jószerevével azonnal eljutottak a tengerentúlra, ahol a demokrata párti adminisztráció az erősödő nagyhatalmi ellentétek hatására egyre határozottabban támogatta (a többi kelet-közép-európai emigrációhoz hasonlóan) a menekült politikusok önszerveződésre irányuló szándékait.⁴ Hamarosan tisztázódott az is, hogy az emigráció vezető szervének megalakítására – miként ezzel valamennyi reálisan gondolkodó emigráns egyetértett – valóban csak az Egyesült Államokban

¹ 1947 augusztus 20-án Kótai Zoltán németországi vatikáni delegátus szervezésében a bajorországi Altötting zarándokhelyen több ezer menekült gyűlt össze, akik háttérként szolgáltak az egykori Felsőház és az 1939-ben megválasztott országgyűlés emigránssá lett tagjainak vélt jogfolytonosság alapján összehívott tanácskozásához. Az eseményről lásd FARKAS 1969. Értékelését lásd BORBÁNDI 1985: 32–43.

² GECSÉNYI 2022.

³ BORBÁNDI 1985: 78–82.

⁴ KÁDÁR LYNN 2006: 145–146.

vannak meg a feltételek,⁵ ahol a demokrata párti kormányzati adminisztráció támogatásával és a beutazási korlátozások szelektív érvényesítésével – azaz többek között a volt katonák befogadásának megtiltásával – biztosítani lehetett egy demokratikus többségű testület létrejöttét.

Máig sem tisztázott pontosan, hogy miként kezdődött el a kezdetben egyszerűen „Komitének” nevezett bizottság szervezése, tagjainak kiválasztása és kompetenciájának meghatározása.⁶ Az első pontos információkat az Eckhardt Tibor, Nagy Ferenc, Varga Béla, Pfeiffer Zoltán és a még Európában lévő Sulyok Dezső – azaz meghatározóan az 1947-ben emigrációba kényszerült politikusok – nevében Chicagóban 1947. november 18-án keltezett *Kiáltvány a magyar néphez!* című dokumentum szolgáltatta, amely a magyar népet passzív ellenállásra szólította fel a kommunista uralom ellen, és a „felszabadítás” irányítását magára vállalta.⁷ Ezt követően több hónap telt el, míg a hosszadalmas egyeztetés után 1948. július 21-én a Magyar Nemzeti Bizottmány néven virtuálisan megalakult (és a remények szerint az emigráns parlament szerepét betöltő) testület közmegegyezéssel kiválasztott elnöke, Varga Béla körlevélben tájékoztatta a jelentkezőket a magyar emigráció irányítására hivatott szervezet létrejöttéről.⁸ Ekkor már nem volt kétséges, hogy az emigráció széles politikai spektrumot átfogó csoportjainak még oly gyenge, de az amerikai kormányzat által feltételként szabott egységét is csak az egykori ’39-es konzervatív parlamenti képviselők, a náciizmussal és annak együttműködő híveivel szemben álló polgári politikusok és diplomaták, a ’45-ös nemzetgyűlés kisgazdái, az egykori parasztpártiak, kereszténypártiak és szociáldemokraták részvételével lehet megvalósítani. Az egyetlen meghatározó kizáró okot a nyilaskeresztes párttag-ság és a nyilas, illetve kommunista rendszerrel való aktív együttműködés jelentette, amilyenek az 1944–1945-ben létezett Törvényhozók Nemzeti Szövetségében (a nyilas korszak országgyűlésében) való – igaz, nem egyenlően megítélt – részvétel minősült. Ezt fejezte ki a Bizottmány nyolc bizottsága javasolt elnökeinek (illetve alelnökeinek), egyben a Végrehajtó Bizottság tagjainak (Varga Béla, Sulyok Dezső,

⁵ Az 1948 januárjában végzett reprezentatív felmérés alkalmával az emigráció legkülönbözőbb képviselői egyetértően nyilatkoztak erről, annak hangsúlyozásával, hogy Európában (elsősorban Párizsban) „alközpontokat” kell létrehozni. Vö. GECSÉNYI 2015.

⁶ Egyes források szerint a tagok kiválasztásában fontos szerepet játszott Habsburg Ottó főherceg, aki az amerikai politikusokkal és a katonai hírszerzéssel ápolta kapcsolatai révén maga állította össze a tagok jegyzékét. Lásd GECSÉNYI 2017: 282–283.

⁷ A kiáltvány fakszimiléje KÁDÁR LYNN 2006: 235.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye. 90. dosszié. A Magyar Nemzeti Bizottmány elnökének 2/1948 számú szigorúan bizalmas körlevele. A szavazáson 59 fő vett részt.

Bakách-Besseney György, Peyer Károly, Pfeiffer Zoltán, Eckhardt Tibor, Nagy Ferenc, Közi Horváth József, Fábíán Béla) névsora, illetve az, hogy az alelnökök között ott volt Hennyey Gusztáv, a Lakatos-kormány külügyminisztere és Teleki Béla gróf, az Erdélyi Párt egykori elnöke. Fontos volt, hogy az igazoló és összeférhetlenségi bizottság, amely a jelentkező volt képviselők politikai igazolásáról és felvételéről döntött, tagjává Peyer Károly elnöksége alatt Nagy Ferencet, Sulyok Dezsőt, Eckhardt Tibort és Közi Horváth Józsefet választották.⁹ A névsorban bő fél év múltán azután több változás is történt. A politikai paletta bővítése érdekében végül négy alelnököt választottak.¹⁰ Politikai és személyes okokból Sulyok Dezső 1949 áprilisában kivált az MNB elnökségéből, utána Eckhardt Tibor távozott az összeférhetlenségi bizottságból. Helyüket a jövő történéseire kiható következménnyel Pfeiffer Zoltán és Czermann Antal foglalta el. Teleki Béla gróf nem fogadta el a Honvédelmi Bizottság, Szegedy-Maszák Aladár volt washingtoni követ a Külügyi Bizottság alelnökségét.¹¹ Egy időre így véglegesedett a testület vezetése, amelyben a meghatározó két ellenpontot Eckhardt Tibor és Nagy Ferenc személye jelentette. Előbbi, aki pályája elején a fajvédő párt egyik szervezője, majd a Kisgazda Párt elnöke, kitűnően felkészült diplomata, parlamenti képviselő volt, közel állt Teleki Pál miniszterelnökhöz. 1941-ben azzal a megbízással érkezett az Egyesült Államokba, hogy szervezzen az ottani magyarság soraiban függetlenségi mozgalmat. Noha ez nem sikerült, jelentős kormányzati és társadalmi ismertségre és tekintélyre tett szert.¹² Vele szemben Nagy Ferenc viszont friss hazai információkkal érkezett, ezeket jól kamatoztatta, és a világra nyitott fiatal politikusokat hozott magával, akik a Bizottmány menekültügyi irodáiban kezdtek dolgozni.¹³ A mindinkább kibontakozó egzisztenciális versengésen túl a két csoport között alapvető ellentétet jelentettek a hajdani társadalmi különbségek, a háborús évek

⁹ MNL OL P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye. 90. dosszié. A Magyar Nemzeti Bizottmány elnökének 2/1948 számú szigorúan bizalmas körlevele. A szavazáson 59 fő vett részt.

¹⁰ MNL OL P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye. 90. dosszié. Értesítés a Magyar Nemzeti Bizottmány tagjai részére. 1950. február 20. A különböző feladatokkal megbízott alelnökök: Auer Pál 1945 után párizsi követ, Barankovics István, a Demokrata Néppárt elnöke, Dombay János, a Magyar Szociáldemokrata Párt alelnöke, Nagy Vince volt belügyminiszter, a Magyar Szabadság Párt társelnöke.

¹¹ MNL OL P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye. 90. dosszié. A Magyar Nemzeti Bizottmány elnökének 3/1950 számú elnöki értesítése. 1950. február 20. A szavazáson 70 fő vett részt.

¹² KÁDÁR LYNN 2006: 146–148.

¹³ Közülük Saláta Kálmán kisgazda parlamenti képviselő, Nagy Ferenc közeli munkatársa, a Magyar Testvéri Közösség itthoni szervezője mint a washingtoni menekültügyi iroda vezetője szinte azonnal Eckhardt támadásának célpontja lett. MNL OL P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye. 78. dosszié.

és a nyilas uralom, továbbá az 1945–1947 közötti koalíciós évek megítélése. Tekintettel arra, hogy a Magyar Nemzeti Bizottmány tagjai a világ különböző tájain találtak otthonra, annak kevés esélye volt, hogy közös tanácskozásokat tartsanak. Nem kevés nehézségbe ütközött New Yorkban a Végrehajtó Bizottság üléseinek megszervezése is. A párbeszéd és a vita döntően az emigráns sajtóban (az Európában megjelenő *Hungária*, *Hadak Útján*, *Nyugati Hírnök*, az Egyesült Államokban kiadott *Az Ember*, *Amerikai Magyar Népszava*) közölt cikkeken át, magánlevelekben folyt, így nem kevés félreértést, konfliktust okozott. Hamarosan kiderült, hogy mindkét csoport célkitűzése olyan többség létrehozása a Bizottmányon belül, amellyel saját elképzelései szerint alakíthatja az emigrációs politikát, és ennek megfelelően erősítheti befolyását az amerikai adminisztrációra, nem utolsósorban az MNB személyi ügyeivel és finanszírozásával foglalkozó Szabad Európa Országos Bizottság felé (National Committee of Free Europe).

1950 nyarán az éleződő hidegháborús feszültség, a koreai háború hírei azt a benyomást keltették az emigránsok soraiban, hogy elképzelhető olyan kelet–nyugati konfrontáció, amelyben napirendre kerül a magyarországi kommunista uralom megdöntése. Ez vezetett ahhoz a téves megítéléshez, hogy a több ezer egykori katonát tömörítő Magyar Harcosok Bajtársi Közössége felértékelődhet, és az újjászervezett magyar hadsereg magjaként részt vehet egy európai háborúban. A Bizottmány Honvédelmi Bizottságának elnöke, Eckhardt Tibor már ugyan korábban is kísérletet tett az MHBK feletti befolyás megszerzésére, de ez sikertelenül végződött. 1950 júniusában a Szabad Európa Bizottság érdeklődésére az MNB Végrehajtó Bizottsága megtárgyalta a Bizottság aktivizálásának és kibővítésének lehetőségét. Ezen az ülésen – éppen a nemzetközi helyzetre utalva – Peyer Károly javaslatot tett arra, hogy magas rangú katonákból álló bizottságot állítsanak fel, amely a Honvédelmi Bizottság keretében elvégzi az emigráns katonák összeírását, szervezését, felkészül a várható háborús állapotokra. Ez a javaslat – miként arra Peyer kifejezetten rámutatott – aligha vitathatóan megkérdőjelezte a Magyar Harcosok Bajtársi Szövetsége vezetőinek politikai beállítottságát. A vitában Eckhardt Tibor nem szólalt fel, de néhány héttel később a Végrehajtó Bizottság tájékoztatása nélkül nyílt levelet tett közzé, amelyben közölte, hogy belép az MHBK tagjai közé.¹⁴ Nyilvánvalóan azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ezzel alkalma lesz közvetlenül hatást gyakorolni a szervezet vezetőire. Ez a provokációs lépés azonnal alkalmat adott a Végrehajtó Bizottság baloldali tagjainak, hogy megkíséreljék Eckhardt eltávolítását az MNB vezetéséből. Október 4-én Varga Béla, az MNB elnöke, aki időnként maga is

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL). Hálózati, operatív és vizsgálati iratok 1945–1990. 3.2.5 O-8-2001/81. Nagy Ferenc levele ismeretlen címzetthez. 1958. július.

szembekerült Eckhardttal, Sz. Szabó Pál volt parasztpárti parlamenti képviselő beadványára összeférhetlenségi eljárást indított Eckhardt ellen. Azzal az indokkal, hogy az MNB és az MHBK egyidejű tagsága sérti a Nemzeti Bizottmány 1948 nyarán közreadott alapelveit, demokratikus alapprogramját, annál is inkább, mert az MHBK vezetői szerepet játszottak a nyilas hatalomátvételben, majd az azt követő nyilas uralom fenntartásában, a Bajtársi Közösség tagjai között helyet adnak a szélső-jobboldali nézetet képviselőknek. Az MNB összeférhetlenségi bizottsága (Peyer Károly, Nagy Ferenc, Pfeiffer Zoltán, Közi Horváth József, Czermann Antal) hónapokon át elhúzódó eljárása során, amelynek tétje kétségtelenül Eckhardt háttérbe szorítása volt, magas rangú katonák, közeleti személyiségek tettek nyilatkozatot, amelyben megerősítették az MHBK megítélésére vonatkozó megállapításokat. A Bizottság Közi Horváth József távollétében, Czermann Antal különvéleménye mellett 1951. június 8-án hozta meg döntését, és ebben rögzítette a Bajtársi Közösségre vonatkozó megállapításokat, kimondta Eckhardt Tibor összeférhetlenségét.¹⁵ Túl a személyi kérdéseken, a határozat egyértelműen feltárta az emigrációban a totalitárius rendszerek megítélésében mutatkozó különbségeket, az 1945-ös emigránsok elfogultságát, az 1945 utáni évek átalakulásában a demokrácia iránti elkötelezettséggel részt vevőkkel szembeni elvakult fenntartásokat.

A kétségtelenül több formai hibával terhelt vizsgálat – nem titkolható politikai motivációi következtében is – széles körű visszhangot váltott ki mindenekelőtt az Európában maradt emigránsok között. Eckhardt kiszorítása (akár önkéntes lemondása) és ezzel együtt esetleg más konzervatív személyiségek kivonulása a Magyar Nemzeti Bizottmányból, a testület kettészakadása kétségkívül megrendítette volna a Szabad Európa Bizottság és az amerikai külügy véleményét a magyar emigráció addig nagyra értékelt egységéről. Ez indította arra Varga Bélát, aki az Európában élő emigránsok megnyugtatósára és a Bizottmánnyal szembeni kritikák eliminálására több hónapos európai útra indult, hogy útját megelőzően – az összeférhetlenségi bizottság határozatáról – szavazást rendeljen el a Bizottmányban. Erre válaszul Nagy Ferenc, Peyer Károly és Pfeiffer Zoltán a MNB valamennyi tagjának megküldte a határozatot. A nagy vihart kavart ügy mindezek ellenére gyorsan lekerült a napirendről, a látszólagos megbékélés, „a kikényszerített egység” háttérében az emigráns politikusok legsúlyosabb terhe, a mindennapi megélhetés biztosítása állt.

Jól példázta ezt Bakách-Besseney Györgynek, az MNB Külügyi Bizottsága elnökének az összeférhetlenségi ügy lezárásával kapcsolatban 1951. július 15-én Nagy Ferenchez írt levele.

¹⁵ Az összeférhetlenségi bizottság határozatának kivonatos közlését lásd GECSENYSI 2016.

„A magyar NB volt az utolsó még működő nemzeti bizottság.¹⁶ Ennek felbomlása a NCFE-ot szerintem új elhatározások elé fogja állítani, melyek esetleg számos magyar ember megélhetését és további sorsát fogja érinteni. Egy pillanatig sem szabad ugyanis azt gondolni, hogy ha a NCFE eredeti elgondolása a magyar bizottság kettészakadásával végleg megbukik, ők mégis az eddigi keretben fogják az európai emigrációkat támogatni. Ez ugyan csak egy materiális szempont, de a magyar emigráció szívet tépő anyagi helyzetében szintén megfontolásra kell, hogy késztessem mindenkit.”¹⁷

Felhasznált irodalom

- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) Hálózati, operatív és vizsgálati iratok 1945–1990
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye
- BORBÁNDI Gyula (1985): *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern: Magyar Szabadegyetem.
- FARKAS Ferenc, kisbarnaki (1969): *Az altöttingi országgyűlés története*. München: Mikos Kelemen Kiadóvállalat.
- GECSÉNYI Lajos (2015): Emigrációs útkeresések. A Magyar Nemzeti Bizottmány előtörténetéhez. *Századok*, 149(6), 1487–1502.
- GECSÉNYI Lajos (2016): Az emigráció kísérlete a múltértékelésre. Az Eckhardt ügy. In *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Budapest: Veritas – Magyar Napló, III. 51–64.
- GECSÉNYI Lajos (2017): Dokumentumok Habsburg Ottó és a Magyar Nemzeti Bizottmány kapcsolatához (1948–1950). *Levéltári Közlemények*, 88(1–2), 277–309.
- GECSÉNYI Lajos (2022): Katonák a politikai emigráció erőterében. Vita a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségéről (1950–1951). In *Sopron vonzásában. Tanulmányok a 60 éves Dominkovits Péter tiszteletére*. Sopron: MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára.
- KÁDÁR LYNN Katalin (2006): *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972*. Budapest: L’Harmattan.
- KÁDÁR LYNN, Katalin szerk. (2013): *The Inauguration of Organized Political Warfare. Cold War Organizations Sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee*. Saint Helena, CA: Helena History Press.

¹⁶ A kelet-közép-európai országok vezető emigráns szervezeteiről jó áttekintést ad KÁDÁR LYNN 2013.

¹⁷ MNL OL P 266 Bakách-Besseney György gyűjteménye. 78. dosszié.

Halász Iván

Díszmagyar ruha és a két világháború közötti magyar külügyi szolgálat

Az öltözködés mindig nagy szimbolikus jelentőséggel bírt. Ez különösen igaz a hierarchikus társadalmakra és szakmákra. Az udvari díszruha történetével behatóan foglalkozó F. Dózsa Katalin ezt a jelenséget a következőképpen ragadta meg: „A társai közül kiváló ember mindig arra vágyott, hogy már a megjelenéséről felismerjék – ő »valaki«. Különösen megnőtt ez az igény, ha az ősök is a környezetükre (a respublikában, királyságban, udvarban stb.) jelentős befolyással bíró »valakik« voltak.”¹ Ezt a jelenséget még inkább felerősítette a nemzetközi kapcsolatok és a diplomácia világa, hiszen ebben nemcsak önmagunk reprezentációjáról volt szó, hanem az uralkodók, illetve általuk az egész közösség képviseléséről és megjelenéséről.

A modern diplomácia alapjainak lerakása közismerten az újkori Európához kötődik. Ez a díszes nagy királyi udvarok korszaka volt,² amelyben a 17. századtól kezdve Franciaország volt az irányadó és példamutató ország. A francia királyi udvarban egyébként már a 16. században kialakultak előírással rendelkező férföltözetek az egyes kiemelt, különösen megbecsült rangokhoz párosítva. „XIV. Lajos, a Napkirály alatt jött létre a francia királyi udvarban az úgynevezett *le grand habit/costume de cour*, azaz a nagy udvari díszruha, amelyet annak az úrnak vagy hölgynek kellett hordania, akit bemutatnak a királynak.”³ Ezt a divatot aztán a többi komoly európai udvar is követte.⁴

Az udvari ruhák igazi nagy korszaka a felvilágosult és kifinomult 18. század lett, amelyben egyébként némileg le is egyszerűsödött a helyzet, mert akkor már nem volt szükség külön királyi engedélyre az udvari öltözék viseléséhez.⁵ Udvari férfiruhaként a rokokó ízlésű, virágmintákkal díszített, hímzett bársony udvari frakkot akkoriban

¹ F. DÓZSA 2001: 95.

² Vö. STENZIG 2013.

³ F. DÓZSA 2001: 95.

⁴ Vö. KAUZ–ROTA–NIEDERKORN 2009.

⁵ Vö. TOMPOS 2005.

majdnem Európa összes uralkodói udvarában átvették, és egészen az 1820-as évekig csak apró változtatásokkal hordták. A női udvari divat nagyobb autonómiát biztosított, emiatt sokszínűség jellemezte.⁶

A 18. század azonban nemcsak az egységesülő udvari kultúra évszázada volt, hanem a különböző igazgatási és politikai reformok időszaka is. Ezek többsége szintén együtt járt némi uniformizálódással. Egyébként ezen a területen megint Franciaország volt az élenjáró ország, ahol bizonyos közszolgálati ágazatokban megszorították az öltözködési szabályokat. Ez a trend nem került el a külügyi szolgálatot sem. Sőt, az öltözködés szabályozása idővel éppen ezen a területen vált nagyon markánsná. Franciaország például már 1768-ban elrendelte, hogy a közlekeleti kereskedelem és hajózás területén eljáró konzuljai tengerészeti egyenruhát viseljenek. A francia konzulok következő lépcsőfokként 1781-ben már saját egyenruhát kaptak.⁷ Ezen a trenden nem változtatott a nagy francia forradalom sem, amely még jobban ki akarta fejezni saját identitását és különállását. Ezért a 18. század végi első Francia Köztársaság azt várta el külföldi képviselőitől, hogy a különböző európai udvaroknál a Nemzeti Gárda egyenruhájában jelenjenek meg.⁸

A speciális diplomáciai és konzuli egyenruhák megszületése tehát alapvetően a 18. és 19. század fordulójához kötődik, amikor több európai államban külön külügyi képviselői öltözködési szabályzatokat fogadtak el. Ebben a folyamatban a Bajor Királyság volt az élenjáró, de az Egyesült Királyság, a közép-európai Habsburg Birodalom, a cári Oroszország, Spanyolország és a többiek sem akartak lemaradni. Az öltözködési szabályzatok többnyire differenciáltak a különböző diplomáciai/konzuli rangok és osztályok, illetve a különböző alkalmak, események között. Nem ritkán az évszakok alapján is különböző (téli/nyári) egyenruhák viselését írták elő. A briteknél és a bajoroknál például eleve háromfajta öltözködési szint létezett (*full dress, levée dress és frock dress*). Az egyes szintek és készletek különböző díszítésűek voltak. Idővel a különböző színösszeállítások megszokottá váltak az egyes nemzeti külügyi szolgálatoknál. Az osztrák diplomaták például rendszerint sötétzöld kabátot hordtak, szemben a poroszokkal, akik inkább a kék színt preferálták.⁹

Érdekesen alakult a polgári és demokratikus (értsd: inkább köztársasági) jellegre büszke Amerikai Egyesült Államok helyzete. A 19. század elején az USA diplomatái és konzuljai is kaptak saját egyenruhát, amelyben az arany színnel szegélyezett kék kabátok domináltak. A demokrata párti Andrew Jackson elnök adminisztrációja

⁶ F. DÓZSA 2001: 96.

⁷ Uniforms diplomatic [é. n.].

⁸ Uniforms diplomatic [é. n.].

⁹ Uniforms diplomatic [é. n.].

azonban már 1829-ben egyszerűsített az amerikai külügyi képviselők megjelenésén, és az arany csillagokkal díszített fekete felöltőt vezette be. Igaz, az akkor bevezetett egyenruha már nem volt kötelező. 1853-ban pedig William L. Marcy külügyi államtitkár nevében megszületett azon külügyminiszteri körlevél, amely arra hívta fel az USA külföldi tisztviselőit, hogy a diplomáciai alkalmakkor is nyugodtan viseljék az amerikai polgárok egyszerű ruháját. Azonban egyes helyeken ez kellemtelen helyzetbe hozta az amerikai diplomatákat, ezért egy újabb miniszteri körlevél 1893-ban némileg módosított ezen a puritán politikán.¹⁰ Mindenesetre 1910-ben, VII. Edvárd brit uralkodó temetésén csak Theodore Rooseveltnak nem viselt egyenruhát, és polgári ruhában jelent meg a ceremóniálisan kiemelt eseményen.

A diplomáciai, illetve konzuli egyenruha megtervezésében bizonyos mértékig szóhoz jutottak a nemzeti öltözködési sajátosságok is. Végso soron az egyszerűsége törekvő amerikai példa is részben ebbe a kategóriába esett. A második Német Birodalom idején a porosz katonás elemek kerültek előtérbe. 1888-ban mutatták be ugyanis az *Altbrandenburgischer Waffenrock*-szabású, hosszú katonai stílusú kabátot, amelyet tartalékos tisztként a magas rangú állami vezetők viselhettek. Akkoriban az állami tisztviselők között alig akadt olyan férfi, aki korábban ne lett volna tartalékos tiszt.¹¹

Nem mindegyik ország rendelkezett saját ruházkodási stílussal és markáns nemzeti ruhával. Nyilván a hagyományaira kényes Japán és a viszonylag pragmatikus skandináv országok más helyzetben voltak. Megint más volt az egész öreg kontinens divatját évszázadokon át meghatározó Franciaország és a viszonylag későn függetlenné vált, félig francia lakosságú Belgium helyzete. Magyarország ebben a tekintetben sajátos helyzetben volt. A 19. században ugyan nem rendelkezett teljes állami szuverenitással, de világosak voltak a határai, és volt saját, külföldön is ismert nemzeti, illetve állami identitása, amelyet minden lehetséges módon próbált is erősíteni.

Ennek egyik megjelenési formáját a díszmagyar ruha képviselte, amely a reformkor idején jött divatba. A sajátos nemzeti elemeket kidomborító magyaros öltözködés egyébként régebbi keletű volt, mint a díszmagyarként elhíresült ruha, hiszen már a 17–18. században megjelent az akkori előkelőségek körében. Eleinte főleg Erdélyben és az északi vármegyékben volt divatos, később országos méreteket öltött ez a divat. A török hódoltság és állandó fenyegetés fényében érdekes, hogy a magyarosnak tartott (alapvetően köznemesi) ruha a keleties török minták mentén alakult ki. Sőt, külföldön részben ez a kuriozitás tette érdekessé. Magyarországon az erős historizmus és az egzotikum érzése tette népszerűvé.¹²

¹⁰ Diplomatic Uniforms [é. n.].

¹¹ Vö. STELLER: 2011.

¹² BALOGH-EBNER 2018.

A királyi Magyarországon és Erdélyben elterjedt ruha a magyar főnemesség révén viszonylag korán megjelent a bécsi udvarban is. Igaz, ott – szemben Erdéllyel – nem számított természetes ruhaviseletnek, noha időnként a Habsburg-uralkodók is felvették. Ha máskor nem, akkor legalább a magyar királlyá koronázásuk idején. 1655-ben például I. Lipótot koronázták meg ilyen magyaros ruhában. 1712-ben III. Károly király is magyaros ruhában jelent meg az országgyűlés előtt. Mária Teréziáról szintén többször feljegyezték, hogy magyaros ruha volt rajta.¹³

De mit is jelentett ez a ruha a 18. században? „A magyar férfiviselet, a zsinóros dolmány, mente, magyarnadrág, süveg vagy kalpag különböző változatai díszruhaként gyakran tűntek fel Mária Terézia udvarában, már jóval előbb, hogy a magyar királyi nemesi testőrség egyenruhájaként is elfogadott lett volna.”¹⁴ Ugyanakkor éppen akkoriban egyre jobban kezdett érződni a magyar férfiviseleten az európai divat hatása, ami különösen igaz volt a már-már hivatalos magyar udvari díszruha megjelenési formáira is. A Habsburg-gyermekek mentéje, dolmánya sem volt már keleti szabású, illetve jellegű, hanem a *justacorps*-t, illetve a francia frakkot követve bevarrott ujjú és testre simuló lett.¹⁵

A reformkorban ismét módosult a magyar udvari díszruha. A női divatraha követte az akkori divatformákat, amelyek ismét főleg Franciaországból indultak ki, de megőrizte a magyaros elemeket is. A magyar jellegű udvari férfiruha először inkább az új bécsi udvari egyenruhát, a *Hofstaatot* követte, azaz „fekete vagy sötétkék szövetből, arany- és ezüsthímzéssel, rövid, spencerszerű dolmánnyal és csak valamivel hosszabb mentével készült. Érdekes, hogy ez a szabás követte a rövid, testhezálló huszáregyenruha formáit is.”¹⁶

Ez az udvari divat azonban még nem volt azonos a ma ismert díszmagyar ruhával, amely ugyan sok tekintetben merített a magyar udvari díszruha stílusából, de igazából csak a reformkorban született meg. Ebben a folyamatban, amely főleg a korabeli hazafias felbuzdulásra reagált, fontos szerepet játszottak a pesti divatszalonok és szabók is.

„Ekkor alakult ki ugyanis az a – bársonysüvegéből, damasztelyem attilából, bársonymentéből és selyemjersey nadrágból álló – viselet, amit ma díszmagyarnak hívunk. Ez az öltözet ugyanakkor, főleg ha teljes ékszerdíszsel hordták, megfelelt az udvari ünnepek alkalmával is. Különlegesen reprezentatív

¹³ F. DÓZSA 2001: 98.

¹⁴ F. DÓZSA 2001: 98–99.

¹⁵ F. DÓZSA 2001: 99.

¹⁶ F. DÓZSA 2001: 102.

darabjait IV. Károly magyar királlyá koronázásán hordták 1916. december 30-án, az utolsó nagy ünnepségen, amelyen még szükség volt udvari díszruhára.¹⁷

Az udvari díszruhával szemben a reformkori díszmagyar öltözetnek lehettek ellenzéki felhangjai is. A dualizmus idején ezek azonban teljesen eltűntek. Az udvari ruhával szemben a díszmagyar akár mindennapi viseletként is hordható volt, legalábbis egyes korabeli elképzelések szerint. Ezek főleg a nemzeti öntudat kifejezésére és erősítésére szolgáltak. Ehhez azonban ez a ruha kissé drága volt. A díszmagyar elsősorban férfiviseletet jelentett, amely leginkább megőrizte eredeti formavilágát. Miután a korabeli diplomáciát még egyértelműen a férfiak uralták, ott az öltözködésnek csak ez a változata jutott szerephez.

A közös (k. u. k., azaz császári és királyi) osztrák–magyar külügyminisztériumban, amely mentálisan erősen kötődött az uralkodó személyéhez, döntően az osztrák fél és a Habsburg-udvar hagyományai játszottak meghatározó szerepet.¹⁸ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a díszmagyar ruhának sokáig a már említett ellenzéki felhangjai is megvoltak. A hivatalos diplomáciai érintkezésben tehát kicsit még várni kellett a megfelelő alkalomra, hogy a díszmagyar előtérbe kerüljön.

Ez az alkalom 1918 után jött el, amikor decemberben megalakult az önálló magyar külügyminisztérium. Az erőteljes nemzeti jegyeket magán viselő ruha azonban igazán csak a magát keresztény-nemzetinek tituláló, egyébként erősen nacionalista jellegű, sokáig ellenforradalminak nevezett politikai kurzus megszilárdítása után került előtérbe. A *Külügyi Közlöny* minisztériumi hivatalos lapban először 1921 elején, majd ismételten 1922 januárjában jelentek meg az idevonatkozó miniszteri rendeletek.¹⁹

A díszmagyar ruha diplomaták általi viselése tehát 1922-ben nyerte el azt a formát, amely aztán egészen az 1939-ben bekövetkezett újrászabályozásig volt meghatározó. Az 1920-as évek elején Bánffy Miklós akkori külügyminiszter bármely alkalmakkor megtiltotta a színes díszmagyar és katonai egyenruha viselését. Az egyszerű, ékszerek nélküli fekete színű díszmagyar viselését viszont megengedte, mégpedig bármely olyan alkalmakkor, amikor a fogadó országban egyenruha

¹⁷ F. DÓZSA 2001: 102.

¹⁸ Vö. ŽOLGER 1917.

¹⁹ Lásd a 10.377/1a. számú külügyminiszteri rendeletet. *Külügyi Közlöny*, (1921), 2.; továbbá a 75/1b – 1922. számú rendeletet a díszmagyar, katonai egyenruha és chifre-frakknak külföldön való viselése tárgyában. *Külügyi Közlöny*, 2. (1922), 1.; valamint a 229/1 – 1939. számú rendeletet a külügyi tisztviselők díszmagyar és egyenruha viselésének szabályozása tárgyában. *Külügyi Közlöny*, 19. (1939), 1.

viselése volt szokásos. Ez tehát nem volt kötelező előírás, csak lehetőség. A tárgyban hozott 75/1b – 1922. számú miniszteri rendelet 3. pontjának értelmében:

„Ha a külképviseleti hatóságoknál szolgálatot teljesítő tisztviselők valamely alkalommal hivatalosan testületileg jelennek meg (mint például a megbízólevél átadása alkalmával), úgy a fekete díszmagyar a részükről csak akkor viselhető, ha valamennyien fekete díszmagyarral rendelkeznek. Különben csak a követ, illetve a hivatalfőnök viselhet díszmagyart, a többi tisztviselő azonban az illető országban szokásos polgári ruhában jelenik meg.”

Az idézett rendelet 4. pontja ugyanakkor kitért az ünnepi jellegű diplomáciai érintkezésben régóta megszokott univerzális ruhára is. „Az úgynevezett chiffre-frakk (zöld frakk bársonygallérral és aranygombokkal) viselhető minden olyan alkalommal, amikor annak viselése az illető országban szokásos, de kizárólag a magyar címerrel ellátott aranygombokkal.” Ilyen frakkot használtak korábban a közös osztrák–magyar külügyminisztériumban.

A díszmagyar ruha viselésének újraszabályozására a II. világháború előestéjén és a Horthy-korszak alkonyán került sor. A 229/1 – 1939. számú külügyminiszteri rendelet, amelyet gróf Csáky István írt alá, először hatályon kívül helyezte az 1920-as évek elején született szabályozást. Az új rendelet 1. paragrafusa megfordította az addigi öltözködési rendezés logikáját, hiszen először az a) pontban kimondta, hogy „[m]indazon alkalmakkor, midőn a diplomáciai kar tagjai részére diplomata egyenruha viselése van előírva, a külügyi szolgálat fogalmazáskarbelti tisztviselői mind belföldön, mind külföldön teljesen feketeszínű, ékszer nélküli (sima, ékkönélküli arany, ezüst gomb, forgó, mentekötő, kardkötő nem számít ékszernek) díszmagyart tartoznak viselni”. A díszmagyar tehát első helyre került a szabályozásban, és ez lett a főszabály. A helyzet azonban nem volt ennyire drámai, mert az idézett paragrafus 2. pontja célszerűségi okokból rögtön egy alternatívát is felvázolt, nevezetesen az akkor rendszeresített egyenruha viselését, amelyet azon alkalmakra kellett viselni „[...] midőn valamely hivatalos vagy félhivatalos meghívással kapcsolatban a diplomáciai kar tagjai frakkban, szmokingban vagy szakettben jelennek meg [...]” Az egyenruha elkészíttetése nem lett kötelező.

Az új egyenruha formáját a rendelet függeléke szabályozta. A színe sötétkék lett, de a nyári időszak nappali viselete fehér nyersselyemből is készülhetett. A zubbony kétsoros, három gombbal ellátott zakókabátból állt, „mély kivágással, két alsó zseb, zsebfedővel. A vállon, szélein arany sodrott zsinórral, közepén pedig arany vitézkötéssel ellátott vállpánt, fekete bársonyanyagból [...]” A nadrág sima pantallóként

volt előírva, a zubbannyal azonos anyagból. Az egyenruha részét képezte a tányérsapka kerek tetővel, fekete bőrellenzővel, felette két fémgombbal felerősített arany sodrott zsinórral. A sötétkék diplomataköpeny tisztiköpeny-jellegű volt, és finom Palmerston-posztóból kellett elkészíteni, kihajtható tábornoki fazonnal. A magyar kiscímernek egyrészt a tányérsapka elejének közepén, másrészt a gombokon kellett szerepelnie. Az egyenruha leírása rendelkezett még az övről, a tőről, a nyakendőről és az ingről, de nem feledkezett meg a fűzős fekete félcipőről, a fekete színű harisnyáról és a fehér szarvasbőrből készült kesztyűről sem. Végül rendelkezett a kitüntetések viseléséről is: „[...] a frakk helyett használt egyenruhánál az eredeti kitüntetések, a szmoking vagy zsakett helyett használt egyenruhánál csupán a kitüntetések szalagjai teendők fel.”

Az 1. paragrafus c) pontja lehetővé tette a hagyományosnak mondható chiffre-frakk használatát is, hiszen kimondta, hogy „Németország és Olaszország kivételével mindazon országokban, ahol chiffre-frakk viselete szokásos, külügyi fogalmazási tisztviselők chiffre-frakkot is (zöld frakk bársonygallérral és magyar koronával ellátott, arany gombokkal) a megfelelő alkalmakkor viselhetnek”. A rendelet továbbá minden külföldi alkalomkor megtiltotta a színes díszmagyar és katonai egyenruha viselését, és rendelkezett a tisztletadás (köszöntés) formájáról is. Az a díszmagyar viselése esetében a levett főveggel történhetett meg, tehát nem katonai tisztelgés formájában. Az egyenruha esetében pedig katonai módon kellett megtörténnie.

A rendelet 4. paragrafusa is az egységesítést szolgálta: „Ha a m. kir. külképviseleti hatóságoknál szolgálatot teljesítő fogalmazási karbeli tisztviselők valamely alkalommal hivatalosan, testületileg jelennek meg, úgy csak azok a tisztviselők jelenhetnek meg, akik az arra az alkalomra előírt öltözékkel rendelkeznek.”

A díszmagyar ruha elterjedése a magyar diplomáciai és külügyi gyakorlatban jól tükrözte a két világháború közötti Magyarország belső fejlődési tendenciáit. Az 1920-as években ugyanis a külügyminisztériumban még jóval erősebben éltek a bécsi minisztériumi tradíciók. Nem véletlen, hogy a díszmagyar ruha először csak alternatívaként jelent meg a megszokott ruhákhoz képest. Az 1930-as években azonban a külügyminisztériumot is utolérte a korszakra jellemző magyaros, illetve „magyarkodó” hullám. Ez a trend különösen Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején volt erős, de halála után sem tűnt el. Nem véletlen tehát, hogy egyes diplomáciai állomáshelyeken éppen a díszmagyar vált elsődleges reprezentációs ruhává, igaz, nem túl hosszú időre.

Felhasznált irodalom

- 10.377/1a. számú külügyminiszteri rendelet (1921). *Külügyi Közlöny*, 1921/2.
 75/1b – 1922. számú rendeletet a díszmagyar, katonai egyenruha és chifre-frakknak külföldön való viselése tárgyában (1922). *Külügyi Közlöny*, 2(1).
 229/1 – 1939. számú rendelet a külügyi tisztviselők díszmagyar és egyenruha viselésének szabályozása tárgyában (1939). *Külügyi Közlöny*, 19(1).
- BALOGH-EBNER Márton (2018): A díszmagyar rövid története. *Index*, 2018. június 26. Online: https://index.hu/tudomany/tortenelem/2018/06/26/a_diszmagyar_rovid_tortenete
- Diplomatic Uniforms [é. n.]: *Diplomatic Uniforms – Every Girl’s Crazy ’Bout a Sharp Dressed Man*. Online: <https://adst.org/inside-foggy-bottom/diplomatic-uniforms-every-girls-crazy-bout-a-sharp-dressed-man/>
- F. DÓZSA Katalin (2001): Az udvari díszruha története. In F. DÓZSA Katalin – SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából 29*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 95–104.
- KAUZ, Ralph – Giorgio ROTA – Jan Paul NIEDERKORN szerk. (2009): *Diplomatisches Zeremoniell in Europa und im Mittleren Osten in der frühen Neuzeit*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Online: <https://doi.org/10.1553/oxo022e052>
- STELLER, Verena (2011): Grundlagen diplomatischer Repräsentation um 1870/71: Der Politische Körper des Botschafters. In Verena STELLER: *Diplomatie von Angesicht zu Angesicht. Diplomatische Handlungsformen in den deutsch-französischen Beziehungen 1870–1919*. Paderborn–München–Wien: Ferdinand Schöningh, 29–114. Online: https://doi.org/10.30965/9783657771660_003
- STENZIG, Philipp (2013): *Botschafterzeremoniell am Papsthof der Renaissance. Der Tractatus de oratoribus des Paris de Grassi – Edition und Kommentar*. Frankfurt am Main: Peter Lang. Online: <https://doi.org/10.3726/b18455>
- TOMPOS Lilla (2005): *A díszmagyar – a magyar díszöltözet története*. Budapest: Magyar Mercurius.
- Uniforms diplomatic [é. n.]: *Uniforms, diplomatic*. Online: www.encyclopedia.com/fashion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/uniforms-diplomatic
- ŽOLGER, Ivan (1917): *Der Hofstaat des Hauses Österreich*. Wien–Leipzig: Deuticke.

Horváth Attila

A szovjet megszálló hatóságok nemzetközi jogi vonatkozásai Magyarországon a II. világháború után¹

„Párizst nem láttam még soha, hiszen ott nem jártak hadaink.” (Dolmatovszkij)²

Az Orosz Birodalom már a 19. században is arra törekedett, hogy elfoglalja Kelet- és Közép-Európát.³ A Szovjetunió is folytatta elődje terjeszkedő politikáját. A szovjet vezetés az ország erőforrásainak aránytalanul nagy részét fordította a hadsereg fejlesztésére.⁴ A szovjet alkotmányt is úgy szerkesztették, hogy az ország minél több „tagállamot” be tudjon kebelezni. Mivel az I. világháború végén nem sikerült több országban is „proletárforradalmat” kirobbantani,⁵ Sztálin az 1930-as évek második felében kiadta a parancsot egy támadó hadjáratra való felkészülésre.⁶ 1939. augusztus 19-én, nem sokkal a Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása előtt Sztálin a Politbüro és a Komintern ülésén elhangzott beszédében a következőket

¹ Szimbolikus jelentése volt, hogy a Szovjetunió címerében a földgömb szerepelt.

² ALEXA 2004: 223.

³ Az Orosz Birodalom hódító szándékát Marx és Engels is felismerte: „Lehetséges-e, hogy a gigantikus és felduzzasztott birodalom, amikor már azon az úton van, hogy világbirodalommá váljék, félúton megáll? Még ha akarná is, a körülmények nem engednék. [...] a birodalom szaggatott hullámvonalú nyugati határa, amely nem esik egybe természetes határokkal, kiigazításra szorulna, s kiderülne, hogy Oroszország természetes határa Danzigtól, esetleg Stettintől Triesztig terjed [...]” Lásd *Karl Marx és Friedrich Engels művei* 1964 [1853]: 13.

⁴ KENÉZ 2008: 321.

⁵ 1920-ban megpróbálták elfoglalni Lengyelországot is, ami után megnyílhatott volna az út Németország felé. Lásd KOVÁCS 2006: 168.

⁶ SZUVOROV 2008: 258. 1940 júliusában Molotov – a litván külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során – kijelentette: „Lenin zseniális volt és nem tévedett, amikor arról biztosított bennünket, hogy a II. világháború majd lehetővé teszi számunkra átvenni a hatalmat egész Európában, mint ahogy az I. világháború lehetővé tette a hatalom átvételét Oroszországban.” Idézi SZAHAROV 2000: 165.

mondta: „[...] az elmúlt húsz év tapasztalata megmutatja, hogy az európai kommunista mozgalom békeidőben nem olyan erős, hogy segítségével a bolsevik párt átvehesse a hatalmat. Ennek a pártnak a diktatúrája csak egy nagy háború eredményeként valósulhat meg.”⁷

A szovjet vezetés 1939–1940-ben szinte mindegyik európai szomszédjával szemben területi vitát provokált. Hosszú háborúban stratégiaileg jelentős területeket vett el Finnországtól, megszállta és bekebelezte Litvániát, Lettországot és Észtországot,⁸ hátba támadta Lengyelországot, majd felosztotta Németországgal,⁹ és elragadta Romániától Besszarábiát. Még Törökország irányában is területi igénytel lépett fel. A náci Németország is azért mert agresszorként fellépni, mert meg nem támadási szerződést kötött a Szovjetunióval. Emellett 1941. június 22-ig a Szovjetunió látta el Németországot stratégiaileg fontos nyersanyagokkal, olajjal és élelmiszerekkel. Szovjet segítség nélkül Hitler nem tudta volna az európai kontinens jelentős részét elfoglalni.¹⁰

A II. világháborút lezáró békeszerződések révén ezeket a területeket úgy tartotta meg, mintha azokat nem is a nemzetközi joggal ellentétes katonai agresszió és a Molotov–Ribbentrop-paktum alapján szerezték volna meg, hanem mindig is a Szovjetunióhoz tartoztak volna. Sőt, további területeket (például Kelet-Poroszországot, Kárpátalját) is a Szovjetunióhoz csatoltak. Összesen 400 ezer négyzetkilométert könyvelhetett el Sztálin területi nyereségként.

A Szovjetunió felelősségét a II. világháború kitörésénél és a szovjet fegyveres erők által elkövetett népiirtásokat a nyugati szövetségesek nem firtatták a béketárgyalások során. A balti államokat a szovjetek mint szovjet tagköztársaságokat vonták uralmuk alá, az őslakosság egy részét kitelepítették, deportálták. Az oroszosítási kampány révén a volt lengyel területeken 5 274 000 főről 1962-re 1 430 000 főre csökkent a lengyelek száma.

Bulgáriát, Csehszlovákiát, Kelet-Németországot, Lengyelországot, Magyarországot és Romániát formálisan nem kebeleztek be, de szuverenitásukat megszüntették. Az egyes országok vezetőit Moszkvában nevezték ki, az államigazgatás, illetve a fegyveres erők irányítói mellé „szovjet tanácsadókat” küldtek. A csatlós országok területén a szovjet katonák és pártvezetők úgy közlekedtek, mintha az adott ország is a Szovjetunió része lenne. Ma már közismert Sztálin

⁷ *Novij mir*, (1994), 12. 230.

⁸ BOJTÁR 1989: 35; RAUCH–MISIUNAS–TAAGEPERA 1994: 179.

⁹ KOVÁCS 2006: 168; PACZKOWSKI 1997: 5.

¹⁰ HELLER–NYEKRICS 2003: 326.

kijelentése, amelyet Milovan Đilasnak¹¹ mondott: „Ez a háború eltér a múltbéli háborúktól, ha valaki területet foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti saját társadalmi rendszerét. Ahova hadserege eljut, ott saját rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is volna lehetséges.”¹² Így történt Magyarországgal is.

A Szovjetunió ezért nem csatlakozott a hadifoglyokkal való bánásmódról szóló 1929-es genfi egyezményhez sem. Egyoldalú nyilatkozatként 1931-ben ugyan készítették hadifoglyokra vonatkozó szabályozást, amely elsősorban nem jogszabályokat, hanem propagandisztikus elemeket tartalmazott. Például a hadifoglyok egyenlőségére hivatkozva megtagadták a tisztektől az eltérő bánásmódot.¹³ Néhány nappal azután, hogy a náci Németország hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót, a Népbiztosok Tanácsa titkos rendeletet adott ki a hadifoglyokról. Kérdés, hogy miért kellett ezt a rendeletet titkosítani? Amennyiben komolyan gondolták volna, hogy be fogják tartani, akkor miért nem tartalmazott biztosítékokat, miért nem engedte meg a Nemzetközi Vöröskeresztnek és a semleges országok képviselőinek, hogy ellenőrizzék a hadifogolytáborokat? Egyetlen rendelkezését alkalmazták csak a gyakorlatban, amely az internált polgári személyeket is hadifoglyoknak minősítette. Mintha már ekkor készültek volna a civil lakosság tömeges elhurcolására.¹⁴ A rendelet ezen részét leszámítva tehát egyetlen, a hadifoglyoknak valamilyen jogosultságot adó részt sem tartottak meg. Sztálin utasítására a Vörös Hadsereg egyébként is a tatárookra jellemző hadviselést folytatott. A magukat megadó ellenséges katonák egy részét agyonlőtték, és kifosztották. A parancsnokok beosztottaikkal is embertelen módon bántak. Nem kímélték saját katonáik életét sem. Emellett az elfoglalt területek mind szélesebb körű kizsákmányolására törekedtek. Sztálin ezt a gyakorlatot előre bejelentette a brit kormányknak 1943. június 7-én írt levelében: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott [...], a felelősséget nemcsak a magyar kormányknak, de kisebb-nagyobb mértékben a magyar népnek is viselnie kell.”¹⁵ Molotov Edvard Beneš magyarellenes kijelentésére válaszul, 1943. december 14-én megerősítette: „A magyarokat meg kell büntetni.”¹⁶

¹¹ Milovan Đilas (Gyilas) (1911–1995) jugoszláv kommunista politikus, publicista. 1954-től szembefordult a Tito-féle politikai vezetéssel, 1957-ben bebörtönözték, 1965-ben amnesztiával szabadult.

¹² ĐILAS 1989: 105.

¹³ STARK 2017: 34.

¹⁴ A rendelet szövegét Varga Éva Mária fordítása alapján közli BOGNÁR 2012: 503–507.

¹⁵ Idézi JUHÁSZ 1978: 158.

¹⁶ Idézi GOSZTONYI 1990: 152–153.

A szovjet hadsereg tehát – Sztálin utasítását követve – nem felszabadítóként jött Magyarországra.¹⁷ Erről tanúskodott a szovjet hivatalos szóhasználat is: még a Budapest elfoglalásáért kiadott érem hátoldalán is a „bevétel” szó szerepelt. (Ezzel szemben Prága esetében a „felszabadulás” kifejezést használták.) Százezrével hurcolták el „málenkij robotra” a civil lakosságot is. Körülbelül 600–700 ezer embert, katonákat, civileket, sőt nőket és gyermekeket is elhurcoltak a különböző szovjetunióbéli légerekbe. Egyharmaduk a fogva tartás embertelen körülményei között halt meg.¹⁸ Szemet hunytak afelett, hogy a szovjet katonák brutális módon több százezer nőt – a kislányoktól a 70 évesekig bezárólag és kismamákat sem kímélve – megerőszakoltak.¹⁹ Budapest elfoglalása után Malinovszkij marsall háromnapos szabad rablást engedélyezett katonáinak, amelyet „öntevékenyen” meghosszabbítottak és az egész országra kiterjesztettek.²⁰ A Vörös Hadsereg nyomában a műkincsek elrablásával és a magyar bankok kifosztásával megbízott különleges NKVD/SZMERS-alakulatok jöttek az országba.²¹ Az ellenséges javakat *res nulliusként* kezelték. A szovjetek, azonkívül, hogy behajtották a jótétel és a megszállás költségeit, olyan politikát folytattak, amelyet joggal nevezhetünk fosztogatásnak. Egész gyárakat szereltek le, vasúti kocsikat, közlekedési eszközöket foglaltak le, majd mindezeket egyéb rablott holmikkal együtt a Szovjetunióba szállították. Még az egyszerű kiskatonáknak is lehetővé tették, hogy időnként 10 kilogrammos csomagot küldjenek haza. Vajon honnan lehetett 10 kilós csomagja egy olyan katonának, aki nem kapott zsoldot? A Vörös Hadsereg élelmiszer- és ruházati utánpótlása is folyamatosan akadozott, ezért a szovjet katonák csak a civil lakosság kifosztása révén tudták ellátni magukat.²² A becslések szerint a Szovjetunió 1945 és 1955 között az akkori árfolyamon kb. 14 milliárd dollárt vont ki a megszállt európai szocialista országokból, tehát pontosan annyit, mint amennyit az Amerikai Egyesült Államok a Marshall-tervben részt vevő országoknak adott.²³

¹⁷ Márai Sándor szemtanúként az alábbi módon vélekedett: „Sokak számára, a nácik üldözöttjei számára ez a fiatal orosz egyféle szabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs. Ezt akkor még nem tudták mindenütt.” Lásd MÁRAI 2006: 12.

¹⁸ TÓTH 2001: 562; KORMOS 2001; VARGA 2006.

¹⁹ A nemi erőszak üzenet a legyőzötteknek: nemcsak a házatokat, házatokat, de még az asszonyaitokat, leányaitokat sem tudjátok megvédeni. Ezzel válik teljessé az ellenség megalázása. Lásd PETŐ 1999; 2000: 203; FÖLDESI 2009: 140.

²⁰ KOGELFRANZ 1990: 96.

²¹ NKVD = Narodnij Komisszarat Vnutrennyih Gyel (Belügyi Népbiztosság); SZMERS = Szmerty Meckim Spionam (Halál a kémekre).

²² UNGVÁRY 2005: 282.

²³ MARER 1979: 248.

Magyar állampolgárok többféle módon kerülhettek különböző szovjetunióbéli lágerekbe.

A legnagyobb létszámot az úgynevezett hadifoglyok tették ki, akiknek mintegy egyharmada valójában civil volt.

Kárpátaljáról 20–30 ezer embert hurcoltak el, ugyanis a 4. Ukrán Front november 12-én kiadott, 0036-os számú parancsa utasításba adta, hogy Kárpátalján „számtalan településen katonaköteles magyar és német nemzetiségű személyek élnek, akiket, csakúgy, mint az ellenség katonáit is, le kell tartóztatni és fogolytáborba küldeni”.²⁴

A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottsága 1944. december 16-án utasításba adta, hogy Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén: „Mozgósítani és a szovjetunióbéli munkára kell irányítani az összes 17–44 év közötti német férfit, a 18–30 év közötti német nőket [...]”²⁵ Ennek révén körülbelül 70 ezer németet, illetve német nemzetiségűnek minősítettet hurcoltak el.

A különleges szovjet hadbíróságok még a civil lakosokra is kiterjesztették hatáskörüket, és ezrelv hozták az elmarasztaló ítéleteket, amelyek 10, 20, 25 év letöltendő Gulag-kényszermunkát jelentettek. Ezzel még az úgynevezett hadifoglyoknál is rosszabbul jártak, mert a Gupvinál még rosszabb körülmények voltak a Gulag-táborokban.²⁶ Ezt a gyakorlatot az Ideiglenes Nemzeti Kormány által kiadott rendelet (1.440/1945. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában) után is a fegyverszüneti egyezményre hivatkozva folytatták. Ebben a minden vonatkozásban jogellenes eljárásban a Magyar Kommunista Párt által irányított BM Politikai Rendszeti Osztálya, majd Államvédelmi Osztálya is közreműködött. A PRO, illetve az ÁVO ezzel súlyos jogsértést követett el, hiszen az 1878. évi V. tc. 17. §-a kifejezetten megtiltotta, hogy magyar állampolgárokat más állam hatóságainak kiadjanak.²⁷ A hadbírószági tárgyalások minden vonatkozásban törvénytelen módon zajlottak le. A védelemhez való jogot megtagadták, és az egész tárgyalás egy magyarul alig tudó tolmács közreműködésével, gyorsított eljárásban zajlott le. A végén a tolmács az ujjával mutatta meg, hogy hány évet szabtak ki. A legtöbb esetben a szovjet büntető törvénykönyv hírhedt 58. szakasza alapján hozták meg az ítéleteket.²⁸

²⁴ DUPKA–KORSZUN 1997: 15.

²⁵ DUPKA–KORSZUN 1997: 33–34.

²⁶ BORDI 1995: 64.

²⁷ SZAKÁCS–ZINNER 1997: 178.

²⁸ BOGNÁR [é. n.].

A szocialista tömb országaival folytatott kereskedelemben az árakat mindig a szovjet félnek kedvezően állapították meg. A volt német vagyont és jó néhány vállalatot megkaparintva tulajdonosok lettek, amelyekből aztán „vegyes vállalatokat” hoztak létre.

A szovjet katonai megszállás időszaka a következő szakaszokra osztható.

Harcoló csapatok: 1944. szeptember 22-étől 1945. április 11-éig Magyarország kettős katonai megszállás alatt állt. Folyamatos hadszíntér, harcoló hadseregek összeütközéseinek a terepe volt. A Vörös Hadsereg hadműveletei nyomán jórészt szétesett a korábbi államigazgatás. A front mögötti terület újjászervezése, így az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállításának is a harcoló csapatok minél tökéletesebb ellátása érdekében történt. A szovjet hadsereg az ország összes erőforrását ennek rendelte alá. Már ebben a szakaszban elkezdődtek a szovjet hatóság részéről a megtorló akciók, illetve azok az intézkedések, amelyek a totális diktatúra kiépítését készítették elő.²⁹

Szovjet katonai megszállás (1945. január 2. – 1947. szeptember 15.): A fegyverszünetet Magyarországnak minden megjegyzés és feltétel nélkül alá kellett írnia. (Az 1945. évi V. tc.-kel törvénybe is iktatták.) Ennek alapján Magyarországon a békeszerződés aláírásáig a szovjet hadsereg állományából úgynevezett Szövetséges Ellenőrző Bizottságot hoztak létre, amely ellenőrizte a fegyverszüneti feltételek végrehajtását. Ebben a szervezetben az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság képviselői tulajdonképpen csak megfigyelői státuszt kaptak. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság K. J. Vorosilov, a Vörös Hadsereg marsallja, a Politikai Bizottság tagja korlátlan hatalmú vezetésével működött. A szovjet megszálló hatóság hatáskörrel rendelkezett a kormány tagjai, illetve a köztársasági elnök kinevezése vonatkozásában, a pártok működésének, az újságok kiadásának, a rádióállomások, a posta, a távíró, a távbeszélő működtetésének ellenőrzése, a ki- és beutazások engedélyezése terén. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság szerteágazó feladatait több százezer megszálló katona közreműködésével, központi, kerületi, megyei, városi és üzemi hálózattal, emellett Vorosilov hatalmas irodájának segítségével tudta ellátni, amely 700–800 fővel működött. Még hírszerző és igazgató apparátussal is rendelkezett. Különböző osztályokat, szakszervezeteket, intézményeket állítottak fel, amelyek meghatározott gazdasági, politikai területeket ellenőriztek. A hatalmas hadsereg és apparátus költségeinek fedezetét a magyar államnak kellett állnia,

²⁹ RÉVAI 1991: 12.

amely 1945–1946-ban meghaladta a nemzeti jövedelem 30%-át. Mindemellett a Szövetséges Ellenőrző Bizottság operatív módon is beavatkozott a magyarországi viszonyokba. Kiterjesztette a magyar állampolgárokra a szovjet büntető törvénykönyvet, és az 58. cikkely alapján tömegesen tartóztattak le és ítélték el ártatlan embereket (például Páter Kiss Szalézt³⁰ halálra ítélték, és kivégezték, Kovács Bélát, a Független Kisgazdapárt főtitkárát 1947. február 25-én letartóztatták, és a Szovjetunióba hurcolták).

„Az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalak fenntartására szükséges katonai egységek.” (1947. szeptember 15. – 1955. május 15): A párizsi békeszerződés révén a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hivatalosan megszűnt, és Magyarország elvileg visszanyerte önállóságát. Valójában az ország katonai megszállása tovább folytatódott, hiszen a békeszerződés 22. cikkelyének első bekezdése szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatályba lépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathatott Magyarországon, amelyek biztosították az ausztriai szovjet megszállási övezettel az összeköttetést.³¹ A békeszerződés nem szabályozta, hogy milyen fegyvernemű és létszámú csapatoknak milyen útvonalakat kell biztosítania. Így a szovjet csapatok a nemzetközi jog felhatalmazása alapján jóval nagyobb létszámú katonai egységeket tartottak Magyarországon, mint amilyenekre egyébként az útvonalak biztosítása érdekében szükségük lett volna. Ezt a feladatot ugyanis néhányezres kontingens is megfelelően elláthatta volna. A valóságban azonban ennél jóval nagyobb létszámú, egyes források szerint 4 hadosztálynyi szovjet erő (két lövészhadosztály, egy bombázó- és egy vadászrepülő-hadosztály) állomásozott Magyarországon.³² A szovjet hadsereg elszállásolása, lövő- és gyakorlóterei, repülőterei érdekében laktanyákat, területeket foglaltak le. A tényleges létszámról és a fegyverekről a magyar hatóságok szinte semmilyen tájékoztatást nem kaptak.

Varsói Szerződés: Az Államszerződés a független és demokratikus Ausztria visszaállításáról című okmányt Bécsben, 1955. május 15-én írta alá az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Franciaország és Ausztria külügyminisztere. Az osztrák államszerződés kimondta: „A Szövetséges és Társult

³⁰ Páter Kiss Szaléz László (1904–1946) kapisztránus szerzetes, tanár, népszerű hitszónok. A Keresztény Demokratikus Ifjúsági Munkaközösség alapítója. A gyónási titok vértanúja. A Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke halálra ítélte, és kivégeztette.

³¹ HALMOSY 1985: 84; FÜLÖP 1994; 2021: 399.

³² BALLÓ 2005: 72.

Hatalmak haderőit [...] a jelen szerződés hatályba lépésétől számított 90 napon belül – amennyiben ez lehetséges – Ausztriából ki kell vonni.³³ A négy nagyhatalom erőit gyorsan kivonták. Erre a felek időben felkészültek. G. K. Zsukov marsall, a Szovjetunió honvédelmi minisztere nyílt parancsban hangsúlyozta: „Valamennyi Ausztriában állomásozó szovjet csapatot 1955. október 1-jéig a Szovjetunió területére kell helyezni. A Szovjetunió fegyveres erőinek összlétszámát Ausztriából kivont csapatok létszámával csökkenteni kell.”³⁴

Az osztrák államszerződés életbelépése előtt egy nappal a Szovjetunió – Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság és Románia részvételével – 20 évre szóló barátsági, együttműködési és kötelező segítségnyújtási szerződést fogadtatott el Varsóban. A sietségre azért volt szükség, hogy továbbra is igazolják a szovjet megszállás jogosságát, bár erről a Varsói Szerződés külön nem rendelkezett.

A Varsói Szerződést a szocialista országok hadseregei Szovjetuniónak való alárendeltségét biztosító katonai-politikai eszközként hozták létre, ennek jeleként a szervezeten belül a szovjet tisztek foglaltak el minden fontosabb vezető pozíciót. Egyetlen hadműveleti szempontból jelentősebb beosztásba sem került kelet-európai főtitst. A tagállamok fegyveres erőinek főparancsnoka névleg az egyes tagországok honvédelmi minisztere lett, de hatásköre mindössze arra terjedt ki, hogy az egyesített főparancsnokság utasításait közvetítse saját honvédelmi minisztériumának.³⁵ Valamennyi intézmény közül tehát a hadsereg volt az, amelyet leginkább integráltak a szovjet szisztémába.³⁶

A szovjet propaganda azt hangsúlyozta, hogy a Varsói Szerződést a NATO-ra adott válaszként hozták létre. Lényeges különbség volt azonban a két katonai-politikai szövetség között abban, hogy míg a NATO védelmi katonai politikát folytatott, addig a Varsói Szerződés létrehozásával a Szovjetunió olyan katonai tömb kialakítására törekedett, amely közvetlenül biztosította számára a kiképzett embertartalékok hatalmas tömegeit, új felvonulási területekhez, katonai támaszpontokhoz, raktárakhoz juthatott, amelyeket végül felhasználhatott „szövetségesei” politikai, gazdasági és katonai elnyomásához.³⁷ Ezt már Nagy Imre is felismerte, hiszen így írt erről Snagovban:

³³ HALMOSY 1985: 300; ROSKA 1986.

³⁴ *Szabad Nép*, 1955. augusztus 1.

³⁵ GATI 1991: 160.

³⁶ Érdekes, hogy a szerződés eredeti példányát csak orosz, lengyel, cseh és német nyelven adták ki. Az albánokat, a bolgárokat, a románokat és a magyarokat nem méltatták arra, hogy az általuk is aláírt dokumentumoknak saját nyelvükön is legyen hivatalos (autentikus) szövege.

³⁷ OKVÁTH 2003: 64; KIRÁLY 1995: 235.

„[A] Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovinszta törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő [...] országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra a résztvevő országokra [...] és a szocialista országok egymás közötti viszonya terén a sztálini korszak függőségének és alárendeltségének katonai eszköze.”³⁸

A Varsói Szerződés tagállamainak kijelölt erői a Szovjetunió stratégiai terveinek megfelelően készen álltak Nyugat-Európa lerohanására és számos nyugat-európai város nukleáris eszközökkel való megsemmisítésére. A Német Demokratikus Köztársaság 170 ezer fős hadserege bármikor két órán belül támadást tudott volna indítani, tehát jóval gyorsabban, ahogy azt a NATO vezetői képzeltek. A Kelet-Németországban megtalált iratok szerint 30 nap alatt kellett volna eljutniuk a spanyol határig.³⁹ A szovjet Déli Hadseregcsoportnak alárendelt, silány fegyverzetű, bár meglehetősen nagy létszámú magyar haderőnek az Alpok irányában kellett volna előretörnie. Golyófogóként szolgáltak volna a szovjet elit egységek érdekében.⁴⁰

A szovjetek az 1960-as évek első felében atomfegyvereket is telepítettek Magyarország területére. A hirosimai atombomba erejét többszörösen meghaladó fegyverarzenál egy 1965-ös hadgyakorlat szerint Bécset, Münchent, Veronát és Vicenzát semmisítette volna meg. (Természetesen ezzel Magyarország is nukleáris célponttá vált.)⁴¹

A magyar hadsereget szovjet mintára szervezték át. Át kellett venni a szovjet egyenruhát és fegyvereket is.⁴² A szovjet tanácsadók⁴³ irányítása mellett megjelentek a politikai tiszték és a párhierarchia. A magyar katonai vezetőket szinte kivétel nélkül a Szovjetunióban képezték ki. Megfigyelés alatt tartottak minden párttag és párton kívüli katonát, és jelentést kellett írni róluk a politikai tiszték számára. A harmadik kontrollt a titkosrendőrség biztosította, amely titkos ügynököket és informátorokat épített be minden csapatrészebe, barakkba és hivatalba.

³⁸ Idézi HORVÁTH 2001: 608.

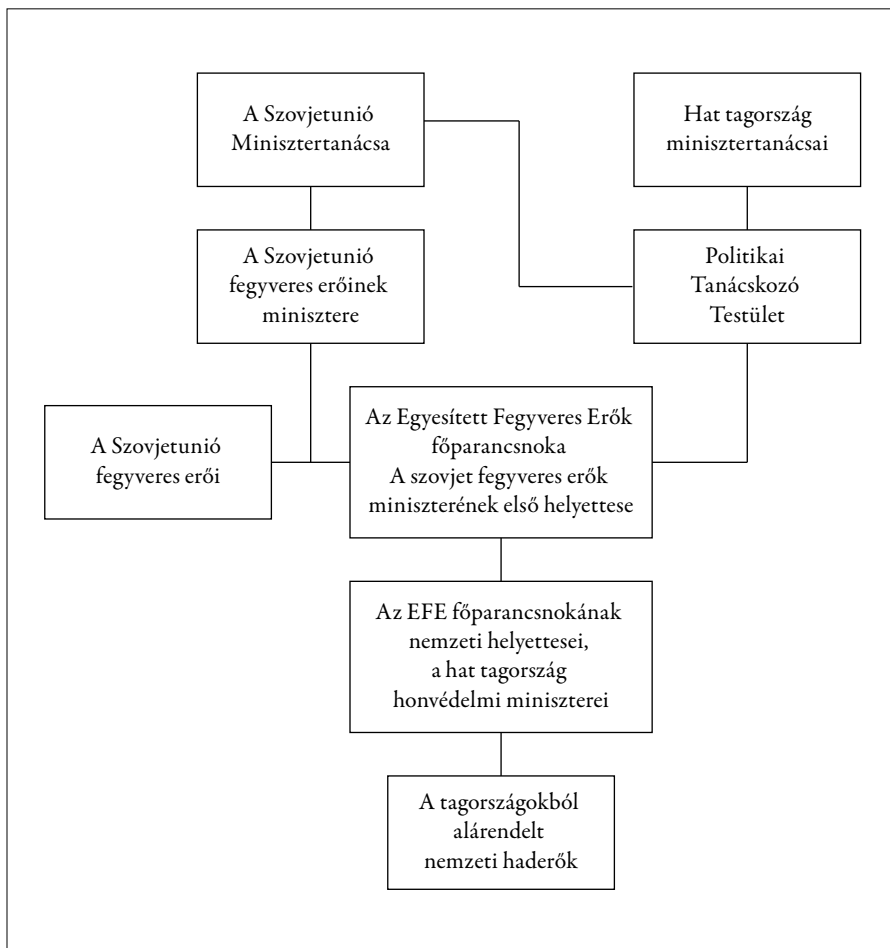
³⁹ JACKSON 1994: 108.

⁴⁰ BALLÓ 2005: 122; OKVÁTH 2006: 34.

⁴¹ MÓZES 2006: 6; VÁNDOR 2009; KIRÁLY 1995: 230–231.

⁴² BACZONI 2008: 5; GOSZTONYI 1991: 103.

⁴³ GERMUSKA 2008: 1465.

1. ábra. *Az Egyesült Fegyveres Erők irányítási rendszere*
 Forrás: saját szerkesztés

A szovjet hadsereg a támadó hadműveleteken túl az egyes szocialista országok meg-
 regulázására is bármikor bevethető volt. Erre már az 1956-os forradalom és szabadságharc
 előtt is készítettek különböző haditerveket.⁴⁴ Az 1956-os forradalom és szabadságharc
 ellen a szovjet csapatok úgy léptek fel mint háborús ellenség ellen.⁴⁵

⁴⁴ KIROV 1996: 123.

⁴⁵ Honvédelmi Levéltár 1956-os gyűjtemény, 4. ö. e. 413–414; HORVÁTH 1996: 101; GYÖRKEI–
 HORVÁTH 2001: 11.

A szovjet megszálló hatóságok

1. táblázat. *Összesített kimutatás az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésében részt vett szovjet egységekről és határátlépésük időpontjáról*

<i>Egység, csoportosítás</i>	<i>Állandó elhelyezési körlet</i>	<i>A harcokszülségbe helyezés időpontja</i>	<i>Az állambatár átlépésének időpontja</i>
2. gépesített hadosztály	Magyarország	október 23. 22 óra	
33. gépesített hadosztály	Románia	október 24. 0 óra 35 perc	október 24. 13–14 órára, Budapeستől délre 15 km-re
128. lövészgárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24. 2 óra 15 perc és 9 óra között
Különleges Hadtest (Lascsenko vezérőrnagy)	Magyarország	október 23. 22 óra	
31. harckocsizó hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	november 1-jére virradó éjjel	november 3. 10 óra
11. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 28-ra virradó éjjel	november 1.
32. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27. 22 óra 15 perc	október 28–29.
35. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Odesszai Kat. Körzet	október 31. 20 óra 45 perc	Románián keresztül november 4-én reggeltől
70. lövészgárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 26.	október 28. 8 óra
60. légvédelmi tüzér hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27. 23 óra	október 30. – november 1.
8. gépesített hadsereg (Babadzsanjan vezérőrnagy)	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 28-ra virradó éjjel	november 2-ra virradó éjjel
17. gépesített gárdahadosztály	Magyarország	október 23. 22 óra 10 perc	
27. gépesített hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27.	október 27. 10 óra
39. gépesített gárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24. 2 óra 15 perc és 9 óra között

<i>Egység, csoportosítás</i>	<i>Állandó elhelyezési körlet</i>	<i>A harckészültségbe helyezés időpontja</i>	<i>Az államhatár átlépésének időpontja</i>
61. légvédelmi tüzér hadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24.
38. összefegyvernemi hadsereg (Mamszurov vezérőrnagy)	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 23. 21 óra 45 perc	október 24.
7. légideszantgárdahadosztály	Szovjetunió, Baltikumi Kat. Körzet	október 19.	november 3. 108. ejtőernyős deszantgárdaezred, 19 óra 30 perc, tököli repülőtér
31. légideszantgárdahadosztály	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 28. 12 óra	október 30. veszprémi repülőtér
117. bombázórepülőgárdahadosztály	Magyarország	október 24-re virradó éjjel, 23 órától	
195. vadászrepülőgárdahadosztály	Magyarország	október 24-re virradó éjjel, 23 órától	
1. vasúti gárdadandár	Szovjetunió, Kárpáti Kat. Körzet	október 27.	október 29.

Forrás: a szerző saját szerkesztése

A magyar ellenállók egyfajta elismerése, hogy Zsukov marsall Budapest bevételeért ugyanazt az „aranycsillagot” kapta kitüntetésként, mint amikor elfoglalta Berlint.⁴⁶ Miután a magyar felkelők ellenállását letörték, és lefegyverezték a magyar hadsereget, az egész ország területére kiterjedően szovjet katonai közigazgatást vezettek be, városparancsnokságok vezetésével járőrtevékenységet folytattak, őrszolgálatot teljesítettek. A KGB magyar állampolgárokat tartóztatott le és hallgatott ki. A magyar hadsereg két ezredének felfegyverzését Kádár Jánosnak külön kérelmeznie kellett.

Ideiglenes megszállás (1957–1991): A szovjet vezetők 1957-ben „legalizálták” a Vörös Hadsereg magyarországi megszálló tevékenységét, ezért 1957. május 27-én a magyar vezetőkkel aláírták azt az okmányt, amely szerint a két kormány „rendezni óhajtván a szovjet csapatoknak a Magyar Népköztársaság területén való ideiglenes

⁴⁶ Kádár János pedig 1964. április 3-án Hruscsovtól megkapta a „Szovjetunió hőse” kitüntetést.

tartózkodásával kapcsolatos kérdéseket” szerződést köt. Az egyezményt az 1957. évi 54. sz. tvr.-tel és az 1958. évi 22. sz. tvr.-tel hirdették ki.⁴⁷ A 19. §-ból álló szöveg tipikus keretjogszabály, amely nem rögzítette⁴⁸ sem a létszámot, sem a fegyvernemeket, sem az állományhelyeket. Ráadásul meghatározhatatlan időre szól, és csak a két fél közös megegyezésével volt felmondható vagy módosítható.

Megnövelték a szovjet csapatok bázisainak számát és létszámát. Csak Budapesten hattal növelték a szovjet használatban lévő katonai objektumok számát. Érdemes összehasonlítani az egyezmény szövegét az Amerikai Egyesült Államok katonai részlegeinek európai állomásoztatásáról szóló megállapodásokkal.⁴⁹ A szovjet csapatok ugyanis a magyar hatóságok tájékoztatása nélkül (például az atomtöltetekről), ingyen használták az épületeket, a 48 ezer hektárnyi területet, a villanyt, a vizet, a fűtést és a csatornahálózatot.

Érdekes epizódra került sor, amikor Hruscsov 1958-ban felajánlotta a szovjet csapatok kivonását. (Miként ez ugyanabban az évben Romániában is történt). A nevezetes, de 1989-ig szigorúan titokban tartott tanácskozásról több változat is fennmaradt. Az egyik szerint Kádár nem késlekedett a válasszal: „jobb lesz így Hruscsov elvtárs, maradjanak a katonáik nálunk [...]” Kádár ugyanis már saját rendszerének stabilitására használta a megszállás tényét.⁵⁰ Hruscsov azonban nem teljesen így idézi fel Kádárral folytatott párbeszédét: „Kádár elvtárs – mondtam –, gondolkodott-e már csapataink magyarországi jelenlétén? [...] Mi az ön megítélésére hagyatkozunk, és bármit megteszünk, amit csak ajánl.” Mire Kádár: „Hruscsov elvtárs, úgy vélem, ezt önök tudják a legjobban eldönteni. Országunkban semmi ellenérzés nincs csapataik itteni jelenlétével szemben. Ezt őszintén mondom.”⁵¹

Gosztonyi Péter szerint viszont Kádár „frappáns” választ adott: „Tudja mit, Nyikita Szergejevics, tartsák maguknál Rákosit, mi meg helyet adunk továbbra is katonáinknak!”⁵²

⁴⁷ Ezek a törvényerejű rendeletek akkor megjelentek a *Magyar Közlönyben*, de később sem a *Hatályos Jogszabályok Gyűjteményében*, sem a *Nemzetközi szerződések 1945–1982* (Budapest, 1985) című kötetben nem adták ki.

⁴⁸ Erről a kérdéstről Budapesten 1958. április 1-jén kormányközi egyezségben szóltak.

⁴⁹ PATAKI 1995; 2000; CSAPODY 1991: 27.

⁵⁰ SIPOS 1990: 14; 1994: 200; BARÁTH–RAINER 2000: 39; SÁGVÁRI 1989: 215.

⁵¹ STROBE 1974: 216.

⁵² GOSZTONYI 1993: 273.

Felhasznált irodalom

- ALEXA Károly (2004): Írók...! Írjatok...! Remekműveket...! In ÖTVÖS István (szerk.): *Variációk. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba: PPKE BTK, 201–242.
- BACZONI Tamás (2008): *Magyar katonai egyenruhák 1945–1956*. Budapest: Zrínyi.
- BALLÓ István (2005): *Fejezetek a magyar katonai múlt történetéből*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- BARÁTH Magdolna – RAINER M. János szerk. (2000): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991*. Budapest: 1956-os Intézet.
- BOGNÁR Zalán (2012): *Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon. 1944–1945*. Budapest: Kairosz.
- BOGNÁR Zalán [é. n.]: *Malenkij robot avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra*.
Online: www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/malenkij_robot/pages/004_Malenkij_robot.htm
- BOJTÁR Endre (1989): *Európa megrablása*. Budapest: Szabad Tér.
- BORDI Imre (1995): *A GULAG rabja voltam*. Székesfehérvár: Történelembarátok Köre.
- CSAPODY Tamás (1991): A szovjet katonatársadalom a brezsnyevi időkben. *Társadalmi Szemle*, 46(3), 25–32.
- ĐILAS, Milovan (1989): *Találkozások Sztálinnal*. Ford. Radics Viktória. Budapest, Magvető.
- DUPKA György – Alekszej KORSZUN (1997): *A „Malenykij Robot” a dokumentumokban*. Ungvár–Budapest: Intermix.
- FÖLDESI Margit (2009): *A szabadság megszállása. A megszállók szabadsága*. Budapest: Kairosz.
- FÜLÖP Mihály (1994): *A befejezetlen béke*. Budapest: Héttorony.
- FÜLÖP Mihály (2021): Második Trianon? In BARNA Attila (szerk.): *Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma*. Budapest, Ludovika, 519–535.
- GATI, Charles (1991): *Füstbe ment tömb*. Ford. Zala Tamás. Budapest, Századvég.
- GERMUSKA Pál (2008): Szovjet tanácsadók magyar hadiipari vállalatoknál az 1950-es években. *Századok*, 142(6), 1465–1481.
- GOSZTONYI Péter (1990): *Vihar Kelet-Európa felett*. Budapest: Népszava.
- GOSZTONYI Péter (1991): A szovjet csapatok Magyarországon (1945–1955). *Hadtudomány*, 1(2), 101–105.
- GOSZTONYI Péter (1993): *A magyar Golgota. A politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1849-től 1963-ig és egyéb korráji történetek*. Budapest: Százszorszép.
- GYÖRKEI Jenő – HORVÁTH Miklós (2001): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest: H&T.
- HALMOSY Dénes szerk. (1985): *Nemzetközi szerződések, 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Budapest: KJK–Gondolat.
- HELLER, Mihail – Alekszandr NYEKRIC (2003): *A Szovjetunió története*. Ford. Kiss Ilona. Budapest: Osiris.
- HORVÁTH Miklós (1996): Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. Szovjet csapatok Magyarországon 1956. *Múltunk*, 41(3), 101–122.
- HORVÁTH Miklós (2001): Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114(4), 600–625.
- JACKSON, James (1994): A harmadik világháború titkos terve. *Valóság*, 37(11), 108–112.
- JUHÁSZ Gyula szerk. (1978): *Brit–magyar titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth.
- Karl Marx és Friedrich Engels művei* (1964) [1853]. IX. Budapest: Kossuth.
- KENÉZ Péter (2008): *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Budapest: Akkord.

- KIRÁLY Béla (1995): A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- KIROV, Alekszandr (1996): Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon. 1956. In GYÖRKEI Jenő – HORVÁTH Miklós (szerk.): *Szovjet katonai intervenció 1956*. Budapest: Argumentum.
- KOGELFRANZ, Siegfried (1990): *Jalta öröksége – Az áldozatok, és akik megúszták*. Ford. Gadó György. Budapest: Független Kiadó.
- KORMOS Valéria szerk. (2001): *A végtelen foglyai: Magyar nők szovjet rabságban, 1945–1947*. Budapest, XX. Század Intézet – Kairoosz.
- KOVÁCS István (2006): *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói*. Budapest: Európa.
- MÁRAI Sándor (2006): *A forradalom előéretete. 1956 Márai Sándor írásainak tükrében*. Budapest: Helikon.
- MARER, Paul (1979): East-European Economies: Achievements, Problems Prospects. In Teresa RAKOWSKA-HARMSTONE – Andrew GYÖRGY (szerk.): *Communism in Eastern Europe*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- MÓZES Miklós (2006): Tizenöt éve mentek el a szovjet megszállók. *Magyar Nemzet*, 2006. július 19. 6.
- OKVÁTH Imre (2003): A Varsói Szerződés és a magyar forradalom. In HORVÁTH Miklós (szerk.): *„Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*. Budapest: Hadtörténeti Múzeum, 61–74.
- OKVÁTH Imre (2006): A magyar hadsereg háborús haditervei 1948–1962. *Haditörténelmi Közlemények*, 119(1), 34–53.
- PACZKOWSKI, Andrzej (1997): *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989*. Ford. Pálfalvi Lajos. Budapest: 1956-os Intézet.
- PATAKI István (1995): „Egyszemélyek” a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról. *Múltunk*, 40(3), 123–158.
- PATAKI István (2000): A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok létszáma, állomáshelyei és teljes kivonása. *Múltunk*, 45(2), 222–252.
- PETŐ Andrea (1999): Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 41(1–2), 85–107.
- PETŐ Andrea (2000): Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed*, 8(3–4), 203–220.
- RAUCH, Georg von – Romuald J. MISIUNAS – Rein TAAGEPERA (1994): *A balti államok története*. Ford. Pálvölgyi Endre, Bojtár Péter. Budapest: Osiris.
- RÉVAI Valéria szerk. (1991): *Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése*. Budapest: Zrínyi.
- Roska István szerk. (1986): *A Varsói Szerződés szervezete, 1955–1985. Dokumentumok*. Budapest: Kossuth.
- SÁGVÁRI Ágnes (1989): *Mert nem hallgathatók. Egy jó házból való pártmunkás emlékei*. Budapest: Pallas.
- SIPOS Levente (1990): Miért ragaszkodott Kádár János a szovjet csapatokhoz? *Ring*, 1990. július 4. 14.
- SIPOS Levente (1994): Félelem a szabadságtól. Miért nem engedte kivonulni Kádár a szovjet csapatokat? In KATONA Imre József (szerk.): *Száz rejtély a magyar történelemben*. Budapest: Gesta.
- STARK Tamás (2017): Magyar (hadifoglyok a Szovjetunióban. In KINCSES Katalin Mária (szerk.): *Elburcolva – távol a hazától*. Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- STROBE, Talbott szerk. (1974): *Khrushchev Remembers: The Last Testament*. Boston: Little Brown.
- SZAHAROV, Andrej (2000): *Az orosz történelem új terminológiája*. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet.

- SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor (1997): *A háború „megváltozott természete.” Adatok, adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest: [k. n.].
- SZUVOROV, Viktor (2008): *Az M-nap. Ki kezdte a II. világháborút?* Ford. Titkos Borbála. Budapest: Kairosz.
- TÓTH István György szerk. (2001): *Millenniumi magyar történet.* Budapest: Osiris.
- UNGVÁRY Krisztián (2005): *Budapest ostroma.* Budapest: Corvina.
- VÁNDOR Károly (2009): *Légi erő társbérletben, avagy a szovjet légierő és légvédelem története Magyarországon és Ausztriában 1944–1991.* Budapest: VPP.
- VARGA Éva Mária szerk. (2006): *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953).* Moszkva–Budapest: ROSSZPEN-MKTTK.

Joó András

A Délkelet-Európa felé folytatott brit politikai hadviselés szempontjai és működési keretei 1942-ben

A II. világháború során addig még nem látott szervezethez és technikai háttérrel folyt a pszichológiai hadviselés. A hatékony propagandatevékenység célkitűzéseiben, módszereiben ugyanakkor már a 20. század első felében is lényeges szemléletbeli változások következtek be. Az I. világháború végkifejletéből szintén igen sokan vonták le azt a következtetést, hogy nem is lehetséges sikeres háborút vívni, ha a lövészárkok véres küzdelmei mellett egy hadviselő fél alulmarad abban a harcban, amelyet papírral és nyomdafestékkal vagy utóbb már az éter hullámain vívnak.¹

A politikai és pszichológiai hadviselést olyan területnek tekinthetjük, ahol az összehangoltság és a következetesség egyre fontosabb erénynek bizonyult, ezek azonban nem jutottak mindig érvényre. Összességében a katonai helyzettől is függő, de mindig a hadviselők általános céljainak alárendelt háborús tevékenységről volt szó, amelynek legfőbb eszköze a propaganda volt, vagyis a kommunikáció olyan tervszerűen vezetett formája, amely adott (baráti vagy ellenséges) célközönség felé irányult. A propaganda az érzelmekre, a meggyőződésre és a lelkiállapotra egyaránt hatást kívánt gyakorolni.² A sikeres propagandatevékenység más célokat, így például a hatékony diverzáns akciók szervezését, a hírszerzési csatornák kiépítését vagy a fegyverszüneti megállapodások elérését is támogathatta. A hírek, álhírek, valamint különböző, hatásosnak ítélt politikai üzenetek megalkotására és közvetítésére mozgósított személyi állomány (amelynek összetétele vegyes, segítőit és munkatársait illetően részben nemzetközi is volt) többször változó szervezeti keretek közt tevékenykedett. Egyúttal bizonyos, adott országra jellemző szemlélet is meghatározta a propaganda jellegét. A britek magát a szót nem kedvelték, a kedvező országimázs építését kifejező „projection of Britain” kifejezéssel szívesebben éltek.³ Az amerikai OSS (Office of

¹ SIPOS 2002: 86–87.

² LINEBARGER 1948: 28, 38–39.

³ PÁL 2004: 344.

Strategic Services) olyan titkosszolgálati szervezet volt például, amely hosszabb múltra egyáltalán nem tekinthetett vissza, és többféle tevékenységet végzett egyszerre, felettből (néha túlzottan) ambiciózus célkitűzésekkel. A propaganda volt ennek a fiatal szervezetnek is az egyik feladata, azonban e tevékenységet hamar kivonták felelősségi köréből.⁴ Fontos volt a háborús ellenfelek táborának bomlasztása, belső erejük megtörése, így e tevékenység szükségképp diverzáns jellegű is volt, s egyben elválaszthatatlan a titkosszolgálati szervezetektől. Miközben a nyílt (hivatalos minősítésű) hírközlés (például a BBC) úgynevezett „fehér” propagandának minősült, addig sok titkos rádióadó vagy röpcédulákat gyártó központ működött igen autonóm módon, ami a „fekete” propaganda megjelölést kapta.⁵

A tengelyhatalmak úgynevezett kisebb szövetségeseinek, így különösen Magyarországnak és Romániának a háborús céljai markánsan eltértek, sőt területi vitájukból eredően egymással homlokegyenest szemben is álltak, a velük kapcsolatos szövetséges (angolszász) célkitűzések azonban mégis igen hasonlóak voltak: ezen államok mielőbbi leválasztása Németország oldaláról, de legalábbis háborús részvételük jelentős csökkentése. Az egyes országokkal szembeni propaganda élhetett a kecsgetetés vagy a megfélemlítés eszközeivel. A propagandát egyúttal alá kellett rendelni magasabb, a szövetségesi viszonyt is érintő szempontoknak. A politikai hadviselés eredményessége erősebben függött annak szervezeti kereteitől, valamint a hadi események alakulásától, továbbá még attól is, hogy milyen személyi és tanácsadói háttérrel lehetett dolgozni.

A szervezeti háttér

A brit politikai hadviselés és az azt támogató propaganda legfontosabb (de korántsem egyedüli) szervezete a Political Warfare Executive (PWE) lett. Leginkább szabatosnak tűnő magyar fordításban: a Háborús Hadviselés Igazgatósága, amelynek élén egy külügyminisztériumi hierarchiába tagolódo főigazgató, a Director General állt. A propagandával foglalkozó elődszervezeteknek más államhatalmi szervekkel történő gördülékeny együttműködése kezdetben nem volt megoldott, így a PWE 1941-es létrehozása jelentős javulást eredményezett a korábban tapasztalható zűrzavarhoz képest.⁶ Az intézményi viszonyok voltaképp csak 1941 őszére kezdtek

⁴ *War Report Office of Strategic Services (OSS)* 1949: 10–11.

⁵ STEFANIDIS 2012: 1–2, 31–32.

⁶ A PWE formálisan 1941. szeptember 20-án jött létre, voltak közvetlen és 1918 előtti időre is visszanyúló intézményi előzményei. Lásd TAYLOR 2005: 7–8.

konzolidálódni, ráadásul az új szervezet, a PWE kezdeti működésével a parlamentben és a kormányban nem mindenki volt elégedett. A szervezetet 1942 márciusától Robert H. Bruce Lockhart⁷ irányította főigazgatóként, egyúttal a Foreign Office helyettes államtitkári minőségében is. A bürokratikus rendszer végre egyszerűsödni látszott ekkor, s 1942 elejére sikerült megfelelő irányítási struktúrát kialakítani, az addigi három minisztérium helyett már csak kettőnek a felügyelete alatt (később a külügyminisztérium vitte a prímet az ugyancsak illetékes Tájékoztatási Minisztérium [Ministry of Information] mellett).⁸

1940-ben új, Churchill által igen erősen támogatott szervezet jött létre, a Special Operations Executive (Különleges Műveletek Igazgatósága), az SOE (amely a fedését is szolgáló Gazdasági Hadviselés Minisztériumának, a Ministry of Economic Warfare-nek az irányítása alatt működött). Az SOE 1942 elejéig nagyrészt propagandatevékenységgel foglalkozott, de beleolvastották korábban más minisztériumok vagy szervezetek egyes nagyobb önállósággal működő részintézményeit is, így például a diverzáns akciókért és propagandaműveletekért egyaránt felelős D szekciót, amely előzőleg a komoly múltra visszatekintő Secret Intelligence Service (MI6) titkosszolgálati szervezetének képezte integráns részét. Ezután a versengő szervezetek, különleges szolgálatok, valamint az őket irányító három minisztérium rivalizálása és kompetenciaharca közepette eluralkodott a káosz, ami a hatékonyságra is rányomta a bélyegét, pedig 1941 őszeig a propaganda, a diverzáns akciók és a lélektani hadviselés volt az a terület, ahol a britek addigi szorult, magányos és védekező pozíciójukból kitörhettek volna. Így aztán egyelőre nem sok remény mutatkozott arra, hogy az SOE betöltse Churchill által hangsúlyozott küldetését, vagyis a Hitler uralta Európa „lángba borítását” (*setting Europe ablaze*).⁹

A háború kitörése, a német vezetés olykor igen váratlan döntései, a szovjetek kiszámíthatatlansága, majd 1941 nyarától sokáig kétségesnek tűnő ellenállási képessége, az olykor meglepő fordulatok, továbbá az Egyesült Államok jó darabig tartó passzivitása miatt is, a politikai hadviselés és a propaganda szempontjait Londonban rendszeresen át kellett értékelni. Churchill miniszterelnöki kinevezése végleg lezárta a korábbi megbékéltetési politikába (*appeasement*) és a kulisszák mögötti egyezkedésekbe vetett csalóka illúziók korszakát. Mindemellert a pártküzdelmeken felülemelkedni kívánó háborús egységkormány sem maradt mentes a belső személyi

⁷ Sir Robert Hamilton Bruce Lockhart (1887–1970) diplomata, újságíró és tapasztalt hírszerző. Évekig szolgált Oroszországban, majd a Szovjetunióban, ahol letartóztatták és elítélték, utóbb fogolycsere révén elengedték. Jól ismerte Közép-Európát, Prágában is volt diplomáciai beosztásban.

⁸ LOCKHART 1947: 152–153; STEFANIDIS 2012: 9–10.

⁹ STEFANIDIS 2012: 4, 6–9.

és ideológiai összeütközésektől, ami a politikai természetű manővereknek egyáltalán nem szolgált kedvező háttérül.

A háborút közvetlenül megelőzően, majd annak első éveiben a minisztériumok hatáskörén és a szervezeti kereteken többször is változtattak – egyáltalán nem mindig jól. Komplex szervezeteket hívtak életre így, de fogalmazhatnánk úgy is, hogy a politikai és pszichológiai hadviseléssel, titkosszolgálati munkával, valamint diverzáns akciókkal foglalkozó szervezetek sajátos „olvasztótégléi” jöttek létre. Az újabb szervezetek is bonyolult bürokratikus hierarchiába tagolódtak. A PWE elődszervezetei közül ki kell emelni egy, a müncheni egyezmény időszakában létrejött, ellenséges államokba irányuló propagandával foglalkozó különleges ügyosztályt (Department of Propaganda to Enemy Countries), amely a Tájékoztatási Minisztériumhoz tartozott, azonban az útmutatást és a direktívákat egyre inkább a Foreign Office részéről nyerte. Földrajzilag is diszlokált személyi állományának egy része Londonban, az Electra House nevű ismert épületben dolgozott, a titkosabb tevékenységet pedig vidéken (Woburn Abbey) végezték. A szervezetre az előbb említett épület alapján utóbb már csak Electra House-ként vagy egyszerűen EH-ként utaltak. Az EH lényegében a Foreign Office Politikai Hírszerző Ügyosztályának a közvetett felügyelete alatt állt, 1940-től pedig az SOE része lett, SO1 (Special Operations 1) megjelölés alatt.¹⁰

A PWE esetében, ahogyan az SOE-nél is, sajátos „öszvérszervezetről” volt tehát szó, amely a BBC európai szekcióit, a Tájékoztatási Minisztérium (MOI) külföldi propagandával foglalkozó osztályait, valamint a Különleges Műveletek 1 (SO1) néven a teljes SOE (Special Operations Executive) szervezet egyik felét magába tömörítő „konglomerátum” lett. Az eredeti SOE szervezet másik fele, tehát az SO2, az említett MI6 D szekciójából alakult, amelynek korábban szintén voltak propagandával kapcsolatos feladatai.¹¹ Már e szervezeti keret kapcsán rengeteg probléma vetődött fel. Végül a PWE a brit külügy (Foreign Office) rejtett osztályaként működött az említett Politikai Hírszerző Ügyosztály, a Political Intelligence Department (PID) keretein belül, 1942 után pedig már szinte teljesen a külügyminiszter irányítása alá került. A fedőszervezetként is szolgáló PID lassan kiüresedett, mivel 1943 áprilisában Research Department néven megint új szervezet jött létre a külügyi struktúráján belül (a háború után végül egyikük sem maradt fenn hosszabb ideig). A Research Department a korábban az oxfordi Balliol College-ban működő Foreign Research and Press Service-ből (Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat) alakult meg. Az Oxfordban működő eredeti szervezet irányítója a kiváló történész,

¹⁰ BROOKS 2007: 11–14.

¹¹ TAYLOR 2005: 8.

Arnold Toynbee volt. Az a törekvés érvényesült, hogy – a hatékony propaganda számára egyébként nélkülözhetetlen – hírszerzés, hírfeldolgozás és maga a politikai hadviselés szervezetenként is különüljön el egymástól. A PWE (amely tehát az SOE propagandaszervezetéből, az SO1-ből alakult) a propaganda különféle területeinek egységes szervezetévé vált, miközben a hírszerzés más szervezetek, így elvileg az SOE feladata maradt. Az átfedések azonban nem szűntek meg, így a szervezetek közt további együttműködés volt szükséges. Minden összefüggő területen előbb-utóbb a Foreign Office vált „karmesterré”, és 1943-ra az SOE titkos diplomáciai lépéseinél és valamennyi politikai természetű manőverénél át is vette az irányítást. Ez azonban már a háborúnak arra a szakaszára esett, amikor a szövetségesek győzelme egyre közelebb került, gyorsabb döntésekre volt szükség, és Németország szövetségeseinek kapitulációja is sokkal valószínűbbé vált. Mindemellett gyakori megfontolás tárgya lett az is, hogy a szovjetek jövő, háború utáni helyzete szempontjából az épp aktuális propagandában vagy a titkos diplomácia szintjén megfogalmazott üzenetek milyen hatást gyakorolnak általában, s miképp reagál rájuk Moszkva. Ennek következtében igen eltérő lehetett például a későbbi szovjet érdekszférából még egy ideig kivonhatónak tűnő Magyarország, illetőleg az ebben a vonatkozásban brit szempontból már igen korán (1943 tavaszán) leírt Románia megítélése, amelyről viszont korábban úgy vélték, hogy megfelelő politikai üzenetekkel igen hamar a németek ellen fordítható.¹²

Az SOE-re, amelyet együttműködésre és a propaganda terén korábban élvezett nagy fokú önállóságának feladására szorítottak Londonból, alighanem találó volt az a megállapítás, amelyet a már említett Bruce Lockhart vetett papírra a háború után: „titkosszolgálataink technikai dolgokban a legjobbak a világon, de politikai tekintetben nem ritkán nagyon is tévútra siklanak.”¹³ A hadvezetéstől is elvileg független SOE sokszor nem igazodott az amúgy a hadszínterek változó kívánalmait követő politikai és katonai döntésekhez. A háttérben a kormány személyi és ideológiai ellentétei szintén meghúzódtak. Az SOE-t felügyelő (és elvileg irányító) Gazdasági Hadviselés Minisztériumában (Ministry of Economic Warfare, MEW) a vágyak és a realitások határait szem elől tévesztették, és az érzékelhető balfogások miatt kezdték már azt a „Vágyálmok Minisztériuma” (Ministry of Wishful Thinking) néven emlegetni. A PWE és az SOE 1942 nyarára észszerű változtatások és a földrajzi szempontok alapján már világosabb keretek közt tudta végezni feladatait. Ez azt jelentette, hogy minden külföldi propagandatevékenység irányítása

¹² STEFANIDIS 2012: 5, 10, 13, 25, 27, 29; STAFFORD 1983: 175–177, 179. A Foreign Research and Press Service-ről lásd BÁN D. 1996: 15; BARTA 2018: 38.

¹³ LOCKHART 1947: 130.

Londonhoz és a PWE felelősségi körébe tartozott, amely azonban külföldön mindenütt az SOE korábbi szervezetére és személyi állományára támaszkodott, önálló felépítményt nem is hozva létre. A propagandaanyagok elkészítése és az előzetes szempontok lefektetése a londoni központban folyt tehát, a kész anyagok további terjesztése viszont az SOE-ra tartozott (és itt a rejtett kommunikáció különböző formáira, valamint a „fekete” propagandára, illegális rádióadókra kell gondolni, nem pedig a BBC adásaira vagy olyan közlésekre, amelyek világosan és nyíltan „Őfelsége Kormánya” véleményeként voltak felfoghatók).¹⁴

A brit propaganda lehetőségei és legfőbb szempontjai Délkelet-Európa felé

A döntéshozatal a szervezeti összetettség mellett többszereplős és kollektív felelősségen nyugvó volt, bár a Foreign Office szerepe idővel nagyon megerősödött, és ugyancsak döntési kompetenciával rendelkezett a vezérkar is. A BBC európai adásait a PWE direktívái alapján készítették, azonban a rádióadások nem mindig követték a kiadott útmutatásokat, amelyek természetesen nem csupán a rádióra, hanem minden egyéb úton terjesztett propagandára is vonatkoztak. A rádióműsorok szerkesztői – a háborús viszonyok ellenére is – jelentős önállóságot élveztek.¹⁵ Délkelet-Európában 1941-ig több lehetőség mutatkozott még a rejtett propagandára, főképp Magyarországról (Teleki idejében, ekkor még Budapesten az MI6 D szekció révén) és Jugoszláviából, azonban e tevékenységeket (a személyi állománnyal együtt) utóbb sietve kellett átvezényelni teljes biztonságot nyújtó helyekre, amelyek ekkor már döntően a kontinensen kívülre estek, Magyarországot, Romániát és Bulgáriát illetően egészen bizonyosan. Létrejött (ekkor még az SO1 keretben) az SOE kairói regionális főparancsnokságán a Balkáni Regionális Szekció (amely erős irányító szerepbe került Londonnal szemben is, például jó darabig alá tartoztak a magyar ügyek is). A fentebb mondottak alapján e szekció irányítása 1942 elejétől immár a PWE fennhatósága alá került, Ralph Murray¹⁶ irányítása mellett. Murray helyettese Elisabeth Barker¹⁷ lett, aki évtizedek múltán, történészként

¹⁴ BROOKS 2007: 17–19; STEFANIDIS 2012: 5, 8–9, 11.

¹⁵ BARKER 1979: 413; PÁL 2004: 343.

¹⁶ Sir Francis Ralph Hay Murray (1908–1983) újságíró, rádiós szerkesztő, diplomata és hírszerző. Dolgozott az EH-nál, a földalatti propaganda irányításával foglalkozott. 1949-től, egyúttal működve az MI6 vezetésével, a szovjet- és kommunistaellenes propaganda irányítója volt.

¹⁷ Elisabeth Barker (1910–1986) újságíró, köztisztviselő, történész, 1934-től a BBC munkatársa. Jól ismerte a Balkán és Közép-Európa viszonyait, a térségben több utazást tett, jártas volt a hírelmzésben. Lásd a vele készült rövid *oral history* interjút működéséről: BBC 2019.

egy budapesti konferencián tekintett vissza egykori működésére. Mindketten, már korábban is együtt dolgozva, Magyarország felé is szorgalmazták a propaganda erősítését, abban a vonatkozásban különösen, hogy a magyar elit angolbarát tagjait nagyobb aktivitásra serkentsék. Ennek a koncepciónak a jegyében tevékenykedett később a történész C. A. Macartney is a BBC-nél. A Kállay-kormány idején azonban végül vehemens hangvételű, a legkevésbé sem megértő adásokra került sor, különösen a Londonból sugárzott külön rádióállomás, a „Magyar Nemzet Rádiója” révén.¹⁸ Ebben politikai megfontolásoknak volt szerepe, ugyanis a csehszlovák emigráció vezetői reflektáltak a brit rádióadásokban megfogalmazott, a magyarokkal szemben túlzottan is megértőnek látszó üzenetekre. A csehszlovákok azt is el szeretnék volna érni, hogy Károlyi Mihály is megszólalhasson a BBC-ben (ő azonban 1944 januárjáig nem kapott erre lehetőséget). Macartney műsorait 1943 augusztusában végül leállították. Itt hozzátéhető mindezekhez, hogy Bruce Lockhart, a PWE főigazgatója rendszeresen látogatta az emigráns Edvard Beneš, akinek propagandaügyekben adott tanácsait – mint utóbb írta – sokszor „felbecsülhetetlennek” találta. A PWE vezetője háborús emlékirataiban ehhez azért még iróniával hozzáfűzte (a tekintélyes angol történészre és politikusra, Herbert Albert L. Fisherre hivatkozva): Csehszlovákia volt az első állam a világon, amelyet „a propaganda hozott létre”.¹⁹

Az úgynevezett Köztes-Európában fekvő országokat érintő propagandánál a szovjet érdekekre is tekintettel kellett lenni, Moszkvával azonban ezen a téren legfeljebb névleges és alkalmi kooperáció jött létre. Ivan Majszkij londoni nagykövettel (Eden brit külügyminiszter jóváhagyásával) Bruce Lockhart megpróbálta lefektetni az együttműködés alapjait. A szovjet diplomata azonban csak annyit mondott, hogy London a „baloldali propagandát” hagyja rájuk, ők meg foglalkozzanak inkább a német jobboldallal vagy a katonatisztekkel. A délkelet-európai országokba sugárzott forradalmi lázadásokra buzdító szlogenek jobbra – ahogyan a PWE vezetője maga fogalmazott – a sajtós „halovány rózsaszín” brit szocializmus felfogását tükrözték. 1943-tól viszont a német propaganda sikerrel építette meggyőző érvelését arra, hogy az angolszász hatalmakkal szemben Moszkva válik Európa urává.²⁰

Az 1930-as évek közepétől Délkelet-Európa kevésbé fontos, gazdaságilag is egyre inkább leírt térségnek számított brit szempontból.²¹ A terület a háború idején mégis

¹⁸ STEFANIDIS 2012: 25–26; BARKER 1979: 411–435. A konferenciára 1978 novemberében került sor, lásd FEKETE–GYARMATI 1979: 552–561; A Magyar Nemzet Rádiója (más néven: Radio Petőfi) Londonból sugározta adásait. BECKER 2017: 7–8, 25 (24. sz. jegyz.), 18.

¹⁹ LOJKÓ 1999: 49–50; LOCKHART 1947: 130.

²⁰ LOCKHART 1947: 134.

²¹ STEFANIDIS 2012: 35; RÁNKI 1981: 328–336, 340–350.

felértékelődött, amiatt, hogy gyengíteni kellett a régió még szuverén országainak együttműködését a német hadigépezettel. Ahogyan azonban brit szempontból a helyzet tovább romlott, és Hitler egész Európát uralma alá vetette, a válasz „pánikszerű” volt, és – amint Elisabeth Barker fogalmazott – teljesen „hiányzott a legfelső döntés” a szükséges „prioritásokról”, a britek tevékenysége így 1941 elejéig a térség irányában felettebb improvizatív volt.²² A háború későbbi menete során felmerült, hogy a Balkánon kezdeményezett jelentősebb katonai akció által lehetne elérni, hogy a tengely szatellitállamai faképnél hagyják német szövetségésüket, de valójában a balkáni partraszállás 1943 késő ősztől már nem szerepelt többé a napirenden, s igazán komolyan voltaképp addig se, noha Churchill felettebb gyakran játszott el ezzel a gondolattal. Az amerikaiak azonban egyáltalán nem voltak hajlandók a nyugati partraszállás ügyét háttérbe szorítani.²³ A végül illúziókká váló elképzelések abból is eredtek, hogy a brit politika teljesen és előre nem kívánt arról lemondani, hogy némi politikai jóindulat, továbbá a térség népeinek buzdítgatása által presztízst és befolyását a Balkán egyes országai felett – legalább névleg – még megőrizze. Nem vették azonban kellően figyelembe, hogy az egyes országoknak voltak saját, olykor igencsak létfontosságúnak érzett háborús céljaik, így például az úgynevezett szatellitek leválása jelentős kockázatokkal járt, cserébe pedig London nem tudott mit felajánlani konkrét segítség formájában. A propaganda alapproblémája is az volt, miként hangolhatók össze a külső (brit) érdekek és az ellenállásra, a német szövetségtől való elszakadásra ösztönzötték saját hazafias megfontolásai. Mindez érvényes volt abban a tekintetben is, hogy az adott nemzeti ellentétek kiküszöbölése (így a román–magyar ellentété) a szövetségeseket esetleg nagyban segíthette volna is, de sem erre, sem arra nem mutatkozott esély, hogy az angol–amerikai szövetségesek nagyobb védelmet nyújthassanak, mint azt később teheték Olaszország esetében, ahol 1943 során az úgynevezett „csigaoffenzíva” lassú előrehaladása jobbra csak elkedvetlenítő hatást gyakorolt.²⁴

Egy fontos, 1942-es londoni memorandum szerint Erdély politikai és katonai értelemben az egyetlen „aduász” maradt brit kézben (*trump and only card in our hands*) Románia befolyásolására.²⁵ A mérlegelt szempontok szerint, ha Észak-Erdély Romániához való visszatérését nyíltan támogatják, az a magyarok rokonszenvét ugyan kizárta volna, de ezt a kisebbik rossznak ítélték, feltételezve, hogy a román kiugrást szinte

²² BARKER 1976: 4–5, 45–46.

²³ JOÓ 2008: 136–146, 163.

²⁴ STEFANIDIS 2012: 42, 49–50.

²⁵ The National Archives (továbbiakban: TNA) FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Bruce Lockharthoz (Memorandum), 1942. március 15., illetve TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Glenconnerhez, 1942. március 15., valamint Glenconner Murrayhez, 1942. március 18. A levelek melléklete négyrészes memorandum, 1942. március 13.

azonnal követték volna a magyarok. Murray egy hónappal korábban a PWE-t igazgató Bruce Lockhartnak a lényegét e téren a következőképpen emelte ki: „Azt javaslom, hogy akármit mondunk, bármennyire is homályosan, annak valamiképp utalnia kell Románia nyugati hatáira.” A BBC román adásaihoz szánt direktívába e szempontok korábban bekerültek már.²⁶ Az „Angol Rádió” hullámhosszán az említett Macartney eközben igen népszerűvé vált, noha bejelentkezései („Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”) nem éppen kifogástalan magyar hanglejtéssel hangzottak el. Mégis – mivel valódi brit volt, akiről jóindulatot feltételeztek – eredményesebbé válhatott, pusztán azért, mert magyarbarát hírében állt, így akcentusa kedves esetlenségnek tűnhetett, és annak az igénynek megfelelt, hogy személyes közelséggel (*personal touch*) forduljon hallgatóihoz.²⁷ Noha érzelmileg is kötődött Magyarországhoz, saját hazája küzdelmét azért aligha szorította háttérbe, érvelése viszont a két legfontosabb kulcshelyre, Bruce Lockhartra és Anthony Eden külügyminiszterre kevéssé hatott.²⁸

Jóval később, már 1944 elején leginkább azt lehetett konstatálni Londonban, hogy az átfogó propagandatevékenység eredményei a várakozásokhoz képest igen szerények maradtak, kiváltképp az úgynevezett német szatellitállamok felé, így velük kapcsolatban a „rábeszélés” más eszközei kerültek előtérbe, a titkos diplomáciai csatornákon át közölt üzenetekkel kombináltnak, mégpedig a kemény bombázások révén is elérhető fenyegető fellépések; utóbbiakra 1943 végétől nyílt azonban csak jó, minden vonatkozásban eredményekkel kecsegtető lehetőség.²⁹ Addigra azonban az 1942-es esztendő legtöbb elgondolása és reménye továtűnt már.

Felhasznált források és irodalom

The National Archives FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944.

The National Archives FO 898/217, Director General’s File. Hungary 1940–1943.

BÁN D. András szerk. (1996): *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942–1943.* Budapest: Osiris.

²⁶ TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray Bruce Lockhart-hoz, 1942. február 5., illetve lásd TNA FO 898/151, PWE Romania Policy 1941–1944. Murray egy másik aznapi levelét a BBC-re vonatkozóan.

²⁷ PÁL 2004: 340; LOJKÓ 1999: 49.

²⁸ TNA FO 898/217, Director General’s File. Hungary 1940–1943. Propaganda to Hungary (Foreign Research and Press Service, Balliol College, Oxford), 1942. augusztus 28. Bár nincs aláírás a dokumentumon, Macartney a Balliol College és az intézmény alapján, valamint Elisabeth Barker hivatkozása révén (dátum) azonosítható. Lásd a többi megállapításunkra is BARKER 1979: 416.

²⁹ BARKER 1979: 418–419; STEFANIDIS 2012: 49–50.

- BARKER, Elisabeth (1976): *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London: MacMillan. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-02196-3>
- BARKER, Elisabeth (1979): Anglia tengelyellenes propagandája Délkelet-Európában a második világháború időszakában. *Történelmi Szemle*, 22(3–4), 411–435.
- BARTA Róbert (2018): Történész a Foreign Office szolgálatában: C. A. Macartney (1895–1978) tevékenysége és írásai Magyarországról. In BÁRÁNY Attila – PUSZTAI Gábor (szerk.): *Diplomata írók – Író diplomaták*. Debrecen: MTA TKI, 35–50.
- BBC (2019): Interview with Elisabeth Barker, 1983. From the BBC Oral History Collection. *BBC*, 2019. augusztus 7. Online: www.bbc.co.uk/programmes/p07jltpl
- BECKER, Andreas (2017): *British World War II Wireless Propaganda, the Political Warfare Executive and the Clandestine Hungarian Nation's Radio*. Working Paper. Online: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15146.00964>
- BROOKS, Tim (2007): *British Propaganda to France, 1940–1944. Machinery, Method and Message*. Edinburgh: Edinburgh University Press. Online: <https://doi.org/10.1515/9780748630837>
- FEKETE Edit – GYARMATI György (1979): Nemzetközi konferencia a Közép- és Délkelet-Európa felé irányuló második világháborús propagandáról. *Történelmi Szemle*, 22(3–4), 552–561.
- JOÓ András (2008): *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*. Budapest: Napvilág.
- LINEBARGER, Paul M. A. (1948): *Psychological Warfare*. Washington, DC: Infantry Journal Press.
- LOCKHART, Robert H. Bruce (1947): *Comes the Reckoning*. London: Putnam.
- LOJKÓ, Miklós (1999): C. A. Macartney and Central Europe. *European Review of History – Revue européenne d'Histoire*, 6(1), 37–57. Online: <https://doi.org/10.1080/13507489908568220>
- PÁL Monika (2004): „Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél”. C. A. Macartney és a BBC magyar adása. In FRANK Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest: Gondolat, 340–356.
- RÁNKI György (1981): *Gazdaság és külpolitika: A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919–1939)*. Budapest: Magvető.
- SÍPOS Balázs (2002): A sajtó és a nemzetközi kapcsolatok a „hosszú huszadik század” első felében. In PRITZ Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 79–92.
- STAFFORD, David (1983): *Britain and European Resistance, 1940–1945. A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*. London: Macmillan.
- STEFANIDIS, Ioannis (2012): *Substitute for Power. Wartime British Propaganda to the Balkans, 1939–44*. Farnham–Burlington: Ashgate.
- TAYLOR, Philip M. (2005): Introduction. In Philip M. TAYLOR (szerk.): *Allied Propaganda in World War II: The Complete Record of the Political Warfare Executive (FO 898). From The National Archives (PRO). Cumulative Guide*. Reading – Woodbridge, CT: Primary Source Microfilm – Thomson Gale International. 7–13.
- War Report Office of Strategic Services (OSS). Prepared: History Project, Strategic Services Unit, Office of the Assistant Secretary of War, War Department (1949)*. Washington, DC: US Government Printing Office Department of State Service Office.

Kaiser Tamás

A paradiplomácia szubnacionális szereplői: regionális képviseltek működése Brüsszelben

Bevezetés

Az egyetemi-akadémiai világban nem számít ritkaságnak, hogy a kutatók, oktatók először pályatársaik munkásságát, a tudományra gyakorolt hatását, újabban médiaszerepléseit ismerik meg, és csak utána kerül sor – sok esetben teljesen véletlenszerűen, már ha egyáltalán – a személyes megismerkedésre. Így jártam én is Fülöp Mihály professzor úrral, akinek széles körű diplomáciatörténeti kutatásai, művei mind történelmi, mind politológiai tanulmányaimat végigkísérték, ám kizárólag az egyetemi hallgatók számára oly kedves „kötelező irodalom” formájában, lévén a neves professzor sok helyen oktatott ugyan, csak éppen ott nem, ahová én jártam. Így aztán igencsak sok időnek kellett eltelnie, mire 2015-ben az akkoriban még kezdeti időszakát élő Nemzeti Közszerológiai Egyetemen – de már a Ludovika falai között – személyesen is találkoztunk. Abban a szerencsében lehetett részem ugyanis, hogy a frissen megalakult Államtudományi Intézet tudományos igazgatójaként Fülöp professzor urat is a munkatársaim között tudhattam. Mihállyal – mert ismeretségünk második percében indítványozta a tegeződést – a közel egy év során, amelyet az Intézetben együtt töltöttünk, sokat beszélhattunk, és mindig az volt a benyomásom, hogy nemcsak megtestesíti, hanem minden pillanatában meg is éli azt, ami a tudomány, a kutatás, valamint a tanítványok iránti elkötelezettségben jut kifejezésre. Úgy gondolom, Mihály számára a világ tarka rét, burjánzó televény, amelyet újra és újra fel kell fedezni, és meg lehet ismerni, amelynek eszköze a tūponosan megfogalmazott kérdések folyamatos feltevése és a lehetséges válaszok alapos, ha kell, szenvedélyes megvitatása. Az utóbbi időben ugyan kevesebbet találkoztunk, de ha mégis, mindig jó volt akár rövid időre is szóba elegyedni, mert a szavakból mindig érződött a nyitottság és az őszinte érdeklődés, amely – sok más tényező

mellett – Fülöp Mihály személyiségének és megbecsülést kiváltó tudományos életművének egyik lényeges eleme. Kedves Mihály, ezúton is jó egészséget, további eredményes kutatásokat, követő munkatársakat és tanítványokat kívánok neked! Alábbi rövid tanulmányommal munkásságod előtt szeretnék tisztelegni.

A 20. század első kétharmadában a területi tényezők vizsgálata viszonylag marginális szerepet töltött be a társadalomtudományokban. A II. világháború után kialakult meghatározó irányzatok, mint a behaviorizmus, a (neo)funkcionalista és modernista megközelítések, valamint az összehasonlító kutatások „módszertani nacionalizmusa”, nem tulajdonítottak kiemelt jelentőséget a területi tényezőknek. A változás – országonként és makrotérsegenként, eltérő időszakokban, egyedi sajátosságokat mutatva – az 1960-as és 1970-es években következett be. Az átfogó értelemben decentralizációnak tekinthető folyamat egyrészt funkcionális tényezőkre – a hatékony közszolgáltatás-ellátás minden esetben optimális területi léptéket tételez fel –, másrészt a területi autonómia különböző fokozatainak megszerzésére irányuló társadalmi mozgalmakra, illetve az alkotmányos-politikai környezet összetett hatásrendszerére vezethető vissza.¹ A decentralizáció kiindulópontja általánosságban a közpolitikai dimenzió (*policy*), amely azonban gyorsan „átcsordult” a politika (*politics*) és az intézményrendszer (*polity*) terebélyesítésére. Mindez jelentős mértékben elősegítette a régiók önálló szereplőként való megjelenését az országos, illetve a nemzetközi politika világában.

A nemzetközi politikai térbe való bekapcsolódás a „paradiplomácia” terminológiával írható le, amely a hagyományos, az állam által gyakorolt diplomáciai tevékenységgel párhuzamosan a nem állami szereplők által folytatott külügyi-külforgalmi tevékenységekre utal.² A nem állami szereplők körében az 1990-es évek első felétől – különösen az Európai Unió (EU) többszintű politikai rendszerében – jól érzékelhetően megnőtt a régiók nemzetközi aktivitása, ami az egyes országok alkotmányos-történeti sajátosságainak és gazdasági-kulturális adottságainak megfelelően sokszínű, heterogén motivációkban, működési formákban, várt és tényleges eredményekben mutatkozott meg.

A regionális képviselői irodák megjelenése Brüsszelben az 1980-as évek közepén abba a folyamatba illeszkedik, amelynek eredményeként – a Bizottság ösztönzésének is köszönhetően – érdekérvényesítő, illetve lobbitevékenységet végző képviselők jelentek meg az uniós intézmények környezetében, valamint közösségi szinten is kialakultak az érdekképviselő csúcsszervezetei. Az érdekérvényesítés és az információszerezés „virágzó iparágga” vált a belga fővárosban, amit az is mutat, hogy

¹ KEATING 2008; TATHAM–HOOGHE–MARKS 2021.

² ALDECOA–KEATING 1999; VAN DEN BRANDE 2010: 199–200.

az ezredfordulóra Washington után Brüsszel vált az érdekérvényesítés és a lobbizás második számú fellegvárává. A különféle érdekcsoportok nevében mintegy 3000 szervezet és 10 ezer hivatásos lobbista tevékenykedik, beleértve a regionális szereplők fellépését is.³

Jelen tanulmány az uniós döntéshozatalba már több mint két évtizede erőteljesen beágyazódott területi érdekérvényesítés lehetőségeit a brüsszeli regionális képviselők nézőpontjából vizsgálja. Kiindulópontunk szerint a regionális képviselők számának folyamatos gyarapodása az EU-ban zajló közpolitikai folyamatok egyre jelentősebbé váló területi dimenzióját jeleníti meg, amelynek szervezeti és tartalmi elemeit a közösségi, nemzeti és regionális szinteket egybekapcsoló többszintű kormányzás rendszerében lehet leírni és megérteni. Ezt követően a brüsszeli irodák kialakulásának motivációt, elfogadásuk diplomáciai nehézségeit és legfontosabb funkcióit tárgyaljuk, végül néhány következtetést és ajánlást fogalmazunk meg a regionális paradiplomácia uniós perspektíváival kapcsolatban.

A paradiplomácia természetes közege: a többszintű és sokszereplős kormányzás

A legújabb megközelítések az EU jelenlegi karakterét leginkább jellemző többszintű kormányzás (*multilevel governance*) alkotóelemeként értelmezik a szubnacionális szinteket. Ebben az összefüggésben az integráció és a regionalizáció, vagy más aspektusból a regionalizmus, két saját útját járó, bizonyos pontokon mégis összekapcsolódó folyamatként jellemezhető. A többszintű kormányzás alapvetése, hogy az EU első pillére körül szerveződő döntéshozatali mechanizmust – mint kialakulóban lévő politikai rendszert – szubnacionális, állami és szupranacionális politikai terek között formálódó horizontális és vertikális kapcsolatok szövik át, ahol a hatáskörök és a kompetenciák megoszlanak a területi és funkcionális alapon tagolódnak a döntéshozatali szintek között.⁴

Az 1980-as évekbeli intézményi változtatások következtében jelentősen megnőtt az érdekcsoportok száma és szerepe a közösségi törvényhozás napirendjének meghatározásában és a törvényhozás befolyásolásában. Az Európai Egységes Okmány (1986) és a Maastrichti Szerződés (1992) közvetlenül hozzájárult a brüsszeli lobbizás tömegessé válásához. Az egységes belső piac megteremtésének szándéka sok európai és nem európai érdekcsoportot (üzleti csoportok, szakmai szervezetek,

³ GOERGEN 2006; GREENWOOD 2011; TATHAM 2015.

⁴ BACHE-FLINDERS 2004; BACHE 2008; CONZELMANN-SMITH 2008; TÓTH 2018.

közérdekű érdekszerveződések, területi szereplők, lobbitanácsadók és ügynökségek, think-tankek és civil szervezetek) arra ösztönzött, hogy irodát nyisson Brüsszelben, és befolyásolni próbálja a kizárólagos törvénykezdeményezési joggal rendelkező Európai Bizottság tevékenységét. A Régiók Bizottságának létrehozása (1994) sok régiót és helyi hatóságot ösztökélt arra, hogy képviselőin keresztül jelen legyen ott, ahol a döntések születnek, de még inkább ott, ahol a területfejlesztési támogatások elosztását tárgyalják. Az Egységes Okmány és a Maastrichti Szerződés által bevezetett együttműködési és együtdöntési eljárások megnövelték az Európai Parlament szerepét az EU döntéshozatali folyamataiban, ennek következtében az érdekcsoportok lobbitevékenységüket a Miniszterek Tanácsa mellett e testületre is kiterjesztették.⁵ Mindezek eredményeként a nyomásgyakorlás ettől kezdve több szinten és több csatornán keresztül zajlott, jelentős mértékben megnőtt az informális csatornák és a közpolitikai hálózatok (*policy network*) jelentősége. Ugyanakkor a közösségi hatáskörök kibővítése jelentős többletterhet is rótt a közösségi intézményekre, amelyek a túlterheltség és a szakértelem hiánya miatt a „menedzsmentdeficit” jelenségével küszködtek, miután az Európai Bizottság hivatalaiban csak minden 22 500 uniós állampolgárra jut egy uniós hivatalnok, míg a tagállamokban ez az arány kb. 322 az 1-hez.⁶ Mivel a Bizottság – és általában a közösségi intézmények – létszáma és fizikai kapacitásai nem állnak arányban a hozzájuk tartozó feladatokkal, nemhogy megtűrik, hanem egyenesen bátorítják az érdekek artikulálását, sőt ha kell, kezdeményezően lépnek fel egyes ágazati érdekképviseltek létrehozása érdekében. Ez egyben azt is jelenti, hogy minél inkább tehermentesíti a Bizottságot az érdekcsoport az információszolgáltatás révén, annál valószínűbb, hogy álláspontját figyelembe veszik a döntések előkészítése során.

Mindezek eredményeként a területi középszintek számára is kialakult a „kettős párhuzamosság”, ami a közösségi és tagállamon belüli érdekérvényesítési csatornák megjelenését eredményezte. Napjainkban már két szinten (nemzeti és uniós) és több intézményen keresztül tudják a területi középszintek prioritásaikat sikeresen érvényesíteni az EU-ban. Nemzeti szinten a kormányzati szerveket, az Állandó Képviselőt és a Miniszterek Tanácsát alkotó tagállami miniszterek a lobbizás célpontjai. EU-szinten az Európai Bizottság, a Miniszterek Tanácsa, a Régiók Bizottsága, az Európai Parlament, a brüsszeli regionális képviseltek és az európai hálózatok és szövetségek állnak a régiók rendelkezésére.

⁵ A lobbizás szerepnövekedését az is indokolta, hogy a közösségi jogszabályok 80%-a Brüsszelben születik, amelyeket a nemzeti parlamenteknek és kormányoknak nemzeti törvényeik alkotásakor figyelembe kell venniük.

⁶ KÉGLER 2006: 39.

Mindez azt is mutatja, hogy az EU többszintű kormányzási rendszerében sajátos politikai kultúra alakult ki, amelyben egyszerre van jelen az érdekek versengése és a „pozitív összegű játék” informális, de normatív szabályrendszere. Az eredményes tagság egyik lényeges előfeltételét éppen ezért a hazai belpolitika közegében megalapozott érdekérvényesítési stratégiák gyakorlati alkalmazása jelenti, ahol a jól definiált nemzeti érdekek nem önmagukban, hanem „törvényhozási csomagok”, az adott ügy természeténél fogva változó szövetségek, valamint ennek megfelelően cserélődő támogatások folyamatában tudnak érvényre jutni.

Megnyíló lehetőségek a területi szereplők előtt: belső és külső csatornák

A többszintű kormányzás kialakulását tekintve alapvetően fontos jelenség a szubnacionális mobilizáció, amely az Európai Unió 1990-es évekbeli politikájának egyik legszembetűnőbb vonása. A folyamat két, egymást kölcsönösen erősítő tényezőre vezethető vissza. Egyfelől a Strukturális Alapok 1988-as reformja és a Maastrichti Szerződés számos új rendelkezése, a regionális politika alapelveinek megújítása új lehetőségeket és intézményes csatornákat hozott létre a régiók számára ahhoz, hogy bekapcsolódjanak az európai szintű politikaformálásba.

Annak ellenére, hogy a „Régiók Európájáról” folytatott vita lecsendesedni látszik, a területi szereplők erőteljes brüsszeli jelenléte és aktivizmusa változatlan. Másfelől a tagállamokon belül zajló, a hatalom területi decentralizációjának irányába ható folyamatok a régiók nyitottságával és aktivizmusával párosulva a tagállami kormányokkal szemben vagy azokat éppenséggel megkerülve (*by-pass*) egyre markánsabb érdekérvényesítési igényeket fogalmaztak meg.⁷

Habár nem vitatható a belpolitikai intézményekben történő érdekérvényesítés (*intra-state*) meghatározó szerepe, mégis minden jel arra mutat, hogy bizonyos feltételek mellett a régiók képesek hatékonyan kihasználni az érdekérvényesítés brüsszeli (*extra-state*) csatornáit.⁸ Ezt az is mutatja, hogy mindezek eredményeként a területi középszintek számára is kialakult a „kettős párhuzamosság”, ami az uniós és tagállamon belüli érdekérvényesítési csatornák megjelenését eredményezte. Napjainkban már két szinten (nemzeti és uniós) és több intézményen keresztül tudják a területi középszintek prioritásaikat sikeresen érvényesíteni az EU-ban. Nemzeti szinten a kormányzati szerveket, az Állandó Képviselőt és a Miniszterek Tanácsát alkotó tagállami miniszterek a lobbizás célpontjai. EU-szinten

⁷ JEFFERY 2000; SYKES–SHAW 2008.

⁸ TATHAM 2008: 497.

az Európai Bizottság, a Miniszterek Tanácsa, a Régiók Bizottsága, az Európai Parlament, a brüsszeli regionális képviselők és az európai hálózatok és szövetségek állnak a régiók rendelkezésére. A legtöbb régió mindkét útvonalat párhuzamosan használja, mert így lehet a legtöbb eredményt elérni. Ezt persze az is megkönnyíti, hogy az elmúlt két évtized során mind a hazai, mind az uniós intézmények kialakították az *access* és a *voice* eszközrendszerét az érdekcsoportokkal való párbeszéd folyamatában. A kérdés valójában az, hogy mely régiók milyen feltételek mellett és milyen hatékonysággal tudnak élni a belső és a jelen alfejezet további részében vizsgálat tárgyává tett külső csatornákkal.

A Maastrichti Szerződés 203. cikke lehetővé tette, hogy a Miniszterek Tanácsában zajló döntéshozatal során a regionális képviselők is tagjai legyenek a nemzeti delegációnak. Annak ellenére, hogy ténylegesen csak a föderalizált és regionalizált országok régiói számára adott ez a lehetőség, és jog szerint ők is magát a nemzetállamot képviselik, a valóságban a regionális miniszterek már pusztán jelenlétükkel befolyásolják a Tanács tárgyalásait. A formálisan is garantált hozzáférés mellett jelenlétük, szakmai és politikai teljesítményük révén kivívott presztízsük egyrészt növeli a tagállami miniszterek elkötelezettségét a regionális érdekek iránt, másrészt kapcsolatokat építhetnek ki más uniós intézmények befolyásos tisztségviselőivel.⁹ Kevésbé látványos, de a regionális szereplők érdekérvényesítő képessége szempontjából meghatározó a Tanács alsóbb szintű döntéshozatali mechanizmusaiban (COREPER, munkacsoportok) zajló politikai szocializáció. A regionális és országos szintű politikusok persze egymással is szövetséget köthetnek a nemzeti érdekek védelmében, amelynek során sikeresen játszhatják ki a „jó zsaru – rossz zsaru” szituációból adódó nyerő lapokat, majd az esetleges sikereket már saját szempontjaik szerint interpretálhatják a hazai kommunikációs térben. Mindent összevetve a Tanács nemcsak uniós, hanem belpolitikai kontextusban is alkalmas a regionális érdekek érvényesítésére.

Az Európai Bizottság a törvénykezdeményezés monopóliumával rendelkező szerv az EU-ban, ráadásul a szerződések előírják, hogy a Bizottságnak széles körben konzultálnia kell, mielőtt törvényjavaslatot indítványoz. A „nyitott ajtók” politikáját folytató Bizottság a regionális érdekekre különösen a döntéshozatal korai szakaszában (kezdeményezés, napirend, ügyek szelektálása, technikai kérdések) fogékony, még akkor is, ha azok akkor még különböznek az érintett tagállam központi kormányzatának szempontjaitól.¹⁰ A hozzáférés

⁹ TATHAM 2008: 499.

¹⁰ GOERGEN 2006: 113.

lehetőségével élni tudó, alkotmányos és politikai értelemben erős régiók egyrészt értékes információkkal és szakértelemmel látják el a Bizottságot, másrészt mindezt erősen felnagyítva azt a látszatot keltik, hogy akár a központi kormányzatot megkerülve is képesek érdekeiket érvényesíteni az uniós döntéshozatalban. A Bizottság viszont a későbbiek során hajlamos az érdekek különbözőségét saját véleményének alátámasztására átfordítani, kihasználva, hogy a régiók ugyan fontos szereplői a közösségi döntéshozatalnak, ám szavazati joggal nem rendelkeznek.

Az Európai Parlament a szubnacionális érdekérvényesítés hatékony csatornája az EU-ban, különösen azon országokban, ahol a regionális választókerületek alapján választják a képviselőket. A régióknak összességében csak kevés képviselőjük van, ami fellépésük hatékonyságát is megkérdőjelezheti. Az uniós politikai térben azonban a képviselőknek általános hozzáférésük van a biztosokhoz és azok kabinetjeihez, míg a parlamenti bizottságok elnökei és jelentéstevői (rapportőrei) kivételesen nagy befolyással rendelkeznek a döntéshozatal teljes életciklusában.¹¹ A képviselőket a hazai politikához mérten kevésbé köti a pártfegyelem, és ha elkötelezettek az adott régió ügyei iránt, és képesek azt megfelelően kommunikálva politikai tőkére váltani, akkor a Bizottsághoz való közvetlen hozzáféréseken keresztül nagyon hatékonyan tudják támogatni a területi érdekeket. Az adott régió érdekében fellépő képviselő ki tudja használni az Európai Parlament erős legitimitációját, míg a Bizottság felé érvényesülő „puha” hatalmi pozíció nagymértékben megkönnyíti az érintett célszemélyekkel való kapcsolatfelvételt.

A Régiók Bizottságának befolyása meglehetősen korlátozott, a regionális és helyi érdekek különbözősége miatt meglehetősen diffúz kommunikációja csupán abban az esetben hatékony, ha közösen tud fellépni a Bizottság vagy az Európai Parlament illetékes testületeivel.¹² Az intézmény két esetben biztosít hatékony hozzáférést a regionális érdekek számára. Például akkor, ha természetes szövetsége, a Bizottság partnereket keres, és a Régiók Bizottsága támogatja a Bizottság nézeteit. Ez a fajta felértékelődés akkor is megnyilvánul, ha a Bizottságnak nincs tiszta elképzelése adott politikával kapcsolatosan, és a Régiók Bizottságához fordul javaslatért. Ezekben az esetekben a régiók joggal remélhetik, hogy a Régiók Bizottságán keresztül befolyást tudnak gyakorolni a Bizottság, illetve a többi érdekcsoport által előterjesztett javaslatokra.

¹¹ GOERGEN 2006: 103.

¹² Az „erős régiók” elégedetlenségét az is mutatja, hogy külön szervezetet hoztak létre (Conference of European Regions with Legislative Power, REGLEG), mintegy a RÉB alternatívájaként.

A paradiplomácia sajátos intézményi formája: a brüsszeli regionális képviselvek

Amikor 1984-ben a Birminghami Városi Tanács képviseleti irodát nyitott Brüsszelben, olyan folyamat vette kezdetét, amelynek eredményeként napjainkra a területi szereplők érdekeit egyénileg vagy közösen megjelenítő képviselvek, ügynökségek és esernyőszervezetek száma 2010-ben meghaladta a 300-at. Regionális képviselveket összességében sok különböző okból alapítottak: támogatási lehetőségek felkutatása, regionális érdekek képviselve, lobbizás, de a régebbi tagállamok alkotmányosan erős pozíciókkal rendelkező önkormányzati régiói azt is kiemelten fontosnak tartották, hogy az uniós döntéshozatalba való közvetlen bekapcsolódás révén megőrizték, sőt kiterjesszék befolyásukat a hazai belpolitikában. A 2004. május 1-je óta csatlakozott új tagállamok régiói nem rendelkeznek erős önkormányzati hatalommal, így számukra a fő prioritást és az alaptevékenységet nem a lobbizás, hanem a fejlesztési támogatásokhoz való hozzáférés és a közpolitikai hálózatokba való bekapcsolódás jelenti. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az erőteljes brüsszeli jelenlét hozzájárul az EU-konform fejlesztéspolitikai intézményrendszer kialakulásához, az európai térben való eligazodást biztosító kompetenciák erősítéséhez – átfogóbban a gyakran még hiányzó regionális identitás kialakulásához.¹³

Az első irodát a már említett Birminghami Városi Tanács nyitotta meg 1984-ben, a következő évben pedig két német tartomány, Észak-Rajna-Vesztfália és Bajorország létesített képviselveket, mivel a Landok már akkor felismerték, hogy a németországi törvényhozást egyre inkább az EU jogszabályai határozzák meg, és ez a tendencia folytatódni fog.¹⁴ Az első irodák megalapítását követően először német tartományok és az Egyesült Királyság helyi és regionális hatóságai aktivizálódtak, de a többi tagország régióira sem kellett sokat várni. A regionális képviselvek száma folyamatosan gyarapodott: 1988-ban 17, 1993-ban 54, 1994-ben 76, 1995 végén 108, 2000-ben 199, 2006-ban már 231, 2009-ben pedig 317 működött.¹⁵ A növekvő brüsszeli jelenlét valójában abba a folyamatba illeszkedik, amely egyrészt az „egyre szorosabbá váló integráció”, más szóval az egységes belső piac és az európai belpolitika erőteljes intézményesülésére utal, másrészt azt is jelzi, hogy az EU12, majd -15 tagállamai – habár kétségtelenül nem azonos mértékben és tartalommal – a regionalizálás útjára léptek, és közülük például Spanyolország élen járt

¹³ SCHERPEREEL 2007; MOORE 2008; MOLNÁR 2008.

¹⁴ HUYSEUNE-JANS 2008.

¹⁵ Lásd az Association of Accredited Public Policy Advocates to the European Union (AALEP) honlapját: www.aalep.eu/regional-offices-brussels.

a strukturális alapok felhasználásában. Ugyanakkor az sem tekinthető véletlennek, hogy a szélesebb közvélemény által alapvetően euroszeptikusnak tekintett, de az EU-ban rejlő gazdasági előnyök maximális kihasználására törekvő britek hozták létre a legtöbb és a legváltozatosabb intézményi formákban működő képviseletet. A 2004. május 1-jei bővítés után ismét magasra szökött az alapítási láz, miután az új tagállamok is elkezdték megnyitni a regionális képviseleti irodákat. A jelenlegi tagországok közül csupán a kicsi, centralizált államok (Málta, Szlovénia) nem éltek a lehetőséggel, ezzel szemben Norvégia, annak ellenére, hogy nem is tagország, már öt regionális irodát tart fenn, és Románia is három képviselettel rendelkezett közvetlenül a belépés előtt. Szembetűnőek az előcsatlakozási periódusban lévő nyugat-balkáni államok (Bosznia-Hercegovina, Szerbia) képviseletnyitási törekvései.

Mindez a regionális képviseleti irodák működésének elismertségét és létjogosultságát mutatja, de a kezdeti időszakban számos problémával kellett szembenézniük. Megjelenésük Brüsszelben merőben új jelenség volt, mivel nincsenek megemlítve a szerződésben, így nem lehetett hivatalos szerepük a közpolitika-formálási folyamatban sem. A Brüsszelben már megalapozott háttérrel rendelkező és jól bevált mechanizmusokat működtető nemzeti szintű szervek nem fogadták kitörő örömmel a regionális érdekekért közvetlenül fellépő irodákat.

Elsősorban az EU intézményei és a központi kormányzatok közötti kapcsolatokban a „postaláda” szerepét betöltő Állandó Képviseleteket (ÁK) zavarta az irodák jelenléte, ami hosszú ideig egyfajta kapcsolathányhoz, helyenként versengéshez vezetett, miután az ÁK felfogása szerint bármilyen, a tagállamok hatáskörébe tartozó tevékenység, funkció és feladat kizárólag a diplomáciai érintkezés és a nemzetközi jog hatálya alatt végezhető. A 90-es évek közepére azonban a kapcsolatok jelentősen javultak, miután nyilvánvalóvá vált, hogy többszintű, sokszereplős közpolitikai környezetben a nemzeti stratégiák kialakításában és a nemzetközi érdekérvényesítésben a jól megszervezett információs és koordinációs hálózatként működő „külső EU-intézményrendszernek” talán még fontosabb is a szerepe, mint a belsőnek.¹⁶

Az irodák első néhány évének történetéhez tartozik az is, hogy a regionális érdekképviseleti irodák nemcsak Belgiumban vívták meg harcaikat saját tagállamuk eurokratáival, illetve a belga hatóságokkal, hanem kezdetben saját országukban sem arattak osztatlan sikert. A német szövetségi kormányzat például csak 1993-ban ismerte el hivatalosan a tartományok brüsszeli képviseleteit, noha azok már majdnem 10 éve jelen voltak Brüsszelben. A spanyol és az osztrák Külügyminisztérium

¹⁶ ÁGH 2006: 152.

szintén nem örült régiói önálló lépéseinek, míg az olasz kormány és Alkotmánybíróság 1996-ig megtiltotta számukra az önálló képviseltek létrehozását.

Az érintett régiók különböző indíttatásból alapítottak regionális képviseltek: támogatási lehetőségek felkutatása, regionális érdekek képviseltek, lobbizás, de a régebbi tagállamok alkotmányosan erős pozíciókkal rendelkező önkormányzati régiói azt is kiemelten fontosnak tartották, hogy az uniós döntéshozatalba való közvetlen bekapcsolódás révén megőrizték, sőt kiterjesszék befolyásukat a hazai belpolitikában.¹⁷ A brüsszeli képviseltek két csoportra lehet osztani az érdekérvényesítési képességük súlya alapján. Az első csoportba a föderális és a regionalizált országok erős, törvényhozói és politikai hatalommal, magas költségvetéssel, nagyszámú személyzettel rendelkező régiói tartoznak. A második csoportot a kevés politikai súllyal rendelkező, kevés pénzből gazdálkodó unitárius, illetve centralizált országok régiói alkotják. A rendelkezésre álló források az irodák céljait is meghatározzák. Az első csoport tagjai sikeresen tudják befolyásolni az európai politikák alakulását, míg a második csoport tagjai elsősorban a megszerezhető támogatások növelésének céljából vannak Brüsszelben, és kevésbé a lobbizás miatt.

Következtetések

A regionális paradiplomácia megjelenése vegyes fogadattásra talált a központi kormányoknál. Egyes kormányok – nem függetlenül a pártpolitikai megfontolásoktól és a releváns választói csoportok preferenciájától – nem akarták fellazítani a nemzetközi kapcsolatokban elfoglalt hagyományos „kapuőr-pozíciójukat”, mivel ennek akár részleges feladása az állam autonómiájának és autoritásának gyengülésének, ehhez kapcsolódóan a regionális szeparatizmus felerősödésének veszélyét vetítette előre. Ugyanakkor a föderális és regionalizált országokban felismerték, hogy a nemzetközi térben, különösen az Európai Unió többszintű és bonyolult intézményi világában a központi kormány és a területi szereplők közötti összehangolt együttműködés konkrét ügyek mentén sikeres is lehet a diplomácia mozgásterének bővítése révén.

Az egységes belső piac és a többszintű kormányzás működésében az érdekérvényesítésnek számos belső és külső, formális és informális csatornája alakult ki, amelynek egyik markáns és folyamatosan fejlődő komponensét a brüsszeli regionális képviseltek irodák megjelenése alkotja. Az irodák feladatköre, szervezeti formái,

¹⁷ HUYSSEUNE–JANS 2008; TATHAM 2017.

adminisztratív és pénzügyi kapacitásai jelentős mértékben különböznek egymástól, ami kellő mérlegelés után szükségessé teszi az egyes „súlycsoportok” szerinti kategóriák megállapítását.

A „nehézsúlyúak” körébe a föderális országok egymással is versengő irodái vagy inkább „kvázi nagykövetségei” tartoznak, amelyek éves költségvetése több millió eurót tesz ki, nagyszámú munkatársat foglalkoztatnak, látványos rendezvényeket szerveznek, és tevékenységük fő iránya az EU döntéshozatali folyamatainak befolyásolására irányul.

A „középsúlyban” induló képviseletek nemzeti szintű alkotmányos pozícióik gyengeségét az európai belpolitikában tanúsított aktivitással, proaktív kezdeményező-készséggel, az üzleti és tudáshálózatokba való erőteljes bekapcsolódással, jól szervezett hazai bázissal, a régió fejlesztésében érdekelt szereplők erőteljes integrálásával ellensúlyozzák. A nyitott és a hozzáférés változatos csatornáival rendelkező brüsszeli környezetben a *business office* és a *project office* funkciót egyesítő irodák felveszik a versenyt „nehézsúlyú” társaikkal, sőt helyenként még eredményesebbek is náluk, miután mozgásterüket merev alkotmányjogi normák nem korlátozzák.

A pénzügyi lehetőségeiket és humán kapacitásaikat tekintve gyengébben ele-restett, gyakran más régiókkal közös „társbérletbe” kényszerülő „könnyűsúlyú” irodák licence nyilvánvalóan a *project office* kategóriára érvényes, a gyakorlatban azonban nem riadnak vissza a felsőbb súlycsoportokban való megmérkőzéstől sem. Az ehhez szükséges bátorságot a munkatársak átlagon felüli képzettségéből és kreativitásából, a szorgalmas és kitartó terepmunkából (*good foot work*), a jó kapcsolatteremtő képességekből, valamint a hazai szereplőkkel kialakított intézményes kapcsolatrendszerből merítik.

Összességében az Európai Unióban megvalósuló regionális paradiplomácia központi elemét a kölcsönös függőségből származó potenciális előnyök felismerése, kommunikálása és kihasználása jelenti. A területi érdekcsoportok működése jól mutatja, hogy az Európai Unióban egyesével kell megtanulni és alkalmazni az intézmények működését, szervezeti kultúráját, az érintett szereplők motivációit, erős és gyenge pontjait, az egyes közpolitikák természetét és informális dimenzióit. A brüsszeli képviseleti irodák esete azt mutatja, hogy az egyes régiók belpolitikai pozícióját meghatározó tényezők paradiplomáciai tevékenységüket is meghatározzák. Az öröklött vagy megszerzett pozíciók mozgásteré és kihasználásának feltételrendszere ad magyarázatot a régiók motivációjában, aktivitásában, nemzetközi (uniós) szerepvállalásuk formájában, céljaiban és hatásaiban mutatkozó különbségekre és sokszínűségekre.

Felhasznált irodalom

- ALDECOA, Francisco – Michael KEATING (1999): *Paradiplomacy in Action: The Foreign Relations of Subnational Governments*. London: Frank Cass.
- ÁGH Attila (2006): *Magyarország az Európai Unióban. Az aktív Európa-politika kezdetei*. Budapest: Századvég.
- BACHE, Ian (2008): *Europeanization and Multi-Level Governance: Cohesion Policy in the European Union and Britain*. Lanham–Oxford: Rowman & Littlefield.
- BACHE, Ian – Matthew FLINDERS szerk. (2004): *Multi-Level Governance*. Oxford: OUP. Online: <https://doi.org/10.1093/0199259259.001.0001>
- CORNAGO, Noé (2010): On the Normalization of Sub-state Diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, 5(1–2), 11–36. Online: <https://doi.org/10.1163/1871191X-05010102>
- CONZELMANN, Thomas – Randall SMITH szerk. (2008): *Multi-Level Governance in the European Union. Taking Stock and Looking Ahead*. Baden-Baden: Nomos. Online: <https://doi.org/10.5771/9783845210605>
- GOERGEN, Pascal (2006): *Lobbying in Brussels. A Practical Guide to the European Union for Cities, Regions, Networks and Enterprises*. Brussels: Goergen.
- GREENWOOD, John (2011): *Interest Representation in the European Union*. Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan.
- HUYSSSEUNE, Michel – Theo JANS (2008): Brussels as the Capital of a Europe of the Regions? Regional Offices as European Policy Actors. *Brussels Studies*, 16. Online: <https://doi.org/10.4000/brussels.547>
- JEFFERY, Charlie (2000): Sub-National Mobilization and European Integration. *Journal of Common Market Studies*, 38(1), 1–23. Online: <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00206>
- JEFFERY, Charlie (2007): A Regional Rescue of the Nation-State: Changing Regional Perspectives on Europe. *Europa Institute Mitchell Working Paper Series*, 5, 1–16. Online: <http://aei.pitt.edu/id/eprint/7918>
- KÉGLER Ádám (2006): *Érdekvényesítés az Európai Unióban*. Budapest: MTA PTI.
- KEATING, Michael (2008): Thirty Years of Territorial Politics. *West European Politics*, 31(1–2), 60–81. Online: <https://doi.org/10.1080/01402380701833723>
- MOORE, Carolyne (2008): A Europe of the Regions vs. the Regions in Europe: Reflections on Regional Engagement in Brussels. *Regional & Federal Studies*, 18(5), 517–535. Online: <https://doi.org/10.1080/13597560802351564>
- MOLNÁR Anna (2008): Többszintű kormányzás és európaizáció: az olasz régiók bekapcsolódása az uniós jogalkotás folyamatába. *Comitatus*, 18(1–2), 38–49.
- SYKES, Oliver – David SHAW (2008): Investigating Territorial Positioning by Sub-state Territories in Europe. *Regional & Federal Studies*, 18(1), 55–76. Online: <https://doi.org/10.1080/13597560701847977>
- TATHAM, Michaël (2008): Going Solo: Direct Regional Representation in the European Union. *Regional & Federal Studies*, 18(5), 493–515. Online: <https://doi.org/10.1080/13597560802351523>
- TATHAM, Michaël (2015): Regional Voices in the European Union: Subnational Influence in Multi-level Politics. *International Studies Quarterly*, 59(2), 387–400. Online: <https://doi.org/10.1111/isqu.12184>
- TATHAM, Michaël (2017): Networkers, Fund-hunters, Intermediaries, or Policy Players? The Activities of Regions in Brussels. *West European Politics*, 40(5), 1088–1108. Online: <https://doi.org/10.1080/01402382.2017.1303246>

- TATHAM, Michaël – Liesbet HOOGHE – Gary MARKS (2021): The Territorial Architecture of Government. *Governance*, 34(3Spec). 607–620. Online: <https://doi.org/10.1111/gove.12603>
- TÓTH Tibor (2018): Az európai szociális modell változásai és perspektívái. *Európai Tükör*, 21(2), 33–50. Online: <https://folyoirat.ludovika.hu/index.php/eumirror/article/view/1178>
- SCHERPEREEL, A. John (2007): Sub-National Authorities in the EU's Post-Socialist States: Joining the Multi-Level Polity? *Journal of European Integration*, 29(1), 23–46. Online: <https://doi.org/10.1080/07036330601144276>
- VAN DEN BRANDE, Luc (2010): Sub-state Diplomacy Today. *The Hague Journal of Diplomacy*, 5(1–2), 199–210.

Kaszap Márton

A 2022-es észak-írországi választások

Fülöp Mihály professzor urat 2016-ban ismertem meg, amikor az Európa-tanulmányok Tanszéken tanársegédként a kollégája lettem. Szakmai munkája mellett megfogott értékes személyisége: derűjével és alázatával példát mutatott nekem is. Kívánom, hogy még sok ilyen évfordulós könyvkiadást megéljen!

Bevezetés

A 2022. május 5-én tartott északír közgyűlési választások történelmi eredménnyel zárultak: először fordult elő, hogy a választásokon nem valamelyik unionista és protestáns párt nyert, hanem egy ír katolikus párt, a Sinn Féin. Mivel ennek a pártnak a legfőbb küldetése az Ír-sziget egységének visszaállítása, és így Észak-Írország visszacsatolása az Ír Köztársasághoz, a régió politikai stabilitása is múlhat ezen. Mégis, a választási eredmények részletesebb elemzése után arra a meglátásra lehet jutni, hogy nem szabad túlértékelni az eredményeket. Az északír pártrendszer továbbra is nagyon megosztott, és a Sinn Féin győzelme bár meglepetésszerű, korántsem tükrözi a lakosság többségének álláspontját. A következőkben ezért megnézem a 2022-es választási eredmények hatását az északír pártrendszerre, és azt, hogyan módosult az egyensúly a korábbi választásokhoz képest, de előtte szólok pár szót a sajátos északír választási rendszerről is.

A választási rendszer

Észak-Írország Közgyűlését sajátos választási rendszerrel választják, az *egyéni átruházható szavazattal* (*single transferable vote*, STV). Azért sajátos, mert az Egyesült Királyságban csak itt használják, az ország többi választásán vagy a *relatív többségi* rendszert alkalmazzák (*first past the post*, FPTP), vagy *egyéb többségi* (például

alternative vote, AV) vagy *vegyes rendszert (additional member seat, AMS)*.¹ Míg a leggyakrabban használt FPTP tisztán többségi rendszer – így a szavazatarány és a mandátumarány eloszlása közt jelentős különbségek lehetnek –, addig az STV arányos rendszer – ezért a mandátumarány eloszlása viszonylag jól követi (ha nem is tökéletesen) a szavazatarány eloszlását. Jó példa a két választási rendszer közti különbségre a következő: a 2019-es brit parlamenti választásokon a győztes Konzervatív Párt a szavazatok 43,6%-át szerezte meg, a második Munkáspárt 32,1%-ot, a harmadik Liberális Demokrata Párt pedig 11,5%-ot.² De ugyanezek a pártok a parlamenti mandátumok kiosztása után a következő arányokat kapták: a Konzervatív Párt a mandátumok 56,2%-át szerezte meg, a Munkáspárt 31,1%-ot, a Liberális Demokraták pedig 1,7%-ot. A példa azt mutatja, hogy ez a választási rendszer általában az első helyezettet felülreprezentálja, míg a harmadikat alulreprezentálja, és a második helyezett valahol a kettő közt szerepel, jelen esetben viszonylag arányosnak mondható. A FPTP nem véletlenül aránytalan, direkt állít elő ilyen eredményeket: ezzel általában stabil többségű kormányok alakulnak, egyértelmű az elszámoltathatóság, és nincsenek koalíciós kormányok. Az STV ellenben jóval arányosabb. A 2022-es északír választásokon az egyes pártok a következőképpen szerepeltek:³ a Sinn Féin 29,02% szavazattal 30% mandátumot kapott, a Demokratikus Unionista Párt 21,33% szavazattal 27,78% mandátumot, a Szociáldemokrata Munkáspárt 9,07% szavazattal 8,89% mandátumot, az Ulsteri Unionista Párt 11,17% szavazattal 10% mandátumot és a Szövetség Párt 13,53% szavazattal 18,89% mandátumot. Észak-Írországban azért nagyon fontos az arányosság kritériuma, hogy ne fordulhasson elő, hogy egy-egy párt megnyer egy választókerületet (legyőzi katolikus vagy unionista riválisát), majd az összes szavazat elveszik, amely a másik kisebbségi csoportra ment volna. Helyette az STV segítségével nemcsak azok jutnak mandátumhoz, akik győznek egy választókerületben, hanem a második, harmadik stb. helyezett is. De ehhez rendkívül bonyolult választási rendszert használnak, amelyet az átlag választópolgár nehezen ért meg.

A STV lényege, hogy a választópolgárok preferenciális szavazatokat adnak le. Ez azt jelenti, hogy minden választópolgár rangsorolja az adott választókerületben az induló jelöltek. Így minden szavazó gyakorlatilag rangsort ad le, nem csak egy jelöltre ikszel. Miután leadták így az összes szavazatot, a számlálóbiztosok elkezdik megnézni az első preferenciális szavazatokat, vagyis azt, hogy egy-egy szavazólapon

¹ A választási rendszerek arányossági kérdéséről ajánlom bővebben: NAGY 2015.

² Az adatok forrása: UK Election Statistics 2021.

³ Az északír adatok forrása a tanulmányban: Ulster University [é. n.]. A tanulmányban az összes számítást ezekből készítettem.

ki szerepel az első helyen. Így kialakul a rangsor az összes jelölt közt annak megfelelően, hogy mennyi elsőleges szavazatot kaptak. A választási statisztika, amikor a leadott szavazatokat méri, akkor gyakorlatilag csak ezt az eredményt veszi számba. Utána már annyira bonyolult lesz a töredékszavazatok átvitele és a kompenzáció, hogy inkább már csak a végleges mandátumarányt figyelik. Az elsőleges szavazatok alapján az a képviselőjelölt fog mandátumot kapni, aki elér egy bizonyos küszöböt.⁴ Ha valaki több szavazattal bír, mint a szükséges küszöb, akkor a maradék szavazatokból kompenzációs szavazatok lesznek, és átkerülnek a másodlagos, harmadlagos stb. preferenciákra. De gyakran épp az ellenkezője történik, egyik jelölt sem éri el a küszöböt. Ekkor a következőképpen járnak el: az első preferenciás szavazatok számbavételekor megnézik, hogy ki kapta a legkevesebbet a listán, majd ezt a jelöltet kihúzzák úgy, hogy közben a második és a többi preferenciás szavazatát kiosztják a többieknek. Ezáltal megnő minden bennmaradó jelölt első preferenciás szavazata. Megnézik, hogy így már sikerült-e elérni a küszöböt. Ha nem, megint kihúzzák a legalacsonyabb szavazatszámú jelöltet, és a szavazatokat hozzáadják a többiekhez. Ezt addig folytatják, amíg szét nem osztják a választókerületben elérhető összes mandátumot, amely mindenhol 6 darab. Bár nagyon bonyolultnak hangzik, végül viszonylag arányos politikai képviselőkhöz jutnak a pártok. Ez végső soron legitimitást ad ennek a választási rendszernek Észak-Írországból.⁵

Az STV-nek megvannak az előnyei és a hátrányai. Bár nagyon bonyolult, és a szavazatok számbavétele is lassú folyamat, előnye, hogy viszonylag arányos képviseletet nyújt, úgy, hogy nem pártlistákra szavaznak, hanem jelöltekre. A legarányosabb választási rendszer egyébként a pártlistás volna, amilyen például Magyarországon az európai parlamenti választásoké. Mivel azonban az Egyesült Királyságban a képviseleti demokráciának vannak nagyobb hagyományai, a pártlisták helyett az egyéni jelöltekre szoktak szavazni. Az STV gyakorlatilag az egyetlen választási rendszer, amely mind az arányosság, mind az egyéni jelöltek kritériumának megfelel. Az Egyesült Királyság területén máshol STV-t csak Skóciában a helyi önkormányzati választásokon használnak, egyébként csak Észak-Írországból találkozhatunk vele.⁶

⁴ A küszöb mindig úgy alakul, hogy a leadott összes érvényes szavazatot elosztják az elnyerhető összes mandátum +1 számával, majd hozzáadnak még egyet. Képlettel: $kvóta = (\text{Összes érvényes szavazat } [V] / \text{Elnyerhető mandátumok száma } [S] + 1) + 1$. Bővebben: Northern Ireland Assembly [a]

⁵ Meg kell jegyezni, hogy Észak-Írországból a brit parlamenti választásokon nem az STV-t, hanem az FPTP-ot használják. Tehát ez csak Észak-Írország Közgyűlésének megválasztásakor igaz.

⁶ UK Parliament [é. n.].

A 2022-es északír választási eredmények

1. táblázat. *A 2022-es északír közgyűlési választások eredménye*

<i>Pártok</i>	<i>Első preferenciás szavazatok</i>	<i>Szavazatarány</i>	<i>Elnyert mandátumok</i>	<i>Mandátumarány</i>
Sinn Féin (SF)	250 388	29,02%	27	30,00%
Demokratikus Unionista Párt (DUP)	184 002	21,33%	25	27,78%
Szövetség Párt (APNI)	116 681	13,53%	17	18,89%
Ulsteri Unionista Párt (UUP)	96 390	11,17%	9	10,00%
Szociáldemokrata Munkáspárt (SDLP)	78 237	9,07%	8	8,89%
Hagyományos Unionista Hang (TUV)	65 788	7,63%	1	1,11%
Zöld Párt (GP)	16 433	1,90%	0	0,00%
Egyéb pártok	54 784	6,35%	3	3,33%
<i>Összesen</i>	<i>862 703</i>	<i>100,00%</i>	<i>90</i>	<i>100,00%</i>

Forrás: Ulster University [é. n.]

Az 1. táblázat eredményeiből több minden is látható. Egyrészt, ahogy már az előbb említettük, a szavazatarány és a mandátumarány közt nincs nagy különbség, tehát az STV választási rendszer arányosnak mondható. Másrészt a Sinn Féin győzelme főként a szavazatokban jelenik meg, a mandátumarány már szorosabb eredményt hoz a második és nagy rivális Demokratikus Unionista Párttal szemben. Harmadrészt az is látható, hogy a pártrendszer nagyon töredezett: több mint hat párt szerzett 5%-nál több szavazatot. A továbbiakban részletesen is elemzem az eredményeket, és megpróbálom az idevezető okokat is feltárni. Elsőként a demográfiai átalakulással kezdem.

Észak-Írország lakossága alapvetően két vallási irányzathoz tartozik: az írek a katolikus hitet követik, míg a brit identitású unionisták a protestáns hitet, ezen belül is leginkább a presbiteriánust (ez Magyarországon a reformátusokhoz áll a legközelebb, de azért vannak különbségek).⁷ Az ír és a katolikus megnevezést egyrészt,

⁷ Például a presbiteriánusok John Knoxot tekintik alapítójuknak, míg a reformátusok Kálvin Jánost. De az egyházszerkezeti felépítés is eltér a hierarchia szempontjából. Ezért is hívják őket presbiteriánusoknak.

valamint az unionista és a protestáns megnevezést másrészt ezért felváltva fogom használni. Mégis, a pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ezek a szinonimák nem tökéletesek, mivel az etnikai kötődés és a vallási kötődés nem teljesen ugyanaz. Bár az ír identitású emberek többsége valóban katolikus, ez nem feltétlen jelent szoros azonosulást a hitelvekkel, inkább csak a hagyományok követését. Ugyanez elmondható protestáns oldalon is. Sőt, tudunk olyan ír vagy unionista identitású emberekről, akik épp ellenkezőleg, protestáns vagy éppen katolikus hitűek, továbbá a hitüket nem gyakorló és az ateisták aránya is jelentős. Ezért a katolikus-protestáns megosztottság helyett érdemesebb volna ír-unionista konfliktusról beszélni.⁸ Ebben az összehasonlításban írek azok, akik az Ír Köztársaságban szeretnének élni, vagy ha nem is ott, de odahúz a szívük, másrészt unionisták azok, akik az Egyesült Királyságban akarnak maradni, és tisztelnek mindent, ami a brit identitáshoz fűzi őket, különösen a brit királyi családot. Ugyanakkor a Közép-Európában ismert legfontosabb nemzeti megkülönböztető jel, az eltérő nyelvhasználat teljes mértékben hiányzik. Mindkét oldal ugyanazt az angolt és ugyanazt az északír dialektust beszéli, így kizárólag beszéd alapján nehéz a két oldalt megkülönböztetni, ezért is vált a vallás a legfontosabb identitásképző elemmé. Ehhez természetesen annyi árnyalatbeli különbséget hozzá kell tenni, hogy ír oldalon a hagyományos ír nyelv (gaelic) egyre népszerűbb, de ezt az írek nem tekintik anyanyelvüknek, a hétköznapi életben nem használják.

Az ír-unionista vita több száz évre tekint vissza, de igazán feszültté az 1922-es Ír Szabadállam létrehozásával vált, amely mesterséges határokat rajzolt meg az addig osztatlan Ír-szigeten. A felosztás eredményeként egy többségében unionista és protestáns terület maradt az Egyesült Királyságnál, de jelentős ír és katolikus kisebbséggel. Azóta a régióban folyamatosan az unionisták voltak fölényben, de ennek aránya fokozatosan csökkent. Tekintettel arra, hogy az ír oldalon nagyobb a népességnövekedés, a protestáns oldal folyamatosan visszaszorulóban van. Durva számításokkal azt lehet mondani, hogy hagyományosan kétharmad-egyharmad volt az unionisták és az írek egymás közti aránya, ami napjainkra már a fele-fele közelébe jutott. Ez a politikai szavazatokban is megmutatkozik. A katolikus oldal az idő előrehaladtával folyamatosan új szavazókat tud bevonni, míg az unionisták inkább elvesztik sajátjaikat. A Sinn Féin 2022-es győzelme ezért egy tágabb demográfiai folyamat első, és korántsem biztos, hogy utolsó állomása. Ugyanakkor az ír oldal növekedése sem tekinthető véglegesnek: az Ír Köztársaságban és Észak-Írországban is egyre veszít a befolyásából a katolikus egyház, és ezzel párhuzamosan

⁸ A vallási felekezetek statisztikájával és a pontos mérés nehézségeivel kapcsolatban érdemes a következő összefoglalót megtekinteni: Northern Ireland Statistics & Research Agency 2013.

a szekularizáció felerősödik. Ennek egyik eleme, hogy hosszú vita után 2019-ben legalizálták az abortuszt Észak-Írországból is.⁹ A Sinn Féin az abortusz pártján áll a katolikus tanításokkal ellentétben. Ugyanakkor a protestánsok jellemzően ellenzik a legalizációt. Bár demográfiaileg hagyományosan az íreknek kedvez a népességnövekedés Észak-Írországból, az abortusz kérdésében vallott különbségek idővel a katolikus oldalt hátrányosan érinthetik, a protestáns oldalt pedig előnyösen. Ezért a népességnövekedési trendek még változhatnak. De mindent összevetve jelenleg az írek vannak kedvezőbb helyzetben. Ez tehát az egyik jelentős oka a Sinn Féin sikerének.

A másik ok a pártpolitikában keresendő, és abban, hogy az unionista oldal sokkal megosztottabb, mint a katolikus. Ennek legfőbb oka a Demokratikus Unionista Párt 2017-es kormányzati megállapodása a brit Konzervatív Párttal, amelynek keretében támogatták a brit kormányt a brexitről szóló tárgyalásokon, cserébe bizonyos pénzügyi forrásokért Észak-Írországnak. Bár a DUP ettől azt remélte, hogy megnő népszerűsége Észak-Írországból, a brexit végül annyira ellentmondásos helyzetbe hozta, hogy népszerűsége nagyot esett, és Észak-Írországból sokan a pártot okolták a kialakult helyzetért. A DUP tehát a brexit körüli konfliktusok miatt esett vissza,¹⁰ és ez indirekt módon a Sinn Féin megerősödéséhez vezetett. Mielőtt ezt részletesen is elemezném, röviden ejtek pár szót az északír pártrendszer egészéről.

Ha megnézzük, hogy 1998 óta (Észak-Írország Közggyűlésének első megválasztása óta) hogyan alakultak az északír pártok egymás közti erőviszonyai, akkor öt különböző párt körvonalazódik a katolikus-protestáns törésvonal mentén. Mind a protestáns, mind a katolikus oldalon van egy-egy kisebb és egy-egy nagyobb párt, míg a két tábor közt helyezkedik el egy kisebb, de dinamikusan fejlődő formáció, a semleges Szövetség Párt. Míg protestáns oldalon két párt – a nagyobb Demokratikus Unionista Párt (Democratic Unionist Party, DUP) és a kisebb Ulsteri Unionista Párt (Ulster Unionist Party, UUP) – gyűjti be a szavazatok többségét, addig katolikus oldalon szintén két párt – a nagyobb Sinn Féin (SF) és a kisebb Szociáldemokrata Munkáspárt (Social Democratic Labour Party, SDLP) – teszi ugyanezt. Tovább bonyolítja a képet ugyanakkor, hogy mind protestáns, mind katolikus oldalon nemcsak méretben vannak különbségek, hanem a hangvételen is. Protestáns oldalon ugyanis a kisebb UUP mérsékeltnek mondható, míg a nagyobb DUP radikálisnak. Ez ugyanakkor véleményem szerint már nem teljesen igaz, mivel a DUP sokat mérséklődött, mióta 2007-től Észak-Írország Közggyűlésének

⁹ NELSON 2021.

¹⁰ Erről bővebben: MURPHY–EVERSHED 2020. Speciálisan az északír határ kérdéséről bővebben: EGEDY 2018.

legerősebb pártjaként az északír első miniszteri posztot (a helyi miniszterelnöki posztot) adta.¹¹ Ez nem is csoda, hiszen ebből a pozícióból nemcsak a protestáns, de a katolikus érdekeket is képviselni kellett, nem lehetett csak protestáns álláspontot képviselni. Ez automatikusan olyan döntések elfogadására ösztönözte őket, amelyekkel némileg feladták korábbi radikalizmusukat. Tehát unionista oldalon a korábbi egy radikális és egy mérsékelt párt helyett inkább már két mérsékelt párt van: a DUP és az UUP. Ezzel párhuzamosan katolikus oldalon mérsékelt a kisebb SDLP, míg radikális a nagyobb Sinn Féin. Ott tehát még mindig megvan a radikális-mérsékelt dichotómia. Továbbá mindkét oldal esetében meg kell jegyezni, hogy a választók a radikális álláspontokat részesítik előnyben: amikor 1998-ban létrejött Észak-Írország Közgyűlése, akkor az első választáson még unionista oldalon az UUP, míg katolikus oldalon az SDLP volt a legnagyobb párt, tehát a két mérsékelt. Az évek múltával azonban mindkét oldalon a mérsékeltet visszaszorították, és a radikálisok nyertek teret: az UUP helyébe jött a DUP, míg az SDLP helyébe a Sinn Féin. Annak eldöntése, hogy miért részesítik előnyben Észak-Írországban a radikalizmust a mérsékelt helyett, meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit, de valószínűleg azért, mert egy ilyen megosztott régióban a mérséklődést valamiféle árulásnak tartják a választópolgárok. Egyébként a mérséklődés szükségszerű, mihelyst valamelyik párt győz, és kénytelen egész Észak-Írországot képviselni, nem csak saját felekezeti érdekét. Ezért a Sinn Féin mérséklődése is könnyen bekövetkezhet 2022-es győzelme után.

Az öt párt így programjában, méretében és felekezeti hovatartozásában is eltér egymástól. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy az előbb említett öt párton kívül még vannak további kisebb pártok is. Újabban egy harmadik protestáns párt van felemelkedőben: a Hagyományos Unionista Hang (Traditional Unionist Voice, TUV). Ez a párt azért szerzett népszerűséget, mert a másik két mérsékelt unionista párttal ellentétben újra radikálisan akarja képviselni a protestánsok érdekeit. Látható tehát, hogy ez a radikalizmus tulajdonképp válasz a DUP mérséklődésére. Egyúttal az is beigazolódnak, hogy protestáns oldalon a radikalizmust részesítik előnyben: korábban az UUP helyét átvette a DUP, most pedig, amikor a DUP is mérséklődik, felerősödött a TUV. A TUV-n kívül olyan kis pártok is léteznek még Észak-Írországban, mint a Zöld Párt (1,9%-kal), az Aontú (1,48%-kal) és az Emberek A Profit Előtt (1,14%-kal). Ezek közül az Aontú mondható még szektáriánus pártnak, amely szintén radikális módon akarja a katolikusok érdekeit képviselni, és gyakorlatilag a Sinn Féin kihívója. (Utóbbival ellentétben ellenzi az abortuszt.) Mindent összevetve tehát

¹¹ Bővebben: TONGE et al. 2014.

a 2022-es választásokon a katolikus oldal (Sinn Féin, Szociáldemokrata Munkáspárt) 38,09%-ot kapott, amely az Aontúval kiegészülve eléri a 39,57%-ot, míg a protestáns oldal (Demokratikus Unionista Párt, Ulsteri Unionista Párt, Hagyományos Unionista Hang) 40,13%-ot. Látható tehát, hogy fej fej mellett van még mindig a két tábor, és a felekezeten belüli megosztottság tudja csak végső soron eldönteni, hogy melyik párt lesz a legerősebb Észak-Írországbán.

Most néhány szót kell ejteni a protestáns és katolikus táboron belüli szavazátrendeződésről. A 2022-es választásokon katolikus oldalon a Sinn Féin megőrizte vezető szerepét 29,02%-kal, míg a Szociáldemokrata Munkáspárt 9,07%-ot kapott. A két párt közül a Sinn Féin tudta növelni szavazatai számát 1,11 százalékponttal, míg az SDLP 2,88 százalékponttal visszaesett. A kísértetiesen hasonló két számból feltételezhető, hogy a mérsékelt SDLP-ből vándoroltak át a szavazatok a radikális Sinn Féinhez. Továbbá az is elképzelhető, hogy a fennmaradó különbségben az SDLP-től a semleges Szövetséghez is szivárogtak át szavazatok. Összességében azonban elmondható, hogy katolikus oldalon csekély mértékű szavazátrendeződés volt. Ugyanez már nem mondható el a protestáns oldalon. A Demokratikus Unionista Párt ugyanis óriási visszaesést könyvelt el, és a 2017-es 28,06%-hoz képest mindössze 21,33%-ot kapott. Ez 6,73 százalékpontos visszaesés, amelyhez hasonló Észak-Írország Közgyűlésének 1998-as visszaállítása óta nem tapasztaltak. Mellettük a mérsékelt Ulsteri Unionista Párt is szavazatokat veszített, és a 2017-es 12,86% helyett 11,17%-ot kapott. Ez 1,69 százalékpontos visszaesés. Az unionista oldalon tehát mind a DUP, mind az UUP szavazatokat veszített. Tehát itt nem az fordult elő, mint a katolikus oldalon, hogy az egyik szektáriánus párt visszaeséséből táplálkozott a másik megerősödése, hanem mindkettő párhuzamosan visszaesett. A két unionista párt tehát együttesen 8,42 százalékponttal kapott kevesebbet, ami tekintettel arra, hogy a protestáns tábor plafonja valahol 40% körül mozog, óriási visszaesés, majd 21%-os, amely a korábbi szavazatok egyötödét jelenti. Vajon ezek a szavazatok akkor hova áramlottak? Nos, minden valószínűséggel két irányba: egyrészt a Hagyományos Unionista Hang irányába, amely 5,07 százalékponttal növelte szavazatarányát 2017-hez képest, és végül 7,63%-ot kapott, valamint a Szövetség irányába, amely 4,47 százalékponttal bővült, és 13,53%-ot kapott. Ebből tehát az is jól látható, hogy a Szövetség alapvetően unionista szavazatokból bővült, és nem katolikusokból. Tehát a semleges formáció leginkább a protestáns táborra volt veszélyes. Sőt, azt is állíthatjuk, hogy protestáns oldalon már nem is két vagy három párt versenyez a szavazatokért, hanem egyenesen négy (Demokratikus Unionista Párt, Ulsteri Unionista Párt, Hagyományos Unionista Hang, Szövetség.) Ezzel szemben katolikus oldalon ez a lemorzsolódás nem figyelhető meg, valamint a táboron

belüli átrendeződés a kisebb Szociáldemokrata Munkáspárt felől a nagyobb Sinn Féin irányába viszi inkább a szavazatokat, amivel a katolikusok hangja összességében erősödik, hiszen centralizálják a szavazatokat. Így a Sinn Féin 2022-es sikere csak részben köszönhető saját jó teljesítményének, nagyjából az unionista oldal megosztottságából fakadt. Ha ez a folyamat tovább folytatódik, és mellette a demográfiai átrendeződés is az íreknek kedvez, akkor hosszú távon a Sinn Féin vezetheti Észak-Írországot.

Meglátásom szerint az unionista oldal megosztottsága és a Demokratikus Unionista Párt mérséklődése közt pozitív összefüggés található. Korábban a brit pártrendszerrel kapcsolatos kutatásaimban¹² megfigyeltem, hogy ha két ellentétes politikai tábor egymás közti ellentéte csökken – vagyis a programok polarizációja csökken, ami előfordulhat úgy, ha mindkét párt mérséklődik, de úgy is, ha csak az egyik –, akkor a választópolgárok harmadik pártokra fognak inkább szavazni, mert alternatívát keresnek. Ez végső soron többpártosodáshoz vezet. Erre példaként említettem az Egyesült Királyságban az 1990-es éveket, amikor a brit Munkáspárt feladta korábbi szocialista programját, és neoliberais irányba mozdult el, amivel párhuzamosan megnőtt a Liberális Demokraták és az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártjának a népszerűsége. Mindeközben a Konzervatív Párt nem változtatott lényegesen a programján, de nem is kellett, mert enélkül is felerősödött a többpártosodás. Most Észak-Írországon is valami hasonlóan lehetünk a tanúi: bár a Sinn Féin továbbra is megtartja radikális programját, az ellentétes oldalon a Demokratikus Unionista Párt mérséklődött. Meglátásom szerint ez a mérséklődés segített a harmadik pártoknak, és a DUP szavazatai két irányba szivárogtak el: egyrészt még mérsékeltabb irányba a Szövetséghez, másrészt radikálisabb irányba a Hagyományos Unionista Hanghoz. Ezért a DUP komoly belső útkeresésbe kezdett a választások után.¹³

Végül pár szót kell ejteni a semleges Szövetségről is. Hivatalosan a neve Észak-Írország Szövetségi Pártja (Alliance Party of Northern Ireland, APNI). Küldetése: a katolikus-protestáns megosztottság meghaladása, és olyan álláspontok keresése, amelyek mindenkinek megfelelnek Észak-Írországon. Az APNI tehát nem abból indul ki, hogy Észak-Írországnak hová kell tartoznia, az Ír Köztársasághoz vagy Nagy-Britanniához, hanem abból, hogy a mostani helyzetben (az Egyesült Királyságon belül) hogyan tudnának minél nagyobb helyi autonómiát elérni. Ez azt is jelenti, hogy nem katolikus vagy protestáns területekről beszélnek Észak-Írországon belül, hanem az egész régiót egyben nézik. Tehát a hagyományos katolikus és protestáns

¹² KASZAP 2019.

¹³ DEVENPORT 2022.

területi megosztottság számukra már nem annyira fontos. Ez a formáció 2022-ben 13,53%-ot kapott, ami a 2017-es 9,05%-hoz és a 2016-os 6,98%-hoz képest dinamikus bővülés. Ezzel egyébként a harmadik legnagyobb párt lett a Sinn Féin és a DUP után, megelőzve a többi szektáriánus pártot (UUP, TUV, SDLP). A Szövetség jövője végső soron attól függ, hogy mennyire marad erős a katolikus-protestáns megosztottság. Érdekes módon népszerűsége nem a két tábor közti különbségek kiéleződése, hanem mérséklődése esetén várható. Ahogy láthattuk, a mérséklődő DUP kedvezett elsősorban neki. A katolikusokat ez a veszély kevésbé fenyegeti. De ha a jövőben a Sinn Féin is elkezd mérséklődni győztes pozíciója miatt, akkor akár katolikus szavazatok is nagyobb számban áramolhatnak ehhez a semleges párthoz.

Összefoglalás

A Sinn Féin 2022-es északír közgyűlési győzelme bár történelmi sikernek mondható, ennek jelentőségét nem szabad eltúlozni. Valóban először fordult elő, hogy győzött, és ezzel vezetheti az északír kormányt is, de a sajátos konszociális alkotmányos berendezkedés miatt a Sinn Féinnek muszáj koalícióban együttműködni a második legerősebb Demokratikus Unionista Párttal.¹⁴ Ezért a DUP korábbi sikertelensége az északír kormányzati pozícióban intő jel lehet a Sinn Féin számára is: a koalíciós döntések kompromisszumai könnyen aláaknázhatják az ő szavahihe-tőségét is. Továbbá nem szabad elfelejteni, hogy a Sinn Féin abból a szempontból sincs könnyű helyzetben, hogy nem tagja a londoni Alsóházaknak.¹⁵ Így a brit kormánynál sem rendelkezik olyan befolyásolási képességekkel, mint a DUP, amely tagja az Alsóházaknak. (Egyébként a mérsékeltabb katolikus SDLP már küld képviselőket a brit törvényhozásba.) Illetve azt is szem előtt kell tartani, hogy a Sinn Féin nemcsak az Egyesült Királyságban, hanem az Ír Köztársaságban is indul a választásokon, ahol egyébként rendszerint szerény eredményeket ér el. A Sinn Féin győzelme ezért többszörösen is szűk korlátok közé van szabva.

Mégis, ez a történelmi esemény abból a szempontból fontos lehet, hogy felhívja a figyelmet az északír politikai helyzet törékenységre. Eredetileg olyan politikai berendezkedést álmódott meg, amely mindkét kisebbség számára kielégítő lehet. De a bekövetkező demográfiai változások, pártpolitikai mozgások és aktuálpolitikai kihívások (brexit) folyamatosan próbára teszik ezt a rendszert. Amennyiben

¹⁴ Bővebben: Northern Ireland Assembly [b].

¹⁵ Azért nem, mert tagjai köztársasági politikusokként nem hajlandók felesküdni az uralkodóra a brit parlament alakuló ülésén.

az egyensúlyt sikerül megőrizni, akkor a béke továbbra is fenntartható, bár valószínűleg sokan nem lesznek megelégedve az akadozó északír kormányzati teljesítménnyel. Ha viszont valamiért az egyik oldal hatalma megerősödik (például a DUP-é 2017 után), akkor erre könnyen ellentétes válasz érkezik (amilyen a Sinn Féin 2022-es győzelme). Ezért mindkét fél érdeke az, hogy az inga egyik irányba se lendüljön ki nagyon, és mindig biztosítva legyen a kölcsönös tiszteleten alapuló együttélés.

Felhasznált irodalom

- DEVENPORT, Mark (2022): NI Election 2022: A Shock to the System for DUP, but Unsurprising. *BBC*, 2022. május 8. Online: www.bbc.com/news/uk-northern-ireland-61363036
- EGEDY Gergely (2018): Az (észak)ír határ a brexit folyamatában. *Európai Tükör*, 21(3), 7–20.
- KASZAP, Márton (2019): *The Pluralisation of British Party Politics: Is There a Split in the UK Party System?* PhD-disszertáció. Budapesti Corvinus Egyetem. Online: <https://doi.org/10.14267/phd.2019014>
- MURPHY, Mary C. – Jonathan EVERSLED (2020): Between the Devil and the DUP: The Democratic Unionist Party and the Politics of Brexit. *British Politics*, 15, 456–477. Online: <https://doi.org/10.1057/s41293-019-00126-3>
- NAGY Levente (2015): *Választás és arányosság – A demokratikus választások arányossági kérdései*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- NELSON, Elizabeth (2021): Abortion was Legalised in Northern Ireland in 2019 – So Why Are We Still Waiting for It? *The Guardian*, 2021. október 29. Online: www.theguardian.com/commentisfree/2021/oct/29/abortion-legalised-2019-northern-ireland-human-rights
- Northern Ireland Assembly [a]: *How Do We Elect MLAs?* Online: <https://education.niassembly.gov.uk/primary/how-do-we-elect-mlas>
- Northern Ireland Assembly [b]: *Snapshots of Devolution*. Online: <https://education.niassembly.gov.uk/post-16/snapshots-devolution>
- Northern Ireland Statistics and Research Agency (2013): *Background to the Religion and „Religion Brought Up In” Questions in the Census and Their Analysis in 2001 and 2011*. Online: www.nisra.gov.uk/sites/nisra.gov.uk/files/publications/background-to-the-religion-and-religion-brought-up-in-questions-in-the-census-and-their-analysis-in-2001-and-2011.pdf
- TONGE, Jonathan – Maire BRANIFF – Thomas HENNESSEY – James W. MCAULEY – Sophie WHITING (2014): *The Democratic Unionist Party: From Protest to Power*. Oxford: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198705772.001.0001>
- UK Election Statistics (2021): 1918–2019: A Century of Elections. *House of Commons Library*, 2021. augusztus 18. Online: <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-7529>
- UK Parliament [é. n.]: *Voting Systems in the UK*. Online: www.parliament.uk/about/how/elections-and-voting/voting-systems
- Ulster University [é. n.]: *CAIN Archive – Conflict and Politics in Northern Ireland*. Online: <https://cain.ulster.ac.uk/issues/politics/election/2022nia/ra2022.htm>

Kecskés D. Gusztáv

Az 1956-os magyar menekültek befogadása Franciaországban

1996 nyarán Párizsban, a francia Külügyminisztérium Levéltárában találkoztam először Fülöp Mihállyal. A PhD-disszertációm kutatásainak kezdetén voltam. Azóta is nagyon hálás vagyok ekkor adott első tanácsaiért. Azt javasolta, hogy mielőbb, vagyis még a kutatások legelején készítsem el a disszertációm vázlatát, mert akkor fogok tudni tematikusan jegyzetelni, ahogy olvasom a forrásokat. Megfogadtam, és nagyon fontos tanácsnak bizonyult. Azóta is ezzel a módszerrel dolgozom. Ahogyan a jegyzetlapoknak is csak az egyik felére írok, hogy ne kelljen állandóan forgatni a lapot, ha keresek valamit... Azóta is érzem Fülöp Mihály támogató, bátorító érdeklődését munkám iránt. Isten éltesse, Mihály, 70. születésnapod alkalmából!

1956, Budapest: ez az évszám és hely szorosan összekapcsolódott sok francia ember tudatában. A magyar főváros neve a IV. köztársaság utolsó éveinek fontos fogalmává vált: „Budapest után” sokaknak le kellett számolniuk a létező szocialista államokkal kapcsolatos illúzióikkal. A francia társadalomnak, amely a magyar dráma gyorsan pergő színeit kezdettől fogva különleges rokonszenvvel figyelte, a tragikus végkifejlet következtében hamarosan lehetősége nyílt, hogy tetteiben is kimutassa együttérzését: az országba érkezett menekültek ezreit francia családok ezrei, világi és egyházi szervezetek fogadták a kormányzat hathatós támogatásával.

Franciaország a II. világháború után nemzetközi pozícióját tekintve felemás helyzetben volt. Külpolitikai helyzetét rontotta, hogy az 1940-ben a németektől elszenvedett katasztrofális vereség még inkább világossá tette katonai teljesítőképességének a nagyhatalmi fellépés igényéhez mérten szűk határait. A világháború pusztításai nyomán az ország gazdasága mintegy a felére zsugorodott a háború előttihez képest. Az anyaország el volt vágva a gyarmati erőforrásoktól. A világháború folyamán erőteljes gazdasági, politikai és katonai függőség alakult ki az Egyesült Államok irányába. A végrehajtó hatalom rendkívüli instabilitása és gyakori

döntésképtelensége akadályozta a határozott külpolitikai vonalvezetést az 1946-ban létrejött IV. köztársaság idején.¹

Franciaország ugyanakkor középhatalmi státusában is számos erősséggel rendelkezett. Megszállási zónát kapott Németországban és Ausztriában is, állandó tagságot és ezzel járó vétójogot szerzett az ENSZ Biztonsági Tanácsában. Franciaország továbbá fejlett európai hatalomként nagyszámú, jól képzett elittel, szilárd adminisztratív hagyománnyal rendelkezett. 1947 tavaszától az ország gyorsan beilleszkedett az Egyesült Államok által vezetett nyugati tömbbe. E folyamat fontos állomása volt az 1947 júniusában meghirdetett Marshall-segély elfogadása. Ennek nyomán a francia gazdaság az 1950-es évek második felétől rendkívül dinamikusan fejlődött („francia csoda”). Az Észak-atlanti Szövetség alapító tagjaként Franciaország a nyugati tömb elkötelezett államává vált.

A francia kormányzat és a közvélemény figyelmének, valamint az ország gazdasági és katonai erőforrásainak jelentős részét kötötték le a gyarmati problémák, különösen a Franciaország tengeren túli megyéjének tekintett Algériában 1954 és 1962 között lezajlott háború. Az algériai háború ideiglenes mellékhadszínterének tekinthető Franciaország számára az Egyiptom ellen brit–izraeli szövetségben vívott szuezi háború 1956. október–november során. Az Egyiptomot támogató amerikai fellépés következtében a katonai siker ellenére a „szuezi ügy” Párizs szempontjából nagymérvű kudarccal zárult.

Az 1956. januári választások eredményeként az SFIO (Section française de l'Internationale ouvrière) szocialista párt főtitkára, Guy Mollet alakíthatott kormányt. Koalíciós kabinetjében a szocialisták kezében voltak a kulcspozíciók, így a külügy, a belügy, a gazdaság, a pénzügyek és a szociális ügyek.² A parlamenti erők döntő többsége segítséget nyújtott a kormány politikájához mind Magyarországnak, mind Suez ügyében.

A francia külpolitika 1956-os magyar válsággal kapcsolatos álláspontját mindenekelőtt az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállásával jellemezhető kétpólusú világrend szabályai határozták meg. Ez a nemzetközi környezet a be nem avatkozás politikáját, sőt a passzivitást írta elő számára.³ Sem a magyar forradalom kitörése, sem annak leverése nem változtatott érdemben ezen az irányvonalon, a francia kormányzat ugyanis nem vett tervbe semmilyen energikusabb intézkedést. Franciaország nemzetközi súlya nem is tett volna lehetővé bármiféle hatékony fellépést egy ekkora horderejű nemzetközi kérdésben. A többi tényező, nevezetesen

¹ DOISE–VAÏSSE 1992: 477; SOUTOU 2018.

² SIRINELLI 1995: 281.

³ KECKÉS D. 2007: 260.

a szuezi válság és hosszabb távon az algériai háború szintén gyakorolt némi befolyást a francia kormány magyar eseményekkel kapcsolatos politikájára, főként az Egyesült Nemzetek Szervezetében. Ezek a körülmények azonban csak időlegesen és taktikai jellegűek voltak az európai *status quo* elsődrendű szempontjához képest.

A hidegháború légkörében, a IV. köztársaság idején a külpolitika elválaszthatatlan volt a belső ideológiai harcoktól.⁴ Éppen ez a kommunizmus és a „szabad világ” értékeinek szembeállításáról szóló ideológiai vita érte el tetőpontját a magyar tragédiával.⁵ Ez volt az oka annak, hogy a magyar forradalom hatása a francia társadalmi és politikai élet minden szféráját érintette. A politikai, társadalmi, sőt a kulturális és vallási csoportosulások nagy része úgy döntött akkor, hogy nyilvánosan is állást foglal. Minden látszat ellenére Franciaország számára a magyar ügy ebből a szempontból inkább belpolitikai kérdés, mint nemzetközi probléma volt. Magyarország kívül esett Franciaország hatókörén és érdekszféráján. Külpolitikai téren pedig az algériai háború, a szuezi válság és az európai integráció kezdetei jelentettek sokkal fontosabb tétet számára.

A lakosság és a politikai osztály rendkívül heves reagálása több okra vezethető vissza. A hidegháború átpolitizált légkörének köszönhetően a közvélemény igen érzékeny volt egy olyan nép harcára, amely a vasfüggöny túloldalán élt. A sajtó csak felerősítette ezeket a hatásokat. Egyfelől az a tény, hogy a szovjetek leverték a magyar felkelést, másfelől a szuezi hadművelet alkalmat és érveket kínált az egymással régóta harcban álló antikommunista és kommunista erőknek. Emellett úgy tűnt, hogy a magyar ügyön nem elhanyagolható politikai nyereségre lehet szert tenni. Az SFIO és az ahhoz közel álló szakszervezet, a CGT-FO (Confédération générale du travail – Force ouvrière) politikája a Francia Kommunista Párttal és a CGT-vel szemben jelzésértékű ebből a szempontból. A szocialisták ugyanis, élesen elítélve a magyar tragédia folytán kompromittálódott kommunista erőket, igyekeztek elhódítani az FKP jelentékeny szavazóbázisát. Sőt, nagy erőfeszítéseket tettek aktivistái átcsábítására is.⁶ Minden valószínűség szerint ilyen belpolitikai szempontok húzódtak meg a szocialista párt vezetése alatt álló kormány magyar menekülteket segítő nagyszabású szolidaritási intézkedései mögött. A Guy Mollet-kabinet tehát a magyarkérdést belpolitikai eszköznek használta.

⁴ GROSSER 1972: 35.

⁵ BERNARD 1991: 80.

⁶ Forrásokért az SFIO francia szocialista párt magyar forradalmat is érintő vitáiról lásd Office universitaire de recherche socialiste (Párizs): Archives d’organisations, Parti socialiste SFIO (1944-1969): sténographie des réunions du Comité directeur de la SFIO, tome 13, 1 juillet 1956-21 juin 1957.

A külföldről érkező menekültek menekültstátusának megállapításáért a Menekültek és Hontalan Személyek Védelmének Francia Hivatala (Office français de protection des réfugiés et apatrides, OFPRA) volt felelős 1952-es megalapítása óta. Az OFPRA francia intézményként is az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) felügyelete alatt működött. Az UNHCR franciaországi képviselője részt vett a francia szervezet vezető testületében és a menekültstátusra vonatkozó döntésekkel kapcsolatos fellebbezések felülvizsgálatában egyaránt. Az OFPRA megadhatta a menekültstátust mindazoknak, akik a menekültügyi főbiztos joghatósága alá tartoztak, és megfeleleltek az 1951-es genfi menekültügyi egyezmény 1. cikkében leírt meghatározásnak. Kétféle menekültigazolást bocsátott ki aszerint, hogy az illető menekült az 1951-es egyezmény hatálya alá tartozott-e, vagy sem. Az utóbbit azok kaphatták, akik nem Európából érkeztek. Franciaország ugyanis az egyezményhez való csatlakozáskor kinyilvánította, hogy csak az Európából érkezőkre vonatkoztatja a megállapodást. Az OFPRA menekültstátussal kapcsolatos esetleges negatív döntésével szemben volt jogorvoslati lehetőség. Az OFPRA és a Fellebbezési Bizottság (Commission des recours) döntései minden francia hatóság számára kötelező érvénynyel bírtak.⁷ 1956 októberében Franciaország területén mintegy 375 ezer személyt tartottak menekültként nyilván.⁸ Az OFPRA tevékenységéről készült éves jelentés szerint 1956-ban a magyarokon kívül Franciaországba érkeztek marokkói menekültek is, továbbá Marokkóból és Tunéziából jövő spanyolok és oroszok, valamint Egyiptomból elűzött és állampolgárságuktól megfosztott zsidók.⁹

A francia Nemzetgyűlés (Assemblée nationale) 1956. november 7-i ülésén több képviselő, akiknek többsége a konzervatívnak számító Függetlenek és a Paraszti Szociális Akció Csoportjához (Groupe des Indépendants et Paysans d'Action Sociale) tartozott, határozati javaslatot terjesztett elő, amely felhívta a kormányt, hogy sürgősen tegye meg a szükséges intézkedéseket a magyar menekültek tartós befogadására menekült- és munkaközpontokat létesítve főként a ritkábban lakott vidéki területeken.¹⁰ Másnap újabb javaslat került a Nemzetgyűlés elé, ezúttal a Paraszti

⁷ WEIS 1960: 947, 949, 951; AKOKA 2017; BURGESS 2019: 145-174.

⁸ Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (La Courneuve, a továbbiakban: CADL): Série: Nations Unies et Organisations Internationales, carton 300, dossier 3. Note de la Délégation française auprès des Nations Unies, New York, Assemblée générale. XIème session. Point 30: Réfugiés, no. 37/CES (1956. október 8.).

⁹ Office Français de Protection des Réfugiés et Apatride, Mission Histoire et Archives (Fontenay-sous-Bois): Rapports d'activité de l'OFPRA, Rapport sur l'activité de l'Office Français de Protection des Réfugiés et Apatride au cours de l'année 1956. 4.

¹⁰ Session ordinaire de l'Assemblée nationale française de 1956-1957, séance du 7 novembre 1956, Annexe: no 3168, publiée aux *Annales de l'Assemblée Nationale*, Documents parlementaires, 3e législature, volume 4, Paris, Imprimerie des Journaux Officiels, 1958.

Csoport (Groupe Paysan) képviselői részéről, akik a mezőgazdaság érdekeit szintén érvényesíteni kívánták a probléma megoldása során. Úgy vélték, hogy „a mezőgazdaságban, ahol kevés a munkaerő, számos menekült tudna munkát találni magának”.¹¹ Az Egység és Francia Testvériség Csoport (Groupe d'union et fraternité française) által bemutatott törvényjavaslat általánosabban fogalmazta meg a magyar menekültek francia gazdaságba való integrálásának kérdését. Álláshoz jutásukat kívánták biztosítani. René Couturaud azt javasolta, hogy vegye fel őket a Nemzeti Bevándorlási Hivatal (Office nationale d'immigration), és adjon nekik egy évre érvényes speciális tanúsítványt: az ezzel a dokumentummal rendelkező magyar munkásokat felvenni szándékozó vállalatok a javaslat szerint felmentést kaptak volna a hazai munkaerőt védő törvény hatálya alól.¹² A Munkügyi és Társadalombiztosítási Bizottság (Commission du travail et de la sécurité sociale) jelentése támogatta ezt a kezdeményezést, javasolva azonban, hogy ne változtassák meg a törvény szövegét, csak az alkalmazás módját pontosítsák.¹³

Georges Pernot, Doubs szenátora szóbeli kérdésére a francia Külügyminisztérium illetékes szervei jelentést készítettek a francia kormány magyar menekültekkel kapcsolatos tevékenységéről. E szerint az irat szerint a Tárcaközi Bizottság (Comité interministériel) a magyar menekültek befogadását már a magyar felkelés kezdetén előirányozta. E bizottság elnöke, Philippe Monod szűkebb körű testületet hozott létre a Francia Vöröskereszttel, a Secours Catholique-kal és más szervezetekkel együtt. A bizottság mintegy heti 500 fő befogadását tervezte. A szocialista párti Guy Mollet vezette francia kormány november 7-én döntött úgy, hogy semmilyen módon nem korlátozza a Franciaországba befogadható magyar menekültek számát. Az első fázisban a seine-i prefektúra végezte a befogadás kezdeti feladatait, központokat hozva létre e célból és együttműködve a nagy jótékonyági intézményekkel, valamint különféle segélyszervezetekkel. A második szakaszban ez utóbbiak az érintetteket vidéki központokba osztották szét. A különböző szervezetek által menekültek elszállásolására költött összegeket a kormány fedezte.¹⁴

¹¹ Session ordinaire de l'Assemblée nationale française de 1956-1957, séance du 8 novembre 1956, Annexe: no 3185, publiée aux *Annales de l'Assemblée Nationale*, Documents parlementaires, 3e legislature, volume 4, Paris, Imprimerie des Journaux Officiels, 1958.

¹² Session ordinaire de l'Assemblée nationale française de 1956-1957, séance du 6 décembre 1956, Annexe: no 3461.

¹³ Session ordinaire de l'Assemblée nationale française de 1956-1957, séance du 22 mars 1957, Annexe: no 4624.

¹⁴ CADL: Service des Pactes, carton 257. Note du Comité interministériel de coordination de secours aux sinistrés, Direction des Affaires administratives et sociales pour le Cabinet du ministre des Affaires étrangères, L'aide à la population hongroise et l'accueil des réfugiés hongrois

Mint ismeretes, az Ausztriába érkező menekültek száma hamar túlment minden előzetes számításon, és az osztrák kormány képtelen volt megbirkózni a növekvő menekülttömeg problémájával. A francia kormány az elsők között válaszolt az osztrák hatóságoknak arra a segélyfelhívására, amelyben kérték, hogy a magyar menekültek befogadására hajlandóságot mutató országok tegyék magukévá az azonnali, tömeges és korlátozás nélküli befogadás programját. Párizsban úgy vélték, hogy csak a Védelmi Minisztérium rendelkezik a helyzetből fakadó azonnali igények kielégítéséhez szükséges eszközökkel. Elhatározták, hogy Nemzeti Befogadási Bizottságot (Comité National d'Accueil) hoznak létre, amelynek tagjai az érdekelt minisztériumok, a nagy jótékonyági intézmények és szakszervezetek (a Francia Vöröskereszt, a Kitelepítettekkel Foglalkozó Mozgalomközi Bizottság [Comité inter-mouvements auprès des évacués, CIMADE], a Francia Munkáltatók Nemzeti Szövetsége [Confédération Nationale du Patronat Français], a szocialista irányultságú Force Ouvrière, a kereszténydemokrata CFTC szakszervezet és az Általános Mezőgazdasági Szövetség [Confédération Générale de l'Agriculture]) lettek. A bizottság döntéseinek végrehajtásával Robert Cousint bízták meg, aki így a belügyminiszter kabinetjének tagja lett. E határozatok meghozatala után – minden előzetes válogatás nélkül – 3000 menekültet indítottak útnak Franciaországba. A francia állami vasúttársasággal, az SNCF-fel együttműködve december 15-ig ingajáratban közlekedő vonatszolgálatot szerveztek. Mindennek eredményeként december végére már több mint 9000 magyar menekült volt Franciaországban. Egy részüket, az átcsoportosításra várókat a párizsi régióban helyezték el, míg a többiek vidéken, nevezetesen Allier, Hautes-Alpes, Doubs, Haute-Garonne, Meurthe-et-Moselle, Moselle, Haut-Rhin és Vienne megyében kaptak szállást. A menekültek ez utóbbi csoportját ugyan katonai létesítményekbe költöztették, de a táborok a szociális ellátás és a jóléti szolgáltatások tekintetében a szakszervezetek és a jótékonyági intézmények ellenőrzése alatt álltak. Hivatalos vélemények szerint a táborok a körülményekhez képest kényelmesek voltak. Az illetékes minisztériumi osztályok a Nemzeti Befogadási Bizottság Titkárságával együttműködve csoportokra osztották a magyar menekülteket, és igyekeztek őket beépíteni a francia gazdaságba. Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar menekültek mozgásszabadságát nem korlátozták. A más országban letelepülni szándékozók szabadon elhagyhatták Franciaországot. 1957. januártól viszont a francia hatóságok csak a véglegesen Franciaországban maradó

en France (1956. december 26.). Ez a feljegyzés válasz volt Georges Pernot doubs-i szenátor francia kormányhoz intézett szóbeli kérdésére.

menekültek ellátását vállalták.¹⁵ A NATO Politikai Bizottságának elnöke szerint mintegy 9000 magyar menekült volt 1957 márciusában Franciaországban. A párizsi kormány még 1957 tavaszán is hajlandó volt minden Franciaországban letelepülni vágyó, Ausztriában és Jugoszláviában tartózkodó menekült befogadására.¹⁶

A kormányzati döntések hatékony végrehajtását elősegítette az 1950 óta az amerikai Szabad Európa Bizottság anyagi támogatásával Franciaországban működő Magyar Menekültügyi Iroda (Comité des réfugiés hongrois).¹⁷ A párizsi központú, de számos vidéki kirendeltséggel működő szervezet a francia hatóságok és jótékonyági intézmények számára tolmácsok és tanácsadók biztosításával jelentősen megkönnyítette a nagy többségében a francia nyelvet nem beszélő menekültekkel való kommunikációt. Az egyetemisták és középiskolások (gimnazisták és ipari tanulók) beiskolázására és támogatására különösen nagy figyelmet fordítottak. A levert forradalom nyomán Franciaországba érkező menekültek megsegítése érdekében az Iroda által végrehajtott akciókat, így például több ezer francia–magyar szótár kiosztását a menekültek között a Szabad Európa Bizottság Franciaországban működő szervezete, a Free Europe Citizens' Service többlettámogatása tette lehetővé.¹⁸

Idézzünk néhány számot, hogy illusztráljuk a francia kormány akciójának pénzügyi hatásait: 1956-ban a lakosság körében gyűjtött több mint 400 millió francia frankra rúgó összegben kívül a kormány először 200 millió frankot különített el a magyar menekültek franciaországi megsegítésére. 35 millió frankot utaltak rendkívüli hozzájárulásként az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságához. Végül a Tárcaközi Bizottság jóváhagyta, hogy 20 millió francia frankot küldjenek az Európai Migráció Kormányközi Bizottsága (ICEM) számlájára a magyar menekültüggyel

¹⁵ CADL: Service des Pactes, carton 257. Note du Comité interministériel de coordination de secours aux sinistrés, Direction des Affaires administratives et sociales pour le Cabinet du ministre des Affaires étrangères, L'aide à la population hongroise et l'accueil des réfugiés hongrois en France (1956. december 26.).

¹⁶ NATO Archives (Brüsszel): C–M (57)65. Note du président du Comité politique (signé A. Casardi), Rapport sur les réfugiés hongrois (1957. április 17.).

¹⁷ Összefoglalás a menekültek franciaországi befogadásának első hónapjairól a Free Europe Citizens' Service számára, lásd Vera and Donald Blinken Open Society Archives at Central European University (Budapest, a továbbiakban: HU OSA): 454 Somlai Katalin gyűjteménye, Rapport sur l'activité du comité des réfugiés hongrois du 23 Octobre 56 au 31 Décembre 56. Lásd az 1957 egyes hónapjairól készített további jelentéseket is.

¹⁸ HU OSA: 454 Somlai Katalin gyűjteménye, Lettre de R. E. Loubert, directeur, Free Europe Citizens' Service à Imre Gácsér, président, Comité des réfugiés hongrois (Párizs, 1957. február 14.).

összefüggésben.¹⁹ Egy összesített statisztika szerint Franciaországon belül 1957 decemberéig a természetbeni adományokat (ruha, gyógyszer, könyvek stb.) nem számítva több mint 1 milliárd 200 millió frankot költöttek a magyar menekültek fogadására. Ezt az összeget például a következő intézmények között osztották el: 135 millió frankot kapott a Belügyminisztérium, míg 200 millió frankot a Védelmi Minisztérium, 220 millió frank jutott az Emigránsokat Segítő Szociális Szolgálatnak (Service Social d'Aide aux Emigrants), az Oktatásügyi Minisztérium csak 1957. október–decemberben 10 millió frankot költött a magyar menekültekre. A magánfelajánlások mintegy 500 millió frankot tettek ki.²⁰

Mindazonáltal a francia kormány humanitárius tevékenységéről az eddigiekben a hivatalos források alapján felvázolt képet érdemes árnyalni. Vizsgáljuk meg először a francia pénzügyi erőfeszítéseket nemzetközi összehasonlításban. A NATO Politikai Bizottságának jelentése közöl bizonyos összegeket amerikai dollárban, ami lehetővé teszi, hogy összevessük a francia vállalást a többi NATO-ország felajánlásaival. Eszerint Franciaország 100 ezer dollárt adott az ENSZ felhívására, és 54 143 dollárt az Európai Migráció Kormányközi Bizottságának. Ezekkel az összegekkel Franciaország Nagy-Britannia oldalán (42 005 és 112 014 dollár 1957-ben) az első számú adományozók között volt Európában. Mindazonáltal ezek az összegek jóval alatta voltak a Kanada által küldött támogatásnak (676 666 dollár az ENSZ-nek) és főként az Egyesült Államok küldeményeinek (5 millió és 368 374 dollár 1956-ban).²¹

Meg kell ugyanakkor említeni a francia hatóságok humanitárius tevékenysége során felmerült néhány nehézséget is. Robert Buron, a kereszténydemokrata MRP (Mouvement Républicain Populaire) képviselője a Nemzetgyűlés 1956. december 18-i ülésén a következő problémát vetette fel: „Ha Franciaországban a nemeslelkűség és a befogadókészség, a magyar menekültek irányában megnyilvánuló mély értelmű testvériség igen magas fokra emelkedett is, a befogadás

¹⁹ CADL: Service des Pactes, carton 257. Note du Comité interministériel de coordination de secours aux sinistrés, Direction des Affaires administratives et sociales pour le Cabinet du ministre des Affaires étrangères, L'aide à la population hongroise et l'accueil des réfugiés hongrois en France (1956. december 26.).

²⁰ Archives nationales (Párizs, a továbbiakban: AN): F7 16060, carton: Statut des réfugiés (Stéphane Dufoix kutatásai nyomán). 1 francia frank 1956–1957-ben hozzávetőleg 0,02 eurót ért 2013-ban. Lásd: http://leparticulier.lefigaro.fr/jcms/p1_1553305/le-tableau-de-conversion-en-francs/euros-est-actualise

²¹ NATO Archives: C–M (57)65. Note du président du Comité politique (signé A. Casardi), Rapport sur les réfugiés hongrois (1957. április 17.). A Bureau of Labor Statistics fogyasztói árindexe szerint 1956-ban 100 USA dollár vásárlóereje 2020-ban mintegy 951 USA dollárnak felel meg. Lásd: www.in2013dollars.com/us/inflation/1956?amount=100

megszervezése nem mindig tükrözte a franciák szívében élő testvéri érzületet.” A képviselő szerint az első segítségnyújtás után gyorsan megfélekeztek magukról a befogadott személyekről.²² A Nemzetgyűlés Szocialista Csoportjához (Groupe Socialiste) tartozó Jean Montalat nyíltan megkérdezte a külügyminisztertől, hogy a magyar menekültek fogadása valóban nagylelkűen történt-e, és mik voltak a valdahoni befogadóközpontban lezajlott incidensek pontos okai. Maurice Bourges-Maunoury védelmi miniszter december 21-én válaszolt a kérdésekre. Természetesen megerősítette, hogy a humanitárius akció rendkívül nagylelkű volt. A miniszter a következő tényezőkkel magyarázta a menekültek bizonyos csoportjainál megfigyelhető elégedetlenséget: egyes menekültek Franciaországot csak átmeneti állomásnak tekintették az Egyesült Államok vagy Ausztrália felé vezető útukon, és csalódást okozott számukra, hogy ezek az országok nem toboroztak bevándorlókat a francia táborokban.²³ Annak a propagandának a hatását említette továbbá, amely azt terjesztette, hogy a magyar menekülteknek ajánlott munkaszerződések a francia munkások kereseténél alacsonyabb béreket tartalmaztak.²⁴ Bourges-Maunoury úgy vélte, hogy a nehézségek „egy minden magyar menekülnél tapasztalható bizonyos kollektív pszichózis következményei voltak, amely a röviddel korábban átélt megpróbáltatások és a mindaddig elszenvedett erőszak eredményeképpen lépett fel”. Valdahon ügyét illetően elmondta, hogy a menekültek egy csoportja nem volt hajlandó felszállni azokra a járművekre, amelyekkel Montbéliard-ba akarták vinni őket, ahol a francia hatóságok

²² *Journal Officiel de la République Française*, Débats parlementaires, Assemblée Nationale, Compte rendu *in extenso* des séances, questions écrites et réponses des ministres à ces questions, Troisième législature, Session ordinaire de 1956-1957, 1er séance du 18 décembre 1956. 6088-6089.

²³ 1957. december közepén a párizsi amerikai nagykövetség jelentette Washingtonba, hogy a nagyszámú egyéni vízumkérelem mellett vízumrészele olyan petíciót is kapott, amelyet 1010 Franciaországban tartózkodó magyar menekült írt alá. E menekültek kinyilvánították, hogy az Egyesült Államokban kívánnak véglegesen letelepedni. National Archives and Record Administration (Washington, „National Archives at College Park, College Park, MD.”, a továbbiakban: NARA): ARC id 2662877-A15497, Records pertaining to the Refugee Relief Property, 1949-1958, Box 21. Letter from Edward Macauley, chief, NATO (South) Program, Refugee Relief Program to Pierce J. Gerety, Esquire, Deputy Administrator, Refugee Relief Program, Department of State, Washington, official informal, official use only (1956. december 14.).

²⁴ A párizsi amerikai nagykövetség több jelentésben is beszámolt az FKP és a CGT szakszervezet azon törekvéséről, hogy megakadályozzák a magyar menekültek munkába állását, mivel tartottak a kommunista erők számára ellenséges helyi propagandahatástól. Például: NARA: ARC id 2662877-A15497, Records pertaining to the Refugee Relief Property, 1949-1958, Box 21. Incoming telegram from Yost, Embassy, Paris to Secretary of State, Washington, no 3692, MJH/6, official use only (1956. január 30.). Az amerikai külügyi dokumentumok szerint a magyar menekülteket foglalkoztató munkahelyeken a CGT képviseleti ereje valóban csökkent – a francia hatóságok nagy megelégedésére.

véleménye szerint jobb helyük lett volna. A miniszter végül így zárta beszédét: „Szinte mindegyikük megható módon kifejezte háláját a Franciaországban kapott fogadtatásért.” A miniszterhez intézett kérdést megfogalmazó képviselő egyébként kételyeinek adott hangot a válasz kapcsán. Attól tartott ugyanis, hogy a magyar menekültek befogadásának anyagi feltételei nem álltak arányban a francia kormány kötelezettségvállalásaival. A menekültek katonai táborokban való elhelyezését szintén helytelenítették. Montalat képviselő főként annak fontosságát hangsúlyozta, hogy a menekülteket tartósan és harmonikusan illesszék be a francia társadalomba, „vagyis legyen fedél a fejük felett és legyen munkájuk”.²⁵

1957. szeptember 6-i hivatalos adatok szerint 12 516 magyar menekült kapott menedékjogot Franciaországban, 10 452 érkezett Ausztriából és 2024 Jugoszláviából. Mintegy 30% emigrált tovább: 2819 Kanadába, 303 Ausztráliába és 147 más országokba. 573 repatriált Magyarországra.²⁶

A francia kormányzat motivációinak megértése érdekében érdemes közelebbről megvizsgálni a magyar menekülteket érintő főbb kormányzati döntések időpontját és kommunikációját. A közel-keleti és a kelet-európai válság feszültséggel teli heteiben a francia minisztertanács több ülést is tartott. A hozzáférhető dokumentumok szerint a francia kormány igen kevés időt szentelt a magyar ügynek a forradalom alatt. A magyar eseményeket valószínűleg meg sem említették az október 24-ei ülésen. Október 31-én Christian Pineau külügyminiszter már beszélt Magyarországról a nemzetközi helyzetről tartott beszámolójában, de a kormány semmiféle döntést nem hozott ebben a tárgyban. Majd csak az egyiptomi francia–brit hadjárat nyilvánvaló kudarca után fedezhetjük fel az első kezdeményezést a magyar probléma ügyében: Pineau bejelentette a Nemzetgyűlésben, hogy a november 7-ei minisztertanácsi ülés jóváhagyta a magyar menekültek támogatásáról szóló nyilatkozatot. Egy héttel később Jean Minjot munkaügyi és társadalombiztosítási államtitkár számolt be a Minisztertanácsban arról a segítségről, amelyet a társadalombiztosítási szervezetek nyújtottak a magyar menekülteknek.²⁷ Megállapíthatjuk tehát, hogy

²⁵ *Journal Officiel de la République Française*, Débats parlementaires, Assemblée Nationale, Compte rendu *in extenso* des séances, questions écrites et réponses des ministres à ces questions, Troisième législature, Session ordinaire de 1956-1957, 1er séance du 18 décembre 1956, 6200–6201.

²⁶ A francia Kül- és Belügyminisztérium illetékesei közzölték ezeket az adatokat a párizsi amerikai nagykövetséggel. NARA: ARC id 2662877-A15497, Records pertaining to the Refugee Relief Property, 1949-1958, Box 21. Walter J. Stoessel, First Secretary of Embassy, Paris to the Department of State, Washington, subject: Situation of Hungarian Refugees in France as of September 1957, no 415, official use only (1957. szeptember 18.).

²⁷ AN, Site de Pierrefitte-sur-Seine: F/60/2766: ordres du jour des Conseils des ministres entre janvier 1956 et décembre 1958; F/60/2772: communiqués de presse; dossziék a kormányülésekre

az érdektelenség napjai után a francia kormány a magyar ügyben jóval aktívabb politikába kezdett, Guy Mollet és a szocialista párt fentebb bemutatott céljainak megfelelően. Egyidejűleg erőteljes sajtókampányt is megfigyelhetünk, és a szolidaritási akciók szaporodását. Mivel a nagy információs napilapokra nem volt befolyása, a kutatások valószínűsítik, hogy elsősorban az ekkoriban már egyre fontosabb rádióon keresztül agitált.²⁸ A november 11-ei francia nemzeti ünnep, a fegyverszünet aktualizálása is a propagandakampány része volt.²⁹ A Belügyminisztérium által országos szinten megszervezett gyűjtési akciókkal és megemlékezésekkel, valamint a sajtó (elsősorban a rádió) adta lehetőségekkel élve a kormány is hozzájárult a francia közvélemény mozgósításához. Legnagyobb szabású akciója a november 18-ára „a magyar lakosság érdekében” aprólékos részletességgel megszervezett „nemzeti gyásznapi” volt.³⁰

Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy időeltolódás volt a magyar forradalom brutális leveréséről szóló hírek érkezése és a Mollet-kormány magyarokkal való szolidaritáspolitikájára vonatkozó döntései között. Ez az időeltolódás azt sugallja, hogy a lakosság együttérzésén és felháborodásán túl, amelyről a kormánynak kétségtől tudomása volt, más megfontolások is motiválták a francia vezetőket: el akarták terelni a közvélemény figyelmét a szuezi hadjárat kudarcáról, és ki kívánták használni a Francia Kommunista Párt nehézségeit, hogy növeljék az SFIO lakossági támogatottságát.³¹ Az akció terepének megválasztását – a média és a humanitárius tevékenység – a tehetetlenség közvetett beismeréseként is értelmezhetjük. Ha már egyszer Franciaországnak sem arra nem volt lehetősége, hogy befolyásolja a magyar események menetét, sem arra, hogy megakadályozza a szovjet megtorlást Magyarországon, mindent megtett azért, hogy enyhítse a tragédia negatív hatásait. Ezzel a szándékkal szervezték a nagy segélyakciókat az akkor már külföldön lévő magyar menekültek és a hazájában maradt magyar lakosság javára.

A francia hatóságok magyar menekültek irányában tanúsított humanitárius tevékenysége tökéletesen beleillett az Észak-atlanti Szövetség illetékes szerveiben

vonatkozóan: F/60/2700: dossiers entre le 23 octobre-14 novembre 1956; F/60/2701: dossiers entre le 21-28 novembre 1956.

²⁸ SORLIN 2000.

²⁹ BERNARD 1991: 70.

³⁰ AN, Site de Pierrefitte-sur-Seine: Rapports des préfets 1954-1959, F1 C III 1350: Vœux et motions concernant la Hongrie (extraits de presse, secours à la Hongrie; journée nationale du 18 novembre) 1956, dossier: Secours à la Hongrie, Télégramme du ministère de l'Intérieur (Affaires politiques) aux préfets de métropole y compris Seine, Journée nationale en faveur population hongroise (1956. november 10.).

³¹ FRANK 2000: 169–180. Itt: 173.

kidolgozott programba.³² Franciaország aktívan részt vett az erőfeszítések nemzetközi koordinálásában, és rendszeres tájékoztatást nyújtott intézkedéseiről. Amint fentebb láttuk, a francia kormány hajlandó volt befogadni az Ausztriában és Jugoszláviában tartózkodó magyar menekülteket még 1957 tavaszán is. Akárcsak a többi NATO-országban, a társadalmi és magánszervezeteket Franciaországban is nagymértékben bevonták a befogadás munkájába. Arra törekedtek, hogy ne csak pillanatnyi segítséget nyújtsanak, hanem „hosszú távú befogadást” biztosítsanak, igyekezve valóban integrálni a magyar menekülteket nyelvtanítás, szakmai képzés és munkaalkalmak teremtése révén. A menekült egyetemistáknak különösen kedvező bánásmódban volt részük. Ösztöndíjak kiutalásán és speciális kurzusok szervezésén túl megpróbálták könnyíteni szakmai érvényesülésüket is. A szovjet blokk kormányai, főként a Kádár János vezette magyar kabinet ellenben mindent megtett, hogy visszafordítsa ezt a folyamatot.

A franciaországi magyar diplomáciai misszió számos jelentést készített a magyar menekültek helyzetéről. A Kádár-kormány diplomatái rendkívül leűjtő képet festettek sorsukról. Már 1956. december elején írtak az emigránsok csalódottságáról, és hogy sokan közülük a hazatérést fontolgatják.³³ A „disszidensek” hazatérésre buzdítása a magyar követség egyik legfontosabb tevékenysége lett. Azt a véleményt képviselték, hogy a táborokban elszállásolt menekültek nagyon rossz körülmények között élnek. Egy 1957. január végén írt jelentésben több súlyos incidensről is hírt adtak. A magyar követség szerint mintegy 300–400 ember jelent meg náluk 1957. január végéig Magyarországra való hazatérés céljából. Megítélésük szerint három tényező akadályozta a menekültek tömeges hazatérését: először is az, hogy nem tudták előteremteni az utazási költségeket. Azután hatott rájuk a régi emigránsszervezetek ellenpropagandája is. A magyar diplomaták szerint azonban a legnagyobb akadály a francia hatóságok halogató politikája volt.³⁴

Megállapíthatjuk tehát, hogy az 1956-os magyar menekültek ügye Franciaországban igen nagy figyelmet kapott. A levert forradalom után külföldre menekült csaknem 200 ezer magyarból mintegy 10 ezren Franciaországban találtak új hazát. A francia hatóságok nemcsak átmeneti, de „tartós befogadásra”, a magyar menekültek szerves társadalmi integrációjára törekedtek. A francia Belügyminisztérium

³² KECSKÉS D. 2016.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, a továbbiakban MNL OL): XIX–J–1–j, Franciaország 1945–1964, 6. doboz. Kutas Imre, Magyarország franciaországi követségének ideiglenes ügyvivője által írt jelentés, 007970/1956 (1956. december 2.).

³⁴ MNL OL: XIX–J–1–j, Franciaország 1945–1964, 4. doboz. Kutas Imre, Magyarország franciaországi követségének ideiglenes ügyvivője által írt jelentés, A franciaországi magyar menekültek helyzete, 00620/2/1957 (1957. január 24.).

1957. december 15-i dátummal készített utoljára statisztikát a magyar menekültekről. 1958 első hónapjaitól ugyanis úgy vélték, hogy „[m]inden új magyar menekült a francia közösségbe integrálódottnak tekinthető [...]”³⁵ A francia kormány hathatósan részt vett a nemzetközi szolidaritási tevékenységben is. Európai viszonylatban jelentős pénzüsszegeket mozgósított a magyar menekültek érdekében. Az a tény, hogy háborús viszonyok közül menekült, gyökereitől hirtelen megfosztott, az ország nyelvét nem beszélő nagy embertömeg gyors befogadására került sor, elkerülhetetlenül maga után vonta bizonyos egyének és egyes menekültcsoportok elégedetlenségét. Időnként feszültség keletkezett köztük és a helyi hatóságok között, amint ezt a sajtó és a Nemzetgyűlés néhány képviselője egyaránt szóvá tette. A magyar menekülteket kezdetben óriási lelkesedéssel és részvétellel fogadó francia lakosság érdeklődésének természetes csökkenésével párhuzamosan a hosszú távú befogadást célzó kormányzati intézkedések megvalósítása bizonyára nehézségekbe ütközött. Mindazonáltal a magyar diplomáciai postából a magyar menekültek kezeléséről kibontakozó teljesen negatív kép nem felel meg a valóságnak. A francia kormányzati akció mérlege egyértelműen pozitív, és a menekült egyetemisták érdekében tett lépéseket különleges sikerként tarthatjuk számon. A magyar diplomáciának a menekültek meggyőzésére irányuló törekvései viszont igen csekély eredménnyel zárultak: ennek hatására kevesebb mint 1000 személy tért vissza Magyarországra. A magyar menekültek különlegesen bőkezű támogatása – a többi nyugati kormányzathoz hasonlóan – a francia kormány számára is a kommunizmussal szemben vívott ideológiai harc része volt nemzetközi és belpolitikai téren egyaránt. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a lakosság többsége őszinte rokonszenvvel és együttérzéssel fordult az eltiport felkelés után tömegesen nyugatra került magyarok felé.

³⁵ UNHCR Archives (Genf): dossier: 20-HUN-FRA Statistics – Hungarian refugees in France (February 1957-February 1958), Lettre de Henri Trémeaud, Délégué pour la France, Office du Haut-Commissaire pour les réfugiés à Colmar, Conseiller juridique, Statistiques des nouveaux réfugiés hongrois en France, HCR/P – 44 (1958. február 28.).

Felhasznált irodalom

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL): XIX–J–1–j, Franciaország 1945–1964.
- AKOKA, Karen (2017): La création de l’Ofpra entre l’acteur et le champ. In Aline ANGOUSTURES – Dzovinar KÉVONIAN – Claire MOURADIAN (szerk.): *Réfugiés et apatrides. Administrer l’asile en France (1920–1960)*. Rennes: Presse universitaire de Rennes, 165–179. Online: <https://doi.org/10.4000/books.pur.156147>
- BERNARD, Jean-Pierre (1991): Novembre 1956 à Paris. *Vingtième siècle*, 30. 68–81. Online: <https://doi.org/10.3406/xxs.1991.2376>
- BURGESS, Greg (2019): *Refugees and the Promise of Asylum in Postwar France, 1945–1995*. London: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1057/978-1-137-44027-3>
- DOISE, Jean – Maurice VAÏSSE (1992): *Diplomatie et outil militaire 1871–1991*. Paris: Imprimerie Nationale – Seuil.
- FRANK, Robert (2000): Actes du colloque *Les intellectuels et l’opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956*, 17, 18, 19 octobre 1996, Institut Français en Hongrie, transcrit par Csaba Csapodi. 169–180. (A kézirat a budapesti Francia Intézet Médiathèque könyvtárában van elhelyezve.)
- GROSSER, Alfred (1972): *La IVe République et sa politique extérieure*. Paris: Armand Colin.
- KECSKÉS D. Gusztáv (2007): *Franciaország és a magyar forradalom, 1956*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- KECSKÉS D. Gusztáv (2016): A NATO és az 1956-os magyar menekültek. *Világtörténet*, 38(3), 357–372.
- SIRINELLI, Jean-François szerk. (1995): *La France de 1914 à nos jours*. Paris: Presses Universitaires de France.
- SORLIN, Pierre (2000): Actes du colloque *Les intellectuels et l’opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956*, 17, 18, 19 octobre 1996, Institut Français en Hongrie, transcrit par Csaba Csapodi. (A kézirat a budapesti Francia Intézet Médiathèque könyvtárában van elhelyezve.)
- SOUTOU, Georges-Henri (2018): *La Guerre froide de la France, 1941–1990*. Paris: Tallandier. Online: <https://doi.org/10.14375/NP.9791021032033>
- WEIS, Paul (1960): Le concept de réfugié en droit international. *Journal du droit international*, 87(4), 928–1001.

Kis Norbert

Esszé a magyar felsőoktatási modellváltás kockázatairól és mellékhatásairól

Fülöp Mihály tanár úrral a 2000-es évek elején az akkor induló Corvinus Egyetem tanáraiként kezdtünk közös gondolkodásba, elsősorban a nemzetközi képzésekről és a diplomáciatörténetről. A 2010-es évek már mindkettőnket az NKE-n találtak, így az alapítványi modellváltás elkerült minket, részesei lettünk viszont annak a modellváltásnak, amelyet az NKE felépítése jelentett. A nemzetközi képzések fejlesztésében, a doktori iskola elindításában és a kutatási alapok megerősítésében Fülöp tanár úrnak oroszlánszerep jutott az NKE-n. Tisztelt Tanár Úr! Az alábbi felsőoktatási témájú tanulmánnyal és sok jókívánsággal üdvözöllek születésnapod alkalmából!

A modellváltás értelméről

Az Országgyűlés döntése nyomán 2021-ben a „hatékonyabb és korszerűbb felsőoktatás érdekében” a Corvinus Egyetem után további 20 állami felsőoktatási intézmény alapítói és fenntartói jogai kerültek vagyonkezelő alapítványokhoz. 2022-re mindösszesen 5 állami egyetem maradt. A modellváltásnak nevezett folyamat kormányzati célja, hogy a „jelenleginél rugalmasabb és kiszámíthatóbb működési környezet növelje a felsőoktatás versenyképességét”. A közérdekű vagyonkezelő alapítvány fenntartásában a Kormány szerint az intézmények rugalmasabban működhetnek, gyorsabban reagálhatnak térségük gazdasági igényeire, így a magyar fiatalok versenyképesebb képzésben és a munkaerőpiacon is értékesebb oktatásban részesülhetnek. A kormányzati indoklás szerint a modellváltás nyomán növekedhet az intézmények saját bevétel-szerző képessége és az egyetemek az igényekre rugalmasabban reagálva biztosíthatnak képzési, kutatási, innovációs, sport- és kulturális szolgáltatásokat.¹ A vonatkozó

¹ ITM-kommunikáció. Online: www.kormany.hu/hu/innovacios-es-technologiai-miniszterium.

törvények (például a 2020. évi XXXIV., XXXV., XXXVI., XXXVII., XXXVIII., XXXIX. törvény) miniszteri indoklása szerint az alapítványi modell a „hosszú távú és kiszámítható tervezés lehetőségét” is biztosítja. A közérdekű alapítványi (KEKVA) feladatkörben, nem állami státuszban működő 21 modellváltó egyetem esetében a törvényben létrehozott és kijelölt alapítvány az adott egyetem fenntartója és tulajdonosa. Az alapítvány kuratóriuma mint fenntartó dönt az egyetem költségvetéséről, szervezeti és működési szabályzatáról, vagyongazdálkodási tervéről, vállalkozási tevékenységéről, továbbá a rektori kinevezés felterjesztéséről az államfő felé. Az egyetem finanszírozásának elveit – az állam mint megrendelő nevében – a Kormány és az alapítvány közötti hosszú távú, legalább 15, legfeljebb 25 év időtartamra szóló keretmegállapodás rögzíti. Ennek hatálya alatt a Kormány 5 év időtartamra szóló részletes feladatfinanszírozási megállapodásokat kötött, amelyekben alapítványonként, illetve egyetemenként rögzítette az érintett tevékenység elvárt volumenét, indikátorrendszerét, valamint az állami támogatás ezekhez igazodó pontos mértékét.

A 2021-ben megkötött szerződések az egyetemek számára hosszú távon kiszámítható finanszírozási és működési biztonságot adnak, a mindenkori kormány számára pedig kockázatos középtávú költségvetési vállalást jelentenek. Ezt az első év (2022) igazolta, hiszen egy csapásra megromlott – az ukrajnai háború, az energiaválság és annak tovagyűrűző gazdasági és társadalmi hatásai miatt – a magyar államháztartás helyzete. Miközben a társadalom minden alrendszerében mérsékelni kell a kormányzati kiadásokat, a felsőoktatásban is egyre nehezebben tarthatóak a Kormány szerződésben rögzített pénzügyi vállalásai. A következő hónapok fogják megmutatni, hogy az állami egyetemfinanszírozás új technikája hogyan tehető rugalmasabbá, azaz az állami finanszírozás a finanszírozási szerződéstől eltérő csökkentésére milyen lehetőségek maradtak a Kormány számára. Tanulmányunk azonban nem elsősorban, sőt egyáltalán nem a kormányzati mozgásteret szűkülését tekinti aggályosnak, sokkal inkább az új alapítványi kuratóriumok hatáskörének és az egyetemek kritikus szintű önrendelkezésének kapcsolatát, amely az Alaptörvény X. cikkében foglalt alapjogok, azaz a kutatási-tanítási autonómia keretfeltételét fessegeti.

Miért is nem jó egyetemfenntartó az állam?

Mielőtt azonban az egyetemi autonómia kérdését vizsgálánánk, a modellváltás okait kell elemeznünk, ezen belül is azt, hogy miért is volt szükségzerű az állam egyetemfenntartó szerepének megszüntetése „a minden szempontból előnyösebb

és versenyképesebb felsőoktatás” érdekében. A kormányzati indoklás szerint az állami egyetemfenntartás minden szempontból elavult modell. Lényeges kérdés, hogy mi is lehet vagy mi lesz a minőségi különbség az állami fenntartás és az alapítványi fenntartás között. A modellváltás négy fontos változást jelent az egyetemek számára: a) Kikerültek a minisztériumi fenntartás rendszeréből. b) Kikerültek az államháztartási szabályozás és az állami költségvetés közvetlen finanszírozási rendszeréből. c) Kikerültek az állami vagyonkörből. d) Az alkalmazottak kiléptek a közalkalmazotti szabályozás hatálya alól.

Miről is szól(é) az „állami fenntartás”? A kijelölt miniszter az egyetem működéséhez szükséges feltételekről gondoskodik, kiadja az alapító okiratot, meghatározza a költségvetés főszámaait, ellenőrzi a gazdálkodást, a működés törvényességét és hatékonyságát, a szakmai munka eredményességét. Ezenfelül kezdeményezi a rektor és a kancellár megbízását és felmentését, gyakorolja felettük a munkáltatói jogokat. A fenntartói irányítás nem sértheti a felsőoktatási intézmény – a képzés és a kutatás tudományos tárgyával és tartalmával kapcsolatos kérdések tekintetében biztosított – önállóságát.

Az alapítványi modellben a magyar állam alapítja az alapítványt, amelynek tagjait a szakminiszter jelöli ki, aki egyben az alapítvány alapítói jogait is gyakorolja, illetve azt átruházhatja az alapítvány kuratóriumára. Az alapítvány „átveszi” a magyar államtól az egyetem alapítói és fenntartói jogait. A fenntartói döntés tehát a szakminiszter által kijelölt kuratórium kezében van, és nem a szakminiszter, illetve annak tárcája kezében. Nos, paradoxon lenne, ha a minőségi többletet a szakminisztériumhoz képest az alapítványi kuratóriumban látnánk. Nyilván az a kormányzati indok sem jelent különbséget, miszerint az oktatók többletteljesítményének elismerésére az alapítványi modellben lesz lehetőség, mivel a „merev bértábla” mellett eddig erre nem volt mód. Valójában a közalkalmazotti illetményrendszer a többletfeladatokra adható illetménytöbbletet nem korlátozza. A vagyongazdálkodás oldalán lehet tehát a különbség, ahogyan erre a kormányzati indokolás is utal. A törvény szerint a magyar állam vagyont rendel az alapítványhoz, amellyel az alapítvány gazdálkodik, de más szervezetek is csatlakozhatnak vagyon juttatásával. Az alapítvány mellett az egyetem is tulajdont kap, a törvényben meghatározott oktatási, tudományos kutatási feladatok ellátását szolgáló állami tulajdonban volt ingatlanok ingyenesen az egyetem tulajdonába kerülnek. Egyszerre gazdálkodik tehát a 2019. évi XIII. törvény szerint vagyonkezelő alapítványként működő új fenntartó és az egyetem a kancellár irányításával. Világosnak tűnik, hogy az állami egyetemekhez képest a versenyképesebb működést ígérő előny: az államháztartáson kívüli szabadabb gazdálkodás. Másként fogalmazva: az állami egyetemeket szabályozó joganyag kevésbé biztosítja a „rugalmasabb”, „kiszámíthatóbb” és bevételképes gazdálkodás feltételeit. És valóban,

az állami egyetemeknek a bevételi maradványról, a vállalkozási tevékenységből származó maradványuk visszahagyásáról is alkudozniuk kell a szaktárcákkal, és a kiadási előirányzatok terhére vállalkozási tevékenység nem folytatható. Egy állami egyetem az állami vagyont kezeli, azaz korlátozottan értékesítheti. Az alapítvány és annak egyeteme viszont saját tulajdont kap. Logikusnak tűnik tehát az a kérdés, hogy ha a szabadabb vagyongazdálkodás a versenyképesség kulcsa, akkor mi az indoka annak, hogy az állami egyetemek egy része a modellváltással megkapta a „szabadságjogot”, más állami egyetemek viszont nem. Esetleg miért nem kapnak mindannyian állami egyetemenként olyan különleges gazdálkodási státuszt, amely az állami és az alapítványi modell közötti gazdálkodási különbséget eltünteti?

A modellváltás azoknál az állami egyetemeknél indult el, amelyek szenátusa kérte az alapítványi státusz bevezetését. A Kormány az egyetemek döntésétől tette függővé saját döntését, de a fejlesztési források elosztását finoman az egyetemek „hatékonyabbá válásával” hozta összefüggésbe. Sajátos döntési logika ez, amelyben világos államérdek (ki a fenntartó?), fontos közérdek (kiváló egyetemek) és a „mit akar az egyetem?” szempontja keveredik. 10 egyetem esetén a Kormány, majd az országgyűlés az egyetemek előzetes egyetértése nélkül döntött a modellváltásról. A modellváltás második szakaszában már az állami egyetemek döntésén múlt a modellváltás. Több nagy egyetem szenátusa döntött arról, hogy az állami fenntartás helyett a vagyonkezelő alapítványi fenntartás modelljét választja. A kormányzati ösztönzés a modellváltásban látta a „korszerűsítés” feltételét, amely a 2021-ben meghirdetett 1500 milliárd forintos állami egyetemfejlesztés eredményességének egyik előfeltételeként is megfogalmazódott. Helyes-e, hogy a Kormány az egyetemekre hagyta, illetve hagyja a modellváltás „eldöntését”? Folytatódik-e az elmúlt 30 év félbemaradt reformjainak sorozata, vagy megtörténik a teljes körű modellváltás: azaz eljön a rendszerváltás az állami felsőoktatásban is? Kisebb ellentmondás volt, hogy a modellváltás első szakaszában határozott kormányzati szándék és döntés állt a változások mögött, tudniillik az egyetemnek az államnál jobb gazdája egy olyan kuratórium, amelyben a politikai és a gazdasági élet szuverén személyiségei „tulajdonosi testületként” irányítják az intézményt. Másként: a fenntartó minisztérium tisztviselőinek közérdeket kereső szakmai döntései helyett jobb, ha a piaci valósághoz igazodó egyetemi érdek kap teret, azaz az alapítványi vagyonnal gazdálkodó egyetem „tulajdonosi” szemlélete motiváltabb és versenyképesebb működés felé vezet. A modellváltás második szakaszának kommunikációja szerint viszont az állami egyetem sorsáról döntsön az egyetem szenátusa. Politikai gesztusnak tekinthetnénk az egyetemek megkérdezését, ha az egyetemi döntés végül egybevág a Kormány modellváltó szándékaival. Ha azonban nem ez történik, akkor nehéz logikát találni abban, hogy az állam miért tart

fenn egyetemeket deklaráltan gyenge hatásfokú állami fenntartói és államháztartási rendszerben. Másként fogalmazva miért engedi, hogy egy egyetem továbbra is ragaszkodjon az állami fenntartáshoz? Ennek oka az lehet, hogy az alapítványi modell nem minden egyetem számára kínálja a hatékony fenntartói környezetet, és ezt az egyetemen belülről (szénátus) lehet legjobban megítélni. Ha ez így van, akkor a modellváltás első szakaszában is meg lehetett volna kérdezni az átalakított egyetemek szénátusát. Ha pedig egy egyetem inkább maradna a „biztosabbnak” tűnő állami fenntartásban, akkor milyen indokkal mond nemet a versenyképesebb környezetet ígérő alapítványi modellre? Bizonyára egyetemi érdekből.

Az állami irányítás hatékonyságával szemben (!) érvelő kormányzati szakpolitika meglepő lehet, hiszen 2010 óta minden területen az állami felelősségvállalás kiterjesztése és az állami irányítás megerősödése jelent meg. A felsőoktatás nézőpontjából azonban mégis racionális döntésekről van szó. Az állami egyetemek vezetésére évtizedek óta bénítóan hat a történelmileg rögzült paternalista gondolkodás: „majd a minisztériumban megmondják.” Az „állam” a bürokratikus és hierarchikus egyetemi kultúrák szellemét táplálja. Ezek gyakran elfojtják a kreatív és fejlődést jelentő erőket. Az államháztartási szabályok gúzsba kötik az innovációt támogató gazdálkodást. Több évtized félbemaradt reformjai után az alapítványi-tulajdonosi modell új lehetőséget nyit a versenyelvű és nemzetközi szinten is sikeresebb egyetemi működésre.

A végső kérdés sarkítva: van-e államérdek, illetve közérdek a modellváltásban? A válasz: igen. A pedagógusképzéstől az orvosképzésig az egyetemi működés biztosítása államérdek, a jobb egyetemmé válás közérdek. Vajon felülírhatja-e a közérdeket egy egyetem önérdeke? Egyáltalán ütközhet-e az állam- és a közérdek adott egyetem önérdekével? Engedheti-e a Kormány, hogy az állami irányítás és finanszírozás modelljéről az egyetem „döntson”, azaz ragaszkodjon ahhoz, vagy elutasítsa azt? Az egyetem oktatóinak, kutatóinak és hallgatóinak van-e tudása a két modell közötti választáshoz? Végül is nem a Kormányé-e a felelősség azért, hogy a felsőoktatási, gazdasági és társadalmi szempontból leghatékonyabb modell érvényesüljön, és a kevésbé hatékony állami modellt elvesse? Függhet-e mindez egy egyetem oktatói-hallgatói közösségének (szénátus) pillanatnyi döntésétől? Vélhetően nem. Összefügg-e mindez az egyetemek autonómiájával? A válasz szintén nem, hiszen egy egyetem oktatói és kutatói közössége saját oktatói és kutatói munkájában kér szabadságot, és nem az intézmény fenntartói modelljének kialakításában.

A fenti bizonytalankodásra azonban magyarázat lehet a modellváltás kísérleti jellege és fokozatossága, végső soron a Kormány józan óvatossága. A kormányzati döntéshozatal ritkán látott kooperatív modelljéről lehet szó, azaz az érintett

intézmények fokozatos bevonásáról: „semmit rólatok nélkületek.” Maga a Kormány is döntési „modellt váltott”, az egyetemekre hagyva a kezdeményezést. Amíg azonban nem válik teljes körűvé a modellváltás, addig a következtetlenség és a logikátlanság kockázata is jelen lesz. Miért ragaszkodunk a gyenge hatásfokú állami fenntartás rendszeréhez egyes egyetemeken, ha van jobb fenntartói modell? Ezért is fontos, hogy a Kormány aktív párbeszédet kezdett, nem csak a felsőoktatás szereplőivel, de az egész társadalommal próbálja megértetni a sajátos lépések és változások miértjét.

A modellváltás mérlegének mutatója még ingadozik, rövid távú hatásai az új fejlesztési források állami elosztásában már láthatóak lesznek. A modellváltás hatékonysági hatásai és eredményei 3-4 éves távlatban jelentkezhetnek legkorábban. Addig az alapítványi fenntartáshoz fűzött hatékonyságjavulás és versenyképesebb működés csupán feltételezés és optimizmus. Ez is elég lehet azonban ahhoz, hogy 1-2 év alatt teljessé váljék a magyar „public university”-k „közalapítványi” fenntartási rendszere, és fokozatosan történeti emlékké váljon az egyetemek közvetlen állami fenntartása. 30 évvel a politikai rendszerváltás után közeledünk tehát a felsőoktatás „rendszerváltásához”.

A kutatási-tanítási autonómia ötelemű tesztje

Az NKE-n a közelmúltban végzett kutatás a QS World University Ranking 2022 TOP 100 egyetemeken működő fenntartói testületek (Board of Trustees) működését és hatásköreit öt kritikus faktor mentén vizsgálta (*ötelemű autonómia-teszt*).² Ezek a faktorok közvetve vagy közvetlenül érintik az akadémiai szabadság, az egyetemi autonómia feltételeit. Az egyetem kutatási-tanítási autonómiájának lényege, hogy a szenátusnak érdemi befolyása legyen az oktatási-kutatási tevékenység lényegét érintő szervezeti, személyi vagy pénzügyi kérdésekben. Az egyetemek tudományos-oktatási autonómiáját nem a köznyelv, hanem az Alaptörvény X. cikk (3) bekezdése alapján kell értelmezni, amely kimondja, hogy az egyetemek „a kutatás és a tanítás tartalmát, módszereit illetően önállóak”. Az egyetemek kutatási szabadságát kiteljesíti az Alaptörvény X. cikk (2) bekezdése, amely szerint „tudományos igazság kérdésében az állam nem jogosult dönteni, tudományos kutatások értékelésére kizárólag a tudomány művelői jogosultak”. Az Alaptörvény ezen szakasza közvetlenül az állam számára ír elő a tudományos kutatások értékelésére vonatkozó általános tartózkodási kötelezettséget, amely vonatkozik a felsőoktatási intézmények

² A kutatócsoport tagjai: dr. Fejes Zsuzsanna egyetemi docens, NKE; dr. Belcsák Péter doktortandusz, NKE; dr. Kis Norbert egyetemi tanár, NKE.

kutatási tevékenységével szembeni tartózkodásra is (21/2021. [VI. 22.] ABH 22. pont). Az Alaptörvény szerinti „tartózkodási kötelezettség” kiterjed mindenkire, aki nem a tudomány művelője. Eszerint az egyetemfenntartó alapítványi kurátoroknak is tartózkodniuk kell a tudományos kutatások értékelésétől és az egyetem kutatási tevékenységével szembeni állásfoglalástól, hacsak nem a tudomány művelői. Az AB szerint az egyetem kutatási-tanítási autonómiájának tiszteletben tartása az állam részéről azt követeli meg, hogy olyan intézményi rendszert alkosson, amely az önállóság érvényesülését az egyetemen biztosítja (21/2021. [VI. 22.] ABH 23. pont). Az AB szerint az állam feladata olyan szabályozást alkotni, amely az egyetemen „a kutatási-tanítási autonómia külső befolyástól mentes érvényesülését biztosítja”. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szenátust – mint az autonómia letéteményesét – mentesíteni kell minden külső befolyástól a kutatási, illetve oktatási tevékenységet érintő döntéseknél. Sőt, az AB logikája szerint az egyetemi autonómia nem szükségszerűen a szenátus döntésének jogát jelenti, hanem akár külső (fenntartói) döntés is megfelelő, ha a döntés szenátus általi befolyásolásának lehetősége adott, és ennek során a szenátus „külső befolyástól mentesen” jogosult véleményt alkotni.³ Ennek az értelmezésnek megfelelően a modellváltó egyetemeken a fenntartó alapítvány kuratóriuma döntési hatáskörökkel rendelkezik, amint a magánegyetemeken, illetve egyházi fenntartású egyetemeken gyakorlatában ez már a korábbi évtizedekben kialakult. A modellváltó egyetemeken a fenntartó kuratóriumoknak széles döntési hatáskörük van, amely kiterjed az egyetem költségvetésére, szervezeti és működési szabályzatára, vagyongazdálkodási tervére, vállalkozási tevékenységére, a rektori kinevezés felterjesztésére. Ezek a döntések kihatnak a kutatási-tanítási autonómia feltételrendszerére, a fenti kutatás ezért olyan tesztet állított fel, amely azon faktorokat vizsgálja, amelyek kombinációja gyengítheti, illetve erősítheti az autonómia sérelmének kockázatát.

A kutatási teszt faktorai

A kuratórium (fenntartói testület) összetétele:

- a) Az egyetem tudományos közösségét képviselők aránya a testületen belül.
- b) A kuratóriumi tagság feltételeinek minősége: szabályozott és érdemalapú kritériumok.
- c) A kuratóriumi tagok száma: a szakszerű és demokratikus döntéshozatal lehetősége a tagság sokszínűségének és kritikus létszámának függvényében nőhet.

³ KIS 2022.

- d) A tagság rotációja: a határozott idejű mandátum az elszámoltathatóság, az időszakos rotáció a motiváció fenntartásának esélyét növeli.
- e) Döntési hatáskör: milyen mélységben dönthet a kuratórium az egyetem szervezeti, működési és pénzügyi feltételeire vonatkozóan.

Az NKE-n végzett kutatás, a QS World University Ranking 2022 TOP 100 egyetemlein működő fenntartói testületekre (Board of Trustees) vetített ötelemű teszt sommás eredményei:

- a) A testületekben minden esetben helyet kapnak az adott egyetem tudományos közösséget képviselő tagok, a testületek nagy részében többségben, kisebb részében pedig kisebbségben vannak.
- b) A testületi tagság részben a tagok kooptálásán, részben az egyetem delegációján alapul, de minden esetben az alapító dokumentumokban részletesen és transzparensszen szabályozott, érdemalapú kritériumokat találunk.
- c) A testületi tagok száma 20 és 40 fő között mozog, ami a sokszínű tagságot és a döntések legitimációját is erősíti.
- d) A tagság határozott idejű mandátumokra épül, az időszakos rotáció, az elszámoltathatóság és a motiváció megújulása így biztosított.
- e) A testületek tevékenysége a stratégiai fejlesztési irányok kijelölését, az egyetemi *policykérdések* eldöntését és a finanszírozási biztonság fenntartását célozza. Ritkán terjed ki a testület hatásköre az egyetem szervezeti, működési és pénzügyi részletkérdéseiben történő döntésekre.

A modellváltó magyar egyetemek kuratóriumának működése még kísérleti szakaszban van, a törvényi szabályozás adta keretek kitöltése és az egyetemirányítási gyakorlat még az elején tart. Tényszerűen az ötelemű autonómiaeszt jelenleg az alábbi következtetésekre vezet.

- a) A kuratóriumokban az egyetem tudományos közösséget képviselők (például rektor, elnök vagy professzor) aránya csekély.
- b) A kuratóriumi tagság feltételeit jogszabály nem rendezi, azokat maga a kuratórium szabályozhatja, ezen szabályozások azonban még hiányoznak.
- c) A kuratóriumok taglétszáma a törvény szerint öt fő, ezen belül egy, ritkábban két tag sorolható az egyetem tudományos közösségéhez.
- d) A tagi mandátum jogszabály szerint határozatlan idejű.*⁴

⁴ A kézirat lezárását követően jelentette be a Kormány felelős minisztere, hogy a tagi mandátummal kapcsolatos szabályozás a közeljövőben változni fog.

- e) A kuratóriumi döntési hatáskör az egyetem szabályozott szervezeti, működési és pénzügyi feltételeire teljes körben kiterjed. Az alkotmánybíróság döntése szerint a fenntartó azzal a feltétellel gyakorolhatja az egyetem működését érintő főbb hatásköreit, hogy a szenátusnak „érdemi befolyást” enged a döntéshozatalban.⁵ A 2021. évi IX. törvény szerint a fenntartó a döntési jogosítványokat (Nftv. 94. § [6] bek.) csak úgy gyakorolhatja, hogy „a szenátusnak az alapító okiratban véleményezési vagy egyetértési jogot kell biztosítani” (22. § [4] bekezdés). A fenntartók szabályozási gyakorlata szerint ez jelenleg a szenátus véleményezési jogát jelenti.

Összegzésként: az autonómiateszten a magyar kuratóriumok a fentiek szerint jelenleg még a kritikus tartományban vannak. Mindez azonban csak az elvi esélyét, illetve bizonyos szintű valószínűségét jelenti a kutatási-tanítási autonómia veszélyének, amely a kurátorok tudatos és óvatos döntéseivel minimálisra csökkenthető.⁶

A kurátorok felelősségéről, avagy 10 jó tanács

A modellváltás új szereplői a kurátorok, jelentős részük sikeres üzletember, politikus, kisebb részük a tudomány világából érkezik. A kételkedő hangok megkérdőjelezzik, hogy az állam jó kezekbe adta-e az állami egyetemeket. Nos, e kérdésre csak az idő és a gyakorlat ad majd választ, mindenesetre a pozitív irányú változás lehetősége valóban a kurátorok kezében van. Az egyetemvita sodrásában elindult a jó tanácsok lavínája, lassan minden politikus, újságíró, postás tudni véli, milyen bajok volnának a magyar egyetemekkel, és mi volna a teendő. Az egyetemfejlesztés közügygé válása még akár jó dolog is lehet, de azért nem árt az óvatosság. Ehhez tanulmányunk néhány segítő tanácsot ad, különösen azoknak a kurátoroknak, akik mögött nem áll egyetemi karrierpálya, és azoknak is, akik szorítanak a modellváltás sikeréért.

*Első tanács:
Mégfontoltság!*

A kurátorok lényeges szervezeti, pénzügyi és fejlesztési kérdésekben irányíthatják az egyetemet. Az elmúlt hónapokban az egyetemekkel kapcsolatos negatív közhelyszótár többszörösen kimerült, így tudjuk, hogy idejétmúlt, középszerű,

⁵ KIS 2022: 193.

⁶ KIS 2022: 194–195.

bürokratikus, versenyképtelen, tömegképző satöbbi egyetemeink vannak, és azt is hallhattuk, hogyan fognak szárnyakat kapni. Ne higgyük el a közhelyszerű, általánosító egyetemkritikákat! Ne „rontsanak rá” az egyetemre!

Második tanács:

Ki irányít kit?

A változások lényege: az arctalan közigazgatás helyett most profi és elkötelezett irányítók érkeznek. Mivel az elmúlt 30 évben tucatnyi irányítási modellkísérlet maradt félbe, életbe vágó lesz, hogy ez a kísérlet ne erre a sorsra jusson. Ennek egyik sarokpontja, hogy a kuratórium miként tekint az egyetem szenátusára. Arra a testületre, amely bizony évszázadok óta az egyetemet vezető testület, az egyetemi polgárság demokratikus öngazgatásának jelképe és garanciája. A szenátus mögött álló „időtlen szellem” a tudósok és a tudomány szabadságából ered. A felsőoktatási törvény szerint a szenátust illetik meg az egyetem Alaptörvényben rögzített jogsultságai, így a „képzési és kutatási feladatok meghatározása”. Ennek a döntésnek a humán és pénzügyi mozgásterét azonban a fenntartó kuratórium fogja megadni, így tehát törekeny egyensúlyról van szó. Nem az éles hatásköri határok kijelölése lesz a megoldás kulcsa. Az irányítóknek azt kell óvatosan kitapogatniuk, hol vannak a szabadságnak azok a határai, amelyeket sem erővel, sem egyéb befolyásolással nem érdemes átlépni. Fontos megérteni, hogy az egyetem tudós oktatók és tanítványaik közössége. Az ő szabad vitáikban épüljenek fel a döntések!

Harmadik tanács:

A tudomány szabad!

Az egyetemek lényege a tudomány művelése, annak átadása és terjesztése úgy, hogy az felvirágoztassa adott város, régió vagy nemzet kultúráját, polgárságát és gazdaságát. A kisebb kutatóközösségek eközben alkotó részesei a határokat nem ismerő tudományos párbeszédnek, közös kutatásoknak. A régi céhek működési mintázatánál ma sem tudunk jobbat a kutatások világában, azaz kellenek iskolák, mesterek és tanítványok. Hosszú tanulási és nevelési folyamat, amelyben a fiatal idővel egyetemi tudós mesterré válik. Ezekben a körökben kell hagyni az alapkutatások kiforrását és finoman terelni az alkalmazott kutatások motivációs irányait. A megrendelő-finanszírozó és a tudós közötti klasszikus vitapont a „mit kutassunk”

kérdése. Ezt jobb a tudósra bízni. Vegyük Karikó Katalin történetét, amelyben évtizedeken át a mindenkori egyetemi menedzsmentek nem igazán támogatták egy új RNS-technológia kutatását. A többit tudjuk...

*Negyedik tanács:
Nem a vagyon csinál egyetemet!*

A vagyon és az ezermilliárdos egyetemfejlesztések gyakori emlegetése lassan azt az érzetet kelti, hogy megtaláltuk a „bölcsek kövét”. A politika és az egyetem-menedzserek is gyakran pénzben és vagyonban kódolják a sikert, de higgyük el: nem a pénz teszi az egyetemet! Ennek az állításnak szinte minden ellene szól: legendák egyes egyetemek gazdagságáról, a kutatások pénzigényéről, a „magas bér – jó tanár” párosról, és sorolhatnánk. „Nagy pénz, nagy foci, kis pénz, kis foci” – idézhetnénk Puskás Öcsi örökzöldjét. De az egyetem és a tudomány nem a foci törvényei szerint működik, és hiba lenne, ha így működne. A vagyon nem fog világszínvonalat teremteni egy magyar egyetemen, ha nem párosul a mindennapok és hosszú évek során kitartó professzori és kutatómunkával. Az is fontos, hogy az egyetemek kitörjenek az államháztartási típusú gazdálkodás keretei közül, de eddig sem ez volt a fő akadálya a fejlődésnek. Önáltatás lenne a vagyon- és pénzgazdálkodás új szabályaitól csodát várni vagy azt ígérni, ahogy sokan teszik.

*Ötödik tanács:
Óvatosan a rangsorokkal!*

A magyar egyetemek közepszerűségéről szóló hazai vádbeszédek élén a nemzetközi rangsorok állnak. A rangsorhelyet nem vagyonban, épületekben és fejlesztési tervekben mérik. 80%-ban a kutatók publikációi, idézettségük, az aktívan ápoltság tudományos kapcsolatok, a hallgatók véleménye és minősége adódik össze. Nem a látványos stratégiák és programok, hanem a kisközösségek, a mesterek, a műhelyek napi munkája visz előre. Óvatosnak kell lenni a régióbeli egyetemek emlegetésével is. Igaz, a prágai Károly Egyetem, a két bécsi szuperegyetem, Graz, Varsó, a krakkói Jagelló, Innsbruck messze előttünk jár a rangsorban, hozzáteszem halkán, mindegyik állami egyetem. Közelebről nézve például a Nobel-díjasok száma fontos rangorfaktor, Graz 9 Nobel-díjasa 1970 előtt alkotott, a prágai Károly Egyetem 3 Nobel-díjasa úgyszintén. Nézzük meg tehát, kiket és miért tekintünk követendő

mintának! A rangsorok fetisizálása árthat, ha nem a valódi értéket és munkát tartjuk szem előtt, hanem „globális lóversenybe” és gyors presztízsépítésbe hajszoljuk egyetemeinket. A fejlesztéshez annyi idő kell, amennyi a fiatal tudós „kineveléséhez”, azaz legalább 10 vagy 15 év.

Hatodik tanács:

Az egyetem személyi, és nem szervezeti kérdés!

Eötvös Loránd rektori székfoglaló szavait sokat idézzük: „az egyetem tudományos tanításának színvonalát egyedül tanárainak egyénisége állapítja meg.” De értjük-e azok üzenetét? A modell, a struktúra, a stratégiák, az irányítás, a programok és jelentések sűrűjében és azok mögött látni kell az egyetem lényegét: a tanárt, aki tanít, mentorál, publikál, nevel, kutatásokat vezet, tanszéket, műhelyt és konferenciát szervez. Látni a törekvő, jobbat akaró, ezer dolgot csináló és nyüzsgő egyetemi polgárságot, amelyet akarata és képességei ellenére sem pénzzel, sem parancssal nem lehet „versenyképesebbé” tenni. Figyelni kell az egyetem organikus szövetét, finom belső hálózatait és emberi értékeit, amelyek saját indíttatásból viszik előre az egyetem hajóját.

Hetedik tanács:

„A hetedik Te magad légy!”

Részesévé kell válni az egyetem hétköznapijainak. A kurátor ne maradjon kívülálló, hanem vállaljon oktatást az egyetemen, menjen el doktori védésekre, vegyen részt szakkollégiumi programokon, legyen személyes tapasztalata arról a közösségről, amelynek a sorsáról dönthet!

Nyolcadik tanács:

Semmit rólunk nélkülünk!

A stratégiai „board”-ok és felügyelő testületek ma már természetes közegét jelentik a világ egyetemeinek, és mindaddig hasznosak is, amíg nem kerülnek szereptévesztésbe. Az úgynevezett egyetemi autonómia, amelyet a modellváltás kritikusai féltenek, alapvetően nem hatásköri szabályok függvényében vizsgálendő. A stílus lesz a döntő, azaz aki egyéni vagy testületi döntési pozícióban van, hallgassa meg

az egyetemi tudományos közösség véleményét! Legyen nyitott a konszenzuskereső javaslatokra, a tanárokkal és kutatókkal folytatott párbeszéd alakítsa ki a közös álláspontot! Közösen válasszanak irányt, mert a tudós közösség akarata ellenében az egyetem nem jut messzire!

*Kilencedik tanács:
Az egyetem nem vállalat!*

Teljesítménykényszerektől hajtott világunkban kalapácsos emberként gyakran nézzük szögnek azt is, ami nem az. A jól menedzselt, vállalkozó kedvű és vállalatokkal is együtt dolgozó egyetemi ideál már létező valóság. Fontos azonban, hogy az egyetemet alkotó tudósok teljesítményének igazi mércéje a hallgatók és a tudóstársak véleménye maradjon, az egyetemi rangsorok is ezt mérik. A személyi döntésekben is csak az egyetemi teljesítményt szabad figyelembe venni. Sem a tudós munkáját, sem az egyetemet nem szabad pénzre, darabra vagy politikai ízlés szerint mérni. A látványos marketing és a ceremoniális menedzsersikerek mögött a tudomány mércéjén és a tanítványok boldogulásán mért valódi eredményeket kell keresni. A pályázatok, a nemzetköziesedés és a külföldi hallgatók hajszolása nem tompíthatja el az egyetem valós „helyi értékének” keresését.

És a tizedik!

Sok változás feszegeti egyszerre az egyetemek bevett működési kereteit. A világjárvány és a kormányzati politika is kiterjesztette az egyetemek felelősségét, miközben belekóstoltunk a digitális oktatás és tanulás falansztervilágába is. Hiú remény, hogy az egyetemek a digitális tudásipar berobbanásával hosszú távon visszaállhatnak „régie életükre”. Az egyetemek nemzetközi versenye egy évtizeden belül átköltözik a digitális oktatási térbe.⁷ Az egyetemek napszámos oktatói, sőt a hallgatók is látják a digitális jövőt, amely más lesz, mint napjaink egyetemi világa. Tanácsolom, hogy a kurátorok beszélgessenek a hallgatókkal, a tanszéket a hátán cipelő adjunktussal, a kutatókkal, a „mindenes” docensekkel és a sokat látott professzorokkal. A tizedik tanácsot az egyetemi polgároktól kérjék! Lássák az egyetem mindennapjait, értsék meg a tudomány lényegét adó kutatói szabadságot, és legyenek bölcs gazdái az egyetemnek!

⁷ KIS-KLOTZ 2020.

Zárógondolatok

Vajon el tudnak-e szakadni a kurátorok az államközpontú gondolkodástól? Látványosan ez jelenti a kormányzati tervek szerint az alapítványi modell „minőségi” különbségét az állami fenntartáshoz képest. Vizsgálni és kutatni kell, hogy a következő évek igazolják-e az alapítványi modellben rejlő többletpotenciált az állami egyetemekhez képest. Növekszik-e az állami finanszírozással szemben a magánbevételek aránya az alapítványi egyetemeken? Ha igen, akkor tovább élesedik a kérdés, miért maradnak állami fenntartásban a további versenyző egyetemek. A modellváltó egyetemekre 2021-ben bevezetett teljesítménykövetelmények indikátorai kétségtelenül a versenyképes felsőoktatáshoz való utat jelölik. Az állami finanszírozás teljesítményhez kötése önmagában talán nem is tette volna szükségessé az állami fenntartásból való kikerülést.

A modellváltó egyetemek finanszírozási teljesítménymutatói

- Nemzetközi szakrangsorokban és globális rangsorokban (például QS, THE, SanghaiRanking, Roundranking, US News) pozíció szerzése és javítása.
- A fenntartó által 2026-ig szakonként tervezett hallgatói keretszámok teljesítése.
- Minimálisan a mintatanterv szerinti kreditet teljesítő hallgatók aránya.
- A fenntartó által meghatározott lemorzsolódási aránymaximum.
- Aktív jogviszonnal rendelkező, idegen nyelvű képzésben részt vevő, külföldi hallgatói létszám.
- Külföldi állampolgárságú, idegen nyelvű képzésben oktató munkavállalói létszám.
- Egyetem által elismert szakkollégiumokban tag, aktív jogviszonnal rendelkező hallgatói létszám.
- Megváltozott képességű, aktív jogviszonnal rendelkező hallgatók száma.
- Fejlesztendő járásból érkező, aktív jogviszonnal rendelkező hallgatók száma.
- Gyermeket nevelő, aktív jogviszonnal rendelkező hallgatók száma.
- A Tempus Közalapítvány által kezelt mobilitási programban részt vevő hallgatók és oktatók létszáma.
- Hallgatói tanulmányi, tudományos művészeti versenyen (OTDK) részt vevő hallgatók száma.
- Hallgatói tanulmányi, tudományos, művészeti versenyen (OTDK) helyezést elért hallgatók száma.
- Kutatás-fejlesztési és innovációs, valamint művészeti és kulturális pályázatokból származó, adott évben felhasznált bevétel.

- Az intézmény teljes tudományos publikációinak száma az MTMT-ben, amelyek WoS/Scopus-azonosítóval rendelkeznek.
- Az intézmény teljes tudományos publikációinak száma az MTMT-ben, amelyek legalább SJR Q2 minősítésű folyóiratban jelentek meg.
- Az intézmény adott évet megelőző 5 évben megjelent, WoS/Scopus-azonosítóval rendelkező közleményeire kapott, legfeljebb az adott évig megjelent WoS/Scopus-azonosítóval rendelkező idézők száma az MTMT-ben.
- Vállalati megbízásokból, kapacitáshasznosításból, szolgáltatásértékesítésből, vállalkozási tevékenységből, saját tulajdonú gazdasági társaságok tevékenységéből származó, adott évben realizált bevétel.

A jövő kérdése, hogy megmarad-e az alapítványi egyetemek „államfüggősége”. Ha igen, akkor – „minden út Rómába vezet” – le kell vonni a következtetést: az állami fenntartás „minőségében” az alapítványi modellben sem változik. Siegfried Bar *A Célh* című egyetemtörténeti munkájában állítja: „A lényege az egyetemnek az, ami az idők folyamán nem változik.”⁸ Drukkolunk, hogy végre ne így legyen!

Felhasznált irodalom

- BÄR, Siegfried (2005): *A Célh*. Ford. Bognár János. Budapest: Akadémiai.
- KIS Norbert (2022): Az egyetemi autonómia paradoxona. *Magyar Tudomány*, 183(2), 188–195.
- KIS Norbert – KLOTZ Balázs (2020): A digitális oktatás új útjai a Nemzeti Közzolgálati Egyetemen. In PARRAGH Bianka – KIS Norbert (szerk.): *Az ösztönző állam válságkezelése I. A koronavírus-válság kezelésének első eredményei*. Budapest: Ludovika, 207–224.

⁸ BÄR 2005: 17.

Kiss Dávid

Az 1947-es békeszerződés katonai részének későbbi megsértése 1947–1956

Magyarország a II. világháborút is a vesztesek oldalán fejezte be. A vereség totális volt nemcsak katonai, hanem gazdasági és társadalmi értelemben is. Az I. világháborúval ellentétben az ország területét nem több szomszédos állam szállta meg, hanem egy birodalom. Akkor a Dunántúl egy része legalább magyar kézen maradt,¹ 1945-ben a teljes ország idegen uralom alá került, ráadásul a környező államok is, Jugoszláviát kivéve, de vele sem volt éppen baráti viszonya Magyarországnak. Az I. világháború utáni békerendszer kidolgozása során nem voltak olyan élesek az ellentétek a győztesek között, mint a második világháború követően. Ekkor egyértelmű nagyhatalmi érdekszférák különültek el, a két nagyhatalom territóriumán belül igyekezett olyan politikai rendszert kiépíteni, amilyen a saját háza táján is volt. Sztálin ezt a jelenséget nevezte korábban a háború megváltozott természetének, vagyis aki elfoglal egy területet, az arra a saját társadalmi-politikai rendszerét is ráerőlteti. De nemcsak a háború, hanem a béke természete is megváltozott ebben a történelmi korszakban. A helyzetből adódott, hogy Magyarország gyakorlatilag alkupozíció nélkül, „két vállra fektetve” volt kénytelen tárgyalóasztalhoz ülni, és elfogadni a diktált feltételeket. Három szomszédunk a győztesek, kettő a vesztesek oldalán került ki a háborúból. Románia abból a szempontból volt jobb helyzetben, hogy sikeres átállást hajtott végre, és megmaradt haderejét szovjet oldalon fel tudták használni. Ugyanakkor a korábbi, Szovjetunió elleni támadásban jóval nagyobb szerepet vállalt, mint Magyarország. A két állam sorsa gyakorlatilag ugyanaz lett, déli szomszédunknál hamarabb és könnyebben valósult meg a kommunista hatalomátvétel, mint Magyarországon. A vesztesek közül Ausztria helyzetét az 1955-ös államszerződés rendezte, ezt követően semleges államná vált, Németországgal gyakorlatilag nem történt békekötés.²

¹ Trianon katonai következményeihez lásd LIGETI 2021.

² SZAKÁCS–ZINNER 1997: 5–13.

Út a békéhez

A béketárgyalást béke-előkészítés is megelőzte. Ennek során nem a haderő és a fegyverzeti korlátozások, hanem az elcsatolandó területek, a jóvátétel és a kitelepítés, illetve a fogolykérdés képezte a fő csapásirányt. Talán ezért is éppen a katonai rész volt az, ahol a tárgyaló delegációnak minimális korrekciót sikerült érvényesítenie a hadsereg létszámával kapcsolatban, Csehszlovákia ugyanis csupán 40 ezres haderő engedélyezését akarta elérni. Mindennek tükrében érdemes szemlélni az 1947-es párizsi békedelegáció katonai bizottságának tevékenységét, illetve a béke megkötését és annak előzményeit. A béketárgyalások előtt, már 1945. szeptember 12-én a nagyhatalmak tárgyalásokat folytattak Magyarországgal kapcsolatban, 1946. június 27-re született meg a Külügyminiszterek Tanácsának ülésén (KÜMT) a magyar békeszerződés-tervezet utolsó változata, amely a békekonferencia elé került.³

A konferencia 1946. július 29-én kezdődött meg, ennek során a katonai ügyeket külön bizottság tárgyalta. A többihez hasonlóan ez a bizottság is módosításokat javasolhatott, amelyeket a KÜMT hagyhatott jóvá a későbbiekben. A vesztes államok képviselői 1946. augusztus 20-ig tehettek a tervezetükhöz módosító indítványokat. Szeptember 30-án foglalkozott a katonai bizottság a magyar ügygel, ennek során sok vita nem volt, a katonai részt a plenáris ülésen október 12-én fogadták el. Ezt követően ismét a KÜMT-hez került a béketervezet, ekkor már az amerikaiak pontosan szabályozni akarták a szovjet utánpótlást ellátó alakulatok számát, ami végül nem került bele a magyar békébe, illetve az Olaszországból való kivonulásért cserébe a Magyarországról és Romániából történő szovjet csapatkivonást remélték. Mindennek tükrében érthető a hazai, fegyveres szervekkel kapcsolatban folytatott MKP-s politikai taktika, amely szerint kezdetektől fogva igyekeztek minél nagyobb befolyást kialakítani ezekben, illetve saját párhadsereget is létrehoztak. Minderről a későbbiekben lesz még szó. 1946. december 6-án a KÜMT átadta a békék szövegét a szerkesztőbizottságnak. Magyar részről a dokumentumot 1947. február 10-én írták alá, és összesen ratifikálta az országgyűlés.⁴

³ FÜLÖP 1994: 46–50; 2018.

⁴ FÜLÖP 2018. A békeszerződés értelmében Magyarországtól három települést csatoltak el, lásd HOLLÓSI 2017.

A béke katonai vonatkozású részei

A magyar békeszerződés III. katonai és ehhez kapcsolódó része végül a következőket tartalmazta. A szárazföldi és légi fegyverkezést, továbbá az erődépítést csak a belső jellegű feladatok ellátásához és a határok védelméhez lehetett igénybe venni. A szárazföldi haderő és a határvédelem, továbbá a flottilla maximum 65 ezer főnyi lehetett. A légierőnél 90 gépet, ezen belül maximum 70 harcit, de bombázót nem rendszeresíthettek, és az említett 65 ezren felül a légierő mintegy 5000 főnyi személyzetet tarthatott. Az említett ötezres szám a harci, a kiszolgáló- és a kezelő-személyzetet is magában foglalta. Az összesen mintegy 70 ezer fős haderő 45 ezer főnyi újonclétszám éves kiképzését biztosíthatta, így a létszáma a népesség létszámának 0,75%-a volt, ennél alacsonyabb, 0,73% volt Olaszországban, magasabb a következő államokban: Románia: 0,78%; Bulgária: 1,09%; Finnország: 1,19%. 1947. január 15-én 11 898 fő volt csupán a Magyar Honvédség létszáma.⁵

A fentiek mellett lényeges volt a szerződés 14. cikkelye is: „Olyan személyzet, amely a magyar hadseregbe és a légierőbe besorolva nincs, a II. számú melléklet szerint meghatározott katonai vagy katonai légi kiképzést semmilyen alakban nem nyerhet.” Tehát az általános jellegű katonai elő- és utóképzés szervezése a haderőn kívül tilos volt. A katonai felkészítés tehát csak a hadseregen belül volt lehetséges, így a más fegyveres testületben szolgálók katonai jellegű kiképzését is csak itt lehetett megoldani.⁶ Ezt a békeszerződésben a következőképpen definiálták:

„Katonai kiképzés alatt a következőket kell érteni: Kifejezetten a hadsereg céljaira szerkesztett vagy átalakított hadianyagok, valamint az ezekre vonatkozó kiképzési eszközök használatának tanulmányozása és gyakorlás, minden olyan felvonulás vagy mozdulat tanulmányozása és végrehajtása, amely harci erőknek csatában végzett mozdulatait tanítja vagy gyakorolja; végül a harcászatnak, hadászatnak és a vezérkari munkának szervezett tanulmányozása.”

Magyarország nem tarthatott atomfegyvert, „saját meghajtású vagy irányított lövedéket” vagy ezek kilövésére használható eszközt. Ekkor, 1947-ben még csak a „V”-fegyverekre és a Sztálin-orgonákra vonatkozott a szöveg. A torpedókról is rendelkeztek, de ez a gyakorlatban Magyarországot nem érintette, folyami aknákat lehetett tartani. A hadiipart csak a fenti kapacitások kielégítésére lehetett használni, német vagy japán licencű hadianyagot nem lehetett gyártani,

⁵ BARCS et al. 1947: 23–25.

⁶ BARCS et al. 1947: 25.

a főlöseges készleteket át kellett adni a győzteseknek. Mindezek a rendelkezések addig maradtak érvényben, amíg Magyarország a társult hatalmakkal vagy az ország esetleges későbbi ENSZ-taggá válása után a BT-vel erről meg nem egyezik.⁷ Ilyen szerződés stb. nem jött létre. A 21. cikkely tartalmazta a hadifogyók hazaszállításával kapcsolatban a „mihelyt lehetséges” kitétel, a magyar törekvések ellenére pontos időpontot nem sikerült kialakítani. Minderről a fogva tartó hatalmakkal külön kellett megállapodni, és a hazaszállítás minden költségét az országnak kellett viselnie.⁸ Lényeges volt az is, hogy a szerződés életbe lépését követő 90 napon belül a megszálló hatalmaknak ki kellett vonulniuk, a Szovjetunió a következő erőt hagyhatta az országban: amely „[...] a Szovjet hadseregnek az ausztriai Szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa”.⁹ Mint tudjuk, ennél azonban jelentősen nagyobb haderőt állomásoztatott az országban.

A békeszerződés hatása a magyar belpolitikára és a külpolitikai irányváltás

A békeszerződés léte a magyar bel- és külpolitikában is változásokat indított el. Előbbivel kapcsolatban pár dolgot emelnék ki: Kovács Béla elrablása, Nagy Ferenc lemondása és az 1947-es manipulált választások. A kommunista hatalomátvétel ezzel magasabb fokozatba kapcsolt, 1948 júniusára a szocdemeket is sikerült bekebelezni. Mindeközben a nemzetközi szintéren is gyors változások történtek. A korábbi szövetségesekből ellenségek és a korábbi ellenségek közül szövetségesek lettek az ezt követő időszakban. 1948-ban Sztálin Jugoszláviával rúgta össze a port, ez az 1948. június 20–22-én Bukarestben tartott KOMINFORM-ülésen csúcsozott ki, amikor élesen bírálta Tito országát. Ekkor még szinte meg sem száradt a tinta a nem sokkal korábban aláírt magyar–jugoszláv szerződésen, amely a következőket tartalmazta: „A Magas Szerződő Felek kötelezik magukat, hogy nem kötnek olyan szövetséget és nem vesznek részt semmiféle olyan akcióban, amely a másik Magas Szerződő Fél ellen irányul.”¹⁰ Hasonló tartalmú és mintájú szerződést

⁷ BARCS et al. 1947: 25–27. A hadianyagok fogalmát a II. melléklet részletezte: 56–59.

⁸ BARCS et al. 1947: 27–28.

⁹ BARCS et al. 1947: 28.

¹⁰ 1948. évi IV. törvény a Budapesten, az 1947. évi december hó 8. napján aláírt magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés becikkelyezéséről.

Magyarország ebben az évben a Szovjetunióval is kötött.¹¹ Ezzel szemben később a helyzet odáig fajult, hogy a magyar és a szovjet haderő támadási terveket készített Jugoszlávia ellen, sőt a déli határon korszerűtlen és rossz minőségű erődrendszert is elkezdtek építeni.¹² A történelem szerencsére nem ismételte meg önmagát, a két állam, Magyarország és déli szomszédja nem keveredett újra egymással fegyveres konfliktusba, de a nemzeti kisebbségek a konfliktust mind a két oldalon megsínylették, hiába rendelkezett a békeszerződés az emberi jogokról, több „délsláv” nemzetiségű személy az 50-es évek elején a Hortobágyon találta magát, és a másik oldalon a vajdasági magyarok helyzete is katasztrófális maradt.¹³ Sztálin diplomáciai háborúja ebben az évben rögtön kétfrontossá vált, 1948 júniusában körbezárták Nyugat-Berlint, ezt követően az amerikaiak légi folyosón oldották meg a terület ellátását. A konfliktus 1949 májusáig tartott, ezt követően viszont Németország jó időre szétszakadt. A helyzetet tovább rontotta, hogy a II. világháborút követően Görögországban, majd öt évvel később Koreában is újabb konfliktusgóc alakult ki.

Ha már a régi „barátokkal” megszakadt a viszony, akkor helyettük újakat kellett keresni. Így került sor ebben az évben a korábbi ellenség és háborús vesztes Magyarország felfegyverzésére és hadiiparának fejlesztésére is. Magyarországhoz hasonlóan a blokk többi államában is ez történt. Érdekes mindebben, hogy Magyarország ezzel bizonyos értelemben a győztesek oldalára került. Hasonló folyamat játszódott le az 1949-ben megalakult NATO oldalán is, ugyanis az NSZK-t 1955-ben felvették a NATO-ba, fegyverzetét ezt követően fejleszthette. Persze igencsak ellentmondásos módon öt békeszerződés nem kötötte, hasonlóan az NDK-hoz, amelyet pedig a szovjetek fegyvereztek fel. A német fegyverkezés azért is érdekes fejlemény, mivel az 1948-as szovjet–magyar egyezménybe is belefoglalták, hogy „Németország” felfegyverkezése vagy támadása ellen – jelen esetben Magyarországnak – mindent el kell követnie.¹⁴ Persze arról ekkor nem volt és nem is lehetett szó, hogy melyik német államot értik ez alatt. Mindez teljesen ellentmondásos helyzetet szült közvetlenül a párizsi békeszerződést követően. A kisállamok szerepe és helyzete is ennek megfelelően változott, függetlenül attól, hogy 1947-ben vesztes vagy győztes oldalon fejezték be a háborút. A változó helyzetből egyedül az NSZK tudott profitálni. A II. világháborút követően kialakult helyzetet a legtalálóbban Andrej Alekszandrovics Zsdanov 1947-es kéttábor-elmélete írta le.

¹¹ 1948. évi XXI. törvénycikk a Moszkvában, 1948. évi február hó 18. napján aláírt magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés becikkelyezéséről.

¹² OKVÁTH 1999: 71–167.

¹³ SAÁD 2004: 13–55.

¹⁴ 1948. évi XXI. törvénycikk.

A szerződészegés

A haderő létszáma

A haderő létszámát tekintve az 1945-ös fegyverszüneti egyezmény többek között a Németországnak való hadüzenetet tartalmazta és nyolc gyalogos hadosztály felállítását rendelte el, de pontos létszámot nem határozott meg.¹⁵ 1945 májusára közel 42 071 főt fegyvereztek fel szovjet segítséggel és ráhatással. 1945. október 22-én Kondorátov, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) katonai szakértője 25 ezer fős honvédséget javasolt, amelyben az 5000 fős határőrség is benne foglaltatott. Október 26-án Vörös János honvédelmi miniszter minderről parancsban intézkedett, de ezt november 15-ig felfüggesztették. Végül 11 898 főre redukálták a haderőt 1947 elejére. Ezzel a kommunistáknak nem tetsző személyek közül többeket el lehetett küldeni.¹⁶

A béke aláírását követően kezdetben még annak szellemében tervezték fejleszteni a hadsereget, 1948-ra „emelték a tétet”, a Pilis-, a Klapka- és a Petőfi-hadrendet dolgozták ki, 1949 októberétől 53 ezer fős haderőt terveztek. 1950. november 1-től a Kossuth-hadrendben már 125 ezer főről esett szó, de a terveket nem sikerült tartani, végül a haderő létszáma 1950-re közelítette meg a békeszerződésben megjelölt maximumot. 1952 őszére már 220 ezer volt a tervezett, 210 ezer főnyi a tényleges létszám.¹⁷ 1953 és 1956 között többszöri, sokszor tervezetlen leépítése valósult meg a hadseregnek, de a forradalom előtt még ez is jócskán meghaladta a békeszerződésben előírt létszámot. Később, 1956-ra 115 ezer fős békelétszámmal számoltak.¹⁸ A forradalmat követően, 1957 elején a haderő létszáma 43 086 főre esett vissza, de ehhez hozzájött a Munkásőrség augusztustól közel 30 ezer fős létszáma is, amelyet a következő évtől további 10 ezer fővel megemeltek. Mivel a pártmilíciában is folytattak katonai képzést, így ez az 1947-es békeszerződést tekintve szabálytalan volt. 1959-ben már 84 033 fő volt a Magyar Néphadsereg állománya, 1967-ben pedig 82 832 katona és további 15 637 polgári alkalmazott. Majd 1971 és 1980 között 114 ezerről 120 ezerre nőtt a békelétszám.¹⁹

¹⁵ Közli: BARCS et al. 1947: 71–72.

¹⁶ OKVÁTH 1999: 22–50.

¹⁷ OKVÁTH 1999: 167.

¹⁸ GERMUSKA 2014.

¹⁹ SZANI 2001: 14, 22; KISS 2017: 312.

A hadiipar, a felszerelés és az eszközök 1956-ig

A haderő létszámának emelkedése mellett a hadiipari kapacitások, a fegyverzet gyártása, a hadianyaggyártás terén is több esetben túllépték a 70 ezer főre engedélyezett mennyiséget. A békeszerződésben maximum 90 repülőgép szerepelt, bombázót nem lehetett rendszeresíteni, ehhez képest 1953-ra összesen 232 db vadászrepülőgép, 145 db IL-10-es csatarepülőgép, 85 db bombázó, 38 db szállító és 250 db egyéb repülő alkotta az ekkor már Magyar Néphadseregbe kerestelt haderő légitartományát.²⁰

1948-tól a katonai kiadások a fentiek tükrében meredeken emelkedtek, 1952-ben a 11 milliárd forintot is meghaladták, ez megközelítette a nemzeti jövedelem egyötödét. Fegyverekből jelentős mennyiséget termeltek exportra is, ezeket vagy szovjet licenc alapján gyártották Magyarországon, vagy a Szovjetunióból importálták. A békeszerződés értelmében a fegyverexport is szabálytalan volt, hiszen csak a saját, maximum 70 ezer fős állományt lehetett volna felfegyverezni. A harckocsikat és a repülőgépeket importálták, a kézi fegyvereket, a lövegeket és a robbanóanyagot itthon állították elő. Csak 1952-ben a következő mennyiséget: gyalogsági fegyverből 26 500 db-ot, 4,6 millió db tüzérségi és 236 millió db gyalogsági lőszer, 12 millió db kézigránátot, 9200 tonna lőport és robbanóanyagot.²¹ Mindezzel a párizsi szerződésben meghatározottnál jóval nagyobb haderőt szereltek fel, tehát a békeszerződés ezen pontját is sikerült megszegni. 1953-tól a hadiipar terén is változások történtek, de így is 1956-ban 2 milliárd 446,1 millió forint volt az össztermelés, 252,4 millió volt ebből a hadiipari. Ami egyébként jelentős csökkenés volt, hiszen még 1954-ben is 1183,9 millió forint értékben állítottak elő ilyen termékeket.²²

Szót kell ejteni még az atomfegyverek és a rakéták kérdéséről is. Hivatalosan a szovjetek 1966-ban telepítettek Magyarországra atomfegyvert.²³ A későbbiekben háborús esetben adtak volna át atomeszközt a magyar alakulatoknak, ezeket SCUD-típusú rakétatestekre lehetett volna felszerelni, tehát ehhez a magyar katonák kaptak megfelelő kiképzést.²⁴ A légvédelmi rakétákat a 60-as évektől állították rendszerbe.²⁵ Mindez a 47-es dokumentumban a tiltott saját meghajtású vagy irányított lövedék, illetve hordozó fogalmát mindenképpen kimeríti.

²⁰ BALLÓ 2001: 40.

²¹ GERMUSKA 2014: 516.

²² GERMUSKA 2014: 529.

²³ HORVÁTH–KOVÁCS 2016: 48–131.

²⁴ Az Országgyűlés Honvédelmi Bizottsága 1991. január 30-i ülés. Online: <https://t.ly/J5Si> (2018. augusztus 23-ai állapot szerint.)

²⁵ GERMUSKA 2014: 395–414.

1950 és 1953 között került sor a déli védvonal megépítésére Jugoszláviával szemben. Ez olyan szempontból sértette meg a békeszerződést, hogy ilyen védműre csak abban az esetben volt lehetőség, ha az kizárólag az ország védelmét szolgálta. Ám mivel ezzel együtt a szovjet és a magyar haderő Jugoszlávia ellen támadó hadműveletet is kidolgozott, így ez az objektumrendszer kizárólagos védelmi feladatokon nyilvánvalóan túlmutatott. Egyébként úgy számoltak, hogy egy esetleges háború esetén Jugoszlávia a NATO-val lép szövetségre, ennek során a szovjet támadási tervek a következő irányokkal számoltak: 1. Belgrád, 2. Trieszt, 3. Milánó, 4. München. A védekezésre minimális hangsúlyt fektettek.²⁶ Mindebben természetesen az újdonsült magyar szövetségesre is számítottak volna. A támadó tervek kidolgozása egyébként nem kimondottan a szerződés katonai, hanem bevezető részét sértette, nemcsak Magyarország, hanem a Szovjetunió részéről is, ugyanis ebben Magyarország és a társult hatalmak közötti későbbi jó kapcsolatokról rendelkeztek, ennek alapján a paktum „[...] alapja lesz a közöttük való baráti kapcsolatnak [...]” – szövegezték meg a békeszerződésben.²⁷

Paramilitáris szervezetek

Láthattuk, hogy a békeszerződés alapján katonai kiképzést csak a hadseregben lehetett volna tartani. Ezzel szemben több olyan paramilitáris szervezet is működött az országban, amely ezt a feladatot ellátta. Az egyik legjelentősebb a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Magyar Kommunista Párt (MKP), majd a két párt erőszakos fúzióját követően létrejött Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Rendező Gárdája (RG) volt. A békeszerződés aláírását követően, 1947 elején a szocdemek már mintegy 21, a kommunisták pedig hozzávetőlegesen 24 ezer fős párthadsereggel rendelkeztek. Mindkét szervezet kiképzési tematikája tartalmazott katonai jellegű kiképzést, többek között a lövészetet is. Az MKP esetében tudjuk, hogy pisztolyokkal rendelkeztek, fegyvereiket a pártházakban tárolták. Mindkét alakulatnak volt egyenruhája, a párt rendezvényeinek biztosítása mellett más pártok rendezvényeinek megzavarása, agitáció is a feladataik közé tartozott, továbbá a pártvezetők védelme. A hadsereggel és a rendőrséggel is együttműködhettek, de arra is akadt példa, hogy árvízvédelemben vettek részt. A „pártegyesítést” követően 1949-ben a főváros kivételével felszámolták a szervezetet, majd 1950-ben teljesen megszüntették, tagjai az ÁVH-hoz és a Magyar Szabadságharcos Szövetséghez kerültek át. Fontos kiemelni, hogy a kisgazdáknak hasonló szervezet felállítását tiltották.²⁸ A már

²⁶ OKVÁTH 1999: 72–143.

²⁷ BARCS et al. 1947: 7.

²⁸ KISS 2015.

említett, a forradalmat követően kezdetben 30, majd 60 ezer főssé duzzadt Munkásőrség párthadseregi és egyben milícia mivoltával, katonai képzések tartásával szintén sértette a békeszerződés idevonatkozó szövegét.²⁹

Az RG-k mellett más paramilitáris alakulatok is működtek az MKP befolyása alatt. Ilyen volt a Partizán Szövetség és a Partizánbarátok Szövetsége is, amelyek a háború után alakultak meg. 1947-ben az előbbinek 1400, míg az utóbbinak 36 ezer tagja volt. Utóbbiban katonai elő- és utóképzést tartottak, többek között lövészetet is. A partizánbarátok helyi szervezetei az MKP, később MDP székházaiban nyertek elhelyezést.³⁰ A két szervezetből alakították meg a Magyar Szabadságharcos Szövetséget (MSZHSZ), amelynek 1948. február 29-én a Zeneakadémián volt a hivatalos alakuló ülése.³¹ Ezt követően először Budapesten és a peremvárosokban, továbbá az üzemekben bizottságokat alapítottak. Lő- és táborig kiképző tanfolyamot indítottak az ifjúsági vezetők részére, mindezt katonai előképzőnek is szánták. Kezdetben fél, majd egymillió fős intézményt akartak szervezni. A „régii illegális elvtársakat” a szervezet partizántagozatába javasolták beléptetni, majd kiképezni pisztoly, gyalogsági fegyver, könnyű gépfegyver, kézigránát, aknavető használatára. A kiképzést alegységszintig tervezték kialakítani. Ugyanakkor az ifjúsági szervezetek válogatott vezető elemeinek, mintegy 4-5000 főnyi középkádernek három hónap alatt revolver és puska használatára történő kiképzését akarták megvalósítani, ugyanakkor századkötelék irányítására is képesnek kellett lenniük.³²

Az MSZHSZ-nek 1948-ban mintegy 42 ezer tagja volt, ekkor a következőképpen látták jelentőségét:

„A Honvédség az ifjúságot rövidebb-hosszabb időre kivonja a termelésből és nagy költségekkel ellátását is fedezi. A Szövetség anélkül, hogy az ifjúságot a termelésből kivonná, szabadság idejében edzve, tanítva igen hasznos technikai és katonai jellegű sportágakon keresztül, kiszélesíti és megkönnyíti a katonai kiképzés munkáját. Azontúl, hogy a Szabadságharcos Szövetség a fenti módon az ifjúság katonai előképzését adhatja, az idősebb korhatár kiképzésének hiányát pótolhatja [sic!].”³³

²⁹ Bővebben: KISS 2017.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 274. f. 17. cs. 4. ő. e. Nógrádi Sándor: Javaslat az Szervező Bizottsághoz (SZB) 1947. november 24.

³¹ Az Országgyűlés honvédelmi bizottságának ülése, 1990. július 4. Online: <https://t.ly/jjSke> (2017. november 14-ei állapot szerint.)

³² MNL OL 276. f. 55. cs. 16. ő. e. Az SZB 1948. augusztus 10-i üléséről.

³³ MNL OL 274. f. 17. cs. 4. ő. e. Javaslat az SZB-nek a MSZHSZ-ről 1948. május 29.

A katonai előképzés mellett a katonai utóképzés ötlete is felmerült. 1951-től harci túrákat szerveztek, 90 órás alapképzést vezettek be, ennek során a katonai szolgálat valamely formájára készítették fel a tagokat. 1955-ben egy MDP-határozattal az MRSZ-t, azaz a Magyar Repülő Szövetséget egyesítették az MSZHSZ-szel, és létrehozták a Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetséget (MÖHOSZ), ekkor már a légoltalmi, haditechnikai és önvédelmi ismeretek oktatása is napirenden szerepelt. A szervezetben a következő szakosztályokat alakították: motoros-, lövész-, rádiós-, vitorlázó-, motorosrepülő-, ejtőernyős-, vízi, műszaki, lovas-. Ezekbe az alapképzés sikeres elsajátítását követően lehetett belépni. Mindemelllett a légoltalmi ismeretek oktatásával is foglalkoztak.³⁴

A forradalmat követő tisztogatás során 1957-ben Magyar Honvédelmi Sportszövetségként szervezték újjá, ekkor már motorcsónakos- és postagalamb-szakosztály is alakult. Évente a Parlament előtt rendszeresen honvédelmi napokat szerveztek, tartalékos klubokat alakítottak. 1967-ben 16-szor annyi sportolójuk volt, mint egy évtizeddel korábban. A tartalékos utóképzésre is nagyobb hangsúlyt fektettek. 1967-ben egy MSZMP-határozattal³⁵ Magyar Honvédelmi Szövetséggé (MHSZ) szervezték át. 1988-ban például 4000 klubban 300 ezer fiatal vett részt valamilyen tevékenységben. 1990. február 24-én jogutódként Magyar Technikai és Tömegsportklubok Szövetségévé alakult át.³⁶

Összegzés

Magyarország nemcsak a háborút, hanem az azt követő békét is elvesztette. Látható, hogy a szerződés katonai részét a „Szovjetunió nem tartatta be”. Ilyen értelemben képletesen az ország a győztesek oldalára került. A békeszerződés katonai irányszámainak a túllépése a háború után elszegényedett országnak óriási tehertételt jelentett. A kommunista blokk többi országának a sorsa is hasonlóképpen alakult. A nagyhatalmi erőviszonyok és érdekkapcsolatok változása a gyakorlatban szinte

³⁴ SUSA–VÖRÖS 1979: 397–405; MNL OL M-KS 276. f. 69. cs. 38. ó. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak, 1956. augusztus 26.; MNL 276. f. 79. cs. 3., 5. ó. e.

³⁵ Az Minisztertanács 1022/1990. (II. 14.) sz. határozata helyezte később hatályon kívül az alapító 1024/1967. (VIII. 8.) sz. kormányhatározatot.

³⁶ Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár (HM KI) 242/02/0502-0503. Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter 67/1990. sz. intézkedése miniszteri biztos kinevezéséről, 1990. február 21. (HM KI 242/02/0502-0503. Für Lajos: 128/1990. 11. sz. intézkedése, 1990. június 15.; HM KI 352/01-KD1/1 352/1. 0503. Lőrincz Kálmán: A Magyar Néphadsereg parancsnokának 14/1990. sz. intézkedése, 1990. március 14.); Az Országgyűlés honvédelmi bizottságának ülése. 1990. július 4. Online: <https://t.ly/jSke> (2017. november 14-ei állapot szerint.)

azonnal átírta a szerződés jelentős részeit. Igazából csak a határok tekintetében jelentett hosszú évekre biztos alapot a dokumentum, de ez is leginkább annak volt köszönhető, hogy a két tömbnek túlságosan nagy áldozatokat jelentett volna a határok és az érdekszférák megváltoztatása, bár a megmaradt hadműveleti tervekéből tudható, hogy adott esetben erre is megletek volna az elképzelések. Ezzel kapcsolatban lényeges kiemelni, hogy nem a tömbökön belüli határváltoztatás, hanem az érdekszférák kiterjesztése volt a fő szándék.

Felhasznált irodalom

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 274. f. A Magyar Kommunista Párt iratai 1938–1948.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) 1946–1958.
- Honvédelmi Minisztérium Központi Irrattár (HM KI)
- BALLÓ István (2001): *A Magyar Néphadsereg fejlesztésének fő tendenciái 1948–1953 között*. Budapest: ZMNE.
- BARCS János – CSÁNK Béla – CEZBE Jenő – FAY Béla – SNYDER Árpád – SZABÓ Imre – VIRÁGH Zoltán (1947): *A párisi magyar békeszerződés és magyarázata. Az Atlanti-óceáni alapokmány és a fegyverszüneti egyezmény teljes szövegével*. Budapest: Gergely R.
- FÜLÖP Mihály (1994): *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947*. Budapest: Héttorony.
- FÜLÖP Mihály (2018): Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke (1941–1947). In FÜLÖP Mihály (szerk.): *Az elfelejtett béke: Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest: Dialóg Campus, 19–55.
- GERMUSKA Pál (2014): *A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között*. Budapest: ÁBTL–Argumentum.
- HOLLÓSI Gábor (2017): *A pozsonyi hídfő. A Magyar–Csehszlovák Határrendező Bizottság tárgyalásai (1947–1949)*. Budapest: VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló.
- HORVÁTH Miklós – KOVÁCS Vilmos (2016): *Magyarország az atomháború árnyékában*. Budapest: Zrínyi.
- KISS Dávid: (2015) A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdája 1945–1948. In UJVÁRY Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 279–315.
- KISS Dávid (2017): *A Munkásárség története és előzményei*. Budapest: Veritas – Magyar Napló.
- LIGETI Dávid (2021): Az önálló magyar haderő kérdése, valamint Trianon katonai következményei. In UJVÁRY Gábor (szerk.): *„Típortatunk, de el nem veszünk.” Trianon 100 tanulmánykötet*. Budapest: Lorántffy Zsuzsanna Nőegylet – VERITAS, 35–44.
- OKVÁTH Imre (1999): *Bástya a békefrontján. A magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Budapest: Aquila.
- SAÁD József (2004): *Telepessors*. Budapest: Gondolat.
- SUSA István – VÖRÖS Béla (1979): *A katonai híradás története, tanulmány a híradó hallgatók részére*. Budapest: Zalka Máté Katonai Műszaki Főiskola.
- SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor (1997): *A háború „megváltozott természete” Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Budapest: [k. n.].
- SZANI Ferenc szerk. (2001): *A Magyar Néphadsereg 1956–1989*. Budapest: ZMNE.

Kovács Tamás

„Magyar–német két jó barát?” – Gondolatok a II. világháború alatti magyar–német kapcsolatokhoz

Háttér

Ha van kultúra, amely egészen az elmúlt évtizedekig jelentős hatást gyakorolt a magyarra, akkor az egyértelműen a német. Ha volt/van ország, amelyre formális létrejöttétől kezdődően a magyar politikai elit mindig is figyelt, és amellyel komoly kapcsolatot ápolt, az Németország. Ugyanakkor látni kell, hogy az 1871-ben létrejött Német Császárság valójában sosem kezelte egyenrangú félként az Osztrák–Magyar Monarchiát, így gyakorlatilag Magyarországot/a magyarokat sem. Gondoljunk csak arra, hogy 1918 májusában a német fél olyan megállapodást kényszerített ki, amely nem „csak” német parancsnokság alá helyezte a k. u. k. csapatokat, hanem a jövőbeni gazdasági kapcsolatok mélyítését (közös vámterület) is előírta.¹ Ezt tulajdonképpen a már meglévő német Mitteleuropa-terv(ek) egyfajta kezdődő realizálásaként is értelmezhetjük, sőt: talán már a korban is sokan így értették.² A korabeli magyar sajtó – a *Népszavától* eltekintve – alapvetően óvatos lelkesedéssel fogadta. A *Pesti Hírlap* ugyanakkor így fogalmazott:

„Az új szövetség éppúgy magyar érdek, mint német. Sohasem felejthetjük, hogy Erdélyt német fegyverek segítették visszahódítani, hogy Romániát és Szerbiát német fegyverek támogatásával tettük ártalmatlanokká. Szövetségünk értéke tehát már a háború során is nemcsak Oroszországgal szemben érvényesült. S kiépítve és kimélyítve: a háború után a csehek és a délszlávok állambontó törekvéseivel szemben belpolitikailag is éreztetheti államfönntartó jótékony hatását.”³

¹ A spai egyezmény létrejöttéről, tartalmáról és következményeiről részletesen lásd BLED 2014: 464.

² A terv kidolgozóját, illetve annak alapvetéseit lásd NAUMANN 1915.

³ *Pesti Hírlap*, 1918. május 16.

Vagyis a magyar politikai elit a német szövetségben (praktikusan a német hadseregben) látta annak biztosítékát immár, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, így benne a „Szent István-i” határokkal Magyarország is, fennmaradhat.

Joggal lehet feltenni a kérdést, hogy vajh ez a megállapodás, amely a háború kimenetele miatt amúgy sem tudott megvalósulni, mégis miért olyan fontos a magyar–német viszonyban. A válasz roppant egyszerű, hatásai mélyrehatóak. Ez a szerződés az antanthatalmak szemében egyértelmű bizonyíték volt ugyanis arra, hogy a dualista állam tulajdonképpen a németek bábja, vagyis fenntartása a háború után nemhogy nem lenne kívánatos, de egyenesen káros volna. Így 1918 nyarán már az volt a kérdés, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak határai pontosan hol húzódnának majd, nem pedig az, hogy milyen feltételekkel maradhat(na) meg a dualista államalakulat.⁴

Hasonlóságok és különbségek

Az I. világháborút mind Németország, mind Magyarország a vesztes oldalon fejezte be, s mindkét ország igen szigorú békeszerződést volt kénytelen aláírni 1919. június 28-án, illetve 1920. június 4-én. Nem belemélyedve a részletekbe mindkét országban lényegében polgárháborús viszonyok uralkodtak 1919–1920-ban, s csak nagy áldozatok árán sikerült a konszolidáció.⁵ Csak ezeket nézve teljesen logikusnak tűnik az idea, miszerint a két ország egymásnak „természetes szövetségese”. Sokakban ki is alakult valamiféle magyar–német sorsközösségben való gondolkodás, amelynek alapja nemcsak a Párizs környéki békeszerződések, hanem az I. világháború alatti „Waffenbruderschaft”.

Ugyanakkor, ha mélyebben megvizsgáljuk akár a két békeszerződést, annak következményeit és a két ország által választott utat az 1920-as évek elején, akkor már sokkal több és mélyebb különbséget látunk, mint hasonlóságot. Míg Magyarország királyság maradt, s berendezkedése erősen autoriter vonásokat mutatott, addig az „új” Németország köztársaság lett a Weimarban megalkotott új alkotmány szellemében, és a politikai életben mindenféle mozgalom és irányzat képviseltethette magát. A magyar társadalom mély befelé fordulásával, állandó múltba fordulásával szemben a 20-as évek német társadalmá sokkal nyitottabb és a jövőt építő és kereső társadalom volt. Ezek mellett azonban – vizsgálatunk szempontjából – sokkal fontosabb különbség volt, hogy az I. világháború után Magyarország kicsi, gyenge

⁴ ROMSICS 1996.

⁵ JONES 2016; HALPERIN 1965.

potenciálú ország lett. Bár Németországot is megtépázta a versailles-i béke, de a gazdasági hatalommá válás potenciálja benne maradt. Míg a magyar külpolitikai cél a revízió,⁶ addig a német fél fő célja a Ruhr-vidék feletti teljes ellenőrzés megszerzése volt. A magyar diplomácia nem értette vagy nem akarta megérteni: a német geopolitikai gondolkodásban a Balkán és a Duna-medence leértékelődött. Amíg 1918 előtt ezekre a területekre külön politikát dolgoztak ki, addig az I. világháború után már „csak” Südosteuropa-Politik létezett. Sarkosan fogalmazva: minden, ami Béctől délkeletre feküdt, az bekerült egy nagy kalapba...⁷

További különbségként kell értékelnünk, hogy amíg a Magyar Királyság a 20-as években elkeseredetten keresett szövetséges, avagy baráti országokat, addig a (weimari) Német Köztársaságot minden fontos nemzetközi konferenciára meghívták, és élő, valódi kapcsolata volt az európai nagyhatalmakkal. Fontos különbség a két ország között, hogy amíg Magyarország csak néhány speciális kérdésben volt hajlandó tárgyalni a bolsevikok vezette Szovjet-Oroszországgal/ Szovjetunióval, s 1934-ig nem is létezett diplomáciai kapcsolat a két ország között, addig a németek szinte ezen politika ellentétjét folytatták. Nem csupán tárgyalt egymással Németország és a Szovjetunió, hanem az 1922-es rapallói szerződés⁸ konkrét gazdasági együttműködést is tartalmazott, titkos záradéka pedig katonait is.⁹ 1925-ben újabb német–szovjet gazdasági, majd 1926-ban német–szovjet semlegességi és barátsági szerződést írtak alá. Az 1925-ben megkötött locarnói egyezményt, amely garantálta a határok sérthetlenségét Nyugat-Európában, sokan újabb mérőföldkőnek tartották Németország nemzetközi helyzetének rendezése szempontjából is. Az 1928-ban aláírt Kellogg–Briand-paktumban – amelyet 15 ország írt alá, majd 1929 év végéig újabb 54 csatlakozott – sokan az örök béke zálogát látták – hiszen Németország és a Szovjetunió is aláírta.¹⁰

Amíg Németország ott volt minden fontos tárgyaláson, és komolyan számoltak is vele, addig Magyarország küzdött, hogy valahogy kitörjön a diplomáciai elszigeteltségből. Az úgynevezett kisantant államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) mellett a szomszédos Ausztria sem támogatta, hogy Magyarország be- vagy visszakerüljön a nemzetközi vérkeringésbe. Bethlen Nagy-Britanniával

⁶ Jelen dolgozat keretében nem elemezzük, hogy mekkora esélye volt a teljes, s mekkora a részleges revízióknak. Erre vonatkozóan lásd ZEIDLER 2002.

⁷ PRITZ 2016: 137.

⁸ A szerződés szövegét lásd: www.100odokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0017_rap&object=facsimile&pimage=05&v=5p&nav=&l=de

⁹ Az 1920-as évek közepén a német pilótákat a dél-oroszországi Lipeck melletti reptéren, míg a páncélos egységek (leendő) parancsnokait Kazany mellett képezték ki.

¹⁰ Vö. FERELL 1952.

igyekezett ugyan minél jobb kapcsolatokat kiépíteni, de lássuk be, hogy ez a régió sosem volt a brit érdeklődés homlokterében. Sikereesebb volt egy másik háborús győztesrel való kapcsolatépítés: 1927-ben aláírták a magyar–olasz barátsági szerződést.¹¹ A magyar külpolitika kiemelt célja a Berlin–Róma-tengely létrehozása volt, azonban ennek 1936-ig semmilyen valós esélye nem volt, s a közeledés ezt követően sem volt gyors vagy éppen zökkenőmentes.

A magyar félnek szembesülnie kellett azzal is, hogy bár a német politikai érdeklődés súlya ugyan nem Kelet-Közép-Európára esett, de a régiós országok közül Románia és Jugoszlávia ekkor is fontosabb partner volt, mint Magyarország. Ne feledjük: ekkor még többmillió német kisebbség élt a Balkánon, illetve Kelet-Közép-Európában.¹²

Közeledés

Változás, mint ahogyan arra már utaltunk, a 30-as években következett be. A nagy gazdasági válság (1929–1933) minden ország politikai életében alapvető változásokat generált. Németországban az NSDAP hatalomra kerülésével átalakult Berlin külpolitikája. A 30-as években egyre határozottabb, agresszívabb, intenzívebb lett.¹³ Olaszország – az etióp háború miatt – egyre inkább Németország bűvkörébe került,¹⁴ s Ausztria is egyre jobban érezte a két nagy szomszéd ölelését.

Magyarország – immár Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt – szintén egyre aktívabb külpolitikát igyekezett folytatni, Gömbös volt az első európai miniszterelnök, aki hivatalos látogatáson járt a birodalmi kancellár Adolf Hitlerrel Berlinben (1933. június 17–18.). Ezen aktív külpolitika eredményei közé sorolható az olasz–osztrák–magyar hármasszövetség (1934), de az ország felvette a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval is (1934). Szintén Gömbös idején artikulálta nyíltan először a magyar kormányzat a német és az olasz tárgyalópartnernek, hogy milyen területi igényei vannak a kisantant államokkal szemben. Ezeket ekkor túlzónak ítélték a „tengely” vezetői, különösen Csehszlovákia vonatkozásában.¹⁵

¹¹ HAMERLI 2018.

¹² Részletesen lásd WOLFF 2001.

¹³ Ebbe az aktivitásba soroljuk: a versailles-i szerződés felmondása, az általános hadkötelezettség bevezetése (1935), a Ruhr-vidék demilitarizálása (1936), az antikomintern paktum aláírása (1936), német „önkéntesek” beavatkozása a spanyol polgárháborúba, Anschluss (1938), a Szudéta-vidék elfoglalása (1938), Csehszlovákia szétverése (1939), a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése (1939).

¹⁴ ORMOS 1971: 131–169.

¹⁵ EILER 2008: 85.

Az immár náci vezetés alatt álló Németország a 30-as években a kelet-közép-európai régióban is aktivizálta magát. Ennek egyik – a legtöbb államban nem feltétlenül örömmel fogadott – területe a német együvé tartozás erősítése, vagyis a pángermán propaganda erőteljes megjelenése volt. Ez sok esetben nem pusztán a Németországba való kivándorlásra vonatkozó buzdítást foglalta magában, hanem a birodalom támogatását – a szó minden jelentéssíkjánban.

A másik oldalról – s itt most koncentráljunk Magyarországra – nemcsak az általános értelemben vett diplomáciai élet lett élénkebb, hanem a két ország közötti gazdasági és katonai együttműködés is. Itt most csak utalunk a Magyar Királyság és a Harmadik Birodalom között 1934. február 21-én aláírt kereskedelmi pótegyezményre és annak hosszú távú hatásaira.¹⁶ Szempontunkból fontosabb, hogy a 30-as évektől a két hadsereg között is egyre élénkebb lett a kapcsolat. Talán nem meglepő, de az első közvetlen nexusok titkosszolgálati vonalon jöttek létre. Itt talán gondolhatunk arra, hogy a még az I. világháborús évekig visszanyúló kapcsolatok éledtek újjá, ami nyilván igaz, de nem kizárólagos ok. Ahogy arra fentebb utaltunk, a német diplomácia a 30-as években aktivizálta magát a kelet-közép-európai régióban is, vagyis kereste a kapcsolatokat. A magyar tisztikar – éppúgy, mint ahogyan szinte a teljes magyar társadalom – a trianoni béke revízióját akarta, s a 30-as években egyre inkább az a kép bontakozott ki, hogy ezen cél elérésében nem az I. világháború csalódott győztese (Olaszország), hanem sokkal inkább egy másik vesztes (Németország) tud segíteni. Szintén fontos rögzíteni, hogy a náci Németországban történő események sokak számára szimpatikusak, sőt, sok vonatkozásban egyenesen példaértékűek voltak.

Tudható, hogy 1933 májusában is járt magyar küldöttség Berlinben. A delegáció egyik tagja, Vattay Antal – vezérkari szolgálatot teljesítő – őrnagy jelentéséből tudjuk, hogy a tárgyalások meghatározó kérdése a háborús hírszerzés, valamint a hírcsere összehangolása volt. Az összefoglaló szerint a német Geheimdienst vezetői „szoros összeműködést” tartottak kívánatosnak. A német fél hangsúlyozta: újabban különös súlyt helyeznek arra, hogy konzulátusaik hírszerzéssel is foglalkozzanak. Ezt javasolták a magyar tárgyalófélnak is, illetve Vattay szerint – mivel az együttműködés „már a katonai attachéknál megkezdődött” – azt, hogy német kívánságra a konzuloknál is legyen bizonyos együttműködés a hírszerzés terén. Vélelmezhetően az együttműködés 1935 után, amikor is Wilhelm Canaris admirális lett az Abwehr vezetője, még inkább kiteljesedett és aktívabb lett.¹⁷

¹⁶ NÉMETH 2017.

¹⁷ Jelen tanulmánynak nem lehet célja, hogy a különböző német titkosszolgálatok egymáshoz való viszonyait leírja és elemezze. Csak jelezzük, hogy a különböző német titkosszolgálatok között konkurenciaharc zajlott már a kezdetektől fogva.

Joggal lehet feltenni a kérdést: vajon ki tudott többet segíteni a másiknak? A német fél tisztában volt azzal, hogy a trianoni békeszerződés ugyan erősen korlátozta a magyar hadsereg lehetőségeit, de ezek egyrészt a 20-as évek végére lazultak, másrészt köztudott volt, hogy a magyar fél igyekezett ezeket a paragrafusokat kikezteni. Utóbbi esetén gondoljunk csak a Belügyminisztérium kebelében „rejtetten” működő osztályokra. A németek nyilván ismerték a magyar katonai attaséi rendszer hatékony működését, de nagy valószínűséggel voltak információik a különböző magyar expozitúrákról, nemkülönben a HM Központi Offenzív Alosztályról (a KOFFA-ról).

A kisantant államok ugyan elismerték Magyarország fegyverkezési¹⁸ egyenjogúságát (Bled, 1938. augusztus 29.), de cserébe szerették volna elérni, hogy Magyarország mondjon le a területi revízióról. Ez utóbbi annyiban sikerült, hogy az erőszakos revízióról mondott „csak” le a magyar kormány. A bledi megállapodás egyik legerélyesebb támogatója kisantant részről Edvard Beneš csehszlovák elnök volt. Beneš lelkesedésének hátterében nem a magyarok iránt kialakult hirtelen szimpátia állt, hanem sokkal inkább a németektől való félelem. Ekkor ugyanis már az Anschluss után vagyunk, és a Szudéta-vidék kérdése – vagyis a Birodalomhoz csatolása – is napirendre került. Mondhatni, köztudott volt, hogy a magyar fél Csehszlovákiában aktív hírszerző tevékenységet folytat. Ez ellen természetesen a csehszlovák elhárítás fellépett, több-kevesebb sikerrel.¹⁹

Háborús idők

Az előbb leírtakból egyértelműen kiderül, hogy 1938–1939-ben miért értékelődött fel Magyarország mind Németország, mind Csehszlovákia szemében.²⁰ Ugyanakkor a magyar cél egyértelmű volt: területi revízió. Horthy 1938. augusztusi kieli tárgyalásain is szóba került a „csehszlovákkérdés” rendezése. A németek „Zöld terve” az volt, hogy amint Magyarország megtámadja Csehszlovákiát, Németország a segítségére siet, s így, együttes erővel legyőzik a közös ellenséget. A magyar fél mind katonai, mind politikai megfontolásokból elutasította a német tervet. Csehszlovákia sorsa ettől függetlenül egy éven belül eldőlt: a müncheni egyezmény

¹⁸ Megjegyezzük, hogy ekkorra már a magyar országgyűlés elfogadta az úgynevezett győri program háttérét adó 1938. évi XX. törvénycikket.

¹⁹ HARASZTI 2007.

²⁰ Csehszlovákia ellen a németek ekkor még Lengyelországot is aktivizálni tudták, tekintettel a két ország közti területi vitára.

alapján (1938. szeptember 29.) át kellett adnia a Szudéta-vidéket Berlinnek, hogy aztán 1939 márciusában a németek prágai bevonulását követően szétessen az első csehszlovák államalakulat. A magyar fél is profitált, hiszen az I. bécsi döntéssel (1938. november 2.) a Felvidék déli sávjá, majd 1939 márciusában Kárpátalja került vissza a Magyar Királysághoz. Látható: bár az ellenség közös volt, a megoldási elképzelésekben már jelentős, jól érzékelhető (nézet)különbségek voltak. S bár a felek elérték céljukat, mégsem beszélhetünk a kölcsönös bizalom légkörének kialakulásáról.

A német vezetés nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy 1939 tavaszától létezett lengyel–magyar határ. 1939 nyarán már sejteni lehetett, hogy Hitler Lengyelországot szemelte ki következő áldozatának, csak idő és mód kérdése volt a „Fehér terv” realizálása. A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után (1939. augusztus 23.) alig több mint egy héttel Németország megtámadta Lengyelországot. 1939. szeptember 17-én a Szovjetunió is megtámadta Lengyelországot, amely október 6-án megszűnt létezni mint állam. Köztudott: a magyar fél ebben a háborúban semleges álláspontra helyezkedett, így például megtagadta, hogy német csapatok átvonuljanak magyar területen, nem is beszélve arról, hogy magyar területről induljon támadás, szemben a frissen alakult szlovák állammal. A németek számítottak volna magyar segítségre – viszonzandó a revízióban nyújtott segítséget –, így nem vették jó néven a semlegességet. Azt azonban már kifejezetten nehezményezték, hogy Magyarország nemcsak befogadta a lengyel menekülteket, polgáriakat és katonaiakat egyaránt, hanem gondjukat is viselte.²¹ A katonai menekültek jelentős része nem maradt ugyanis sokáig az országban, hanem Románián keresztül elhagyta a kontinentális Európát, hogy Egyiptomban újjászerveződjön, és tovább harcoljon a németek ellen.²² Ez a helyzet is megmutatta: bár sokan szimpatizáltak „úgy általában” a náci Németországgal, a magyar–lengyel barátság felülírt mindent. Külön kérdés, hogy vajon mennyire volt magyar érdek, hogy a Harmadik Birodalom egyre hosszabb határszakaszon legyen közvetlen szomszédja Magyarországnak.

Háborúban

1940-ben a Harmadik Birodalom észak-, majd nyugat-európai hadjáratát realizálta, s ha úgy tetszik, ez pillanatnyi szünetet adott Magyarországnak is, hogy átgondolja politikáját. Egyik oldalról a németektől való gazdasági függés ekkorra már-már nyomasztó volt, s a Wehrmacht sikerei sokakat a még erősebb német szövetség

²¹ SALLAI 2007.

²² DAVIES 2015.

irányába toltak (volna) el. Ugyanakkor a hagyományosan konzervatív, anglofil Bethlen és Teleki nevével fémjelzett politikai elit – nem csak a németek számára vereséggel végződött angliai csata után – nem óhajtott egyirányú elköteleződést, s tartani akarta azt a már-már önbecsapással azonos ideát, hogy Magyarország Nagy-Britanniával is jóban van, s hogy a brit diplomácia ezt nagyra értékeli. A szomszédos országok közül az angolokkal való kapcsolattartásra Jugoszlávia tűnt a legmegfelelőbbnek, annak ellenére, hogy az egykori kisantant állam és Magyarország között voltak nézeteltérések. A másik oldalról a jugoszlávok úgy látták, hogy a magyarokkal való jó kapcsolat kamatoztatható lesz a szemmel láthatóan európai hegemoniára törekvő – és ebben katonai sikereket elérő – Németországgal való kapcsolatokban éppúgy, mint a vele szemben nem túl barátságos Olaszország, Bulgária és Románia viszonylatában. Így 1940. december 12-én Belgrádban aláírták a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződést (ratifikálására 1941. február 27-én került sor). Azonban ez a dokumentum is csak papírsárkány maradt.

1941 tavaszán ugyan a jugoszláv vezetés egyre nyíltabban közeledett Németországhoz,²³ amikor csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ennek hírére azonban akcióba lépett az illetékes brit szervezet, s gyorsan és professzionálisan kivitelezett puccs keretében leváltotta a Dragiša Cvetković vezette kormányt, s a helyére britbarát kormányt ültetett. Berlinben azonban ekkorra már eldöntötték, hogy a jugoszlávproblémát fegyveres úton rendezik. Az akció kivitelezéséhez kérték a magyar fél segítségét is, már csak mint felvonulási terület. Ugyanakkor a németek felvetették, érezve a magyar igényt, hogy aktív magyar részvétel esetén Magyarország területeket szerezhetne vissza Jugoszláviától.

A magyar vezetés nem tudott ellenállni a kísértésnek, s megszületett a döntés a magyar részvételről. Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök élesen másként ítélte meg a helyzetet, végül Teleki nem tudta feldolgozni a kialakult politikai és egyben erkölcsi dilemmát, ezért öngyilkosságot követett el (1941. április 3.). A magyar fél – miután Horvátország 1941. április 11-én kikiáltotta függetlenségét – úgy ítélte meg, hogy megszűnt létezni az a Jugoszlávia, amellyel szerződött, s ezért megindította csapatait a trianoni békében Jugoszláviának adott területek visszafoglalására. Tette mindezt a magyar vezetés abban a tudatban, hogy a brit vezetés tájékoztatta a magyar kormányt már 1941. április 2-án (!), hogy ha Magyarország megtámadja Jugoszláviát, úgy számíthat London hadüzenetére.

²³ Német–jugoszláv tárgyalások már 1940-ben is intenzíven folytak, s volt olyan pont, amikor a németek hajlottak volna írásban garantálni Jugoszlávia határait. Amikor ezt a magyar diplomácia megtudta, azonnal tiltakozott a német külügynél, így a németek végül csak annyit ígértek a jugoszlávoknak, hogy „tisztelni fogják” országuk területi integritását.

A britek tartották szavukat, előbb a diplomáciai kapcsolatokat szakították meg a Magyar Királysággal, majd 1941. december 6-án – az USA budapesti követén keresztül – jegyzéket nyújtottak át, amelyben jelezték, hogy éjfél után 1 perccel beáll a hadiállapot a két ország között.²⁴

Fel kell tennünk a kérdést, hogy Magyarország mit nyert a Jugoszlávia elleni műveletben való részvétellel. Megkapta a Muraközt, a Baranya-háromszöget és Bácskát, de a bánáti terület – egészen a háború végéig – német katonai ellenőrzés alatt maradt. Az ország ugyan nem vesztette el teljesen a kapcsolatot Nagy-Britanniával, de súlyos csapás érte ezt a relációt is. 1941 májusára Magyarországot vagy a tengellyel szövetséges, de Magyarországgal ellenséges országok, vagy a németek megszállta területek, illetve maga a birodalom vette körül. A magyar katonai felső vezetés több tagja, közte Werth Henrik vagy László Dezső nem pusztán németbarát volt, de lenyűgözte a Wehrmacht hadigépezete, és biztos volt a németek totális győzelmében. Ebből következően azt gondolták, hogy Magyarországnak minden német katonai akciót tevőlegesen támogatnia kell, hiszen ez a biztosítéka annak, hogy az ország meg tudja tartani a területi revízió eredményeit, s különben: az ülhet ott majdan a háborút lezáró tárgyalásokon, a győztesek oldalán, aki maga is aktívan tett a (végső) győzelemért. A politikai elit egy kis része továbbra is fontosnak tartotta a nyugati szövetségesekkel való kapcsolatot, amelynek fenntartása egyre nehezebb volt, immár gyakorlati kivitelezés szempontjából is. Ugyanakkor a magyar politikai elit a revíziót, illetve annak eredményeit tartotta a legfontosabb és minden áron megvédendő eredménynek. S olybá tűnt, hogy ezen eredményeket jórészt Németország segítségével, pontosabban engedélyével lehet elérni. Hitler és a Wilhelmstraße ezzel tökéletesen tisztában volt. Így 1941 tavaszán – a jugoszláv hadjárat előtt – belengették egy tervet, amely szerint „Prinz Eugen Gau”-t hoznak majd létre a Bácskában és a Bánátban, amelyhez idővel a baranyai és a tolnai svábok (!) is csatlakozhatnának, így alkotva ütközőállamot. Nem tudni, hogy mennyire gondolták komolyan a németek ezen új Gau ötletét, de arra mindenesetre pont alkalmas volt, hogy a magyar külügyben és a miniszterelnök környezetében komolyan foglalkozzanak vele – ha úgy tetszik, a németek így is nyomást tudtak gyakorolni a magyar kormányra.²⁵

1941 forró tavasza után még forróbb nyár következett. 1941. június 21-én a Harmadik Birodalom megtámadta a Szovjetuniót. A következő napokban több ország is csatlakozott a Szovjetunió elleni hadművelethez, így Románia (június 22.), Szlovákia (június 23.) és Finnország (június 25.). Tudjuk, hogy Romániának

²⁴ 1941. december 7-én és 8-án a brit domíniumok, vagyis Új-Zéland, Kanada, Ausztrália és a Dél-afrikai Unió is hadat üzent Magyarországnak.

²⁵ KEMÉNYFI 2014.

és Finnországnak területi követelései voltak a Szovjetunióval szemben, míg Szlovákia esetén német kérés volt a hadművelethez való csatlakozás.²⁶

Köztudott, hogy június 26-án szovjet felségjelű gépek többször megsértették a magyar légteret, illetve két esetben azonosíthatatlan repülőgép bombázott is magyar területet (Kassa),²⁷ valamint a MÁV egyik szerelvényét is megtámadta 3 szovjet egymotoros vadászgép. Az aznapi minisztertanácsi ülésen Bárdossy László miniszterelnök előterjesztésére jóváhagyták a hadiállapot kinyilvánítását, a szovjet területek ellen intézendő légitámadásokat, majd a németekkel egyeztetve a hadműveletek megindítását. Másnap reggel a magyar légierő szovjet területeken hajtott végre megtorló csapásokat. Bárdossy még aznap bejelentette a parlamentben, hogy a két állam, a Magyar Királyság és a Szovjetunió között beállt a hadiállapot.

Vajon mi motiválhatta a magyar vezetést 1941 júniusában? Tudjuk, hogy Werth Henrik tudott arról, hogy Németország meg fogja támadni a Szovjetuniót. Feltételezhetjük, hogy Werth nem volt egyedül a magyar honvédségen belül, aki ezen információ birtokában volt. Talán a politikai elit tagjai is sejtettek valamit, hiszen 1941 júniusában Berlinben nagy volt a diplomáciai jövés-menés. Tény, hogy a német támadás után és a szlovák hadüzenet napján Molotov szovjet külügyi népbiztos közölte Kristóffy moszkvai magyar követtel, hogy országának nincsenek területi követelései Magyarországgal szemben, s nem ellenzik az (esetleges további) magyar revíziós politikát. Emellett a németek – informális csatornákon – jelezték, hogy nem igénylik a magyar honvédség segítségét.

Mindezekhez képest a magyar döntéshozók szinte keresték az okot és a módot, hogy csatlakozhassanak a támadókhöz. Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy mi motiválhatta a döntéshozókat. A motiváció egyszerű volt: félelem a le- vagy kimaradástól. A magyar vezetés azt látta, hogy a konkurens országok (Szlovákia, Románia) már ott vannak, s ha a magyarok kimaradnak, akkor a háború utáni végső/nagy elszámolásból kimarad az ország, s esély sem lesz újabb területi revízióra, sőt! *Ad absurdum* a szlovák és a román politikától sem idegen ez a politikai logika.

1941 nyarán a magyar vezetés – a német kérelem ellenében – „önként és dalolva” ment bele a Szovjetunió elleni háborúba. A nyár folyamán kiderült, hogy mennyire alkalmas a honvédség a Szovjetunióban folyó hadműveletekre, majd megszálló feladatokkal bízták meg. A Wehrmacht pedig nemcsak elvesztette a moszkvai csatát, de késő ősszel már látszott: ez a háború nem ér véget néhány hét vagy hónap alatt.

²⁶ Szlovákia hadba lépésének kérdésről lásd CSERVENKA 2020.

²⁷ Jelen tanulmánynak nem célja választ adni arra a kérdésre, hogy ki bombázta Kassát, de nagy valószínűséggel olyan szovjet gépek voltak, amelyek „csak” elvették a kijelölt várost. A kérdésről lásd Szakály Sándor és Tarján M. Tamás publikációit.

A német vezetés a szövetséges országokat immár nem kérte, hanem egyenes követelte tőlük a minden korábbinál nagyobb katonai részvételt.²⁸ A helyzet súlyosságát jelzi, hogy előbb Hitler írt levelet Horthynak e tárgyban, majd 1942. január elején Ribbentrop külügyminiszter és Wilhelm Keitel vezértábornagy Budapesten tárgyalta az újabb és a korábbinál nagyobb létszámú magyar alakulatok kiküldéséről. Ez a katonai egység lett a tragikus sorsú magyar királyi 2. magyar hadsereg.²⁹

A magyar politika ekkor már kényszerpályán mozgott, fő célja csak a német követelések mérséklése lehetett. Magyarországot a birodalom, annak bábállamai és a tengellyel szövetséges, de adott esetben Magyarországgal ellenséges államok (Románia) vették körül. Az ország gazdaságilag olyan szinten függött a német exporttól, illetve importtól, hogy ezek esetleges megszűnése esetén a magyar gazdaság egyszerűen összeomlott volna.³⁰

Ha egy pillanatra megállunk 1942-ben, akkor nem „csak” azt látjuk, hogy a náci Németország uralja és dominálja a kontinens nagy részét katonai-politikai értelemben, hanem gazdaságilag is átvette az irányítást a kontinens felett. Ekkor már tervek voltak arra nézve, hogy a németek dominálta Európában ne csak egységes valuta(rendszer) legyen, ez lett volna a birodalmi márka tömbje, hanem egységes vámterület is. Ha jól meggondoljuk, ez nem (lett volna) más, mint az 1918-as spaizerződés megvalósulása a 40-es években. S egyben jól látható Magyarország szerepe: a német gazdasági érdekek totális kiszolgálása.

A Bárdossyt váltó Kállay Miklós és kormánya sem tudott kiszabadulni a német béklyóból. Ennek okát nemcsak a geopolitikai és a katonai helyzetben kell keresni, hanem abban is, hogy számos kormánytag mélyen hitt a német győzelemben, s hogy Magyarország helye a birodalom mellett van – ha kell, a végsőkéig. Bár Kállay és szűkebb stábjá szinte a kezdetektől puhatólózott a nyugati hatalmaknál a háborúból való kiugrás lehetőségeiről,³¹ egyrészt erről a német hírszerző szervek pontos információkkal rendelkeztek, másrészt ma már egyértelműen kijelenthető, hogy a nyugati hatalmak egyszerűen fogalmazva átverték a magyar kormányt. Pontosan tudták, hogy a szövetségesek nem szállnak partra a Balkánon, vagyis délről angolszász csapatok soha nem fogják elérni a magyar határt, sem az 1938-asat, sem az 1942-eset.³² Nem belemenve az 1943-as titkos fegyverszüneti megállapodás

²⁸ SZAKÁLY 1994.

²⁹ SZABÓ 2019: 20–26.

³⁰ RÁNKI 1988: 232–301.

³¹ Memoárjában erre többször is utal Kállay Miklós (KÁLLAY 1991); lásd még SZEGEDY-MASZÁK 1996: 212–216.

³² Az angolszász nézőpontról lásd BORHI 2015: 31–73.

részleteibe sokatmondó, de legalábbis feltűnő lehetett volna már a korban is, hogy tapasztalatlan, harmadik vonalbeli diplomaták tárgyal(gat)tak egymással.³³ A brit külügyminisztérium tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy mint azt említettük, a német hírszerző szerek mindent tudnak ezekről a tárgyalásokról.

Magyarország megszállása már 1943 derekától napirenden volt a német felső vezetésnél. Csak az időpontja volt kérdés, amelyet az angolszász hatalmak szicíliai, illetve olaszországi partraszállása késleltetett ugyan, de nem vett le a napirendről. A hadi helyzet alakulása, a magyar kiugrási kísérlet, illetve tárgyalások a nyugati hatalmakkal, a zsidókérdés „nem megfelelő kezelése” mindegyike önmagában is ok lett volna a németek szemében a megszállásra. De így együtt már szinte elkerülhetetlenné tették a Margarethe-terv realizálását, amely végül 1944. március 19-én be is következett.

Magyarország elvesztette függetlenségét, megszállt ország lett, így 1944–1945-ben önálló külpolitikáról nehéz beszélni. Ami kísérlet volt, azt a németek kíméletlenül megakadályozták – hiszen mindenhol voltak magyar segítők.

Konklúzió

Akárcsak a 18–19. században Poroszország, úgy 1871 után Németország is európai szintű nagyhatalom volt, bár néhány évtizedig a császári politika globális hatalomnak kívánta felépíteni és láttatni a Német Császárságot. Ennek a képnek vagy ideának megfelelően alakult a német geopolitikai gondolkodás, amelyben Oroszország és a Brit Birodalom mindig is központi helyen volt, de a Balkán kérdései is megjelentek, már csak az orosz érdekek miatt is. Ennek megfelelően a német politikát nem a „szeret, nem szeret” érzelmi alapú megközelítése vezényelte, hanem az ország érdekei. Igaz volt ez az I. világháború alatt éppúgy, mint az Adolf Hitler hatalomra jutása utáni német külpolitikára.

Magyarország helyét és súlyát ebben a relációban kell értelmezni. A németek számítottak (volna) Magyarország aktív részvételére a Csehszlovákia ellen tervezett háborúban, de a magyar fél ellenállt. Jugoszlávia esetén azonban már más volt a helyzet. A lelkes és megfelelően motivált magyar vezetés, kínosan ügyelve, hogy csak a horvát függetlenség kikiáltása után, de csatlakozott a katonai akcióhoz. A Szovjetunió elleni háborúban a németeknek sokkal inkább a román támogatás volt fontos. Azonban a háború elhúzódása miatt egyre jobban felértékelődött a németek

³³ A tárgyalásokról – az akkor ismert iratok alapján – lásd JUHÁSZ 1978.

szemében Magyarország, mind gazdasági, mind humán tartalék szempontjából. Magyarországnak csupán két feladata volt 1944 végén és 1945-ben: a birodalom területének védelme (Budapest ostroma) és a zalai kőolaj biztosítása a német hadi-gépezet számára. Ez volt akkor a német érdek...

Felhasznált irodalom

- BLED, Jean-Paul (2014): *Die Agonie einer Monarchie: Österreich-Ungarn 1914–1920*. Paris: Taillandier.
- BORHI László (2015): *Nagyhatalmi érdekek hálójában: Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest: Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- CSERVENKA Ferdinánd (2020): A Szlovák Köztársaság hadba lépése a Szovjetunió ellen. *Hitel*, 33(8), 81–90.
- DAVIES, Norman (2015): *Trail of Hope – The Anders Army. An Odyssey across Three Continents*. Oxford: Osprey.
- EILER Ferenc (2008): Kisebbségvédelem és revízió. A kisebbségi kérdés helye a magyar kormánypolitikában. In BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 84–89.
- FERRELL, Robert H. (1952): *Peace in Their Time: The Origins of the Kellogg-Briand Pact*. New Haven, CT: Yale University Press.
- HALPERIN, William S. (1965): *Germany Tried Democracy: A Political History of the Reich from 1918 to 1933*. New York: W. W. Norton.
- HAMERLI Petra (2018): A magyar–olasz kapcsolatok regionális hatásai 1927 és 1936 között. *Közép-Európai Közlemények*, 11(4), 9–34.
- HARASZTI György szerk. (2007): *Vallomások a holtak házából – Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában trott feljegyzései*. Budapest: Corvina.
- JONES, Mark (2016): *Founding Weimar. Violence and the German Revolution of 1918–19*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781316335628>
- JUHÁSZ Gyula (1978): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth.
- KÁLLAY Miklós (1991): *Magyarország miniszterelnöke voltam. 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. Budapest: Európa–História.
- KEMÉNYFI Róbert (2014): Teleki Pál utolsó államföldrajzi víziója. *Kommentár*, 9(3), 44–70.
- NAUMANN, Friedrich (1915): *Mitteleuropa*. Berlin: De Gruyter. Online: <https://doi.org/10.1515/9783112385241>
- NÉMETH István (2010): Az 1934. február 21-i magyar–német kereskedelmi pötegyezmény. In HÁDA Béla – LIGETI Dávid Ádám – MAJOROS István – MARUZSA Zoltán – MERÉNYI Krisztina – PETNEHÁZI Margit (szerk.): *Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves*. Budapest: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 449–457.
- ORMOS Mária (1971): *Háború Etiópia földjén*. Budapest: Kossuth.
- PRITZ Pál (2016): Magyar diplomácia és német elképzelések Kelet-Közép-Európában. In PRITZ Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág – Újabb tanulmányok*. Budapest: Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 135–146.
- RÁNKI György (1988): *A Harmadik Birodalom árnyékában*. Budapest: Magvető.

- ROMSICS Ignác (1996): A brit külpolitika és a „magyar kérdés” 1914–1946. *Századok*, 130(2), 273–339.
- SALLAI János (2007): Forró ősz (1939) a lengyel–magyar határon. *Néprajzi Látóhatár*, 16(1–2), 67–92.
- SZABÓ Péter (2019): *Magyarok a Don kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest: Kossuth.
- SZAKÁLY Sándor (1994): Magyarország katonapolitikai helyzetének alakulása a magyar 2. hadsereg frontra küldése előtt. In SZILI Ferenc (szerk.): *Somogy Megye Múltjából – Levéltári Évkönyv 25*. Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 338–344.
- SZEGEDY-MASZÁK Aladár (1996): *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. I–II. Budapest: Európa–História.
- WOLFF, Stefan szerk. (2001): *German Minorities in Europe – Ethnic Identity and Cultural Belonging*. New York – Oxford: Berghahn.
- ZEIDLER Miklós (2002): *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Lovász László Gábor

**Macron második elnöki terminusa elé:
a gaulle-ista stratégiai szuverenitás víziója
az orosz–ukrán háború és az atomenergia tükrében¹**

Fülöp Mihály szerint: „Az 1989–90-es változások lehetővé tették az európai békerendezés folytatását. A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország – egy formális békerendezés helyett – 1990. szeptember 12-én végleges megállapodást kötött Németországgal”, ami lehetővé tette a második világháború lezárását. Ez Fülöp szerint azt jelentette, hogy: „Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió – majd legjelentősebb utódállama, Oroszország – a második világháború után létrejött békeszerződésekben meghatározott politikai határokat garantálta, így az európai határok gyakorlatilag megváltoztathatatlaná váltak.”²

2022. február 24-én minden megváltozott: Oroszország megtámadta Ukrajnát, és a kezdeti várakozásoktól eltérően az orosz hadsereg – bár az állítások szerint szinte csak percek múlott – kudarcot vallott egy olyan gyors hadművelet tervével, mint amilyeneket az USA hajtott végre például 1983-ban és 1989-ben előbb Grenada (Operation Urgent Fury), majd Panama (Operation Just Cause) fővárosának elfoglalásával és ottani, akkori és általa legitimitásában vitatott kormányzat eltávolításával. Az előbbi négy napig, míg a második hadművelet már bő három hétig tartott, az utóbbinál már 400-nál is több bombát ledobva, számos civil áldozattal. Mire a 2022-es francia elnökválasztás második fordulójában végül Emmanuel Macront hozták ki győztesnek, az orosz–ukrán háború már harmadik hónapja tartott, és nem látszott a vége.

Egyértelműen új korszak köszöntött be Európában: a belpolitikailag és a szövetségi kormányzás tekintetében meggyengült Németországot követve Franciaország

¹ A tanulmány kéziratának lezárására 2022. július 30-án került sor, így az abban foglaltak az adott időszak tükrében értelmezendők.

² FÜLÖP 2002: 11–15.

élén is meggyengült államfő áll, míg Oroszország élén Európa által – legalábbis a nyugati világban – teljesen elszigetelt vezetőt láthatunk. Mind Oroszország, mind Franciaország történelmileg is olyan ország, amelyik mindig is hangsúlyt helyezett a nemzeti szuverenitás fontosságára, és energiapolitikájukat is alapvetően ebben a perspektívában határozzák meg mindketten nukleáris nagyhatalmakként. Oroszország elsősorban mint energiatermelő és -exportáló ország, míg Franciaország mint energiafelhasználó és – a nyugati világban az egyik legerősebb pozíciókkal rendelkező – atomenergia-nagyhatalom pozicionálja magát. Az EU-ban Franciaország olyannyira atomreaktor-üzemeltető nagyhatalom, hogy az atomenergia az 1980-as évek közepe óta a legfontosabb villamosenergia-forrás Franciaországban (2018: 71,6%), ami egyúttal az országot a világranglista élére helyezte e tekintetben.³

Az orosz–ukrán háború napok alatt átrajzolta Európa helyzetét és politikai perspektíváit. A háború a francia elnökválasztás kellős közepén robbant ki, és bár 20 év után tudott újrázni egy francia elnök Európa második legnagyobb gazdaságában, ami a stabilitás és a biztonság jele volt Franciaországban is, ám az előzetes várakozásokhoz képest Macron (és pártja, az Ensemble!) sokat veszített támogatottságából. A kormánypártnak a következő öt évben mindössze 245 helye lesz az 577 fős nemzetgyűlésben, ahol eddig 345 képviselővel rendelkezett, míg az abszolút többséghez 289 szavazat, azaz további 43 szavazat szükséges a törvényhozásban a stabil kormányzáshoz. Mindeközben a Marine Le Pen vezette szuverenista jobboldali Nemzeti Tömörülés 89 képviselői helyet szerzett, holott a korábbi becslések mindössze 20 mandátumról szóltak, így a választásból egyértelműen megerősödve került ki Le Pen. A magyar szállal is rendelkező konzervatív Köztársaságiaknak 64 képviselője jutott be Nicolas Sarkozy volt elnökkel, aki egyértelműen beállt a kampányban Macron mögé, így vélhetően ez az együttműködés valamilyen formában folytatódhat, kényelmes többséget biztosítva az újraválasztott elnöknek.⁴

Az újabb európai háború idején Franciaország töltötte be a 2022. július 1-jéig tartó uniós soros elnökséget is, ami elvileg növelte (volna) Macron ázsióját, alá-támasztandó – a gyengülő belpolitikai felhatalmazással rendelkező német vezetés melletti – vezető szerepét az Európai Unió döntéshozatalában; de mégis Le Pen erősödött meg. A vélemények megoszlanak arról, hogy a macroni 58% mennyit is ér(t) a kétfordulós választási rendszerben, ahol a szélsőjobboldalinak tartott jelölt a várakozásokhoz képest jelentősen növelte támogatottságát, a Macronra leadott szavazatok alapján a hivatalban lévő elnök pedig veszített támogatottságából egy olyan helyzetben (háború), amikor a választók elvileg a hivatalban lévőket jobban

³ World Nuclear Association [é. n.]; IAEA / PRIS [é. n.].

⁴ DW 2022; KLINGERT 2022; JOHANNÈS–TRIPPENBACH 2022.

szokták támogatni. Márpedig az orosz–ukrán háború vélhetően nem erősítette, hanem inkább gyengítette az újrázó elnök politikai felhatalmazását. Különösen akkor igaz ez, ha azt vesszük számításba, hogy az 1969-es elnökválasztás második fordulójára óta ez volt a legalacsonyabb részvétellel megtartott választási esemény Franciaországban. Ráadásul Macron mindent elkövetett, hogy a franciák a választási kampányban aktív és befolyásos politikusként, mintegy De Gaulle hű örökösének lássák: az EU fő képviselőjeként (az Európai Tanács soros elnökségét képviselve) utazott Moszkvába Putyinhoz, és lépett fel közvetítőként a háború kitörése előtti utolsó pillanatokban, még február elején – ám eredménytelenül. (A júliusi nemzetgyűlési választáson Macron elvesztette eddigi többségét is, és vélhetően folyamatosan Nicolas Sarkozy támogatására szorulhat.)

Fontos figyelembe venni azt, hogy a francia elnökök tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy – egy 2011-es közvélemény-kutatás szerint – a francia választók 81%-a aggódik a francia befolyás csökkenése miatt világszerte. Macron nemzetközi szerepfelfogása nagyon különbözik két elnöki elődjétől. A jobboldali Nicolas Sarkozy héja volt a nemzetközi porondon, sőt még akár vakmerőnek nevezhető is volt a 2011-es, néhány hétig tartó líbiai katonai különleges művelet (Opération Harmattan) miatt, ahol sikeresen hajtottak végre csapásokat a Kadhafi-féle kormányzati erők feletti légtérzár biztosítása érdekében.⁵ A spektrum másik végén François Hollande szocialista párti elnök szinte láthatatlan volt, vélhetően ez is okozta népszerűtlenségét. Ezért Macron arra törekedett, hogy elnökségének olyan szerepfelfogása – és látszata – legyen, amely Sarkozy „agresszivitása” nélkül, de határozottan és – lehetőleg kockázatmentesen – ismét megerősíti Franciaország pozícióját a globális szinten. Nem véletlen az sem, hogy a skót történész, Niall Ferguson szerint Franciaország minden idők legsikeresebb katonai hatalma – a 15. század óta mintegy 125 európai háborúból 50-ben vett részt. A világtörténelem legfontosabb 169 csatájából 109-et megnyert, 10 esetben ért el döntetlent és kevesebb, mint 50-ből került ki vesztesként.⁶

Ennek érdekében beleállt a még Hollande által elkezdett, távoli katonai különleges akcióba, az immáron nyolcadik éve tartó Barkhane kódnevű katonai kalandba is, amely a Krím-félsziget Oroszországhoz történő csatolása után kezdődött. A Barkhane hadművelet 2014. augusztus 1-jén indult az iszlamista csoportok ellen Afrika Száhel-övezetében. A francia különleges hadműveleti erő nagyjából 5000 francia katonából áll, amelynek állandó főhadiszállása N'Djaménában, Csád fővárosában található. Ez nemzetközi összefogást jelent francia vezetéssel, cseh,

⁵ SCHMITT 2011.

⁶ FERGUSON 2011: 25–27.

észt és svéd részvétellel, valamint külső amerikai, brit, kanadai és dán támogatással.⁷ A műveletet öt afrikai országgal együttműködve vezetik a franciák, amelyek mindegyike egykori francia gyarmat volt, amely átíveli a Száhel-övezetet: Burkina Faso, Csád, Mali, Mauritánia és Niger – ők alkotják a „G5 Száhel-övezet”-et. Az orosz–ukrán háború kirobbanása előtt néhány nappal, 2022. február 17-én Franciaország megkezdte csapatainak kivonását Maliból, hogy lezárja a hadműveletet.⁸ (Ehhez azt is tudni kell, hogy a 2021 májusában Maliban bekövetezett puccsban részt vevő, később elnökké váló Assimi Goïta korábban az Egyesült Államokban, Franciaországban és Németországban kapott kiképzést és szerzett tapasztalatokat az Egyesült Államok Hadseregének Különleges Erőivel való együttműködésben is.)

Macron kivonulásához ismerni kell a francia közelmúlt történelmét is. Kevesen tudják vagy esetleg emlékeznek még rá, hogy Charles de Gaulle tábornok nagyon zűrés időszakban tért vissza a politikába 1958-ban. Ekkor Franciaország már negyedik éve térdig gázolt egy olyan brutális háborúban, amely ma már elképzelhetetlen lenne – ha nem csinálna éppen Oroszország valami hasonlót most Ukrajnában. Ekkor Franciaország hadat viselt az Ukrajnánál területileg négyszer nagyobb Algéria ellen, amely 1830-tól francia gyarmat, majd 1899-től egyenesen Franciaország megyéje volt – kísértetiesen hasonlóan Ukrajnához. Az EU hat alapítójának egyikeként a Római Szerződés aláírásakor már olyan véres harcot folytatott Franciaország Algériában, amely 75 ezer francia és 140 ezer arab, berber és algériai áldozatot követelt. Bár a függetlenségi törekvések már azonnal a II. világháború után a franciák ellen irányultak, a francia idegenlégió kifáradásakor az USA aktív politikai és pénzügyi támogatást nyújtott Franciaországnak úgy, hogy egyre nagyobb hányadot (1954-ben már 80%-ot is) átvállalt a növekvő költségekből. Sőt, ekkor az amerikaiak biztosították a bombázásokhoz a repülőgépeket is, amelyeket francia pilóták vezettek. Ez már akkor is geopolitikai proxyháború volt, hiszen a másik oldalon természetesen Kínától és a Szovjetuniótól kaptak jelentős hadi támogatást és segítséget a felkelők, szemük előtt a kínai kommunisták képe lebegett az ellenállási mozgalom során.⁹

Mindezek után talán nem túlzás azt állítani, hogy a franciák az 1950-es években valami olyanon mentek keresztül, mint az oroszok a Szovjetunió felbomlásakor: elvesztették hatalmas indokínai gyarmataikat, ahová majd részben gyorsan az amerikaiak vonultak be (Vietnám), vagy éppenséggel Algériát, ahonnan De Gaulle csapataival megérkezett Párizs felszabadítására. (A Szabad

⁷ BBC 2014; BESENYŐ–MARSAI 2018.

⁸ France 24 2022.

⁹ J. NAGY 2010.

Franciaország erőinek kétharmadát gyarmati katonák alkották.) Ám De Gaulle történelmi nagyságát jelzi, hogy 1958-ban Franciaországot másodszer mentette meg: bár egy újabb (világ)háborút ugyan nem nyert meg, be tudott fejezni egy másik, megnyerhetetlen háborút Algériában, utat nyitva a korábbi ősellenséggel, Németországgal újjáépítendő Európának.¹⁰

A Fülöp Mihály által felállított tézist alapul véve – miszerint az európai békét 1990-ben négy (nagy)hatalom, azaz az USA, az EU-t nemrég elhagyó Egyesült Királyság, a mostani agresszor Oroszország, valamint Franciaország garantálta – mára csak Franciaország maradt, amely az európai polgárok érdekeit képviselheti a béke érdekében ebben a geopolitikai mátrixban. Nem tudni, hogy az új, európai területen zajló háború az általános fegyverkezésen, a gazdasági visszaesésen és az energiaválságon túlmenően milyen konkrét következményekkel fog járni mind Európára, mind Franciaországra nézve, különösen akkor, amikor a háború árát leginkább az európai fogyasztók fogják megérezni.¹¹ Kérdéses, hogy a harctéren túl milyen módon lehet megvédeni egy ország szuverenitását, ugyanis a szuverenitás már régen túlmutat a határátkelőhelyeken és a sorompókon. Ráadásul a szuverenitás mint fogalom mélyen gyökeredzik a De Gaulle-i hagyományban is, hiszen a tábornok múltja és tovább élő jelene meghatározó a francia belpolitikában is.

A sokszor emlegetett *grandeur* (vagyis Franciaország kiemelkedő szerepének biztosítása a nemzetközi közösségben) korántsem De Gaulle „megalomániája” volt, hanem a vizionárius, Franciaországra oly jellemző univerzalista és laicista nacionalizmus megnyilvánulása, amely a 19. századi forradalmi háborúk óta része a francia külpolitikának. De Gaulle harmadik világbeli, a népek szabadságáról szóló fennkölt beszédei is ebben nyerik el értelmüket és logikájukat: De Gaulle képes volt stratégiaileg is gondolkodni, nem mereven ragaszkodni az eredeti kiindulópontához. Ezért a másik sokat emlegetett fogalom, a *gloire* is inkább stílus, vagy még inkább látszat.¹² Nem véletlenül volt teatrális De Gaulle, az „üres székek politikájával” még ennél is tovább ment: 1965-ben úgy vélte, hogy az európai integráció Franciaország számára veszélyes irányba – a nemzetek feletti Európa felé – halad, ezért teljes bojkottot hirdetett meg a nemzeti szuverenitás védelmében.¹³ Ezt a hagyományt és stílust Macron

¹⁰ GAZDAG 1997.

¹¹ HECKER–DÓZSA 2022.

¹² BALÁZS 2009.

¹³ A francia államfő ugyanis úgy látta, hogy a közösségi döntéshozatal tervezett módosítása veszélyezteti a francia érdekeket (1966. január 1-jétől a Római Szerződés értelmében az EGK Tanácsa az egyhangú határozathozatalról áttért volna a többségi döntésekre). 1965. július 1-jén nem sikerült a mezőgazdasági finanszírozásról megállapodni, Franciaország visszahívta a Tanácsból képviselőjét. Ez lényegében a döntéshozatal megbénulását jelentette, mivel a döntések

is viszi tovább, hiszen az EU vezetőit Versailles-ban hívta össze kétnapos csúcstalálkozóra 2022 márciusának közepén arról, hogyan kezeljék Oroszország Ukrajna elleni invázióját.¹⁴ Nem mellesleg Macron volt az első francia elnök, aki elnöki székfoglaló beszédét a királyok székhelyén, Versailles-ban tartotta meg a nemzetgyűlés két háza előtt, 2017 júliusában.¹⁵ Ebbe a sorba illeszkedett az is, hogy Macron egyik központi témájává vált 2017-es megválasztása óta a szuverén Európa megteremtése a mélyebb európai integráció révén – természetesen francia vezetés mellett, ahogy ezt 2017. szeptember 26-ai, a Sorbonne-on tartott beszédében fel is vázolta.¹⁶

Ha már az orosz–ukrán háború és a nemzeti szuverenitás kérdése felmerült, akkor folytassuk a háború legalapvetőbb kulcskérdésével, az energiával! Bár Franciaország jóval kevésbé függ az orosz energiahordozóktól, mint Németország, ennek ellenére – épp a rögzült és hagyományosan kialakult külpolitikai mozgástér okán is – talán nincsen arra rákényszerülve, hogy teljesen és látványosan lemondjon az orosz piacról. Nem véletlen, hogy Macron egyenesen kérlelte a francia cégeket a háború első hónapjában a multicégek kivonulásáról szóló záporozó bejelentések közepette, hogy ne vonuljanak ki azonnal az orosz piacról, és gondolkodjanak hosszú távon, mert rögtön lesznek más országok (például Kína), amelyeknek a vállalatai szívesen és azonnal a helyükbe lépnek, akárcsak Afrikában, ahol az egyre inkább fellángoló franciaellenesség miatt az orosz befektetők és vállalatok várnak ugrásra készen.¹⁷ Nem véletlen az sem, hogy Moszkva épp Afrikában próbálja külpolitikai elszigeteltségét oldani, méghozzá nyugati szemmel is egyre nagyobb sikerrel, hiszen a szankciók bevezetése kapcsán egyértelműen látszik Afrika el nem köteleződése a szankciók bevezetése, illetve az ENSZ-ben látható politikai folyamatok kapcsán.¹⁸ Sőt, a Föld népességének a nagyobb részét kitevő országokat képviselő, legalább hat civilizáción (ortodox szláv, iszlám, hindu, afrikai, kínai és latin-amerikai keresztény) átívelő, az oroszországi Szentpéterváron 2006-ban létrehozott gazdasági csoportosulásba (BRICS) felvételét kérte nemrég Irán, Indonézia, Szaúd-Arábia, Törökország és Egyiptom – ezek az országok nemhogy elítélték volna Oroszországot, hanem egyre szorosabb gazdasági kapcsolatokban reménykednek.¹⁹ A BRICS azért jelentős csoport, mert olyan gazdasági szuperkoalíció, amely

elfogadásához az összes tagállam hozzájárulására szükség volt, és ez az állapot 1965 júliusától 1966 januárjáig tartott, amelyet az úgynevezett luxemburgi kompromisszum zárt le.

¹⁴ News Wires 2022a.

¹⁵ CHRISAFIS 2017.

¹⁶ MAGYAR 2022; ZACHAR 2019.

¹⁷ KOSTOV–MEICHTRY 2022.

¹⁸ News Wires 2022b.

¹⁹ HAFEZI–FAULCONBRIDGE 2022.

Brazíliát, Oroszországot, Indiát, Kínát és Dél-Afrikát foglalja magában, és ezáltal 3 milliárdnál is több embert képviselő gazdasági együttműködés. Macron minderre is figyelemmel folyamatosan nyitva kívánja hagyni a „kiskaput” Oroszország irányába.²⁰ A valós folyamatokat illetően reálisan felmérte, hogy a háború nemcsak elhúzódhat, de az amerikai vezetésű Nyugat politikai befolyása meggyengült, míg az energiaháborúban egyelőre és rövid távon egyértelműen Oroszország áll nyerésre, különösen az orosz energiának nagyobb mértékben kiszolgáltatott, ám Európa gazdasági motorját jelentő Németországgal szemben. Ugyanakkor a német gazdaság meghatározó szerepe Európában nem kőbe vésett axióma – a körülmények és a feltételek változhatnak.

Franciaországban az utóbbi időben az is egyértelművé vált a legújabb európai háború kapcsán, hogy a francia energiaszuverenitás nem képzelhető el az atomenergia nagyobb fokú használata nélkül. Az orosz–ukrán háború következményeként – a japán kormányhoz hasonlóan – Macron is meghirdette az új francia reaktorprogramot, ugyanis csak megújuló forrásokból álló (különösen a szél- és a fotovoltaikus) energia előállítására nem lehet elegendő kapacitást gyorsan és vállalható költségekkel kiépíteni a közeljövőben. Mialatt Németország – a zöld párti részvétellel kormányzó koalícióval az élen – még mindig vonakodik ettől, pedig az idő: pénz; és ez „életet” is menthet egy gazdasági válságban. (A helyzetet ugyanakkor a globális klímaváltozás is nehezíti, mert egyre kevésbé lehet nyaranta a reaktorok hűtéséhez szükséges vizet biztosítani a kiszáradó, apadó európai folyókkal.) A nukleáris energia sikeres jövője emellett elválaszthatatlan a kutatás-fejlesztés támogatásától, amelynek egyik kiemelt feladata a radioaktív hulladékok mennyiségének minimalizálása, a minél rövidebb és zárt fűtőanyagciklus kialakítása is. Mindebben mi, magyarok is érdekeltek vagyunk, hiszen a felhasznált sugárzó anyagok elhelyezését, valamint a klímaváltozás miatti egyre hosszabb és brutálisabb szárazságok okán a hűtővíz biztosításának, pótlásának kérdését idővel ugyanúgy meg kell majd oldanunk Paks esetében is.

Franciaország az elmúlt évtizedben – amíg működött az EU–orosz kapcsolat, amely az olcsó orosz energiára és a nyugati technológiákra épült kölcsönösen előnyös kereskedelmi rendszerben – bizonyos szempontból a német hozzáállást vette fel az atomenergia kapcsán, és így állhatott elő az a helyzet, hogy az utóbbi két évtizedben olyannyira leamortizálódott a franciaországi reaktorpark, hogy ma már kritikus állapotú infrastruktúráról kell beszélni, hiszen az utolsó, igazán jelentős bővítés és nagy reaktorépítési hullám az 1990-es évekre ért véget. Így a reaktorokkal

²⁰ News Wires 2022c.

összefüggő áramelosztó hálózat bővítése és rekonstrukciója olyannyira elmaradt, hogy manapság folyamatosak a meghibásodások, az 56 blokkból már 12 egység működésképtelen és gyakorlatilag az energiatermelési szint három évtizedet esett vissza, amikor a francia GDP még csak a fele volt a mostaninak – Franciaország energia-Waterloo-val nézhet szembe, állítják az elemzők.²¹ Ez azt jelenti, hogy egy átlagosnál hidegebb téli időszak esetén ma már a szénerőművek bevonása nélkül nem lehet kielégíteni a teljes áramszükségletet. Csak megjegyzésként: ami az atomenergia alapjául szolgáló urániumot illeti, arra még az USA sem vetett ki szankciót Oroszországgal szemben, hiszen ott is ez biztosítja az olcsó áramot jó néhány államban. (Ez természetesen felveti az energiaszankció-politika hitelességét is, különösen akkor, ha mindeközben az USA brutális mértékben növeli a cseppfolyósított gáz [LNG] exportját is, ami már a háború második hetében nyilvánvaló volt.)²² Az orosz–ukrán háború kapcsán az urániumbányák kérdése is felmerül, hiszen Ukrajna rendelkezik a hatodik legnagyobb mértékű urániumbányászattal a világon, amelynek az oroszok által történő elfoglalása áttrajzolja az uránium nemzetközi piacát is.²³

Az idő: pénz és élet – az energiaszuverenitás másik fontos területe a hidrogén lehet, amire egyre inkább fogadnak a Távol-Keleten is, különösen Japánban, ám Kína is rohamtempóban zárkózik fel.²⁴ Ez már a stratégiai tengerpolitikához vezet minket: az egyre korszerűbb technológiáknak köszönhetően újabb lelőhelyek válhatnak hozzáférhetővé, elsősorban a Föld felszínének nagyobb részét kitevő tengerekben, és ebben különösen előnyös pozíciókkal rendelkezik Franciaország, illetve az elektromobilitást egyre inkább megkérdőjelező és a partjainál óriási mennyiségben rendelkezésre álló hidrogént előtérbe helyező Japán. Japán elsősorban azért tekint erre az energiahordozóra lehetőségként, mert a villanyautózás alapvetően kínai nyersanyagokra támaszkodik (a ritkaföldfémek tekintetében Kína 90% feletti kontrollal bír globális szinten), ami stratégiaileg kiszolgáltatottá teheti Japánt. Japán és Franciaország kapcsolatának van egy fontos eleme: a Nissanon keresztül a francia járműipar (Renault) ott is erős pozíciókkal és hagyományokkal bír, és mivel mindkét ország jelentős tengerparttal és potenciális hidrogénforrással rendelkezik, ez a stratégiai kérdés közös ügy is egyben. Ezért is biztató fejlemény az, hogy a „H₂V Normandy” hidrogén-előállító projekt elindulhatott Franciaországban, amellyel 2025-től évente már majdnem 30 ezer tonna hidrogént tudnak

²¹ BLAS 2022.

²² RASHAD 2022.

²³ BALLARD 2022.

²⁴ NITTA 2022.

előállítani vízből elektrolízissel. Ez ugyan még csak az ipari termelésben fejt ki hatását, ám a japán tervek (hidrogén-meghajtású gépjárműgyártás) miatt ez az irány fel fog értékelődni.²⁵

Az önálló és modern katonai és technológiai kapacitások megteremtése mindig kulcsfontosságú biztonságpolitikai stratégiai szuverenitási kérdés volt Franciaországban – De Gaulle részben ezért is vállalt fel konfliktust az USA-val és a NATO-val is: 1966-ban az ország szuverenitására hivatkozva kiléptette Franciaországot a NATO katonai szervezetéből. Ha más nem is, De Gaulle tudhatta a legjobban: ha egy ország a technológiai fejlődéssel nem halad, akkor annak a szuverenitás elvesztése lesz az ára, mint ahogy a harcokcsikkal bevonuló német hadsereg ezt 1940-ben bizonyította is.²⁶ Mivel földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően Franciaország fontos potenciállal rendelkezik a Föld felszínének jelentős részét borító tengerek vonatkozásában is, hamarosan az okcitániai partoknál úszó szélerőműparkok létesülhetnek, amelyek egyenként akár 50 ezer lakos áramszükségletét is biztosítani tudják 20 éven keresztül. (A közel 6 milliós Dánia már lépett, és 10 millió fő energiaigényét is biztosító mesterséges sziget építésébe kezdett, amely várhatóan 2030-ra készül el.)²⁷ A tervezett katonai és technológiai fejlesztéseknek köszönhetően a francia haditengerészet hamarosan képes lesz akár 6000 méteres mélységig is lehatolni, amivel a francia fennhatóságú tengerfenék közel 100%-át fel tudják térképezni és kontrollálni, közel 11 milliós négyzetkilométernyi – Kanada területének megfelelő – területen. Ez azért lesz kritikus a stratégiai szuverenitás esetében, mert a megújuló energia nélkülözhetetlen a ritkaföldfémek nélkül, márpedig a Föld felszínének kétharmadát kitevő mélytengeri talapzat is gazdag ásványkincsekben.

De Gaulle öröksége mindmáig velünk él, aki éppenséggel azt is mondta egyszer, Palmerston brit miniszterelnököt idézve, hogy Franciaországnak nincsenek barátai, csak érdekei vannak – ezt ismerte fel Macron, és ez francia stratégiai vízió lehet a jövő Franciaországa számára is. Ha garanciát nem is jelent, de mindezzel esély nyílhat a régi ellenség-szövetséges szomszéd Németország mintegy megelőzésére is, az EU tényleges politikai és gazdasági vezetőjévé válásra. Végezetül a stratégiai szuverenitás fogalma mellett fontos a kulturális nemzetfogalom is, amely Martonyi János

²⁵ Surfeo 2022.

²⁶ Ha a francia vezetés hallgatott volna egy fiatal és képzett tisztre, hogy a harcokcsifejlesztésre költsenek többet, akkor De Gaulle fontos tanulmányát nem a német kadétoznak, hanem a francia katonáknak oktatták volna. Sőt, maga Hitler utasította a vezérkarát arra, hogy a nyugati hadjáratot De Gaulle munkái alapján kell megtervezni, ideértve Franciaország lerohanását is, amely aztán mindössze bő öt hétig tartott.

²⁷ LIU 2021.

szerint²⁸ a 19. századi francia vallástörténészhez és filozófushoz, Ernest Renanhoz nyúlik vissza (aki De Gaulle elnöknek is kedvenc szerzője volt). De Gaulle öröksége tehát mindmáig velünk él, aki éppenséggel azt is mondta egyszer – Palmerston brit miniszterelnököt idézve –, hogy Franciaországnak nincsenek barátai, csak érkei vannak. Ezt ismerte fel Macron, és ez stratégiai vízió lehet a jövő Franciaországa számára is. Ha garanciát nem is jelent, mindezzel esély nyílhat a régi ellenség/szövetséges szomszéd, Németország „megelőzésére”, az EU tényleges politikai és gazdasági vezetőjévé válásra is.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS Gábor (2009): Egy francia jelenség: a Gaulle-izmus. *Beszélő*, 14(5), 18–36.
- BALLARD, Henry (2022): Uranium Soars Following Ukrainian War. *Australian Mining*, 2022. március 10. Online: www.australianmining.com.au/news/uranium-soars-with-ukraine-supply-doubts
- BBC (2014): France Sets Up Anti-Islamist Force in Africa's Sahel. *BBC*, 2014. július 14. Online: www.bbc.com/news/world-europe-28298230
- BESENYŐ, János – Viktor MARSAI szerk. (2018): *The Dynamics of Conflicts in Africa in the Early 21st Century*. Budapest: Dialóg Campus.
- BLAS, Javier (2022): Paris Faces an Even Colder, Darker Winter Than Berlin. *The Washington Post*, 2022. augusztus 1. Online: www.washingtonpost.com/business/energy/paris-faces-an-even-colder-darker-winter-than-berlin/2022/07/29/6d2fe282-0efb-11ed-88e8-c58dc3dbae2_story.html
- CHRISAFIS, Angélique (2017): Emmanuel Macron Vows to Transform France in Versailles Speech. *The Guardian*, 2017. július 3. Online: www.theguardian.com/world/2017/jul/03/emmanuel-macron-to-set-out-his-vision-for-french-renaissance
- DW (2022): France Elections: Macron's Bloc Loses Parliamentary Majority. *Deutsche Welle*, 2022. június 19. Online: www.dw.com/en/france-elections-macrons-bloc-loses-parliamentary-majority/a-62181091
- FERGUSON, Niall (2011): *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000*. New York: Basic Books.
- France 24 (2022): Macron Announces French Troop Withdrawal from Mali. *France 24*, 2022. február 17. Online: www.france24.com/en/france/20220217-live-macron-holds-conference-on-sahel-engagement-as-france-poised-to-withdraw-troops-from-mali
- FÜLÖP Mihály (2002): Az európai béke a hidegháború árnyékában. *Rubicon*, 13(9–10), 11–15.
- GAZDAG Ferenc (1997): *Franciaország története 1945–1995*. Budapest: Zrínyi.
- HAFEZI, Parisa – Guy FAULCONBRIDGE (2022): Iran Applies to Join China and Russia in BRICS Club. *Reuters*, 2022. június 28. Online: www.reuters.com/world/middle-east/iran-applies-join-brics-group-emerging-countries-2022-06-27/
- HECKER Flórián – DÓZSA György (2022): Drasztikus energiaár-emelkedés Európában – így érinti Magyarországot. *Világgazdaság*, 2022. július 7. Online: www.vg.hu/nemzetkozi-gazdasag/2022/07/egekben-az-europai-energiarak-magyarorszag-kimarad-a-dramai-dragulasbol

²⁸ MARTONYI 2021.

- IAEA / PRIS [é. n.]: *France*. Online: <https://pris.iaea.org/pris/CountryStatistics/CountryDetails.aspx?current=FR>
- J. NAGY László (2010): *Az algériai háború 1954–1962*. Szeged: Universitas Szeged.
- JOHANNÈS, Franck – Ivonne TRIPPENBACH (2022): Suited and Booted, the RN’s 89 MPs Enter the Assemblée Nationale. *Le Monde*, 2022. június 23. Online: www.lemonde.fr/en/politics/article/2022/06/23/suited-and-booted-the-rn-s-89-mps-enter-the-assemblee-nationale_5987758_5.html
- KLINGERT, Liv (2022): French Legislative Elections 2022: Macron Loses Overall Majority. *The Brussels Times*, 2022. június 20. Online: www.brusselstimes.com/241636/french-legislative-elections-2022-macron-loses-overall-majority
- KOSTOV, Nick – Stacy MEICHTRY (2022): Many Businesses Are Quitting Russia. Big French Firms Are Staying Put. *The Wall Street Journal*, 2022. március 22. Online: www.wsj.com/articles/russia-ukraine-war-france-renault-totalenergies-auchan-leroy-merlin-11648040961
- LIU, Natalie (2021): Massive North Sea Wind Farm Could Power Denmark, Neighbors. *Voice of America (VOA)*, 2021. szeptember 29. Online: www.voanews.com/a/massive-north-sea-wind-farm-could-power-denmark-neighbors-/6249422.html
- MAGYAR Ágnes Zsófia (2022): Emmanuel Macron: The New Leader of Europe? *The Hungarian Conservative*, 2022. június 27. Online: www.hungarianconservative.com/articles/politics/emmanuel-macron-the-new-leader-of-europe/
- MARTONYI János (2021): Európai identitás – Nyitni vagy bezárkózni. *Európai Tükör*, 24(2), 137–148. Online: <https://doi.org/10.32559/et.2021.2.8>
- News Wires (2022a): Macron Welcomes EU Leaders for Ukraine Crisis Talks at Versailles. *France 24*, 2022. március 10. Online: www.france24.com/en/europe/20220310-macron-hosts-eu-leaders-for-ukraine-crisis-talks-at-versailles
- News Wires (2022b): African Union Head Sall „Reassured” After Talks with Putin on Food Shortages. *France 24*, 2022. június 3. Online: www.france24.com/en/africa/20220603-african-union-head-sall-reassured-after-talks-with-putin-on-food-shortages-amid-ukraine-conflict
- News Wires (2022c): Macron Draws New Wave of Criticism Over Call Not to „Humiliate” Russia. *France 24*, 2022. június 6. Online: www.france24.com/en/europe/20220606-macron-draws-new-wave-of-criticism-over-call-not-to-humiliate-russia
- NITTA, Yuji (2022): China Closes in on Japan’s Hydrogen Technology Patent Lead. *Nikkei Asia*, 2022. július 13. Online: <https://asia.nikkei.com/Business/Technology/China-closes-in-on-japan-s-hydrogen-technology-patent-lead>
- RASHAD, Marwa (2022): U.S. LNG Exporters Emerge as Big Winners of Europe Natgas Crisis. *Reuters*, 2022. március 9. Online: www.reuters.com/business/energy/us-lng-exporters-emerge-big-winners-europe-natgas-crisis-2022-03-09/
- SCHMITT, Olivier (2011): France in Libya: A Strategic Perspective on Opération Harmattan. *Military Strategy Magazine*, 1(3). Online: www.militarystrategymagazine.com/article/france-in-libya-a-strategic-perspective-on-operation-harmattan/
- Surfeo (2022): Hydrogen: France Supports Air Liquide’s Normand’Hy Project. *Surfeo*, 2022. március 17. Online: <https://surfeo.eu/air-liquide-hydrogen-france-supports-air-liquides-normandhy-project/>
- World Nuclear Association [é. n.]: *Nuclear Power in France*. Online: <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-a-f/france.aspx>
- ZACHAR Péter Krisztián (2019): A Macron-faktor: új lendület az európai integráció elmélyítésére. In FENYVESI Ottó (szerk.): *Történettudomány – Művészet – Pedagógia: Köszöntő kötet Szabó Péter tiszteletére*. Veszprém: MTA VEAB, 91–100.

Lönhárt Tamás

**Nagy Imre és Rákosi Mátyás az „Erdély-kérdésről” –
Kelet-közép-európai kommunizmus,
nacionalizmus, területi viták (1940–1956)**

„Vonzott Nagy Imre bölcsessége – jegyezte le később Valter Roman –, és főleg határozottsága az Erdély-kérdést illetően, egy olyan pillanatban, amikor heves érzelmektől terhelt viták folytak a román és a magyar polgárság képviselői között, de ugyanakkor köztünk is, román és magyar kommunisták között. A háború alatt az egyedüli magyar személyiség, akivel szót tudtam érteni e kérdést illetően, Nagy volt. Csak neki köszönhetően tudtam bevinni az Erdély-kérdésről néhány cikkünket a rádió műsoraiba, amely akkor számunkra nagyon fontos akció részét képezte, ugyanis Rákosi (a magyar emigráció vezetője) Erdélynek Magyarországhoz való tartozása mellett erősködött.”¹ E sorokból a jelen történeti kutatások eredményeinek tükrében is meglepő viszonyok tükröződnek: a moszkvai kommunista emigráció tagjai között (is) 1941 őszén meghatározó vita tárgya volt az Erdély-kérdés, amelyben Nagy Imre a román állásponttal szemben visszafogottabb, megengedőbb, Rákosi Mátyás pedig határozottan ellenkező álláspontra helyezkedett? A magyar és román nyelvű moszkvai rádióműsorok szerkesztésében jelentős szerepet játszó Nagy Imre és Valter Roman közötti kapcsolatrendszer túllépte a kommunista párton belüli moszkvai csoportjuk vezetői által szabott határokat? Mindkettőjük szembekerült az Erdély-kérdés kapcsán a magyar és a román kommunista központ hegemonikus álláspontjával az 1941–1947 közötti időszakban? Mindezek tükrében úgy gondoljuk, hogy a kommunista rendszer kiépítésének időszakában jelentős politikai szerepet játszó két politikus közötti kapcsolatok, az Erdély-kérdésre vonatkozó álláspontjuk vizsgálata méltán tart igényt továbbra is a történészek érdeklődésére – korántsem lezárt kérdéskör részét alkotja.

¹ DUPLAN–GIRET 1997: 24–25 (saját fordítás – *L. T.*).

A kelet-közép-európai térség államainak jelenét meghatározó politikai rendszerváltás folyamatának első éveiben, a szimbolikusan kiemelt 1989. évhez közeli időszakban jelentek meg nyomtatásban a fentebb idézett, Valter Romanhoz köthető sorok – a Christian Duplan és Vincent Giret által francia² (1994), majd román nyelven is³ (1997) kiadott könyv kezdő fejezetében. Az idézett mű címe sajátos: *La vie en rouge*; a világhírű francia sanzonra (is) utaló cím a kelet-közép-európai kommunizmus valósága által meghatározott élettörténetek rekonstrukciójára tett próbálkozást, egymást követő két generáció meghatározó egzisztenciális tapasztalataira utal – *Les pionniers* (I. kötet), valamint *Les insoumis* (II. kötet). A két szerző jelentős interjúanyagra és dokumentációs tevékenységre támaszkodó, sajátos perspektívájú műve kimondottan a kelet-közép-európai kommunista rendszerek kiépítésében, majd lebontásában részt vevő lengyel, cseh, szlovák, magyar, román személyiségek két generációja közötti kapcsolatokat, átfedéseket, folytonosságokat vizsgálja – egyfajta „apák és fiak” logikát sejtetve. Valter Roman vagy Rajk László esetében evidens az e perspektívára utaló lehetőség – azonban az elemzett valóság ennél összetettebb, ellentmondásosabb.

Akárcsak a román és a magyar kommunista elit tagjainak viszonyulása az Erdély-kérdéshez az említett időszakban:

„Akárhogyan is, e nagyon összetett vita szenvedélyes indulatokra készíti a Moszkvában tartozkodó román és magyar elvtársakat egyaránt, a kommunisták ugyanis másokhoz viszonyítva semmivel sem érzékeltlenebbek e kérdést illetően. Jól ismerve a demográfiai valóságot, amely az 1920-as Trianont felülbíráló döntőbíráskodáshoz vezetett, Valter mint meggyőződéses internacionalista határozottan Erdély Romániához visszacsatolásának ügyét védelmezi. Perzselő viták folynak a magyar elvtársakkal. Közülük csak egy hallgatja figyelemmel és jóindulattal Valter elméleteit: Nagy Imre. Anélkül, hogy barátságról beszélhetnénk, amely nehezen meghatározható fogalom a háború alatti kódós moszkvai viszonyok között, e két férfiú tiszteli és megérti egymást. Egyelőre nem tudhatják, mit tartogat számukra a jövő.”⁴

² DUPLAN–GIRET 1994.

³ DUPLAN–GIRET 1997. A román nyelvű kiadás az első kötetet külön két kötetre szétválasztva (vol. I–II: *Pionierii [1944–1968]*), a második kötetet ugyancsak két kötetre tagolva (vol. III–IV: *Nesupușii [1968–1989]*) hozta ki.

⁴ DUPLAN–GIRET 1997: 24.

Azonban a román kommunisták számára korántsem volt egyértelmű, hogy a Valter Roman által hangoztatott álláspont a követendő. A trianoni békeszerződést követő években ugyanis a Kommunista Romániai Pártja (KRP) a Komintern által a balkáni kommunisták Berlinben tartott kongresszusán megfogalmazott 1923. decemberi határozat álláspontjával azonosult: a Román Királyságot a nemzetiségeket elnyomó „reakciós burzsoá-földesúri rendszernek”, „többnemzetiségű államnak” minősítette, amellyel szemben támogatta a nemzetiségek önrendelkezési jogát – a román államtól való elszakadásig menően. Ezt az álláspontot a KRP 1924 decemberében Bécsben tartott III. kongresszusa megerősítette.⁵ A KRP IV. kongresszusát 1928 szeptemberében, Harkovban tartották: a nemzetiségek önrendelkezési jogának követelése helyett a román államot mint „imperialista kreációt” felváltó, a „munkások és parasztek államaként létrehozandó föderáció” létrehozása lett a jelszó, amely föderáció keretében Erdély, Dobruzsza és Bukovina külön egységet alkotott volna.⁶ A Komintern V. kongresszusán Georgi Dimitrov egyenesen az „imperialista” Románia által „megszállt régióknak” nevezte Erdélyt, Dobruzsát, Besszarábiát, Bukovinát.⁷ Romániát ugyanis kiemelt figyelem övezte a Komintern részéről, a szovjetellenes „*cordon sanitaire*” politikában játszott szerepe s a közelgő konfliktusban a Szovjetunió elleni felvonulás lehetséges irányvonala miatt.⁸ Ugyanakkor egyértelmű volt a Szovjetunió elvárása, hogy a KRP tagjai kommunistaként, ne pedig románként vagy magyarként viszonyuljanak az Erdély-kérdéshez.

Az erdélyi viszonyokra nézve fontos epizód ebben az időszakban az Országos Magyar Párttal szembeni frakció létrejötte (Országos Magyar Párt Ellenzéke, 1933. június 3.). Ezt követte 1934-től (a KRP Erdély és Bánságért felelős Titkársága határozatát követően) a MADOSZ megalakulása.⁹ 1935 szeptemberében a „népfrontpolitika” jegyében létrejött a MADOSZ és a román Ekésfront „egységfrontja”, amely az „antifaszizmus” mellett az „antirevizionizmus” jelszavát is hirdette.¹⁰ Ilyen körülmények között 1938. november 14-én a MADOSZ „imperialista, a dunai népeket egymás ellen uszító” cselekedetként ítélte el az első bécsi döntést.¹¹ Így az erdélyi magyar kommunista mozgalom immár a román állam

⁵ LIPCSEY 1987: 83; IONESCU 1994: 50–51.

⁶ IONESCU 1994: 53.

⁷ CONSTANTINIU 1991: 38.

⁸ IONESCU 1994: 69.

⁹ LÖNHÁRT 2008: 109.

¹⁰ LÖNHÁRT 2008: 110.

¹¹ LIPCSEY 1987: 94.

integritásának megőrzése mellett, a határrevízió ellen aktiválódott közvetlenül a II. világháború előtti időszakban.

1939 augusztusától a Szovjetunió – a Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében – az erőszakos katonai fellépéssel társuló területi revízió útjára lépett. A lengyel és a balti területek megszállása után, 1940 júniusában a Szovjetunió a Román Királysághoz intézett ultimátumot, amelynek értelmében Besszarábiát és Észak-Bukovinát elcsatolta. Ezzel egy időben a moszkvai vezetés arra intette a romániai kommunistákat, hogy maradjanak az ország területén. Ők azonban tömegesen hagyták el Romániát. Így a források legtöbb 4200, legkevesebb 1000 romániai kommunista párttagról tanúskodnak az ezt követő időszakban.¹² Számuk tovább csökkent az újabb területvesztésekkel, valamint a háború alatti halálázások miatt. A román tömegekben a létező ellenérzéseket erősítette fel a második bécsi döntés előestéjén kiadott állásfoglalás (1940. augusztus 8.), amelyben a KRP Központi Bizottsága „Erdély népeinek a román imperializmus alól való felszabadulásáért folytatott harcáról” szól: népgyűlések azonnali szervezését, a nemzetiségek önrendelkezése alapján az elszakadás jogának hangoztatását, tehát „nemzeti formában” a „proletár internacionalizmus” ügyéért (értsd a Szovjetunió geopolitikai érdekében) folyó harc kielevezését követelte.¹³ Azonban a második bécsi döntést kiegészítő német ígéret Románia számára, hogy garantáló hatalomként védnöksége alá helyezi, katonai missziót ígérve hadserege modernizálásához (tulajdonképpen a román állam területén lévő stratégiai erőforrások biztosítására), már egyértelműen a Szovjetunió érdekével ellentétes fordulatot jelentett. Ennek jegyében szovjet utasításra a KRP-nek saját álláspontját villámgyorsan korrigálnia kellett megint: 1940. szeptember 3-án már elítélte Észak-Erdély elcsatolását Romániától – a „magyar imperializmusnak kiszolgáltató munkások és parasztok visszacsatolását” követelte.¹⁴ 1940. november 7-én a MADOSZ is elhatárolódott a második bécsi döntéstől.¹⁵

Az 1940 ősztől létrejött Kommunisták Észak-Erdélyi Regionális Bizottsága, amely az erdélyi magyar kommunisták szervezetét képviselte, az új irányvonal tisztázására küldöttséget szervezett Moszkvába,¹⁶ ahonnan azt az utasítást kapta, hogy az illegalitásban működő Kommunisták Magyarországi Pártjával szervezetenleg egyesüljön, tevékenységeit a Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács soraiba

¹² Raport scris întocmit de Ștefan Foriș 2003: 84–85.

¹³ LÖNHÁRT 2008: 112.

¹⁴ IONESCU 1994: 88–89.

¹⁵ BÁNYAI 1971: 23.

¹⁶ Arhivele Militare Române, Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Istorice Pitești, Fond Marele Stat Major: Biroul 2 Informații, Dosar nr. 1170, f. 61.

beépülve konspirálja. A moszkvai útjáról visszatért küldöttség Rákosi Mátyással való találkozásról is beszámolt: Rákosi ekkor azt hangsúlyozta, hogy az SZKP és a KMP sohasem ismerte el a párizsi békekonferencia által létrehozott imperialista békerendet, s „nekünk meg van a saját jogunk Erdélyhez”.¹⁷ Így került szembe a KMP moszkvai vezetőségével azonosuló észak-erdélyi kommunisták (Balogh Edgár, Kovács Katona Jenő) álláspontja és a MADOSZ Dél-Erdélybe menekült vezetőségének a revíziót elítélő kiállása (lásd például Bányai László esetét), ami megosztotta az erdélyi magyar kommunisták sorait is. 1942-ben, az észak-erdélyi kommunista szervezet lebukását és felszámolását követően dél-erdélyi elvtársaik úgy érezhették, talán jobb helyzetben vannak. Az illegalitásban működő KRP fokozatosan alakította ki együttműködését a Román Szociáldemokrata Párttal (Munkásegységfront), valamint a Ion Antonescu vezette politikai rendszer „földalatti ellenzékeként” működő polgári pártokkal (Nemzeti Parasztpárt, NPP; Nemzeti Liberális Párt, NLP). 1944. június 20-án megalakult a négypárti Nemzeti Demokratikus Blokk (NPP, NLP, RSZDP, KRP), amelynek első és legfontosabb célja Románia kiléptése volt a II. világháborús német szövetségből.¹⁸

1941-től a romániai kommunista mozgalom már három vezetőséggel is rendelkezett: a *moszkvai kommunista „emigrációban”* a G. Dimitrovval kitűnő viszonyt ápoló Ana Pauker, mellette pedig Luka László (Vasile Luca) és Leonte Răutu jelentette a vezetőség magját; a Románia területén *illegalitásban működő pártot* Fóris István (Ștefan Foriș) vezette – mellette Remus Koffler, Constantin Pîrvulescu, Lucrețiu Pătrășcanu, Ion Gheorghe Maurer jelentette a belső magot; a Romániában *börtönbe zárt kommunisták* pedig Gheorghe Gheorghiu-Dej vezetése alatt működtek. E három csoport között a Román Királyi Hadsereg tábornoka, ugyanakkor NKVD-ügynökként is aktíváló Emil Bodnăraș tartotta a kapcsolatot.¹⁹ Fóris és Gheorghiu-Dej között a háború alatt kibékíthetetlen ellentét 1944 áprilisában az előbbi kizárásáról való döntéshez vezetett, majd 1944. augusztus 23. után a börtönből kiszabadult Gheorghiu-Dej likvidáltatta riválisát.²⁰

A KRP Lucrețiu Pătrășcanu személyes részvétele által szimbolikusan képviseltette magát az 1944. augusztus 23-án I. Mihály király által levezenyelt, a Román Királyi

¹⁷ MOLNÁR 1993: 109.

¹⁸ LÖNHÁRT 2008: 115–116.

¹⁹ LÖNHÁRT 2008: 110–111. A Szovjetunióba való ismételt átszökés után visszatért, letartóztaták, de 1942-ben kiengedték a börtönből. Ezért a Mihai Moruzov vezette román hírszerzésnek és elhárításnak tett szolgálata sem kizárható. Azonban 1944 után semmilyen írott nyoma nem maradt ilyen jellegű tevékenységének. Több évtizeden át a KRP/RKP legszűkebb hatalmi köréhez tartozott.

²⁰ LÖNHÁRT 2008: 111. Lásd még CĂTĂNUȘ–CHIPER 2000.

Hadsereg által következetesen végrehajtott átállás megszervezésében. A hivatalosan is legitimációt nyert KRP képviselőjében Pătrășcanu tárca nélküli miniszteriumot vállalt az új kormányban. Ugyanakkor a KRP honi vezetősége gyakorlatilag szembekerült a moszkvai pártvezetőséggel: Ana Pauker pár nappal az események után Bukarestbe érkezve ennek hangot is adott, rávilágítva arra a tényre, hogy így Románia politikai elitje gyakorlatilag átmentette magát, új legitimitást nyert, amihez a KRP statisztált – miközben ha az átállás nem történik meg, *tabula rasa* helyzet előnyével számolhatott volna a Szovjetunió és helyi hatalmi eszköze, a KRP.²¹ Az adott helyzetben új eszközt kellett találni a hatalomátvételhez, még a választások megszervezése előtt: hiszen a KRP 1000-nél kevesebb tagja semmilyen reális esély illúziójával nem rendelkezett az országos választásokon. Ennek a szovjet „helyzetteremtésnek” lett eszköze 1944 őszén a Vörös Hadsereg által megszállt Észak-Erdély. Az 1944. augusztus 23-i sikeres átállást követően az 1944. szeptember 12-én életbe lépett fegyverszüneti szerződésbe a szovjet fél még egész Erdély Romániához való visszacsatolását szándékozta iktatni – Nagy-Britannia diplomáciai képviselőjének nyomására került be „Erdély *vagy annak nagyobb része*” feletti jogának elismerését, valamint a békekonferencián való végleges döntést rögzítő formula.²² 1944. október 11-től azonban Észak-Erdélyben szovjet katonai felügyelet alatt megvalósított különleges, átmeneti és ideiglenes közigazgatás bevezetésére került sor, ami e terület rögtön román szuverenitás alá vonásának megakadályozását jelentette. Észak-Erdély vitatható státusa így politikai nyomásgyakorlás eszközeként sikerrel szolgálhatta a romániai kommunisták által vezetett kormány kinevezésének ügyét a Szovjetunió számára – amely politikai célt a Szovjetunió 1945. március 6-án a dr. Groza Péter vezette kormány kinevezésével el is érte.

1944–1945 fordulóján az ebből eredő új alaphelyzetet egészen eltérő módon értelmezték az Észak-Erdélyben működő Kommunista Párt vezetői (akik a moszkvai magyar kommunista vezetőséggel azonos módon az Erdély-kérdésben bizonyos magyar érdekvédelemre láttak reális esélyt), valamint a Kommunisták Romániai Pártja és a vele szövetséges MADOSZ dél-erdélyi vezetőségének tagjai 1945-ben (akik a romániai kommunisták politikai hatalomszerzésének és annak legitimálásának összefüggésében értékelték az Erdély-kérdést). A kommunisták vezette kormány beiktatása során bekövetkezett szovjet döntés a román állam szuverenitásának immár teljes Erdélyre való azonnali kiterjesztéséről (amelyet Sztálin távirati úton közölt 1945. március 9-én), úgy tűnt, hogy a román kommunisták, valamint a velük azonosuló dél-erdélyi MADOSZ-vezetők

²¹ LEVY 2002: 66.

²² LÖNHÁRT 2008: 63.

álláspontját igazolta – amely immár szovjet és román kommunista érdekként azonosította egész Erdélynek a kommunisták vezette Romániához tartozását. Az észak-erdélyi magyar kommunista és szociáldemokrata vezetők azonban továbbra is reményeket fűztek a későbbi békerendezéshez, valamint az erdélyi autonómiakonceptiók megvalósulásának esélyeihez.

Tény, hogy a háború utolsó harmadában a szovjet geopolitikai tervezés számolt a román állam szuverenitása alól egészen vagy részlegesen kivont Erdély lehetőségével: a Litvinov-bizottság²³ által megalkotott tervezetek több „forgatókönyvvel” is számoltak, abból az alaphelyzetből indítva az elemzést, hogy tiszta etnikai határ meghatározása lehetetlen, ugyanakkor olyan megoldás sem hozható, amely mind a magyar, mind a román felet kielégíti. A második bécsi döntést semmiképp nem lehetett érvényben hagyni, mivel Erdély kettéosztása abból a szándékból született, hogy a háború alatt mindkét országot – Romániát és Magyarországot is – Németország irányába lekötélezzék Erdélynek a háború utáni odaítéléséről szóló végső döntés „lebegtetése” kapcsán. Magyarország semmiképp nem jutalmazható, mivel a Szovjetunió elleni hadba lépése mögött semmilyen egyéb érdeke nem lelhető fel, mint a Románia (és Finnország) által hangoztatott területek visszakövetelése.²⁴ Szovjet szempontból a Magyarország és Lengyelország közötti együttműködés is negatív érvként számított. Mindezek tükrében három megoldást javasolt a Litvinov-bizottság:²⁵ a) Erdély Magyarországgal alkotott egységét, de csak teljes szovjetbarát fordulat bekövetkezése esetén (amit azonban csakis Erdély területének megszerzése motiválhat); b) Románia részeként újraegyesíteni Erdélyt, aminek fejében Románia lemond minden egyéb területi követelésről (Besszarábia, Észak-Bukovina stb.), és teljes szovjetbarát fordulatot hajt végre; c) Erdély független entitás, amely mindkét állam befolyásolására használható eszköze lehet a Szovjetunióknak (erre vonatkozó részletes tervként a dokumentációba beillesztették Geiger Béla tervezetét az önálló Erdélyről).

Azonban a szovjet érdekek újraértelmeződtek 1945. március 6. után: a Szovjetunióknak immár egyértelműen erős érdeke fűződött a romániai kommunisták irányította kormány szimbolikus erősítéséhez. Ennek eszköze volt az, hogy Erdély egésze épp a kommunisták kormányalakítása eredményeként került vissza Romániához, de ehhez kötődött a párt új, „nemzeti arculatának” kiépítése is. Sztálin döntése következtében ugyanis nem a Moszkvából visszatért vezetőség valamely tagja, hanem a Romániában 1933–1944 között folyamatosan börtönbüntetését töltő,

²³ ISZLAMOV 1994: 42–43.

²⁴ ISZLAMOV 1994: 45.

²⁵ ISZLAMOV 1994: 45–47. Lásd még FÜLÖP–VINCZE 1998: 9–10.

román etnikumú és vasutas foglalkozású Gheorghe Gheorghiu-Dej lett 1945 januárjától a párt vezetője. A KRP nevét az 1945 októberében tartott pártkonferencián Román Kommunista Párttá változtatta. Így az alig 1000 főt számláló Kommunista Romániai Pártjának román nemzeti célok megvalósításával való szimbolikus azonosítása a kormányhatalomra kerülés időpontjától kezdve a tagság exponenciális növekedésével együttesen új dinamikát jelentett. Az RKP pedig Románia „területi integritásának” biztosításáért küzdő, ugyanakkor az erdélyi magyarságot a román államon belül integráló erőként építette saját imázsát.

Ebben a kontextusban nyert új értelmet a Valter Roman által még 1944 nyarán megfogalmazott terv az Erdély-kérdés rendezéséről – amely 1945-ben már ütközött mind a Sztálin által diktált megoldással, mind a Gheorghe Gheorghiu-Dej vezette RKP érdekeivel: Valter Roman a Litvinov-bizottsághoz címzett, 1944. július 28-ra datált és 1944. augusztus 2-án iktatott levelében azt ajánlotta, hogy Erdélyt Románia és Magyarország között külön államként a Kárpátok hegyvonulatától a Tisza vonaláig megnagyobbított területtel a Szovjetunió, valamint Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok garantáló hatalma alá helyezték.²⁶ Később erről az epizódról emlékezve ugyanaz a Valter Roman arra mutatott rá, hogy a moszkvai magyar kommunista „emigrációban” sem volt egységes vélemény az Erdély-kérdést illetően: Nagy Imrére határozottan úgy emlékezett, mint aki egyáltalán nem értett egyet Rákosi Mátyással és Révai Józseffel, akik Erdély kettéosztásának 1944 utáni fenntartását a Kommunista Magyarországi Pártja szempontjából kedvező körülményként értékelték.²⁷ Egy évtizeddel később Rákosi Mátyásról feljegyezte, hogy 1954-ben már arra hivatkozott, hogy ha 1944–1945-ben a román elvtársak előnyt is szereztek a kommunista hatalom kiépítése terén, egy évtized múlva már a magyar és a román nép is ugyanazt a kommunizmus felé vezető utat építette, tehát szerinte eljött az ideje az Erdély-kérdésben is mindkét fél számára előnyösebb megoldást hozni.²⁸ Ugyanarról a Rákosi Mátyásról jegyezte fel Valter Roman mindezt, aki az 1945-ben Magyarországon tartott választásokat követően a Kommunista Párt alig 16%-os eredményének tükrében a legfőbb politikai ellenfelévé előlépett Kisgazdapárttal kényszerült koalíciós kormányzásra: ezért akkor már a magyar kormánynak bármilyen részleges siker elérését az Erdély-kérdésben veszélyesnek ítélte, mert az szimbolikus tőkét szolgáltathatott, így erősíthette volna a kormány kisgazdapárti

²⁶ ISLAMOV 2000.

²⁷ Document nr. 216, October 10th, 1954. București: Report by Valter Roman regarding his visit to Budapest, and his meeting with M. Rakosi. In ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 803. Ugyanaz a Rákosi Mátyás 1954-ben ismételt felvetette a román elvtársak előtt az Erdély-kérdést.

²⁸ ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 799–803.

vezetőit. 1945-től a magyar kommunista vezetők számára saját álláspontjuk alakítása az Erdély-kérdést illetően elsődlegesen a pillanatnyi belpolitikai konjunktúra, a politikai hatalomért folyó harc függvényeként volt értelmezhető – ezért jelentős változásokon ment keresztül a Moszkvából való hazatéréstől a párizsi békekonferencia lezárását követő évtized végéig terjedő időszakban.

Az 1947–1957 közötti évtizedben Rákosi Máttyás, Nagy Imre és Valter Roman életútja politikai pályájuk különböző szakaszaiban többször is keresztezte egymást, megannyiszor eltérő álláspontot foglalva el az Erdély-kérdést illetően (is). Az 1953 előtti időszakban a Román és a Magyar Népköztársaság közötti kulturális kapcsolatok tartalmatlanná váltak, formális valóságot jelentettek, az információáramlás minimálisra csökkent. A tényleges valóságot, a két „népi demokrácia” közötti elszigetelődés indítékait és mikéntjét nevének nevező, a magyar fél tapasztalatait rögzítő *Vasfüggöny Keleten* című dokumentumkötet²⁹ részletekbe menően feltárta ezt, ami Fülöp Mihály professzor úr történetírói tevékenységének elvitathatatlan értékkeremtő bizonyítéka. Jelen tanulmányunkban nem tekintettük célnak ennek részletesebb felidézését. Azonban mindenképpen megjegyzendő mozzanat, hogy a kommunista totalitárius társadalmi mérnökösödés 50-es évekbeli valóságát meghatározó gazdasági válsághelyzetben a szovjet minta szolgálai követését irányító és ellenőrző magyarországi kommunista pártvezetés számára a nacionalizmus mint relegitimációforrás létezett, valós potenciállal rendelkezett. Az elmúlt időszakban újabb erre utaló dokumentumok kerültek elő, amelyek tanúsítják: Rákosi Máttyás nem idegenkedett attól sem, hogy a Román Munkáspárt vezetőségének képviselőivel a teljes nyilvánosság kizárásával történő titkos megbeszélések során a kétségbeesett helyzetre való tekintettel abban az irányban próbálkozzon, hogy egy esetleges minimális határkiigazítás felvetését azzal igazolja, hogy felértékelhetetlen legitímálási forráshoz juttatja a magyar „testvérpártot”. A Sztálin halálát követő pozícióvesztés, az 1953–1954-es időszakban a reformkommunista Nagy Imre-kormány valósága, a meghirdetett kormányprogram népszerűsége további motivációt jelentett Rákosi számára, hogy alternatív relegitimációs forrást keresve a kommunisták által nacionalizmusnak minősített problémafelvetéstől se idegenkedjen.

Ezzel egy időben a Román Munkáspárt élén Gheorghe Gheorghiu-Dej, aki 1952-ben (kihasználva a sztálini antiszemita politikai konjunktúrát) likvidálta a pártvezetéségekben addig veszélyesen domináns Ana Pauker vezette moszkovita riválisait,³⁰ majd Sztálin halálát követően elhatárolódott a reformkommunizmus és a desztalinizáció moszkvai „napiparancsától”, likvidálta a személyes vezetői

²⁹ FÜLÖP-VINCZE 2007.

³⁰ DELETANT 2001: 184–193.

szerepére esetleg veszélyes alternatívaként azonosítható „nemzeti kommunistának” tartott Lucrețiu Pătrășcanu (1954) – majd ezt követően a román nacionalizmus narratívájának politikai integrációjával tett kísérletet a sztálinizmus relegitimációjára. A nacionalizmus sztálinizmussal párosítása jelentette ekkor a desztalinizáció és a reformkommunizmus alternatíváját: ezt képviselte Gheorghe Gheorghiu-Dej 1954–1955-ben. Majd ezen eszmei platformról kritizálta a hrucsovi desztalinizációt – amelyet az 1956-os lengyel és magyar válság előidézőjeként azonosított (így került a Román Munkáspárt a Kínai Kommunista Párttal összhangba). Mindenképp megjegyzendő, hogy 1954–1955-ben a nacionalizmus visszatért a román politikai legfelsőbb vezetés eszmei és hatalomgyakorlási logikájának terébe: ennek következménye, hogy e tanévtől kezdődően megszüntették a kolozsvári Műegyetemen, majd az Agrártudományi Intézetben a magyar tannyelvű oktatást. Ezzel egy időben már suttozó rémhírek szintjén terjedt a Bolyai Tudományegyetem intézményi önállósága megszüntetésének lehetősége, majd a magyar tannyelvű iskolahálózat „vegyes tanintézményekbe” való átszervezéséről szóló rendelet híre.³¹

Ilyen körülmények között zajlott le az a sajátos epizód, amelyet e tanulmányunk záró részében idézünk fel, s amely Rákosi Mátyás, Nagy Imre és Valter Roman életútjának újabb kereszteződését világítja meg: 1954. szeptember 20. – október 2. között a Román Munkáspárt vezetőségének küldötteit fogadták Budapesten. A hivatalos román nyelvű jegyzőkönyv³² tanúsága szerint a román delegációval érkező Valter Romanhoz szólva a pártvezetői tisztséget magáénak tudó Rákosi Mátyás megjegyezte: a román–magyar kétoldalú kapcsolatok „normális, de hideg” volta miatt aggódik. Miután egy tágabb, Csehszlovákia, Románia és Magyarország közötti együttműködés jelentőségét méltatta, a magyar pártvezető a Román Munkáspártot vezető Gheorghe Gheorghiu-Dej és közte lehetséges személyes találkozó rendezésének lehetőségeit latolgatta. Érdeklődést tanúsított az 1947-es párizsi békeszerződés által szentesített államhatár két oldalán élő magyarok, sok esetben ugyanazon családok tagjainak (rokon)látogatási lehetőségét illetően. Ezt követően ugyanarra a magyar–román államhatárra célozva Rákosi Mátyás utalt arra, hogy amikor az illető határ megvonása történt, az 1944 és 1946 közötti időszakban „a román párt előnyt élvezett annak következtében, hogy hamarabb elkötelezte népét” a kommunista rendszer kiépítése útján, ami szerinte meghatározó szerepet játszott Sztálin álláspontjának kialakulását illetően, de a „jelen tárgyalás” pillanatában (1954) már mindkét állam „egyértelműen elkötelezte magát a szocializmus építésének útján”, tehát időszerűvé vált a testvérpártok között e határ „igazságosabb rendezése”. Tehát

³¹ VINCZE 1999: 81–82.

³² ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 799–803.

a magyar kommunista pártvezető egyértelműen a határmódosítás lehetőségére tett utalást, ami a Valter Roman által Gheorghe Gheorghiu-Dejnek tett személyes beszámolóban³³ is megjelenik (ennek keltezési időpontja 1954. október 10.): ebben a beszámolóban Valter Roman úgy hivatkozik Nagy Imre miniszterelnök személyére, mint aki – ellentétben Rákosi Máttyással – egyáltalán semmilyen érdeklődést nem nyilvánított területi vagy határkérdések felvetése irányába, kiemelve azt is, hogy utóbbi már a moszkvai emigráció idején is eltérő álláspontot képviselt Rákosihoz és Révaihoz képest, megjegyezve Révairól, hogy 1944-ben Erdélynek a román és a magyar állam közötti megosztását támogatta mint a magyar kommunistáknak kedvezőbb megoldást.³⁴ Mindez Gheorghe Gheorghiu-Dej ellenérzését váltotta ki, akit aggodalommal töltött el az Erdély-kérdésnek az akkori, számára nagyon érzékeny és veszélyes politikai konjunktúrában való reaktíválásának lehetősége. Valter Roman nem volt érdekelt, hogy ő maga e kérdéseket alaptalanul exponálja. Pontosan ismerte, mennyire negatív hatása lehet annak, ha az Erdély-kérdést saját személyéhez kapcsolva jelenítik meg Gheorghiu-Dej előtt. Mindezt alig 10 évvel 1944-es memorandumát követően, amely óriási politikai deficitet jelentett még 1954-ben is számára: az évtized elején kizárták a legfelsőbb katonai vezetésben szerzett tisztségeiből, börtönbe zárták, majd 1951-ben Gheorghiu-Dej személyesen gyakorolt kegyelme következtében „reintegrálták” a politikai vezető körök.³⁵ Azonban a szorongás, hogy vajon a delegáció többi tagja mit és hogyan jelent majd a budapesti útról, arra késztette, hogy ő maga minél pontosabban és elsőként jelentse a tényeket, saját személyét disszociálva Rákosi felvetésétől Gheorghiu-Dej előtt.³⁶

1955. április 6-án fogadta az Emil Bodnăraş vezette, a Román Munkáspárt Központi Bizottsága képviselőjében Budapestre érkezett küldöttséget Hegedűs András akkor újonnan beiktatott magyar miniszterelnök. A román delegáció vezetője szándékosan és tervezetten utalt a jelen lévő Rákosi Máttyás és Gerő Ernő előtt Rákosi azon kijelentéseire, amelyeket az előző év őszén zajlott budapesti tárgyalások idején mondott – a válaszreakciókról nagyon pontosan és sürgősen kellett jelentést tennie Gheorghiu-Dejnek.³⁷ Nagy Imre ekkor már a politikai hatalomért folyó harcban újból alulmaradt, periferizált személyiség volt. Az előző időszakban a magyar–román kapcsolatok feljavításának szükségszerűségéről szóló levele, amelyet a román

³³ ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 803.

³⁴ ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 803.

³⁵ Lásd ennek kapcsán ISLAMOV 2000; valamint PURCĂRUŞ 2009: 169–171.

³⁶ PURCĂRUŞ 2009: 174.

³⁷ Lásd Document nr. 217, April 6th, 1955, Bucureşti: Report on the discussions held in Budapest between the delegation of the R.C.P.'s Central Committee and the leaders of the Hungarian Worker's Party, on the topics of dissension. In ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 804–809.

állampárt vezetőjéhez intézett, ekkor hivatkozási alapul szolgált – Rákosi Mátyás e levél tartalmától és elküldésétől is elhatárolódott, próbálta a román delegáció előtt is ekkor meggyengült riválisát felelőssé tenni, szerepét minél sötétebb tónusokban ecsetelni. Rákosi azért is elmarasztalta a román delegáció előtt Nagy Imrét, mert utóbbi nem volt hajlandó egyetérteni a kolozsvári Magyar Népköztársaság Útlevel-hivatalának (a majdnem kétmilliós erdélyi magyarságot kiszolgáló informális konzuli feladatkört vivő intézmény) megszüntetésére tett lépésekkel – amely Rákosi szerint kizárólag a román fél döntésjogának tárgyát kellett volna hogy képezze (!). A román delegáció részéről kihangsúlyozták: a nevezett hivatal továbbműködése a magyar fél bizalmatlanságát, valamint az „Erdély-kérdés végleges lezárásának” elmaradását bizonyítja, ami „a magyar burzsoáziát szolgálja a nemzeti sovinizmus aggitálása által”.³⁸ Azt is nehezményezte a román küldöttség, hogy egy térképészettel foglalkozó magyar szakember a Román Külügyminisztériumtól azzal a céllal igényelte a Magyar Autonóm Tartomány térképét, hogy azt egy kiadandó földrajzi atlaszban a Román Népköztársaság térképét követően beiktassák, mintha a terület nem a szuverén román állam integer részét képezné. A román küldöttség felvetéseire Hegedüs András miniszterelnök válaszolt: a kolozsvári útlevelhivatal bezárása már eldöntött (1955. február 2.), az erdélyi magyar kisebbség ügye pedig a Román Népköztársaság belügyének részét képezi. Ezt követően Emil Bodnăraş, a román küldöttség vezetője explicit kérdésben idézte fel Rákosi 1954 őszi tett kérdésfelvetését a magyar–román államhatárral kapcsolatban, határozottan kijelentve, hogy nem csak Nagy Imre okozott nem kívánatos feszültségeket a kapcsolatokban, a gondok gyökerei összetettebbek. Ekkor Rákosi kijelentette, hogy korábban úgy értékelhette a magyar fél, hogy egy részleges revízió igazságosabb eredményt képezhet, de „időközben mi meggyőződhattünk a békeszerződés által hozott megoldás igazságos voltáról”.³⁹ Csak ekkor lépett közbe Gerő Ernő: „az a fő, hogy az Erdély-kérdés igazságosan meg lett oldva”, a romániai magyarok kérdése pedig a Román Népköztársaság belügyeinek részét képezi, akárcsak a Csehszlovákiában élő magyarok helyzete a cseh párt gondja.⁴⁰ A tárgyalások végén Rákosi újból felvetette a román állampárti vezetővel való személyes találkozás lehetőségét, azonban megint csak kitérő, elhárító választ kapott. A Gheorghiu-Dejnek tett jelentés úgy értékelte, hogy Rákosi Mátyáshoz képest – akit „nacionalistaként” értékelték a román pártvezetőség szempontrendszer szerint – a Hegedüs–Gerő-vonal a kedvezőbb, a jövőre nézve Rákosival szemben az ilyen vezetőváltás a román állampárti vezetés támogatását

³⁸ ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 805.

³⁹ ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 807.

⁴⁰ ANDREESCU–NASTASĂ–VARGA 2002: 808.

élvezhette. Ugyanakkor a budapesti küldöttség által tett jelentés tükrében a román pártvezetés igazoltnak látta azon meggyőződését, hogy az erdélyi magyarságra mint kiemelt állambiztonsági kérdésre kell tekinteni – fokozott megfigyelést és esetleges preventív lépéseket kilátásba helyezve.

Az 1956-os év során Rákosi Mátyás hatalomból való eltávolítása, valamint a Gerő–Hegedüs-párt- és -államvezetés hivatalos beiktatása megvalósult – ami a korabeli román kommunista vezetők szerint kívánatos forgatókönyvnek felelt meg. Azonban a kommunista rendszer konszolidációjával ellentétes irányba mutattak ezek a fejlemények. Az 1956. október 23-án kitört forradalom idején újból magyar miniszterelnökké lett Nagy Imre reális hatalmi helyzetéről, döntésképesességéről szóló, kiemelt jelentőségű információszerző akcióra Valter Roman még október 28-án kapott megbízást az ekkor Hruscsovval összhangban működő Gheorghiu-Dejtől. Gheorghiu-Dej végig gyanakvó, majd kifejezetten ellenséges viszonyulását Nagy Imréhez egyértelműen igazolják a korabeli iratok. Valter Roman 1956. október 30-i és november 2-i jelentése Budapestről tárgyát képezte a Moszkvából Belgrádba (Brioni szigetére) Bukaresten keresztül utazó Hruscsov által birtokolt információknak.⁴¹ Így Valter Romannak többszörösen is szerepe volt a Nagy Imre életútját meghatározó döntések alakításában. A szovjet döntést követően végrehajtott második katonai intervenció idején a jugoszláv nagykövetségre menekült Nagy Imrének és társainak a Román Népköztársaság területére való deportálásában személyesen vett részt Valter Roman. Az általa tett korabeli jelentések, valamint az 1976 és 1983 között rögzített személyes vallomások is tanúsítják: élete végéig követte Nagy Imréhez fűződő kapcsolata, a közösen megélt események emlékezete, döntéseinek terhe.

⁴¹ Lásd erről LÖNHÁRT 2020.

Felhasznált irodalom

- ANDREESCU, Andrea – Lucian NASTASĂ – Andrea VARGA szerk. (2002): *Minorităţi etnoculturale, mărturii documentare: Maghiarii din România (1945-1955)*. Cluj: Ethnocultural Diversity Resource Center.
- BÁNYAI László (1971): Közös harcunk a Romániai Kommunista Párt zászlaja alatt. *Művelődés*, 24(4), 20–26.
- CĂTĂNUŞ, Dan – Ioan CHIPER (2000): *Cazul Ştefan Foriş. Lupta pentru putere în PCR de la Gheorghiu-Dej la Ceauşescu*. Bucureşti: Editura Vreamea.
- CONSTANTINIU, Florin (1991): *P.C.R., Pătrăşcanu şi Transilvania (1945–1946)*. Bucureşti: Editura Enciclopedică.
- DELETANT, Dennis (2001): *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948–1965*. Iaşi: Polirom.
- DUPLAN, Christian – Vincent GIRET (1994): *La vie en rouge*. I–II. Paris: Éditions du Seuil.
- DUPLAN, Christian – Vincent GIRET (1997): *Viaţa în roşu*. I. Bucureşti: Editura Nemira.
- FÜLÖP Mihály – VINCZE Gábor szerk. (1998): *Revizió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947)*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- FÜLÖP Mihály – VINCZE Gábor szerk. (2007): *Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1948–1955*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- IONESCU, Ghiţă (1994): *Comunismul în România*. Bucureşti: Editura Litera.
- ISZLAMOV, Tofik (1994): Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk*, 39(1–2), 17–51.
- ISZLAMOV, Tofik (2000): Scrisoare către Petre Roman. *Provincia*, 2000. október 4–5.
- LEVY, Robert (2002): *Gloria şi decăderea Anei Pauker*. Iaşi: Editura Polirom.
- LIPCSEY Ildikó (1987): A Román Kommunista Párt a nemzetiségi kérdéstről (1921–1945). *Tiszatáj*, 41(9), 79–98.
- LÖNHÁRT, Tamás (2008): *Uniunea Populară Maghiară în perioada instaurării regimului comunist în România (1944–1948)*. Cluj: Editura Argonaut.
- LÖNHÁRT, Tamás (2020): 1956 – Transylvania Observed: The Hungarian National Minority and the Romanian Party-State Between Stalinism and National Communism. In Sándor ŐZE – Martin GULYÁS – Ádám TÖRÖK (szerk.): „Critical Autumn” – 1956. *Studies About The Hungarian October*. Budapest: Szent István Társulat, 101–130.
- MOLNÁR Gusztáv (1993): Önrendelkezési törekvések az „Észak-erdélyi Köztársaság” idején 1944. október 11. – 1945. március 13. In MOLNÁR Gusztáv (szerk.): *Autonómia és integráció*. Budapest: Magyar Szemle Könyvek, 92–139.
- PURCĂRUŞ, Alexandru (2009): *În vârtoarea Războiului Rece: revoluţia maghiară din 1956*. Târgovişte: Cetatea de Scaun.
- Raport scris întocmit de Ştefan Foriş, privind situaţia numerică a Partidului Comunist din România – 8 iulie 1940 (2003). In Alina TUDOR-PAVELESCU (szerk.): *Partidul Comunist din România în anii celui de al Doilea Război Mondial, 1939–1944*. Bucureşti: Arhivele Naţionale ale României.
- VINCZE Gábor (1999): *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda: Pro Print.

Marsai Viktor

Szocialista projektkísérletek Etiópiában az 1960-as években¹

A hidegháború kitörése számos új kihívást tartogatott a kiépülő keleti blokk számára. A Szovjetunió meglehetősen korlátozott kapcsolatokkal és ismeretekkel rendelkezett a harmadik világról, amelynek jelentősége jól láthatóan felértékelődött a II. világháború utáni években, és amely ráadásul a dekolonizáción keresztül a gyors átalakulás fázisába lépett. Moszkva és szövetségesei számára központi kérdés volt, hogy gyorsan kiismerjék magukat az új viszonyok között, és felvegyék a versenyt nyugati ellenfeleikkel. Ebben a kontextusban Etiópia – Libériát leszámítva a fekete kontinens egyetlen olyan állama, amelyet az európai hatalmak nem tudtak tartósan gyarmatosítani – kiemelt jelentőséggel bírt.

Etiópia és a keleti blokk

Az orosz–etióp (abesszin) kapcsolatok egészen a 19. század végére nyúlnak vissza, amikor a felek hivatalosan is felvették egymással a diplomáciai kapcsolatokat.² Ezek azonban korlátozottak maradtak, és csak a II. világháború után tettek szert nagyobb jelentőségre. A kezdetek nem voltak egyszerűek. Azt, hogy a Szovjetunió mennyire nem ismeri a régiót, jelezte, hogy Moszkva támogatta Eritrea függetlenségét az etióp konföderációs igényekkel szemben. Nem véletlen, hogy ezzel hosszú időre sikerült elidegeníteni Addisz-Abebát.³ Mindez azonban nem jelentette, hogy a kapcsolatok teljes mértékben megszakadtak volna. Ráadásul Etiópia számára volt egy másik szocialista ország, amely fontos kapcsolatokat és tradíciókat ápol a Magasfölddel: Csehszlovákia. Prága jelentőségét mutatja, hogy

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² YORDANOV 2016: 3.

³ YORDANOV 2016: 7.

1948-ban a szocialista blokk teljes afrikai importjának 85%-át adta.⁴ Az 1940-es évek végén Prága lőszert és harckocsikat adott el Etiópiának, és a cseh export volumene 1954-re elérte a kétmillió cseh koronát.⁵ Bár ez az összeg elhanyagolható volt a nyugati szereplők kereskedelméhez képest, mutatta, hogy az egyértelmű magasföldi amerikai befolyás ellenére a keleti blokk fővárosai rendelkeztek bizonyos jelenléttel Etiópiában. Így amikor az 1950-es évek közepén Hailé Szelasszié és az etióp vezetés megkezdte a „keleti nyitás” politikáját, azt viszonylag gyorsan meg lehetett valósítani a már meglévő csatornákon keresztül.

Ahogy Radoslav Jordanov monográfiájában rámutat, a szocialista országok között egyfajta munkamegosztás létezett a korai időszakban: Moszkva elsősorban a politikai fronton mozgott, a gazdasági terepet pedig átengedte a kisebb szereplőknek, mindenekelőtt Prágának. Az első lépések a kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok létrehozására irányultak: Kelet-Afrikát üzleti delegációk keresték fel, és létrejöttek az első üzletkötések. A Szovjetunió hamar felismerte, hogy kávévásárlás nélkül nem nyerheti el Etiópia szimpátiáját, így az évtized végére a szuperhatalom is évi több ezer tonna kávé vásárolt a Magasföldről.

A kialakuló közel-keleti versenyben nem volt könnyű megtartani Etiópia szimpátiáját, amely mindig is gyanakvással figyelte az arab világot és az ahhoz közeledő nagyhatalmakat. A csehszlovákok például súlyos diplomáciai bonyodalomba keveredtek, amikor 1955-ben ők is fegyvert adtak el Egyiptomnak.⁶ Ugyanakkor ekkorra a császár is egyre világosabban látta, hogy Etiópiának önmagában kevés jelentősége van a külső szereplők számára: a hidegháborús viszonyrendszer az, ami eldönti az egyes szereplők fellépését, így Addisz-Abebanak is ebben a koordináta-rendszerben manőverezve kell érvényesítenie akaratát. Az 1950-es évek végén Hailé Szelasszié két esetben is azt látta, hogy jó alkalom nyílt az etióp érdekek érvényesítésére, amelyet ezúttal Moszkva tudott támogatni. Egyrészt Szómália közelgő, 1960-as függetlensége miatt ismét előkerült Ogaden hovartartozásának kérdése, amely kapcsán Addisz-Abeba számíthatott a Szovjetunió támogatására. Másrészt a frissen függetlenné váló Szudán esetében hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Kartúm nem szándékozik jelentősebb együttműködésre a keleti blokkal. Éppen ezért Etiópia el nem kötelezett státusza lehetőségét biztosított Moszkva számára, hogy ott szilárdítsa meg kelet-afrikai jelenlétét.⁷

⁴ MUEHLENBECK 2016: 18.

⁵ MUEHLENBECK 2016: 21.

⁶ YORDANOV 2016: 13.

⁷ YORDANOV 2016: 16–17.

A felek viszonyában Hailé Szelasszié 1959-es moszkvai és prágai látogatása jelentette a csúcspontot. A császár nyári körútján a két szocialista főváros mellett felkereste Jugoszláviát, Egyiptomot, Portugáliát, Franciaországot, az NSZK-t és Belgiumot is. A látogatások amellet, hogy változatosságukkal demonstrálták Hailé Szelasszié el nem kötelezett státuszát, az ötéves etióp fejlesztési terv számára próbáltak támogatásokat szerezni. Az uralkodó prágai tartózkodása során 30 millió koronányi hosszú távú, kedvezményes hitelt és 50 ösztöndíjat biztosított országa számára, amelyet hamarosan 3,5 millió brit fontnyi egyéb hitel egészített ki. Csehszlovákia számára óriási jelentőséggel bírt a barátsági és együttműködési megállapodás, mert ez volt az első ilyen jellegű szerződés, amelyet Prágának a szocialista blokkon kívüli szereplővel sikerült megkötnie.⁸ Ennél is nagyobb jelentőséggel bírt azonban a moszkvai látogatás. Ennek során a Kreml 90 millió rubelnyi, 2,5%-os kamatozású kedvezményes hitelt ajánlott fel az etióp gazdaság fejlesztéséhez. Ez az összeg nagyjából a 40%-át tette ki annak a kölcsönnek, amelyet a nyugati blokk garantált Addisz-Abeba számára, tehát mindenképp érdemi felajánlásnak tekinthetjük: annál is inkább, mert ebben az időben – és még sokáig – ez volt a legnagyobb felajánlás, amelyet Moszkva szubszaharai államnak tett.⁹ Az, hogy Hailé Szelasszié mintegy 100 millió amerikai dollárnyi összegre rúgó hitelfelajánlással tért vissza a szocialista fővárosokból, mindenképp jelentős gazdasági és politikai sikerként könyvelhető el. Legalább ennyire fontos volt, hogy az uralkodó pozitív benyomásokat hozott magával, azzal a meggyőződéssel, hogy nem csupán pénzügyi, de technikai-szakértői segítséget is várhat a keleti blokk országaitól.¹⁰ Mindennek ékes demonstrálása volt a szovjet hiteltől hamarosan felépülő asszabi kóolajfinomító vagy a csehszlovák mintafarm és cipőgyár, kiegészülve kórházakkal és iskolákkal.¹¹

A puding próbája...

Az összes hasonló projektnél fontos kérdés ugyanakkor, hogy a papíron jól mutató magas politikai megfontolások hogyan is néznek ki a gyakorlatban. Mivel a cseh tapasztalatok meghatározóak voltak a később érkező szocialista országok – így hazánk – számára is, érdemes kicsit alaposabban bemutatni az egyes vállalkozások körüli anomáliákat, mert azok jól mutatták azt a környezetet, amelyben a keleti

⁸ MUEHLENBECK 2016: 21.

⁹ YORDANOV 2016: 17.

¹⁰ YORDANOV 2016: 18.

¹¹ MUEHLENBECK 2016: 22.

blokk szakértőinek kellett dolgozniuk a felföldön, és amelyek komoly aggályokat keltettek, különösen a magyar pénzügyi és gazdasági szervekben. Ha részletesen megvizsgáljuk a csehszlovák példát, akkor azt látjuk, az jobban hasonlít fekete komédiához, mint komoly államközi projekthez.

Ami Prágát illeti, szakértői 1960-ban kezdték meg egy 5000 hektáros, olajos magvakat termelő farm kialakítását. Az európai delegációk nagyon kedvezően ítélték meg a helyi viszonyokat, és azzal számoltak, hogy évi kétszeri aratás után a befektetés négy éven belül megtérül. A megállapodás értelmében a csehszlovákok 10 évig használhatták volna a farmot, majd átadták volna az etiópoknak. A projekt végrehajtására a CSAFA nevű etióp–csehszlovák vegyesvállalatot hozták létre. Öt év elteltével azonban a beruházás csúfos kudarcot vallott, és nemhogy hasznot nem hozott, de a csehszlovák kormánynak kellett újabb és újabb összegeket átutalnia a CSAFA számára, hogy az csődbe ne menjen.

A bukásért legalább annyira felelős volt a szocialista szakemberek naiv hurrá-optimizmusa, mint az etiópok nemtörődömsége, érdektelensége és esetenként nyílt önzése. A tágabb kontextust vizsgálva jól látszott, hogy a császár modernizációs törekvései ellenére az 1960-as években Etiópia továbbra is alapvetően feudális ország maradt, ahol Addisz-Abebából kilépve a több évszázados beidegződések és mechanizmusok domináltak. Erre pedig a külső szereplők nem mindig voltak felkészülve.

Prága hamar szembesült azzal, hogy a dolgok nem a megbeszéltek szerint alakulnak. A csehszlovákok az etióp ígérekkel szemben csak 2500 ha területet kaptak, annak zöme is őserdő volt, amelyet először ki kellett irtani. Mindez jelentősen megnövelte a beruházási költségeket. Tisztázatlan volt a földterület tulajdonjoga: azt Aszfav Vosszen Tafari (Amha Szelasszié) trónörökös adta el a csehszlovákoknak, de később kiderült, hogy nemcsak az övé, hanem a feleségéé is. Ezért felesége később pénzkövetelésekkel lépett fel a CSAFA-val szemben, amelyeket csak nagyon nehezen lehetett leszerelni. Ráadásul a csehszlovákoknak Aszfav trónörökösnek az üzlet menetétől függetlenül évi 25 ezer etióp dollárt (kb. 10 ezer amerikai dollárt) kellett fizetniük, és amennyiben a vállalkozás nyereségessé vált volna, még ezen felül is bizonyos százalékot a haszonból.

A talaj egyébként jó minőségű, humuszban gazdag volt, de probléma volt a felszerelés beszállításával. A kezdeti megállapodás, amelynek értelmében a szükséges gépek, eszközök importja, illetve a farm termékeinek importja vámmentes lett volna, nem teljesült: az üzemanyagra például óriási vámokat vetettek ki, az importcikkekre pedig külön engedély kellett, amelyeket gyakran csak kenőpénzekkel lehetett megszerezni. Az utak rossz minősége miatt problémás volt a szállítás, ami szintén növelte a költségeket. Szintén a kiadási oldalhoz járult

hozzá bizonyos Karebian nevű örmény közvetítő, aki nagy szerepet játszott a projekt létrejöttében, emiatt minden export-, illetve importszállítás után külön jutalék járt neki. A gondokat tetézte, hogy a CSAFA vezérigazgatójával egy 40 éve Etiópiában élő olasz férfit (bizonyos Ertolát) neveztek ki, aki Aszfav bizalmasaként és hitelezőjeként működött.

„Ezt a megbízatást Hala elvtárs¹² szerint azért kapta, hogy a CSAFÁ-ból szerezzen magának pénzt, mert így kívánta a trónörökös adósságát részben visszafizetni. Ezek után könnyen elképzelhető, hogy a CSAFÁ-nál vezérigazgatóként tevékenykedő Ertola úr tevékenysége főleg arra irányul, hogy magának minél többet szerezzen.”¹³

Ha mindez nem lett volna elég, a CSAFA-val a természet sem volt kegyes, és a különféle időjárási anomáliák miatt szinte sosem sikerült teljesíteni az évi kétszeri aratást. A farm területén kis patak futott át, amely azonban az esős évszakban hömpölygő áradattá változott, és elsodort mindent, ami az útjába került. Ennek kiküszöbölésére a CSAFA gátat épített, hogy ne a farmot, hanem a patak túloldalán fekvő földeket öntse el az ár, ahol a beszámoló szerint „félvad törzsek, állattenyésztők élnek. Ezek, hogy káruk kisebb legyen, egyszerűen átvágták a gátakat és így az egész farmot a víz elöntötte.”¹⁴ Az egyébként jól jellemezte az európaiakban megbúvó felsőbbrendűség-tudatot, hogy a csehszlovákoknak nem jutott eszükbe a helyi népcsoportokkal tárgyalni, mielőtt földjeiket és legelőiket elárasztották volna, és csodálkoztak, hogy azok lerombolták a védműveket. Ehhez a problémakörhöz tartozott, hogy a CSAFA által megkapott földek korábban etióp bérlők kezében voltak, akiktől elvették a területet. Mivel a helyiek megélhetésüket veszélyben érezve halálos fenyegetést láttak a CSAFA-ban, ott ártottak annak, ahol tudtak. Így például nem sikerült elég munkást toborozni az ültetvényekre, és a hegyekből kellett hozni a jelentés szerint „hadi törzsekből” embereket. Ezt is Ertola intézte.

„Természetesen munkafegyelemről, munkaidőről, irányításról ezeknél az emberknél nem lehetett beszélni. Legnagyobb munkaidőben fogták magukat

¹² Az addisz-abebai csehszlovák kereskedelmi tanácsos.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák–etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

¹⁴ MNL OL, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák–etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

és elmentek. Átlagosan egy napra 25-30 piaszter bért kaptak, ami nagyon olcsó bér, de amikor már legközelebb jöttek, ennek a kétszeresét, később három-négy-szeresét is kérték.”¹⁵

„Ha a fent felsorolt bajok nem következtek be és a föld végre termett, akkor a papagályok (sic!) ezrei jöttek és az érett napraforgótermést rövid pár nap alatt megették és tönkretették. Kukoricatermesztésnél pedig, ha a csövek megérték, jöttek a majmok, amelyeket ott lőni nem lehetett és azok a csöveket letördelték és tönkretették a termést.”¹⁶

A tervekben nem szereplő kukoricára egyébként a csehszlovákok akkor tértek át, amikor látták, hogy az olajos magvakból nem lesz semmi. Azt gondolták, így legalább a kukoricát eladják Etiópiában, az árából majd vesznek olajos magvakat, és azt exportálják. Az eredeti kalkuláció jónak tűnt, de amint megjelentek a piacon a nagy mennyiségű kukoricával, annyit esett az árfolyama, hogy már nem érte meg a tranzakció. „Amikor ő [Hala – M. V.] Etiópiában járt, rendet akart csinálni.” Hosszas küzdelem után elérte az etióp illetékeseknél, hogy töröljék el az importvámokat, és az exportengedélyek kiadására is csak részben volt szükség. A kereskedelmi tanácsosnak Aszfav trónörökösét is sikerült meggyőznie, hogy a vállalatot ne 10, hanem csak 15 év után kelljen átadni. Hala fényt derített a CSAFA-n belül zajló szisztematikus lopásokra is. Bár Ertola három fia is a cégnél dolgozott, először úgy tűnt, az Etiópiába kiküldött kilenc cseh alkalmazott, köztük egy könyvelő, akinek minden kifizetést ellen kellett jegyeznie, képes lesz kordában tartani az olaszokat. Kiderült azonban, hogy Ertola egyik fia is könyvelő, és a vállalat kettős könyvelést folytat, ami miatt jelentős összegek áramlottak ki a cégtől. Mindezek alapján Hala „nyomatékosan hangsúlyozta, hogy bármilyen közös vállalkozás Etiópiával csak a legnagyobb elővigyázatossággal létesíthető, mert az általa elmondott problémák mindig fenn fognak állni és emellett még a politikai helyzet is rendkívül bizonytalan.”¹⁷

A csehszlovák partner arról is beszélt, hogy az egyre feszültebb belpolitikai helyzet miatt a kormányzat elsődleges feladata a mezőgazdaság problémáinak

¹⁵ MNL OL, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák-etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

¹⁶ MNL OL, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák-etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

¹⁷ MNL OL, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák-etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

orvoslása – már csak azért is, mert ezen keresztül tartja kézben a császár a feudális urakat. Ahogy a kereskedelmi tanácsos megjegyezte, „az ipari beruházások kevésbé érdeklik őket”. Hala szerint jó példa erre az asszabi szovjet olajfinomító esete, amelyről négy évig tárgyaltak, és csak ekkor írták alá a keretszerződést, pedig a szovjet hitel végig rendelkezésre állt. Már ekkor is felbukkant az a szempont, hogy a császár már nagyon öreg, és *halála esetén súlyos felfordulás várható, főleg, hogy „a trónörökös általában nem tartják alkalmasnak az uralkodásra”*.¹⁸

Mindezek mellett a jelentésből is kitűnik, hogy a csehszlovákok nem akartak mindent Budapest orrára kötni, és a magyar diplomaták bizonyos kérdéseire nem adtak egyenes választ. Nem derült ki például egyértelműen a CSAFA jogállása, ugyanis fény derült arra a nem elhanyagolható tényre, hogy Prága nem az etióp állammal, hanem az Aszfav trónörökös magánvagyonát kezelő irodával kötött szerződést. Nem derült ki, hogy mekkora a csehszlovák, és mekkora az etióp tulajdon a cégben, és hogy az etióp partner mivel járult hozzá a projekthez. Egyedül az derült ki, hogy a működési költségeket a csehek állták, de ezt is dotálni kellett. Öt év alatt a projekt mintegy 1,8 millió amerikai dollár veszteséget termelt, és Halától az is kiderült, hogy a szerződés mögött nem állt garancia (Etióp Nemzeti Bank stb.). Ezt Prága megpróbálta úgy ellensúlyozni, hogy a trónörököstől csikar ki garanciát – különösebb eredmény nélkül, mert Aszfav – elővéve az aduászt – „kijelentette, hogy a személye a legnagyobb garancia”.¹⁹ Ez megint csak jól megvilágította, milyen kihívásokkal kellett számolni egy industrializált szocialista ország, illetve a még mindig döntően feudális hatalmi mechanizmusok alapján működő Etiópia találkozásokor.

Hala története kapcsán felmerül az olvasóban, vajon a kereskedelmi tanácsos nem szándékosan festette-e ilyen sötétre a képet annak érdekében, hogy a magyarokat mint vetélytársakat elijessze a magasföldi kalandtól. Ennek azonban ellentmond, hogy az etióp mezőgazdasági szektor olyan mértékű lehetőségeket kívánt a külső befektetésre, amelyeket nemhogy a szocialista blokk, de a tőkés államok sem tudtak kiaknázni: a beszámolók szerint ekkor az ország területének alig 10%-át (!) művelték, és bár óriási térségek valóban alkalmatlanok voltak a termelésre, még mindig több tízmillió hektárnyi föld várt feltöresésre. Nem elképzelhetetlen persze, hogy a csehszlovákok pusztá rosszindulatból és féltékenységből akarták késleltetni a magyarok érkezését. A legvalószínűbb forgatókönyv azonban az, hogy egész

¹⁸ MNL OL, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák-etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

¹⁹ MNL OL, Külügyminisztérium, XIX-J-1-j Etiópia 1965. 45. doboz. 004010/2 Csehszlovák-etióp gazdasági együttműködés – külföldi tárgyalásjelentés (1965. július 19.).

egyszerűen szégyellték a kudarcot, amelyhez saját naivitásuk és felkészületlenségük is hozzájárult, ezért nem adtak világos magyarázatot egyes kérdésekre.

Egy dolog azonban – függetlenül a csehszlovák diplomaták szándékaitól – jól átszűrődött a beszámolón: nevezetesen, hogy Etiópia nem lesz könnyű terep a vállalkozásokhoz, és a befektetőknek csak komoly és alapos előkészítés után szabad belevágniuk az esetleges projektekbe, ha nem akarnak a csehszlovákokéhoz hasonló pénztemetőt. Ez aztán fontos hivatkozási pont lett azon magyar szervek számára, amelyek kerülni akarták a kockázatos kelet-afrikai piacokat, és inkább az ismertebb relációkba fektettek volna összegeket. Ez azonban már egy másik történet.

Felhasznált irodalom

- MUEHLENBECK, Philip (2016): *Czechoslovakia in Africa, 1948–1968*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Online: <https://doi.org/10.1007/978-1-137-56666-9>
- YORDANOV, Radoslav A. (2016): *The Soviet Union and the Horn of Africa during the Cold War*. Lanham, MD: Lexington Books.

Molnár Anna

Az olasz államadósság kezelése 2011 és 2022 között

Bevezetés

A 2022-es előrehozott parlamenti választásokat övező politikai válság következtében ismét felvetődött az olasz gazdaság, az államháztartási és pénzügyi rendszer nehézségeinek és sérülékenységének kérdése. Az 1990-es évek óta romló versenyképességi mutatók miatt Olaszországban a GDP növekedése folyamatosan elmaradt az eurózóna államainak gazdasági fejlődésétől. Ebből következően az egymást követő kormányok gazdaságpolitikájának kiemelt céljai között szerepelt a gazdasági növekedés elindítása, az ország pénzügyi egyensúlyának helyreállítása, illetve nemzetközi szerepének és megítélésének javítása a világgazdaságban.

Noha az eurózóna harmadik legnagyobb gazdaságának és második legnagyobb exporttőrének teljes GDP-je ma is nyolcadik a világon, a gazdaság és a társadalom strukturális problémái mindaddig nem tették lehetővé, hogy Olaszország az euróövezeten belül kínálkozó versenyképességi előnyöket kihasználja, és ezáltal fenntartható növekedési pályára álljon. A magas államadósság ellenére továbbra is jelentős bizalmi tényezőnek számít az ország finanszírozása szempontjából, hogy az olasz állam rendelkezik – az USA, Németország és az IMF után – a világ negyedik legnagyobb aranytartalékával, amely négy országban (USA, Svájc, Egyesült Királyság és Olaszország) elhelyezve összesen 2452 tonnát jelent.¹

Ahogy 2011-ben és 2018-ban, úgy az utóbbi években is felvetődött az eurózóna elhagyásának lehetősége. Noha minderre valójában kevés esély mutatkozott, mégis jelentős nyugtalanságot okozott a pénzügyi piacokon. Mivel a 2022-es politikai

¹ Banca D'Italia [a].

válság ismét felszínre hozta azokat a problémákat, amelyek 2011-ben az olasz államadósság és költségvetés finanszírozását is veszélybe sodorták, így tanulmányomban elsősorban a 2011-es válságot követően vizsgálom az olasz államadósság alakulását és az annak kezelésére hozott intézkedéseket.

A Silvio Berlusconi negyedik kormánya idején elfogadott válságkezelő csomagok ellenére a piacok számára is megnyugtató, valós megoldás nem született a pénzügyi problémák orvoslására. 2011 nyarán Berlusconi hiába ígért több évre tervezett és több lépcsőben bevezetendő több tízmilliárd eurós megszorító csomagot, a nemzetközi környezet és a piacok már nem bíztak a sikeres válságkezelésben. A válsággal kapcsolatos bizalmatlanság növekedését mutatta, hogy 2011 novemberében az olasz államadósság-törlesztési kockázat biztosítási tranzakcióinak árazása, az úgynevezett CDS-árazás, a kötvényhozam és ezzel együtt a német és az olasz állampapírok hozamkülönbözete is csúcsot döntött: a 10 éves lejáratú kötvény 7,47%, a *spread* pedig 574 pont volt. Az államcsőddel fenyegető, egyre kilátástalanabb helyzetben a kormány parlamenti többségének megszűnését követően Silvio Berlusconi kormányfő 2011-es lemondása elkerülhetetlenné vált, majd rövid politikai alkudozások után megalakult Mario Monti szakértői kormánya, amely ambiciózus reformokat tűzött ki maga elé.²

A 2013-as választásokat követően nagykoalíciós kormány alakult Enrico Letta vezetésével. A Demokrata Párt belső ellentétei a kormányfő lemondásához vezettek, és 2014 februárjától Matteo Renzi kezdte el a reformok végrehajtását. Renzi a 2016-os alkotmánymódosítási reform bukása után lemondott, majd 2016 decemberétől Paolo Gentiloni alakított kormányt.

A 2011-es politikai, pénzügyi és hitelválságot követő években bevezetett, elsősorban megszorításokkal járó strukturális reformok nem hozták el az olasz társadalom által olyannyira várt gazdasági növekedést és munkahelyteremtést, így nem véletlen, hogy 2018-ban az olasz szavazók több mint 50%-a a problémákra könnyű válaszokat ígérő euroszkeptikus, populista és rendszerellenes két pártra szavazott. A három hónapig tartó kormányalakítási alkudozást követően az Ötcsillagos Mozgalom és a Liga koalíciójával megalakult Olaszország 65. kormánya, amelyet Giuseppe Conte második, majd Mario Draghi kormánya követett. Noha úgy tűnt, hogy a gazdasági és pénzügyi stabilitás garanciáját jelentő politikai és szakértői kormány a következő választásokig a helyén marad, végül a nemzeti egységkormányt alkotó koalíciós pártok közötti ellentétek Mario Draghi kormányfő lemondásához és előrehozott választások kiírásához vezettek.

² MOLNÁR 2015.

Államadósság és költségvetési hiány

A 2008-as nemzetközi hitelválságot követően Olaszországban számos területen egyre súlyosabb problémák kerültek felszínre. Annak ellenére, hogy az akkori miniszterelnök, Silvio Berlusconi a kiszélesedő nemzetközi pénzügyi válság első időszakában még azt bizonygatta, hogy országát a válság jóformán elkerülte, 2008 novemberében az ipari termelés már 9,7%-kal csökkent az előző évihez képest. A kormányfő optimizmusára az adhatott okot, hogy az olasz bankok konzervatív hitelpolitikája következtében a banki hitelválság közvetlenül valóban alig érintette az országot, de 2009-ben a válsággal összefüggésben a főbb makrogazdasági mutatók mindegyike romlott. Miután 2008-ban a GDP 1%-kal csökkent, 2009-ben a visszaesés tovább növekedett, és már -5,5%-os volt. A helyzetet rontotta, hogy az államadósság GDP-hez mért aránya 2008-tól ismét meredeken növekedni kezdett, és a 2007-es 99,8%-os szintről 2011-re elérte a 116,5%-ot.³ A magas államadósság és a pénzügyi bizonytalanság egyértelmű következménye volt, hogy az országkockázatot jelző hosszú távú államkötvények kamatprémiuma is fokozatosan nőtt.

Az olasz gazdaság és pénzügyi rendszer anomáliáit jól mutatja, hogy az Olaszországot 2011-ben elérő szuverén adósságválságot megelőzően, már 2010 decemberében felmerült az eurózónán belüli pénzügyi segítségnyújtás szükségessége az ország részére. Az azonban már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a görög vagy a portugál gyakorlathoz hasonlóan az olasz állam pénzügyi kimentése gazdaságának méreteiből adódóan óriási, valószínűleg elviselhetetlen terhet jelentett volna az eurózóna és ezzel a teljes EU számára. Az eurózóna egyes tagjai szuverén adósságválságának kezelésére létrehozott Európai Pénzügyi Stabilitási Eszköz (EFSF) keretein belül ekkor körülbelül 250–300 milliárd euró állt rendelkezésre, amely összeg valószínűsíthetően nem lett volna elegendő az olasz pénzügyi válság megoldására.

A 2011-es válságot megelőzően az olasz állam pénzügyi egyensúlyának gyengeségére utalt, hogy az államháztartás hiányának GDP-hez mért aránya éveken keresztül meghaladta a konvergenciakritériumok szerinti 3%-os határértéket. Emiatt az Európai Bizottság az ország ellen túlzottdeficit-eljárást is indított. A hiányt 2007–2008-ban az előírt 3%-os határ alá csökkentették, de 2009-ben a válság hatására ismét átlépték (2009-ben 5,3%, 2010-ben 4,2%, 2011-ben pedig 3,7%). Végül az országnak 2013-ban sikerült kikerülnie a túlzottdeficit-eljárás alól a hiány fokozatos csökkentésével. Ugyan 2014-ben az eljárás újraindítása a költségvetési problémák miatt ismét fenyegetett, a következő évek szigorú

³ Eurostat [b].

költségvetés-tervezésének segítségével ezt végül sikerült elkerülni. 2015-től 2019-ig a hiány mindvégig 3% alatt maradt. Ezt a pozitív folyamatot a 2020-tól induló Covid-19-világjárvány hatása állította meg, és a kiadások növekedése jelentős költségvetési hiányt okozott.⁴

1. táblázat. Az állambáztartás hiányának GDP-hez mért aránya 2006–2021

Év	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
%	-3,6	-1,5	-2,7	-5,3	-4,2	-3,7	-2,9	-2,9
Év	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
%	-3	-2,6	-2,4	-2,4	-2,2	-1,5	-9,6	-7,2

Forrás: Eurostat [c]

Napjainkban a magas költségvetési hiány mellett az államadósság mértéke is akadályozza a gazdasági növekedést. Az államadósság GDP-hez mért aránya 1992 óta 100% fölött állt. Az Eurostat adatai szerint csupán 2007-ben sikerült az alá szorítani (99,8%). A 2008-as 102,4%-ról 2009-ben már 112,5%-ra növekedett. A 2011-es pénzügyi válság következtében már 2012-ben 123,4%-ot ért el az államadósság GDP-hez mért aránya. Az adósságállomány ezt követően fokozatosan 130% fölé emelkedett, majd a koronavírus-járvány következtében elérte a 150% fölötti szintet, fenntartható finanszírozása egyre nehezebbé vált.⁵

2. táblázat. Az államadósság GDP-hez mért aránya (%) 1995–2017

Év	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
%	116,9	116,3	113,8	110,8	109,7	105,1	104,7	101,9	100,5
Év	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
%	100,1	101,9	102,6	99,8	102,4	112,5	115,4	116,5	123,4
Év	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
%	129	131,8	135,3	134,8	134,2	134,4	134,1	155,3	150,8

Forrás: Eurostat [a]

2011-től a pénzügyi és gazdasági válság kezelése érdekében Mario Monti a hagyományosan támogató olasz EU-politikához való visszatérést hangsúlyozta. A kormányfő számára egyértelműen látszott, hogy az Olaszországot érintő krízis

⁴ Eurostat [c].

⁵ Eurostat [a].

nem választható el az EU és azon belül az eurózóna válságától. Annak ellenére, hogy Olaszország már a korábbi évben is határozottan támogatta a gazdasági kormányzást elősegítő intézkedéscsomag elfogadtatását, Monti a még szorosabb költségvetési unió és – a Németország által akkor még nem támogatott – eurókötvény bevezetése mellett érvelt.⁶

A politikai gondolkodását és pártállását tekintve középjobbhoz tartozó Monti mellett az őt támogató baloldalon is felerősödött a szorosabb integráció szükségességének gondolata. Emma Bonino, a Szenátus alelnöke uniós szinten egyfajta könnyű föderáció megvalósítását látta szükségesnek, amely a közös politika, a védelem-, a külpolitika, az infrastruktúra, a kutatás és az innováció területére terjedne ki. Ő maga is fontosnak tartotta az eurókötvény bevezetését, továbbá hosszú távon EU-s pénzügyminisztérium felállítását.⁷

Az EU részéről a válság megoldását végül nem az eurókötvények bevezetése, hanem a 2011 óta Mario Draghi irányítása alatt álló Európai Központi Bank államkötvény-vásárlási mechanizmusa jelentette. Az EKB a defláció és az állampapírhozamok növekedésének elkerülése érdekében monetáris politikáján lazított, és 2012-től megkezdte többek között Olaszország rövidebb lejáratú állampapírjainak vásárlását. Ennek feltétele azonban a fiskális és makrogazdasági kiigazítási program végrehajtása volt. Az EKB 2015-től már évente kb. 100 milliárd értékben vásárolt olasz állampapírokat.⁸ A bevezetett intézkedések jelentősen segítettek az olasz adósságválság rövid és középtávú kezelését, csökkentve a kamatokat és növelve az országgal szemben tanúsított bizalmat. Ugyanakkor az olasz költségvetés finanszírozhatóságának folyamatos zálogává az EKB állampapír-vásárlási programjai váltak.

Az olasz fiskális politika számára a legnagyobb problémát a 90-es évek óta az európai átlag alatti növekedést mutató, illetve stagnáló gazdaság jelentette.⁹ Ezen a folyamaton sem a 2008-tól kormányt alakító Silvio Berlusconi grandiózus gazdaságpolitikai tervei, sem a szakértői kormány idején a megszorításokat előtérbe helyező költségvetési politika nem segített. Annak ellenére, hogy 2008 óta egymást követték a különböző megszorítási csomagok, valós gazdasági szerkezetváltást és ezzel együtt gazdasági növekedést évekig nem eredményeztek.

A 2011 novemberében felállított szakértői kormány idején végrehajtott reformok következtében ugyan az ország iránti bizalom javult, és ezzel egyidejűleg az olasz

⁶ Euractiv 2011a.

⁷ Euractiv 2011b.

⁸ FRIEDMAN 2018: 17.

⁹ MACCHIATI 2017.

államadósság is finanszírozható maradt, az olasz gazdasági növekedés továbbra sem érte el az EU és az eurózóna átlagát. A GDP 2012-ben további 2,8%-kal csökkent. A lassú gazdasági növekedés csupán 2015-től vette kezdetét, amikor a GDP 1%-kal növekedett. Ez a pozitív változás 2016-ban 1,3%, míg 2017-ben 1,7% volt. Az államadósság csökkentéséhez azonban középtávon is legalább évi 2%-os emelkedésre lenne szükség.¹⁰

A költségvetési hiány finanszírozása, a gazdasági növekedés elmaradása és a bankmentő csomagok következtében az olasz államadósság GDP-hez mért aránya továbbra is növekedett: 2013-ban 129%-ra, 2016-ra pedig 132,6%-ra. A gazdasági növekedést egyértelműen akadályozó, óriási mértékű, azaz kb. 2018-ban még 2300 milliárd eurós olasz államadósságot úgy érdemes elképzelni, hogy minden olasz kb. 37 ezer eurónyi államadósságot cipelt a vállán.¹¹ Nem véletlen, hogy ilyen mértékű teher alatt az olasz gazdaság az utóbbi évtizedekben kismértékben növekedett, zsugorodott vagy éppen stagnált. Az Olaszországot sújtó kettős mélypontú recesszió következtében csupán 2015-től kezdett pozitív, de továbbra is lassú növekedési pályára állni. Mindez azonban továbbra sem volt elegendő az államadósság kellő mértékű csökkentéséhez.

Annak ellenére, hogy a közös uniós hitelfelvétel még váratott magára, az eurózóna állampapírjaira vonatkozó eszközvásárlási programja (*asset purchase programme*, APP) négy alegységből állt össze: a harmadik fedezett kötvényvásárlási program (*third covered bond purchase programme*, CBPP3, 2014. október 20. óta) fedezett banki kötvények vásárlására; az eszközfedezetű értékpapír-vásárlási program (*asset-backed securities purchase programme*, ABSPP, 2014. november 21-től) bankhitelek értékpapírosítását követően kibocsátott értékpapírok vásárlására; a közszféra vásárlási programja (*public sector purchase programme*, PSPP, 2015. március 9. óta) az euróövezetben található kormányok, elismert ügynökségek és nemzetközi szervezetek által kibocsátott kötvények vásárlására; a vállalati szektor vásárlási programja (*corporate sector purchase programme*, CSPP, 2016. június 8-tól) az euróövezet országaiban található, nem pénzügyi vállalatok által kibocsátott kötvények és kereskedelmi papírok vásárlására.¹²

Nem véletlen, hogy a 2018-as kormányalakítást megelőző tárgyalások idején felmerült, hogy az új, az Ötcsillagos Mozgalom és a Liga (sárga-zöld) koalíciójával létrejövő kormány az euróövezet elhagyása esetén kérhetné a kb. 250 milliárd euró államadósság elengedését az EU-tól.¹³ Ez azonban nem következett be. A sárga-zöld

¹⁰ Eurostat [d].

¹¹ FRIEDMAN 2018: 18.

¹² Banca D'Italia [b].

¹³ COTTONE–NUTI 2018.

koalíció gazdaság- és monetáris politikáját övező bizonytalanság nyugtalanságot keltett a nemzetközi pénzpiacokon. Mindez azt is jelentette, hogy a német és olasz állampapírok hozamkülönbsége (*spread*) ismét 300 pont fölé emelkedett, ami átmenetileg az olasz államadósság finanszírozását is megnehezítette. Noha az említett programpontok a két párt által kötött kormányserződésbe végül nem épültek be, hosszú távon továbbra is felmerülhet az olasz vezetés részéről az az igény, hogy az államadósság egy részét engedjék el.

A gazdaság növekedése és a munkanélküliség csökkenése azonban továbbra is csupán kismértékű és sérülékeny maradt. Noha a Renzi- és a Gentiloni-kormány már egyértelmű eredményeket is fel tudott mutatni, a megszorításokat igénylő reformokba az olasz társadalom már belefáradt. Nem véletlen, hogy a 2018-as választások két győztese a korábbi kormányokat határozottan bíráló Ötcsillagos Mozgalom és a Liga volt. A sárga-zöld koalíció választási ígéretei – a költségvetési hiány és az államadósság növelésével – azonban veszélyeztették az addig megkezdett reformokat. Ezáltal jelentős mértékben rontották a pozitív folyamatok fenntartásának esélyeit. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy a kizárólag megszorításokra építő fiskális politika önmagában kellő mértékben nem segítette a gazdasági növekedést, így az ennek lazítására tett olasz kísérletek uniós szinten is meghallgatásra találtak a következő, 2021–2027-es uniós költségvetés tárgyalásai során.

A sárga-zöld koalíciót feszítő ellentétek végül a koalíció felbontásához és 2019 szeptemberétől a második Conte-kormány megalakulásához vezettek. Az új kormányt elsősorban az Ötcsillagos Mozgalom és a Demokrata Párt, illetve kisebb pártok támogatták. Conte második kormányának elsősorban a Covid-19-pandémia okozta egészségügyi, gazdasági és társadalmi válsággal kellett megküzdenie. A koalícion belüli ellentétek már a járvány utáni gazdaságpolitikai döntésekkel és a rendelkezésre álló uniós forrásokkal kapcsolatban felmerültek. Mindezeket a folyamatokat erősítette, hogy 2020-tól már felgyorsultak a viták a 2021 és 2027 közötti uniós költségvetéssel és egy új nagyszabású helyreállítási csomaggal kapcsolatban. Nem véletlen, hogy az olasz kormány az uniós szintű közös adósságkibocsátás (*eurobond*) mellett kezdett érvelni. 2018-ban és 2019-ben az olasz gazdaság növekedése lassulni, stagnálni kezdett, nem érte el az 1%-ot sem (2018-ban 0,9, 2019-ben pedig 0,5% volt). A koronavírus-világjárvány hatásaként az olasz GDP 9%-kal csökkent 2020-ban. Pozitív változást a 2021-es év hozott, amikor a növekedés 6,6% volt.¹⁴

¹⁴ Eurostat [d].

2020 decemberében az EU elfogadta a 2021–2027-es időszakra vonatkozó többéves pénzügyi keretet (MFF). A teljes összeg 1074,3 milliárd euró hosszú távú költségvetést tartalmazott az EU 27 tagállama számára. Ez a keretösszeg kiegészült a 750 milliárd euró összegű Next Generation EU helyreállítási alappal (Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszköz [RRF]), így összesen 1,8 milliárd euró támogatás nyújtását jelentette a Covid-19-világjárványból való kilábalás és a hosszú távú uniós szakpolitikai célkitűzések megvalósítása érdekében.¹⁵ Az uniós helyreállítási alap legnagyobb kedvezményezettje Olaszország lett, összesen kb. 200 milliárd euró áll a rendelkezésére hitelekben és vissza nem térítendő támogatásokban. A helyreállítási alap elfogadása megegyezett a korábbi olasz kormányok érdekével, azaz a közös európai hitelfelvétel lehetőségével. A Covid-19-világjárvány gazdasági és társadalmi hatásainak enyhítése érdekében létrehozott új pénzügyi eszköz – a hagyományos tagállami finanszírozás mellett – közös uniós hitelfelvételt tett lehetővé.

Giuseppe Conte kormányfő magas társadalmi támogatottsága ellenére a kormány 2021 elején megbukott, és Mario Draghi vezetésével új kormány alakult. Mario Draghi szakértői-politikai kormányának legfontosabb feladata a nemzetközi pénzügyi piacok megnyugtatása és a koronavírus-járvány okozta gazdasági problémák orvoslása volt. Az Európai Központi Bank korábbi vezetője garanciát jelentett a rendelkezésre álló uniós források hatékony és megfelelő felhasználására.

Mindemellert fontos kiemelni, hogy az EKB az elmúlt években is folytatta az olasz államkötvények vásárlását. Az Európai Tanács 2020 márciusában új ideiglenes programot is elindított, az úgynevezett pandémiás vészhelyzeti vásárlási programot (*Pandemic Emergency Purchase Program*, PEPP). 2020 és 2022 júniusa között az EKB nettó 363 milliárd értékben vásárolt olasz államadósság-papírokat, ebből 279 milliárdot a PEPP-en keresztül. Figyelembe véve a lejáró kötvények megújítására vonatkozó kötelezettségvállalást, becslések szerint az EKB és az európai intézmények államadósság-aránya a 2019-es GDP 22,5%-áról 42,1%-ra nő 2022 végére.¹⁶ 2022 nyarán az előrehozott választások keltette bizonytalanságot jól mutatja, hogy a 2021-ben 100 alá csökkenő *spread* (a német és olasz állampapírok hozamkülönbsége) ismét 200–250 pontra emelkedett.¹⁷

¹⁵ Európai Tanács [é. n.].

¹⁶ GALLI–LIACI 2022.

¹⁷ Il Sole 24 Ore [é. n.].

Következtetések

Az elmúlt években az olasz gazdaságot és pénzügyi rendszert folyamatosan mélyülő válságok állították újabb és újabb kihívások elé. Az Európai Központi Bank által bevezetett kötvénycsereprogramok jelentősen segítették az olasz adósságválság rövid és középtávú kezelését, csökkentve a kamatokat és növelve az országgal szemben tanúsított bizalmat. Mindezt elsősorban a 10 éves lejáratú német és olasz állampapírok hozama közötti különbség mutatta. Az olasz költségvetés finanszírozhatóságának folyamatos zálogává az EKB állampapír-csereprogramjai váltak. Az olasz kormányok mindvégig támogatták az uniós eszközrendszer fejlődésére tett javaslatokat. Az eurórendszeren belül az olasz gazdasági és pénzügyi rendszer egyre nagyobb mértékben függött az egyre szélesedő uniós forrásoktól és eszközöktől, és egyre jobban támaszkodott azokra.

A gazdaságra jellemző strukturális problémák mellett a politikai intézményrendszerre jellemző anomáliák sem biztosítanak megfelelő környezetet a növekedés serkentésére. A sűrű kormányváltásokból fakadóan mindaddig kevés esély mutatkozott a szükséges reformok sikeres és teljes mértékű végrehajtására.

Felhasznált irodalom

- Banca D'Italia [a]: *Evoluzione storica delle riserve auree della Banca d'Italia*. Online: www.bancaditalia.it/compiti/riserve-portafoglio-rischi/evoluzione-riserve/index.html?dotcache=refresh
- Banca D'Italia [b]: *The Eurosystem's Asset Purchase Programmes*. Online: www.bancaditalia.it/compiti/polmon-garanzie/pspp/index.html?com.dotmarketing.htmlpage.language=1
- COTTONE, Nicoletta – Vittorio NUTI (2018): Contratto M5S-Lega: „Fuori dall'euro e via 250 mld di debito”. Poi la smentita sulla moneta. *Il Sole 24 ORE*, 2018. május 15. Online: www.ilsole24ore.com/art/notizie/2018-05-15/dombrovskis-nuovo-governo-continui-ridurre-debito-101236.shtml?uuid=AEBTTFoE
- Euractiv (2011a): Monti, puntare sugli eurobond per recuperare stabilita. Conversazione con Mario Monti. *Euractiv*, 2011. október 18. Online: www.euractiv.it/it/news/istituzioni/4386-monti-puntare-sugli-eurobond-per-recuperare-stabilita.html
- Euractiv (2011b): Bonino: l'Europa deve diventare una federazione leggera. *Euractiv*, 2011. október 19. Online: www.euractiv.it/it/news/istituzioni/4387-bonino-leuropa-deve-diventare-una-federazione-leggera.html
- Európai Tanács [é. n.]: *Az európai helyreállítási terv*. Online: www.consilium.europa.eu/hu/policies/eu-recovery-plan/
- Eurostat [a]: *General Government Gross Debt*. Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_17_40/default/table?lang=en

- Eurostat [b]: *General Government Gross Debt, Percentage of Gross Domestic Product (GDP)*. Online: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdde410&plugin=1>
- Eurostat [c]: *Government Deficit/Surplus, Debt and Associated Data*. Online: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/gov_10dd_edpt1/default/table?lang=en
- Eurostat [d]: *Real GDP Growth Rate – Volume*. Online: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/teco0115/default/table?lang=en>
- FRIEDMAN, Alan (2018): *Dieci cose da sapere sull'economia italiana prima che sia troppo tardi*. Roma: Newton Compton Editori.
- GALLI, Giampaolo – Salvatore LIACI (2022): BCE: gli acquisti di titoli italiani e i nuovi interventi annunciati. *Osservatorio CPI*, 2022. július 22. Online: <https://osservatoriocpi.unicatt.it/ocpi-pubblicazioni-bce-gli-acquisti-di-titoli-italiani-e-i-nuovi-interventi-annunciati>
- Il Sole 24 Ore [é. n.]: *Spread BTP Italia-BUND 10 Anni*. Online: <https://mercati.ilsole24ore.com/obbligazioni/spread/btp-10a-bund-10a>
- MACCHIATI, Alfredo (2017): Qualità dei governi e politica economica nella Seconda Repubblica. *Il Mulino*, 2017/1, 116–125.
- MOLNÁR Anna (2015): Az olasz politika viharai. Úton a harmadik köztársaság felé? In FERWAGNER Péter Ákos – GARACZI Imre – KALMÁR Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*. Budapest: Stratégiakutató Intézet, 249–283.

N. Rózsa Erzsébet

Irán és India – közös vagy eltérő érdekek a „majdnem szomszédságban”¹

„Kevés népről mondható el, hogy olyan szoros kapcsolatban állnának mind eredetüket illetően, mind történelmük folyamán, mint India és Irán népei.”
(Nehru)

A modern India és a modern Irán nemzetállama ma földrajzilag nem határos egymással, de amint Nehru idézete és napjaink politikai nyilatkozatai gyakran utalnak rá, az ősiségbe nyúló kapcsolatok etnikai, nyelvi, vallási, kulturális téren számtalan kapcsolódási pontot mutatnak. A mai India és Irán közötti térben a politikai hatalmak az évszázadok alatt folyamatosan változtak ugyan, azonban a kultúra és az államigazgatás perzsanyelvűsége egyfajta folyamatos kapcsolatot biztosított.² Így tulajdonképpen anomáliának, a történelem firtorának tűnhet, hogy India és Irán között nemcsak a politikai, de a „people-to-people” kapcsolatok is igen korlátozottak.

A társadalmi kapcsolatok

A fenti idézet alapján a társadalmi kapcsolatok lehetősége két identitáselem mentén is várható, elvárható lenne: ha az iráni népesség indiai jelenlétét nézzük, a párszik, azaz a zoroasztriánus vallásukat, hagyományaikat megőrizni kívánó perzsák az iszlám hódítás elől menekültek, vándoroltak el a mai Pakisztán és India területére,

¹ Eredetileg megjelent in DOBROVITS 2022: 388–415.

² Sárközy Miklós előadása a Magyar-Indiai Baráti Társaságban *Irániak Indiában – indusok Iránban – az iráni-indiai kulturális, vallási kapcsolatok néhány fejezete* címmel, 2022. január 19-én (SÁRKÖZY 2022).

és alapítottak ott máig létező közösségeket, így történelmi közösségnek számítanak. A 2011-es indiai népszámlálás szerint létszámuk 57 264 fő volt, a becslések szerint mára számuk ennél lényegesen kevesebb lehet, akár 30 ezer fő alá is süllyedhetett.³ Még kevesebb indiai él Iránban, akik vagy a 19. század végén – 20. század elején Indiából visszatelepült párszi leszármazottak, vagy indiai diákok, halászok, munkások, akik rövidebb-hosszabb ideig tartózkodnak Iránban, és jellemzően India számos különböző területéről jöttek. Legutóbb a koronavírus-járvány kapcsán kerültek rövid időre a hírekbe, amikor is az indiai kormány mentőakciókat szervezett számukra, hogy visszatérhessenek Indiába.⁴

A másik „kézenfekvő” kapcsolódási pont az Indiában élő síita közösség lehetne, amennyiben az iráni síita szent helyek az indiai síita zarándokok célpontjai lehetnének. Mégis úgy tűnik, hogy az indiai zarándokok száma Iránban viszonylag kevés, annak ellenére is, hogy az indiai síita közösség létszáma a becslések szerint mintegy 28 millió fő, ami az indiai muszlim közösség 15%-ának felel meg.⁵ Az indiai síiták közül sokan a politikai-gazdasági életben visznek fontos szerepet, mások azonban súlyos biztonsági kockázatot jelentenek. Emlékeztet, hogy a kasmíri síiták az utóbbi években önkormányzati és politikai jogokat követelnek, amelyek az Ásúrá-felvonulásokon különös kifejeződést nyertek, sőt a kormányzati erőkkal összecsapásokhoz is vezettek.⁶

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a Nehru-idézet és az ehhez hasonló hivatkozások a közös múltra és hagyományokra inkább ellensúlyozni kívánják a két ország viszonyának feszültségeit és konfliktusait, mintsem valós és általános összetartozást fejeznének ki.⁷

India és Irán mai kapcsolatrendszerét a stratégiai célok és érdekek, az esetleges ütközőpontok komplex rendszerében értelmezhetjük. India pozícióját feltörekvő globálishatalom-ambíciói (törekvése az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagságára és a stratégiai autonómiára, valamint nukleáris arzenálja) határozzák meg, amelyek viszont Irán számára egyfajta kiutat jelenthetnek az Egyesült Államok által

³ A 2021-es indiai népszámlálásban a párszik nem szerepeltek külön kategóriaként, az „egyéb vallások” címszó alatt más kisebb közösségekkel együtt jelentek meg.

⁴ Hivatalos indiai források szerint a koronavírus-járvány kitörésekor mintegy 6000 indiai állampolgár tartózkodott (tartósan) Iránban, közöttük 1100 zarándok főleg Kasmír területéről és 300 diák. Vö. The Hindu 2020.

⁵ Az indiai síiták az iráni síita közösség után a második/harmadik legnagyobb síita csoportot képezik a világon, a maguk mintegy 15%-os arányával.

⁶ A síita lakosság az 1930-as évek óta vesz részt a Kasmír függetlenségéért folytatott küzdelemben, gyakran a szunnita muszlimokkal közösen. Vö. MAQBOOL 2020; Iran and Other Powers in Afghanistan 2014; IWANEK 2020.

⁷ KUTTY 2020.

diktált szankciós rezsimből. Ugyanakkor India közeledése az Egyesült Államokhoz, a Perzsa-öböl arab országaihoz és Izraelhez nagy gondot jelent Iránnak, még akkor is, ha India számára éppen Irán ajánlja a hozzáférés lehetőségét Közép-Ázsiához és Afganisztánhoz.

India és Irán kapcsolatainak környezete

A II. világháborút követően India és Irán kapcsolatrendszerét egyrészt a két állam globális hatalmi rendszerekhez fűződő viszonya (Irán az Egyesült Államok szövetségese volt, míg India a Szovjetunióhoz közeledett, bár bizonyos távolságtartást jelzett az indiai vezető szerep az el nem kötelezett országok mozgalmában), másrészt a közöttük fekvő területekhez – elsősorban Pakisztánhoz és Afganisztánhoz –, illetve szűkebb környezetükhöz fűződő percepcióik, érdekeik és a potenciális veszélyforrások határozták meg. Irán 1947-ben, megalakulása után rögtön elismerte Pakisztánt, de hamarosan, 1950-ben Indiával is diplomáciai kapcsolatot létesített. Ugyanakkor Irán tagsága a CENTO-ban nemcsak az Egyesült Államokkal, hanem Pakisztánnal is egyfajta közösséget jelentett, miközben India Szovjetunióhoz fűződő kapcsolata és Pakisztánnal való ellenségeskedése és háborúi további akadályokat jelentettek a két ország kapcsolatában. A nagy változást előbb az iráni iszlám forradalom hozta el, amelyben India az Egyesült Államok hegemóniája ellen fellépő Iránt látta. Majd a Szovjetunió be-, majd kivonulása Afganisztánból (1979–1989), illetve felbomlása jelentett új szakaszt, hiszen az India és Irán közötti térben, illetve közvetlen környezetben jelentős változások következtek be.

Az Iszlám Köztársaságot a „se nem Kelet, se nem Nyugat” politikája közelebb hozta az el nem kötelezett országokhoz, így elvileg Indiához is, azonban az iszlám forradalom exportja, különösen hogy az kedvező fogadtatásra lelt az indiai muszlimok körében, az indiai kormányzatot óvatosságra intette. Pakisztán pedig továbbra is akadály maradt, annak ellenére is, hogy Irán immár a „nagy sátánként” tekintett az Egyesült Államokra, amellyel Pakisztán továbbra is szövetségben állt. Ennek ellenére Irán és Pakisztán együttműködését a közös fenyegetések (beludzs szeparatizmus, radikális szunnita iszlám mozgalmak, kábítószer-csempészet) olyankor is kikényszerítették, amikor a két ország viszonyát feszültségek terhelték.

A Szovjetunió felbomlását követően India és Irán közeledésének nemcsak az Egyesült Államok „unipoláris pillanata” volt a közös nevezője, amely mind a korábban szovjetbarát India, mind az Egyesült Államok célkeresztjében lévő Irán számára nagy kihívást jelentett, hanem a Közép-Ázsiában függetlenné váló új

államok megjelenése is. A 2001-es afganisztáni háború és a tálibok bukása, valamint a 2003-as iraki háború és Szaddám Huszein rendszerének felszámolása – ráadásul éppen az Egyesült Államok vezetésével – mindkét állam számára a térség instabilitását tette a legfőbb fenyegetéssé. Az Egyesült Államok növekvő katonai jelenléte a Perzsa-öbölben és Közép-Ázsiában csak fokozta ezt a percepciót. Az iráni kitörési stratégia egyik megjelenési formája a „keleti nyitás” (*negáh be sark* – keletre nézés) volt, amely nagyjából egybeesett India „nyugatra tekintő” politikájával. Az iráni cél egyértelműen olyan kapcsolatok keresése volt, amelyek kívül estek az amerikai befolyási körön (elsősorban Kína, kisebb mértékben Oroszország). India pedig elsősorban stratégiai és gazdasági érdekeit kívánta biztosítani az egyre erősödő kínai terjeszkedéssel szemben. Iránnak ebben különleges geostratégiai helyzete fontos szerepet biztosított.

Az indiai–iráni „egymásra találás” első jele Narasimha Rao indiai miniszterelnök teheráni látogatása volt 1993-ban, amelyet a 2001-ben kiadott Teheráni nyilatkozatban megfogalmazott „stratégiai partnerség víziója”, majd a 2003-as Új-Delhi nyilatkozat artikulált. A nyilatkozat megállapította, hogy a két ország kapcsolatainak fejlesztésében „hatalmas lehetőségek vannak a politika, a gazdaság, a tranzit, a szállítmányozás, az energia, az ipar, a tudomány és technológia, valamint a mezőgazdaság területén”. Mindezek alapján a cél „erős gazdasági kapcsolatrendszer [kiépítése], beleértve a nagyobb kereskedelmi és beruházási tevékenységet”.⁸

Kétoldalú kapcsolatok: energia és...

Az Új-Delhi nyilatkozat stratégiai területként jelölte meg a két ország érdekeinek „egymást kiegészítő jellegét az energiaszektorban”, beleértve az olajszektorban az *upstream* és *downstream* tevékenységbe történő beruházásokat, az LNG- és földgázkapcsolatokat és ezek biztonságos szállítását.⁹ Az ambiciózus terveket azonban jelentősen megzavarta, amikor 2018-ban Donald Trump amerikai elnök úgy döntött, kilépteti az Egyesült Államokat az iráni nukleáris megállapodásból. Ez ugyanis nemcsak az amerikai szankciók helyreállítását, hanem újabbak kiszabását is jelentette, amelyek nemcsak Iránt érintették, hanem minden államot és nemzetközi vállalatot, amely Iránnal kereskedett. Mindez jelentősen visszavetette az indiai–iráni kapcsolatokat. Mivel a Trump-szankciók első helyen

⁸ Government of India [é. n.].

⁹ Government of India [é. n.]: 11. cikk.

az iráni olaj- és gázexportot célozták (Irán „egy csepp olajat se” tudjon eladni), és a kétoldalú kereskedelem túlnyomóan nagy részét – mintegy 90%-át – a nyersolaj tette ki, az amerikai szankciók az indiai gazdaságot is súlyosan érintették, annak ellenére is, hogy Donald Trump India (és még öt ország) vonatkozásában 180 napra felfüggesztette azokat. És bár Irán ingyenes szállítást és meghosszabbított hiteleket ajánlott Indiának, mivel a szankciók felfüggesztését a továbbiakban az Egyesült Államok nem hosszabbította meg, 2020-ra India olajbehozatala Iránból teljesen leállt.¹⁰

India és Irán viszonylatában a földgáznak lényegesen kisebb volumenű, ám stratégiaileg és technológiailag nem kevésbé fontos szerepe volt/lehet. Bár az indiai földgázfogyasztás viszonylag kis mértékű, és az energiahordozók között még mindig a szénéé a főszerep (mintegy 45%), 2003 óta India folyamatosan importál földgázt (elsősorban Katarból), mert a hazai termelés a szükségleteknek csak mintegy a felét tudja fedezni.¹¹ A globális trendeknek megfelelően azonban India is egyre inkább a cseppfolyósított gáz, az LNG felé fordul, és az LNG-kapacitást fejleszti. Az Iránból tervezett LNG-szállítás azonban, szintén az amerikai szankciók következtében, gyakorlatilag leállt. A szankciók „áldozata” lett az az 1300 km hosszsan a tengerfenéken tervezett gázvezeték is, amely a pakisztáni vizek megkerülésével szállított volna gázt Indiába. 2009-ben azonban India kihátrált ebből a projektből.¹²

A szénhidrogének importja mellett India más módon is megpróbálta biztosítani a hozzáférést az olaj- és gázforrásokhoz. Így például indiai vállalatok is dolgoztak a Perzsa-öbölben olaj- és gázlelőhelyek feltárásban, kiaknázásban. 2008-ban az ONGC Videsh Ltd. (OVL) fedezte fel az úgynevezett Farzad B gázmezőt, amely a becslések szerint több mint 500 milliárd köbméter gázt rejt, amelyből 370 milliárd köbméter kitermelhető. Akkor Indiának az ENSZ Biztonsági Tanácsának szankciói miatt ki kellett lépnie a projektből, azonban a 2015-ös nukleáris megállapodást követően újra tárgyalások indultak az indiai részvételtől a mező kitermelésében. Végül a két fél között felmerült viták, majd az újabb amerikai szankciók következtében Irán maga kezdett a mező fejlesztésébe és kitermelésébe.

¹⁰ 2019-ben az Egyesült Államok és Kína után India volt a világ harmadik legnagyobb olajimportőre. A 4,4 millió hordó/nap mennyiség 59%-át a Perzsa-öbölből szerezte be, elsősorban Irákból és Szaúd-Arábiából, illetve – harmadikként – Iránból, amely a teljes indiai olajimport 11%-ának felelt meg 2018-ban. 2020-ra az iráni olaj behozatala nullára esett vissza. A kieső mennyiséget India más közel-keleti/öbölbeli szállítóktól szerezte be (EIA [é. n.]).

¹¹ International Energy Agency 2020.

¹² PTI 2017.

A regionális környezet: a konnektivitás

Az indiai–iráni kapcsolat kulcseleme a földrajzi elhelyezkedés: a két országnak részben különböző, részben egymással átfedő szomszédsága van, ami lehetőségeket és kockázatokat egyaránt rejt. Irán számára az elmúlt évtizedekben a Perzsa-öböl jelentette a legnagyobb kihívásokat és a vetélkedés színterét (a szaúdi–iráni versengést sokan egyenesen hidegháborúként jelölték meg), amihez a *stratégiai mélységet* az úgynevezett „ellenállás frontja” nyújtotta.¹³ India számára a legnagyobb rivális Kína, amellyel rövid közös határszakasza is van. Ahol azonban India és Irán érdekei találkozhatnak vagy ütközhetnek, az a közöttük fekvő Afganisztán és Pakisztán, illetve kicsit távolabban: Közép-Ázsia és az Indiai-óceán. Mindezek azonban szerves és központi részét képezik a még tágabb földrajzi térségnek, Eurázsianak.

Eurázsia fogalma az elmúlt évtizedekben került a nemzetközi napirend kurrens narratívái közé, részben a kelet-ázsiai, elsősorban a kínai gazdasági fejlődés, részben az orosz politikai nyilatkozatok következtében; és olyan földrajzi, kulturális, történelmi, politikai, gazdasági – és nem utolsósorban gyakran érzelmi töltettel is rendelkező – kapcsolatrendszer szimbolizál, amelybe külső szereplők nem nagyon tudnak beleavatkozni. Az ezekre is hivatkozó „konnektivitás” (összekapcsoltság, hozzáférés), az ezt biztosítani kívánó tervek és együttműködések azonban nem előzmény nélküliek, hiszen a térség birodalmi, központjai közötti politikai, katonai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok az ókor óta folyamatosak voltak (például a hadjáratok a Földközi-tenger keleti partvidéke és az Indus-folyó között vagy az Európát Kínával összekötő selyemút vagy az indiai buddhizmus útja Közép-Ázsián át Kína felé stb.). Az ipari forradalom, majd a legújabb technológiai vívmányok, fejlesztések a *konnektivitás* fogalmát jelentősen kibővítették, többek között például az energiahordozókhoz való hozzáféréssel vagy az új digitális rendszerekkel. Mégis, a földrajzi elérhetőség továbbra is stratégiai fontosságú maradt.

Az Ázsiát és Európát összekötő ambiciózus tervekben Irán – stratégiai fekvése miatt – megkerülhetlenné vált: gyakorlatilag minden – szárazföldi vagy tengeri – útvonal Iránon halad át vagy érinti Iránt, legyen az a kínai Övezet és Út Kezdeményezés (Belt and Road Initiative, BRI) vagy az orosz–indiai Nemzetközi Észak–Dél Tranzitfolyosó (International North-South Transit Corridor, INSTC), nem is beszélve a számtalan kisebb-nagyobb, rövidebb távú regionális út- és vasúthálózat-építési tervről, amelyek többsége valamilyen módon kapcsolódik

¹³ Az „ellenállás frontja” Irán és Szíria kifejezése az Irán–Irak–Szíria–Libanon–palesztinok alkotta „szövetségesi” tengelyre, amelyet a nemzetközi médiában „síita félholdként” is emlegetnek, Abdallah jordániai király egy megjegyzése nyomán.

a kínai és az indiai tervekhez. Az indiai–orosz kezdeményezés, amely Iránt is magába foglalta egy Dél-Ázsiát és Európát Iránon, a Kaszpi-tengeren és Oroszországon át vezető multilaterális szállítmányozási projekt keretében, 2000-ben körvonalazódott. Stratégiai jelentőségét mutatja, hogy Narendra Modi indiai miniszterelnök a regionális *konnektivitást* India fő külpolitikai céljaként jelölte meg. Irán fontosságát adja, hogy biztosítja India számára a hozzáférést Közép-Ázsiához és Afganisztánhoz (és tovább Európa felé), amelyet a szárazföldön Pakisztán elzár előle. Bár ennek az indiai–iráni együttműködésnek vannak biztonságpolitikai aspektusai is (terrorcsoportok megjelenése, kábítószer Afganisztánból stb.), a cél mégis a regionális kereskedelem és gazdasági együttműködés elősegítése.¹⁴

Azonban míg az indiai tervek megvalósítása meglehetősen lassan haladt, sőt akadozott, Kína 2013-tól kezdve hatalmas erővel dolgozik az Övezet és Út Kezdeményezés megvalósításán, és projektjeivel olyan területeken is pozíciókat szerez, amelyekre India mint saját befolyási övezetre tekint. Különösen jelentősek a kínai infrastruktúra-fejlesztési beruházások, amelyek Indiában egyre inkább a bekerítettség érzetét keltik. Így a kínai terjeszkedés újabb lökést adott az indiai tervek megvalósításának, és így került sor 2016 májusában a háromoldalú – indiai, iráni, afgán – Csábahár-egyezmény aláírására. Az egyezmény keretében az iráni Csábahár kikötője és az iráni–afgán határhoz közel fekvő Záhédán között vasútvonal épül, amelyet azután meghosszabbítanak Zarandzsba és Delarámba, Afganisztánba. A vasútprojekt kiegészítőjeként autótút is épül, nagyjából hasonló nyomvonalon.

Ez a tranzitfolyosó Csábahár kikötőjén keresztül nemcsak a legbiztonságosabb, de a legrövidebb szárazföldi út is India számára Afganisztán és Közép-Ázsia felé. Csábahár könnyen elérhető a nyugat-indiai kikötőkből (Kandla, Mundra, Mumbai), és mivel jócskán kívül fekszik a Hormuzi-szoroson, a Perzsa-öbölben folyó stratégiai versengés kevéssé, csak áttételesen zavarja. A projekt azonban a regionális hatalmi versengésben stratégiai előnyt jelent Iránnak, megmutatja, hogy Irán az Indiai-óceánon is érvényesítheti érdekeit, illetve hogy Irán kívül tud maradni a riválisai által esetlegesen ellenőrzött hajózási útvonalakon. Ugyanakkor Csábahár gazdasági szempontból is fontos: mivel ez Irán egyetlen mélytengeri kikötője, Irán immár nem szorul rá arra, hogy az Egyesült Arab Emírségek kikötőiben az áruít át kelljen rakodnia kisebb hajókra, hogy úgy érkezzenek meg az iráni kikötőkbe.

A Csábahár–Záhédán–Zarandzs-projekt a tranzitfolyosó részét képezi, így a közvetlenül érintett három országon túlmutató fontossága van. Ugyanakkor az amerikai szankciók ezeket a terveket is súlyosan érintették, annak ellenére is,

¹⁴ Government of India [é. n.]: 11–12. cikk.

hogy Trump elnök a kikötőprojekt vonatkozásában felfüggesztette a szankciókat. Csábahár kikötőjének fejlesztése az egész térség szempontjából, sőt, Közép-Ázsia és Afganisztán elérhetőségének globális szempontjából is stratégiai jelentőségű. Azonban a kikötő fejlesztésének kivonása a szankciók alól nem jelentette a kiegészítő tervek és projektek mentesítését: azaz például a kikötői berendezések vagy az út- és vasútvonal-építés nem mentesült a szankciók alól. Bár India mindkettőben részt vállalt, a szankciók meghátrálásra, részvételének ideiglenes felfüggesztésére kényszerítették. A Csábahár–Záhédán-vasútprojekt megvalósítását a jelentős indiai késlekedés miatt (mind a kivitelezésben, mind a finanszírozásban)¹⁵ az iráni kormány maga kezdte meg. (A befejezést 2022 márciusára tervezték, mintegy 400 millió dolláros költségvetéssel.)

India visszakozása, kihátrálása a számára is nyilvánvalóan stratégiai fontosságú projektekből nagy elégedetlenséget váltott ki Iránban, annak ellenére is, hogy az iráni vezetők pontosan tisztában voltak azzal, hogy India számára az Egyesült Államok sokkal fontosabb, mint Irán. Ezzel a szemükben megkérdőjeleződött India „stratégiai autonómiája” is. A helyzetet súlyosbította, hogy – amint fentebb említettük – az amerikai szankciók miatt India teljesen leállította olajimportját Iránból.¹⁶

Így Irán nem zárkozott el, amikor Kína is érdeklődni kezdett a csábahári kikötőprojekt iránt, és bejelentette, hogy „további szereplőket, beleértve Pakisztánt és Kínát is, kíván behívni a projektbe”.¹⁷

Mivel az indiai érdeklődésben Csábahár iránt nagy szerepet játszott az indiai percepció, hogy „Kína be akarja keríteni Indiát ezeknek a kikötőknek a megszerzésével”,¹⁸ amikor Kína is megjelent a Csábahár-projektben, valamint felvetődött Csábahár összekapcsolása a pakisztáni Gvádarral, úgy tűnt, India is

¹⁵ „Az eredeti négylépcsős iráni terv szerint India 85 millió dollárt fektetett volna be két terminál fejlesztésébe, felszerelésébe és működtetésébe. Az első fejlesztési szakaszról szóló megállapodás értelmében Irán végrehajtotta a meglévő infrastruktúra-fejlesztést. Ezt a kikötőt nagy hírverés mellett nyitották meg 2017 decemberében. A következő évben India átvette a kikötő üzemeltetését, azonban innentől kezdve nem a tervek szerint mentek a dolgok. Egy indiai magáncég jelenne meg stratégiai partnereként a Csábahár-projektben, hogy 10 évig kezelje, működtesse és fenntartsa a kikötőt. A kiválasztott indiai céggel azonban nem sikerült megállapodni. A másik feladat a kikötő felszerelése volt. Mivel azonban az európai cégek hezitáltak az amerikai szankciók miatt, India Kínához fordult. Ebben a helyzetben mindhárom ország a meglévő infrastruktúrával (kikötő, út, vasút) dolgozik. Az első szállítmány (gabona) 2017 októberében az indiai Kandlából megérkezett Csábahárba, majd onnan tovább Afganisztánba. Három évvel később a Csábahár-projekt haladása nem váltotta be az indiai reményeket, és a Trump-szankciók alóli felmentés nem bizonyult elegendőnek.” KUTTY 2020.

¹⁶ KUTTY 2020.

¹⁷ RAMACHANDRAN 2019.

¹⁸ Xinhua 2019.

visszatér a projektbe. A 25 éves kínai–iráni együttműködési keretmegállapodás nyilvánosságra hozatala további lökést adott az indiai visszatérésnek, amelyet azután gyorsan megerősített az indiai Rajnath Singh védelmi miniszter és Subrahmanyam Jaishankar külügyminiszter teheráni látogatása 2020 szeptemberében. A látogatás céljai között szerepelt, hogy „újabb lökést adjanak a *konnektivitás-projektnek*”.¹⁹

Globális ügyek: a nukleáris program

Mind India, mind Irán felelős hatalomként látja magát, amely mindenki javáért küzd a nemzetközi fórumokon. A nukleáris energia kettős felhasználásának mindkét dimenziójában – civil/békés és katonai – mindkét ország – saját értelmezésében – ennek megfelelően lép fel. Mindkettő olyan környezetben fekszik, ahol elismert atomhatalmak és jogilag ekként el nem ismert, de nukleáris fegyverekkel rendelkező államok vannak: Oroszország, Kína és az Egyesült Államok (katonai jelenléttel a Perzsa-öbölben és az Indiai-óceánon), valamint Izrael és Pakisztán. Így nemcsak humanitárius, de stratégiai érdekek mentén is ellenzik a nukleáris fegyverek elterjedését, és nukleáris leszerelésre szólítanak fel, még akkor is, ha India bizonyítottan rendelkezik nukleáris fegyverekkel, Iránt pedig, bár részese az Atomsorompó-szerződésnek, a nemzetközi közösség éveken át szankcionálta nukleáris programja miatt. Mindketten rendelkeznek az úgynevezett teljes fűtőanyagkörrel,²⁰ és szorgalmazzák a civil célú nukleáris technológiákhoz a hozzáférést.²¹

India számára a fő ok, hogy nukleáris programba kezdjen, a kínai nukleáris képesség deklarálása volt 1964-ben. Erre válaszul került sor az első indiai nukleáris kísérleti robbantásra (Mosolygó Buddha, 1974), amelyet akkor is, azóta is következetesen „békés célú nukleáris robbantásnak” neveztek. A szomszédos Pakisztán azonban ennek hatására szintén nukleáris programba kezdett, és 1998-ban mind India, mind Pakisztán felrobbantotta újabb/első nukleáris robbanószerkezetét.²² Bár India rögtön jelezte, hogy a továbbiakban nem hajt végre újabb nukleáris robbantásokat,²³ illetve hogy elsőként egyetlen állammal szemben sem fog atomfegyvert bevetni, a Clinton-kormányzat súlyos szankciókat

¹⁹ CHAUDHURY 2020.

²⁰ A teljes fűtőanyagkör azt a technológiasorozatot jelenti, amely az uránérc bányászatától az erőművi üzemanyag előállításán át a nukleáris hulladék elhelyezéséig tart.

²¹ Government of India [é. n.]:14. cikk.

²² N. RÓZSA – PÉCZELI 2013.

²³ N. RÓZSA – PÉCZELI 2013.

rótt ki rá (és Pakisztánra is), amelyeket csak hosszadalmas tárgyalások és sok év múlva, nem utolsósorban a megváltozott regionális környezet miatt oldottak fel. A tálibok előretörése Afganisztánban, az afganisztáni, majd az iraki háború, illetve a háború a terrorizmus ellen oda vezetett, hogy az Egyesült Államok immár potenciális szövetségesként tekintett Indiára, aminek következményeként 2005-ben a két állam nukleáris energetikai együttműködési megállapodást is aláírt. Ennek értelmében India szétválasztotta katonai és civil célú nukleáris létesítményeit, és utóbbiakat a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség ellenőrzése alá helyezte. Az Egyesült Államok cserébe feloldotta az Indiával szemben évtizedek óta tartott nukleáris kereskedelmi moratóriumot. A nemzetközi közösség szempontjából mindez nagyon aggályos volt, hiszen (civil célú) nukleáris technológiát ígért egy, az atomsorompón kívüli országnak, amely nukleáris fegyverekkel is rendelkezik, ami kifejezetten ellentétes az atomsorompó rendszerével.²⁴ Hosszas viták után azonban az amerikai–indiai megállapodást elfogadták, így India lett az egyetlen, nukleáris fegyverekkel rendelkező, az Atomsorompó-szerződésen kívüli ország, amellyel a civil célú nukleáris kereskedelem megengedett. Mivel maga is szankcióknak és nukleáris embargónak volt kitéve, India pontosan ismeri ennek következményeit, így Irán helyzetével is tisztában van.

Irán 1968-ban aláírta, majd 1970-ben ratifikálta az Atomsorompó-szerződést, majd megkötötte a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel az úgynevezett teljes körű biztosítéki megállapodást,²⁵ és több időszakban is működtette az úgynevezett Kiegészítő jegyzőkönyvet, amely korlátlan hozzáférést biztosított a NAÜ ellenőrei számára az iráni nukleáris létesítményekhez. Iránt nukleáris programja miatt a nemzetközi közösség súlyos szankciókkal sújtotta, hogy megakadályozza abban, hogy Irán nukleáris fegyverekhez jusson, annak ellenére is, hogy Irán változatlanul kitart programjának civil/békés célja mellett. Khamenei ajatollah nukleáris fatvája ugyanis kifejezetten tiltja az Iszlám Köztársaságban a nukleáris fegyverek gyártását, felhalmozását és használatát.

²⁴ India, amely gyakorlatilag a teljes nukleáris korszakot végigküzdötte, hogy elérje az atomhatalmak nukleáris arzenáljának felszámolását, végül maga is fejlesztett nukleáris fegyvereket. Az atomsorompó-szerződéshez soha nem csatlakozott, mivel évtizedek óta következetesen tartja magát ahhoz a véleményhez, hogy a szerződés diszkriminatív, mivel „megengedi” (valójában rögzíti azt az állapotot), hogy egyes államok nukleáris fegyverekkel rendelkezzenek, míg a többieknek megtiltja azt. Míg a szerződés szövegezői úgy vélték, ez a különbség átmeneti lesz, India a kialakult helyzetet egyenesen „nukleáris apartheidnek” tartja.

²⁵ A teljes körű biztosítéki megállapodást minden, atomfegyverrel nem rendelkező részes államnak meg kell kötnie a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséggel. Ennek keretében a NAÜ ellenőrei az adott ország teljes nukleáris tevékenységét ellenőrzik.

India álláspontját az iráni nukleáris programmal kapcsolatban így részben az indiai tapasztalatok (a megkülönböztetés atomhatalmak és atomfegyverrel nem rendelkezők között, a szankciók, a nukleáris technológiához való hozzáférés megtagadása), részben az indiai önkép (feltörekvő felelős globális hatalom), az indiai nemzeti érdekek (a nukleáris képesség és elrettentés fenntartása, regionális hatalmi egyensúly), az indiai „stratégiai autonómia” doktrínája és az el nem kötelezettség határozza meg. Az amerikai–indiai nukleáris megállapodás elfogadását India úgy értelmezi, hogy atomhatalmi státuszát elismerték – az Atomszorompó-szerződésben foglalt definíció ellenére.²⁶ Ennek ellenére India nem szeretné újabb atomhatalmak megjelenését látni a környezetében, ezért nem támogatná és nem fogadná el az esetleges iráni nukleáris fegyverképeséget. Ugyanakkor India ezt nem látja közvetlen rövid távú veszélynek: egyrészt Iránban nem született döntés a nukleáris fegyverekről, azaz a fatva változatlanul hatályban van, másrészt Irán még mindig nem érte el a technológiai küszöböt. Ugyanakkor India nagyon is szkeptikus a tekintetben, hogy az Egyesült Államok képes-e az iráni nukleáris program visszaszorítására/visszafordítására.²⁷

Ahogy fentebb már utaltunk rá, az Iránnal szemben kiépített szankciós rendszer mind az indiai–iráni bilaterális kapcsolatban, mind a regionális környezetben súlyos problémákat okozott, ugyanakkor a nemzetközi közösség napirendjét is éveken át befolyásolta. A különböző aktorok különböző témákban hozott szankciói komplex, bonyolult rendszerben fonódtak össze, amely körülmények között a nukleáris vonatkozású szankciók felfüggesztése, esetleges feloldása korántsem jelentette volna Irán teljes felmentését. Mégis, amikor 2015-ben megszületett a nukleáris megállapodás az ENSZ Biztonsági Tanácsának állandó tagjai és Németország, valamint Irán között, India támogatta az Iránnal szembeni szankciók felfüggesztését, és nagy várakozásokkal tekintett az iráni kapcsolatok felélesztésének lehetőségére, különösen az energiahordozók importja és *konnektivitás-projektjei* miatt. Ebből következőleg 2018-ban az Egyesült Államok kivonulása a megállapodásból és az egyoldalú amerikai szankciók hatályba léptetése²⁸ nemcsak Irán, de India számára is nagy csapás volt. Az amerikai szankciók eleme az extraterritorialitás, amely – ha betartatják, márpedig a Trump-kormányzat ezt tette – súlyosabb hatással volt a globális gazdasági és pénzügyi kapcsolatokra, mint az ENSZ BT kötelező érvényű szankciói. Mindez Indiát óvatosságra intette.

²⁶ Atomhatalom az az állam, amely 1967. január 1. előtt nukleáris robbanószerkezetet állított elő és robbantott fel. UNODA [é. n.]: 9. cikk, 3. bekezdés.

²⁷ ASHWARYA 2017: 17.

²⁸ Comprehensive Iran Sanctions, Accountability, and Divestment Act of 2010, CISADA.

Az iráni nukleáris megállapodásból való amerikai kilépés India számára három következménnyel járt. Először is, India (másokkal együtt) tiltakozott: Sushma Swaraj külügyminiszter kijelentette, hogy „India csak az ENSZ-szankciókat tartja be, egyes országok unilaterális szankcióit nem”.²⁹ Másodszor, bár India (és több más ország) vonatkozásában Trump elnök hat hónapra felmentést adott a szankciók alól, ezt az indiai tisztviselők, beleértve Jaishankar külügyminisztert, intenzív lobbizása ellenére sem hosszabbították meg. Harmadszor, India, ha nagyon vonakodva is, végül beadta a derekát, és leállította olajimportját Iránból, valamint felfüggesztette részvételét iráni projektekben, beleértve a csábahári kikötő fejlesztését is. (Mint fentebb említettük, a csábahári kikötő fejlesztését Trump elnök kivette a szankciók alól, azonban a kapcsolódó projekteket nem.)

Következésképp minden – általában a szankciókkal szembeni – indiai ellenérzés és ellenkezés ellenére (a szankciók hatékonysága kérdéses, sokkal inkább a lakosságot sújtják, mintsem a célzott rezsimet stb.) India vonakodva, de elfogadta az Egyesült Államok diktátumát, és legtöbb iráni kapcsolatait felfüggesztette. 2020 második felében azonban két dolog megváltoztatta India hozzáállását: egyrészt fegyveres összecsapásokra került sor az indiai–kínai határon; másrészt 25 éves, mintegy 400 milliárd dolláros – politikai, gazdasági és katonai célú – megállapodást jelentettek be Irán és Kína között. Mindezek hatására az indiai védelmi miniszter, majd a külügyminiszter Teheránba látogatott (a látogatás gyakorlatilag egybeesett a kínai összecsapással), hogy a kapcsolatok újrafelvételével India további részvételéről tárgyaljon a korábbi együttműködésekben. Továbbá, annak ellenére, hogy az indiai–amerikai politikai és katonai kapcsolatok kifejezetten jónak mondhatók, mindezek egyrészt azt mutatják, hogy India Egyesült Államokkal való szövetségének megvannak a határai, másrészt, hogy India számításai az amerikai stratégiai-biztonsági partnerséggel kapcsolatban változ(hat)nak. Míg az amerikai szövetség fontos az egyre erősödő Kínával szemben, India arra a következtetésre juthatott, hogy közvetlen környezetében neki magának kell lépéseket tenni saját érdekeinek védelmében. Irán teljes és végleges „eleresztése” veszélyeztetné India konnektivitási terveit, amelyek pedig, mint említettük, India elsődleges külpolitikai célját képezik.³⁰

Irán számára, bár India stratégiai együttműködése az Egyesült Államokkal, valamint a tény, hogy a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségben India Irán

²⁹ VERMA 2018.

³⁰ KUTTY 2020.

ellen szavazott,³¹ csalódást jelentett, India továbbra is potenciális partner az Arab-tengeren és az Indiai-óceánon; az iráni petrokémiai termékek potenciális vásárlója (a pillanatnyi nulla olaj- és gázimport ellenére) és potenciális partner a konnektivitás-projektekben. Feltörekvő globális hatalomként India nemzetközi támogatást nyújthat Iránnak, még akkor is, ha a Trump-adminisztráció „maximális nyomás” politikája miatt India – átmenetileg – visszalépett az iráni kapcsolattól. Miközben Irán tudatában van annak, hogy India (de más nagyhatalmak) számára is az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatok fontosabbak lesznek az irániaknál, érzékeli azt is, hogy India büszke „stratégiai autonómiájára”, és nem fogadja el az Egyesült Államok diktátumát, bár „rövid időre a szövetséget választhatja, hogy megőrizze külpolitikai függetlenségét, és megbirkózzon a feltartóztatás nyomásával”.³²

Konklúzió

Indiának és Iránnak közös múltja és jelene van, összecsengő és szétváló érdekekkel. Ezek azonban folyamatosan változnak: az olyan történelmi események, mint a hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása, a kiterjedt és elhúzódozó amerikai katonai jelenlét mindkét ország közvetlen szomszédságában, kétoldalú kapcsolataik számára kedvezőbb helyzetet teremtettek. Azonban a nemzetközi, majd az amerikai szankciók és a Trump-kormányzat „maximális nyomás” politikája Iránnal szemben jelentős akadályokat képezett.

Az indiai–iráni kapcsolatoknak számtalan szintje van, a bilaterálistól a szomszédságig, a távolabbi régiótól a globálisig. Miközben ezek mind szorosan összefüggenek, az energiahordozók és azok biztonságos szállítása, a *konnektivitás* (a közelebbi és távolabbi térséghez kiépített kapcsolat és hozzáférés), valamint az iráni nukleáris képesség és a nukleáris megállapodás jól mutatja a két ország kapcsolatának átfogó, összetett jellegét.

2020 végén mindhármat a Trump-adminisztráció Irán-ellenes politikája és retorikája diktálta. Trump távozásával és Joe Biden hivatalba lépésével, aki már a kampányában a visszatérést ígérte az iráni atomalkuhoz, ez megváltozott. 2021 júniusában Iránban is elnökválasztás volt, ami késleltette az iráni visszatérést a tárgyalásokhoz. India számára, amely az elmúlt években közel került az Egyesült Államokhoz, nemcsak az Egyesült

³¹ India 2005-ben, 2006-ban, 2009-ben a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségben Irán ellen szavazott, annak ellenére, hogy a kormányt otthon sokan azzal vádolták, hogy „eladta” Iránt az Egyesült Államoknak.

³² ASHWARYA 2017: 15.

Államok–Irán, hanem – még inkább – az Egyesült Államok–Kína kapcsolat alakulása döntő lesz. Ugyanakkor India, majd a közelmúltban Irán tagsága a Sanghaji Együttműködés Szervezetében, illetve India kapcsolatai más nyugat-ázsiai országokkal (például Szaúd-Arábiával) szintén befolyásolják majd a helyzetet.

Ennek ellenére Iránt geostratégiai helyzete megkerülhetetlen partnerré teszi India számára a *konnektivitási* tervekben. Azonban a növekvő kínai jelenléttel Iránban és a kínai–iráni megállapodással India rájött, hogy Irán a versenytársa, miközben Irán megpróbál egyensúlyozni India és Kína között. Ugyanakkor Irán tudatában van annak, hogy sem India, sem más ázsiai hatalmak (Oroszország, Kína) nem veszélyeztetnék az Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolataikat Irán kedvéért.

Végül Ázsiában, amely két elismert atomhatalomnak és négy más, nukleáris fegyverekkel rendelkező országnak otthona, India nem akar még egy országot látni, amely ilyen fegyverekkel rendelkezik. Következésképp, amikor Irán nukleáris programjának civil jellegét hangsúlyozza, az megfelel az indiai érdekeknek és a hatalmi egyensúly indiai percepciójának. Azokat az iráni fenyegetéseket, hogy Irán kilépne nemcsak a nukleáris megállapodásból, hanem az Atomsorompó-szerződésből is, India mint *last-case scenario* értelmezi, és – egyelőre – nem veszi komolyan.

Felhasznált irodalom

- ASHWARYA, Sujata (2017): *India–Iran Relations. Progress, Problems and Prospects*. London – New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315272108>
- CHAUDHURY, Dipanjan Roy (2020): Foreign Minister S Jaishankar Meet Iranian Counterpart Javad Zarif in Tehran. *The Economic Times*, 2020. szeptember 8. Online: <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/foreign-minister-s-jaishankar-meet-iranian-counterpart-javad-zarif-in-tehran/articleshow/78003315.cms>
- DOBROVITS Mihály szerk. (2022): „Az ereinkben forró tűz”. *A XIX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia előadásai*. Dunaszerdahely: Vámbéry Polgári Társulás.
- EIA [é. n.]: *India*. Online: www.eia.gov/international/analysis/country/IND
- Government of India [é. n.]: *The Republic of India and the Islamic Republic of Iran „The New Delhi Declaration” 25 January, 2003*. Online: www.mea.gov.in/other.htm?dtl/20182/The+Republic+of+India+and+th&quantity=1
- International Energy Agency (2020): *India 2020. Energy Policy Review*. Online: <https://niti.gov.in/sites/default/files/2020-01/IEA-India%202020-In-depth-EnergyPolicy.pdf>
- Iran and Other Powers in Afghanistan (2014). In Alireza NADER – Ali G. SCOTTEN – Ahmad Idrees RAHMANI – Robert STEWART – Leila MAHNAD: *Iran’s Influence in Afghanistan. Implications for the U.S. Drawdown*. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 23–44. Online: www.jstor.org/stable/10.7249/j.ctt1287mjf.9
- IWANEK, Krzysztof (2020): Growing Iranian Influence in Kargil: Next Irritant for Tehran-New Delhi Relations? Iranian Influence Persists in a Remote Part of India. *The Diplomat*, 2020.

- január 27. Online: <https://thediplomat.com/2020/01/growing-iranian-influence-in-kargil-next-irritant-for-tehran-new-delhi-relations/>
- KUTTY, Sumitha Narayanan (2020): Connectivity and Chabahar. The Eurasian Future of India's Iran Policy. In Esfandyar BATMANGHELIDJ (szerk.): *Iran in the New Eurasian Context*. Singapore: National University of Singapore – Middle East Institute Singapore. Online: www.bourseandbazaar.com/research-1/2020/6/4/iran-in-the-new-eurasian-context
- MAQBOOL, Raashid (2020): Why the Indian State is Now Scared of the Kashmiri Shia. *Al Jazeera*, 2020. szeptember 20. Online: www.aljazeera.com/opinions/2020/9/20/why-the-indian-state-is-now-scared-of-the-kashmiri-shia
- N. RÓZSA Erzsébet – PÉCZELI Anna szerk. (2013): *Egy békésebb világ eszközei. Fegyverzetellenőrzés, leszerelés, non-prolifерáció*. Budapest: Osiris.
- PTI (2017): Undersea Iran–India Gas Pipeline Can Bring Cheaper LNG to India. *Mint*, 2017. szeptember 5. Online: www.livemint.com/Industry/wj8PFRvGGyAfh1p8aoPX9K/Undersea-IranIndia-gas-pipeline-can-bring-cheaper-LNG-to-I.html
- SÁRKÖZY Miklós (2022): *Irániak Indiában – indusok Iránban – az iráni–indiai kulturális, vallási kapcsolatok néhány fejezete*. Előadás a Magyar-Indiai Baráti Társaságban, 2022. január 19-én.
- SUDHA, Ramachandran (2019): India Doubles Down on Chabahar Gambit. *The Diplomat*, 2019. január 14. Online: <https://thediplomat.com/2019/01/india-doubles-down-on-chabahar-gambit/>
- The Hindu (2020): Coronavirus – 1142 Indians Brought Back from Iran, Centre Tells Supreme Court. *The Hindu*, 2020. április 1. Online: www.thehindu.com/news/national/covid-19-1142-indians-brought-back-from-iran-centre-tells-sc/article31230226.ece
- UNODA [é. n.]: *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)*. Online: www.un.org/disarmament/wmd/nuclear/npt/text
- VERMA, Nidhi (2018): India Says it Only Follows U.N. Sanctions, Not U.S. Sanctions on Iran. *Reuters*, 2018. május 28. Online: www.reuters.com/article/us-india-iran-idUSKCN1IT0WJ
- Xinhua (2019): Iran Says Ready to Connect Pakistan's Gwadar to Iran's Chabahar port. *Xinhua*, 2019. május 24. Online: www.xinhuanet.com/english/2019-05/24/c_138086073.htm

Ördögh Tibor

Szerbia külpolitikájának változása az orosz–ukrán háború hatására¹

Első munkanapomon ebédszünetben ismerkedtem meg Misivel a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen. Első beszélgetésünk során kiderült, hogy ugyanazon a tanszéken dolgozunk, majd felajánlotta a „szobatársi” lehetőséget. Így kerültünk 2016 és 2019 között egy irodába, ahol számos aktuálpolitikai kérdéstről osztottuk meg véleményünket, ismertük meg egymás történeteit, hétköznapi családi eseményeit. Bár 2019-től már elsodródtunk egymástól, mindig is jó szívvel emlékszem vissza a „könyvtárszobában” töltött évekre.

Bevezetés

Szerbia Oroszország legfontosabb balkáni partnerének számít, aminek történelmi, gazdasági és politikai okai egyaránt vannak. A nyugat-balkáni állam azonban az Európai Unióba történő integráció következtében köteles cselekedeteit összehangolni a közösségi elvárásokkal, így a külpolitika területén is harmonizációra van szükség. Az EU szankciói csak az EU tagországai és azok számára kötelező érvényűek, akik úgy döntenek, hogy csatlakoznak ezekhez a büntetőintézkedésekhez – közölte az EU szóvivője, hozzátéve: az uniós csatlakozásra váró országokkal szemben elvárás, hogy fokozatosan összehangolják kül- és biztonságpolitikájukat az EU-val, s ez vonatkozik Szerbiára is.²

Az orosz–ukrán háború kitörésekor, 2022. február 24-én Szerbia igen nehéz helyzetbe került, mivel eleddig hintapolitikát folytatott Kelet és Nyugat között. Az Európai Unió tisztségviselői azonban világossá tették Aleksandar Vučić számára,

¹ A tanulmány kéziratának lezárására 2022. május 24-én került sor, így az abban foglaltak az adott időszak tükrében értelmezendők.

² SZMSZ 2022b.

hogy új korszak következik, mivel elvárás az oroszokkal szembeni szankciós politika alkalmazása a tagjelölt országok számára is. Szerbia elnöke azonban kijelentette, hogy nem hajlandó követni a nyugati elvárásokat, és ellenáll a nyomásgyakorlásnak. Tanulmányomban arra világítok rá, milyen kapcsolat fűzte a szerbeket az oroszokhoz, illetve az európai integrációhoz, majd bemutatom az elmúlt hónapok szerb külpolitikai lépéseit; végül pedig a lehetséges irányokat elemzem.

Külpolitikai előzmények

Témánk szempontjából fontos meghatározni azokat az irányokat és hatásokat, amelyek napjainkig alakították Szerbia külkapcsolatait, nevezetesen az Oroszországhoz fűződő klasszikus viszonyt, illetve a nyugati integrációs lehetőséget.

A szerb–orosz kapcsolatok

Az orosz és a szerb nép szimpátiáját gyakran szokás leegyszerűsíteni a közös ortodox hitre és a szlávsághoz való tartozásra, azonban fontos látnunk, hogy ennél mélyebb történelmi hagyományok is meghúzódnak a háttérben. A 19. század eleji törökellenes szerb felkelések időszaka jelenti az origót a két nép közötti viszonyban. A szerbek 1804-ben kezdődött függetlenségi mozgalmát ugyanis már az oroszok is támogatták. Ennek a vezetője volt Đorđe Karadžorđe, aki a Karadžorđević-dinasztia alapítója. A lázadás összeomlása után Ausztriába menekült, ám az Oszmán Birodalom kiadatási kérelme ellenére inkább Oroszországnak adták őt ki az osztrákok. 1815-ben viszont újabb oszmánellenes lázadás tört ki, vezetője Miloš Obrenović lett, az Obrenović-dinasztia alapítója. 1817-től kezdetét vette a két dinasztia harca, amely mögött az oroszok és a Habsburgok vetélkedése is megtalálható. Az Obrenovićök politikája az Osztrák–Magyar Monarchia pártját fogta: Szerbia és a Monarchia viszonya nagyon közeli volt, a szerb gazdaság működése csak az osztrák–magyar piaccal volt elképzelhető. A Karadžorđevićek viszont oroszpártiak voltak, és velük kívántak fontos politikai és gazdasági kapcsolatokat fenntartani. A véres vetélkedésből 1903-ban a Karadžorđević-dinasztia került ki győztesen, így az oroszokkal fennálló kapcsolatok elmélyítése történt az elmúlt évszázadban.

A szerb identitás kialakításában is fontos szerepet kapott az orosz birodalmi múlt és segítség a lázadás időszakában. Mivel a nemzeti ébredés és a függetlenségi időszak egybeesett, így létezik legenda a szerb nemzeti trikolor választására

vonatkozóan is. Mivel a szerb csapatok segítséget kaptak az orosz cártól, hálából az orosz színeket szerették volna megjeleníteni harci lobogójukon, viszont hazatérve elfelejtették a fehér-kék-piros színkombináció helyes sorrendjét, ezért más sorban, de ugyanazon színek jelentek meg a szerb lobogón.

A délszláv állam Szovjetunióval fennálló kapcsolatai igen változékonyak voltak. A két világháború közötti időszakban – a királyi család kapcsolódása révén – megmaradt az oroszpártiság; ebben az időszakban inkább a belső feszültségeken volt a hangsúly. A II. világháború után közvetlenül a szovjet–jugoszláv viszony kitűnőnek tekinthető, mivel azonos szocialista-kommunista ideológia legitimálta a hatalmukat. Ugyanazon lenini önrendelkezés elvére hivatkozva hozták létre saját föderációjukat és igyekeztek a világkommunizmus eléréseért küzdeni. 1948-ban azonban szakításra került sor, Sztálin ugyanis féltékennyé vált Titóra a regionális hatalmi harcban. Ezután a rendszerváltások időszakáig kiegyensúlyozott, de nem felhőtlen kapcsolat jellemezte a két országot.

Az 1990-es évek délszláv háborúi a szerb társadalomban érdekes reflexeket hívtak újra elő. Mivel az 1991–1995 között zajló, jugoszláv örökségért folytatott háború idején a horvátok és bosnyákok mellett a Nyugat volt az, amely felszólalt, a szerbek az oroszok felé fordultak. Az ENSZ Biztonsági Tanácsában történő támogatáson túl azonban gazdasági helyzetéből adódóan Oroszország nem tudott nagy segítséget nyújtani a szerbeknek; katonai vagy gazdasági segítségről nem beszélhetünk, „csupán erkölcsi” támogatásról. A koszovói háború részben hasonló történeti keretben zajlott, Borisz Jecsin orosz elnök végrehajrájával. Vlagyimir Putyin hatalomra kerülésével 2000-től azonban megváltozott a helyzet. Az új elnök fontos külpolitikai játékba kezdett az új évezredben, így Koszovó kérdése többször is előkerült, és mindmáig Szerbia mögött az oroszok a legnagyobb támogatói az egykori tartomány el nem ismerésének. Szerbia kampányt is folytat a világ államai között annak érdekében, hogy vonják vissza Koszovó elismeréséről szóló döntéseiket, ezért általában Oroszország nyújt valamilyen kedvezményt cserébe az érintett államnak.

Napjaink gazdasági kapcsolatait vizsgálva világossá válik, hogy nem Oroszország Szerbia legfontosabb gazdasági partnere. Ez azonban az ország médiaviszonyai között egyáltalán nem egyértelmű, mivel politikai okokból az orosz viszony felül van reprezentálva, amit a közvélemény-kutatási eredmények is alátámasztanak majd a tanulmány későbbi részében. Szerbia exportpartnerei között 2021-ben Oroszország a hatodik helyen végzett 3,9%-os részesedéssel (1. Németország 13%; 2. Olaszország 8,5%; 3. Bosznia-Hercegovina 7,2%; 4. Románia 5,5%; 5. Magyarország 5%).³ 2012-ben

³ Trading Economics [a].

még az ötödik helyen volt Oroszország 7,5%-os részesedéssel (1. Németország 11,8%; 2. Bosznia-Hercegovina 9,8%; 3. Olaszország 9,4%; 4. Románia 8,5%).⁴ Mint látható, az export tekintetében a felére esett vissza a kereskedés a két ország között. A szerbiai importot tekintve 2021-ben Oroszország a negyedik legfontosabb partner 5,3%-os részesedésével (1. Németország 13%; 2. Kína 13%; 3. Olaszország 8,1%).⁵ 2012-ben a második legfontosabb importőrnek számítottak az oroszok 10,2%-os részesedésükkel (1. Németország 11,1%; 3. Olaszország 9,3%; 4. Kína 7,4%; 5. Magyarország 5%).⁶ Így az eltelt időszakban itt is feleződést láthatunk az orosz behozatal tekintetében. A gazdasági kapcsolatokról tehát leszűrhetjük, hogy az elmúlt évtizedben a kereskedelmi részesedések a felére estek vissza, míg ez a politikai-társadalmi kapcsolatokban nem tükröződik.

2022 májusában közvélemény-kutatás keretében megkérdezték a szerb társadalmat az oroszokkal kapcsolatos szankciók támogatottságáról.

„A válaszadók 82,1%-a mondta azt, hogy ellenzi az oroszok elleni szankciókat, 6,9% támogatná azokat, míg 11%-nak nincs véleménye ezzel kapcsolatban. A lakosok azt válaszolták, hogy követik az Ukrajnában zajló eseményeket. A felmérésben részt vevők 49%-a szerint Oroszország joggal teszi azt, amit tesz, míg Ukrajnát 6,1% támogatja. 2,4% nem adott választ, 21% szerint viszont senki nem hibáztatható.”⁷

*A szerb–EU kapcsolatok*⁸

Szerbia és az Európai Unió politikai és gazdasági kapcsolatai az 1970-es évekre datálódnak, ugyanis Jugoszlávia és az Európai Közösségek előbb három, 1973-ban pedig öt évre szóló kereskedelmi egyezményt írt alá. Jugoszlávia szétesése után a korábban megkötött egyezményeket felbontották, a Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (*Savezna Republika Jugoslavija*, JSZK) a háború következtében elszigetelődött a nemzetközi közösségtől, az Európai Unióhoz fűződő kapcsolatai kimerültek a Szerbiával szemben elfogadott szankciókban. Az EU, a nagyhatalmak és számos nemzetközi szervezet

⁴ BERENCSI 2013: 9.

⁵ Trading Economics [b].

⁶ BERENCSI 2013: 10.

⁷ Politika.rs 2022.

⁸ ÖRDÖGH 2019.

a térség stabilitását az 1995 decemberében elindított Royaumont-folyamattal kívánta biztosítani. Az EU kidolgozta saját stratégiáját is, amely 1996. január 26-tól a regionális megközelítés kereteiben valósult meg. A koszovói konfliktus következtében Szerbia egyik stratégiában sem működött közre, így az Európai Unióhoz fűződő kapcsolata továbbra is negatív volt, az országgal szemben fenntartott szankciókban merült ki. Az EU a térség stabilizálása érdekében további lépéseket kívánt tenni, ezért 1999-ben újtára indította a stabilizációs és társulási folyamatot (*Stabilisation and Association Process, SAP*), amely „az európai struktúrákba való teljes integráció perspektíváját” nyújtotta a térség országainak, és ennek következtében új szerződések aláírására került sor stabilizációs és társulási megállapodás (*Stabilisation and Association Agreement, SAA*) néven. Az SAP-ben a JSZK kezdetben nem vett részt, viszont Slobodan Milošević 2000. október 5-i bukását követően az egyezmény tagjává vált, mivel az új hatalmi elit prioritásként kezelte az európai integrációt. 2000. október 9-én az Általános Ügyek Tanácsa feloldotta a JSZK-val szembeni szankciókat (kivéve a Milošević személyére és környezetére vonatkozókat). A döntés eredményeként megszűnt az olajembargó és a légi közlekedés tilalma, továbbá kiterjesztették Jugoszláviára is a CARDS programot, valamint az Európai Újjáépítési Ügynökség tevékenységét, illetve kezdeményezték, hogy vonják be a stabilizációs és társulási folyamatba. Az új jugoszláv elnököt, Vojislav Koštunicát meghívták az Európai Unió csúcstalálkozója Biarritzba, ami szimbolikusan véget vetett Szerbia Európától való elszigeteltségének 2000. október 16-án. 2000. november 24-én a zágrábi csúcstalálkozó zárónyilatkozatában az új elnök megerősítette a feirai dokumentumot, ezáltal a JSZK is csatlakozott a stabilizációs és társulási folyamathoz, valamint potenciális tagjelöltként számoltak országával.

A Szerbia és az Európai Unió kapcsolatában mérföldkőnek számító első nagy nemzetközi találkozót 2003. június 19–20. között rendezték Thesszalonikiben, ahol az állam- és kormányfők hitet tettek a nyugat-balkáni államok jövőbeli tagsága mellett, és megerősítették, hogy potenciális tagjelölt országnak tekinthetők. Ez a szerbiaiakat reménnyel töltötte el, az EU-ba való belépést a megkérdezettek 72%-a támogatta, sőt 2004. áprilisára ez az arány 78%-ra emelkedett. 2008. április 29-én Szerbia aláírta az Európai Unióval a stabilizációs és társulási megállapodást Luxembourgban, és újfent ígéretet tett arra, hogy együttműködik a Hágai Nemzetközi Törvényszékkel.

2009. december 22-én Stockholmban Szerbia benyújtotta a tagság iránti kérelmét az Európai Unióhoz. Az ország nemzeti integrációs tervét a kormány még 2008. október 9-én fogadta el, amellyel a tagjelöltség megléte nélkül az európai

elkötelezettséget kívánták demonstrálni. Hosszú tárgyalássorozat eredményeként a 2013. decemberi döntés után, amely szerint Szerbia megkezdheti a csatlakozási tárgyalásokat, 2014. január 21-én az Európai Unió megnyitotta a csatlakozásról szóló első kormányközi konferenciát. A tárgyalások során az uniós országok és a tagjelölt ország kormánya közötti kormányközi konferenciákon kezdetét vette az uniós joganyag és a tagjelölt ország jogharmonizációjának áttekintése. A joganyagot 35 fejezetbe sorolták be, amelyeket sorra nyitnak meg, és külön vizsgálódás tárgyát képezik. Ivica Dačić szerb miniszterelnök a brüsszeli sajtótájékoztatón vázolta Szerbia tervezett irányát a jövőre nézve, amely szerint 2018-ra minden EU-s követelményt teljesítenek, és 2020-ra teljes jogú tag kíván lenni.

Szerbia tárgyalási fordulóit nagyon lassan haladtak az elmúlt években. Napjainkra 22 fejezetet sikerült megnyitni, és két fejezet ideiglenesen lezárni.⁹ Korábban az ország csatlakozási dátumaként 2025-öt jelölték meg, azonban érezhető, hogy ez a céldátum tarthatatlan. Az EU támogatottsága is lecsökkent napjainkra, remélhetőleg átmeneti jelleggel. „Csak minden harmadik állampolgár szeretne felvételt nyerni az Európai Unióba, míg a megkérdezettek 44 százaléka inkább az integráción kívül képzelel el országá jövőjét.”¹⁰

A szerbiai külpolitika jellemzői a háború kitörésétől

A háború kitörésekor a Nyugat igyekezett egységesen fellépni Oroszországgal szemben, így az Amerikai Egyesült Államok, valamint az Európai Unió is azonnali elítélő nyilatkozatot bocsátott ki. A tagállamok állam- és kormányfőit tömörítő Európai Tanács 2022. február 24-én rendkívüli ülést tartott, amely után kiadott következtetésekben elítélte az orosz agressziót, illetve további szankciók elfogadására tett javaslatot.¹¹ A szankciók köre az alábbi területekre terjedt ki: pénzügyi ágazat, energia- és közlekedési ágazat, kettős felhasználású termékek, exportellenőrzés és -finanszírozás, vízumpolitika, további orosz személyek jegyzékbe vétele, új jegyzékbe vételi kritériumok.¹²

A tagjelölt Szerbia azonban a történelmi, testvéri kapcsolatok miatt nem vette át az EU szankciós politikáját, azt hangsúlyozta, hogy „nincs meggyőződve arról, hogy a korlátozó intézkedések jelentik a helyes utat, és hogy teljes mértékben igazodni fog

⁹ Vajdaság Ma 2021.

¹⁰ SIPOSHEGYI 2022.

¹¹ Európai Tanács 2022.

¹² Európai Tanács 2022.

az EU összes külpolitikai döntéséhez, amint csatlakozik a blokkhoz”.¹³ A régióban egyébként egyedül Szerbia nem ítélte el azonnal Oroszországot, és nem vezetett be szankciókat. Az összes többi potenciális és tagjelölt ország ezt meglépte egytől egyig. Mindezt tetézte, hogy eddig sem volt túl hatékony a szankciókhoz való csatlakozása a szerbeknek, ez az igazodási arány alig éri el a 60%-ot, ami igen nagy lemaradás a térség többi országához viszonyítva. Az Európai Unió eközben kettős játékot játszott Szerbiával, mivel nyíltan nem került elő a szankciós politika hiánya, sőt dicséretnek is elhangzottak még ekkor, azonban érezhetően erősödött a diplomáciai nyomás is Szerbia felé a Nyugat részéről.

Aleksandar Vučić szerb elnök 2022. február 25-én intézett televíziós beszédet a néphez, amelyben kifejtette, hogy „Szerbia nem csatlakozik az Oroszország elleni szankciókhoz, ez sem politikai, sem gazdasági szempontból nem elemi érdeke az országnak”.¹⁴ Miként fogalmazott, Szerbia támogatja Ukrajna területi egységét, és annak megsértését hibás lépésnek tartja. A béke és a stabilitás kulcsfontosságú Szerbia számára. Felhívta a figyelmet arra, hogy a napokban nagy nyomásnak volt kitéve, az államvezetés azonban igyekezett hideg fejjel véleményt alkotni. Az orosz-pártiságról ismert Ivica Dačić (a Szerb Szocialista Párt elnöke) házelnök véleménye szerint „Szerbiának a saját érdekeit kell szem előtt tartania”. Mint mondta, Szerbiának nem szabad csatlakoznia az Oroszországgal szembeni szankciókhoz, mert azok az országok, amelyek ezt követelik most Belgrádtól, 1999-ben, amikor a NATO Jugoszláviát bombázta, nem segítettek. Fenn kell tartani a jó kapcsolatot az Európai Unióval, de Oroszországgal és Kínával is, mert ha Moszkva és Peking nem védi meg Szerbiát, akkor senki sem fogja. Kiemelte: Brüsszel azt várja Szerbiától, hogy szankciókat vezessen be, Oroszország pedig valószínűleg azt várja el, hogy elismerjük és megdicsérjük mindazért, amit tett. „Nekünk nem az a szerepünk, hogy Oroszországgal vagy Ukrajnával háborúzzunk, vagy hogy egyikőjük mellé álljunk a másikkal szemben. Az a szerepünk, hogy azt nézzük, ami a számunkra a legjobb”¹⁵ Itt már érezhetővé válik Szerbia kettős beszéde a háborúval és az abban részt vevőkkel szemben.

Nem maradt el az orosz fél „köszönete sem”, mivel Alekszandr Bocan-Harczenko, Oroszország belgrádi nagykövete kifejtette, hogy Oroszország tiszteletben tartja Szerbia nemzeti érdekeit, megérti, hogy nyomás alá helyezték annak érdekében, hogy vezessen be szankciókat Moszkva ellen, de Moszkva nem követel semmit sem

¹³ JOZWIĄK 2022.

¹⁴ 168/MTI 2022.

¹⁵ 168/MTI 2022.

Szerbiától.¹⁶ Az EU részéről Vladimír Bilčík, az Európai Parlament szerbiai jelentés-tetője szerint „[m]indenkinek meg kell értenie, hogy Szerbia állásfoglalása, amely szerint nem csatlakozik az Oroszország elleni EU-s szankciókhoz, döntő hatással lesz az Európai Unió és Szerbia széleskörű kapcsolataira is”.¹⁷

2022. március 2-án az ENSZ-közgyűlés határozatot fogadott el, amelynek értelmében Vlagyimir Putyin nyílt háborút indított Ukrajna ellen a „különleges katonai műveletnek” nevezett akcióval. A rendkívüli ülésen a 193 tagállamból 141 megszavazta a határozatot, 35-en tartózkodtak, 5-en pedig nemmel szavaztak; Szerbia igennel szavazott a határozathozatalkor.¹⁸ Ez volt az első olyan lépés, amelyben az állam Oroszország-ellenes döntést hozott.

Fontos megjegyezni, hogy Szerbia vált az egyetlen európai állammá, amely fenntartotta a légi közlekedést a két ország között. Mivel a szankciós csomagok kiterjedtek az európai légtérzárra is az orosz repülőkkal kapcsolatban, egyetlen alternatív megoldás maradt a Belgrádba történő utazás, majd onnan az EU államaiba történő továbbhaladás. Az Air Serbia a szankciók ellenére továbbra is szállított orosz utasokat, és március első hetében 50%-kal nőtt a foglalási igény a légitársaság gépeinek férőhelyeire az Oroszországot elhagyni kívánók körében a háború előtti időszakhoz képest, ezzel az oroszok negyedik legkedveltebb úti céljává lépett elő a szerb főváros.¹⁹

Szerbiában mindeközben általános választásokat tartottak, így a kampány közepén megjelent új témaként az orosz–ukrán háború is. Március 5-én orosz szimpatizánsok megtartották első tüntetésüket II. Miklós orosz cár emlékműve előtt, ahol kiálltak Vlagyimir Putyin és az Ukrajna ellen megindított orosz invázió mellett. Szerbia számára ez nagy lehetőség lehet arra, hogy rajta keresztül lehessen ismét kereskedni az oroszokkal: Belgrádnak vannak európai uniós csatlakozási szándékai, jó a kereskedelmi kapcsolata több EU-s országgal, és megbízható, stabil devizával rendelkezik.²⁰

Április közepéig szinte fel sem merült újra az EU részéről a szankciók kérdése, ugyanis a szerbiai kampány a véghajrába érkezett, és várni kellett a választási eredményekre. Az ország irányításában változás nem történt, így Aleksandar Vučić újabb öt évre megtarthatja köztársasági elnöki tisztségét, valamint pártja szerezte meg a legtöbb mandátumot, azonban támogatottsága csökkent. Az eredményeket

¹⁶ SZMSZ 2022a.

¹⁷ SZMSZ 2022b.

¹⁸ Hvg.hu 2022.

¹⁹ AMBRUS-NAGY 2022.

²⁰ SZABÓ 2022.

elemezve levonhatjuk azt a következtetést, hogy azon szervezetek szerepeltek jól, és kerültek be újra a parlamentbe, amelyek Oroszország mellett kiálltak. A Remény Koalíció 15, a Fogadalmtevők Szerb Pártja és a Dveri Mozgalom 10-10 mandátumot szerzett.²¹ A választás utáni héten már sorra jelentek meg a bírálatok a különböző tisztségviselőktől. Először április 11-én a horvát külügyminiszter emelte fel a szavát, hogy Szerbia viselkedése a témában tarthatatlan, Radman Grlić az uniós miniszterek ülésén kérte számon, hogy a szankciókhoz való közeledés miért nincs napirenden.²² Április 12-én Annalena Baerbock német külügyminiszter fejtette ki, hogy „[h]a csatlakozni szeretne az Európai Unióhoz, akkor Szerbiának szankciókat kell bevezetnie Oroszországgal szemben az ukrajnai agresszió miatt”.²³ A fokozódó nyomásgyakorlást a szerb államfő is érezte, ugyanis megkezdődött a lakosság „puhítása”. „Szerbián hatalmas a nyomás. Szankciókkal fenyegetik, a befektetők kivonulhatnak és az uniós integráció is leállhat.”²⁴

Április második felében a háttéralkuk tétje megemelkedett Szerbiával kapcsolatban, ismét bekerült a képbe Koszovó. Karen Donfried, az amerikai kormány európai és eurázsiai ügyekért felelős helyettes államtitkára április 25-én Prishtinába, másnap pedig Belgrádba látogatott annak érdekében, hogy Koszovó elismeréséről tárgyaljon a felekkel. Ezt megelőzően három amerikai szenátor, Chris Murphy, Jeanne Shaheen, valamint Thom Tillis előkészítő látogatásokat tartott.²⁵ Meg nem erősített információk szerint az amerikai diplomáciának az volt a célja, hogy rávegye Aleksandar Vučićot Koszovó elismerésére. Amennyiben ugyanis ez megtörténne, akkor Moszkva elveszítené minden olyan érvet, amelyet eddig Ukrajnával szemben használt. A szerb államfő a jelek szerint nem volt hajlandó ekkora áldozatot hozni, mivel ez politikai pályafutása végét jelentené.

Úgy tűnik, a német kormány is, szakít a korábbi merkelei megengedő állásponttal, ugyanis a Bundestag elfogadta a *Béke és szabadság védelme Európában – Ukrajna átfogó támogatása* elnevezésű záradékot, amely közvetve azt mondja, hogy Szerbiának választania kell, hiszen ha nem támogatja az Oroszország elleni szankciókat, akkor elveszti az Európai Unió felől érkező nem csekély pénzügyi támogatást.²⁶ A számítások szerint mintegy 200 millió eurós éves összeget érintene a felfüggesztés. Bár hasonlóra még nem került sor korábban, a gazdasági veszteségen túl a politikai

²¹ CSORBA 2022.

²² SZMSZ 2022c.

²³ SZMSZ 2022d.

²⁴ Euronews 2022.

²⁵ Magyar Szó 2022.

²⁶ SZMSZ 2022e.

kapcsolatok befagyasztása és az európai integráció lassulása is következményként megjelenhet.

A sajátos érvelésbe Ana Brnabić ügyvezető szerb kormányfő is beszállt, véleménye szerint az ukrajnai háborút illetően Szerbia hozzáállása volt a „legbátrabb és legelvszerűbb”.

„Szerbia nemcsak arról döntött, hogy a saját útját járja, hanem olyan úton, ami a nemzetközi jog valamennyi normájával összhangban áll. Hogyha tiszteletben tartják egy ország területi integritását, akkor tiszteletben kell tartani az összes nemzetközileg elismert ország területi egységét is. [...] Amikor a nagyhatalmak válogatnak, hogy az ENSZ határozatai közül melyiket fogják tiszteletben tartani és melyiket fogják teljesen megsérteni, akkor olyan világrend jön létre, ahol az erő uralkodik. Oroszország ma azt teszi, amit más országok tettek velünk 1999-ben és 2008-ban. Ugyanazokat szólásokat hangoztatják, hogy meg kellett támadniuk minket, hogy megelőzzék a népiertást – mutatott rá a kormányfő.”²⁷

A szerbiai külpolitika lehetséges irányai és hatása

Amint láhattuk, a szerbiai vezetés lépései kettősséget mutattak az elmúlt időszakban az orosz–ukrán háború nyomán bevezetendő szankciókat illetően. A továbbiakban a lehetséges jövőbeli külpolitikai irányokat kívánom röviden összegezni.

Az első opciót az Európai Uniótól történő elfordulás jelentheti. Szerbia kapcsán gyakran előkerül, hogy az európai integrációért cserébe elismerné-e Koszovó függetlenségét. A korábban említett közvélemény-kutatás során erre is rákérdeztek a szerbiai polgárok körében. A válaszadók mindössze 5%-a mondta azt, hogy Koszovót az európai uniós tagságért cserébe el kellene ismerni, míg a válaszadók mintegy 85%-a ellenzi ezt a lehetőséget.²⁸ A szerb–oros „testvériség” akár elvezethet odáig, hogy a nyugati nyomásgyakorlás teljesen kudarcot vall, és visszajára fordul az eredeti terv. A Nyugat nem hiába óvatos a Szerbiának szánt nyilatkozatok kapcsán, és az Amerikai Egyesült Államok vagy az Európai Unió is megengedő álláspontot követ. Szerbia polgárai kiábrándultak az EU-ból, mivel úgy érzik, hogy a bővítés hitelessége elveszett, túl régóta hitegetik őket a belépés lehetőségével. Ezzel szemben a válságok más fókuszba helyezik a csatlakozás menetét. Míg egyes tagállamok – köztük Magyarország is – a mielőbbi szerbiai belépést szorgalmazza, addig az EU a jelenlegi helyzetben rossz

²⁷ SZMSZ 2022f.

²⁸ Politika.rs 2022.

üzenetet küld a szerbek számára azzal, hogy nincs előrehaladás a csatlakozásukban. Gazdasági szempontból nem érné meg az országnak az elfordulás az EU-tól, mivel a legnagyobb kereskedelmi partnerének számít. Szerbia jelentős mértékben profitált az EU-val való kereskedelmi és gazdasági integrációból. Az EU hagyományosan Szerbia legfontosabb kereskedelmi partnere, amely 2021-ben Szerbia teljes kereskedelmének több mint 60%-át adta. Az EU-ba irányuló szerb export értéke több mint négyszeresére nőtt: a 2009-es közel 3,2 milliárd euróról 2021-re csaknem 14 milliárd euróra. Az EU-ból érkező import mértéke pedig 2021-ben meghaladta a 16 milliárd eurót.²⁹ Az EU-ból érkező közvetlen külföldi befektetések (FDI) a Szerbiába érkező összes FDI közel 68%-át tették ki 2010-től 2020-ig.

A második irányt az oroszokkal történő szakítás jelentheti. Az oroszokkal fennálló kapcsolat esetében inkább beszélhetünk a politikusok által fenntartott és magasztalt kapcsolatról, mintsem jóbaráti viszonyról. A szerb politikai vezetést kettősség jellemzi ebben a kérdésben. Míg Aleksandar Vučić nem tartozik Putyin szűkebb köréhez, addig Ivica Dačić egyértelmű barátként jelenik meg. Ezt éreztük a korábbi fejezetben is, viszont fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy az energetikai tárcát általában szocialista párti politikus irányítja, ami nem véletlen. A szerbek és az oroszok között már korábban is voltak nézeteltérések. 2019 őszén a szerb elnök rendkívüli sajtótájékoztatón jelentette be, hogy a szerbiai hírszerzés széles körű orosz kémtevékenységet leplezett le. Régóta volt együttműködés orosz kémek és a szerb hadsereg tagjai között.³⁰ Az sem újkeletű hír, hogy a niši Orosz–Szerb Humanitárius Központ orosz titkosszolgálati háttérrel rendelkezik.³¹ A két ország között nagyobb problémát az energetikai szankciókhoz történő csatlakozás jelentene. „Szerbia energiahordozó-ellátása egyelőre megoldott, és kellő tartalékokkal is rendelkezik, de a jövőben választ kell találni arra a problémára, hogy a földgáz 100 százalékban Oroszországból szerzik be.”³² 2021 novemberében Aleksandar Vučić köztársasági elnök Vlagyimir Putyin orosz elnökkel folytatott tárgyalása után megállapodtak abban, hogy a gáz ára a következő fél évben nem haladja meg a 270 dollárt, ami igen baráti árnak számított.³³ Ezt megelőzően Belgrád 1000 köbméterenként 350 dollárt fizetett az orosz gázért.³⁴ Ehhez a szankciós csomaghoz történő csatlakozás tehát megviselné a szerbiai gazdaságot. Úgy tűnik,

²⁹ EU in Serbia [é. n.].

³⁰ SZMSZ 2019.

³¹ Népszava 2017.

³² KOMÓCSIN 2022.

³³ Magyar Szó 2021.

³⁴ MTI 2010.

hogy marad a kedvezményes ár, mivel 2022 májusában további fél évre megegyeztek a nyomott ár használatáról.

A harmadik lehetőség az eddigi külpolitika folytatása, vagyis mindkét fél irányába ígéretek hangoztatása. Úgy tűnik, hogy jelenleg ez az opció lesz az, amely tovább folytatódik. Hallgatólagosan az EU sem kényszeríti Szerbiát a külpolitika harmonizálására, Szerbia sem törekszik példát mutatni ezen a téren. Sőt az ország vezetése valójában a hintapolitikában látja a gazdasági fejlődés lehetőségét is, mivel általuk közvetetten az uniós szereplők is el tudnak jutni az orosz partnerekhez.

Következtetések

A szerb külpolitikát évszázadok óta a kettősség jellemezte a Kelet és a Nyugat vetélkedésével. A dinasztiai harca egyben a nagyhatalmak sakkjárává is tette a térséget. Az oroszokhoz fűződő baráti és dacsövetségnek társadalmi hagyományai vannak, viszont gazdasági megalapozottsága már nincs. Az Európai Unió vált az elmúlt évtizedekben Szerbia legfontosabb szövetségésévé, ami a politikai és a gazdasági kapcsolatok exponenciális növekedését is jelenti. Az orosz–ukrán háború nehéz helyzetbe hozta a szerb vezetést, mivel egy kampány kellős közepén kellett (volna) megnyilatkozni és „oldalt” választani. Szerbia igyekezett a végsőkig kitartani és olyan szankciókhoz csatlakozni, amelyek túl általánosak, de gazdasági és főbb politikai veszteségek nélkül elfogadhatóak. Az ország előrt különböző irányok jelennek meg az EU-integrációtól történő elforduláson át az oroszokkal történő szakításig, vagy akár a jelenlegi kettős politika további alkalmazása. Az elmúlt hónapok tapasztalata azt mutatja, hogy az oroszokkal szakítani nem lehet, mert a társadalom megbünteti azokat, akik nyíltan bírálják őket, viszont gazdaságilag az EU-tól függ már az ország. A legnagyobb esélye az eddigi hintapolitika folytatásának van, amely minden érdekelt fél hallgatólagos beleegyezésével és türéssel zajlik tovább. A kérdés már csak az, hogy a gazdasági érdekek mennyiben írhatják felül az erkölcsi elveket.

Felhasznált irodalom

- 168/MTI (2022): Belgrád továbbra sem csatlakozik az Oroszország elleni szankciókhoz. *168.hu*, 2022. február 25. Online: <https://168.hu/kulfold/belgrad-tovabbra-sem-csatlakozik-az-orosz-szankciokhoz-227654>
- AMBRUS-NAGY Boglárka (2022): Hiába a légtérzár, az oroszok megtalálták a kiskaput az EU-ba. *Napi.hu*, 2022. március 11. Online: www.napi.hu/nemzetkozi-vallalatok/szerbian-keresztul-vezet-az-oroszok-utja-az-unioba.748032.html
- BERENCSI Gábor (2013): Szerb–orosz gazdasági kapcsolatok – gazdasági racionalitás vagy reálpolitika? *MKI Elemzések*, E-2013/1. Online: https://kki.hu/assets/upload/Elemzesek_2013_01_Szerb-orosz_gazdasegi_kap_.pdf
- CSORBA Anita (2022): Megjött a szerbiai választások előzetes eredménye is. *Blikk*, 2022. április 4. Online: www.blikk.hu/aktualis/politika/szerbia-valasztas-elozetes-eredmenyek/qjwefw9
- EU in Serbia [é. n.]: *Trade*. Online: <https://europa.rs/trade/?lang=en#:~:text=The%20EU%20is%20traditionally%20Serbia%27s,EUR%2014%20billion%20in%202021!>
- Euronews (2022): EU-s diplomaták: Szerbiának választania kell, ki mellett áll. *Euronews*, 2022. április 13. Online: <https://hu.euronews.com/2022/04/13/eu-s-diplomatak-szerbianak-valasztania-kell-ki-mellett-all>
- Európai Tanács (2022): *Az Európai Tanács rendkívüli ülése, 2022. február 24.* Online: www.consilium.europa.eu/hu/meetings/european-council/2022/02/24/
- Hvg.hu (2022): 193 ENSZ-tagállamból csak öten nem szavazták meg az Oroszországot elítélő határozatot. *Hvg.hu*, 2022. március 2. Online: https://hvg.hu/vilag/20220302_ensz_oroszorszag_rendkivuli_kozgyules
- JOZWIAK, Rikard (2022): Brüsszeli blog: Szerbia, az EU vakfoltja. *Szabad Európa*, 2022. március 19. Online: www.szabadeuropa.hu/a/brusszeli-blog-szerbia-az-eu-vakfoltja/31759450.html
- KOMÓCSIN Sándor (2022): Szerbia orosz energiafogságban vergődik. *Napi.hu*, 2022. április 19. Online: www.napi.hu/nemzetkozi-gazdasag/szerbia-orosz-energia.750654.html
- Magyar Szó (2021): A következő fél évben biztosan nem emelkedik az orosz gáz ára Szerbia számára. *Magyar Szó Online*, 2021. november 25. Online: www.magyarszo.rs/hu/4785/kozelet/254892/A-k%C3%B6vetkezo%C5%91-f%C3%A9l-%C3%A9vben-biztosan-nem-emelkedik-az-orosz-g%C3%A1r-%C3%A1ra-Szerbia-sz%C3%A1m%C3%A1ra.htm
- Magyar Szó (2022): Szerbiába látogat az USA külügyi képviselője. *Magyar Szó Online*, 2022. április 25. Online: www.magyarszo.rs/hu/4910/kozelet/263751/Szerbi%C3%A1ba-l%C3%A1togat-az-USA-k%C3%BCl%C3%BCgyi-k%C3%A9pvisel%C5%91je-Belgr%C3%A1d-USA-Pristina.htm
- MTI (2010): Jelentős gázár emelés lehet Szerbiában. *Energiainfo*, 2010. szeptember 26. Online: [www.energiainfo.hu/jelentos_gazar_emeles_lehet_szerbiaban-22421/](http://energiainfo.hu/jelentos_gazar_emeles_lehet_szerbiaban-22421/)
- Népszava (2017): Kiket és mire képeztek ki Szerbiában? – Vizsgálatot követel az LMP. *Népszava*, 2017. július 18. Online: https://nepszava.hu/1135040_kiket-es-mire-kepeztek-ki-szerbiaban-vizsgalatot-kovetel-az-lmp
- ÖRDÖGH Tibor (2019): Szerbia közeledése az Európai Unióhoz. In KOLLER Boglárka – ÖRDÖGH Tibor (szerk.): *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*. Budapest: Dialóg Campus, 173–188.
- Politika.rs (2022): Више од 80 одсто грађана Србије против санкција Русији и уласка у НАТО. *Политика*, 2022. május 20. Online: www.politika.rs/articles/details/507677
- SIPOSHEGYI Zoltán (2022): A szerbek többsége nem kér az EU-ból. *Euronews*, 2022. április 21. Online: <https://hu.euronews.com/2022/04/21/a-szerbek-tobbsege-nem-ker-az-eu-bol>

- SZABÓ Gyula (2022): A szerbek léket üthetnek a szankciókon? *Index*, 2022. március 7. Online: <https://index.hu/gazdasag/2022/03/07/haboru-orosz-ukran-konfliktus-oroszorszag-serbia/>
- SZMSZ (2019): Vučić: A szerbiai hírszerzés széles körű orosz kémtevékenységet leplezett le. *Szabad Magyar Szó*, 2019. november 22. Online: <https://szmsz.press/2019/11/22/vucic-a-serbiai-hirszeres-szeles-koru-orosz-kemtevenyseget-leplezett-le/>
- SZMSZ (2022a): Moszkva elégedett Szerbia álláspontjával. *Szabad Magyar Szó*, 2022. február 26. Online: <https://szmsz.press/2022/02/26/moszkva-elegedett-serbia-allaspontjaval/>
- SZMSZ (2022b): Szerbia döntése hatással lesz az EU-val való kapcsolatokra. *Szabad Magyar Szó*, 2022. február 26. Online: <https://szmsz.press/2022/02/26/szerbia-dontese-hatasal-lesz-az-eu-val-valo-kapcsolatokra/>
- SZMSZ (2022c): Horvát külügyminiszter: Szerbia viselkedése tarthatatlan, Belgrádnak döntenie kell! *Szabad Magyar Szó*, 2022. április 11. Online: <https://szmsz.press/2022/04/11/horvat-kulugyminiszter-serbia-viselkedese-tarthatatlan-belgradnak-dontenie-kell/>
- SZMSZ (2022d): „Szerbiának szankciókat kell bevezetnie Oroszországgal szemben, ha az EU része akar lenni”. *Szabad Magyar Szó*, 2022. április 12. Online: <https://szmsz.press/2022/04/12/szerbianak-szankciokat-kell-bevezetnie-oroszorszaggal-szemben-ha-az-eu-resze-akar-lenni/>
- SZMSZ (2022e): Szerbia 200 millió eurós támogatástól eshet el, ha nem vezet be szankciókat Oroszország ellen. *Szabad Magyar Szó*, 2022. május 4. Online: <https://szmsz.press/2022/05/04/szerbia-200-millio-euros-tamogatastol-eshet-el-ha-nem-vezet-be-szankciokat-oroszorszag-ellen/>
- SZMSZ (2022f): Brnabić: Oroszország azt teszi most Ukrajnával, amit a nagyhatalmak tettek Szerbiával 1999-ben. *Szabad Magyar Szó*, 2022. május 23. Online: <https://szmsz.press/2022/05/23/brnabic-oroszorszag-azt-teszi-most-ukrajnaval-amit-a-nagyhatalmak-tettek-serbia-val-1999-ben/>
- Trading Economics [a]: *Serbia Exports by Country*. Online: <https://tradingeconomics.com/serbia/exports-by-country>
- Trading Economics [b]: *Serbia Imports by Country*. Online: <https://tradingeconomics.com/serbia/imports-by-country>
- Vajdaság Ma (2021): Négy új fejezetet nyitottak meg a Szerbia-EU tárgyalásokban. *Vajdaság Ma: Délvidéki Hírportál*, 2021. december 14. Online: <https://m.vajma.info/cikk/szerbia/30954/Negy-uj-fejezetet-nyitottak-meg-a-Szerbia-EU-targyalasokban.html>

Rada Péter

A külpolitikai tradíciók és az Egyesült Államok kapcsolata az Európai Unióval történeti kontextusban

Bevezetés

A felkérést megkapva nem azon gondolkodtam, hogy elvállalom-e azt, hanem rögtön a témaválasztáson: szerzőként miként működjek közre a Fülöp Mihály professzor tiszteletére összeállított kötetben? Mindenképpen történeti jellegű hozzájárulásra gondoltam, különös tekintettel arra, hogy a Professzor Úr nevével már jó pár évvel ezelőtt nemzetközi tanulmányok szakos hallgatóként külpolitikátörténeti munkái miatt találkoztam. Itt még mindig nagyon széles lehetett a merítés, így további fogódzót adott, hogy Fülöp professzor kiemelkedően aktív tevékenységet végzett az elmúlt évtizedekben a „Fulbright család” tagjaként a magyar–amerikai, európai–amerikai kapcsolatok előmozdításáért. És ez az a terület, amely hozzám is közel áll, sőt már „fulbrightosként” találkoztunk professzor úrral először személyesen, mielőtt kollégák lettünk a Nemzeti Közsolgálati Egyetemen.

Személyesen, kutatóként is mindig mozgatta a fantáziámat Henry Kissinger híressé vált kérdése – amelyet egyébként a volt amerikai nemzetbiztonsági tanácsadó és külügyminiszter saját bevallása szerint soha nem mondott valójában ki –: „Who do I call if I want to speak to Europe?” A kérdés ugyan más kontextusban ma is releváns kutatói szemüvegen keresztül nézve. Még akkor is, ha uniós körökben a Lisszaboni Szerződés életbelépése után kifejezetten utaltak rá, hogy a „rejtvényt” megoldották, és az Unió külügyi és biztonságpolitikai képviselőjét kellene hívnia Kissingernek.¹ Releváns, mert ma sem teljesen letisztult – főleg a közbeszédben – mit értünk pontosan amerikai–európai kapcsolatok alatt. Jelen fejezet ebben kategorikusan szeretne állást foglalni, mert Kissinger – még ha nem is mondta ki

¹ BRUNNSTROM 2009.

valójában – az EU-ra (akkor természetesen az Európai Közösségekre) utalt. Azaz jelen fejezet az EU és az Egyesült Államok kapcsolatait szeretné vizsgálni történeti kontextusban, megvizsgálva és jellemezve azokat az ideológiai eltéréseket, amelyek a különböző tradíciókból fakadnak.

Az EU–Egyesült Államok kapcsolatok nem egyenlő az európai–amerikai kapcsolatokkal, de utóbbi magában foglalja az előbbit. Az európai–amerikai kapcsolatok tágabban értelmezett regionális együttműködést jellemeznek, amelynek alapja földrajzi, és az EU-n kívüli európai szövetségekre is vonatkozik. Az integráció fejlődése során ez a megkülönböztetés élesebb és (kül)politikai jelentősége is nagyobb volt, gondoljunk a brit–amerikai különleges kapcsolatokra 1973 előtt (vagy éppen ma, a brexit után). Az EU-n kívül is az Egyesült Államoknak kiemelkedően fontos szövetségei vannak Európában (mint Törökország), a transzatlanti térben (NATO), továbbá az amerikai külpolitikában az EU-n kívül befolyásolja az amerikai gondolkodást és döntéseket például Oroszország, Kelet-Európa vagy a Nyugat-Balkán is. Igaz, hogy ezek a kérdések és a régiókban lezajló események alapvetően befolyásolják az EU politikáját is, így a megkülönböztetés is összerosódik.

Az amerikai–EU viszony jelentősége

Minden amerikai adminisztráció külpolitikájában alapvető fontosságú ma már, hogy meghatározzák az EU-hoz mint a legfontosabb politikai, gazdasági szövetséghez fűződő viszonyt. Ennek a meghatározásnak az igénye nemcsak az Egyesült Államok szempontjából érdekes, hanem a világ többi hatalmi szereplője szempontjából is kiemelkedően fontos. A hidegháborúban a Szovjetunió elemi érdeke volt, hogy ez a viszony ne fejlődjön gördülékenyen. Érdekes módon ma például Kína elfogadhatónak tartja az erős uniós amerikai politikát, hiszen az egyben azt a kínai igényt is kielégíti, hogy az Egyesült Államok inkább koncentráljon Európára mint atlanti hatalom, amíg Kína kiépítheti regionálisan monopol hatalmi pozícióját a saját régiójában egyfajta csendes-óceáni hatalomként.² Ez utóbbi természetesen inkább elképzelt „legjobb forgatókönyv” kínai szempontból, és a valóság pont az, hogy az Egyesült Államok inkább Európát, az EU-t hanyagolta el. Figyelembe véve, hogy az Egyesült Államok 1899 óta és a nyitott kapuk elvének követelésével párhuzamosan aktívan jelen volt Ázsiában, Európában a II. világháború után a hidegháború realitásainak figyelembevétele miatt maradt tartósan. Ez utóbbi

² ECONOMY 2021.

politika és az európai szerepvállalás újragondolásának igénye többször megfogalmazódott, például 2011-ben az Obama–Clinton-féle Ázsia felé fordulás politikájával, amelyet számtalan szakértő kritizált.³ Nem véletlen, hogy Joe Biden elnökségével újra felmerült a kérdés, hogy Obama volt alelnöke folytatni fogja-e az elfordulást Európától, esetleg az EU-t gazdasági versenytársként kezeli, mint Trump.

Biden elnökségének kezdetén a külpolitikai retorikában is világosan megfogalmazott elvárásként jelenítette meg az EU-val való kapcsolatok fejlesztésének igényét, egyfajta „demokráciák világában” értelmezve azt.⁴ Továbbá az orosz agresszió és invázió Ukrajnában (2014 érdekes módon még hagyott kétségeket) még egyértelműbbé tette, hogy az erős és egységes EU egyben Washington jól felfogott érdeke is.

Az EU vezető politikusai és a nyugat-európai politikai elit általában egyfajta aberrációként tekintett a Trump-adminisztrációra és az EU-val szemben megfogalmazott, a tranzakcionalizmus talaján álló nyílt kritikákra, valamint a Trump által sugárzott megvetésre az EU-val szemben. Nem csoda, hogy ezek a politikusok várakozásokkal tekintettek a demokrata Joe Biden elnökségére.⁵ Ugyanakkor, még Biden hivatalos beiktatását megelőzve ambiciózus terveket fogalmazott meg az EU a transzatlanti együttműködés terén, amely alapvetően pozitív várakozásokat tartalmazott, de jelezte is, hogy az EU nem minden áron kíván megfelelni az Egyesült Államoknak. A kiadott stratégiai dokumentum inkább a közösen (szükségesen) vállalt felelősségre helyezi a hangsúlyt, hogy a szövetség képes legyen reagálni a globális kihívásokra: klímaváltozás, a Covid-19 és hasonló járványok kezelése, a világkereskedelem (elsősorban a WTO) rendjének újragondolása, a digitalizáció kérdése.⁶ Biden is kiemelt várakozásokkal tekintett elnöksége kezdetétől a megújítandó európai kapcsolatokra, és kijelentette, hogy „Amerika visszatért Európába”, amely kijelentését megerősítette a Müncheni Biztonságpolitikai Fórumon,⁷ majd egy évvel később, immáron egészen új okok és körülmények miatt az orosz inváziót követően Varsóban.⁸ A győzelmi beszédnek ható eredeti kijelentések azonban nem vették figyelembe, hogy az európaiak sem tekintettek passzívan a Biden elnökségét megelőző évekre, és elkezdték

³ Lásd például KRON–PASKOVA–MITCHELL 2013.

⁴ Hozzá kell tenni, hogy ezen hangzatos elképzelés megvalósításának gyakorlati megjelenése inkább az EU megosztása irányában hat. Gondoljunk például arra, hogy a 2021-es demokráciacsúcsra nem hívta meg automatikusan minden EU-tag (témánk szempontjából kevésbé fontos, de NATO-tag) szövetségesét. Így egyébként kontraproduktív módon az EU-n belüli politikai ellentéteket erősíti, és ideológiai nézeteltérésektől telített viták megerősítőjeként ver éket a szövetségesek közé, ahelyett, hogy a szóban hangoztatott európai egységet erősítené.

⁵ BAER 2021.

⁶ European Commission 2020a.

⁷ Lásd például ORDOÑEZ–KELEMEN 2021.

⁸ White House 2022.

újraértelmezni helyzetüket és szerepüket a „különleges kapcsolatban”,⁹ a változó világrendben, elsősorban Kína hatalmi pozíciójának növekedését figyelembe véve, illetve hogy Kína megelőzte az Egyesült Államokat mint az EU legnagyobb kereskedelmi partnere. Ez utóbbit jelzi, hogy az amerikai hivatalba lépő adminisztráció ellentétes kérése ellenére az Európai Bizottság megegyezett a kínai féllel 2020 végén, hogy kapcsolataikat új alapokra helyezik.¹⁰ Ugyan az átfogó befektetési keretegyezmény ratifikálása még 2023-ig biztosan elhúzódik, de már a megegyezés ténye is jelzi, hogy az EU gyakorlati lépéseket is hajlandó tenni a hangzatos kijelentések mellett a „stratégiai autonómia” elérésére, egyfajta tükröt mutatva az *America first* hozzáállásnak és ezzel belengetve a *Europe first* valódi lehetőségét.

Biden külpolitikájában az Európa irányába való (vissza)fordulás már hivatalba lépése kezdetétől az Oroszországgal szembeni front megerősítésére is szolgált, ami nem bizonyult megalapozatlannak. Az orosz invázió Ukrajnában minden bizonnyal megerősíti az amerikai–európai stratégiai együttműködést, és további mélyülést jelent olyan gazdasági területeken is, mint az energiahordozók kereskedelme vagy az (ipari) nyersanyagok beszerzésének koordinálása. Biden az Egyesült Államok helyét a demokráciák világának vezetőjeként jelölte ki,¹¹ amely tekintetben úgy gondolta, hogy az uniós és amerikai érdekek egybevágnak. Ugyanakkor mindez egyfajta demokráciák-diktatúrák globális konfliktust vizionál, amely nem feltétlenül esik egybe az EU érdekeivel és a kínai (és természetesen az orosz) kapcsolatok fenntartásának szükségességével. Még ellentmondásosabb a demokráciák világának kijelölése, amely éppen az EU-t osztja meg, figyelembe véve, hogy Biden nem hívta meg az EU-tag Magyarországot a virtuálisan megrendezett demokráciacsúcsra 2021 decemberében, miközben olyan (igaz, nem EU-tag) országok is jelen voltak, amelyek korántsem nevezhetők az amerikai sztenderdek szerint sem demokratikusnak; csak pár meghívottat említve: Pakisztán, Fülöp-szigetek vagy a Kongói Demokratikus Köztársaság.¹²

A kettős vagy többes sztenderdek alkalmazása a történelem során korábban sem volt kifizetődő, így ebben az esetben is el kell döntenie az Egyesült Államoknak és Joe Bidennek, hogy az EU egysége fontos neki, vagy a belpolitikai ideológiák diktálta és személyes ellenérzések fűtötte „demokratikus keresztesháború”. Természetesen

⁹ Természetesen a kifejezés eredetileg a brit–amerikai együttműködésre utal, de nem teljesen helytelen annak használata tágabb EU-s kontextusban sem.

¹⁰ Lásd a vonatkozó kommunikét: European Commission 2020b.

¹¹ White House 2021.

¹² A meghívottak pontos listája elérhető a State Department oldalán: www.state.gov/participant-list-the-summit-for-democracy.

itt nem arra utalunk, hogy a demokrácia mint érték nem kiemelkedően fontos, hanem a redukcionizmus hibájára, amely a szocializmus esetében sem működött, vagyis hogy egyetlen vezető hatalom határozza meg, hogy a kívánt intézményrendszer pontosan hogyan nézzen ki, és attól nem lehet kicsit sem eltérni (tegyük hozzá még, hogy nem is igazán határozták meg, hogy a demokrácia pontosan mit is jelent az amerikai adminisztráció szerint).

Az Egyesült Államok és az EU kapcsolatainak történeti háttere

Az Egyesült Államok vonakodó nagyhatalomként kapcsolódott be az európai eseményekbe az I. világháború során, majd rövid újjizolacionista időszak után a II. világháborúba, és a világegés romjain kialakuló bipoláris világ (egyik) vezetőjeként Európában maradt. De az eredeti tradíciókból mindez nem feltétlen következett. Az Egyesült Államok alapítása óta rendkívül erős hagyománya van az elzárkózásnak, amely meghatározta, hogy az európai eseményekbe milyen (leginkább semmilyen) módon folyt bele az Egyesült Államok. Gondoljunk itt George Washington izolacionista búcsúbeszédére vagy az ötödik elnök, James Monroe nevével fémjelzett „Amerika az amerikaiaké” doktrínára.

Az amerikai kivételességbe vetett hit egyben felhatalmazást jelentett az európaiaktól való elfordulásra és az ideológiai felsőbbrendűség hirdetésére, az Egyesült Államok „kénytelen volt” unilaterális lépéseket folytatni külpolitikájában, amennyiben függetlenségét szerette volna fenntartani. Azaz nem az elzárkózás volt a cél, hanem a függetlenség.¹³ Ezzel kapcsolódott össze a terjeszkedés eszméje, hiszen a legjobb ellenszere, hogy a britek, a franciák, az oroszok vagy a spanyolok megjelenjenek Oregonban vagy a délnyugati területeken az, ha az Egyesült Államok maga foglalja el ezeket a területeket. Ezzel párhuzamosan az amerikai rendszer, a republikanizmus, a demokrácia intézményeinek meghonosítása, a kapitalista gazdaság terjesztése ideológiailag is alátámasztotta az amerikai terjeszkedés helyességét.

Miután az amerikai fejlődés és terjeszkedés elért ahhoz a ponthoz, hogy nem lehetett kimaradni a világpolitikai folyamatokból, kézenfekvő volt, hogy

¹³ Ebben a szellemben üzent hadat 1812-ben az Egyesült Államok Nagy-Britanniának, amely korlátozta az amerikai kereskedelmet, és önkényesen amerikai tengerészeket sorozott be a hadseregébe. Másrészt viszont a Monroe-elv nem az amerikaiaknak szánt szabad kezét a kontinensen, és a latin-amerikai forradalmak elősegítése sem volt célja. Leginkább azt szerette volna elkerülni az Egyesült Államok, hogy az európai hatalmak újra megjelenjenek, és megerősödjenek az ország határvidékén. (Ne feledjük el, hogy 1823-ban az Egyesült Államok határai nyugaton nem terjedtek ki az óceánig.) Lásd MAGYARICS 2000.

Washington aktívabb szerepet fog játszani a nemzetközi kapcsolatokban, ami egyben több konfliktust is generált. A progresszív imperializmus azokat az igényeket szolgálta ki, amelyek a flotta fejlesztésén keresztül az amerikai kereskedelmi pozíciók megerősítését kívánták az amerikai kontinensen felül Ázsiában, de akár Európában is. Az Egyesült Államok nagyobb államközi konfliktusokban is szerepet vállalt,¹⁴ a wilsonizmus ezt a szerepvállalást szélesítette globálissá, és az Egyesült Államok morális kötelességévé tette, hogy a demokráciák számára biztonságosabbá tegye a világot. Épp ez az, amit a jelenlegi elnök, Joe Biden esetében is felfedezhetünk.

Az amerikaiak európai aktivitása az I. világháború után ugyan nem szűnt meg, de mindenképpen háttérbe szorult, és az „elzárkózás” egészen a II. világháborúig dominálta az Egyesült Államok külpolitikáját. A II. világháború után mint a világ vitathatatlanul legerősebb hatalmának az Egyesült Államoknak hosszú küzdelemre kellett berendezkednie¹⁵ a Szovjetunió ellen, amely megkívánta a feltartóztatásban manifesztálódó aktivizmust. Ennek értelmében az Egyesült Államok globálisan ügyelt a Szovjetunió előretörésére, és addig nem tapasztalt módon azt megakadályozandó bárhol hajlandó volt akár katonailag is beavatkozni. A hidegháború végével sajátos momentum alakult ki, amelyben az Egyesült Államok látható ellenség nélkül maradt a világ vezetője. Ezen alapszik a „globális meliorizmus” elve, amelynek értelmében a világ jobbá tehető emberi erőfeszítéssel, és a gazdasági fejlődés egyaránt kedvező lehet mindenki számára. Az Egyesült Államok küldetése ennek a fejlődésnek az élére állni. Ez a folyamat a szegénység és az alulfejlettség okait szándékozott megváltoztatni, amivel együtt járt az amerikai, liberális intézmények terjesztése és a normák meghonosítása is.

A Szovjetunióval szemben erős és egységes Európa megkérdőjelezhetetlen alap (először cél) volt az 1945 utáni amerikai külpolitikában, de az amerikai folyamatos jelenlét Európában is üdvözölt (új) jelenség volt. Ezt talán a legjobban a NATO első főtítkára, a brit lord Hastings Ismay szavai tükrözik, amikor a NATO célját fogalmazta meg azóta sokat idézett mondatával: „keep the Soviet Union out, the Americans in and the Germans down.”¹⁶ Azaz Európa biztonsága elválaszthatatlan az Egyesült Államok nyújtotta védőernyőtől. Az amerikaiak igent mondtak a meghívásra (a *hegemony by invitation*, azaz a meghívásos hatalom a neorealista

¹⁴ 1898-ban a spanyolok legyőzésével az Egyesült Államok gyarmatokat szerzett, majd 1905-ben mind a marokkói válság, mind az orosz–japán háború rendezésében szerepet vállalt (GRAUBARD 2007: 87–122).

¹⁵ Mindez George Kennan „hosszú táviratában” megjelenő stratégiai motívum.

¹⁶ Lásd erre NATO [é. n.].

külpolitikai elméletek sokat használt kifejezése),¹⁷ és aktívan – természetesen saját külpolitikai és gazdasági érdekeik alapján – alakították az európai integrációt. Mindezt az amerikai külpolitikai hozzáállás újrangolásától (Truman 1947. március 12-i beszéde) az európai gazdaság újjáépítésén keresztül (Marshall-terv) a politikai intézmények létrehozásáig (NATO) vagy támogatásáig (mint az 1950-es Schuman-terv és az 1951-es Európai Szén- és Acélközösség létrehozása).

Azaz kinyilvánított amerikai érdekek is voltak az európai integráció intézményesítése, mert a stabil európai gazdasági és végső soron politikai tömb hatékony szövetséges a Szovjetunió feltartóztatásában. Tegyük hozzá, hogy a megerősödő Németország (NSZK) akkor is és a mai napig is félelmeket kelt egyes washingtoni körökben, és az európai integráció túlzott sikere és egy gazdasági (esetleg politikai) kihívó felépítése és megerősítése soha nem volt amerikai cél. A világos célon felül a megvalósítás és az amerikai szempontból kívánatos integrációs forma nem volt egyértelmű. Az ESZAK mindenképpen jó intézményes eszköz volt Európa újjáépítésére és Németország helyzetének valamilyen formában való kezelésére, de nem volt világos, hogy mindez hogyan viszonyul a brit–amerikai különleges kapcsolat-hoz. Nem véletlen, hogy a sikeressé váló ESZAK-hoz is közeledett Nagy-Britannia, és nem volt magától értetődő, hogy az Európai Gazdasági Közösségből is ki fognak maradni. Bizonyos világpolitikai események (mint a dekolonizáció vagy a szuezi válság) még időlegesen megakadályozták, hogy az ESZAK-alapító hatók kibővíljenek Nagy-Britanniával, és végül 1957-ben az NSZK, Olaszország, Franciaország, Hollandia, Belgium és Luxemburg írta alá a két római szerződést.

Az Egyesült Államok párhuzamosan tartotta fenn a kapcsolatokat az EGK-val, majd a britek által alapított EFTA-val. Ez utóbbi azonban az 1960-as évekre már nem elégítette ki az amerikai érdekeket, és nyomást helyeztek Londonra is, hogy gondolja újra az EGK-val kapcsolatos álláspontját. Ugyan Franciaország, vagy még helyesebben az elnök, Charles de Gaulle miatt a folyamat hosszabb lett, mint az amerikaiak várták, de az EGK 1973-ban három új taggal bővült, köztük Nagy-Britanniával. Azaz a különleges kapcsolat beolvadt az európai integrációba. Nyilvánvalóan fontos maradt Nagy-Britannia, de elhanyagolhatatlan volt az NSZK, majd az egyesült Németország, majd bizonyos szempontból Brüsszel mint összeurópai központ is.

Világunk a Szovjetunió felbomlásával a washingtoni konszenzus által dominált neoliberális világrend korszakát élte meg, és Fukuyamai értelemben a „történelem valóban véget érni látszott”¹⁸ az unipoláris amerikai világrendben. Mindez annak ellenére is elfogadott általános nézet volt, hogy az EU-nak szembe kellett néznie

¹⁷ RADA 2016.

¹⁸ FUKUYAMA 1993.

kül- és biztonságpolitikai tehetetlenségével a Jugoszlávia felbomlását követő balkáni háborúkat tekintve (nem véletlen, hogy papíron a maastrichti szerződés létre is hozta a második pillért jelentő közös kül- és biztonságpolitikát). Azonban 2001 és a szeptember 11-i terrortámadások New Yorkban és Washingtonban olyan új korszakot nyitottak meg, amelyet a kutatók a „stratégiai szunyókálásból” felébredt amerikai katonai hatalom aktivizálódásával jellemeztek,¹⁹ és a történelem folytatódott, akkor immár egyre inkább elterjedt értelmezés szerint a huntingtoni civilizációs törésvonalak összecsapása mentén.²⁰ A történelem olyannyira nem ért véget, hogy 2008 újból arcul csapta a világot, váratlanul olyan irányból, amely látszólag a politikai szektornál is kontrolláltabbnak tűnt az 1990-es évek világgazdasági eufóriájának tükrében. A 2008–2009-es globális pénzügyi, majd általános gazdasági válság, azaz a nagy recesszió (*Great Recession*) a katonai/biztonsági kérdések felől újra a gazdaság és a kereskedelem irányába terelte a világ figyelmét, és megjelent az igény az Egyesült Államok részéről is a multipolárisra váló világban átalakuló együttműködés fenntartására, ami például az Oroszországgal való kapcsolatok újraindításának tervében vagy Kína viszontbiztosításának és az Ázsia felé fordulásnak a politikájában jelent meg. 2014-re a gazdasági válsággal összefüggésben súlyosbodó identitásválságra torkolló problémák az EU-n belül semmi esetre sem oldódtak meg, és az Egyesült Államok is alapvető belső problémákra kívánt volna koncentrálni, de a Krim-félsziget orosz annektálása visszahozta a hatalmi politikát a nemzetközi kapcsolatokba, olyannyira, hogy egyes szerzők²¹ Kína növekedésével kapcsolatban is „új hidegháborút” vizionáltak az évezred második évtizedének végére.

Ahogy említettem, a korszakváltások egyre gyorsabban egymással párhuzamosan jelentek meg, elég itt az először regionális problémának vélt, de globális kérdéssé vált arab tavaszra vagy az annak is következményeként kialakult 2015-ös illegális migrációs válságra gondolni Európában. 2020 és a Covid-19 világjárvány nyá szélesedése, valamint minden bizonnyal a 2022-es ukrajnai orosz invázió is paradigmaváltást hoz(ott), és a világrend újragondolását követeli.

Eltérő ideológia és külpolitikai tradíció

Közkeletű és sokat idézett megállapítása a George W. Bush adminisztrációja idején rendkívül befolyásos neokonzervatív gondolkodónak, Robert Kagannek, hogy

¹⁹ RADA 2008.

²⁰ HUNTINGTON 2014.

²¹ MEARSHEIMER 2021; BRANDS–GADDIS 2021.

bármennyire is igyekeznek Washington megnyerni európai szövetségeseit és elmélyíteni a stratégiai kapcsolatokat az EU-val, annak fundamentális akadályai vannak. Ahogyan Kagan fogalmazott: „az amerikaiak a Marsról, az európaiak a Vénuszról jöttek.”²² A kifejezést és a hasonlatot ugyan kritizálták, de sokan átvették, és erre alapozva kijelentették, hogy az EU–Egyesült Államok stratégiai kapcsolatoknak nem lehet jövője az alapjaiban eltérő világszemlélet miatt. A transzatlanti törést elsősorban az Egyesült Államok Irak-politikája és a 2003-as invázió okozta, amely azonban nem EU–amerikai szinten jelent meg, hiszen számos EU-tag támogatta²³ az amerikai Közel-Kelet-politikát. Az ellentétet egymás megértésének a hiánya jelentette (jelenti ma is), amely nem is lehet teljes a tradíciók ismerete nélkül. A tradíciók szerepét a külpolitikai döntéshozatal során nem szabad túlértékelni sem, de azok semmi esetre sem elhanyagolhatók, hiszen főleg nehezen átlátható és komplex események során azok jelentik a mentális iránytűt, amelyhez tudatosan vagy megszokásból igazodnak a döntéshozók.

Tradicionális külpolitikai értelemben az EU nem koherens hatalom, a szakirodalom alapján leginkább „puha szuperhatalomként” jellemezhetnénk.²⁴ Úgy is leírhatnánk mindezt a „Vénusz-Mars” analógia alapján, hogy az EU inkább konstruktivista, az Egyesült Államok pedig realista szemüvegen keresztül értelmezi a világot. Az európai konstruktivizmus leginkább abban jelenik meg, hogy az EU külpolitikáját nem is lehet elvonatkoztatni a tagállami külpolitikáktól, így uniós szinten azok a kérdések tudnak dominánssá válni a külpolitikában, amelyek egyformán fontosak minden tagállam számára (azaz hasonlóan biztonságiasított kérdésspecifikus biztonsági komplexumokról van szó)²⁵ a tagállami külpolitikákban megjelenő eltérések és ellentétes érdekek ellenére. Ez azért is fontos kijelentés, mert az EU külpolitikájának esetében hiányoznak a szupranacionális és hagyományosan értelmezhető „kemény hatalmi” eszközök, miközben az EU minden kétséget kizáróan megfelel a normatív hatalom kritériumrendszerének. Vagyis az EU pusztán létezéséből fakadóan követendő példa, és az EU létezését is indokló közösen vallott értékek mentén jelenik meg a külpolitika.²⁶ Ez a normatív hatalom elsősorban a közvetlen szomszédságban rendelkezik valódi befolyással.

Az Egyesült Államok a II. világháború óta a világ vezető nagyhatalma, és ezt a szerepet a hidegháború végével meg is erősítette. A vezető szerep sok

²² KAGAN 2004.

²³ LORENZ 2003.

²⁴ Lásd a témáról részletesen NYE 2004.

²⁵ MARTON–BALOGH–RADA 2015.

²⁶ SIMMS 2012.

ellentmondást szült az Egyesült Államokról kialakult kép tekintetében, de az ország vezetőinek egyértelmű célja maradt, hogy ezt az elsőbbséget fenntartsák.²⁷ A vezető pozíció egyértelmű előnyöket is jelent az Egyesült Államoknak, például a Biden-féle „demokráciák világában”. Minden, az amerikai „birodalom” bukását előrevetítő vélemény²⁸ vagy vízió az új hidegháborúról²⁹ Kínával szemben immáron egy multipoláris világban nem halványítja el a tényt, hogy az Egyesült Államok katonai és gazdasági ereje, nemzetközi politikai befolyása továbbra is képessé teszi Washingtonot, hogy a világ politikai, gazdasági és társadalmi viszonyait a saját érdekei alapján alakítsa.

A 19. század végéig az Egyesült Államok a világpolitikától jórészt elzárva volt képes fejlődni, attól a ponttól kezdve, hogy az első telepesek, zarándokok megjelentek a 17. század elején.³⁰ A világ többi hatalmától többé-kevésbé függetlenül és zavartalanul volt képes regionális hegemonná és a globális politikát meghatározó tényezővé válni a 20. századra. Itt meg kell jegyezni, hogy pont ez az a rendkívül fontos jellemző, amely Kína számára nem teszi lehetővé, hogy valódi globális hatalommá váljon a 21. században jelentősebb fegyveres konfliktus kialakulása nélkül, azaz hogy nem lehet zavartalanul regionális hegemon.³¹ Az amerikai külpolitikai tradíciókkal kapcsolatban érdemes megemlíteni azt az általánosan elfogadott tipológiát, amely az amerikai külpolitika négy elkülöníthető tradícióját jellemzi, a hamiltonit, a jeffersonit, a jacksonit és a wilsonit.³² A hamiltoni tradíció az amerikai „vállalkozás” sikerének megőrzésében és a terjesztésére való törekvésben jelenik meg, ami abban is megnyilvánul, hogy a globális fejlődés alapvetően az Egyesült Államoknak is kedvező, így azt elő kell segíteni. Mindez továbbá különleges szerepet szán a Nagy-Britanniával, de szélesebb értelemben Európával ápolt különleges kapcsolatnak. A jeffersoni tradíció talán a legkevésbé tisztán megjelenő motívum az amerikai külpolitikában. Háttérben az amerikai értékek, a kivételesség megőrzésének igénye áll, amelynek legegyszerűbb eszköze, hogy az Egyesült Államok lehetőség szerint semmilyen kétes külpolitikai kalandba, főleg háborúba nem

²⁷ Ahogyan Stephen M. Walt fogalmazott: „lehetséges, hogy az [Egyesült Államok] magányos a világ tetején, de a kilátás csodálatos.” (WALT 2011.)

²⁸ ZAKARIA 2011.

²⁹ BRANDS–GADDIS 2021: 10–20.

³⁰ Közkeletű hiedelem, hogy az első telepesek a virginiai vagy a plymouthi telepeket alapítók voltak, esetleg a Mayfloweren érkeztek. Azonban meg kell említeni, hogy közvetlenül a felfedezések után spanyol telepesek és felfedezők már 100 évvel korábban, 1513-ban megérkeztek a mai Florida partjaihoz. Azonban igaz, hogy a brit kolóniák kulcsszerepet játszottak a későbbi függetlenségben.

³¹ ECONOMY 2021.

³² MEAD 2002.

bonyolódik bele, befolyását a gazdasági és kereskedelmi fejlődésen keresztül érvényesíti a világban. A kivételesség populista hangoztatása sem idegen a jacksoni tradíciótól, amely az amerikai érdekek és értékek védelmében minden eszközt megengedhetőnek tart, és különös hangsúlyt helyez a nemzetbiztonság fenntartásának katonai eszközeire. A külpolitikában megjelenik a tolerancia hiánya és a kulturális érzéketlenség az eltérő értékek irányában. Végül a wilsoni tradíció, amelyik manapság talán a legtöbbet emlegetett, így a legismertebb, az Egyesült Államok alapító értékeinek terjesztésére tesz vállalást. A demokrácia és a szabadság világszinten történő terjesztése alapvető amerikai érdek, mert a demokráciák megbízhatóbb szövetségesei lesznek az országnak, míg az amerikai gazdasági érdekek teljesülése is demokratikusan működő világban biztosított leginkább.

Ugyan a tradíciók szétválasztása mesterséges, és azok vegytisztán nem jelennek meg egyetlen elnök munkásságában és örökségében sem, vagyis általában több tradíció elemei vannak jelen egy elnök esetében, mégis ha példákkal szeretnénk illusztrálni, akkor a hamiltoni tradíció George Washingtonnál, de George H. W. Bushnál vagy Bill Clintonnál is fellelhető, míg a jeffersoni tisztán nem jellemző semelyik mai elnökre, de jelöltek között mindig felfedezhető a libertariánus oldalon. Jacksoni motívumok jelentek meg mind Ronald Reagan, mind George W. Bush elnökségében, illetve Donald Trump tranzakcionista megközelítésében felfedezhetők bizonyos elemek, míg tisztán wilsoni elnök magán Woodrow Wilsonon kívül talán csak Jimmy Carter volt, annak ellenére, hogy Joe Biden – ha nem is kimondva – ilyen babérokra tör a demokráciák világa elképzelésével.

A II. világháborúban az Egyesült Államok már úgy vett részt, hogy a háború utáni világ képét a maga értékei és érdekei alapján kívánta kialakítani, tanulva az I. világháború következményeiből és a Nemzetek Szövetségének kudarcából. Ezért nem meglepő, hogy az Egyesült Államok a háború után is aktív nemzetközi szereplő maradt. A nemzetközi szerepvállalás a Szovjetunió elleni hidegháborúban intézményesült, és a feltartóztatás logikájának értelmében az Egyesült Államok hatalmas erőforrásokat mozgósított a szovjet, kommunista ideológia terjedésének megakadályozása érdekében, esetenként a fegyveres erő alkalmazása is elfogadható eszköz volt. A hidegháború végével az Egyesült Államok a világ egyetlen szuperhatalmaként politikai és elsősorban gazdasági befolyását is növelte. Az idősebb Bush- és a Clinton-adminisztráció is hozzájárult, hogy Európa egységesebbé és a világ biztonságosabbá váljon, habár olyan látens biztonsági kihívások jelentek meg, amelyeket az államok világa által megalkotott nemzetközi rendszer nem volt képes megfelelően kezelni. Mindennek sokkoló manifesztációja volt a 2001-ben az Egyesült Államok ellen végrehajtott terrortámadás, amely a világ vezető katonai

hatalmát felélesztette „stratégiai szunyókálásából”, és újra a katonai eszközök alkalmazása került a külpolitika középpontjába³³ mind Afganisztán, mind Irak esetében. A „globális terror elleni háború” és a demokratikus, liberális értékek és intézményrendszer aktív, habár gyakran szelektív terjesztése vált az amerikai külpolitika vezérmotívumává a Bush-adminisztráció alatt.³⁴ Az új évezred első évtizedének végére azonban az Egyesült Államok gazdaságilag kimerült és érezhetően túlterjeszkedett. Az Obama-adminisztráció prioritásai között első helyen szerepelt a belső gazdasági problémák megoldása, és ezzel párhuzamosan az Egyesült Államok újraértelmezte szerepét a világban, együtt például az EU hatékonyabb jelenlétének igényével.³⁵

Az amerikai nemzeti identitás az Egyesült Államok történelmének mindig központi eleme volt. Kivételesség és elzárkózás, mindkét fogalom összekapcsolódott az Egyesült Államok történetével, és jórészt mindkettő abból fakad, hogy a mára kontinensnyivé vált ország történelme során folyamatosan változott, de mindig elkülönült Európától. A kivételesség, az összetartozás és az egységesség képzetét erősítik azok az értékek, társadalmi normák és intézmények, amelyek az élet minden területét áthatják az Egyesült Államokban, és a sajátos amerikai intézményekben manifesztálódnak. Minden amerikai számára egyaránt fontos és az életét meghatározó és rendszerező érték a demokrácia, a szabadság, az individuális egyenlőség és lehetőségek. Azaz ezek jelentik a külpolitikai gondolkodást vezérlő elidegeníthetetlen elveket is. A hegemoniára törekvő identitás az amerikai önképet egyértelműen meghatározza, és ez befolyásolja a külpolitikai magatartást is.³⁶ A kivételesség eszméje azon is alapszik, hogy az Egyesült Államokat liberális ideológiai alapokon nyugodva hozták létre, ami eltér minden más állam intézményes kialakulásától, de érdekes módon nem teljesen példa nélküli, ha pont az EU-ra gondolunk (igaz, itt az ideológia eredetileg inkább keresztény és konzervatív volt). A tiszta liberális és republikánus elveken és normákon alapuló államszerkezet a felsőbbrendűség érzetével ruházta fel az amerikaiakat, amikor a nemzetközi porondon ellenfeikkel

³³ Mindez nem azt jelenti, hogy az Egyesült Államok a megelőző évtizedben ne alkalmazott volna katonai erőt, de a vezető pozíció megtartásának és erősítésének hangsúlyai alapvetően gazdaságiak voltak. Szomália, Haiti, Bosznia vagy Koszovó is inkább a humanitárius indokok által motivált katonai misszió volt, míg az új évezredben a nemzetbiztonság és a prevenció vált stratégiai motíváló tényezővé. Kivételt képez az öbölháború, amely azonban átmenet a hidegháborús stratégiák és az új évtized stratégiái között, ráadásul a Szovjetunió ekkor még létezett.

³⁴ CAROTHERS 2007.

³⁵ ZAKARIA 2008.

³⁶ Találószerűen a Magyarics Tamás által idézett mondás: „Kezdetben az egész világ Amerika volt”, és a 21. század elejére az egész világ Amerika lett (MAGYARICS 2008: 10).

szemben léptek fel, akiket a felsőbbrendűségéből kiindulva démonizáltak, és alsóbbrendűként mutattak be. Pont ez történik ma is a demokráciák és az autoriter rezsimek világának szembenállására egyszerűsítő retorika esetében.³⁷

Összegzés

Az EU és az Egyesült Államok kapcsolatainak jövőjét rendkívüli módon terheli meg a nagyhatalmi politika kiújulása Európában és az orosz invázió, amely minden napirendet felülír. Különösen annak tekintetében érdekes mindez, hogy az EU–Egyesült Államok viszonyt igyekeztek – elsősorban amerikai érdekek mentén – elválasztani a tisztán biztonsági, védelmi kérdésektől, amelyek fóruma a NATO. Azonban eddig is nehéz volt éles választóvonalat húzni, így nem meglepő, hogy a jövővel kapcsolatos kérdéseket is homályossá teszi mindez. Az orosz–ukrán háború és a fennálló nemzetközi jogi keretek és intézményrendszer által lefektetett szabályok figyelmen kívül hagyása és ilyen súlyos megszegése sokkal égetőbb kérdéseket vet fel, mint hogy az Egyesült Államok európai kapcsolatai egyfajta „marszi” amerikai kivételesség mellett folytatódnak, vagy a puha-liberális európai „vénuszi” kivételesség lesz-e a sorvezető.

Jelen helyzetben egyértelműen a kemény (katonai) érvek és eszközök dominanciája jósolható meg, ami az EU-nak egyáltalán nem jó, mert a sokat hangoztatott nézet szerint az EU gazdasági óriás, de politikai törpe, azaz ha nem lesz képes bebizonyítani, hogy globálisan az EU-val biztonságpolitikai és védelmi kérdésekben is számolni kell, akkor nem lesz jelen az új nemzetközi rend kialakításánál. Ha ez a forgatókönyv valósul meg, akkor az Egyesült Államoknak nem is kell magyaráznia kivételességét, és európai szövetségeseinek is az lesz a hosszú távú érdeke, hogy az amerikai dominancia ne csökkenjen Európában vagy a világban például Kína miatt.

Az EU–Egyesült Államok kapcsolatokat alapvetően befolyásolja a világpolitika változása és annak a világrendnek az átalakulása, amely a transzatlanti viszonyrendszert a hidegháború után meghatározta. A Szovjetunió felbomlását követő évtizedekben számos történelmi fordulópontot éltünk meg, de elmaradt a II. világháború realitásait tükröző nemzetközi intézményi rend felülvizsgálata. Azon intézményi felépítményé, amely abból a feltételezésből táplálkozott 1991 után, hogy a nagyhatalmi háborúkat elfelejthetjük, és a világ vezetői közösen, közös célokért

³⁷ Ez a típusú manicheus gondolkodás mindig jellemezte az Egyesült Államokat, ennek egyik világos példája a „gonosz birodalma”, a Szovjetunió elleni harc, de ugyanígy megjelenik ez a retorikai fordulat a Bush-doktrínában is.

képesek működtetni a rendszert. Mindez addig igaz volt, ameddig ezek a vezetők valóban nem voltak érdekelték a rendszer erőszakos újragondolásában.

Abban az esetben, ha jellemezni szeretnénk azt a nemzetközi környezetet és változó politikai geometriát, amelyben a transzatlanti együttműködés fejlődött, mindenképpen az elmúlt három évtized nemzetközi kapcsolataiban lezajló trendeket volt érdemes megvizsgálni. Nem lehet egyszerűen úgy jellemezni az elmúlt évtizedeket, hogy kétpólusú világunk unipolárisává vált, majd a gyakorlatilag monopolhelyzetbe került nagyhatalomnak, az Egyesült Államoknak a szerepe és helye megkérdőjeleződött, és az EU-nak valahol itt kell pozicionálnia magát. Mai világunk kikerülhetetlen jellemzője a nemzetközi szereplők egymásra utaltsága, a folyamatok közötti átfedések és a nemzetközi események tömkelegének párhuzamos jelenléte. Ezt jól mutatják az EU–Egyesült Államok kapcsolatrendszer legintenzívebb területei. Ezen területek között a politikai-biztonsági területen egyértelműen az Egyesült Államok tölti be a vezető szerepet, de például a globális „nemzetközi kormányzást igénylő területeken”, mint a környezetvédelem, az EU a normatív, példamutató és vezető hatalom. Gazdasági területen mindkét fél nem meglepő módon önérdékkövető és haszonmaximalizálási logikát követ, azzal a különbséggel, hogy az EU álláspontja már egyeztetett kompromisszumos (hiszen 27 tagország érdekeit kell figyelembe venni) folyamat eredménye. Az amerikai álláspontot ezzel szemben gyakrabban vezérli rövidebb távú belpolitikai érdekek által meghatározott hozzáállás. Washington nehezen érti meg az egységes piac lényegét, és gyakran saját érdekei mentén közvetlenül a tagállamokhoz fordul, nem titokoltan nyomásgyakorlási céllal. Így alakulhatott ki a legszorosabb szövetségesek között egyfajta kereskedelmi háború például Trump elnöksége alatt.

Az EU-n belül is számos súrlódás jelenik meg a tagállami érdekek eltérése mentén, ezért nehéz egységes EU-s karakteres álláspontról beszélni. Nem mindegy, hogy mit értékelünk az EU–Egyesült Államok kapcsolatok terén sem: azaz Brüsszelt és a valóban egységes EU-t állítani a középpontba nem ugyanaz, mint a valóságot gyakrabban tükröző tagállami politikákat. Jelen tanulmány, figyelembe véve mindezt és nem elfelejtve a tagállami politikák összehangolásának folyamatát, az uniós szintet vizsgálta.

Az elmúlt három évtizedben globálisan lecsapódó kihívások világossá tették, hogy azok a nemzetközi intézmények és valójában a nemzetközi rend, amelyet a II. világháború realitásából tanulva hoztak létre a győztes nagyhatalmak, nem képes minden, a mai világunkban megjelenő fenyegetést megnyugtatóan és rugalmasan kezelni. Ez nem azt jelenti, hogy a biztonsági architektúra érvénytelen, hanem azt, hogy igény van a regionálisan megjelenő eltérések figyelembevételével átgondolt

reformra. Ebben az EU-nak és az Egyesült Államoknak kiemelkedő szerepe van, ami súlyos felelősséget is jelent, nem mindegy, hogyan élnek a politikai döntéshozók ezzel a lehetőséggel, és felelőségük teljes tudatában lesznek-e képesek az ideológiai vitákon felülemelkedve valóban tartós rendet kialakítani és működtetni.

Felhasznált irodalom

- BAER, Daniel B. (2021): America Is Back. Europe, Are You There? *Foreign Policy*, 2021. február 9. Online: <https://foreignpolicy.com/2021/02/09/america-europe-biden-transatlantic-alliance/>
- BRANDS, Hal – John L. GADDIS (2021): The New Cold War. America, China, and the Echoes of History. *Foreign Affairs*, 100(6), 10–20.
- BRUNNSTROM, David (2009): EU Says It Has solved the Kissinger Question. *Reuters*, 2009. november 20. Online: www.reuters.com/article/us-eu-president-kissinger-idUSTRE5AJ00B20091120
- CAROTHERS, Thomas (2009): Democracy Assistance: Political vs. Developmental. *Journal of Democracy*, 20(1), 5–29. Online: <https://doi.org/10.1353/jod.0.0047>
- ECONOMY, Elizabeth (2022): Xi Jinping's New World Order, Can China Remake the International System? *Foreign Affairs*, 101(1). Online: www.foreignaffairs.com/china/xi-jinpings-new-world-order
- European Commission (2020a): *EU–US: A New Transatlantic Agenda for Global Change*. Online: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2279
- European Commission (2020b): *Key Elements of the EU–China Comprehensive Agreement on Investment*. Online: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2542
- FUKUYAMA, Francis (1993): *The End of History and the Last Man*. London: Harper Perennial.
- GRAUBARD, Stephen (2007): *Az elnökök*. Ford. Márcz Róbert. Pécs: Alexandra.
- HUNTINGTON, Samuel P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- KAGAN, Robert (2004): *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*. Washington, DC: Knopf.
- KRON, Robert – Gabriela PASKOVA – Wess MITCHELL szerk. (2013): *The Ties That Bind: U.S.–Central European Relations 25 Years after the Transition*. Washington, DC: CEPA.
- LORENZ, Jesse (2003): *The Coalition of the Willing*. Online: <http://web.stanford.edu/class/e297a/The%20Coalition%20of%20the%20Willing.htm>
- MAGYARICS Tamás (2000): *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest: EJK.
- MAGYARICS Tamás (2008): *Az Amerikai Egyesült Államok története*. Budapest: Kossuth.
- MARTON Péter – BALOGH István – RADA Péter (2015): *Biztonsági tanulmányok: Új fogalmi keretek, és tanulmányok a visegrádi országok számára*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- MEAD, Walter R. (2002): *Special Providence: The American Foreign Policy Tradition*. New York: Routledge.
- NATO [é. n.]: *NATO Leaders: Lord Ismay*. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_137930.htm
- NYE, Joseph (2004): *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Boston: Public Affairs.
- ORDOÑEZ, Franco – Michele KELEMEN (2021): Biden Takes His „America Is Back” Message to the World in Munich Speech. *NPR*, 2021. február 19. Online: www.npr.org/2021/02/19/969196055/biden-takes-his-americas-back-message-to-the-world-in-munich-speech

- RADA Péter (2008): Új típusú biztonsági kihívások. In RADA Csaba (szerk.): *Biztonságpolitikai Corvinák – Háttéranyagok korunk legfontosabb biztonságpolitikai problémáinak megértéséhez*. Budapest: Corvinus Külügyi és Kulturális Egyesület, 7–19.
- RADA Péter (2016): Észak-Amerika – Az Amerikai Egyesült Államok. In N. RÓZSA Erzsébet (szerk.): *Regionális tanulmányok*. Budapest: NKE Szolgáltató, 43–64.
- SIMMS, Brendan (2012): Towards a Mighty Union: How to Create a Democratic European Superpower. *International Affairs*, 88(1), 49–62. Online: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2012.01056.x>
- WALT, Stephen M. (2011): The End of the American Era. *The National Interest*, 2011. október 25. Online: <http://nationalinterest.org/article/the-end-the-american-era-6037>
- White House (2021): *Memorandum on Revitalizing America's Foreign Policy and National Security Workforce, Institutions, and Partnerships*. Online: www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2021/02/04/memorandum-revitalizing-americas-foreign-policy-and-national-security-workforce-institutions-and-partnerships/
- White House (2022): *Remarks by President Biden on the United Efforts of the Free World to Support the People of Ukraine*. Online: www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/03/26/remarks-by-president-biden-on-the-united-efforts-of-the-free-world-to-support-the-people-of-ukraine/
- ZAKARIA, Fareed (2008): The Future of American Power: How America Can Survive the Rise of the Rest. *Foreign Affairs*, 87(3), 18–43.
- ZAKARIA, Fareed (2011): *The Post-American World: Release 2.0*. New York: W. W. Norton & Co.

Remek Éva

Változó biztonság, változó biztonságfelfogás

Bevezetés

A 21. század elejének nemzetközi változásai szükségessé tették a biztonsági tanulmányok, a biztonságpolitika¹ modern, komplex módon való értelmezését. A biztonság fogalma kibővült, a korábbi katonai szektor elsődlegessége más szektorok megjelenésével módosult.² A hidegháborút követő időszak új típusú kihívásai, válságai, konfliktusai új típusú megoldásokat kívántak a nemzetközi szereplőktől (nevezetesen a nemzetközi intézményektől, szervezetektől, a nem kormányzati szervezetektől). Az 1990-es évekre a korábbi államok közötti konfliktusok helyére az államokon belüli konfliktusok kerültek. Ez magával hozta a biztonságfelfogás változását: megváltozott a biztonsági percepció, ami a biztonsági szektorok mindegyikében mélyreható változásokat idézett elő. Nem meglepő tehát, hogy

¹ A két szó eltér egymástól tartalmát tekintve, de az egyértelműség miatt érdemes pontosítani jellemzőiket. A biztonsági tanulmányok elnevezés (a tudományzak neve) a mai használatban keveredik a biztonságpolitika (ez szakpolitika) elnevezéssel. A tanulmány követi a már elterjedt szokásokat, ismervé a két fogalom közötti különbséget, az elemzésben többször a közismertebb „biztonságpolitika” elnevezést használja. A biztonságpolitika: „A nemzeti biztonságpolitika a kormányok politikájának az a része, amely a létfontosságú nemzeti értékek védelme szempontjából kedvező belső és külső politikai feltételek létrehozására irányul potenciális vagy aktuális ellenfelekkel szemben.” (MATUS 2005: 39.)

² A tanulmányban a biztonság fogalmának kibővített, az úgynevezett koppenhágai iskola által nevesített változata használt. Az iskola vezetője, Barry Buzan és kollégái a hidegháború után megváltozott nemzetközi rendszer és az új biztonsági kihívások mélyebb megértése érdekében a biztonság fogalmának kiszélesítését támogatták, elkülönítve a katonai, a politikai, a gazdasági, a társadalmi és a környezeti vonatkozásokat. Akkor még nem, de később a technológia fejlődése az informatikai biztonság szektorát is használatba hozta, mára inkább a kiberbiztonság szektoraként emlegetjük. A biztonság etimológiájáról, jellemzőiről lásd a részleteket STONE 2009.

a nemzetközi rendszer szereplői a 90-es évek elejétől lendületesen keresték az új biztonsági kihívásokkal kapcsolatos kérdésekre a megfelelő válaszokat, s mindeközben saját helyüket, szerepüket is a megváltozott nemzetközi viszonyok között.

Biztonsági kihívások – biztonságfelfogás – multilateralizmus

Az új típusú kihívások – a teljesség igénye nélkül például a migráció tömeges jellege, a terrorizmus különféle formái, az éghajlatváltozással járó szélsőséges időjárási jelenségek, a vallási radikalizálódás – nagy hatással voltak, vannak a mai napig az európai kontinens, illetve az európai regionális szervezetek nemzetközi kapcsolataira, globális érdekérvényesítő munkájukra. Az európai biztonság fenntartásához, megerősítéséhez követelmény a több- (nemzetközi) szereplős megoldás, de egyszerű, átlátható és főleg működőképes kivitelezésben, a lehetőségekhez mérten a „puha biztonság (*soft security*)” eszközeivel. Az utóbbi időben azonban elmozdulást látunk a „kemény biztonság (*hard security*)” irányába.³ A többszereplős megoldás a létező multilateralizmus megújítását is jelenti.

Mit is jelent ez esetünkben? „A multilateralizmus olyan intézményi formát jelent a nemzetközi kapcsolatokban, amely három vagy több állam közötti együttműködést koordinálja úgynevezett általános elveken való osztozás alapján, azaz a részes államok ugyanazokat az elveket tartják szem előtt együttműködésük alatt.”⁴

Az integrációját erősítő Európa már a rendszerváltozás előtt a multilateralizmus szellemében haladt, amit a bővítések és a folyamatos mélyítések igazoltak. Az Európai Unió jogelődje idején, illetve mai szakpolitikai között az egyik legfontosabb terület, a (szociális) párbeszéd intézményi kiépítése különböző formákban ugyan, de folyamatosan napirenden volt. Ennek hiánya vagy elhanyagoltsága biztonsági kockázatot jelentett, de ez ma is így van. Következménye főleg a társadalmi biztonság szektorban csapódott/csapódik le. A problémák megoldására éppen a „puha biztonság” (párbeszédre épülő) módszere lehet hatékony, amely egyben eszköznek is tekinthető a nemzetközi szereplők közötti érdekellentétek feloldásában.

A kérdés az, hogy a globális világ közössége az anarchikus nemzetközi világrendben az államon kívül a különböző nemzetközi szereplők (kultúrák, régiók,

³ A szerző az orosz–ukrán háborúra gondol, amely következtében a korábbi európai biztonsági architektúrán repedések jelentek meg. A tanulmánynak nem célja ezen esemény ismertetése, csupán annyiban jelenik meg a rá való utalás, amennyiben az európai biztonság értelmezéséhez feltétlenül szükséges kapcsolódási pontokra, összefüggésekre, következmények feltárására van szükség.

⁴ BÁNFI 2016.

nemzetközi szervezetek, intézmények) számára milyen újabb multilaterális együttműködést szolgáló keretet tud adni, hogy ez a párbeszédesszék elsődleges legyen. Ez most a 2022. február óta zajló események tükrében kicsit utópisztikusnak tűnhet. De éppen a háború miatt lényeges s megerősítésre váró mechanizmus, főleg az egyszer majd elkezdődő újjáépítés miatt. Az európai rendben bekövetkezett törés (már a 2014-es ukrán eseményekkel) új kihívások adta helyzetet teremtett és az új megoldások keresését fókuszálta (a nemzetközi szereplők között új értékeket vagy a régiéket valamilyen formájú megújítását igényli) a kollektív biztonság rendszerében.

A kollektív biztonság modellje, s máris a multilaterális együttműködés egyik iskolapéldájánál vagyunk, megtalálható az ENSZ-nél, amely szervezet az „egyetemes részvételen, a béke oszthatatlanságán, az automatikus fellépésen, a cselekvőképesség meglétén, az együttműködésen, az agresszió egyértelmű meghatározásán és a résztvevők aktív békevágán alapul”.⁵ Az idézett mondat egyes elemei régi, a II. világháború végén született értékeket takarnak, amelyek időállóságához természetesen nem fér kétség. Ennek hatékonysága ellen hat azonban a nemzetközi szereplők semleges magatartása a válságkezelésben, illetve csak az egyedi érdeket előtérbe helyező, önkéntes részvétel, az önerőre való támaszkodás módszere.

Vitathatatlan tehát, hogy ahogyan az ENSZ megalakuláskor rögzítették, úgy a rendszerváltozás után kibővítették, majd a 21. század ezen időszakában újra aktuálissá vált átgondolni a multilaterális együttműködés megújításának mikéntjét.

A kollektív biztonsági rendszer tagjai együttesen segítenek, ha egy tagot, illetve tagokat a rendszer egy más tagja, tagjai fenyegetik. Erre tekintettel a kollektív biztonság befelé irányuló jelenség⁶ (szemben a kollektív védelemmel, ahol a fő veszélyforrást külső fél fenyegetése⁷ jelenti), saját tagjaira vonatkozik.

A fent leírt változó biztonsági környezetben megnő a kooperáció jelentősége, amelyben az ENSZ-en túl például az EBESZ-nek fokozott szerepe van. Napjaink válságkezelésében a nemzetközi szereplők közötti együttműködés mélyítésének a módszere egyben eszköze is a „puha biztonság” további erősítésének. Ennek okán szükséges a különböző konfliktusok, válságok és a válságkezelési mechanizmusok értékelése, különösen az azokat működtető szereplők alapos ismerete (például EBESZ) a biztonságelméletek adta keretek között, amelyek jelentős hatást gyakorolnak az európai biztonsági architektúrára, azon belül Magyarország biztonságára is.

A különböző kihívásokra vannak (félkész) válaszok, de nagyszámú szereplő által, hosszú időre elfogadott megoldást egy ideje nem látunk. Elmondható, hogy

⁵ TISOVSZKY 1997: 9.

⁶ Kislexikon 2012: 95.

⁷ Kislexikon 2012: 95.

ez kellő indokot jelent a megoldások tudományos kutatására, a változó biztonság-felfogás elemzésére. Arról nem is beszélve, hogy bármilyen megközelítésű is lesz a válasz, az közvetve vagy közvetlenül részévé válik a biztonság tágabb értelmezésének. Mondhatjuk, hogy új paradigma alakul vagy paradigmák születhetnek, változó világrendben, változó európai biztonsági környezetben.

Az egységesülő Európa jövőbeli egyik legfontosabb területe a (szociális) párbeszéd intézményi kiépítése lehet. Azt gondolom, hogy annak hiánya vagy elhanyagoltsága biztonsági kockázatot rejt. Ezt a „puha biztonság” módszert vizsgálataim alapján egyben eszköznek is tekintem a nemzetközi szereplők közötti érdekellentétek megoldásában.

A kérdés az, hogy a globális világ közössége az anarchikus nemzetközi világrendben az államon kívül a különböző nemzetközi szereplők (kultúrák, régiók, nemzetközi szervezetek, intézmények) számára milyen együttműködést szolgáló keretet tud adni, hogy ez a párbeszédesszék elsődleges legyen.

A kollektív biztonság modellje az „egyetemes részvételen, a béke oszthatatlanságán, az automatikus fellépésen, a cselekvőképesség meglétén, az együttműködésen, az agresszió egyértelmű meghatározásán és a résztvevők aktív békevágán alapul”.⁸ Úgy tűnhet azonban, hogy ennek hatékonysága ellen hat a semleges magatartás, illetve a csak az egyedi érdeket előtérbe helyező, önkéntes részvétel, az önerőre való támaszkodás.

Henry Kissinger álláspontja szerint „a világrendet nem lehet kikényszeríteni, hanem türelmes, alapos munkával kell kialakítani”. Továbbhaladva e gondolat mentén bármilyen „világrend” csak akkor képes fennmaradni, ha a benne élők elfogadják azt (vezetők, polgárok, szervezetek egyaránt), továbbá a „rend és szabadság” fogalmának kölcsönössége valóban létezik.⁹

A kisebb-nagyobb földrajzi régiókban élők kulturális értékei, szokásai, érdekei minél egységesebbek, annál könnyebb az együttműködés, akár a konszenzus is. Ezek a csoportok, egyben „biztonsági közösségek”, ahol az állam megtartja szuverenitását, és belső jogi normáinak nemzetközi „kifejezésével” vesz részt a nemzetközi interakciókban.

A „biztonsági közösségek” állami szereplőit figyelembe véve, Hans-Peter Martin és Harald Schumann álláspontja szerint, ha a kormányok a jövőt érintő „egzisztenciális kérdésben” többre már nem képesek, mint csupán arra, hogy a transznacionális gazdaság túl hatalommal bíró objektív kényszereire mutassanak, bármiféle politika

⁸ TISOVSZKY 1997: 9.

⁹ KISSINGER 2016: 16.

csupán a tehetetlenség színjátékává dermed. [...] A globalizáció pedig a demokrácia csapdájává válik.”¹⁰

A nemzetközi rendszerben az államok kölcsönös függőségben vannak, a gazdaságilag és katonailag legerősebb államok nem képesek egyedül a saját, de különösen nem az egész világ biztonságáról gondoskodni. Világunk jó ideje teljes egészében átalakulóban van.

Ennek azonban az ellentétére is van példa, például Alexis de Tocqueville szerint „a társadalmi konfliktusok eltűnnek egy olyan központosított államhatalom túlnyomóvá válásával, amellyel egyetlen csoport sem képes szembeállni”.¹¹

A biztonsági tanulmányok jelenlegi kutatásaiban a konfliktusok elméleti kutatása az egyik leggyorsabban fejlődő terület (megoldások keresése, azok eszközei, lehetősége; rugalmas megközelítési lehetőség; a civil szféra bevonása stb.). Ebben nagy szerepe van a regionális szervezetek mellett működő kutatóműhelyeknek. Példaként említeném az EBESZ-t, ahol már a 2017-es osztrák elnökség idején az elnökségi feladatok célkitűzéseit segítette egy ilyen műhely. (Az osztrák elnökségi célok egyike a radikalizálódás visszaszorítása volt, az eredményes munkához szükség volt az indítékok feltárására, így a fiatalok körében sok és sokféle felmérést végeztek. Az okok feltárását, illetve az adatok értékelését a megoldások módszereinek és eszközeinek megválasztása érdekében tudományos szintű feldolgozás keretében oldották meg.)¹²

Az új típusú kihívások között egy konfliktus negatív megítélésének alapja általában a történelmi tapasztalat, mert válságok, háborúk kísérik az emberiség történelmét, s ezek negatív tapasztalatként halmozódtak fel az emberiség kollektív élményei között. Ezt a nézetet képviseli például Klaus von Beyme német politológus.¹³ A konfliktus a társadalomtudományokon belül sokféleképpen megközelíthető fogalom, jól tetten érhető ebben is az interdiszciplináris törekvés. Egyszerre használja a pszichológia, a filozófia, a szociológia, a politológia, a nemzetközi kapcsolatok elméletének fogalmait és vizsgálati módszereit is. Ezt a megközelítést veszi alapul a biztonsági tanulmányok tudományterület is.

A konfliktusokat leíró, jellemző elméletektől a teoretikus elemzéseken keresztül egészen az esettanulmányokig a vizsgálatnak sokféle szintje létezik, így

¹⁰ MARTIN-SCHUMANN 1998: 20.

¹¹ TOCQUEVILLE 1983: 220.

¹² Erre vonatkozóan részletes elemzés született *Az osztrák elnökség önértékelése* címen, amelyben az EBESZ különböző dimenzióit érintő, az osztrák elnökségi időben történtek vannak számba véve. További részletekért és a megoldási lehetőségekért lásd MÖSTL-STARL 2017: 48–50.

¹³ További részletek VON BEYME 2001.

valószínűsíthető, hogy a használt konfliktusfogalom tartalma változásokat mutat. „A konfliktusok keletkezési helye az emberi gondolkodás – állítja Matus János. – Minden erőszakos cselekményt megelőz egy gondolkodási folyamat az érdekek azonosságairól vagy különbözőségeiről, az értékek harmóniájáról vagy ellentétéről. Ennek a gondolkodási folyamatnak az eredményei akkor is hatást gyakorolnak a cselekvésre, amikor azok látszólag meggondolatlanul következnek be.”¹⁴

Érdekek, értékek – biztonság, közbiztonság

A biztonságfelfogás változásának vizsgálata szükségessé tesz egy kis kitérőt, mert nem hagyható figyelmen kívül az érték és az érdek fogalmi és tartalmi tisztázása sem. Ezek alapvető vizsgálati elemek, amelyek gyakran összeütközésben vannak az egyének, a csoportok és az állam mindennapi kapcsolataiban. Ennek oka, hogy a különböző szereplők alapvető értékei lényegesen eltérnek egymástól, s így az érdekek érvényesítése során feszültségek, illetve viták alakulhatnak ki. Ennek következtében a gondolkodás szintjén kialakult konfliktusok teremtik meg a lehetőségét a cselekvés szintjén megjelenő konfliktusoknak, vagyis az erőszaknak. Így a biztonság észlelése mind objektív, mind szubjektív oldalról hiányként jelenik meg.

A konfliktuselméletekben általánosan elfogadott, hogy az érdek és/vagy az értékek ütközését tekintik a konfliktus alapjának. Ez a megállapítás a társadalmi szektor vizsgálatánál különösen igaz, hogy csak egy-két példát említsék: egy-egy szervezeten belüli konfliktus gyakran köthető az úgynevezett döntési folyamatokhoz; a társas érintkezésben gyakran előfordulnak például szerepkonfliktusok. De a kiváltó okok is sokfélék lehetnek, adott konfliktus például különböző nézetek, ideológiák, értékek miatt is kialakulhat.

A konfliktuselméletek adta ismeretekre építve a válság, a konfliktus tetőpontja, annak „összesűrűsödése” Ágh Artilla¹⁵ szerint ugyanakkor nehezen különíthető el magától a konfliktustól. Deák Péter például a biztonság szempontjait figyelembe véve határozza meg a válságot: „a válság tisztázatlan kimenetelű helyzet, valamennyi biztonsági tényező tekintetében. Ez a veszély aktivizálódásának első, de nem visszafordíthatatlan fázisa.”¹⁶

A veszélyérzetnek, a fenyegetettségnek általában valós okai vannak, minde mellett meg kell különböztetnünk az objektív és a szubjektív biztonságot, azaz

¹⁴ MATUS 2008.

¹⁵ ÁGH 1992: 114.

¹⁶ DEÁK 1997: 16.

a biztonság valóságos és észlelt oldalát. A szubjektív biztonság fogalma némi magyarázatot kíván, ugyanis olykor alkalmat adhat hibás észlelésre, s ebből adódóan indokolatlan félelem kialakulására. Tény, hogy az esetek többségében a „valóságos” biztonság nem esik egybe az „észlelt” biztonsággal. Ráadásul az objektív megközelítés csak első pillantásra tűnik „biztonságos” megítélésnek. Ennek az egyik oka, hogy egyetlen biztonságelmélet sem tudott olyan mércét alkotni, amellyel egyértelműen megállapítható lenne, hogy a felmerülő kérdés tényleg fenyegetés, vagy sem. Van néhány kivétel, így például ha a biztonság szektorelmélete alapján az öt szektorra gondolunk, azon belül is a katonai, illetve a politikai aspektusok pontosan kivételek (ha például ellenséges harckocsik lépik át az adott ország határait – a fenyegetés nyilvánvaló).

A másik ok, hogy a biztonság mindig a jövőről szól, azaz Laurence Martin szavaival: „a biztonság a jövőbeli jólét biztosítása.”¹⁷ Ez természetesen tökéletes lenne, ha minden állam, közösség, csoport, egyén ugyanúgy látná a fenyegetettség küszöbértékét. Meg kell említeni azt is, hogy adott esetben a szubjektíven érzékelt fenyegetés is biztonsági kérdéssé válhat, ha a kormány meggyőzi a lakosságot, hogy adott probléma megoldása rendkívüli intézkedéseket követel. Ebből az következik, hogy a biztonság „megteremtése” (biztonságiasítás)¹⁸ politikai folyamat, s nem a tudományos vizsgálatok mondják ki róla, hogy az biztonságpolitikai kérdés-e. Ugyanakkor – mint ahogyan a szerzőt is e cél motiválta – a szakember felelőssége az, hogy a jelen eseményeinek a biztonsággal kapcsolatos összefüggéseit feltárja, bemutassa a társadalom tagjai számára azért, hogy az érintettek biztonságpercepciói ne kerüljenek irreális távolságra az objektív biztonságtól, azaz a valóságtól.

Ezeket figyelembe véve az elemzők három kérdést mindig szem előtt tartanak, azaz hogy a társadalomban hol jelenik meg a biztonság hiánya, milyen formában, s azt hogyan éli meg az egyén. A jó válaszokhoz remek lehetőség a biztonsági tanulmányok témái között kb. a 2000-es évekig csak rendészeti kérdésként definiált közbiztonság kérdése, amely vitathatatlanul a biztonság szerves része.

Maga a fogalom:¹⁹ a „köz” biztonsága, vagyis az állampolgárok mindenkori közbiztonságérzete, amely általában szubjektív, ugyanakkor ezt a szubjektivitást jellemzően a közbiztonságérzetet befolyásoló objektív események és állapotok

¹⁷ BUZAN 1999: 84.

¹⁸ GAZDAG–REMEK 2019: 24–26.

¹⁹ A közbiztonság fogalmának tartalmi változatosságára vonatkozóan sokféle irodalom áll az érdeklődők rendelkezésére, álljon itt néhány példa a teljesség igénye nélkül: Bíró Gyula, Cserép Attila, Finszter Géza, Szabó András írásai s a *Belügyi Szemle* mint a kérdéssel foglalkozó szakmai folyóirat.

határozzák meg, „[...] olyan közállapot, társadalmi rend, amelyben mind az állami, társadalmi, gazdasági szervek jó hírnevét, vagyonát, valamint az állampolgárok életét, testi épségét, személyes szabadságát, anyagi javait mindenki tiszteletben tartja és azt az állam – erőszakszervei útján – szavatolja.”²⁰

A közbiztonság, a társadalmi biztonság értelmezéséhez még egy adalék Andrén Nils²¹ megfogalmazása, miszerint „a biztonság azt a belső szabadságot jelenti, amely lehetővé teszi politikai döntések meghozatalát még egy külső agresszor nyomása alatt is”.²²

A biztonságfelfogás változásának vizsgálatához még egy kulcskérdésről nem feledkezhetünk el: mi minősül valójában biztonsági kérdésnek? Ennek megállapítása jelentősen függ az egyéni észleléstől, érzékeléstől (percepció). Bár nemcsak egyéni percepció létezik, hanem közösségi-társadalmi is, mind a két esetben az érzékelés lehet vélelmezett vagy csak elképzelt elemekre épülő.

A közbiztonság vizsgálata sajátos területe a biztonsági tanulmányoknak, a posztbipoláris időszak terméke. A közbiztonság társadalmi szükséglet, benne élünk. Finszter Géza szerint „nem anyagi jellegű, nem ragadható meg tárgyiasult fizikai jelenségként”. Minőségét valóban nagyban meghatározza, mint ahogyan erről már írtam, a közvélemény arról alkotott vélekedése (szubjektív biztonság). „A közbiztonság objektív tényeit a bűnügyi statisztikák próbálják visszatükrözni, több-kevesebb sikerrel, ui. [...] a latencia nagysága a statisztikákban szereplő adatoknak akár háromszorosa is lehet.”²³

Összegésként a biztonság természetrajza

Az új típusú kihívások, kockázatok sok és sokféle kontextusban utalnak, kapcsolódnak a biztonság fogalmához, s ahogyan a bevezetőben szó esett róla, mára már kibővített értelmezése használatos. Jelen összegzés inkább rövid áttekintése annak a komplex rendszernek, amely rávilágít arra, hogy egy jó elemzés megkívánja a különböző szektorok szétválasztását, de a valóságban ezek elválaszthatatlanok, szervesen összefüggnek egymással.

Barry Buzan a koppenhágai iskola vezető kutatóival együtt kidolgozta a már korábban említett, a biztonság legalább öt szektorra elkülöníthető biztonságfogalmát. Ez a katonai, a politikai, a gazdasági, a társadalmi és a környezeti szektor,

²⁰ BÍRÓ 2011.

²¹ Prof. Andrén Nils svéd politológus.

²² GAZDAG 2011: 19.

²³ FINSZTER 2007: 261.

amelyeket csak elméletben lehet szétválasztani, a gyakorlatban egyik sem „létezik” a másik nélkül. Az alábbiakban minden területről a teljesség igénye nélkül annyi információt adok közre, amennyi a biztonságfelfogás eddig említett kérdéskörét még jobban megvilágítja.

A katonai szektor: ez az a terület, ahol az állam a vizsgálat tárgya, s ez képviseli a hagyományos, realista²⁴ percepciót. Ebben a szektorban az állam legfontosabb célja területe, légtere és a lakosság védelmének a megteremtése. Ez utóbbi bizonyos helyzetekben nagy hatást, nyomást gyakorol a szubjektív biztonságra. Természetesen figyelembe kell venni azt az alapvető változást, amely a 21. században már érezhető, hogy a haderőket a nemzetközi biztonság erősítésére humanitárius intervenciókban és válságkezelési tevékenységben egyre többször alkalmazzák.

A politikai szektor: a politikai biztonság vizsgálja az államok, a kormányzati rendszerek és az ezeket legitimáló ideológiák szervezeti stabilitását. Itt a fenyegetés az állami szuverenitást veszélyezteti, jöhet szélsőséges politikai nézeteket valló csoportoktól belülről, de akár nemzetek feletti jelleget is ölthet, illetve veszélyforrás lehet a gyenge vagy bukott állam, ahol nincs belső szuverenitás, nincs legitim erőszak-monopólium sem.

A gazdasági szektor: ez a szektor garantálja mindazt, ami a társadalom jólétéhez és az állam elfogadható szinten tartásához szükséges – erőforrásokat, pénzeszközöket és piacokat. Összetett terület, nehéz egyértelműen megnevezni az itt jelentkező fenyegetéseket, de az biztos, hogy a nemzetközi gazdasági folyamatokban, külkapcsolatokban jelentkező zavar negatív hatással van az összes többi szektorra. Például a 2008–2009. évi globális pénzügyi válság, illetve következményei a fenntarthatóságot veszélyeztették, egzisztenciális fenyegetettséget is jelentettek. (A válság kommunikációjának társadalmi bizonytalanságot fenntartó, olykor téves értelmezéséből adódó szubjektív biztonságot befolyásoló hatásaival lehetett szembesülni, ebben különösen a média jelentős szereplő.)

A társadalmi szektor: miután e területet már több helyen (lásd fent) érintőlegesen bemutatam, a továbbiakban a gyakorlati példák illusztrálják a témával összefüggő jellemzőket. A korábban jellemzett identitáskérdésen túl a migráció (többféle biztonsági kockázat, fenyegetés jeleníthető meg e területen) jelenségét emelném ki.

A 21. század egyik legnagyobb biztonsági kihívása éppen a nyugati típusú társadalmakban fellelhető probléma, a migráció,²⁵ s velejárói, azaz például a bevándorlók

²⁴ A témában bővebben lásd MATUS 2005 (a tartalomjegyzék világos eligazítást nyújt az érdeklődő számára), illetve GAZDAG 2011 vonatkozó fejezeteit.

²⁵ A „migráció” szó alatt a következőt értem: „A társadalomtudományok, a népmozgalommal kapcsolatos elemzések, a vándorlás vagy az ezzel azonos értékű migráció fogalmát a lakosság

hiányzó integrációja, az úgynevezett „párhuzamos társadalmak”²⁶ kialakulása okoz sok gondot. Ennek a problémának mind nemzetközi szinten (például arab vagy zsidó nézőpontból a palesztinai helyzet), mind hazai szinten (például nagyvárosokban) már jókora irodalma van, ami igazolja a vele való foglalkozás szükségességét.

A migráció összetett jelenség, amelynek van előnye és velejárói is. Ez utóbbiak köz- és nemzeti biztonsági kockázatot is magukban rejtjenek.

A társadalmi kérdések között foglal helyet még a haramiaállamok és a bukott államok helyzete, a szervezett bűnözés és a terrorizmus problémája, a járványok kialakulásának, terjedésének témája is. Az e területekről származó fenyegetettség érzékelése szubjektív, olykor pánikeltő hatású, amiben nagy szerepet kap a média is. Természetesen a probléma kezelése (megelőzés vagy utókezelés), elhárítása a Nemzeti Biztonsági Stratégiára²⁷ épül. Magyarország esetében az 1989-es esztendő vízvonalát, ugyanis hazánk kibocsátó országból a migránsok célországává vált.²⁸

A környezeti szektor: ez a szektor alapvetően a környezeti gondok miatt jelenthet biztonsági kihívást, ugyanis a természetes környezetben bekövetkezett változások közvetlenül érintik az emberek, a társadalom életkörülményeit. A környezetben történt károsítások eredményes kezelését gyakran akadályozza, megakadályozza az, hogy a javító intézkedések érezhető hatása sokszor csak hosszú távon jelenik meg. Gond továbbá, hogy az okozó nem biztos, hogy azonos a kárvalóval. Ráadásul a napi politikai gyakorlat sem számol mindig adott intézkedés hosszú távú környezetszennyező hatásaival. Egy azonban biztos, ma a kérdés kezelése nem csak a környezetvédelemben merül ki, hanem nemzetközi, európai uniós és hazai szinten is a fenntarthatóság lett az elsődleges cél.

Sokféle környezeti ártalommal, szennyezéssel találkozhatunk, de a 21. században biztonságpolitikai megfontolásból a föld (értem ez alatt a termőtalajt), a víz, az energetika területe, a velük való foglalkozás stratégiai kérdés lett. Elsőként rögtön kiemelendő, hogy számos ország gazdasági boldogulását akadályozza a földkérdés problémája: a talaj erodálódása, az öntözött földek szikesedése, a mezők

országban belüli helyváltoztatásának, vagy a lakosság egyik országból a másikba történő vándorlásának, áttelepülésének, azaz a népesség térbeli mozgásának leírására használt fogalom. Megkülönböztetünk belső, illetve külső – nemzetközi – migrációt. Legális és illegális formát.” (LUKÁCS–KIRÁLY 2001: 27.)

²⁶ Példák a nemzetközi szintre Nyugat-Európában: Körkép 2013.

²⁷ 1163/2020. (IV. 21.) Korm. határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról.

²⁸ További információkért lásd Hárs Ágnes (például *Népességmozgások Magyarországon, a XXI. század küszöbén*), Feischmidt Margit (például *Multikulturalizmus: kultúra, identitás és a politika új diskurzusa*), Szabó A. Ferenc (például *A migráció biztonságpolitikai jelentősége az EU bővítése tükrében*) írásait.

túllegeltetése, az erdők kiirtása, a városok, ipartelepek terjeszkedése. Az ENSZ Környezetvédelmi Programjának számításai szerint a 90-es években a termőterületek (öntözetlen területek) 70%-a sivatagosodott el.²⁹

Hasonló gondot okoz az ivóvíz kérdése is, amelyből egyre kevesebb van, s ha van, akkor azt is veszélyezteti az elszennyeződés. Az egy főre jutó évi 1000–2000 köbméter vízellátású országokat általában vízszegénynek, az 1000 köbméternél kevesebbel rendelkezőket pedig vízhiányosnak nevezik. (A 90-es évek elejére 26 ország kb. 230 millió lakossal az utóbbi kategóriába tartozott.)³⁰

Mind a vízforrások, mind a talaj folyamatos romlását csak fokozzák az éghajlati változások. Nem kívánom az üvegházhatást, a légkör egyensúlyának felbomlását részletesen vázolni, csupán a következményeket szedem sorba. A következmények számosak lehetnek: növekszik a szárazságtól sújtott terület, emiatt csökken a termés, nő az élelmiszerhiány, a falvakban élők beáramlanak az egyébként is zsúfolt (nagy)városokba, ahol a munkahelyért való küzdelem felszínre hoz bizonyos ellenszenvet a befogadó közösség részéről. Az így kialakult helyzetben a lakosság egyre növekvő számban lesz munkanélküli. 1995-ben Koppenhágában a Szociális Világszűcs³¹ résztvevői³² elismerték, hogy a szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi szétesés nagy befolyással van a biztonság kérdésére. Ez a mai napig tartó folyamat, s a jelenlegi adatok³³ alapján a döntéshozók nehéz feladat előtt állnak.

A harmadik terület, amelyet említettem, az energiabiztonság területe, amely nemcsak az államok közötti térben jelentős, hanem az átlagember életére igencsak

²⁹ További adatok: RENNER 1997. A világ helyzete sorozatban a washingtoni Worldwatch Institute kutatócsoportja minden évben jelentést tartalmazó kiadványt ad ki a Föld környezeti helyzetéről.

³⁰ RENNER 1997: 133.

³¹ World Summit for Social Development Copenhagen, 1995: www.un.org/esa/socdev/wssd/text-version.

³² 117 ország állam- és kormányfője, kiegészítve 69 ország minisztereivel, elfogadta a Koppenhágai nyilatkozatot a társadalmi fejlődésről és a cselekvési programról. Igaz, ez általános irányelvekre épül, csak keret, de ehhez sok és sokféle program, projekt csatlakozik, tehát az érintett kormányok döntésén múlik ezek tartalommal való megtöltése. *Alapvető tények az ENSZ-ről* 2013: 200.

³³ *Alapvető tények az ENSZ-ről* 2013: 287–288. „Több mint 175 millió ember – beleértve a migráns munkavállalótól, a menekülteket, a menedékkérőket, az állandó bevándorlókat és másokat – olyan országban él és dolgozik, amely különbözik szülőhelyétől, és eltér az állampolgársága [...] 2010-ben a Globális Migrációs Csoport (12 ENSZ intézmény, a Világbank, és a Nemzetközi Migrációs Szervezet) mélységes aggodalmát fejezte ki a nemzetközi migránsok emberi jogai miatt rendhagyó helyzetekben és felszólított minden államot biztosítsák azokat [...] mozdítsák elő megvalósításukat a migrációs folyamat valamennyi szakaszában.” A feladat adott, a kérdés, hogy hogyan tudnak a nemzeti kormányok eleget tenni, ahol társadalmi feszültség, idegenellenesség alakult ki például a menekültek miatt.

nagy mértékben közvetlenül is kihat, hiszen minden háztartást érint például a gázáremelkedés, illetve minden autótulajdonosnak fontos a benzinárak alakulása.

Összefoglalva a változó biztonságfelfogás jellemzőit, illetve az öt szektorális vizsgálati módszert elmondható, hogy bármelyik területen lehet olyan fenyegetés, amely az egzisztenciális létet veszélyezteti. Tehát a lakosság a biztonságpolitikai koncepciók és a gyakorlatban történt intézkedések legfőbb célcsoportja. Itt van óriási felelőssége a politikai döntéshozónak, hogy a szakemberek által a biztonságról folytatott párbeszéd új eredményeit, kidolgozott koncepcióit, struktúráit ismerje, s használja. Így talán megakadályozhatóvá válik „a reál- és aktuálpolitikai megközelítésben a rövidlátás, s csökkenthető az új biztonsági dilemmák kialakulása”,³⁴ mert szerepet játszhatott ebben éppen a téves percepció, azaz a szubjektív biztonság elszakadása az objektív biztonságtól.

Felhasznált irodalom

- ÁGH Attila (1992): *Konfliktusok, háborúk*. Budapest: Zrínyi.
- Alapvető tények az ENSZ-ről* (2013). Budapest: MENSZT.
- BÁNFI Bianka (2016): Az Egyesült Államok külpolitikai fordulata az Obama adminisztráció alatt. *Biztonságpolitikai Szemle*, 9(2), 1–16.
- BÍRÓ Gyula (2011): A közbiztonság és közlekedésbiztonság egyes kérdései, különös tekintettel a baleset-megelőzésre. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*, 12. 89–103. Online: <http://www.pecshor.hu/periodika/XII/birogy.pdf>
- BUZAN, Barry (1999): A nemzetbiztonság problémája a nemzetközi kapcsolatokban. In Frank N. TRAGER – Stephen M. WALT – Barry BUZAN – Robert JERVIS: *Biztonságpolitikai Szöveggyűjtemény*. Ford. Ádám Péter, Demeter György, Szabó Ferenc. Budapest: ZMNE, I. 71–98.
- LUKÁCS Éva – KIRÁLY Miklós szerk. (2001): *Migráció és Európai Unió*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium.
- DEÁK Péter (1997): A biztonságot fenyegető kihívások, konfliktusok, válságok, háborúk. *Védelmi Tanulmányok*, 1997/3, 3–26.
- FINSZTER Géza (2007): Közbiztonság és rendvédelem. In DEÁK Péter (szerk.): *Biztonságpolitikai kézikönyv*. Budapest: Osiris, 261.
- GAZDAG Ferenc (2011): *Biztonsági tanulmányok – biztonságpolitika*. Budapest: ZMNE.
- GAZDAG Ferenc – REMEK Éva (2019): *A biztonsági tanulmányok alapjai*. Budapest: Dialóg Campus.
- Kislexikon (2012). *Nemzet és Biztonság*, 5(2), 95–96.
- KISSINGER, Henry (2016): *Világrend*. Ford. Kállai Tibor, Pataky Éva. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- Körkép (2013): A párhuzamos társadalmak ütközése – Zavargások Nyugat-Európában. *Körkép.sk*, 2013. május 30. Online: <http://korkep.sk/cikkek/kulugyek/2013/05/30/a-parhuzamos-tarsadalmak-utkozese-zavargasok-nyugat-europaban>

³⁴ GAZDAG 2011: 25.

- MARTIN, Hans-Peter – Harald SCHUMANN (1998): *A globalizáció csapdája*. Ford. Szmodits Anikó. Budapest: Perfekt.
- MATUS János (2005): *A jövő árnyéka – nemzetközi hatások biztonságunkra és jólétünkre*. Budapest: Pesti Csoport.
- MATUS János (2008): A katonai gondolkodás új irányzatai. *Hadtudomány*, 2008/1, 83–94. Online: www.mhtt.eu/hadtudomany/2008/1_2/083-095.pdf
- MÖSTL, Markus – Klaus STARL (2017): *Independent Evaluation Report on the Occasion of the Austrian OSCE Chairmanship 2017*. Graz: ETC.
- RENNER, Michael (1997): *Nemzetbiztonság – humánbiztonság*. Budapest: Föld Napja Alapítvány.
- STONE, Marianne (2009): Security According to Buzan: A Comprehensive Security Analysis. *Security Discussion Papers Series 1*. 2009/tavaszi. Online: http://geest.msh-paris.fr/IMG/pdf/Security_for_Buzan.mp3.pdf
- TISOVSZKY János (1997): *Az ENSZ és a békefenntartás*. Budapest: MENSZT.
- TOCQUEVILLE, Alexis de (1983): *A demokrácia Amerikában*. Ford. Frémer Jusztina, Martonyi Éva, Miklós Lívía, Nagy Géza. Budapest: Gondolat.
- VON BEYME, Klaus (2001): Culture in Politics and Governance – European Experiences. In Indra de SOYSA – Peter ZERVAKIS (szerk.): *Does Culture Matter? The Relevance of Culture in Politics and Governance in the Euro-Mediterranean Zone*. Bonn, Center for European Integration Studies, 31–37. Online: http://aei.pitt.edu/230/1/dp_c111_soyasa.pdf

Robák Ferenc

A diplomáciai protokoll helye a tudományágak között

Bevezetés – Fülöp professzornak ajánlva

Általános tapasztalat, hogy az iskolások jól ismerik a felettük végző korosztályokat, viszont nem nagyon figyelnek a náluk fiatalabbakra. Én is így voltam vele, amikor az MKKE hallgatójaként a felettünk járókat figyeltem. Közülük sokan híres pénzügyi szakemberek, vezető közgazdasági kutatók, politikusok, újságírók lettek. Különös figyelmet fordítottam a nemzetközi szakágazat csoportjára, főként az egy évvel felettünk járókra, szinte mindenkit név szerint fel tudtam sorolni. Közülük sokan a gyakorlatot választották, és sokszoros nagykövetek, kiváló diplomaták, külkereskedők lettek. Volt, aki megmaradt az elméletnél, a tudománynál, mint Fülöp Mihály professzor, s eddigi életpályája bizonyította, hogy jól választott. Annál is inkább megértem választását, mivel egyik kedvenc tárgyam az egyetemen a magyar diplomáciatörténet volt, amelyet olyan kiválóság tanított, mint Juhász Gyula. Csoportunk fétistanárként szerette, bűn volt egy-egy szemináriumát elmulasztani. Revelációként hatott, s később diplomataként mindig foglalkoztatott, milyen korlátok között kellett a magyar diplomáciának mozognia, s igen fájdalmas és tanulságos volt felismerni a kihagyott lehetőségeket. Bizonyára ezek a hatások ösztönözték Fülöp professzort is, hogy még pontosabb képet tudjon alkotni erről a 20. századi korszakról, s e kíváncsiság eredményeiből profitálhat az a fiatal nemzedék, amely már őt tekinti fétistanárnak.

A diplomaták általában a külpolitika tartalmára koncentrálnak, és sokszor leki-csinylően kezelik annak formarendszerét, vagyis a diplomáciai protokollt. Magam is így voltam vele, mikor évtizedeken keresztül a kétoldalú államközi kapcsolatok javításán munkálkodtam, egészen addig, míg megbízatást nem kaptam a külügyi és állami protokollfőnöki funkció ellátására. A gyakorlatban már a formarendszert

jól ismertem, de a részleteket azoktól a kollégáimtól tanultam el, akik már hosszú idő óta ezen a területen dolgoztak, ott tanultam meg tisztelni mély tudásukat. Igazán viszont csak most kezdem átlátni, mit és miért csináltunk, mióta nyugdíjas nagykövetként egyetemi keretekben fejleszthettem elméleti tudásomat ezen a területen is. Itt zárult be a kör, itt csatlakozhattam késői követőként a Fülöp professzort is tagjai között tudó diplomáciai tanszékhez. Ő maga is tanúsíthatja, hogy például az általa tanulmányozott békeszerződések esetén milyen nagy hatása van a tartalomra az alkalmazott diplomáciai protokoll formáinak. A protokollról való gondolkodás eredményét összegzem az alábbi esszében, vagyis a tartalom és a forma viszonyát járom körbe a diplomáciai protokoll elméletének a tudomány ágazatai közötti elhelyezésével.

A diplomáciai protokoll fogalma

Illemtan vagy diplomácia?

Először is azt kell tisztáznunk, mit értünk protokoll alatt. A szó eredete már a sorrendiségre, a rendszerezésre utal (lapok egymásutánisága, regiszter, lajstrom). A természettudományok is ebben az értelemben használják, vagyis ott a protokoll valamilyen kísérletnek a pontos eljárásrendje, rangsora.

A társadalmak kialakulása során a protokoll az uralkodói udvarokban való sorrendiséget, vagyis mai elnevezéssel az állami protokollt („Jó” Fülöp udvarában az etikettet) jelentette, de az államközi kapcsolatok kialakulásával ez rögtön nemzetközi dimenziót is kapott. Ez a nemzetközi protokoll azt szabályozta, hogy a szuverén államok vezetői milyen körülmények között találkoznak, illetve hogy más állam képviselőit hogyan kell az uralkodói udvari rendbe beilleszteni. Ha a szélesebb értelemben vett diplomáciáról (államok közötti kapcsolatok alakításáról) beszélünk, akkor egyértelmű, hogy a diplomáciai protokoll az államok közötti kapcsolatok alakításának eljárásrendje, formarendszere. Amiért ennek a protokollnak a vizsgálata mindenképpen indokolt, az az a tény, hogy ez a formarendszer állandó kölcsönhatásban van a tartalommal, vagyis a külpolitikával, miközben maga is állandóan változik. A diplomáciai protokoll tanulmányozása azért is fontos, mert mintául szolgál az államközi kapcsolatokon túli kapcsolattartás számára, így a nemzetközi üzleti, parlamenti, önkormányzati, egyesületi szférák közötti együttműködéshez is.

A hétköznapi társadalmi érintkezésben ma már a mindenkire kiterjedő jó magaviseletet, a mások iránti tiszteletet, a kulturált megjelenést, vagyis az illemtant nevezik

protokollnak. Ez az illemtan a történelem során még erősen kötődött az adott társadalmi rétegehez, számtalan szépirodalmi mű mutatja be a különböző szokások ütközéséből fakadó tanulságos helyzeteket. A különböző történelmi korszakokban az uralkodót és környezetét tapasztalt tanácsadók felkészítették a formai teendőkre, de az általános illemtanár tevékenysége főként a polgárosodás korszakához köthető. Ekkor az új társadalmi ranghoz jutó, feltörekvő rétegek is alkalmazkodni próbáltak a felsőbb körök szokásaihoz, miközben a családi hagyományok ezen a téren nem szolgáltak elég alapul. Az illemtannál a tét kisebb, mint a nemzetközi protokollnál: a társadalmi protokoll megszegése – mivel a törvényeken túli területeket szabályozza – általában nem jár súlyos következményekkel, államközi szinten viszont – a történelem tanulságai alapján – akár háborúhoz is vezethet.

Mivel a magyar közbeszédben a protokollnak ma már az illemtanként történő kezelése a nyilvánvaló, az ezzel foglalkozók előszeretettel tévednek át a nemzetközi kapcsolatok társterületére. Illemtanárok alakítanak protokollszövetségeket, -tanszékeket, s profiljukban meg-megjelenik a diplomáciai aspektus is. Ennek minden valószínűség szerint az az oka, hogy a diplomáciai protokoll az államok vezetőihez és azok képviselőihez (a történelem során elsősorban uralkodókhoz, arisztokratákhoz) kötődik. Ez az előkelő kör „felemeli” az általános társadalmi illemtant is, miközben az elit protokollismeretének mindennapi haszna a társadalom többsége számára nehezen mérhető. Ezt a jelenséget jól példázza az angol királyi család szokásainak a magyar médiában történő bő ismertetése, fizetős kulturális előadásokban történő taglalása.

A diplomáciai protokoll kutatásához, értelmezéséhez feltétlenül szükség van nemzetközi politikai ismeretekre is, így elvárható, hogy az ezzel foglalkozók ilyen felkészültséggel, tapasztalattal is rendelkezzenek. Nem véletlen, hogy az államok döntő többségében tapasztalt diplomata, többszörös nagykövet az állami és külügyi protokollfőnök. (A legtöbb államban a diplomáciához értő külügyminisztériumi protokollfőnököt bízzák meg az államfői, kormányfői nemzetközi utazások, fogadások intézésével is, ahogy Magyarországon is évtizedeken keresztül ez volt a szokás.) Franciaország a modern diplomáciai protokoll őshazája, a mai alapokat elsősorban a francia uralkodói udvarokban tették le. (Ennek is köszönhető, hogy a diplomácia nyelve, szakszókészlete a mai napig a francia, miközben persze a globalizáció hatására a nemzetközi általános kapcsolattartás nyelve egyre inkább az angol.) A franciáknál a mai napig „perszonálunióban” a külügyi protokollfőnök az állami protokoll vezetője is, irodája van a Quai d’Orsay-n és az Elysée-ben is.

A diplomáciai protokoll a köznapi illemtan alapján nehezen, illetve gyakran tévesen értelmezhető. Vegyük azt a példát, amikor különböző állami vezetők látogatást

tesznek a vatikáni állam és a katolikus egyház fejénél, a pápánál! Az egyházi protokoll előírásai szerint a nőknek – a katolikus királynékat kivéve – fejüket elfedve, fekete ruhában illik megjelenni a szentatya színe előtt, s ezt a szokást a keresztény hagyományokkal rendelkező világi államok vezetőinek többsége is elfogadja, mert közvéleményük ezt el is várja. Amikor Emmanuel Macron francia elnök látogatást tett a Vatikánban, felesége valóban fekete ruhát hordott (amely egyébként a francia divatipar ikonjaként jelent meg), de fejét nem takarta el. Az illettanárok botrányt kiáltottak, miközben a diplomáciával foglalkozók jól tudták, ez annak a megjelenítése, hogy a forradalom óta Franciaországban az egyházak szerepe megváltozott: megbecsült, de az egyéb társadalmi szerveződések közül ki nem emelt szereplővé váltak. Az elnök így felesége megjelenésével a francia állam világi jellegét tudta hangsúlyozni. A vatikáni protokoll sem tiltakozott, hiszen a Vatikánnak kettős identitása van, az egyházi központi szerepen túl a világ szuverén államai közösségének is elismert tagja (ráadásul a vatikáni protokoll is egyre inkább modernizálódik). Természetesen az sem számított illetlenségnek, hogy a francia köztársasági elnök tegezte Ferenc pápát, hiszen a jezsuitáknál tanult, míg a pápa maga is jezsuita.

A forma és a tartalom kölcsönhatása az államközi kapcsolatokban

A diplomáciai protokollban ritkák a véletlenek, az államfői látogatásokat ugyanis mindig alapos protokollegyeztetés előzi meg a vendéglátónál, amelynek során a helyszín berendezésén, a biztonsági körülményeken, a szükséges egészségügyi készülségen, a kulturális eltérések kezelésén, a sajtómegnyilvánulások módozatain kívül kitérnek az étkezésekre is. A francia és a szaúdi protokollások így tudták például elkerülni, hogy protokolláris körülmények lerontsák az arab uralkodó párizsi látogatásának eredményeit. A francia protokoll előírásai szerint ugyanis a vacsorához kötelezően jár a pezsgő, hiszen a Champagne védendő és promotálandó világmárka. A szaúdiak viszont nem voltak hajlandók olyan asztalhoz ülni, ahol alkoholos italt fogyasztanak. A kialakult kompromisszum az lett, hogy díszvacsera helyett kora esti hivatalos étkezéssel zárták a felek a napot, amely protokolláris körülményeiben nem sokban tért el a szokásos díszvacsorától.

Fülöp Mihály professzor a részletekre is ügyelő műveiben a tartalmi vonásokon kívül természetesen a formai, protokolláris körülményeket is pontosan leírja: az államok mikor milyen írásbeli formában (levél, jegyzék stb.) vagy a közvetlen szóbeli megbeszélés milyen szintjén (állandó képviselők, különleges diplomáciai küldöttek, különböző rangú tisztviselők és politikusok) alakították kapcsolataikat.

A tartalmat közvetlenül befolyásoló formai tényező például, amelyre Fülöp Mihály külön felhívja a figyelmet, hogy a magyar békeszerződést közvetlenül befolyásoló 1946-os párizsi konferencia csak tanácsadó fórum volt, nem úgy, mint az I. világháborút lezáró versailles-i békekonferencia.

A II. világháború utáni békerendszer történelmi változásokat hozott a szuverén államok egyenjogúságának deklarálásával, ami természetesen a protokollban is megmutatkozott. Ma már az ENSZ Alapokmányán nyugvó 1961-es, a diplomáciai (és az 1963-as, konzuli) kapcsolatokról szóló egyezmény a szuverének állandó képviselőinek egyenlő kezelését is garantálja (természetesen rangosztályon belül). A különböző történelmi korszakok birodalmi korábban nyíltan törekedtek arra, hogy az erősortrendet figyelembe vegyék a fogadó uralkodók, vagyis a nagy birodalmak követeit kiemelten kezeljék. Erről a jelenségről például érdekes elemeket lehet olvasni Bóka Éva történésznek az oszmán uralkodói udvar szokásaival foglalkozó írásaiban. Itt azt is megtudhatjuk, hogyan próbálta a francia király követe (utasítások alapján) magát a többi képviselő elé soroltatni vagy ugyanazokat az öltözködési privilégiumokat élvezni, mint a karlócai béketárgyalásokban részt vevő követei. Tanulságos példát olvashatunk itt arról is, hogy a fogadás helyszínének berendezése milyen üzeneteket hordoz. Amikor XIV. Lajos nem volt hajlandó formálissá tenni a török portával való együttműködését, az új francia követet a török nagyvezír úgy fogadta, hogy a képviselőnek csak alacsonyabb ülőhelyet biztosított. A történészek ezt nevezik „pamlagvitának”.

A jelenlegi török elnökhöz is kötődik hasonló botrány, a *Sofa-gate*. 2021 áprilisában a török elnök úgy fogadta az Európai Unió két intézményének vezetőjét, hogy csak az EiT elnökének biztosított a sajátjával megegyező fotelt, a Bizottság elnök asszonyának nem, miközben az ilyen találkozók rendszeresen három egyforma széken foglaltak helyet (korábbi török helyszínen is!). Ursula von der Leyen az eljárást a nőkkel szembeni diszkriminációként fogta fel, a sajtó az EiT elnökének felelősségét is felvetette (miért egyezett bele ebbe a helyzetbe), míg a török fél arra hivatkozott, hogy megtörtént a protokollgyeztetés az európai fél által kijelölt ankarai EU-diplomatákkal. A protokollügy rányomta bélyegét a találkozó eredményességére, az együttműködés újraindításának hangsúlyozása helyett még az Európai Parlamentben is folyamatos vitát provokált, végeredményben tehát a forma megsértése a tartalmat rontotta.

2020 júniusában Donald Trump, az USA elnöke is úgy fogadta Aleksandar Vučić szerb elnököt, hogy a vendégnek kis széket biztosított az ő hatalmas íróasztala és karosszéke előtt, s ez a megalázó helyzet nemzetközi feltűnést keltett (valószínűleg a szerb elnöknek ez is megérte a koszovói szerb közösség helyzetének

javítása, az európai uniós tagság gyorsítása érdekében). Hasonló eljárásban volt része Andrzej Duda lengyel elnöknek 2018-ban, amikor a lengyel–USA stratégiai megállapodást Trump íróasztalára könyökölve írta alá. A kritikus lengyel fogadtatás (és az amerikai lengyelek befolyása) miatt 2019-ben már minden protokolláris előírást betartva szervezte meg az amerikai fél a hasonló megállapodás aláírását (egyforma asztal, zászlók stb.).

A tárgyalásokon történő megjelenés, öltözködés jelentőségére hívja fel a figyelmet napjainkban a hadban álló Ukrajna, amikor képviselői katonai ruhában vesznek részt a megbeszéléseken. Több száz évvel ezelőtt is volt üzenetjellege a dresszkódnak. Bánlaky József történész mutatja be, hogy amikor II. Rákóczi Ferenc a nagyszombati tárgyalások vezetését Bercsényi Miklós kuruc főgenerálisra bízta, a pénzügyi támogatás elmaradásához a hadi helyzeten kívül az is hozzájárult, hogy a holland követ, Hamel Bruyninx szóvá tette Bercsényi öltözetét: „Ha a szabadságért harcoltok, ne értéktelen rézpénzzel fizessétek a katonáitokat, hanem vágjátok le a sok arany és ezüstgombot, láncot a mentéitekről, veressétek pénzzé, és azzal fizessétek őket. Máris jobb kedvvel fognak harcolni.”

A tárgyalásoknál a szimbolikus helyszín is számít. Az I. világháború lezárásaként például a Németország katonai vereségét jelző fegyverszünetet 1918. november 11-én Foch marsall irodaként használt vasúti kocsijában, a compiegne-i erdő egy tisztásán írták alá. A később kiállított vagon a németek 1940-es győzelmük után ismét erre az erdei helyszínre szállították vissza, hogy a franciák itt ismerjék be vereségüket a fegyverszünet aláírásával.

Mai politikusok is sokszor nem az úgynevezett „úri divat” követésével tűnnek ki, hanem egyéni és pártpolitikai üzenetek megjelenítésével. Boris Johnson brit kormányfő kócos haja, Justin Trudeau kanadai miniszterelnök vicces zoknijai egyéni ismertetőjelek, amelyek segítik az adott politikust brandje építésében. A politikusok általában nem az illemtanárokra hallgatnak, hanem megbízóik – vagyis a választópolgárok – igényeinek és érdeklődésének igyekeznek megfelelni. A nyakkendő elhagyását vallási (Irán), politikai (görög Syriza párt) megfontolásokon túl ma már az energiaválság elleni küzdelem is motiválja (a spanyol miniszterelnök javaslata a nyakkendő mellőzésére). Procedurális üzenete volt a nyakkendő-nélküliségnek az EU Tanácsának informális ülésein (Gymnich-formula), amikor a Soros elnöknél rendezett ülések informális jellegét német újításra a nyakkendő mellőzésével is demonstrálták.

A rangsorolás a protokoll alapja, az államon belüli helyzetet az előjogok vagy modern demokráciákban a népakarat által kreált funkciók fontossága határozza meg. Az államközi kapcsolatokban viszont 1945 óta a teljes formai egyenlőséget

kell alkalmazni, így ott a semleges alapú rangsorolás különböző formái alakultak ki (ábécé, sorhúzás). Az államok közös szerveződései, a nemzetközi szervezetek általában meghatározzák, melyik semleges elvet alkalmazzák összejöveleiken. A protokoll alkalmazóinak ezeket a variációkat kell ismerniük ahhoz, hogy mindig a tartalomhoz leginkább illő megoldást alkalmazzák. A NATO 2002-es prágai csúcstalálkozóján például a szokásos angol nyelv szerinti ültetés helyett a szervezet másik munkanyelvét, a franciát alkalmazták: minden bizonnyal azért, hogy az Egyesült Királyság (UK) és az Amerikai Egyesült Államok (USA) vezetőit az U betű helyett az R és az E betűhöz ültessék (Royaume-Uni, États-Unis d'Amérique), így elkerülve, hogy a meghívott, kétes reputációjú ukrán elnök, Leonid Kucsma mellett töltsék a találkozót az angolszász képviselők.

A történelem során a nagy békeszerződések tartalmazták az államok között követendő formai elvárásokat is, amelyek az ENSZ-egyezményekkel váltak végleg univerzálisakká. Mivel a protokoll a nemzetközi jogi alapokon kívül szokásjogokat, szokásokat is magában foglal, állandó mozgásban, változásban van. Még sok helyen élnek a nemzeti sajátosságokat tükröző kulturális sajátosságok, de ezen a téren is érezhető a globalizáció: egyre egységesebbé válik világszerte a megjelenés és a viselkedéskultúra is. Az olyan világvilágjárvány, mint a Covid-19 is, sajátos, globalizált szokásokat honosít meg a távolságtartó üdvözlés, ültetés területén is (lásd Putyin hosszú asztalait, a „családi fotók” köztávolságtartó formáit).

A diplomáciai protokoll speciális kezelését az is indokolja, hogy különös sajátossággal rendelkezik: üzeneteit sok esetben csak akkor lehet értelmezni, ha (fordított vegytintaként) fényt, nyilvánosságot kapnak. A nagyköveteket gyakran kéretik be például folyó ügyek megbeszélése céljából a külügyminisztériumokba, de igazi, elégedetlenséget kifejező „bekéretés”, „berendelés” csak akkor lesz belőle, ha a bekérető ezt a tény nyilvánosságra hozza. A nagykövetelek konzultációra is gyakran hazautaznak, de ez csak akkor válik a kapcsolatok romlásának megjelenítőjévé, ha a hazahívó ezt közli a nyilvánossággal, régen sajtóközlemények, ma már egyre inkább a közösségi média segítségével. Az emlékeztető *non paper* formája is akkor kap jelentőséget, ha valaki nyilvánosságra hozza ezt a hivatalosnak nem tekinthető okmányt, addig az apparátusok létező információnak tekintik.

A diplomáciai protokoll és a különböző tudományágak

Ha a Magyar Tudományos Akadémia osztályait vesszük alapnak, akkor a diplomáciai protokoll leginkább a *történettudományhoz* köthető, hiszen alapvető

területe az állami szuverenitást gyakorlók és meghatalmazottjaik egymás közötti kapcsolatainak szabályrendszere, és ez az emberiség történelme során alakult ki (lásd fentebb citált példák), mai formáját a történelem nélkül lehetetlen átlátni. Ez vonatkozik a különböző szimbólumok fejlődésére, jelentőségére, használatára is, mint a címertan, a zászlózás, egyéb jelképek (korona, kokárda, kitűzők) kialakulása. Az államközi kapcsolatokban adományozott különböző érdemrendeket is főként a történelmi aranygyapjas lovagrend mintájára hozták létre.

A *jogtudományhoz* is közel áll, hiszen a nemzetközi jog az államközi kapcsolattartás, a diplomáciai protokoll kemény normarendszerét tartalmazza. (Bár ezt a keménységet lágyítja, hogy a szankciók késése, hiánya, elégtelensége, esetlegessége sok esetben a jog megsértésére ösztönöz egyes államokat.)

A *filozófiát* sem lehet kizárni a diplomáciai protokoll meghatározó elemei közül, hiszen a világon elterjedt világnézetek, női/férfi szerepek, vallási, etikai előírások figyelembevétele elkerülhetetlen a nemzetközi kapcsolattartás során.

A *szociológiát* sem lehet elhanyagolni a diplomáciai protokoll tanulmányozásánál, hiszen az államok közötti kapcsolatokban is jelentkeznek azok a vonások, amelyek jellemzőek azokra a társadalmi csoportokra, amelyek a hatalmat gyakorolják. Az igen konzervatív brit uralkodói etiketre is hatással vannak a társadalmi demokratizálási folyamatok, a korábban lenézett, az elitből kizárt megjelenési és viselkedési normák egyre inkább elfogadottá válnak. A *beat-* és *futballsztárokat* lovaggá avatják, befogadják az elitbe, az öltözködés egyszerűsödik a királyi udvarban is, Vilmos herceg összeölelkezik az Eb-győztes női futballválogatott játékosaival stb. Mindez az államközi kapcsolatokban is jelentkezik: Michelle Obama következmények nélkül vállon fogva sétálhatott a királynővel, miközben korábban alapelv volt a királyi családdal történő kezdeményező fizikai érintkezés tilalma.

Mindehhez kapcsolódóan a legújabb korban nem hanyagolhatjuk el a *politikatudomány*, a *regionális tudományok* és a *nemzetközi tanulmányok* jelentőségét sem, amelyek révén még inkább interdiszciplináris területté válik vizsgált témakörünk.

A diplomáciai protokoll még az *orvostudomány (pszichológia)* vívmányait is használja, hiszen a nemzetközi szereplők profilozása a felkészítő protokollanyagok szerves része: milyen magatartás, kézfogás várható az egocentrikus amerikai elnöktől, mennyire érzékenyen reagál a partner bizonyos jelenségekre (Merkel főbiája ellenére Putyin beengedi a találkozóra kutyáját). A felsorolás mutatja, hogy a protokoll jó alkalmazásához szükség van az MTA tudományos osztályai által reprezentált szinte minden tudományágra (*nyelv- és irodalomtudomány* a kommunikáció, a tolmácsolás kialakításánál, társalgási témák felvetésénél stb.).

A diplomáciai protokoll és az egyetemi oktatás

Jelenleg olyan felsőfokú intézményekben van hangsúlyos protokolloktatás, ahol leginkább a mindennapok illemtanára, vendéglátására koncentrálnak, a nemzetközi kapcsolatokkal intenzíven foglalkozó egyetemeken a diplomáciai protokoll csak marginális, kiegészítő szerepet kap.

A diplomáciai protokoll sajátosságainak fentiekben történő bemutatása alapján elvárható lenne, hogy ez a tudományág hasonló szerepet kapjon az egyetemi struktúrákban, mint a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó más diszciplínák, vagyis mint a biztonságpolitika, a geopolitika, a külgazdaság. Amennyiben az oktatási intézményben van diplomáciai, nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tanszék, ott lenne a megfelelő helye, s a tanmeneteket is a protokoll igazi tudományos jelentőségének megfelelően lenne célszerű kialakítani, elkerülve a köznapi értelmezést, amely csak az öltözködésre, a viselkedésre koncentrálna.

Felhasznált irodalom

- BÁBA Iván – SÁRINGER János (2018): *Diplomáciai lexikon – A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Budapest: Éghajlat.
- BÁNLAKY József (1941): *A magyar nemzet hadtörténelme. II. Rákóczi Ferenc nemzeti fölkelése (1701–1714)*. Budapest: Grill. Online: <https://mek.oszk.hu/09400/09477/>
- BÓKA Éva (1982): Charles de Ferriol márki portai követsége. *Történelmi Szemle*, 26(3), 519–536.
- FÜLÖP Mihály (2018): Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke (1941–1947). In FÜLÖP Mihály (szerk.): *Az elfelejtett béke – Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest: Dialóg Campus, 21–54.
- McCAFFREE, Mary Jane – Pauline INNIS (2002): *Protocol. 25th Anniversary Edition. The Complete Handbook of Diplomatic, Official and Social Usage*. Washington, DC: Devon.
- SERRES, Jean (2016): *Manuel pratique de protocole – Edition 2016*. Paris: Ad Hoc.
- WOOD, John Randy – Jean C. SERRES (1970): *Diplomatic Ceremonial and Protocol. Procedures and Practices*. New York: Columbia University Press.

Sallai János

Magyarország határai az 1947-es párizsi békeszerződés után

Fülöp Mihály professzor úrral évtizedes szakmai és baráti kapcsolat köt össze, amelynek háttérét az 1947-es párizsi békeszerződésről írt tanulmányai, majd hiánypótló könyvei jelentik. Mivel szakmai érdeklődésünket a nemzetközi rend kialakításának történeti vonatkozásai idejekorán egy irányba terelték, így a professzor urat a békeszerződés után kialakult államhatárokról írt publikációmmal köszöntöm.

Magyarország hatáiról

Magyarország határai a 20. században többször, jelentősen megváltoztak. A sort kezdte a grazi döntőbíróóság ítéletével 1903-ban Lengyelországnak juttatott Tengerszem, majd az 1918-as bukaresti békeszerződést követő határkijelölés. Ezután az I. világháborút lezáró Párizs környéki békék csapásaként jött a trianoni békediktátum határokra vonatkozó előírásainak sora, amelyek révén Magyarország új határai sehol sem maradtak azonosak a történelmi határokkal. Az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződést 1921-ben hirdették ki magyar jogszabályként,¹ amelynek alapján kitűzték Magyarország új határait.

Az új határok mentén először a rejtés időszakában a m. kir. vámőrség, majd 1932-től a m. kir. határőrség látta el az őrizet feladatát. Az 1938-as müncheni paktum lehetővé tette Magyarországnak a Felvidék visszacsatolásáról szóló tárgyalásokat a csehszlovákokkal, amelynek eredményeként a bécsi döntőbíróóság döntése

¹ 1921. évi XXXIII. törvény az Észak-amerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákiával 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről.

alapján 1938. november 2-án az Ipoly hídján az első magyar csapatok átkeltek a Felvidékre, és birtokba vehették az ismét Magyarországhoz tartozó területeket. Ezt követte 1939-ben Kárpátalja, majd 1940-ben Észak-Erdély, 1941-ben Délvidék és Muraköz visszatérése.

A II. világháborút lezáró béketárgyalások Magyarország számára nemhogy visszaadtak volna a Trianon által elvett területekből, hanem további három falu elcsatolását írták elő. Sőt, a II. világháború után a nemzetközi politikai életben bekövetkezett változások eredményeként Magyarország új szomszédos állammal, a Szovjetunióval lett határos. Így a korábbi négy viszonylat helyett az 1947-es párizsi békeszerződést követően kijelölésre várt a szovjet–magyar államhatár is, amely döntően a korábbi csehszlovák–magyar államhatár vonalát jelentette. A nemzetközi szerződés szerint:

„Az 1938. évi november hó 2-án kelt bécsi választott bírósági határozat rendelkezései semmisnek és érvénytelennek jelentetnek ki.

A Magyarország és Csehszlovákia közötti határ, attól a ponttól kezdve, amely e két Állam és Ausztria határai között, addig a pontig, amely közös e két állam és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójának határai között, ezzel visszaállítatik, úgy, amint az 1938. évi január hó 1-én fennállott, kivéve mégis a következő alpont rendelkezéseiből folyó módosítást.

Magyarország átengedi Csehszlovákiának Horvátújfalut, Oroszvár és Dunacsun községeket, a jelen Szerződéshez 1/A alatt csatolt térképen megjelölt kataszteri területekkel együtt. Ennek folytán a csehszlovák határ ezen a szakaszon a következőképpen állapítatik meg: attól a ponttól kezdve, amely Ausztriának, Magyarországnak és Csehszlovákiának 1938. évi január 1-én fennállott határai között közös volt, Ausztria és Csehszlovákia között a jelenlegi magyar-osztrák határ lesz a határ addig a pontig, amely a 134. magassági ponttól délre körülbelül 500 méterre (a rajkai templomtól északnyugatra 3,5 kilométerre) fekszik, ez a pont lesz ezentúl az említett három állam határainak közös pontja; innen az új határ Csehszlovákia és Magyarország között keletre fordul Rajka község északi kataszteri határát követve a Duna jobb partjáig addig a pontig, amely a 128. magassági ponttól északra körülbelül 2 kilométerre (a rajkai templomtól keletre 3,5 kilométerre) fekszik s amely pontnál az új határ csatlakozik a Duna hajózási fővonalában az 1938. évi január hó 1-én fennállott csehszlovák–magyar határhoz; a Rajka község határán belül fekvő zsilip és visszaeresztő csatorna magyar területen maradnak.

A Magyarország és Csehszlovákia között az előző alpontban megállapított új határ pontos vonalrészleteit a helyszínén Határrendező Bizottság fogja kijelölni, amely Bizottság a két érdekelt kormány képviselőiből fog állni. A Bizottság munkálatait a jelen Szerződés életbelépésétől számított két hónap alatt befejezi.

Arra az esetre, ha az átengedett terület lakosságának Magyarországra telepítésére vonatkozólag Magyarország és Csehszlovákia kétoldalú egyezményt nem kötnének, Csehszlovákia biztosítja az említett lakosságnak az emberi és polgári jogok teljességét. A lakosságcsere tárgyában 1946. évi február hó 27-én kelt csehszlovák–magyar Egyezményben kikötött összes biztosítékok és kedvezmények alkalmazást nyernek azokra a személyekre, akik Csehszlovákiának átengedett területet önként elhagyják.²

A fenti törvény alapján kerülhetett sor a korábban nyugat-európai elképzelésekben is szereplő új határok megállapítására, sőt – mint utaltunk rá – csehszlovák viszonylatban még három települést (Dunacsúnyt, Horvátjárfalut, Oroszvárt) elcsatoltak Magyarországtól. Erről Jakabffy Imre, aki a határkitűző bizottság tagja volt, így nyilatkozott:

„A csehszlovákok igen erősen követelték a rajkai zsilipet, melyet mi a Duna határvíz jellegéből adódóan meg tudtunk menteni. Ehhez nagy segítséget nyújtott az időjárás, mely 1947-ben aszályos volt. Így az erősen kiszáradt Duna árterületén Gutor-szigetén, a helyszíni szemle során találtuk meg Albrecht főherceg uradalmának határköveit, melyek további segítséget nyújtottak a kataszteri határok eligazodásában. Az okmányok aláírása 1947. október 15-én a rajkai kocsmában történt. Magyar részről rajtam kívül az átadási jegyzőkönyvet Czebe Jenő vezérkari alezredes írta alá.”³

Az új határszakaszon a pontos kijelölést úgynevezett Határrendező Bizottság volt hivatott végrehajtani, amely a két érintett állam képviselőiből állt. A kijelölésre mindösszesen két hónapot kaptak a békeszerződés hatálybalépése után.⁴

² 1947. évi XVIII. törvény a Párisban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában.

³ SALLAI 1997.

⁴ VÁJLOK 2012.

A szovjet–magyar államhatár felújítása

Az 1938-as első bécsi döntés, valamint Kárpátalja visszatérése után, továbbá a front áthaladása miatt az újonnan felálló szovjet–magyar államhatár határjelei több ponton hiányoztak, illetve megsérültek, nem biztos, hogy eredeti helyen álltak. A párizsi békeszerződés ratifikálása után a határkövek helyszíni beazonosítását 1947. május 15-étől az Állami Földmérés Országhatárt Rendező és Kijelölő Kirendeltsége⁵ végezte el. „Helyszíni vizsgálat során megállapították, hogy a szovjet szakaszon kb. 450 határkő, a csehszlovák szakaszon kb. 2250 határkő, az osztrák szakaszon kb. 650 határkő, a román szakaszon kb. 580 határkő, a jugoszláv szakaszon kb. 390 határkő hiányzik.”⁶

Az újonnan delimitált államhatárok kitűzése közül a szovjet–magyar államhatár redemarkálására 1947. szeptember 18-tól került sor. A terepfelmérő munkálatok előkészítésére már ez év szeptember 29-én útnak indultak a szovjet–magyar határra, majd a határbejárást október 4-én el is kezdték.⁷

Az új határ redemarkálása a következő új problémákat vetette fel: a szovjet topográfiai térkép szerkezeti felépítése eltért a magyar térképétől; az új szomszédos állammal nem volt határrendi megállapodás; Kárpátalja szovjet fennhatóság alá helyezése teljesen új közjogi helyzetet teremtett a térségben.

A redemarkációra 1948-ban került sor, amelynek főbb állomásai a következők voltak:

A határ redemarkálását a szovjet és a magyar fél közösen hajtotta végre. A műszaki és felmérési feladatokra a magyar szakembereket a Honvéd Térképészeti Intézet állományából jelölték ki. A munkálatokra vonatkozó első parancs 1948. szeptember 18-án érkezett az Intézethez. Ennek ismeretében 10 nap állott rendelkezésre a terepfelmérői munkák előkészítésére.

A munkálatok irányítására felállították a Szovjet–Magyar Vegyesbizottságot, amely Debrecenben tartózkodott. A SZMB két vegyes albizottságot alakított, majd felosztották a közös határszakaszt.

A Magyar Albizottság a következő határszakasz redemarkálását hajtotta végre: a beregszász–beregdaróci műút, az államhatár kereszteződési pontja és a magyar–szovjet–csehszlovák hármashatár között.

⁵ A magyar–szovjet határ redemarkációs munkálatait a Magyar–Szovjet Vegyesbizottság irányította, amely a terepmunkálatok alatt Debrecenben székelt.

⁶ KARDOS 1948.

⁷ Intézeti munkák 1950: 218.

A Szovjet Albizottság a fennmaradó közös határszakaszt mérte fel: a magyar–szovjet–román hármas határkő, a beregszász–beregdaróci műút és az államhatár kereszteződési pontja között.

1948. október 4-én a magyar albizottság megkezdte a határbejárást, amelynek folyamán megállapították a régi határvonalat, és kijelölték az új határt. A szovjet kérésnek megfelelően az új határkitűzésnél kerültek a fölösleges kiszögelléseket és hurkokat, ami azonban nem járhatott egyik állam számára sem veszteséggel vagy nyereséggel.

A közös megegyezés alapján csak olyan helyeken állítottak fel határjeleket, ahol a határvonal élesen törik, így a határjelek száma 168-ra csökkent.

Az Intézet munkatársai 1948. november 10-én befejezték a terepfelméréseket, és bevonultak Budapestre. Az Albizottság november 17-én megkezdte a határbejárást, majd 20-án kiadták a helyszíni rajzvázlat első mintáit. Ezzel párhuzamosan a terepen folytak geodéziai munkák. A geodéziai feladatokat az Állami Földmérés munkatársai végezték.

Ennek részeként a következő munkákat végezték el: a régi határjelek felkeresése; összerendezők átszámítása a Gauss–Krüger-vetületi síkra; a határvonal tisztítása és végleges kitűzése; helyszíni mérések elvégzése; pontok koordinátáinak kiszámítása; határjelek felállítása; jegyzőkönyvek és geodéziai vázlatok elkészítése.

A munkálatok során két alkalommal került sor határmódosításra, aminek eredményeként a 65 kilométeres magyar határszakasz 60 km-re redukálódott, illetve 128 kat. hold került Magyarországhoz, valamint a Szovjetunióhoz úgy, hogy egyik félnek sem származott területi anyagi kára.⁸

Szovjet–magyar határjelekről és határokmányokról

A szovjet–magyar határszakaszon a következő határjeleket alkalmazták:

- vízi határjel: azokon a határszakaszokon, ahol a határvonalon élő vízfolyás volt, a határvonal a folyó, patak vagy vízvezető árok közepén haladt, két határcölöp képzett egy határjelet. Az egyik cölöp a folyó egyik oldalán, míg a másik a vele szemben lévő parton volt elhelyezve oly módon, hogy a két cölöpöt összekötő egyenes a folyót derékszögben metsze. Határleírási jegyzőkönyvben rögzítették a határvonal metszési pontjának cölöpöktől való távolságát.

⁸ SALLAI 2021.

- Szárazföldi határjel: a határvonallal derékszögben, két cölöpből állt, homlokoldallal a szomszédos állam felé, lehetőség szerint 2,5 m távolságbán a határvonaltól. A homlokoldalon volt a határjel száma és a címer is elhelyezve. Amennyiben a terepviszonyok nem tették lehetővé a 2,5 m-es távolságot, akkor eltérhettek tőle, de az eltérés tényét jegyzőkönyvben szigorúan rögzíteni kellett. A határvonal középpontjaiban a cölöpöket úgy kellett elhelyezni, hogy az összekötő egyenes a törésszög felezőjébe essen. A cölöpök között henger alakú, csúcsosra faragott kis facölöp állt ki a földből kb. 40 cm magasan.
- Átmeneti határjel: három cölöpből álló határjel, amelyet azokon a pontokon állítottak fel, ahol az államhatár szárazföldről vízi szakaszra tért át, vagy fordított. Ebből két facölöp a folyónak azon a partján állt, ahol szárazföldi határ húzódtott. A harmadik cölöp a folyó ellentétes oldalán volt elhelyezve mint irányító cölöp. Feladata, hogy a folyó közepe felé haladó határvonal irányát rögzítse.

S bár a jelentések szerint a két fél között az együttműködés baráti, szívélyes, bajtársias volt, a munka közben több alkalommal szakmailag ellentmondásos helyzet alakult ki.

Érdekességként említem meg, hogy ezen a szakaszon két határjel nevet is kapott: a Túr és a Tisza. Az elnevezés a kijelölési év dátumával és Mo. felirattal a magyarországi gúlákön látható. Túr: A magyar–román–szovjet hármashatáron⁹ három gránitoszlop áll. Úgy, hogy egyenlő oldalú háromszöget alkotnak. A Túr határjel magyar oszlopa a Túr folyó jobb szakadékos nyílt partján, a határok találkozási pontjától 39 méterre nyugatra, a medren áthaladó töltés középvonalának

⁹ A magyar–szovjet (jelenleg ukrán) –román hármashatár-jel pontos megnevezése „TÚR” csatlakozási határjel, amelynek első okmányát Moszkvában, 1949-ben írták alá. Magát a határjelet 1948. december 16-án állították fel. A „TÚR” határjel a „TISZA” határjelhez hasonlóan három határoszlopból áll, mégpedig egy-egy oszlop helyezkedik el mindhárom ország területén. Az oszlopokat úgy állították fel, hogy megközelítőleg egyenes szárú háromszöget alkotnak, és e háromszög középpontja mutatja a három ország államhatárának találkozási pontját. E pont megközelítőleg egybeesik a Túr folyó középvonalával és a vízben található. A határpont helyzetét az egyenlő szárú háromszögből lehet kiszámítani, mégpedig úgy, hogy a román és ukrán oldalon álló határjelek alkotta vonalra a magyar határjelről merőlegest bocsátunk, és az alapvonalról számított 19,5 méterre lévő ponton található a hármashatár-pont. A pontos helyzetet műszerekkel lehet kimutatni, a jegyzőkönyv tartalmazza azok földrajzi és derékszögű koordinátáit. Az egyes oszlopok hegyesszögű négyoldalú csonkagúllak, amelyek vasbetonhasáb-talapzatra vannak felállítva. Magasságuk 1,97 méter. Minden oszlop talapatán félhenger alakú nyílás található, amely egy fémcsapszeg segítségével az államhatárok találkozási pontjára való rálátást szolgálja. Amennyiben átnézünk a három határjelen lévő üregeken a határ felé, akkor mindegyik határjeltől húzott képzeletbeli vonal metszéspontja adja a pontos határpontot. A magyar oldali határoszlopon a „MAGYARORSZÁG” és a „TÚR” felirat, valamint a címer található (VÁJLÖK 2012).

metszéspontjában, a töltésen álló 1. számú határjel középpontjától 42,4 méterre délkeletre áll. Tisza: A hármas határt¹⁰ a Tisza jobb partján a Szovjetunió és Csehszlovákia területén a határvonaltól 25-25 méterre álló egy-egy oszlop (műkö gúla) határozza meg, míg a Tisza bal partján a Magyar Köztársaság területén álló oszlop a háromszög csúcsát képezi. Az államhatárok találkozási pontja e háromszög magassági vonalán az alaptól 91,7 méterre, a csúcstól pedig 111,7 méterre, a Tisza folyó középvonalán fekszik.

A redemarkációt követően Moszkvában, 1949. július 30-án aláírták a következő 7 újonnan kijelölt határ okmányait:¹¹

- a magyar–szovjet–csehszlovák hármas határ okmányai,
- a magyar–román–szovjet hármas határ okmányai,
- az államhatár 1:25 000 méretarányú térképei,
- a határjelek jegyzőkönyvei,
- a határjelek listája,
- az államhatár geodéziai ponthálózatának és sokszögvonalainak vázlata,
- az államhatár határjeleinek és a kiinduló geodéziai pontoknak a koordináta-jegyzéke.

Befejezés, összegzés

Összességében megállapítható, hogy a szovjet–magyar határt mintegy 135 kilométeres szakaszon a határral párhuzamos 500-500 méteres sávban térképezték¹² fel, és a határjeleket pontosították, pótolták.

¹⁰ A magyar–szlovák–szovjet (jelenleg ukrán) hármashatár-jel definiálása a magyar–szlovák kétoldalú, az államhatár rendjének szabályozásáról szóló szerződésben található. Ez alapján a három ország „hármashatár-pontját” három vasbetonoszlop-örponton jelöli. Ennek a hármashatár-jelnek az érdekessége, hogy maga a határpont a Tisza folyó medrében van (a hármashatár-jel neve innen eredően TISZA), így minden ország területén elhelyeztek egy-egy, egymással teljesen analóg határjelet. E határjelek csak az adott országok címerében, valamint földrajzi elhelyezkedésükben különböznek egymástól. A határjelek egymást kiegészítve, iránypontként határozzák meg a határpont pontos helyét. A három vasbeton határoszlop (amelyek földfelszíntől számított magassága 2,27-2,27 méter) úgy helyezkedik el, hogy háromszöget alkosson. A háromszöget úgy lehet leképezni, hogy annak alapját a szlovák és ukrán oldalon elhelyezett oszlopok között húzott egyenes, míg csúcsát a magyar oldalon elhelyezett oszlop adja. Hivatalosan a három ország „államhatárainak találkozási pontja a fent megjelölt háromszög magassági vonalának és a Tisza folyó középvonalának a közös pontja” (VÁJLÖK 2012).

¹¹ SALLAI 2021: 46–51.

¹² SUBA 2001.

A párizsi békeszerződés után kialakult határokon a magyarok és a szomszédos ország közös határrendi tevékenysége folyamatos redemarkációs tevékenységhez vezetett, amelynek következtében viszonylatonként a következő „határkiigazításokra” került sor:

Csehszlovák–magyar viszonylatban az Ipoly és a Ronyva folyó mederváltoztatásából adódóan 1987-ben zárult le a redemarkációs folyamat. Ezenkívül 1952-ben kompenzációs alapon, 12 helyen kisebb területeket érintő kiigazításokat hajtottak végre.

A II. világháború után szomszédos országgá vált Szovjetunióval 1949. július 19-én került sor a redemarkációs dokumentum aláírására. (A hármas határ miatt a szerződés kidolgozásába, aláírásába Csehszlovákiát is bevonták.)

1949–1950-ben Románia és Jugoszlávia között a hármas határ térségében határkiigazítást eszközöltek, amely a magyar határok hosszára nem, de a jelölésre hatást gyakorolt. Ennek következtében a hármas határ 13 kilométerre délnyugatra tolódott.

Az osztrák–magyar határon a Lapincs folyó (35 604 m²) és a Bozsok patak (3114 m²) térségében a szabályozás folytán területek egyenlő arányban történő kicserélését hajtották végre.

A II. világháború után a szovjet katonai jelenlét és Közép-Európa országainak „népi demokratikus” társadalmi átalakulása miatt sajátosan alakult hazánk és a szomszédos országok kapcsolattartása. A nyugati és a déli határon aknamezőket telepítettek. 1967 után az osztrák–magyar határ magyar területén már csak a „vasfüggöny” funkcionált, amelyet 1989-ben szedtek fel. Ebben az időszakban egy lényegesen alacsonyabb hatékonyságú kishatárforgalom (a két világháború közötti időszakban megvalósított kishatárforgalomhoz képest) ismét szerepet kapott.

Felhasznált irodalom

- FÜLÖP Mihály (2018): *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest: Dialóg Campus.
- HAJDÚ Zoltán (1995): A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajz tudományban 1948-ig. *Tér és Társadalom*, 9(3-4), 111-132.
- HAJDÚ Zoltán (2019): *Magyarország történeti állambföldrajza. Korszakokként változó államterület, határtörténet és határpolitika*. Budapest: Dialóg Campus.
- HIM [é. n.]: *A trianoni határok kitűzése*. Online: <https://militaria.hu/digitalis-hadtortenelem-hadtortenelet-oktatasi-csomagok-iskolak-szamara/a-trianoni-bekeszerzodes-es-annak-hatasai/a-trianoni-bekeszerzodes-es-annak-hatasai-hadiesemenyek/a-trianoni-hatarok-kituzese>
- Intézeti munkák (1950). *Térképészeti Közlöny*, 7(3-4), 109-230.
- KARDOS József (1948): *Szovjet-magyar határ redemarkációja*. Kézirat.
- PÓSÁN László – VESZPRÉMY László – BODA József – ISASZEGI János (2017): *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*. Budapest: Zrínyi.
- SALLAI János (1997): Beszélgetés dr. Jakabffy Imrével. *Limes: Tudományos Szemle*, 10(2), 83-85.
- SALLAI János (2004): *Az államhatárok*. Budapest: Press Publica.
- SALLAI János (2008): *A magyar államhatár, határőrizet és etnikai határ története*. Habilitációs disszertáció. Debrecen: DE BTK.
- SALLAI János (2021): Az új szovjet-magyar határ kijelölése (1948). *Határrendészeti Tanulmányok*, 18(2), 46-51.
- SEREMET Sándor (2016): *A mai Kárpátalja határainak kialakulása az I. világháború után (1918-1925)*. PhD-disszertáció. Budapest: PPKE.
- SUBA János (2001): *Magyarország határtérképei a XX. században*. Online: <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Suba.pdf>
- VÁJLOK László (2012): *Magyarország határképviselési rendszere (Határképviselés és az államhatár rendjével kapcsolatos egyéb szabályok)*. Budapest: NKE RTK.

Speck Gyula – Hettyey András

A müncheni konszenzus mérlege – Németország mint vezető hatalom?

A Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszéken Fülöp Mihály professzor úrral napjaink legmeghatározóbb konfliktusa, az orosz–ukrán háború kapcsán számos érdekesítő beszélgetésünk volt az európai rend változásairól. Ebből kifolyólag olyan témára esett választásunk, amely kapcsolódik közös eszmefuttatásainkhoz és egyben a Professzor úr által mélyen ismert és kutatott, II. világháború utáni európai béke-rendszerhez, hiszen lényegében az nyitotta meg az utat, hogy Németország Európa központi, vezető hatalmává váljon.¹

Németország a 2010-es évek óta ismét vezetési szerepével küzd. Ha nem cselekszik eleget, megvádolják, hogy elfordul vezetői szerepétől, azonban ha cselekszik, és érdekeit érvényesíti, akkor német dominanciáról beszélnek. Ez napjaink „németkérdése”. Szemléletes, hogy míg 2011-ben Radosław Sikorski lengyel külügyminiszter úgy fogalmazott, hogy „kevésbé félek Németország hatalmától, mint tétlenségétől”,² addig az orosz–ukrán háború kapcsán a jelenlegi lengyel miniszterelnök elítélte a francia–német dominanciát. Szerinte, ha Németországon múlt volna, Európa sokkal inkább függene az orosz gáztól, Ukrajna pedig már rég elveszítette volna a háborút.³

A 2014–2015 folyamán kialakított új külpolitikai állásponttal Németország megkísérelt eleget tenni azon belső és külső elvárásoknak, amelyek nagyobb kül- és biztonságpolitikai szerepvállalását követelték. A kritikák fényében azonban felmerül a kérdés, hogy mennyire sikerült célkitűzéseit megvalósítania. Vajon Németország proaktívan, Európa vezetőjeként alkalmazkodott a megváltozott nemzetközi rendhez, vagy továbbra is a Fukuyamai paradigma illúziójában él? Az alábbi tanulmányban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a harmadik

¹ FÜLÖP 2022: 48–49.

² SIKORSKI 2011.

³ MORAWIECZKI 2022.

Merkel-kormány által kialakított új német kül- és biztonságpolitikai álláspont, a müncheni konszenzus milyen eredményeket ért el 2014 után.⁴

A vezetői szerep felvállalása: a müncheni konszenzus és a *Review 2014*

Németország vezetői szerepét leginkább az euróválság kapcsán hangsúlyozzák, a kül- és biztonságpolitika terén azonban kevésbé egyértelmű a kép. A biztonság- és védelempolitika terén Németország a 2010-es évek elején bár rendelkezett a vezetői szerephez szükséges képességekkel, mégis a visszahúzódot választotta, amelynek látványos megnyilvánulása volt a 2011-es líbiai nemzetközi intervenciótól való távolmaradás. Emiatt soha nem látott hazai és nemzetközi kritikák érték.⁵ Az euróválságban betöltött szerep azonban fontos lépcsőfok volt a müncheni konszenzus létrejöttében, mivel Németország európai partnerei és a piaci szereplők nyomására elfogadta, hogy vezető szerepet kell betöltenie a nemzetközi válságok kezelésében.⁶ Németországgé volt lényegében az egyetlen gazdaság Európában, amely megerősödve került ki az euróválságból. Németország megnövekedett gazdasági erejéből fakadóan egyszerűen nem vonhatta ki magát a felelősségvállalás alól. E megerősödött gazdasági pozíció egyben a német külpolitika mozgásterét is megnövelte.⁷

A változást Joachim Gauck szövetségi elnök, Frank-Walter Steinmeier külügyminiszter és Ursula von der Leyen védelmi miniszter 2014. és 2015. évi müncheni biztonságpolitikai konferenciákon elmondott beszédjei, valamint a külügyminisztérium *Review 2014 – Außenpolitik Weiter Denken (Áttekintés 2014 – A külpolitika továbbgondolása)* című széles körű társadalmi egyeztetése hozta meg. Ezek lényegi üzenete volt, hogy Németországnak nemzetközi súlyának megfelelően kell hozzájárulnia a nemzetközi békéhez és stabilitáshoz, a kül- és biztonságpolitikában nagyobb felelősséget és vezetői szerepet kell vállalnia. A terhes történelmi múlt nem lehet akadálya a nagyobb, akár katonai szerepvállalásnak, azonban Németországnak továbbra is multilaterális keretekben kell cselekednie. Az új külpolitikai álláspontot a szakirodalom müncheni konszenzusnak nevezi.⁸

⁴ Vizsgálatunk kifejezetten kül-, biztonság- és védelempolitikai lépésekre koncentrált, az Európapolitikában vállalt német szerepet csak érintőlegesen tárgyaljuk.

⁵ OVERHAUS 2014: 168–169.

⁶ SEPPO–JOJA 2019.

⁷ HETTYEY 2015: 51.

⁸ OPPERMAN 2019: 484–486.

A külpolitikai diskurzus nem pusztán a korábbi tartózkodó magatartás ellen-súlyozása miatt változott meg. A 2010-es években jelentősen romló nemzetközi biztonsági környezet (az ukrajnai válság, a menekültválság, Oroszország és Kína asszertív magatartása, európai terrortámadások, az Iszlám Állam és az afrikai terrorszervezetek térnyerése, a jemeni és a szíriai polgárháború, a transzatlanti kapcsolatok romlása Donald Trump elnöksége idején) sokkhatást okozott a német politikai elitben, egyben Németország szövetségesei is elvárták tőle, hogy nagyobb szerepet vállaljon a válságok leküzdésében.⁹

A 2014–2015 folyamán megjelenő új kül- és biztonságpolitikai narratíva nemcsak a politikai diskurzusban jelent meg, hanem a stratégiai gondolkodásban is.¹⁰ 2016-ban a védelmi minisztérium kiadta az új biztonságpolitikáról és a Bundeswehr jövőjéről szóló fehér könyvet (*Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr*). A fehér könyv előszava kijelenti, hogy „Németország tudatában van, hogy biztonságpolitikai felelőssége van az aktuális válságokban. És abban is, hogy kész a vezetésre.”¹¹ A fehér könyvet új kül- és biztonságpolitikai dokumentumok sorozata követte, amelyekben szinte kivétel nélkül megjelenik a megváltozott biztonsági környezetről szóló értékelés és a nagyobb nemzetközi felelősségvállalás ambíciója, így például a 2017-es válságkezelési irányelvekben vagy a 2030-ig szóló fejlesztéspolitikai dokumentumban.¹² A 2021-es szövetségi választásokat megelőzően az AfD és a Linke kivételével mindegyik parlamenti párt programja azonos volt abban, hogy Németországnak aktív nemzetközi szerepet kell betöltenie.¹³ A müncheni konszenzus valóban konszenzusnak bizonyult a kormányváltás után is. Lars Klingbeil, az SPD társelnöke az orosz–ukrán háború kapcsán úgy fogalmazott, hogy Németországnak fel kell adnia vonakodását, és egy vezető hatalom (*Führungsmacht*) ambíciójával kell rendelkeznie.¹⁴

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy 2014–2015 folyamán a német kül- és biztonságpolitikai diskurzusban új irányvonal látszódtott kialakulni, amely Németország erőteljesebb nemzetközi szerepvállalását és a vezetői szerep felvállalását tűzte ki célul. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy e diskurzus miben jelent újdonságot a korábbiakhoz képest. Ahogy Gunther Hellmann felhívta rá a figyelmet, hogy az 1990-es évekbeli diskurzus elsősorban arról szólt, hogy Németország részt vehet-e

⁹ ALTDORFER – CSIKI VARGA 2021: 9–11.

¹⁰ ALTDORFER – CSIKI VARGA 2021: 7–9.

¹¹ Bundesregierung 2016: 8.

¹² Bundesregierung 2017; BMZ 2018.

¹³ KÄHLER 2021.

¹⁴ KLINGBEIL 2022.

szövetségi területen kívüli műveletben, vagy sem, a 2010-es évek második felében ez már nem volt vita tárgya.¹⁵ Újjonnan sokkal inkább a biztonságfelfogás változásáról van szó, amelynek lényege, hogy Németország felismerte, az 1990-es évek fukuyamai paradigmája megbukott, és a német külpolitikának alkalmazkodnia kell a megváltozott biztonsági környezethez.

A müncheni konszenzus eredményei

A külügyi eszköztár erősítése

A müncheni konszenzus célul tűzte ki a nemzetközi vezetéshez szükséges külügyi eszköztár erősítését. 2010–2020 között közel megkétszereződött a külügyminisztérium költségvetése, azon belül is a humanitárius segélyekre fordított források 96 millióról 1,6 milliárd euróra nőttek. Németország a negyedik legnagyobb támogatója az ENSZ-nek, valamint a világban a második legtöbb hivatalos fejlesztési támogatást nyújtja az Egyesült Államok után.¹⁶ 2013–2020 között a hivatalos fejlesztési támogatások szintén jelentősen, a bruttó nemzeti jövedelem 0,4%-áról 0,74%-ra növekedtek, ami leginkább a menekültek ellátására és a koronavírus elleni vakcinák adományozására fordított források növekedésének tudható be.¹⁷

Válságdiplomácia

A német vezetés ambíciója látványosan az ukrajnai válság kezelésében mutatkozott meg. A 2014-es newporti NATO-csúcsot követő Bundestag-vitában Merkel úgy érvelt, hogy Németországnak egyértelmű szolidaritást kell mutatnia balti és keleti szövetségesei felé. A felelősségvállalást az SPD és a Zöldek is támogatták.¹⁸ Oroszországgal való szoros gazdasági kapcsolatai ellenére Merkel határozottan kijelentette, hogy a Krím annexiójával Oroszország nemzetközi jogot sértett. A német diplomácia meghatározó szerepet töltött be az uniós szankciók kivetésében, a minszki egyezmények tetőaláhozásában, szorosan együttműködve Franciaországgal, az Egyesült Államokkal, az Európai Unióval, a G7-csoporttal

¹⁵ HELLMANN 2016.

¹⁶ BUNDE–HARTMANN 2020.

¹⁷ OECD [é. n.]; SPECK 2019: 33.

¹⁸ Deutscher Bundestag 2014.

és az EBESZ-szel. Mindezzel párhuzamosan Merkel azonban fenntartotta a Putyin-nal való párbeszédet. Németország geopolitikailag lényegében predesztinálva volt ezen közvetítői-vezetői szerepre, míg a hagyományosan hegemon szerepet betöltő Egyesült Államok Obama elnök alatt a *leading from behind* stratégiát követve ráhagyta európai szövetségeseire a kezdeményezést.¹⁹

A vezetési készséget demonstrálta, hogy az aktívabb nemzetközi katonai és diplomáciai szerepvállalás révén Berlin nagyobb felelősséget kívánt vállalni az európai biztonság érdekében. 2015 végén, a novemberi párizsi terrortámadást követően Berlin vadászgépeket és egy fregattot küldött a francia erők támogatására az Iszlám Állam elleni fellépés keretében, annak ellenére, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsának erre vonatkozó 2249. számú határozata nem nevezte meg kimondottan a katonai erő alkalmazását. Figyelemre méltó, hogy e döntést a kormány szokatlanul gyorsan meghozta, továbbá a német lakosság 58%-a támogatta a részvételt.²⁰ Szíriának Németország nyújtotta rendszeresen a második legtöbb hivatalos fejlesztési támogatást.²¹ Ezenfelül megnövelte Maliban az ENSZ- és EU-műveletekben részt vevő katonái számát, feltételezhetően nemcsak a Franciaországgal való szolidaritásvállalás céljából, hanem mert közvetlenül érzékelte a déli fenyegetettség fontosságát.²² Szintén fordulatnak bizonyult, hogy Berlin fokozta diplomáciai és fejlesztéspolitikai aktivitását a szubszaharai Afrikában is, különösen a migráció szempontjából kiemelt fontosságú Nigerben.²³

A menekültválság során való szerepvállalásával a harmadik Merkel-kormány európai szövetségeseit és a német lakosságot bár megosztotta, azonban kétségtelenül kulcsszerepet vállalt a 2016. márciusi EU–Törökország közötti menekültegyezmény létrejöttében, amely jelentősen mérsékelte az Európába irányuló menekülthullámot.²⁴

NATO- és CSDP-szerepvállalás

Az ukrajnai válság változást hozott Németország NATO-szerepvállalásában is. A walesi NATO-csúcson Németország jelentősen hozzájárult a készenléti cselekvési tervhez, többek között hadgyakorlatok, légtérvédelem és a NATO reagáló erői

¹⁹ DAEHNHARDT 2018: 523–526.

²⁰ KOENIG 2017: 106.

²¹ BMZ [é. n.].

²² FRÖHLICH 2019: 79–80.

²³ RINKE 2017: 43–44.

²⁴ OPPERMAN 2019: 490–493.

erősítésének formájában. Ezenfelül rotációs alapon vezetőnemzeti szerepet vállalt a Nagyon Magas Készenlétű Összhaderőnemi Erőben, majd 2016-ban a varsói csúcson vállalta, hogy keretnemzete lesz a szövetség megerősített előretolt jelenléte litvániai többnemzeti zászlóaljharccsoportjának.²⁵

Donald Trump elnök retorikája és a brexit hatására a német politikai diskurzusban egyre inkább előtérbe került az európai stratégiai autonómia támogatása, amely jól érzékelhető volt Merkel nyilatkozatában is, miszerint az európaiaknak saját kezükbe kell venniük sorsukat. 2016–2017 folyamán Németország Franciaországgal közösen javaslatok sorozatát tudta keresztülvinni az Európai Unió intézményein, amelyek jelentős előrelépést jelentettek az európai védelmi integráció elmélyítésében, többek közt a Katonai Tervezési és Végrehajtási Szolgálat létrehozásával vagy a PESCO-programok elindításával.²⁶ Fontos hangsúlyozni, hogy az európai védelmi kezdeményezéseknél nagy szerepe volt Németország intézményi befolyásának, és hogy Franciaország, valamint más európai partnerei támogatását élvezte.

A német vezetés korlátjai

A fent felsorolt eredmények ellenére Németország nem volt képes egészében végrehajtani a „müncheni konszenzusban” tett vállalásokat. Bár a koronavírus-járvány alatt Berlin kulcsfontosságú vezetői szerepet töltött be az EU többéves pénzügyi keretének és a Next Generation EU elfogadásában,²⁷ több német kutató egyetért abban, hogy a kül- és biztonságpolitika terén elveszítette lendületét az utolsó Merkel-kormány idején.²⁸

Németországot kifejezetten súlyos vádak érték nemcsak politikai vezetők (kiemelten Donald Trump), hanem kutatóintézetek, szakértők részéről is. A kritikák lényege, hogy Németország potyautasként kihasználja az Egyesült Államok által biztosított liberális nemzetközi rendet, miközben geoökonómiai hatalomként saját exportgazdaságának növelésére törekszik, és Kínával, Oroszországgal, illetve más autokratikus rezsimekkel szemben kétarcú magatartást tanúsít. Heribert Dieter szerint Németország arrogáns külpolitikát folytat, mivel míg Trump kritikáját megveti, addig saját külön utasságról (Északi Áramlat 2, kereskedelmi

²⁵ BÖLLER 2021: 113–114.

²⁶ ISO-MARKKU – MÜLLER-BRANDECK-BOCQUET 2020: 69–71.

²⁷ ZACHAR 2021.

²⁸ MAJOR-MÖLLING 2021; PUGLIERIN 2018.

többlet, alacsony védelmi költségvetés) nem vesz tudomást.²⁹ Bastian Giegerich és Maximilian Terhalle szerint a Merkel vezette Németország továbbra sem volt képes szabadulni történelmi múltjával befolyásolt stratégiai kultúrájától, és nem volt hajlandó tudomást venni a nemzetközi rendszer változásairól.³⁰

A német vezetés hitelességét kétségkívül csorbította az alacsony védelmi költségvetés és a haderő gyenge állapota. A müncheni konszenzus nyomán kialakított védelempolitikai célok ambiciózus keretnemzeti feladatokat tűztek ki a haderő számára. Sikerült visszafordítani a személyi állomány csökkenését és az eszközállomány romlását, a védelmi költségvetés azonban csak 2020-ra érte el a GDP 1,5%-át, a modernizációra fordított források továbbra is alacsonyak voltak, és a beszerzési rendszert sem sikerült megszabadítani a bürokratikus akadályoktól.³¹ A müncheni konszenzus hatására továbbá nem történt áttörő változás a biztonságpolitikai intézményi struktúrában és döntéshozatalban, amely továbbra is korlátozza Berlin kezdeményezőképességét. A fehér könyv és a válságkezelési irányelvek alapján bár felállítottak különböző minisztériumközi elemző csoportokat, amelyek a nemzetközi válságokkal és konfliktusokkal foglalkoznak, azonban nem jött létre központi, nemzeti biztonsággal foglalkozó szerv, amely valódi koordinációs szerepet töltené be, mint például az Egyesült Királyságban és Japánban újonnan felállított nemzeti biztonsági tanácsok.³² Annegret Kramp-Karrenbauer szíriai biztonsági zóna létesítéséről szóló tervének bukása látványos példája volt annak, hogy a katonai képességihiány és a döntéshozatali fragmentáció mennyire képes Németország vezetői képességeit korlátozni.³³

Egyes érvelések szerint a müncheni konszenzus ambícióit nem osztotta a német közvélemény. Ennek ellentmondanak ugyanakkor a Bundeswehr Hadtörténeti és Társadalomtudományi Központjának felmérései, miszerint 2012–2019 között 42-ről 59%-ra nőtt azok aránya, akik támogatják az aktív külpolitikai szerepet. Kétségtelen azonban, hogy a közvélemény a nagyobb felelősségvállalást a *soft power* eszközeivel támogatja, és nem a katonai részvétel fokozásával. Nemzetközi vezetői szerepet viszont aligha lehet katonai eszközök kizárása nélkül gyakorolni.³⁴

²⁹ DIETER 2020: 249–250.

³⁰ GIEGERICH–TERHALLE 2021: 13, 31–32.

³¹ CSIKI VARGA – ETL 2022: 3–6.

³² Bár Németországban működik a Szövetségi Biztonsági Tanács (Bundessicherheitsrat), ez azonban kizárólag a fegyverexportokkal foglalkozik. A 2016-os fehér könyv célul tűzte ki, hogy nagyobb szerepet kapjon a biztonságpolitikai döntéshozatalban, ez viszont azóta sem valósult meg (BUNDE–ERBER–KABUS 2020).

³³ KOSCHYK–BOSEN 2019.

³⁴ BUNDE–HAMMELEHLE 2020.

A müncheni konszenzus felemás sikere kapcsán felmerül Angela Merkel szerepe is. Figyelemre méltó, hogy maga Merkel nem csatlakozott nyíltan a müncheni konferenciákon tett nyilatkozatokhoz. A kancellár asszony alapvetően nem rendelkezett Európa jövőjéről szóló vízióval, helyette mindig a válságok rövid távú megoldására koncentrált. A kritikák szerint többek között Macron elnökkel ezért sem tudta megtalálni a közös hangnemet.³⁵ Ezen érvelésekkel szemben azonban fontos kiemelnünk, hogy Merkel 16 éven át stabil, megbízható vezetőnek bizonyult, ami különösen Trump elnöksége és a multilateralizmus válsága idején volt fontos.

Eltekintve a gyakorlati külpolitikától jogosan merülhet fel a kérdés, hogy a müncheni konszenzus valóban előrelépést jelentett-e a stratégiai gondolkodásban. A *Review 2014*, illetve a 2016-os fehér könyvvel kapcsolatos nyilvános vitasorozatok hosszú évek után kétségkívül soha nem látott mértékűek voltak, és sikeresen felélesztették a külpolitikáról szóló társadalmi diskurzust, azonban végső soron nem eredményeztek strukturális változásokat, így nem született minisztériumokon átívelő biztonsfelfogás vagy a Bundeswehr bevetéséről szóló új döntéshozatali mechanizmus. Az új fehér könyv általános jellegű, konszenzuson alapuló dokumentum, amely nem definiálta, hogy mit jelent a gyakorlatban a több felelősség vállalása, és hogy milyen nemzeti érdekeket kellene Németországnak megvédenie.³⁶

Össességében elmondható, hogy a nemzetközi vezetéshez szükséges anyagi és nem anyagi erőforrásokkal Németország 2014 után is csak korlátozottan rendelkezett. Németországtól hiába várták el európai partnerei a vezérést, a német társadalom megosztottsága, a hiteles katonai erő, a gazdaságközpontú külpolitika és az egyértelmű stratégiai célok meghatározásának hiánya alapvető akadályt jelentett, ezért a kül- és biztonságpolitikai vezetői szerepet csak szelektíven és ideiglenesen tudta gyakorolni.

Felelős vezetés vagy kényszerű alkalmazkodás?

A müncheni konszenzus eredményeiről összességében vegyes kép rajzolódik ki. Stefan Fröhlich politológus 2019-ben megjelent monográfiájában úgy érvelt, hogy a német külpolitika elérkezett az önkorlátozás végéhez. Fröhlich szerint azok, akik Berlint pacifizmussal és vonakodással vádolják, elfelejtik, hogy a 2010-es évek második felében folyamatosan tabukat döntött le a biztonságpolitikában.³⁷ Vele szemben

³⁵ SCHELER 2021: 28–29.

³⁶ MAJOR–MÖLLING 2016.

³⁷ FRÖHLICH 2019: 76–80.

Adrian Hyde-Price a fordulatot nem valódi változásként, inkább az 1990-es években elért eredményekhez való visszatérésként, egyfajta iránykorrekcióként értékelte.³⁸ Christian Mölling és Claudia Major szerint Berlin a szövetségeseihez való alkalmazkodásból vette át a kezdeményező szerepet.³⁹

Véleményünk szerint a bizonytalanság nagyrészt annak tudható be, hogy a döntéshozók nem határozták meg, hogy Németországnak konkrétan milyen formában, milyen területeken kellene felelősséget vállalnia, egyáltalán mit jelent a nemzetközi felelősségvállalás. Kétségtelen, hogy a müncheni konszenzussal megtörtént a stratégiai gondolkodásbeli változás, az ezt megvalósító kül- és biztonságpolitikai vezetői szerep leginkább belső korlátok miatt azonban csak ideiglenesnek bizonyult.

Több vélemény szerint Scholz kancellár orosz–ukrán háború során bejelentett korszakváltásról (*Zeitenwende*) szóló beszéde minőségi fordulatként értelmezhető, különösen a védelmi költségvetés jelentős növelése és az Északi Áramlat 2 felmondása miatt. Úgy tűnik azonban egyelőre, hogy a kül- és biztonságpolitikai fordulat nem vezet el magától értetődően a vezetői szerephez: a jelenlegi német kormány inkább az új, konfrontatív európai rendhez való alkalmazkodással van elfoglalva, és nem rendelkezik a kellő kezdeményezőkésséggel, hogy Németország Európa valódi vezető hatalmává váljon.⁴⁰

Felhasznált irodalom

- ALTDORFER Domonkos – CSIKI VARGA Tamás (2021): A német stratégiai vízió átalakulása a 2010-es években. *Nemzet és Biztonság*, 14(1), 3–23. Online: <https://doi.org/10.32576/nb.2021.1.2>
- BMZ (2018): *Entwicklungspolitik 2030. Neue Herausforderungen – neue Antworten*. Berlin: Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung. Online: www.bmz.de/resource/blob/23562/aocbe466baa3e606f55aco2aff53be4/strategiepapier455-06-2018-data.pdf
- BMZ [é. n.]: *Die Syrienkrise*. Online: www.bmz.de/de/laender/syrien
- BÖLLER, Florian (2021): Toward a „Partner in Leadership”? Germany’s Shifting Role in NATO After the End of the Cold War. In Michele TESTONI (szerk.): *NATO and Transatlantic Relations in the 21st Century. Foreign and Security Policy Perspectives*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003045434>
- BUNDE, Tobias – Christop ERBER – Juliane KABUS (2020): Decision-making Processes: The Berlin Disharmonic. In Tobias BUNDE – Laura HARTMANN – Franziska STÄRK – Randolph CARR – Christoph ERBER – Julia HAMMELEHLE – Juliane KABUS: *Zeitenwende – Wendezeiten. Special Edition of the Munich Security Report on German Foreign and Security Policy*. Munich: Munich Security Conference, 145–160. Online: <https://doi.org/10.47342/SBID8214>

³⁸ HYDE-PRICE 2015: 605.

³⁹ MAJOR–MÖLLING 2022.

⁴⁰ MEHRER 2022.

- BUNDE, Tobias – Julia HAMMELEHLE (2020): Folk Wisdom. In Tobias BUNDE – Laura HARTMANN – Franziska STÄRK – Randolph CARR – Christoph ERBER – Julia HAMMELEHLE – Juliane KABUS: *Zeitenwende – Wendezzeiten. Special Edition of the Munich Security Report on German Foreign and Security Policy*. Munich: Munich Security Conference, 107–138. Online: <https://doi.org/10.47342/SBID8214>
- BUNDE, Tobias – Laura HARTMANN (2020): Investments: Instrumental Reasoning. In Tobias BUNDE – Laura HARTMANN – Franziska STÄRK – Randolph CARR – Christoph ERBER – Julia HAMMELEHLE – Juliane KABUS: *Zeitenwende – Wendezzeiten. Special Edition of the Munich Security Report on German Foreign and Security Policy*. Munich: Munich Security Conference, 74–100. Online: <https://doi.org/10.47342/SBID8214>
- CSIKI Varga Tamás – ETL Alex (2022): Forradalom vagy kiigazítás? A német haderő fejlesztésének kérdései az orosz–ukrán háború fényében. *Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések*, 2022/5. Online: http://ludovika.lnkiv.in/Csiki_Etl_2022
- DAEHNHARDT, Patricia (2018): German Foreign Policy, the Ukraine Crisis and the Euro-Atlantic Order: Assessing the Dynamics of Change. *German Politics*, 27(4), 516–538. Online: <https://doi.org/10.1080/096444008.2018.1448386>
- Deutscher Bundestag. Plenarprotokoll 18/50, Stenografischer Bericht, 50. Sitzung. 4559* (2014). Online: <https://dserver.bundestag.de/btp/18/18050.pdf>
- Bundesregierung (2016): *Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr*. Berlin: Bundesministerium für Verteidigung. Online: www.bmvg.de/resource/blob/13708/015be272f8c0098f1537a491676bfc31/weissbuch2016-barrierefrei-data.pdf
- Bundesregierung (2017): *Krisen verhindern, Konflikte bewältigen, Frieden fördern. Leitlinien der Bundesregierung*. Berlin: Auswärtiges Amt. Online: www.auswaertiges-amt.de/blob/1213498/d98437ca3ba49c0ec6a461570f56211f/krisen-verhindern-data.pdf
- DIETER, Heribert (2020): Ein schwieriger Partner: Deutschlands eigennützige Außenpolitik. *SIRIUS – Zeitschrift für Strategische Analysen*, 4(3), 245–257. Online: <https://doi.org/10.1515/sirius-2020-3002>
- FRÖHLICH, Stefan (2019): *Das Ende der Selbstfesselung. Deutsche Außenpolitik in einer Welt ohne Führung*. Wiesbaden: Springer. Online: <https://doi.org/10.1007/978-3-658-25143-7>
- FÜLÖP Mihály (2022): Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke (1941–1947). In FÜLÖP Mihály (szerk.): *Második Trianon? Tanulmányok a párizsi magyar békeszerződés aláírásának 75. évfordulójára*. Budapest: Ludovika.
- GIEGERICH, Bastian – Maximilian TERHALLE (2021): *The Responsibility to Defend. Rethinking Germany's Strategic Culture*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003223870>
- HELLMANN, Gunther (2016): Zwischen Gestaltungsmacht und Hegemoniefalle. Zur neuesten Debatte über eine „neue deutsche Außenpolitik“. *APuZ – Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2016. július 11. Online: www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/230569/zwischen-gestaltungsmacht-und-hegemoniefalle/
- HETTYEY András (2015): Különutas kezdeményezések: fordulat a német külpolitikában? *Nemzet és Biztonság*, 8(1), 46–64.
- HYDE-PRICE, Adrian G. V. (2015): The „Sleep-Walking Giant” Awakes: Resetting German Foreign and Security Policy. *European Security*, 24(4), 600–616. Online: <https://doi.org/10.1080/09662839.2015.1065484>
- ISO-MARKKU, Tuomas – Gisella MÜLLER-BRANDECK-BOCQUET (2020): Towards German Leadership? Germany's Evolving Role and the EU's Common Security and Defence Policy. *German Politics*, 29(1), 59–78. Online: <https://doi.org/10.1080/096444008.2019.1611782>
- KÄHLER, Florian (2021): Zur Bundestagswahl 2021: Ein Überblick außen- und sicherheitspolitischer Positionen der Parteien CDU/CSU, SPD, Bündnis90/Die Grünen, AfD, FDP und Die

- Linke. *Bundesakademie für Sicherheitspolitik*, 2021. szeptember 16. Online: www.baks.bund.de/de/aktuelles/zur-bundestagswahl-2021-ein-ueberblick-aussen-und-sicherheitspolitischer-positionen-der
- KLINGBEIL, Lars (2022): SPD-Chef sieht Deutschland in neuer Rolle als „Führungsmacht“. *Zeit Online*, 2022. június 21. Online: www.zeit.de/politik/deutschland/2022-06/spd-lars-klingbeil-deutschland-fuehrungsmacht
- KOENIG, Nicole (2017): Germany's Role in Lybia and Syria. From Restraint to Responsibility. In Niklas HELWIG (szerk.): *Europe's New Political Engine. Germany's Role in the EU's Foreign and Security Policy*. FIIA Report 44. Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs, 93–108. Online: www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2017/01/fiaareport44_europes_new_political_engine.pdf
- KOSHYK, Maximiliane – Ralf BOSEN (2019): Syrien-Schutzzone? Kontroverse um Kramp-Karrenbauer. *DW*, 2019. október 22. Online: www.dw.com/de/syrien-schutzzone-kontroverse-um-kramp-karrenbauer/a-50923961
- MAJOR, Claudia – Christian MÖLLING (2016): Von Lybien nach Syrien. Die Rolle des Militärs in einer neuen deutschen Sicherheits- und Verteidigungspolitik. *APuZ – Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2016. július 11. Online: www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/230579/von-lybien-nach-syrien/
- MAJOR, Claudia – Christian MÖLLING (2021): Germany and Defense. The Next Five Years. *DGAP Online Commentary*, 2021. május 4. Online: <https://dgap.org/de/node/35239>
- MAJOR, Claudia – Christian MÖLLING (2022): Europa's neue (Un-)Sicherheit. Von der Friedens- zur Konfliktordnung. *APuZ – Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2022. július 8. Online: www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/krieg-in-europa-2022/510252/europas-neue-un-sicherheit/
- MEHRER, Angela (2022): Turn of Phrase: Germany's Zeitenwende. *European Council on Foreign Relations*, 2022. augusztus 15. Online: <https://ecfr.eu/article/turn-of-phrase-germanys-zeitenwende/>
- MORAWIECZKI, Mateusz (2022): Demokratie? In der EU herrscht faktisch eine Oligarchie. *Welt*, 2022. augusztus 10. Online: www.welt.de/debatte/kommentare/plus240390841/Polens-Premier-Mateusz-Morawiecki-Demokratie-In-der-EU-herrscht-faktisch-eine-Oligarchie.html
- OECD [é. n.]: *Development Co-operation Profiles – Germany*. Online: www.oecd-ilibrary.org
- OPPERMANN, Kai (2019): Between a Rock and a Hard Place? Navigating Domestic and International Expectations on German Foreign Policy. *German Politics*, 28(3), 482–498. Online: <https://doi.org/10.1080/09644008.2018.1481208>
- OVERHAUS, Marco (2014): Politische Führung in der deutschen Sicherheits- und Verteidigungspolitik. In Sebastian HARNISCH – Joachim SCHILD (szerk.): *Deutsche Außenpolitik und internationale Führung. Ressourcen, Praktiken und Politiken in einer veränderten Europäischen Union*. Baden-Baden: Nomos, 148–173. Online: https://doi.org/10.5771/9783845254395_148
- PUGLIERIN, Jana (2018): Stuck in a Holding Pattern. *Berlin Policy Journal*, 2018. augusztus 29. Online: <https://berlinpolicyjournal.com/stuck-in-a-holding-pattern/>
- RINKE, Andreas (2017): Deutschlands neue Nachbarn. Die Bundesregierung weitet ihren Blick auf den Krisenbogen um die EU. *Internationale Politik*, 2017. július–augusztus. 43–44. Online: https://dgap.org/system/files/article_pdfs/ip_04-2017_rinke.pdf
- SCHELER, Ronja (2021): The Years of Living Tactically. Angela Merkel's Foreign Policy Legacy. In *German–Hungarian Security Policy Dialogue*. Budapest: Konrad Adenauer Stiftung – University of Public Service. Online: https://isds.uni-nke.hu/document/isds-uni-nke-hu/German_Hungarian%20Security%20Policy%20Dialogue.pdf

- SEPPO, Antti – Iuliua-Sabina JOJA (2019): The Struggle of a Kantian Power in a Lockean World – German Leadership in Security and Defence. *Defence & Security Analysis*, 35(4), 384–405. Online: <https://doi.org/10.1080/14751798.2019.1678718>
- SIKORSKI, Radoslaw (2011): I Fear Germany's Power Less Than Her Inactivity. *Financial Times*, 2011. november 28. Online: www.ft.com/content/b753cb42-19b3-11e1-ba5d-00144feabdco
- SPECK Gyula (2019): Németország fejlesztéspolitikája mint a biztonságpolitika eszköze. *Nemzet és Biztonság*, 12(3), 19–36. Online: <https://doi.org/10.32576/nb.2019.3.3>
- ZACHAR Péter Krisztián (2021): A francia–német tandem és Európa jövője. *Külügyi Szemle*, 20(4), 65–84. Online: https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2021.4.3

Stark Tamás

Előholokauszt Kelet-Európában

„A jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre...”
(Edelstein Bertalan főrabbi)

1914-ben az egész világon élő zsidóság 60%-a, az Európában élő zsidók 80%-a Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia területén élt. E két birodalom zsidóságának területi elhelyezkedése is sajátos volt, mert nagy része a közös határ mentén található térségekben, így az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyelországban, Ukrajnában és Besszarábiában, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia részét képező Galíciában élt. A zsidó közösségek súlyát jól tükrözi, hogy ezeken a területeken a városi népesség közel harmadát a zsidóság tette ki. Ezt az arányt némileg meghaladta többek között Varsó, Łódź, Lemberg, Zsitomir, Vinnicja, Proszkuriv¹ és Odessza zsidósága. Chişinău és Sztaniszlaviv² lakosságának közel felét (46%), Berdicsiv lakosságának mintegy 80%-át a zsidóság tette ki.

Ma ebben a hatalmas, a Balti-tengertől a Fekete-tengerig húzódó térségben már csak nagyon kevés zsidó él. Túlnyomó részük a holokauszt áldozata lett. A csekély számú túlélő zöme nem tudott az áldozatok árnyékában élni, és a II. világháború után, valamint az 1950–60-as években elhagyta szülőföldjét. Kevésbé ismert, hogy a térség – bár a holokausztnál kisebb mértékben – deportálások és tömeggyilkosságok színtere volt az I. világháborúban, és még inkább az azt követő években.

Mindarról, ami az Orosz Birodalom nyugati határvidékén lezajlott, az alábbi szemléletes képet adta Edelstein Bertalan főrabbi, a budapesti Rabbiképző Intézet professzora.

„A jeruzsálemi szentély pusztulása óta ilyen súlyosan nem nehezedett a sors karja Izraelre, mint a világháború utáni években. [...] Most sok százezer zsidó

¹ 1954 óta Hmelnickij.

² 1962-től Ivano-Frankivszk.

vére folyt, óriási területek zsidósága hontalan lett, másokat joguktól, biztonságuktól fosztottak meg, valamilyen módon az egész világ zsidósága megrendült. [...] A régi Oroszország és az akkor még hozzá tartozó lengyel részek területein éveken keresztül a legnagyobb bizonytalanság és fejtelenség uralkodott. Az uralom szinte hónapról hónapra gazdát cserélt, népmegváltó kegyetlenkedett népmegváltó után, s a boldogított tartományok lakossága azt sem tudta: mihez tartsa magát, kinek hódoljon meg, kinek fizesse adóját vagy sarcát. [...] A fehérek a zsidókat mint forradalmárokat, a vörösök a zsidókat mint ellenforradalmárokat végezték ki. A lakosság nagy része a háború után rablásból, fosztogatásból, pogromrendezésből él. Nyolc millió zsidó közül ezekben az országokban körülbelül 5–6 millió lakott pogrom sújtotta tájakon.”³

A zsidóság elleni atrocitásoknak, pogromoknak Oroszországban – különösen is annak a zsidóktól viszonylag sűrűn lakott nyugati felében – régi hagyománya volt. Ebből a „hagyományból” nőtt ki a lengyelországi és a romániai antiszemitizmus, valamint az a sajátos, alapvetően nem „faji” alapú kelet-európai zsidóellenesség is, amely az I. világháborút követő nemzeti forradalmak gyakori kísérőjelensége volt.

A zsidók a 16. században telepedtek meg azon a területen, amely később Oroszország nyugati határövezete lett. Ez a terület akkor Lengyelország része volt, és a lengyel nemesek szívesen fogadták a kereskedelemmel és iparúzással is foglalkozó zsidókat. Azonban a lengyel uralom alatt élő zsidókat két jelentős pogromhullám is sújtotta. A pogromok valójában sikertelen parasztfelkelések „melléktermékei” voltak. A 17. század közepén lezajlott, Bohdan Hmelnickij által vezetett felkelés, majd a 100 évvel később kirobbant megmozdulások célpontjában a lengyel földesurak álltak, de a kozákok és a fellázadt parasztok haragja nemcsak ellenük, hanem az idegennek tekintett zsidók ellen is fordult. A zsidóságot az ukrán és a lengyel parasztság több szempontból is idegen testnek tekintette, nemcsak vallásuk és a némettel rokon jiddis beszédük, hanem társadalmi státuszuk miatt is. A zsidóság a helyi parasztság és a nemesi osztály között állt. A parasztok kizsákmányolásával vádolták őket, valamint azzal, hogy az elnyomó lengyel földesurak szolgálatában állnak. A valóságban a zsidóknak csak egy kis töredéke tartozott az uradalmi haszonbérlok körébe. Az iparúzásban és a kiskereskedelemben betöltött domináló szerepe ellenére a zsidóság nagy része a mezőgazdaságból élt és szegény volt. A parasztfelkelések legfőbb áldozatai mégis ők voltak. A Hmelnickij-féle felkelés során több száz, zsidók által lakott települést semmisítettek meg, és a meggyilkoltak száma több tízezerre tehető.

³ EDELSTEIN 1929: 298, 299.

1793-ban Lengyelország elvesztette függetlenségét, területét felosztotta egymás között Poroszország, Ausztria és Oroszország. A kapitalizmus kibontakozása Európában együtt járt a liberalizmus szellemének elterjedésével és ennek következtében a zsidóság emancipálódásával. A kapitalista fejlődés Oroszországban is előmozdította a gazdasági és a társadalmi élet reformját, de a változások itt nem javítottak, hanem inkább rontottak a zsidók amúgy is nehéz helyzetén. A zsidóság túlnyomó része nem rendelkezett szabad mozgással, ami azt jelentette, hogy nem hagyhatták el a számukra kijelölt, úgynevezett „letelepedési övezeteket”.⁴ A zsidók nem léphetek állami szolgálatba, a szabad foglalkozásokban való részvételt pedig korlátozták. A hadseregben zsidó még altiszt sem lehetett.

A jogkorlátozás mértéke a 19. század végén még növekedett is. A szigorúbb intézkedések bevezetésének közvetlen előzménye II. Sándor cárnak egy anarchista által történt meggyilkolása volt 1881-ben. Az utód, III. Sándor cár, majd az őt 1896-ban követő II. Miklós az autokratikus államrendet keménykezű politikával kívánta fenntartani. Ennek a politikának részét képezte a különböző baloldali mozgalmak ellehetetlenítése, szétvérese, valamint az ezen mozgalmak támogatásával vádolt zsidóság további jogfosztása és megfélemlítése. Az orosz politikai elitnek ugyanis szilárd meggyőződése volt, hogy az Orosz Birodalom belső rendjét elsősorban a birodalomba betelepült, illetve befogadott idegenek, különösképpen a zsidók veszélyeztetik. A zsidók számára úgynevezett „százalékos normát” vezettek be a közép- és felsőfokú tanintézetekben.⁵ Csökkentették a letelepedésre kijelölt falvak számát. Az intézkedések kiegészültek az állami intézmények által kezdeményezett és támogatott antiszemita propagandakampánnyal.

A századfordulón Oroszország volt az egyetlen állam, amely saját zsidó polgárai ellen lázított. A 19. század végén felsőbb belügyi utasításra az orosz politikai rendőrség, az Ohrana operatív tisztjei állították össze a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* címen ismertté vált hamisítványt, amelyet a „zsidó világ-összeesküvés” bizonyítékként terjesztettek. Ez lett a valaha készült leghírhedtebb és leginkább elterjedt antiszemita kiadvány.

A zsidóság számára azonban nem a növekvő antiszemita propaganda, illetve a jogfosztó rendelkezések jelentették a legfőbb veszélyt, hanem a több mint 100 évnyi nyugalom után újjáéledő pogromok. Ezek szításában és lebonyolításában jelentős

⁴ Csak úgynevezett első osztályba tartozó kereskedők, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és ideiglenesen az egyetemi hallgatók, valamint kézművestanoncok kaphattak jogot arra, hogy a letelepedési övezeten kívül éljenek.

⁵ Az 1886-ban bevezetett intézkedés szerint a letelepedési övezetben a hallgatók 10%-a kerülhetett ki közülük, 5% az övezeten kívül és 3% a két fővárosban.

szerepet játszott egy kormányzati támogatást élvező, új különös tömegszervezet, a „fekete százak”, amely a náci mozgalom kelet-európai előfutárának tekinthető. Az ortodox egyházhoz kötődő, a demokratikus elveket elvető, idegengyűlölő, antiszemita és nacionalista mozgalom tagsága jórészt gazdag parasztokból, bürokratákból, tanárokból, rendőrségi tisztviselőkből és egyházi személyekből állt. Mind nézeteiben, mind fellépésében különösen közel állt ehhez a szervezethez a két világháború közötti időszak legjelentősebb román fasiszta mozgalma, a Corneliu Codreanu vezette Mihály Arkangyal Légiója, illetve ennek hírhedt rohamosztaga, a Vasgárda.

Az 1880-as évektől kezdődő pogromok egymást követő hullámai egyre nagyobbak és pusztítóbbak lettek. Közös jellemzőjük volt, hogy a városokra terjedtek ki, és szervezésükben a „fekete százak” mellett – közvetve vagy közvetlenül – részt vettek a helyi közigazgatás emberei is. A 80-as évek pogromjai során a megtámadott zsidó közösségeket kifosztották, házaikat feldúlták. Az 1903-ban Chişinăun és Homelen, majd két évvel később Zsitomiren, majd Białystokon átviharzó pogromok során már gyilkosságokra is sor került.⁶

Az I. világháború során a zsidóság megfélemlítése és üldözése folytatódott, de az eszközök a háború körülményeinek megfelelően megváltoztak.

A háború jól indult az Orosz Birodalom számára, az előrenyomuló orosz haderő gyorsan elfoglalta az Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti tartományának, Galíciának a nagy részét, valamint Bukovinát. Ezeken a területeken a lakosság túlnyomó részét a lengyelek és az ukránok tették ki. A zsidóság száma a teljes népességen belül 10–11% volt. A német (osztrák) nemzetiségűek az összlakosság csupán 1%-át alkották.

Az Orosz Birodalom nyugati határvidékén, valamint az elfoglalt területeken élő lengyelekkel szemben az orosz hadvezetés bizalmatlan volt. Potenciális ellenségnek tartották a német nemzetiségűeket, valamint a zsidókat. Ugyanakkor szövetségüknek tekintették az ukránságot. Az orosz propaganda szerint a háború értük zajlott, hogy végre felszabaduljanak a lengyel földesurak, az osztrák hivatalnokok és a zsidó uzsorások elnyomása, kizsákmányolása alól.

Általánosságban elmondható, hogy a cári haderő tagjai zsidósághoz való viszonyát eddig meghatározó, az „uzsorás zsidó” és az ehhez hasonló sztereotípiákat hangoztató tradicionális antiszemitizmus most kiegészült az „idegenek” elleni általános orosz ellenszennvel.

Az orosz főparancsnokságon a zsidókról különböző pletykák keringtek. Többek között azzal vádolták őket, hogy megmérgezik a kutakat, és az előrenyomuló

⁶ De az emberveszteség viszonylag csekély volt ahhoz képest, ami később következett. Például a hírhedt chişinăui pogrom során 49 zsidó halt meg, vagyis a város zsidó lakosságának egy ezreléke. 1906-ban a 48 ezer zsidó lakhelyéül szolgáló Białystokban 70 zsidót gyilkoltak meg.

németeket élelemmel és az orosz hadsereg mozgásáról szóló hírekkel látják el. Az ellenséggel való együttműködéssel kapcsolatos vádak rendszerint alaptalanok voltak, de ezeket nem is valóságtartalmuk miatt terjesztették, hanem azért, hogy ezzel magyarázzák a zsidók elleni brutális fellépéseket. Kétségtelen, hogy a lengyel területeken a zsidók nagy része jobban félt az orosz haderőtől, mint a némettől, amelynek nyelvét értette. 1914 őszén, az orosz csapatok előretörésekor több tízezer zsidó menekült el Galíciából a Monarchia belsejébe, és az otthon maradtak sorsa igazolta a félelmeket.

A Galíciát megszálló orosz erők vezetői, Nyikolaj Januskevics főparancsnok, valamint vezérkari főnöke, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, hírhedtek voltak a zsidók iránti gyűlöletükről. Mindketten az elfoglalt területeken élő zsidók vélt gazdasági és kulturális befolyásának felszámolására törekedtek. Galícia orosz kormányzójától azt kérték, hogy vegye el a zsidók földjeit, és száműzze őket a közigazgatásból. Az orosz hadvezetésben felmerült az összes Galíciában élő zsidó kitelepítése is. A XI. hadsereg parancsnoka, Dmitrij Scserbacsov altábornagy a kormányzónak írott levelében azt javasolta, hogy a térségben élő zsidókat egy, a román határ mentén felállítandó hatalmas táborban kell összegyűjteni, majd magára hagyni. Az ellátás, élelem nélkül maradók így előbb-utóbb Romániába menekülnének, és ily módon az egész térség „zsidómentessé” válna.⁷

A legfelsőbb hadvezetés által megfogalmazott „ötletek” és javaslatok ellenére nem született egységes irányelv a zsidósággal való bánásmódról. Az Oroszország nyugati határvidékén, valamint a megszállt Galíciában és Bukovinában a közigazgatás közép- és alsó szintjén dolgozó orosz tisztviselők saját hatáskörükben rendelkeztek a „zsidó befolyás” felszámolásáról. A valóságban ez leginkább rablást és zsarolást jelentett. A zsidókat gyakran vádolták különböző vétkekkel, letartóztatták, és váltságdíj fizetésére kötelezték őket. Lembergben, Kolomijában és Sztaniszlavivban szabotázs vádjával az egész zsidó közösséget ítélték pénzbüntetésre. A zsidókra már nem volt szükség a közigazgatásban, de fizikai erejüket az orosz hadvezetés a munkaszolgálat keretében igénybe vette. Az üldöztetés részleges kitelepítési hullámokban tetőzött.

Először a helyben maradt politikusokat, tanárokat, rabbikat, orvosokat, valós és potenciális zsidó vezetőket vitték el. 1915 márciusáig már mintegy 10 ezer, a hónap végéig már 20 ezer zsidót telepítettek ki a frontközeli településekről.⁸

A Galíciában lezajlott deportálások azonban csak kis részét képezték azoknak a kényszerű népességmozgásoknak, amelyeknek célja az volt, hogy az egész

⁷ PRUSIN 2005: 52.

⁸ PRUSIN 2005: 51–53.

hadszíntéren a front mögötti területeket „megtisztítsák” a megbízhatatlan etnikumoktól. Ezek a tisztogatások 1915 telén kezdődtek, de az ugyanabban az évben májusban meginduló hatalmas német–osztrák–magyar ellentámadás hatására bontakoztak ki igazán. A visszavonulás során az orosz hadvezetés a „felperzselt föld” elve szerint járt el. Az általános pusztulás és a részleges kitelepítés súlyosan érintette a térségben élő népeket, különösen a zsidókat.⁹ Közülük tízezreket deportáltak Lublin, Płock és Varsó térségéből Oroszország belső területeire. Amikor 1915 májusában a német hadsereg megközelítette Kaunast, a helyőrség vezetője, Grigorjev tábornok a térségben élő összes, mintegy 40 ezer zsidó kitelepítését rendelte el.¹⁰

A központi hatalmak hadereje 1915 szeptemberére jelentős területi nyereséget ért el. Galícia túlnyomó része felszabadult, miközben német ellenőrzés alá került az addig Oroszországhoz tartozó Lengyelország és Litvánia. Az orosz hadsereg visszavonulását gyújtogatások, rablások és pogromok kísérték. Különösen rossz volt a helyzet az ideiglenesen elfoglalt osztrák tartományokban. A következő városokban került sor súlyos atrocitásokra: Deljatin, Szokal, Kamionka, Rava-Ruszka, Zsovka, Brodi, Gródek, Horodenka. Különösen sokat szenvedett a négyszer gazdát cserélt Sztrij, valamint a haszidizmus bukovinai fővárosának tekinthető Szadgora zsidósága.¹¹ Az atrocitásokban gyakran részt vett a helyi lengyel és ukrán lakosság is. 1916 nyarán újból az orosz hadsereg támadott, és a zsidók által sűrűn lakott városok, mint Bucsacs, Brodi, Sztaniszlaviv, Kolomija, Delatin, Nadvirna és Csernyivci, ismét megszállás alá kerültek. A támadás miatt menekültek új hulláma öntötte el az Osztrák–Magyar Monarchiát. Amikor a felbomló orosz haderő 1917 folyamán végleg kivonult a térségből, megismétlődtek az 1915-ös visszavonulás során megtapasztalt atrocitások, pogromok.

Galíciából mintegy 70–80 ezer zsidót kényszerítettek lakóhelye elhagyására. Közülük 50 ezren a megszállt tartományon belül lettek ideiglenesen letelepítve. 20–30 ezerre lehet tenni azok számát, akiket Oroszország belsejébe deportáltak.¹²

Az egész keleti frontot tekintve a hadműveleti területekről elmozdított, deportált zsidók száma 500 ezer és 1 millió között lehet.¹³ A pogromok és atrocitások áldozatainak számáról összegző adatok nem állnak rendelkezésre.

⁹ A front mögötti területekről, Volhíniától Ukrajna nyugati széléig mintegy 200 ezer németet telepítettek ki. Lásd MARRUS 1985: 53.

¹⁰ MARRUS 1985: 62. Ugyanakkor Joshua A. Sanborn 300 ezres adatot ad meg, alighanem tévesen. Lásd SANBORN 2014: 82.

¹¹ HOLQUIST 2010: 55–56.

¹² LEVINE 1993: 95.

¹³ LEVINE 1993: 95; SANBORN 2014: 75. Lásd még FINKELSTEIN 1961: 350.

A hatalmas vereségek és a háborús kimerültség hatására 1917-re Oroszország gazdasági, társadalmi válságba süllyedt. 1917 februárjában megbukott a cári rendszer, és az új, demokratikus elveket valló átmeneti kormány megszüntette a zsidók jogfosztását. Azonban a meginduló demokratikus átalakulás nem tudott kibontakozni, az egykori Orosz Birodalom területe év végére kommunista, illetve nemzeti forradalmak színterévé vált. Az események irányát befolyásoló harmadik erő a „fehér” hadseregek jelentették, amelyek parancsnokai az egy és oszthatatlan Orosz Birodalom és a Monarchia visszaállítása érdekében vették fel a harcot mind a kommunistákkal, mind az elszakadó nemzetiségekkel. A hosszú évekig tartó küzdelem elsődleges áldozatai a zsidók voltak. A legvéresebb atrocitásokra az egykori birodalom nyugati részén került sor.

1917 végén Ukrajna kivált Oroszországból. Az Ukrán Népköztársaságot azonban a szovjet-orosz kormány nem ismerte el, és a tartomány visszaszerzése érdekében már 1918 januárjában hadjáratot indított. 1918 februárjában a szovjet-orosz haderő elfoglalta Ukrajna központi területeit. A támadás miatt a Szovjet-Oroszországgal való minden kapcsolatot felmondó ukrán kormány a központi hatalmakhoz fordult segítségért. A német fegyverek árnyékában átszervezett ukrán állam korlátozott szuverenitással rendelkezett. A mezőgazdasági termények java részét Németországba szállították, de a belső zűrzavar enyhült, stabilizálódott a közigazgatás és az ipar is. A német megszállás a zsidóság számára biztonságot jelentett. Az ukrán kormányzat nem korlátozta a cionista mozgalmat, és zsidó önkormányzati szervek is létrejöttek.

A német csapatok kivonulása után kelet felől a szovjet Vörös Hadsereg, délkeletről Anton Gyenyikin tábornok fehér hadserege indított támadást az új állam ellen.

Az Osztrák–Magyar Monarchia északi tartományát, Galíciát az újjászülető Lengyelország csapatai szállták meg.¹⁴ A lengyel csapatok elfoglalták Galícia azon keleti részeit is, amelyekre etnikai alapon az ukrán állam is igényt tartott. Az újjáalakuló Lengyelország kiterjesztette ellenőrzését Volhínia és Belarusz egy részére is. 1918 végén román csapatok foglalták el az Osztrák–Magyar Monarchia legkeletibb tartományát, Bukovinát, valamint a korábban Oroszországhoz tartozó, nagyrészt román, ukrán és zsidó lakosságú Besszarábiát. A Vörös Hadsereg támadása 1918 novemberében indult meg, és 1919 februárjára Ukrajna nagy része már a szovjet haderő ellenőrzése alá került. Az Ukrán Népköztársaság élén álló Szimon Petljura

¹⁴ A lengyelek és zsidók lakta Galícia keleti részén 1918 novemberében megalakult a Nyugat-Ukrán Népköztársaság. 1919. január 22-én a két ukrán államalakulat Ukrán Népköztársaság néven egyesült. A gyenge ukrán állam azonban a területet nem tudta megtartani, Galícia egész területe Lengyelországhoz került.

hatalma már csak Ukrajna délnyugati szélére terjedt ki.¹⁵ A folyamatosan romló helyzet miatt a lakosság egy része a teljesen védtelen zsidókon állt bosszút.

A pogromok már 1919 januárjában megkezdődtek. Minél sikertelenebb volt az előrenyomuló szovjet hadsereggel szembeni ellenállás, annál inkább nőtt a támadások száma és intenzitása. Volhínia legnagyobb városában, Ovrucsban, ahol a 10 ezer fős lakosság több mint fele zsidó volt, december 31-én és január 16-án is pogromra került sor. Súlyos atrocitások zajlottak Potapovicsiben, Gesovóban, Korosztényben, Huszjatinban és Berdicsivben.

A legvéresebb pogromok Proszkuriv térségében zajlottak. Ezek előzménye egy, a szovjet hatalommal rokonszenvező felkelés volt, amelyet azonban a Petljurát támogató kozák csapatok levertek. Győzelmük megünneplésére a kozák ezred úgy döntött, hogy bosszút áll az ellenségen, akit a helyi zsidókkal azonosított. A mézár-lás február 15-én kezdődött, és négy napig tartott. Összesen 1600 embert öltek meg. Súlyos atrocitások történtek Huszjatin és Kamjanec-Pogyilszkij térségében. A zsidóellenes hadjárat kiterjedt egész Podóliára. Pogromokra került sor a Kijevtől északnyugatra lévő Csernyihivben, Luckban és Zsitomirban. A május végi zsitomiri pogromnak 2000 áldozata volt.

Az Ukrajna területén élő zsidóság nemcsak az egyre szűkülő területet ellen-őrző központi ukrán kormányzathoz köthető támadásoktól, hanem a különböző „szabadcsapatok” „megtörő” hadjárataitól is szenvedett. Ez utóbbi volt a brutálisabb, és ez kiterjedt Ukrajna nagyobb részére.

„A cárizmus korában is öltek zsidókat a pogromok idején, de soha nem öltek meg annyit, és nem öltek olyan nyugodtan, szinte lelketlenül, mint manapság [...] a parasztfelkelők csapatai által szervezett zsidó pogromok idején a felkelők az elfoglalt falvakban időnként a teljes zsidó lakosságot kiirtják. Nem kegyelmeznek sem a gyerekeknek, sem a nőknek, sem az öregeknek” – írta egy kortárs.¹⁶

Ezeknek a „szabadcsapatoknak”, bandáknak nem volt sem egységes vezetése, sem ideológiája. Bár a fő ellenségnek a szovjet hatalmat tekintették, harcoltak Petljura, illetve Anton Gyenyikin fehér hadserege ellen is. A gyakran egymás ellen is hadat viselő „szabadcsapatok” közös vonása az antiszemitizmus volt.

Az amerikai Vöröskereszt égisze alatt működő, a „Bizottság az Ukrajnai Pogromok Áldozatainak Támogatásáért” (All-Ukrainian Relief Committee for the

¹⁵ Szimon Petljurát formálisan 1919. február 13-án nevezték ki Ukrajna elnökének.

¹⁶ SZOLZSENYICIN 2004. II. 146.

Victims of Pogroms) nevű szervezet Ukrajnába küldött képviselői a következőképpen magyarázták a parasztek zsidóellenességét:

„A zsidóellenesség akkor erősödött meg az ukrán falvakban, amikor a szovjet kormány átvette felettük a hatalmat. Ez a kormány a parasztek szemében idegen volt. [...] Kitartó, makacs harc kezdődött az ukrán falvak népe és a szovjet kormány között. A szovjet hatalom által a falvakba küldött tisztviselők gyakran zsidók voltak. [...] A korábban megvetett zsidó hirtelen az államhatalom képviselőjévé vált. [...] A parasztek szemében a »zsidó« egyet jelentett a szovjet rendszerrel, amelynek elnyomó tevékenységét zsidó uralomként élték meg. [...] Meggyőződésükké vált, hogy a zsidóság a keresztény parasztság fölötti uralomra törekszik.”¹⁷

A pogromokat a zsidó uralom elleni harcnak, felkelésnek tekintették. Az egyik hírhedt támadásra 1919 májusában, Trosztyanecben került sor. Itt mintegy 400 embert végeztek ki. Egyedül Nikifor Grigorjev bandája 40 településen hajtott végre pogromokat, amelyek következtében 6000 zsidó vesztette életét.¹⁸ A tavaszi pogromok során több mint 20 ezer zsidó sérült meg, illetve vesztette életét.¹⁹ Az Odesszában székelő brit kereskedelmi attasé az Angol Cionista Szövetségnek írott levelében a következőképpen írta le a drámai helyzetet:

„Az Ukrajnában uralkodó anarchia a zsidó lakosság kiirtásához vezet. A szüntelen mézárulás áldozatai között sok a nő és a gyerek. Zsitomir, Berdicsiv, Ovrucs, Osztroh, Jeliszavethrad, Balta, Proszkuriv és tucatnyi szomszédos városban és helységben pusztítják el a zsidó lakosságot. Néhány zsidó mezőgazdasági kolóniát teljesen megsemmisítenek, a lakosságot megölik. Sürgős, nagyon gyors intézkedésekre van szükség testvéreink megmentésére.”²⁰

A pogromok hulláma az ukrán és orosz területekről átcsapott Kelet-Közép-Európába, és elsősorban az újjáalakuló Lengyelországot és Romániát érintette.

1918 decemberében atrocitásokra került sor Bukarestben, valamint Bräilában és más román városokban.

Lengyelországban a legtöbb atrocitás a korábbi osztrák tartományban, Galíciában történt. Az osztrák uralom békés napjaival ellentétben a zsidókat folyamatosan

¹⁷ HEIFETZ 1921: 8–9, 62–64.

¹⁸ Jewish Virtual Library [é. n.].

¹⁹ OPPENHEIM 1918: 288.

²⁰ OPPENHEIM 1918: 286–287.

zaklatták, és a nyílt utcán elkövetett támadások gyakran gyilkossággal végződtek. Az 1918 novemberében kezdődött pogromok során Lembergben több száz zsidót gyilkoltak meg. Ugyancsak több százan veszítették életüket 1918 novemberében és decemberében a közép-lengyelországi városokban (Kielcében, Chmielnikben, Varsóban, Siedlcében, Grochówban, Ljubomlben, Łódźban és Wodzisławban) lezajlott támadásokban. 1919 tavaszán az atrocitások újabb hulláma öntötte el Kelet-Galícia városait.

1919 júniusában a lengyel csapatok bevonulása után a pogromok hulláma átcsapott Volhínián is, és elérte Litvánia lengyel ellenőrzés alatt álló részét is.

Az ukrajnai és lengyelországi pogromokról szóló jelentések hatalmas felháborodást váltottak ki a nyugati világban, különösen Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. A korabeli beszámolók szerint 1919. május 21-én több százezren vonultak fel New Yorkban, hogy kifejezzék szolidaritásukat az üldözött zsidókkal. Hasonló tüntetésekre került sor számos amerikai nagyvárosban. Angliában június 26-án nemzeti „gyásznapot” tartottak, és ezen a napon a Hyde Parkban mintegy százezres tömeg gyűlt össze, hogy kifejezze együttérzését a kelet-európai zsidósággal. 1919 őszén a kiújuló ukrajnai és oroszországi pogromok hatására újabb tüntetési hullám vonult végig az Egyesült Királyságon és az Egyesült Államokon.

A sajtóban megjelent beszámolók, hírek, valamint a szolidaritási tüntetések és egyéb megmozdulások hatására különböző segélyszervek és tényfeltáró bizottságok kezdtek meg tevékenységüket Lengyelországban és Ukrajna nyugati részén. A Wilson elnök által kinevezett Henry Morgenthau állt annak a bizottságnak az élén, amely 1919 júliusától szeptemberéig működött lengyel területeken. A „Bizottság az Ukrajnai Pogromok Áldozatainak Támogatásáért” az amerikai Vöröskereszt égisze alatt működött 1919 és 1920 között. Angol tényfeltáró bizottság is alakult, amelyet sir Stuart Samuel parlamenti képviselő vezetett. Az American Joint Distribution Committee 1920-ban kezdte meg ukrajnai segélyprogramját.

Az amerikai és a brit vezetés nyomást gyakorolt a lengyel kormányra és az 1919 nyarán Ukrajna felszabadítására induló orosz nemzeti erők vezetőjére, Gyenyikin tábornokra annak érdekében, hogy a zsidóság elleni pogromok szűnjenek meg az általuk ellenőrzött területeken.

Gyenyikin azonban hiába ítélte el a pogromokat, katonái mégis súlyos atrocitásokat követtek el. Hadserege tisztjeit áthatotta a cári rendszer tisztikára jellemző zsidóellenesség. Számos tisztjét, katonáját azonban nem ez a tradicionálisnak számító antiszemitizmus tette tömeggyilkossá, hanem a bosszúvágy, amelyet az Orosz Birodalom felbomlását elősegítő szovjet hatalommal szemben éreztek. A szovjet

állam által deklarált internacionalizmusban a nacionalisták a kommunista zsidók által gerjesztett oroszellenességet látták.

Hosszú a listája azoknak a településeknek, amelyeket a fehér hadsereg katonái által végrehajtott pogromok sújtottak. Különösen brutális „büntetőhadjárat” színtere volt Harkiv, Jekatyerinoszlav, Fasztiv és Kijev. Fasztivban a halottak száma 1500 és 1800 között volt. Több mint 100 ház égett le. Kijevben a szervezett pogrom 1919. október 16-tól 20-ig, öt napig tartott. A halottak számát 500–600-ra becsülték.²¹

A szovjet hatalom ellen harcoló Anton Gyenyikin tábornok 1919 nyarára elfoglalta Ukrajna nagy részét. A hadjárat azonban végső célját, a kommunista haderő megsemmisítését nem érte el. A Lev Trockij vezette Vörös Hadsereg ellentámadásba ment át, és gyorsan visszafoglalta az elvesztett területeket. A legyőzött fehér hadsereg a Krím félszigetre vonult vissza, de 1920 tavaszán azt is el kellett hagynia.

A Vörös Hadsereg nyugati, délnyugati irányú általános támadása következtében tovább szűkült az Ukrán Népköztársaság területe is. Miután az ideiglenes központ, Vinnicja is elesett, az államalakulat vezetője, Szimon Petljura a szovjet hatalommal háborúban álló Lengyelországhoz fordult segítségért. Az ukrán vezető a támogatás fejében kész volt lemondani Ukrajna nyugati, amúgy is lengyel ellenőrzés alatt álló részéről. A szovjet rendszer megdöntése és Ukrajna visszafoglalása érdekében Petljura 1920 áprilisában szövetségi szerződést kötött Józef Pilsudskival, a lengyel államfővel, és támogatta a lengyeleket Szovjet-Oroszország ellen vívott háborújukban. Bár a lengyelek visszaverték a Varsót megközelítő szovjet hadsereget, az 1921. március 18-án megkötött rigai békében nem sikerült biztosítaniuk Ukrajna függetlenségét.

1918 és 1921 között nem csak Petljura és Gyenyikin hadai, valamint a „paraszt-felkelők” csapatai hajtottak végre pogromokat. A lengyel–szovjet háborúból visszavonuló Bugyonnij csapatai Zsitomir körzetében több település zsidó lakosait fosztották ki, ölték meg. Atrocitásokra került sor Ukrajnában és Kelet-Galíciában is. A Joint Distribution Committee lengyelországi segélyosztó programjának két amerikai munkatársát, dr. Bernhard Cantort és dr. Israel Friedlandert is a Vörös Hadsereg katonái rabolták ki és gyilkolták meg Kamjanec-Pogyilszkij térségében 1920. július 8-án.²² Mindezek ellenére a szovjet hatalom jelenléte a zsidóság számára biztonságot jelentett.

A balti államok és Finnország különválásával, a Nyugat-Ukrajnával megnövekedett Lengyelország újjáalakulásával, valamint Besszarabia Romániához csatolásával az egykori cári birodalom európai területének tekintélyes része a szovjet hatalom számára elveszett. A polgárháború azonban véget ért, és a kommunista rendszer

²¹ HEIFETZ 1921: 111–112.

²² American Jewish Joint Distribution Committee 1923.

megerősödött. Különböző ukrán csapatok még 1921 végéig harcoltak, de az ukrán állam újjáélesztésének lehetősége hosszú időre elveszett.

Az 1919-ben Kijevben létrejött, az ukrainai pogromokat vizsgáló bizottság²³ 750 településen végrehajtott 1350 pogromról gyűjtött össze beszámolókat, bizonyítékokat. Ezek alapján 17 ezer áldozatot sikerült azonosítani.²⁴

A szakirodalomban a tömeggyilkosságok áldozatainak száma 50 ezer és 200 ezer halott között mozog.²⁵ Ez volt a zsidók ellen végrehajtott legnagyobb tömeggyilkosság-sorozat a modern történelemben a holokausztot megelőzően. A polgárháború, illetve a pogromok elől hatalmas menekülthullám indult keletről nyugatra. 1921. július 1-jéig 570 ezer szovjet állampolgár lépte át a lengyel határt. A zsidók a menekültek mintegy 30%-át tették ki.²⁶ Ugyanebben az időben a Szovjetunióval ugyancsak határos Romániában közel 100 ezer zsidó menekült tartózkodott.²⁷

Lengyelországból, Romániából a menekültek egy része Németország, illetve Nyugat-Európa felé igyekezett, de a végcél általában az Egyesült Államok volt. Amerika kapui azonban a 20-as évek közepére becsukódtak, így a Kelet-Európában ragadt, hontalanná váló menekültekre bizonytalan jövő várt.

A Szovjetunió megerősödésével stabilizálódott a zsidóság helyzete is. Az antiszemitizmus azonban nem múlt el, és csak alkalom kellett ahhoz, hogy a parázsló indulatok lángba borítsák, és genocídium színterévé tegyék a hatalmas ország zsidók által lakott nyugati területeit. Ez az alkalom jött el 1941-ben, amikor a náci német csapatok megérkezése után megkezdődött a zsidóság szisztematikus megsemmisítése, amelyben feltűnően sok helyi lakos is közreműködött.

²³ Editorial Committee for the Collection and Research of Material concerning the Pogroms in the Ukraine.

²⁴ JOCKUSCH 2008: 150.

²⁵ A témakör egyik első feltárója, Nahum Gergel 50–60 ezerre tette a meggyilkoltak számát (GERGEL 1951: 249). Hasonló adatokat ad meg Nora Levin is (LEVIN 1988: I. 49). Michael Marrus szerint 30 ezer embert öltek meg, de közvetve az erőszakcselekmények következtében még ötször ennyi zsidó halt meg (MARRUS 1985: 63); Mark Levine szerint a pogromok áldozatainak száma 120 ezer, de éhség és trauma következtében legalább kétszer ennyien haltak meg (LEVINE 1993: 105). Összesen 200 ezer áldozatról ír Richard Pipes (PIPES 1995: 112).

²⁶ KULISCHER 1948: 49.

²⁷ MARRUS 1985: 64.

Felhasznált irodalom

- American Jewish Joint Distribution Committee (1923): „Monuments were erected...” Online: http://search.archives.jdc.org/multimedia/Documents/NY_AR2132/00028-2/NY_AR2132_00221.pdf
- EDELSTEIN Bertalan (1929): A külföldi zsidóság története a háború utáni évtizedben. In SZEMERE Samu (szerk.): *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Budapest: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 295–337.
- FINKELSTEIN, Louis szerk. (1961): *The Jews. Their History, Culture, and Religion*. London: Peter Owen.
- GERGEL, Nahun (1951): The Pogroms in Ukraine in 1918–1921. In *YIVO Annual of Jewish Social Science*. New York: Yivo Institute for Jewish Research, 237–252.
- HEIFETZ, Elias (1921): *The Slaughter of the Jews in the Ukraine in 1919*. New York: Thomas Seltzer.
- HOLQUIST, Peter (2010): The Role of Personality in the First (1914–1915) Russian Occupation of Galicia and Bukovina. In Jonathan DEKEL-CHEN – David GAUNT – Natan M. MEIR – Israel BARTAL (szerk.): *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 52–73.
- Jewish Virtual Library [é. n.]: *Modern Jewish History: Pogroms*. Online: www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/pogroms.html
- JOCKUSCH, Laura (2008): Chroniclers of Catastrophe. In David BANKIER – Dan MICHMAN (szerk.): *Holocaust Historiography in Context*. Jerusalem: Yad Vashem, 135–166.
- KULISCHER, Eugene M. (1948): *Europe on the Move. War and Population Changes, 1917–47*. New York: Columbia University Press. Online: <https://doi.org/10.7312/kuli91052>
- LEVIN, Nora (1988): *The Jews in the Soviet Union since 1917*. I–II. New York: NYU Press.
- LEVINE, Mark (1993): The Frontiers Genocide. Jews in the Eastern War Zones, 1914–1920 and 1941. In Panikos PANAYI (szerk.): *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars*. Oxford: Providence, 83–117.
- MARRUS, Michael R. (1985): *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- PIPES, Richard (1995): *Russia Under the Bolshevik Regime*. New York: Alfred A. Knopf.
- OPPENHEIM, Samson D. szerk. (1918): *American Jewish Year Book 5679 (1918–1919)*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- PRUSIN, Alexander Victor (2005): *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*. Tuscaloosa, AL: University of Alabama Press.
- SANBORN, Joshua A. (2014): *Imperial Apocalypse. The Great War and the Destruction of the Russian Empire*. New York: Oxford University Press. Online: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199642052.001.0001>
- SZOLZSENYICIN, Alekszandr (2004): *Együtt. Oroszok és zsidók a cári birodalomban. Oroszok és zsidók a Szovjetunióban*. I–II. Ford. Palásthy M. György. Budapest: Allprint.

Szakály Sándor

**Aki a Moszkvában 1944 szeptember–októberében
tárgyaló magyar fegyverszüneti küldöttséget vezetett –
Vitéz Faragho Gábor vezérezredes
életútjának rövid vázlata**

1944. augusztus 23-án a Román Királyság kivált a szövetséges és társult hatalmak ellen viselt háborúból, és szembefordult korábbi fegyvertársával, a Német Birodalommal. A román „fordulatot” követően a Magyar Királyság államfője, Horthy Miklós számára is egyértelművé vált, hogy az 1941–1942 fordulóján még sikerrel kecsgetett – a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen viselt – háború vereséggel végződik. A kérdés csak az volt, hogy a vereség mértékét miként lehetne mérsékelni, és majdani vesztes országgént mi vár(hat) a Magyar Királyságra.

Az államfő – bízva a nyugati szövetségesekkel „megkötött” úgynevezett előzetes fegyverszüneti egyezményben” – úgy vélte, hogy a megoldás az amerikaiak és a britek kezében lehet. Az 1944. szeptember 11-én megtarott szűk körű tanácskozáson – amelyen szinte kivétel nélkül a magyar királyi titkos tanácsosi méltóságot kiérdemelt politikusok és katonák vettek részt – született döntés értelmében vitéz Náday István nyugállományú vezérezredes indult el tárgyalni a nyugati szövetségesek által már megszállt Olaszországba az államfő üzenetével.

Náday Istvánnal a nyugati szövetségesek egyszerűen közölték, hogy a „helyzet megoldásának kulcsa” Moszkvában található. A Magyar Királyság oda fordulhat fegyverszüneti kérelmével. Náday jelzését követően Horthy Miklós kormányzó – nem kevés lelki tusa után – meghozta a döntést: magyar küldöttség induljon Moszkvába tárgyalni a Szovjetunió képviselőivel – akik a nyugati szövetségesek nevében is eljártak – a háborúból történő kiválás lehetőségéről és mikéntjéről.

A magyar küldöttség kiszemelt vezetője Rátz Kálmán nyugállományú százados lett, aki a magyar királyi Honvédségből történt kiválását követően politikusi pályára lépett, és Oroszország-/Szovjetunió-szakértőnek számított (az orosz nyelvet is kiválóan beszélte). Rátz a megbízatást végül nem vállalta, betegsége hivatkozott,

emiatt más személyt kellett „keresni”. A küldöttség vezetőjének személyét végül is vitéz Faragho Gábor altábornagyban, a magyar királyi Csendőrség és Rendőrség felügyelőjében találták meg. Faraghot „előélete” – katonai attasé volt Moszkvában 1940–1941-ben –, orosz nyelvismerete és a szovjet viszonyokban való tájékozottsága alkalmassá tette a küldöttség vezetői feladatainak ellátására. Mellé Teleki Géza gróf egyetemi tanárt – a néhai Teleki Pál gróf egykori miniszterelnök fiát –, valamint Szent-Iványi Domokost, a magyar királyi Külügyminisztérium tapasztalt diplomataját jelölték ki a feladatra, akit az államfő rendkívüli követté és meghatalmazott miniszterré nevezett ki.

A magyar küldöttség 1944. szeptember 28-án kelt útra, és Szlovákián keresztül, repülőgéppel érkezett meg Moszkvába. A tárgyalások – amelyek inkább egyoldalú „feladatszabásnak” voltak tekinthetők – végül is a három nagyhatalom egységes álláspontját tükrözve 1944. október 11-én az előzetes feltételek magyar részről történő elfogadásával zárultak, amely feltételek Magyarország számára a háborúból történő kiválás lehetőségét teremtették meg, de azzal a vitéz csikszentsimoni Lakatos Géza vezérezredes vezette magyar kormány, illetve az államfő nem tudott élni.

A fegyverszüneti delegáció vezetője, vitéz Faragho Gábor vezérezredes életútja tipikusnak tekinthető katonai karrier volt, és hogy élete születésétől haláláig miként alakult, a következőkben lehet röviden összefoglalni.

Vitéz Faragho Gábor 1890. február 16-án született Kecskeméten, Faragó István városi hivatalnok és Mészáros Mária gyermekeként, római katolikus családban. Édesapja 1894-ben elhunyt, és nevelőapja, Virágh Ferenc városi irodatiszt viselte a későbbiek során gondját.

A kecskeméti római katolikus főgimnázium első négy osztályát jeles eredménnyel végezte el, ezt követően 14 éves korában, 1904-ben a nagyváradi magyar királyi honvéd hadapródiskola növendéke lett, ahol a harmadik esztendőben a Kecskemét törvényhatósági jogú város által fenntartott alapítványi helyen tanult, ami a szerény jövedelmű Faragó-Virágh család számára nagy könnyebbséget jelentett.

Faragó Gábor – nevét 1927. december 31-től előbb Faragó, majd Faragho formában használta – igen jól tanult, az évfolyam legjobbjai közé tartozott. Az 1906–1907-es tanévben összeredménye 70 értékpont volt, ami „igen jó”-t jelentett, és a 46 növendék között a második volt a rangsorban. 1907-ben, a harmadik évfolyam befejezése után magánúton sikeres érettségi vizsgát tett. Az alantostisztek képzésére szolgáló hadapródiskolák ugyanis nem adtak érettségit, ezt a magasabb tiszti képzést biztosító katonai akadémiákra törekvő hadapródoknak magánúton kellett megszerezniük. Az érettségi bizonyítvány birtokában Faragho (akkor még Faragó) Gábor felvételt nyert a Ludovika Akadémiára, „teljesen díjmentes államköltséges helyre”.

Faragho Gábort 1910. augusztus 18-án avatták hadnaggyá – 1910. szeptember 1-jei ranggal, 5. rangszámmal – a m. kir. 25. honvéd gyalogezredhez, amelynek székhelye Zágráb volt, és a vezényleti, valamint a szolgálati nyelve horvát. Faragho Zágrábban töltött szolgálati ideje alatt elsajátította a horvát nyelvet, de már akkor jól beszélt németül és franciául is. (A későbbiek során megtanulta a szerb, az orosz, a bolgár, a szlovén, az angol és az olasz nyelvet is. 1924-ben szerb és horvát nyelvből tolmácsvizsgát is tett.) Amikor a magyar királyi Honvédségben megkezdődött a tüzér fegyvernem szervezése, Faragho áthelyezését kérte a tüzérséghez, amit megelőzően az – ugyancsak zágrábi állomáshelyű – császári és királyi 37. tábori tüzérezredben teljesített próbaszolgálatot 1912. november 1-je és 1913. november 1-je között. A sikeres próbaszolgálat után került át a m. kir. 7. honvéd tábori ágyúosztályhoz, ahol 1914. április 1-jéig szolgált. Ezt követően a m. kir. 6. honvéd tábori ágyúezrednél szolgált ütegtiszti beosztásban, és így került ki a frontra is, miközben 1914. augusztus 1-jével főhadnagyi kinevezést nyert.

A világháború éve alatt hosszú hónapokat töltött a harctéren, többször megsebesült. Először a magyar királyi 6. honvéd tábori ágyúezred 1. ütegének első tisztjeként a szerb harctéren szenvedett szilánksérülést, majd 1914. november 23-án láblövést. 1916. június 4-én haslövést követően került kórházba, de megjárta a kórházakat tifusszal és más betegségekkel küzdve is, többek között 1914. szeptember 10-e és október 29-e között.

A kórházakból történt kikerülését követő lábadozás időszakában különböző pótütegeknél szolgált a hátszágban (1915 októbere és 1916 márciusa között Zágrábban, 1916 decembere és 1917 márciusa között a m. kir. 42. tábori tüzérezred pótütegének volt a parancsnoka), majd 1917 márciusa és májusa között Laibachban (ma Ljubljana, Szlovénia) rövid vezérkari tanfolyamot végzett – amelyet akkor „tájékoztató tanfolyamnak” neveztek –, és 1917. május 1-jével (9. rangszámmal) századossá nevezték ki.

1917 májusától júliusáig a zágrábi m. kir. VII. honvédkerületi parancsnokságon előadótiszt volt, majd azt követően a m. kir. 14. honvéd pótüteg parancsnoka lett. 1918. szeptember 29-e és október 15-e között a „kecskeméti Nemzetőrség” kerületi felügyelője volt, majd a zágrábi magyar követségen (sic!) szolgált mint előadó november 30-ig. Hazatérése után a Hadügyminisztérium, illetve később a Hadügyi Népbiztosság 5. (hadműveletek, hírszerzés, hírszerzési adatok nyilvántartása) osztályán volt előadó. Mindeközben a Budapesti Tudománygyetem Jog- és Államtudományira Karára beiratkozott hallgató volt, akinek két félévet igazoltak is a későbbiek folyamán.

1919. május 6-a és 1919. július 20-a között a Vörös Hadsereg I. hadtestének parancsnokságán volt előadó. 1919. július 20-án beteget jelentett, és kivált a szolgálatból sok

száz tisztársáého hasonlóan, mivel nem tudták elfogadni, hogy a sikeres észak-magyarországi hadjáratot követően a politikai vezetés – engedve az antanthatalmak „kérésének” – visszavonta a csapatokat a visszafoglalt területekről.

A Magyarországi Szocialista Szövetségés Tanácsköztársaság bukását követően Faragho Gábor jelentkezett a Nemzeti Hadseregbe, és 1919. szeptember 1-jétől a Nemzeti Hadsereg Fővezérség II. csoportjánál (hírszerzés, kémelhárítás) szolgált, előadói beosztásban.

1921. október 1-je és 1923. augusztus 31-e között a Ludovika Akadémia tisztitovábbképző tanfolyam (rejtett vezérkari iskola, a későbbi magyar királyi Honvéd Hadiakadémia) hallgatója volt. Ezt követően 1923. október 1-jétől az 1924. év pontosan nem ismert hónapjáig a Honvédelmi Minisztérium Elnökségén (a minisztérium belserveszetének, az ügyosztályok egymáshoz való viszonyának szabályozása, a szakosztályok ügykörén kívül eső ügyek intézése) beosztott tisztit beosztásban szolgált. 1924 és 1932. november 1-je között a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztály (a rejtett Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztály, a katonai hírszerzés és kémelhárítás) beosztottja volt, 1925. november 1-jétől immáron vezérkari szolgálatot teljesítő őrnagyi, 1930. november 1-jétől (2. rangszám) vezérkari szolgálatot teljesítő alezredesi rendfokozatban.

Faragho Gábort kérelmére világháborús katonai teljesítménye alapján – háborús értéke kiváló volt, és birtokosa volt a Katonai Érdemkereszt III. osztálya, a hadidíszítménnyel kardokkal, az Ezüst Katonai Érdemérem a hadiszalagon kardokkal, a Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon kardokkal, a Károly Csapatkereszt, a Sebesültek Érme, szalagján három sávval, valamint az elmaradt háborús kitüntetést igazoló Kormányzói Dicséő Elismerés Magyar Koronás Bronzérme, szalagján a hadidíszítménnyel és kardokkal ékesített Osztrák Császári Vaskorona Rend III. osztály kitüntetéseknek – az államfő, vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó 1927. június 26-án vitézzé avatta.

1932. november 1-je és 1933. október 1-je között a m. kir. „Losonczy István” 5. honvéd tüzérosztály közigazgatási vezetője, majd 1935. február 1-ig 2. parancsnokhelyettese (rejtett osztályparancsnok) volt. 1935. február 1-jével nevezték ki a Pécssett állomásozó m. kir. „Kinizsi Pál” 4. honvéd tüzérosztály parancsnokává, és ezt a beosztást töltötte be egészen 1938. április 1-jéig, miközben március 17-én tartósan vezényelték a Honvédelmi Minisztérium Elnökségére. 1938. április 1-je és 1940. március 1-je között a Honvédelmi Minisztérium Elnökség B. vezetőjeként szolgált az 1936. november 1-jével (16. rangszámmal) ezredessé kinevezett Faragho Gábor, akinek a minősítése 1931 és 1935 között – majd 1932 és 1941 között is – kiváló (5) volt, és 1938-tól a csapatistiti állományból visszakerült a vezérkari tisztek állománycsoportjába.

A Honvédelmi Minisztérium Elnökség B. ügykörébe „A békeszerződésből folyó és külfölddel kapcsolatban felmerülő katonai ügyek. Idegen katonai attachékkal való érintkezés” kérdései tartoztak. Faragho Gábor ezen beosztásában gyakorlatilag minden Magyarországra akkreditált katonai attaséval személyes kapcsolatba került, és jól hasznosította széles körű nyelvismeretét.

A Magyarországra akkreditált katonai attasékkal való kiváló kapcsolatát igazolhatják azok a külföldi kitüntetések, amelyek közül számosat már a jelzett beosztása idején, illetve az abból történt felmentése után kapott, így többek között az olasz Korona Rend nagykeresztjét a csillaggal (1942), a bolgár Katonai Érdemrend parancsnoki keresztjét (1938), az olasz Korona Rend parancsnoki keresztjét (1936), a német Sasrend Érdemkereszt I. fokozatát (1939), a svéd Kard Rend parancsnoki keresztjét (1940), a japán Szent Kincs Rend III. osztályát (1941), a horvát Zvonimir Király Koronája Rend I. osztályát a csillaggal (1943), a finn Fehér Rózsa rend I. osztályú parancsnoki keresztjét a csillaggal (1941), a pápai Nagy Szent Gergely Rend parancsnoki keresztjét.

Faragho Gábor vezérkari ezredes 1940. március 1-jétől május 1-jéig a Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztályán – katonai hírszerzés és kémelhárítás – készült fel a szovjetunióbeli (Moszkva) katonai attaséi feladataira, és az államfő 1940. július 1-jével ki is nevezte katonai attasénak a moszkvai magyar királyi követségre. (Megjegyzendő, hogy 1940. május 1-jével előzetes hozzájárulását adta az államfő a finnországi, észtországi és litvániai katonai attaséi kinevezésének is, de az utóbbi két államnak a Szovjetunióba történt „betagozódása” felülírta a magyar szándékot, míg Finnországba a németországi [berlini] magyar katonai attasét akkreditálták 1941. november 15-ig, és csak azt követően lett önálló katonai attaséi állomáshely Helsinki.)

A moszkvai beosztásának átvételét követő hónapban, 1940. augusztus 1-jével nyert tábornoki kinevezést (14. rangszám) Faragho Gábor, és ténylegesen 1941. június 23-áig, a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakításáig szolgált Moszkvában. Faragho-nak is jelentős szerepe volt az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc levereése után Oroszországba került honvédszászlóknak a Szovjetunió által 1941 tavaszán Magyarországnak történt visszaadásában, amit megelőzött Rákosi Mátyásnak és Vas Zoltánnak a Szovjetunióba történt „kiengedése”.

Faragho Gábor a Szovjetunióban szerzett tapasztalatairól, benyomásairól 1942-ben kiadott *Szovjetország (U. S. S. R.)* című könyvében számolt be, amely az adott időben sikerkönyvnek számított, hogy azt később – 1945 után – a „tiltott könyvek” közé sorolják be.

Faragho Gábor a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakítását követően a moszkvai magyar követség beosztottjaival együtt tért vissza

Magyarországra Törökországon, Bulgárián és Románián keresztül. „Moszkvai m. kir. kat. katonai attachéi megbízatása alól”-i felmentésére „hivatalosan” azonban csak 1941. augusztus 1-jével került sor, amiről a *Külügyi Közlöny* 1941. szeptember 15-i száma tudósított.

S hogy milyen körülmények között távozhatt Moszkvából Faragho Gábor, azt jól jelezheti a moszkvai magyar követnek, Kristóffy József rendkívüli követnek és meghatalmazott miniszternek Budapesten keltezett – dátumot nem viselő – jelentése a külügyminiszternek, Bárdossy Lászlónak. Kristóffy többek között a következőket írta:

„Meg kell említenem, hogy a követség épületéből történt kilakoltatásunkkor, valamint a [szovjet–török] határig való elszállításunk folyamán a külügyi népbiztosság kiküldöttje jelen nem volt, és kizárólag rendőri őrizet alatt állottunk. Csupán a szovjet határon, Lenínában keresett fel a Külügyi Népbiztosság kiküldöttje, akivel szemben tiltakoztam a bánásmód miatt, amelyben a rendőrség bennünket részesített.”

A külszolgálatból hazatért Faragho Gábor vezérőrnagyot – a tábournoki rendfokozati elnevezés 1941 augusztusától vezérőrnagyira „módosult” – 1941. szeptember 1-jével nevezték ki a Honvédelmi Minisztérium Elnöksége vezetőjének. Ebben a beosztásában – amely a Honvédelmi Minisztériumban az egyik legfontosabb beosztása volt – 1942. november 15-éig maradt, amikor is a magyar királyi Csendőrség felügyelőjévé nevezte ki az államfő. 1943. február 1-jével (1. rangszám) altábornagyi kinevezést kapott.

A magyar királyi Csendőrség mint katonailag szervezett közbiztonsági testület kettős alárendeltségű volt. Személyi, anyagi és kiképzési téren a honvédelmi miniszter alatt állott, alkalmazását illetően a belügyminiszter alá tartozott. Faragho altábornagy a csendőrség felügyelőjeként személyét tekintve a honvédelmi miniszternek volt alárendelve, és ő felelt a csendőrség személyi, kiképzési és fegyelmi ügyeiért.

A csendőrség és a rendőrség 1944 nyarán bekövetkezett átszervezését követően – amikor a magyar királyi Államrendőrség a magyar királyi Csendőrséghez hasonló katonailag szervezett őrtestületté „alakult át” –, 1944. július 1-jétől a magyar királyi Csendőrség és Rendőrség felügyelője szolgálati állást töltötte be Faragho Gábor, aki hamarosan a szövetségeseikkel Moszkvában folytatni remélt tárgyalásokra kiutazó magyar delegáció vezetője lett 1944. szeptember 28-án. A delegáció vezetőjének „tekintélyét, rangját” emelendő az államfő 1944. szeptember 27-én vezérezredessé nevezte ki Faragho Gábort, aki ettől kezdve ezt a rendfokozatot használta, jóllehet

a jogszabályokban előírt honvédelmi miniszteri ellenjegyzést a felgyorsult események miatt nem kapta meg az államfői döntés.

Magyarország 1943-tól igyekezett kapcsolatot teremteni a szövetséges nagyhatalmakkal – elsősorban Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal –, hogy adott esetben a háborúból időben és minél kisebb veszteségek árán kilépjen. Ezek a kísérletek azonban csak apró részeredményekre vezettek, és 1944 szeptemberében teljesen egyértelművé vált, hogy Magyarország a háborúból való kilépés „ügyében” a Szovjetunióhoz kell hogy forduljon.

Horthy Miklós kormányzó kezdetben, amint arra korábban már utalás történt, a tárgyalódelegáció vezetőjének személyét a szovjet/orosz ügyekben szakértőnek számító Rátz Kálmán nyugállományú katonatisztben, országgyűlési képviselőben vélte megtalálni, aki kellő kormányzati támogatással a gazdasági és kulturális kapcsolatok előmozdítása céljából 1941 tavaszán (is) a Szovjetunióban tartózkodott, de Rátz betegsége hivatkozva elhárította a megbízatást. Ezt követően került a képbe vitéz Faragho Gábor altábornagy, aki katonai attaséi működésének idejéből rendelkezett szovjetunióbeli tapasztalatokkal és ismeretekkel, valamint ismerősökkel (is).

Faragho Gábor mint Magyarország kormányzójának, Horthy Miklósnak az egyik meghatalmazottja 1944. október 11-én Moszkvában aláírta azt az okmányt, amely Magyarország és a szövetséges hatalmak között megkötendő fegyverszünet előzetes feltételeit tartalmazta. Az egyezmény szövege – az eredeti okmány orosz és francia nyelven készült, a francia nyelvű szövegnek 1945. április 18-án kelt hiteles másolatából 1945. június 19-én az Igazságügyminisztérium VII. ügyosztályán készült fordításban – magyarul így hangzik:

„A Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok kormányai kívánalmainak megfelelően Horthy kormányzó és a magyar kormány alulírott képviselői, Faragho Gábor vezérezredes, dr. Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter és gróf Teleki Géza egyetemi tanár, kellőképpen meghatalmazva, a következő előzetes feltételt fogadták el:

Magyarország kiüríteni tartozik Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia valamennyi általa megszállt területét és visszavonni valamennyi magyar csapatot és valamennyi magyar hivatalnokot az 1937. december 31-én fennállott határok közé. Ezt a kiürítést ennek a nyilatkozatnak a magyar kormány átvételétől számítva 10 nap alatt be kell fejezni. Ennek a kiürítésnek figyelemmel kísérése és ellenőrzése céljából a három szövetséges kormány el fogja küldeni Magyarországra képviselőit, akik a szovjet képviselő elnöklete alatt az Egyesült Szövetséges Misszió misszióminőségében fognak működni.

Magyarország kötelezi magát arra, hogy megszakít minden kapcsolatot Németországgal, és hogy Németország ellen azonnal hadat üzen, ennek ellenében a szovjet kormány hajlandó Magyarországnak katonai segítséget nyújtani.

Moszkva, 1944. október 11.

Horthy kormányzó képviselői:

Vitéz Faragho Gábor vezérezredes, Szent-Iványi Domokos rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, gróf Teleki Géza egyetemi tanár.”

Ezen „szerződés” alapján és értelmében tett érdeminek igazán nem nevezhető kísérletet a Horthy Miklós kormányzó és Lakatos Géza vezérezredes vezette magyar királyi kormány a háborúból történő kiválásra 1944. október 15–16-án, sikertelenül.

Faragho Gábor a háborúból történő kiválási kísérlet kudarcát követően Moszkvában maradt, résztvevője lett a jövő magyar kormányának megalakításáról zajló tárgyalásoknak, és az ott megszületett döntés értelmében miniszteri tisztség várományosaként érkezett vissza 1944. december 12-én Magyarországra.

Az 1944. október 15–16-i nyilas-hungarista hatalomátvételt követően létrejött új hatalom „hűtlenség” vádjával 1945. január 18-án – számos, a szovjet oldalra átment tábornok- és tiszttársához hasonlóan – rendfokozatától megfosztotta, lefokozta.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által 1944. december 21-én Debrecenben „megválasztott” – de a személyi összetételét tekintve Moszkvában már korábban összeállított – kormányban a közellátásügyi miniszteri tiszteket kapta meg Faragho Gábor.

1944. október előtti tevékenységében kifogást nem találtak, személyét „igazol”-nak nyilvánították. Ennek ellenére az Ideiglenes Nemzeti Kormányban a baloldal által állandóan támadott tagjai közé tartozott, és végül 1945. július 21-ével miniszteri tisztségéből felmentették.

Ezt megelőzően azonban még mint az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagja – a miniszterelnök Miklós Béla vezérezredeshez és Vörös János vezérezredeshez, honvédelmi miniszterhez hasonlóan – megszavazta a magyar királyi Csendőrség megszüntetéséről szóló előterjesztést, amelyről Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1.650. M. E. számú rendelete a csendőrség feloszlásáról és az államrendőrség megszervezéséről többek között ekképp rendelkezett:

„Az ideiglenes nemzetgyűlés által 1944. évi december hó 21. és 22. napján Debrecenben adott meghatalmazás alapján az ideiglenes nemzeti kormány az ország közbiztonságának megszervezése és egységes irányítás alá helyezése végett a következőket rendeli:

1. § (1) A m. kir. csendőrség a múlt népellenes kormányait feltétlen engedelmességgel kiszolgálta, a magyar demokratikus mozgalmakat kíméletlen eszközökkel megsemmisíteni törekedett és a magyar parasztság és a magyar munkásság ellen megszámlálhatatlan erőszakosságot követett el, ezért a magyar nép egységes ítéletének végrehajtásaképpen, az ideiglenes nemzeti kormány megállapítja a csendőrségnek, mint testületnek a felelősségét és intézményét megszünteti, szervezetét felosztatja.

(2) Mindazok a személyek, akik a csendőrség szolgálatában állottak, szolgálatukból elbocsátatnak.

(3) A volt csendőrségi személyeknek és hozzátartozóiknak illetménye, nyugdíj és kegydíj igénye megszűnik [...]"

Faragho Gábor – aki egyébként irodalmi érdeklődése és kecskeméti születése okán 1942. december 19-től a Kecskeméti Katona József Társaság tagja is volt – 1945. szeptember 1-jével mint vezérezredes nyugállományba került, és miniszteri nyugellátásban is részesült.

A megszüntetett/felosztatott magyar királyi Csendőrség és Rendőrség volt felügyelője egy ideig azon kevesek közé tartozott, akik „igazol”-nak nyilvánítottak, és ezzel feddhetetlennek gondolhatták magukat.

Nyugállományba helyezését követően Faragho Gábor elhagyta Budapestet – lakása a Mérleg utca 6. szám alatti házban volt –, és Kecskemétre költözött, illetve a Kecskemét melletti tanyáján – amely mintegy 300 kataszteri holdat tett ki (szántó, erdő, legelő, halastó, szőlő) – töltötte napjai nagy részét, nem vett részt a politikai életben. Egyetlen pártnak sem volt és nem is lett a tagja.

Az 1951-ben Budapestről és a vidéki városokból megindult kitelepítések azonban őt sem hagyták „érintetlenül”. Kecskemétről Újfehértóra telepítették ki, de rövidesen saját Kecskemét melletti tanyájára költözhetett át – lánya emlékezése szerint – a Szovjetunió budapesti nagykövetségének „közbenjárására”. Rendfokozatától megfosztották, és a nyugellátását is megvonták. A saját tanyájára előírt kényszertartózkodását 1953. szeptember 11-én feloldották, de a „szabad életnek” már nem sokáig örülhetett. 1953. december 22-én a kecskeméti kórházban hunyt el veseelégtelenségben, alig két hónappal 64. életévének betöltése előtt. 1953 decemberében kísérték utolsó útjára a kecskeméti Köztemetőbe.

Felhasznált irodalom

- FARAGHÓ Gábor (1942): *Szovjetország (U. R. S. S.)*. Budapest: Stádium Sajtóvállalat.
- JUHÁSZ Gyula szerk. (1978): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth.
- KOROM Mihály (1985): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Budapest: Kossuth.
- SIPOSNÉ KECSKEMÉTHY Klára – B. KALAVSZKY Györgyi (2018): *A Ludovika egykor és most*. Második javított, bővített kiadás. Budapest: Zrínyi.
- SZAKÁLY Sándor (1984): Fegyverszüneti egyezmény. 1944. október 11., Moszkva. *Magyar Hírlap*, 1984. október 11. 17.
- SZAKÁLY Sándor (2003): *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár*. Második javított, kiegészített kiadás. Budapest: ISTER.
- SZAKÁLY Sándor (2008): Nádai István „útravalója”. In *Lymbus 2008. Magyarságtudományi közlemények*. Budapest: Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet – Klebelsberg Kuno Alapítvány – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, 315–319.
- SZAKÁLY Sándor (2014): *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették*. Második javított és bővített kiadás. Budapest: Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár.
- SZAKÁLY Sándor (2015a): *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*. Második javított és kiegészített kiadás. Budapest: Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár.
- SZAKÁLY Sándor (2015b): Tábornok a Felvidékről. Vitéz Nádai István vezérezredes (1888–1954). In MAKKAI Béla (szerk.): *A Felvidék krónikása. Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 321–329.
- SZAKÁLY Sándor (2013): Tábornokok az Ideiglenes Nemzeti Kormányban (1944–1945). In ERDŐDY Gábor (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmányok Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Eötvös, 163–169.
- SENYI-IVÁNYI Domokos (2016): *Visszatekintés 1941–1972*. Budapest: Magyar Szemle Könyvek.
- TELEKI Géza (1955): A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. *Hírünk a világban (Washington)*, 5(1–4), 1–5.

Szenes Zoltán

A NATO első bővítése (1952)

Bevezetés

70 éve csatlakozott Görögország és Törökország az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez, a NATO-hoz. Jól illik egy ilyen történeti esemény a 70. születésnapját ünneplő történészprofesszorhoz, hiszen többéves együttműködésünk során (egymás mellett volt az irodánk a szép emlékű Nemzetközi és Európai Tanulmányok Karon) Fülöp Mihály barátom állandóan a történettudomány és a honvédelem összefüggéseiről „tanított” engem. Emlékszem, amikor megjelent a párizsi magyar békeszerződésről szerkesztett, a 70. évfordulóra időzített könyve,¹ lelkesen magyarázta a békeelőkészítés haderőszervezési és határvédelmi kérdéseit, mutatta a fényképeket és a térképeket. Realista történetszemlélete mindig emlékeztetett a katonai erő fontosságára.

A téma azonban nemcsak a kettős 70. évforduló kapcsán fontos, hanem a ma történései alapján is. Nemrégén fejeződött be a NATO madridi csúcstalálkozója (2022. június 29–30.), ahol a szövetség vezetése további bővítésről döntött Finnország és Svédország meghívásával. Ez lesz a NATO kilencedik bővítési köre, amely már az orosz háború következménye. Ahogyan Joe Biden amerikai elnök mondta a csúcstra érkezésekor: „Putyin Európa finlandizációját szeretne volna elérni, ehelyett Európa NATO-sítását kapta.”² Minden újabb tagfelvétel politikailag, katonailag, földrajzilag erősítette a NATO-t. 1952-ben a szövetség Délkelet-Európa és a Közel-Kelet irányába terjeszkedett. Nyugat-Németország felvétele (1955) már Közép-Európát célozta meg. Spanyolország csatlakozása (1982) ismét Dél-Európát és a Földközi-tenger védelmét erősítette. A negyedik bővítési kör, 1999-ben, megkezdte a kelet-európai „térhódítást” (Csehország, Lengyelország, Magyarország), amelyet aztán a 2004. évi „boom” (egyszerre hét ország, a baltiak, valamint Bulgária, Románia, Szlovákia és Szlovénia)

¹ FÜLÖP 2018.

² NATO 2022.

sikeresen továbbfejlesztett. Az utolsó három kör lényegében a nyugat-balkáni országokra terjesztette ki a NATO védelmi ernyőjét (2009: Albánia és Horvátország; 2017: Montenegró; 2020: Észak-Macedónia). A mostani madridi meghívás pedig már az Észak-Európa felé történő építkezést jelenti, ami teljesen összhangban van a NATO 360 fokos biztonsági megközelítésével.

Az Észak-atlanti Szerződés 10. cikke kimondja: „A Felek egyhangú megegyezéssel a Szerződéshez való csatlakozásra hívhatnak meg minden más európai államot, amely képes arra, hogy elősegítse a Szerződés elveinek továbbfejlesztését és hozzájárul az észak-atlanti térség biztonságához.”³ Ma a NATO-nak 30 tagja van, év végéig remélhetőleg 32, ami meggyőzően bizonyítja a partnerségi, bővítési politika történelmi sikerét. A cikk az első bővítés politikai-történelmi körülményeit, a NATO (Egyesült Államok) érdekeit, szövetségi hasznát, a görög és török csatlakozás megfontolásait dolgozza fel. Bemutatja a bővítés formálódó adminisztratív szabályait, a két ország taggá válásának alapszerződési következményeit, a NATO délkelet-európai „építkezésének” első lépéseit. Az írás a köztudottan „jó viszonyt” ápoló két szomszédos ország NATO-hozzájárulásának rövid értékelésével zárul. A kutatás az elérhető szakirodalmon kívül a NATO Archívumban található dokumentumokra támaszkodik, amelyeket az elmúlt évtizedben felszabadítottak a titkos minősítés alól.

Stratégiai kontextus

Görögország és Törökország hamar felkerült a NATO/az Egyesült Államok bővítési „radarjára”. Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-én hirdette meg híres „feltartóztatási” doktrínáját, amely az amerikai hidegháborús politika egyik sarokköve lett. Erre az időre már világossá vált, hogy a „zavarodott, érthetetlen és kifulladásos világban” (Churchill) az Egyesült Államoknak mint „meghívott birodalomnak” (*Empire by invitation* – Geir Lundestad norvég történész elnevezése) kell vezető szerepet vállalnia a Szovjetunió terjeszkedő politikájával szemben. A II. világháború két győztes nagyhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió között az együttműködés folyamatosan gyengült, az antifasiszta koalíció működését egyre több konfliktus terhelte. A szovjet–amerikai szembenállás következtében megkezdődött a nemzetközi rendszer bipolarizálódása, bár Nagy-Britannia és Franciaország megpróbált Európában egyensúlyozó politikát folytatni a két győztes nagyhatalom

³ Az Észak-atlanti Szerződés 1994: 47.

között. Truman kongresszusi beszédében kifejtette, hogy „a világtörténelem jelen pillanatában csaknem minden nemzetnek választania kell a két életmód alternatívája között”, a szabad választású demokratikus vagy a kisebbség által a többségre erőszakolt politika között.

„Céljainkat nem tudjuk megvalósítani, ha nem segítjük a szabad nemzeteket szabad intézményeik és nemzeti integritásuk megőrzésében olyan agresszív mozgalmakkal szemben, amelyek totalitárius rendszereket akarnak rájuk kényszeríteni. Ez annak a világos felismerése, hogy a szabad népekre kényszerített diktatórikus rendszerek közvetlen vagy közvetett agressziója aláássa a nemzetközi béke alapjait, és ezáltal az Egyesült Államok biztonságát.”⁴

Javasolta, hogy az ország 400-400 millió dolláros katonai és gazdasági segéllyel, valamint szakértői *know-how*-val támogassa Görögországot és Törökországot.

A beavatkozás nem volt előzmény nélküli: az angolok 1947. február 21-én jelezték az amerikaiaknak, hogy kivonják csapataikat Görögországból, gazdasági okok miatt nem tudják tovább támogatni a két országot. Ez a II. világháború időszakában kialakított brit mediterrán stratégia bukásának nyílt beismerése⁵ volt, és a brit birodalom rendíthetlenségének szertefoszlását jelentette. Egy héttel később a görög kormány szintén segítséget kért Washingtontól a görög kommunista hadsereggel vívott harcához. A II. világháborúban semleges politikát folytató Törökország is támaszt várt az amerikaiaktól gazdasági problémáinak megoldásához. A támogatás eredményes volt, mindkét országot sikerült Nyugat-barát politikai fejlődési pályán tartani. A Truman-doktrínával az Egyesült Államok kinyilvánította, hogy kész minden olyan demokratikus kormányzat megsegítésére, amely külső erők által támogatott belső „felforgató” mozgalmakkal néz szembe. Ez a politika nemcsak Európára, hanem minden olyan kontinensre és térségre vonatkozott, ahol a Szovjetunió a hatalmát szerette volna érvényesíteni. Washington kilépett az európai kül- és biztonságpolitika keretei közül, globális kötelezettséget vállalt. A hidegháború új fordulatot vett.

A Truman-doktrína másik elemét, a „dió másik felét”⁶ egy nemzetközi gazdasági segélyprogram alkotta, amely George C. Marshall amerikai külügyminiszterről kapta nevét. A Marshall-tervet hivatalosan Európai Újjáépítési Tervnek (European Recovery Plan) nevezték, amelynek célja a II. világháborúban legyengült öreg

⁴ Alpha History [é. n.].

⁵ National Archives 1942.

⁶ MAGYARICS 2014: 330.

kontinens gazdasági talpra állítása volt. A II. világháborúban az Egyesített Vezérkari Bizottság elnökeként szolgáló Marshall tábornok a terv rendeltetését, okait és tartalmi elemeit 1947. június 5-én, a Harvard Egyetemen tartott beszédében jelentette be: „Az Egyesült Államoknak minden tőle telhetőt meg kell tenni azért, hogy a világon a gazdaság egészséges működése helyreálljon, mert anélkül nincs politikai stabilitás és biztos béke.”⁷ A „fuldoklónak nyújtott szalmaszál” (Ernest Bevin brit külügyminiszter hasonlata) program keretében 1948–1951 között 17 milliárd dollár áramlott Európába kölcsönök és segélyek formájában, amelyből Görögország és Törökország is részesült.

Truman kezdeményezései jelentős változásokat hoztak az amerikai külpolitikában, amely fokozatosan alakult ki a II. világháború után. Ekkor már ismert volt Sztálin moszkvai beszéde (1946. február 9.) a kapitalista és kommunista világ eltérő világképéről, Winston Churchill fultoni beszéde (1946. március 5.) a két világot elválasztó vasfüggönyről. A nagyhatalmak közötti együttműködés akadozott, kölcsönös gyanakvás és félelmek akadályozták a tárgyalásokat és a kooperációt. Eltérő elképzelések és viták voltak Európa jövőjéről, biztonságáról, az úgynevezett németkérdésről, a befolyási övezetekről, globális (ENSZ-beli, közel-keleti, délkelet-ázsiai) kérdésekről, gyakorlatilag mindenről. Ugyanakkor a katonai erőviszonyok Európában 1946 végére erősen Moszkva javára billentek. A nyugat-európai országok végtelenen meggyengültek a világháborúban, az USA már csak 391 ezer, míg Nagy-Britannia 488 ezer fős haderővel rendelkezett Európában, a szovjet fegyveres erők száma pedig elérte a 4 millió főt.⁸ A Szovjetunió agresszív terjeszkedést folytatott Kelet-Európában, támogatta az európai kommunista pártokat és mozgalmakat (különösen Franciaországban, Olaszországban és Görögországban volt erős a kommunista párt), a megállapodásokat (Jalta, Potsdam) öncélúan értelmezte, saját érdekeinek megfelelően próbálta felhasználni. Nem engedélyezett szabad választásokat Lengyelországban, Kelet-Európa minden országára kommunista vezetést erőszakolt, miközben Iránban, Görögországban és Törökországban is közvetlen befolyásszerzéssel próbálkozott. Úgy tűnt, hogy a nyugati demokrácia súlyos veszélybe került Európában.

A Szovjetuniótól való félelem miatt Nyugat-Európában védelmi szervezkedések kezdődtek: a Dunkerque-i Szerződés 1947. március 4-én jött létre Franciaország és Nagy-Britannia között, a Brüsszeli Szerződést 1948. március 17-én írta alá Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg és Nagy-Britannia kormánya. A britek azonban felismerték, hogy a nyugat-európai katonai erők önmagukban nem lesznek

⁷ Wilson Center 1947.

⁸ BOGNÁR 2009: 16.

elengedőek, és tárgyalásokat kezdeményeztek az amerikaiakkal és a kanadaiakkal egy új *transzatlanti szövetség* létrehozásáról. Az új védelmi szövetség létrehozását, mint ahogyan az lenni szokott, a történelmi események felgyorsították. Az 1948-as évet a „németkérdés”⁹ uralta, a Szovjetunió semleges Németországot szeretett volna, az Egyesült Államok pedig az antikommunista Nyugat-Németország létrehozásán munkálkodott. Miután Moszkva nem tudta megakadályozni, hogy a három nyugati nagyhatalom bevezesse az új német márkát saját megszállási övezeteiben, 1948 márciusában a szovjetek kivonultak a Szövetséges Ellenőrzési Tanácsból, amely gyakorlatilag megszűnt. Moszkva szerint a nyugati hatalmak lerombolták a potsdami megállapodásban rögzített négyhatalmi irányítás rendszerét, aminek következtében elvesztették „azt a legális alapot, amely biztosította jogukat a Berlin igazgatásában való részvételhez”.¹⁰ Ezért július 24-re a város összes közlekedési kapcsolatát (közúti, vasúti, vízi) elvágták, és a szovjet zónában fekvő Berlin (a várost összesen 7500 fős nyugati helyőrség védte) nyugati szektorai lakóinak ellátását megszüntették. Ezzel a város az európai hidegháború gyújtópontjává vált. A szembenállás fontosságát Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter a következőképpen fogalmazta meg: „Ami Berlinnel történik, az Németországgal történik. Ami pedig Németországgal történik, az egész Európával történik.”¹¹ A berlini blokád azonban nem érte el a célját, mert a nyugati szövetségesek megszervezték a város ellátását, így azt végül Joszif Sztálin 1949. május 9-én megszüntette.¹² A berlini léghíd óriási nyugati siker volt, viszont megerősítette azt a véleményt, hogy az USA nélkül (a szállítási feladatok háromnegyedét az amerikaiak végezték el) az európai nagyhatalmak nem boldogultak volna (mint ahogyan a modern légi hadműveletekben [Koszovó 1999, Líbia 2011] sem volt elég az európai légierő).

Az 1948-as év jórészt azzal telt el, hogy a nyugati kormányok hosszadalmas tárgyalásokat folytattak Washingtonnal, amelyek során megpróbálták felmérni,

⁹ A „németkérdés” folyamatos konfliktust gerjesztett a szövetséges hatalmak (különösen az Egyesült Államok és a Szovjetunió) között, ami Németország kettészakadásához vezetett: az angol és amerikai megszállási zóna egyesítése Bizónia néven (1947. január 1.); Nyugat-Németország is részesedett a Marshall-segélyből (1947. szeptember); Németország gazdasági kettéosztása az új nyugatnémet márka bevezetésével (1948. június 20.); Trizónia létrehozása a francia övezet csatlakozásával (1948. augusztus 1.); a nyugatnémet alkotmány elfogadása (1949. május 23.); végül a Német Szövetségi Köztársaság (1949. szeptember 20.) megalakulása.

¹⁰ SMITH 1992: 34.

¹¹ Múlt-kor/MTI 2008.

¹² A berlini léghíd (Operation Vittles) 1948. június 25. és 1949. október 6. között működött, amelynek során a szövetséges légierő 277 728 beropulást hajtott végre, 2,1 millió tonna árut (ennek 67%-a szén volt) szállított a berlinieknek. A feladat végrehajtása során 31 amerikai és 39 brit katona vesztette életét, 17 amerikai és 8 brit gép zuhant le (FISCHER 2005: 109–115).

hogy az amerikaiak milyen kötelezettségvállalást tennének Nyugat-Európa katonai védelmére. Az angolok azt kezdeményezték,¹³ hogy a NATO létrehozásához a tárgyalásokba vonják be Kanadát, Skandináviát és a Mediterráneum térségét, mert ettől az észak-atlanti régió stratégiaileg életképesebb lesz. A megbeszélések során a politikai követelmény is világossá vált, hogy csak demokratikus országokat lehet bevonni a védelmi szerveződésbe.¹⁴ Az amerikaiak is egyre inkább belátták, hogy a nyugat-európaiak egyedül nem tudják megvédeni Európát, nincs elegendő katonai/gazdasági erő a feladat végrehajtására, tehát olyan szerződést kell létrehozni, amely garanciákat is ad a tagországok védelmére (Észak-atlanti Szerződés 5. cikk).¹⁵ Végül 1949. április 4-én 12 ország (az Egyesült Államokon és Kanadán kívül a Brüsszeli Szerződés öt tagállama, az északi Dánia, Izland és Norvégia, valamint a déli Olaszország és Portugália) írta alá Washingtonban az Észak-atlanti Szerződést.

A NATO megalakulása és az első bővítés

A NATO tehát a nyugat-európai országok és az amerikai álláspont változásainak eredményeképpen jött létre.¹⁶ Az európaiak az amerikai légierő és az atombomba elrettentő hatása nélkül nem érezték magukat biztonságban a kommunista fenyegetéssel szemben. A védtelenség érzetét erősítette Bernard Montgomery brit tábornagy, a Brüsszeli Szerződés egyesült európai haderői főparancsnokának véleménye, akinek feladata szerint a Rajna vonalát kellett volna védelmezni, de azt nyilatkozta, hogy „a meglévő haderővel legfeljebb a Bretagne-félsziget csúcsát tudnám tartani, 48 óráig”.¹⁷ Növekedett az aggodalom Washingtonban is, hogy az európai biztonság hiánya zátonyra futtathatja a Marshall-tervet, több

¹³ 1948. március 11-én a norvég külügyminiszter, Halvard Lange javasolta a briteknek, hogy vonják be a tárgyalásokba Norvégiát, mert meg kellene előzni a szovjet–norvég barátsági szerződést, amely ráadásul norvég területvesztéssel is járna. A norvég „jelzés” alapján sürgette Ernest Bevin brit külügyminiszter Marshall amerikai külügyminiszternél a csatlakozási tárgyalások megkezdését. Idézi: DOCKRILL 1989: 715.

¹⁴ Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország már 1946. március 4-én nyilatkozatban kérte a spanyolokat, hogy buktassák meg a Franco-rendszert. Az Egyesült Államok 1950. november 4-én visszavonta a spanyol kormányzatot elítélő határozatot, és 1953. szeptember 26-án megállapodást kötött a spanyol kormánnyal, hogy légi és haditengerészeti támaszpontokat létesíthet Spanyolországban évi 250 millió dolláros gazdasági és katonai segély ellenében (MAGYARICS 2014: 739–743).

¹⁵ Az Észak-atlanti Szerződés 1994: 45–47.

¹⁶ GAZDAG 1997: 21–27.

¹⁷ Idézi: SMITH 1992: 37.

támogatást kell adni az európaiaknak. 1948. július 6-án megkezdődtek a megbeszélések az amerikai Külügyminisztériumban az Egyesült Államok, Kanada és a Brüsszeli Szerződés országai között. A tárgyalások szeptember 9-én fejeződtek be, a nyilatkozat kollektív katonai szerződés megkötését ajánlotta a tagállamoknak. Október végén a Brüsszeli Szerződés Konzultatív Tanácsa egyetértett a javaslatral, és december 10-én amerikai vezetéssel megkezdődött az Atlanti Szerződés kidolgozása. Washington közben igyekezett a Marshall-terv keretében segélyezett országokat rávenni a csatlakozásra, de a meghívott északi országok közül Írország és Svédország nem fogadta el a felkérést, Dánia és Norvégia viszont igen. Ekkor még „nem szólították meg” Görögországot és Törökországot a szövetségi tagsággal kapcsolatban. 1949. március 15-én hivatalosan meghívták azokat a jelöltországokat, amelyek nem vettek részt a szerződés szövegének kidolgozásában. Az Egyesült Államok a szövetséget a megalakulás után szinte azonnal jelentős gazdasági és pénzügyi segélyben részesítette. 1949. október 6-án a kongresszus 900 millió dolláros keretet¹⁸ hagyott jóvá a szövetség védelmi feladatainak támogatására a kölcsönös védelmi segélynyújtási törvény (Mutual Defence Assistant Act) keretében, amelyet a NATO az észak-atlanti térség védelmének kiépítéséhez használhatott fel.

A NATO 1949. szeptember 17-én kezdte meg működését, de Görögország és Törökország csatlakozása csak 1950-ben került napirendre. Az első tanácsi üléseken a NATO működésének egészével kellett foglalkozni. Ebben az időszakban alakult ki a NATO szervezeti-működési rendszere, a munkavégzés rendje, a védelmi tervezés rendszere, az állandó parancsnoksági rendszer. Az amerikai támogatásnak köszönhetően elindultak az infrastrukturális fejlesztések, amelyek ma a NATO biztonsági beruházási programja (NATO Security Investment Program, NSIP) keretében zajlanak. Ezt a hároméves időszakot a szakirodalom a NATO szervezeti-működési kereteinek kialakulásaként jellemzi.¹⁹

Az Észak-atlanti Tanács (ekkor még a tanács tagjai a tagországok külügyminiszterei voltak) először az *ötödik NAC-ülésszakon* (New York, 1950. szeptember 15–18.) foglalkozott a bővítéssel, amikor a fő téma Nyugat-Európa védelme volt. Ekkor a szövetségnek már volt érvényes stratégiai koncepciója,²⁰ folyt a hadászati-hadműveleti tervek kidolgozása, az állandó NATO-parancsnoksági rendszer (NCS) felállítása. Az ülésen a fő téma az európai védelem megerősítése volt, amelyhez *Görögország és Törökország felvételére*, valamint német katonai erők bevonására lett volna szükség. A NAC megtárgyalta és támogatólag további ügyintézésre

¹⁸ DOUGLAS 2008: 12.

¹⁹ NATO Archives [b].

²⁰ DC 6/2. 16.1.1950. The Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area 1997.

bocsátotta a két délkelet-európai ország csatlakozási kérelmét, de a németek bevonását a NATO katonai terveibe nem fogadta el. Az amerikaiak összegyűjtötték mindazon javaslatokat (One Package Proposal), amelyek számításba jöhettek volna Európa védelmének megerősítése érdekében (amerikai erők megerősítése [4–6 hadosztály], német hadosztályok felállítása, francia és brit haderő-megerősítés, egységes NATO-vezetés), de a javaslatokat Franciaország a jaltai és a potsdami megállapodásra való hivatkozással elutasította.

Az Észak-atlanti Tanács legközelebbi alkalommal az *ottawai ülésen* (Ottawa, Kanada, 1951. szeptember 20.)²¹ foglalkozott a bővítés kérdésével. A bővítéssel kapcsolatos javaslat előkészítését a *Helyettesek Tanácsa* (Council Deputies) végezte, amely megvizsgálta a két ország csatlakozási kérelmét, lefolytatta a tagság megadásával kapcsolatos vitákat. Az USA erőteljesen támogatta a kérelmeket, Norvégia és Dánia kételyét fejezte ki az elképzeléssel kapcsolatban, azzal érvelve, hogy a Szovjetunió rossz néven veszi a NATO hatáskörének kiterjesztését a Földközi-tenger keleti területére. A török tagságot sokáig nem támogatta Nagy-Britannia sem, mert London közel-keleti paktumot szeretett volna létrehozni.²² Végül a Tanács egyetértett Görögország és Törökország meghívásával, megállapította, hogy a két országgal erősebb lesz az észak-atlanti térség védelme, és *felkérte a tagállamokat a ratifikációs folyamat lefolytatására*.

A csatlakozási tárgyalások menete *jelentős mértékben megegyezett a NATO-ban jelenleg érvényben lévő eljárásrenddel*,²³ azzal a különbséggel, hogy a dokumentumok akkor titkosak voltak (a határozat száma C/7–D/23). Az egyezőség azzal magyarázható, hogy *a bővítést az Észak-atlanti Szerződés 10. cikkéből vezették le, sőt a négy*

²¹ NATO Archives [a].

²² Először Közel-Keleti Védelmi Parancsnokságot akartak létrehozni Törökország, Pakisztán, Irán, Afganisztán és az arab országok bevonásával, a szervezés 1951. októberben elkezdődött, ami aztán arab támogatás hiányában meghiúsult. 1953-ban amerikai kezdeményezéssel újraindult a szervezés, amelybe fokozatosan vonták be az észak-közeli országokat. A Bagdadi Paktum 1955. április 15-én lépett hatályba, Törökország, Irak és Nagy-Britannia részvételével, amelyhez az év során még csatlakozott Pakisztán és Irán. Lásd RÓZSA 1966: 137–146, 311.

²³ A NATO-csatlakozási folyamat szabályozása a szövetségben jelenleg hét lépést tartalmaz: 1. Csatlakozási szándéktárgyalások a NATO képviselőivel. 2. A meghívott kifejezi csatlakozási szándékát (Letter of Intent) a Szövetség felé, vázolja terveit. 3. A NATO-tagországok aláírják a csatlakozási jegyzőkönyvet (Accession Protocol). 4. A csatlakozási jegyzőkönyvet a NATO-tagországok ratifikálják. 5. A NATO-főtitkár felkéri a potenciális új tagot, hogy csatlakozzon az Észak-atlanti Szerződéshez. 6. A meghívott saját nemzeti eljárásai szerint csatlakozik a szerződéshez. 7. Amikor a meghívott letétbe helyezi csatlakozási okiratát (Instrument of Accession) az Egyesült Államok Külügyminisztériumánál, a meghívott formálisan NATO-taggá válik (vö. NATO [a]).

cikkből (*article*) álló csatlakozási jegyzőkönyv is állandóan „visszahivatkozott” a washingtoni szerződésre.

A jegyzőkönyv 1. cikkében felkéri a Görög Királyság kormányát és a Török Köztársaság kormányát, hogy csatlakozzon a módosított Észak-atlanti Szerződéshez. Felhívták a figyelmet arra, hogy a meghívott országok azon a napon válnak részes felekké, amikor az Egyesült Államok kormányánál letétbe helyezik csatlakozási okiratukat, és Washington erről értesíti a szerződési feleket.

A 2. cikk felhívta a figyelmet arra, hogy a két ország felvételével *módosítani kell a Szerződés 6. cikkét* (a szövetség földrajzi határait), illetve emlékeztette a szerződéses feleket a saját alkotmányos előírásaik szerinti nemzeti jóváhagyási folyamatra. A 3. cikk tájékoztatta a meghívott országokat, hogy akkor válhatnak a Szerződés részeseseivé, ha a csatlakozási okiratot letétbe helyezik az Amerikai Egyesült Államok kormányánál, amely értesíti erről a részes feleket. A 4. cikk meghatározta a követendő eljárást, amely szerint a csatlakozási jegyzőkönyv (amely ugyanúgy, mint az Észak-atlanti Szerződés, angolul és franciául készült) akkor lép hatályba, ha a helyettes tanácsi képviselők megfelelő kormányzati felhatalmazással aláírják a jegyzőkönyvet.

A csatlakozási jegyzőkönyv rendelkezett arról, hogy a Washingtoni Szerződés 6. területi hatályt rögzítő cikkét *módosítani kell*. A cikk eredendően a következőképpen szólt:

„Az 5. cikk alkalmazása szempontjából az egy vagy több fél ellen irányuló támadásnak kell tekinteni a fegyveres támadást a Felek egyikének területe ellen Európában vagy Észak-Amerikában, Franciaország algériai megyéi ellen, a Felek bármelyikének Európában állomásozó erői ellen, a Felek egyikének joghatósága alá tartozó, az észak-atlanti térségben a Ráktérítőtől északra fekvő szigetek ellen vagy a Felek egyikének hajói vagy repülőgépei ellen ugyanebben a térségben.”²⁴

Ezt a cikkelyt váltotta fel a javasolt 6. cikk az alábbi megfogalmazással:

„Az 5. cikk alkalmazásában az egy vagy több fél elleni fegyveres támadást úgy kell tekinteni, mint amely fegyveres támadást foglal magában: (1) bármely fél területén Európában vagy Észak-Amerikában, Franciaország algériai megyéiben, Törökország területén vagy a felek bármelyikének joghatósága alá tartozó szigeteken az Atlanti-óceán északi részén, a Ráktérítőtől északra fekvő területen;

²⁴ Az Észak-atlanti Szerződés 1994: 46.

(2) bármely fél haderején, hajóján vagy repülőgépén, amennyiben ezeken a területeken vagy azok felett tartózkodnak, vagy Európa bármely más olyan területén, ahol a Felek bármelyikének megszálló erői a Szerződés hatálybalépésének napján állomásoztak, vagy a Földközi-tengeren vagy az észak-atlanti térségben, a Rák-terítőtől északra.”

Ez a cikk ma is érvényben van, de 1963. január 16-án az Észak-atlanti Tanács megjegyezte, hogy a Franciaország korábbi algériai megyéivel kapcsolatos kikötések már nem alkalmazhatók, mivel Algéria 1962. július 1-jével független állam lett.

A csatlakozási jegyzőkönyvet a tagországok képviselői október 17. és 22. között írták alá, ami után a tagállamok ratifikálták a csatlakozási kérelmet. *Görögország és Törökország 1952. február 18-án lett a NATO tagja*, de már teljes jogú tagként vett részt a korszak legjelentősebb NAC-ülésén 1952. február 20–25. között Lisszabonban. A találkozón már döntöttek a görög és török fegyveres erők beillesztéséről a NATO-struktúrába, új NATO-parancsnokságok létrehozásáról Délkelet-Európában, a görög és török csapatok integrálásáról az 1952. évi haderőépítési tervekbe. A lisszaboni NAC-ülés nagyon ütőképese NATO-erők létrehozásával számolt (1952-ben 50 hadosztály, 4000 repülőgép, 704 hadihajó),²⁵ amihez igazán kellett az új csatlakozó országok fegyveres erői.

Görögország NATO-tagsága

Truman elnök híres „doktrína-beszédében” hosszasan érvelt Görögország támogatása mellett.²⁶ Szólt arról, hogy 1940 óta az ország német inváziót, négy évig tartó kegyetlen ellenséges megszállást és keserű belső viszályokat szenvedett el. Az ország infrastruktúrája és kereskedelmi flottája gyakorlatilag elpusztult, nagy volt a szegénység, az ország jelentősen lemaradt Európa többi részéhez viszonyítva. A II. világháború után zajlott polgárháború (amely 1949 októberében fejeződött be) az országot a két „tábor” közötti összecsapás egyik első csataterévé változtatta, ami tovább súlyosbította a sokat szenvedett történelmi ország helyzetét.²⁷ Görögország egyedül nem tud megküzdeni a problémáival, miután Nagy-Britannia sem tudja tovább támogatni. Görögországnak segítséget kell kapnia ahhoz, hogy önfenntartó

²⁵ SERFÖZŐ 1959: 32.

²⁶ Harry S. Truman amerikai elnök beszéde a kongresszusban 1947. március 12-én: National Archives 1947

²⁷ NATO History 2019.

és önbecsülő demokráciává váljon. Ezért az elnök segítséget ígért Athénnek. Az ország egy évvel a polgárháború után csapatokat (1200 fő) küldött Dél-Koreába, hogy támogassa az ENSZ-műveletet. A koreai háború segítette a görög kormányt abban a döntésben, hogy elkötelezze magát a nyugati világ mellett.

Görögország egyik legnagyobb biztonsági kihívása évtizedeken át az 1200 km hosszú északi határának védelme volt, amelyen Albániával, Jugoszláviával és Bulgáriával osztozott. Josip Broz Tito Jugoszláviájával jó volt a szomszédsági viszony, Albániával voltak problémák, de a kommunista Bulgária annexiós külpolitikája és erős hadserege már fenyegetést jelentett Athén számára. Másfelől Athénnek érvényt kellett szereznie specifikus biztonsági érdekeinek is, mindenekelőtt Törökországgal szemben. Délkelet-Európa olyan régió, ahol az egymást átfedő nemzeti igények már régóta fennálltak. Görögország stratégiai szerepét és fontosságát elsődlegesen az határozza meg, hogy szárazföldön, vízen és a levegőben egyaránt kihagyhatatlan összekötő és közvetítő kapocs kelet–nyugati és észak–déli irányban Nyugat-Európa, továbbá a Közel-Kelet, Közép- és Délkelet-Európa, valamint a Közel-Kelet és a Fekete-tenger térsége között.²⁸ A NATO-tagságtól azt várták a görögök, hogy segítsen a regionális feszültségek megoldásában, szabjon gátat az esetleges eszkalációs folyamatoknak, valamint nyújtson védelmet egy esetleges bolgár támadás ellen (Bulgária 1964-ben mondott le területi követeléseiről).²⁹

Az északi határok védelme mellett Görögországnak döntő fontosságú volt a végtelen partvonal és a számtalan sziget védelme is. Miután a II. világháborúban és a polgárháborúban a görög fegyveres erők súlyos veszteségeket szenvedtek, a harci tapasztalatok és a külföldi segítség (brit, amerikai) ellenére nagy kihívást jelentett az ország érdekeinek és területének védelme. Az Egyesült Államok 1947 után jelentős kölcsönös védelmi segélynyújtási programokkal támogatta a hellén hadsereget, ami azonban nem volt elegendő a haderő széles körű modernizációjához. A gazdasági újjáépítés miatt a görög kormány csak lassan tudta emelni az egyébként is magas, a GDP mintegy 25%-át kitevő katonai költségvetést. A Marshall-tervből Görögország összesen 706 millió dollárban részesült.³⁰ A haderő a katonai

²⁸ FORGÁCS 2000.

²⁹ Görögország biztonságának megteremtése érdekében nemcsak a NATO-ra támaszkodott, 1953-ban részévé vált a Balkán-paktumnak is. A barátsági és együttműködési szerződést a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, a Görög Királyság és a Török Köztársaság írta alá (1953. február 28., Ankara), amelyet a politikai együttműködésről és kölcsönös segítségnyújtásról szóló szövetségi szerződés követett (1954. augusztus 9., Bled). A Balkán-paktum nem tudta betölteni deklarált céljait, Görögország biztonsága jelentősen nem nőtt.

³⁰ HANTIMÄKI–SCHOENBORN–ZANCHETTA 2012: 18.

feladatok mellett részt vett a mezőgazdasági és az építési munkákban, közreműködött a katasztrófák következményeinek felszámolásában.

Görögország taggá válását az is segítette, hogy a demokrácia szülőhelyéről ismert Görögország nyelve, kultúrája és történelme mindenütt jelen van a nyugati kultúrákban. Ezt a Nyugat iránti affinitást és orientációt 1952-ben erősítették meg Görögországnak az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez való csatlakozásával. A szövetség tagsága az ország identitását véglegesen a Nyugathoz kötötte, Görögország külpolitikájának egyik meghatározó pillérévé vált.

Az ország – Törökországgal együtt – már teljes jogú tagként vett részt a liszaboni ülésen, ahol Szofoklész Venizélosz külügyminiszter a következőképpen beszélt az ország tagsági céljáról: „Meg vagyunk győződve arról, hogy a kollektív védelem valóban hatékony rendszerének megszervezése *a legjobb eszköz a béke megőrzésére*, valamint az igazságosság és a szabadság biztosítására a görög nemzet leglelkesebb törekvéseinek teljesítésében.”³¹ A csatlakozási okiratot I. Pál király 1952. február 11-én írta alá Athénban. Görögország NATO-tagsága annyira fontos volt, hogy a szövetség hároméves történetében először a NATO-központ az észak-atlanti közösséget népszerűsítő kommunikációs kampányt szervezett a mediterrán országban. A NATO-karaván nevű kiállítás 1952. szeptember 2-től november 2-ig volt nyitva, amelynek során 750 ezer látogató ismerkedett az észak-atlanti szervezettel Athénban és Thesszalonikiben.

A csatlakozási időszakban a görög biztonság- és védelempolitika teljes mértékben alá volt vetve az USA-nak és a NATO-nak, önálló görög védelmi doktrínáról az 1950-es évek elején nem beszélhettünk. A görög fegyveres erőket (a szárazföldi és légi erőcsapatokat teljesen, a haditengerészetet részlegesen) alárendelték a NATO-parancsnokságoknak, szövetséges kötelezettségük elsődlegesen az ország „belső biztonságának a fenntartása és szavatolása” volt. „Északról jövő támadás esetén” a görög katonai erő szerepe arra korlátozódott, hogy a NATO-főerők megérkezéséig az első támadó hullámot feltartóztassák. NATO-offenzíva esetén a görög haderő feladata – a szövetséges erőkkel együttműködésben – a Balkán irányába történő támadó tevékenység volt. A csatlakozáskor a görög fegyveres erők nagysága 135 ezer fő volt (szárazföldi erők 105 ezer [10 hadosztály], légi erők 20 ezer [10 harci repülőszázad], haditengerészet 10 ezer [100 úszó egység]). A sorkatonai szolgálat ideje mindhárom haderőnemnél 2 év volt.³² A katonai kiadások 1952-ben 2655 millió drachmát tettek ki, ami csak nominális emelkedést

³¹ NATO History 2019.

³² SERFŐZŐ 1959: 263–272.

jelentett a csatlakozási tárgyalások évéhez viszonyítva (1951-ben 2615 millió drachma volt).³³

A görög szárazföldi erőket az Izmirben lévő Délkelet-európai Szövetséges Szárazföldi Erők Parancsnokságáról (LANDSOUTHEAST) vezették egy Thesszalonikiben felállított előretolt vezetési pontról (TACP). Az izmiri parancsnokságot amerikai tábornok vezette, akinek görög helyettese is volt. A görög királyi légierőt szintén Törökországból vezették a 6. Szövetséges Harcászati Légierő Parancsnokságról. A NATO-erőkön kívül az Egyesült Államokkal 1953-ban kötött kétoldalú szerződés alapján amerikai légierő- és haditengerészeti bázisokat, radarhálózatot hoztak létre az ország területén, a legnagyobb létesítmények Athén mellett (Elefszína), az Attika-félszigeten, Kréta szigetén és Láriszában települtek. Rövid időn belül Görögországban már 5000 amerikai katona állomásozott. A királyi haditengerészet 1952-ben a legkisebb haderőnemet alkotta, annak ellenére, hogy Görögország nagy tengeri nemzet, sok évszázados múlttal rendelkező hatalmas kereskedelmi hajózási ágazattal. A haditengerészeti erőkből azonban csak a tengeralattjáró-flottát (7 db tengeralattjáró) rendelték alá a Földközi-tengeri Szövetséges Parancsnokságnak (AFM, Málta), azt is a délkelet-körzeti parancsnokságon keresztül, amely Athénban települt. A felszíni flotta csak a technikai modernizáció után (új rombolók, fregatok stb.) került át NATO-vezetés alá, lépcsőzetes megoldással.

Törökország csatlakozása a NATO-hoz

Truman elnök a Kongresszusnak tett indítványában 400 millió dolláros segélyt javasolt Törökország megsegítésére.

„Törökország mint független és gazdaságilag stabil állam jövője nem kevésbé fontos a világ szabadságszerető népei számára, mint Görögország jövője. A mai Törökország körülményei jelentősen eltérnek Görögországtól, az ország megmenekült a háborús katasztrófától. A háború alatt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia anyagi segítséget nyújtott Törökországnak. Most az országnak megint szüksége van a támogatásunkra, integritásának fenntartása elengedhetetlen a rend megőrzéséhez a Közel-Keleten.”³⁴

³³ RÓZSA 1966: 311.

³⁴ National Archives 1947.

1952. február 20-án, a NAC lisszaboni ülésén Mehmet Fuat Köprülü török külügyminiszter bemutatkozó beszédében hangsúlyozta, hogy Törökországban a NATO „olyan lelkes szövetségesre talál, amely jó szívvel együttműködik a szövetségesekkel, és kész teljes részt vállalni a szerződés céljainak megvalósítását szolgáló erőfeszítésekből”. Az ország helyét és szerepét geopolitikai és -stratégiai elhelyezkedése, valamint a mindenkor aktuális török politika határozta meg. Törökország ellenőrzése alatt van a Boszporusz, a Fekete-tengerből a Földközi-tengerre vezető egyetlen kijárat, birtokában vannak az égei- és a fekete-tengeri szorosok parti sávjai. Az ország központi fekvése Európa, a Balkán, a Szovjetunió (Kaukázus, Közép-Ázsia), a Közel-Kelet és Észak-Afrika között – hidegháborús szóhasználatban – „elsüllyeszthetetlen repülőgép-anyahajó” szerepet adott az új tagállamnak. Így Törökország – ahogyan ezt Davutoğlu írta ismert könyvében – „geopolitikai szempontból a szárazföldi és tengeri hatalmi központok kelet-nyugat és észak-dél irányú hatalmi küzdelmeinek és átjáró területeinek központjában helyezkedik el.”³⁵

Törökország erős kül- és belpolitikai okok miatt kereste a NATO-tagságot, és a szervezet megalakulását követően szinte azonnal jelezte csatlakozási szándékát. Külpolitikai szempontból egyfajta védelmet keresett a szövetségnél a Szovjetunióval szemben, hiszen Moszkva már 1945 júliusában felszólította Ankarát két határ menti – korábban az orosz birodalom fennhatósága alá tartozó – török tartomány visszaszolgáltatására, illetve a Boszporusz felügyeleti jogának átadására. Az 1936-os Montreux-i Egyezmény³⁶ Törökországot hatalmazta fel a Boszporusz felügyeletével, és azzal a joggal, hogy csak a Fekete-tenger mentén lévő országok áthaladását engedélyezze. A II. világháborút követően azonban a szovjetek – török tiltakozás ellenére – szerették volna elérni az egyezmény felülvizsgálatát, hogy jelentős szerepet kapjanak a Boszporusz ellenőrzésében. A nagyobb szerep betöltésével a szovjet vezetés szabad utat kapott volna a kulcsfontosságú – a Földközi-tengert és a Fekete-tengert összekötő – kereskedelmi útvonalakhoz, illetve kiterjeszthette volna katonai befolyását a mediterrán régióban. Féltve attól, hogy a szovjet kontroll térnyerése a Boszporusz vonatkozásában más kulcsfontosságú kereskedelmi területeken – a Panama-, illetve Szezi-csatornánál – is negatív precedenst teremtené, az USA nem hivatalosan támogatni kezdte Törökországot, az USS Missouri

³⁵ DAVUTOĞLU 2016: 116.

³⁶ A Montreux-i Egyezmény a tengerszorosok uralmát szabályozó nemzetközi hajózási szerződés (Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits, 1936. július 20., Montreux, Svájc), amely Törökország számára szavatolja az ellenőrzési jogok kizárólagosságát a Boszporusz és a Dardanellák tengerszoros felett polgári és katonai hajók áthaladását tekintve. Katonai tekintetben elsősorban a nem fekete-tengeri országok hadihajóinak mozgását korlátozza. A szerződés ma is fontos szerepet játszik az orosz–ukrán háborúval kapcsolatos tengeri hajózást illetően.

repülőgép-hordozó Isztambulba küldésével világos üzenetet küldött a Szovjetunió-nak.³⁷ Ezen túl 1946-ban Törökország legközelebbi tanúja volt annak, hogyan tartják a kommunista gerillák rettegésben Görögországot. A török vezetés ezért erős szövetségest keresett arra az esetre, ha ellenséges támadás érné az országot. Ankara tisztában volt azzal, hogy egyedül nem lenne képes visszafogni a szovjet hatalmi ambíciókat, és a török haderő képtelen lenne egy szovjet támadás elhárítására.³⁸ Amikor az észak-koreai csapatok átlépték a 38. szélességi fokot, és kirobbantották a koreai háborút, Törökország azonnal elítélte a támadást, és Dél-Korea megsegítésére szárazföldi csapatokat ajánlott fel. Egy dandárnyi erőt (kb 4500 katonát) küldött a koreai félszigetre, amely – a nagyhatalmakat leszámítva – a legnagyobb volt az akkori NATO-tagországokhoz viszonyítva.

A szovjet terjeszkedés elleni erősítésen túl Törökország elsődleges célja volt az is, hogy megerősítse politikai-gazdasági kötődését a Nyugathoz. Törökország – szekuláris és liberális államként – a nyugati politikai rendszerekhez tartozónak vallotta magát, kifejezve ezzel a kommunista ideológiától való különbözőségét. A török vezetők szemében a NATO-hoz tartozás nem csupán védelmi szövetséghez való kapcsolódást jelentett, hanem kifejezte Törökország törekvését a nyugati politikai, társadalmi és kulturális rendszerhez tartozásra. Világossá vált, hogy belső gazdasági nehézségeivel (magas infláció, a vidék súlyos elmaradottsága, haderő-modernizáció szükségessége) csak nyugati segítséggel tud megbirkózni. A Marshall-segély jelentette gazdasági segítség (200 millió dollár), a meghívás az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezetbe (Organization for European Economic Cooperation, OEEC) javította az ország nyugati kapcsolatait, segítette a mezőgazdasági és ipari fejlesztést.³⁹ A NATO-tagságnak voltak politikai feltételei, ezért az ország vezetése tudatosan törekedett belpolitikai változásokra is, 1946-tól demokratikus többpártrendszert alakított ki. 1950-ben az ellenzéki kormány, a Demokrata Párt került hatalomra, a NATO-csatlakozási okiratot már a demokrata színekben politizáló Mahmut Celâl Bayâr török elnök írta alá. A belpolitikai változásokat segítette a Truman-doktrínában meghirdetett politikai és katonai támogatás is. Törökország az első lépcsőben, 1947–1949 között 175 millió dollárt kapott a török fegyveres erők támogatására (szárazföldi haderő 89, légiereő 52, haditengerészet 24 millió, infrastruktúra-fejlesztésre [utak, raktárak] 10 millió dollár).⁴⁰ A katonai segélyekből megkezdték a repülőterek korszerűsítését (Ankara, Isztambul, Adana), illetve a Szovjetunióval határos, kevésbé

³⁷ WILLIAMS 2013: 2–5.

³⁸ EGERESI 2013.

³⁹ Sveinbjorn 2012.

⁴⁰ SERFŐZŐ 1959: 241–248.

lakott területeken az út- és vasúthálózat építését. A NATO-tagsáig megkapták a 400 millió dollárból fennmaradó összeget, 1957-ig összesen 2 milliárd dollár támogatást kaptak elsősorban hadszíntér-előkészítési feladatokra.

A csatlakozás után a török fegyveres erők hármas feladatot kaptak: 1. hadműveletek folytatása a Közel-Keleten és a Balkánon; 2. a török földön létesített NATO-támaszpontok biztosítása; és 3. a Boszporusz és a Dardanellák lezárása. Törökország 1952-ben mintegy félmillió létszámú fegyveres erővel rendelkezett (400 ezer fő szárazföldi [20 hadosztály], 20 ezer fő légiere [16 repülőszázad], 25 ezer fős haditengerészet [120 hajóegység], 25 ezer fő nemzeti gárda), a sorkatonai szolgálat haderőnemenként változott (a szárazföldi és légiere-csapatoknál 2-2 év, a légiere-nél 3 év). A katonai költségvetés nagysága 1949-től folyamatosan emelkedett, 1952-ben 725 millió török font volt.⁴¹ A NATO már a tagsági felvételnél határozott arról, hogy a szárazföldi és légiere-csapatok azonnal, a haditengerészeti erők pedig fokozatosan kerülnek NATO-vezetés alá.⁴² Alig száradt meg a tinta a csatlakozási okiraton, a NATO két parancsnokságot hozott létre a nápolyi Dél-európai Szövetséges Erők Parancsnokságának (AFSOUTH) alárendeltségében. A török szárazföldi csapatok a Délkelet-európai Szövetséges Szárazföldi Erők Parancsnoksága (LANDSOUTHEAST) alárendeltségébe kerültek, amelyet 1952. június 11-én nyitottak meg Izmirben. A hadműveleti parancsnokság felelősségi területe a Kaukázustól Görögország nyugati partjaiig terjedt, három ország (Görögország, Egyesült Államok és Törökország) alkotta. A LANDSOUTHEAST volt felelős a török és görög szárazföldi erők hadműveleti vezetéséért válság vagy NATO-t érintő katonai konfliktus esetén. 1953 októberében Izmir mellett állították fel a 6. Szövetséges Harcászati Légierő Parancsnokságot is (6. ATAF), amely a két ország (Törökország, Görögország) légvédelmét látta el. Az ATAF-hoz tartoztak a török és a görög királyi légierő harcászati parancsnokságai, amelyeket brit és olasz légi egységek is támogattak.

Összefoglalás

A NATO bővítéspolitikáját a szövetség megalakulása után a szovjetfenyegetettség-percepció vezérelte, de a tagsági meghívásnak még ebben a helyzetben is láthatóan voltak politikai (demokratikus állami berendezkedés) és katonai követelményei (10. cikk). A bővítés szempontjait a szövetség formálisan csak 45 évvel később, 1995-ben, a kelet-közép-európai országok meghívása előtt fogalmazta meg a NATO bővítési

⁴¹ RÓZSA 1966: 311.

⁴² NATO [b].

tanulmányában.⁴³ A cikk bizonyítja, hogy a szövetségnek (az Egyesült Államoknak) számos oka volt arra, hogy felvegye Törökországot és Görögországot a NATO-ba, aminek következtében 1952. február 18-tól már 12 országból 14 tagállamú szervezetté vált a szerződés. Mivel a korai hidegháborús helyzetben a NATO a Szovjetunió ellen fegyveres összecsapásra készült, Görögország és Törökország azon kevés szövetséges közé tartozott, amelynek geopolitikai elhelyezkedése hadászati előnyt jelentett a szövetség számára: kialakult a NATO délkelet-európai szárnya.

A két ország geostratégiai előnyei a hidegháború után sem változtak, ma is nagy stratégiai jelentőségű régió középpontjában helyezkednek el, még ha Athén és Ankara eltérően is értékeli saját országának biztonságpolitikai jelentőségét. Gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy az 1990-es évektől a politikai instabilitás és az Európa perifériáján jelentkező aszimmetrikus fenyegetések válnak a kontinens első számú biztonsági prioritásává. Eleinte a balkáni instabilitás volt a NATO biztonságpolitikai fókuszában, majd a 9/11-i és az Európában elkövetett terrorista támadások a tágabb Közel-Keletre összpontosították a figyelmet. Mindkét ország hozzájárulása sokat jelentett az új típusú biztonsági fenyegetések kezelésében. A 2011. évi arab tavasz, a 2014-es ukrán válság, a nagy európai migrációs krízis, az ISIS elleni koalíciós háború folyamatos kihívások elé állította a szövetséget és a két országot a tágabb Közel-Keleten és Észak-Afrikában. A bonyolult biztonsági helyzet, a sokszereplős fegyveres konfliktusok, a megoldások bonyolultsága viszont többször idézett elő olyan helyzetet, amikor a két ország kül- és biztonságpolitikája eltért a NATO-nagyhatalmak vagy az Egyesült Államok érdekeitől. Az Oroszországgal ápolt speciális viszony sokszor megterhelte a két ország és a NATO viszonyát, különösen Törökország esetében, most viszont az orosz–ukrán háborúban ezek a kapcsolatok a nyugati közösségnek is hasznosak lehetnek. Athén és Ankara *egyformán hasznos tagja* volt a NATO-nak az elmúlt hét évtizedben, jelentős hozzáadott értéket képviseltek a térségi és szövetségi biztonsági problémák megoldásához. De ez fordítva is igaz, hiszen az elmúlt hét évtizedben Görögország és Törökország számos, a NATO-tagságából *eredő előnyt* élvezett, beleértve a szuverenitását érintő szovjet fenyegetések elleni védelmet, illetőleg a közel-keleti konfliktusok okozta veszélyek elhárítását. *A februári 70. évforduló bizonyítja, hogy a szövetség jó döntést hozott Görögország és Törökország NATO-felvételével.*

Kétségtelen tény, hogy a két ország közötti feszült kapcsolatok az évtizedek során befolyásolták a NATO-ban való részvételük hatékonyságát. A szövetség azonban mindig csillapítóan hatott az időnként feltörő konfliktusokra, segítette a súrlódások

⁴³ NATO 1995.

megoldását. A NATO-n belüli együttes erőfeszítések felszínre hozták a régió stabilitásával kapcsolatos közös aggodalmakat, segítették meghaladni a tiszta nemzeti érdekeket, bemutatták, hogy a két ország együttműködése milyen jelentős mértékben járulhat hozzá a Szövetséghez. Eddig a kritikus események sohasem vezettek teljes szakadáshoz, valószínűleg ez így lesz a jövőben is. A két fél (a NATO és a két ország, Görögország és Törökország) kapcsolatában várhatóan tovább folytatódik az „árapályjelenség”, mindig lesznek feszültségre okot adó események, döntések, helyzetek, amit azonban ellensúlyoznak azok az előnyök, eredmények, hasznok, amelyek Athén és Ankara, valamint a NATO közötti pozitív viszonyból származnak. A globális és az európai biztonsági helyzet állandóan változik, egy dolog azonban biztos, mindkét fél, a két elsőként csatlakozó ország és a NATO/Nyugat egyformán nagyot veszítene azzal, ha teljesen felmondanák szövetségüket. A fenyegetések a világban ugyan különbözőek, azonban egész egyszerűen túl nagyok ahhoz, hogy külön-külön lehessen azokat kezelni.

Felhasznált irodalom

- Alpha History [é. n.]: *The Truman Doctrine Speech to Congress (1947)*. Online: <https://alphahistory.com/coldwar/truman-doctrine-congress-speech-1947/>
- Az Észak-atlanti Szerződés (1994). In DEMETER György (szerk.): *A változó NATO. Dokumentumok 1989–1994*. Budapest–Brüsszel: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet – NATO Office of Information and Press.
- BOGNÁR Károly (2009): *A világrend változásának folyamata (1945–2006)*. Budapest: ZMNE.
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2016): *Stratégiai mélység. Törökország nemzetközi helyzete*. Ford. Nagy Marietta. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- DC 6/2. 16.1.1950. The Strategic Concept for the Defense of the North Atlantic Area (1997). In Gregory W. PEDLOW (szerk.): *NATO Strategy Documents 1949–1969*. [H. n.]: NATO. Online: www.nato.int/docu/stratdoc/eng/a500116a.pdf
- DOCKRILL, Michael L. (1989): Forging the Alliance: NATO 1945–1950 by Don Cook. *International Affairs*, 65(4), 715. Online: <https://doi.org/10.2307/2622606>
- DOUGLAS, Frank R. (2008): *The United States, NATO, and a New Multilateral Relationship*. Westport, CT – London: Praeger Security International.
- EGERESI Zoltán (2013): *Mérlegen a NATO-tagállamok: Törökország*. Online: www.mat.hu/hun/downloads/docs/NATO-NETto_TUR_Final.pdf
- FISCHER Ferenc (2005): *A kétpólusú világ 1945–1989*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- FORGÁCS András (2000): Görögország és a NATO, a görög nemzetbiztonsági stratégia. *Hadtudomány*, 10(1), 3–14.
- FÜLÖP Mihály (2018): *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életleptetésének 70. évfordulóján*. Budapest: Dialóg Campus.

- GAZDAG Ferenc (1997): Az első negyven év. A NATO 1949–1989 között. In DUNAY Pál – TÁLAS Péter (szerk.): *Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet.
- HANHIMÁKI, Jussi M. – Benedict SCHOENBORN – Barbara ZANCHETTA (2012): *Transatlantic Relations Since 1945*. London – New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9780203121399>
- MAGYARICS Tamás (2014): *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mitosz és valóság: érdekek és értékek*. Budapest: Antal József Tudásközpont.
- Múlt-kor/MTI (2008): Fényképekkel jubilál a berlini blokádnak. *Múlt-kor*, 2008. június 23. Online: https://mult-kor.hu/20080623_fenykepekkel_jubilal_a_berlini_blokad
- National Archives (1942): *Offensive Strategy in the Mediterranean*. JP(42)990. JIC(42)462. Cos(42)430(O). Online: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C9192290>
- National Archives (1947): *Truman Doctrine (1947)*. Online: www.archives.gov/milestone-documents/truman-doctrine
- NATO (1995): *Study on NATO Enlargement*. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_24733.htm
- NATO (2022): *Remarks by NATO Secretary General Jens Stoltenberg and US President Joe Biden at the Start of the 2022 NATO Summit*. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_197374.htm?selectedLocale=en
- NATO [a]: *Enlargement and Article 10*. Online: www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm
- NATO [b]: *Türkiye and NATO*. Online: www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_191048.htm
- NATO Archives [a]: *Communique Issued at the end of the Seventh Session of the North Atlantic Council, Ottawa, September 20, 1951. C/7-D/29*. Online: https://archives.nato.int/uploads/r/null/1/9/19742/C_7-D_29_ENG.pdf
- NATO Archives [b]: *North Atlantic Council 1st to 9th Session*. Online: <https://archives.nato.int/informationobject/browse?ancestor=2321&topLod=0&view=card&onlyMedia=1>
- NATO History [@NATOHISTORY] (2019): Introducing Greece. [The Atlantic Community Series – NATO documentaries]. *YouTube*, 2019. július 9. Online: www.youtube.com/watch?v=0Lo-GZSrF4o
- RÓZSA István szerk. (1966): *NATO, CENTO, SEATO, OAS*. Budapest: Kossuth.
- SERFŐZŐ László szerk. (1959): *A NATO államok hadereje*. Budapest: Zrínyi.
- SMITH, Joseph (1992): *A hidegháború 1945–1965*. Ford. Gyarmati Angéla. Budapest: IKVA.
- Sveinbjorn [@sveinbjorn]: The Atlantic Community – Turkey (1950s NATO Documentary). *YouTube*, 2012. szeptember 10. Online: www.youtube.com/watch?v=YdVgUGAaW0Q
- WILLIAMS, J. Joseph (2013): *From Solid to Shaky: The Strained Alliance between Turkey and NATO*. Oxford: Center for the Study of Law and Public Policy. Online: <http://robertsoncentre.org/research-papers/Williams.Turkey%20and%20NATO.22pp.APPROVED.051817.pdf>
- Wilson Center [é. n.]: *The Marshall Plan, Speech by US Secretary of State George C. Marshall. History and Public Policy Program Digital Archive, Congressional Record. 1947. június 5*. Online: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116183.pdf?v=84b7b83a937f3496657b20coa2654ce1>

Szerencsés Károly

Pium desiderium

Magyarország történelme bővelkedik drámai eseményekben, fordulatokban. Gyakori az is, hogy egy-egy ilyen fordulat lényege néhány napba sűrűsödik össze. Tudjuk, hogy Mohács óta ezek a drámai fordulatok a legszorosabb összefüggésben vannak a külső hatásokkal, amelyekkel szemben Magyarországnak már nem maradt ereje, mozgástere, levegője a sikeres ellenállásra. A 20. század végéig ezek a külső körülmények – rövid időszakoktól eltekintve – konkrét hódoltságot, alávetettséget, megszállást is jelentettek. Mondjuk ezt annak ellenére, hogy természetesen tudjuk, milyen különbségek voltak a török hódoltság, a nyílt Habsburg-abszolútizmus vagy éppen az Erdélyi Fejedelemség és az Osztrák–Magyar Monarchia korszakának viszonyai között. A lényeg mégis a nemzet szabad akarató döntéshozatalának korlátozása volt.¹ Ez ellen folytatott szívós ellenállást a magyarság, s folytat még ma is, amikor az Európai Unió részeként próbál ellenállni olyan döntéseknek, amelyekről történelmi tapasztalatai napnál világosabban mutatják, hogy rossz irányba vezetnek. A történelem mutatja meg, hogy miként kell jól dönteni, s időben, s miként kell szabadulni a kegyes, teljesíthetetlen vágyaktól, óhajoktól.²

A *pium desiderium* jegyében a szívós ellenállásnak is voltak felemelő nagy győzelmei és tragikus bukásai. Ezek általában szabadságharcok voltak, mint a Rákóczi Ferenc vezette felkelés vagy az 1848–1849-es és az 1956-os küzdelem a hazáért és a szabadságért. Kissé félrevezető, de az egyszerűség kedvéért nevezzük az alávettség ellen lázadókat kurucoknak. (Aztán – a túlélőket – bujdosóknak.) Vagyis szabad akarató döntés mégiscsak volt és van mindig, csak ez konfliktusokkal, vagyis veszélyekkel, akár végzetes következményekkel is járhat. Személyes sorsokra,

¹ Jellemző közép-európai paradoxon, hogy a nemzeti törekvések időnként szembementek a modernizációs tendenciákkal (lásd például a vármegyei rendi ellenállást). De összességében a nemzeti ellenállás mindig kijegecsedett az általános emberi haladásért – demokráciáért, szabadságért – vívott nagy küzdelmekben (1848, 1956).

² E dolgozat 2022 augusztusában íródott, amikor a „kegyes vágyakról” – immáron háborús körülmények közepette – brutális körülmények között derült ki, hogy teljesíthetetlenek.

de a haza sorsára is. Ez teszi olyan nehézé a tisztánlátást és a jó döntéseket is. Az utolsó ilyen drámai fordulat a „rendszerátalakításnak” nevezett folyamat volt 1989–1990-ben. Meggyőződésünk, hogy ez sikeres fejezet a magyarság történetében, holott néhány alapvető mutatóban – legfontosabb a demográfiai helyzet – eddig nem hozott eredményt.

El kell mondani, hogy a magyarok, s főleg Magyarország lakói közül Rákóczi idején, 1848–1849-ben, sőt 1956-ban és 1989-ben is voltak a másik oldalon is. Nem is kevesen. Legyenek ők a labancok. Nem kétséges számunkra, hogy nem a jó oldalon álltak. Emócióktól mentesen azonban meg kell jegyezni, hogy állásfoglalásuk mellett szóltak érvek. Mostani témánk szempontjából ezek közül a legfontosabb az a nézet, hogy Magyarország végtelenül meggyengülve, a magyarság tragikusan megfogyva – független államként – nem képes ellenállni a külső birodalmi hódításoknak. Ebből kifolyólag a számára legkedvezőbb helyzetet kell elérni egy szövetségi rendszerben, amely egyben fejlődést és védelmet is biztosít.³ Rákóczi idején a fenyegető még az oszmán (török) birodalom volt, aztán viszont – a reformkor nagy felismerései! – a formálódó és egyre erősödő nagy szláv (orosz) birodalom. Ennek cárja 1814-ben már Párizsban triumfált, de 1815-ben még ő jött el a híres bécsi kongresszusra. A reformkorban megfogalmazódott azonban egy másik félelem is: a germán érdek, sőt „faj”⁴ egyre agresszívebb terjeszkedése Közép-Európában, s így Magyarországon is. Emlékezetünkéből soha ki nem törölhető szimbolikus pillanat volt – napokba sűrítve is –, amikor le kellett tennünk a fegyvert Haynau (német) és Paszkievics (orosz) csapatai előtt.⁵

A megmaradás vagy a nemzethalál a 18–19. század fordulóján szinte egyenlő eséllyel szerepelt a magyar közgondolkodásban.⁶ Az előbbi választották eleink, s annak jegyében küzdötték ki értelmes kuruc-labanc összekacsintással az 1848. évi áprilisi törvényeket, majd a „kiegyenlítést” 1867-ben. A nagy kacsintgatásban benne volt, hogy túl sokat engedtek, de összességében volt ebben logika. Kár, hogy kuruc és labanc az első perctől egymásnak esett a koncert – pénzért, pozícióért, rangért, címért –, s így a legjobb időket is elfecséreltük ostoba beharcokra. Nagy tanulság volt ez, mert a döntő pillanatban – 1914-ben – nem volt meg a szabad

³ A rendszerátalakítás után ilyennek látszott az Európai Unió és a NATO. Így látszik még a jelen pillanatban is, bár mindkét szervezetnek vannak olyan törekvései, amelyek veszélyeztetik Magyarországot – és számos más állam – szuverenitását és biztonságát.

⁴ Miként a korszakban is, a kifejezést „nép, népcsoport, nemzet” értelemben használjuk.

⁵ Természetesen ismerjük a világsíki fegyverletétel konkrét körülményeit, azt azonban nem lehet kétségbe vonni, hogy – bár a fegyvert ott az oroszok előtt tettük le – a háborút a Habsburg Bécs ellen vesztettük el.

⁶ Utóbbi kívülről is állandóan hangoztatták. Az alaphangot ehhez Herder híres „jóslata” adta meg.

akaratú döntéshozatali képességünk. A birodalom központja ellenében kellett volna döntenünk, mint 1703-ban, 1848–1849-ben, 1956-ban.⁷ Iszonyú dilemma volt, felfoghatatlan felelősség. Egy kérdés döntött az ország sorsáról. Háború vagy béke? Háború lett, s vele odalett az ország. Nem érintjük most Tisza István döntésének hátterét, a Károlyi Mihály nevével fémjelzett „konceptiót”, legfeljebb csak annyira, hogy megbízni azokban, akik véleményünket semmibe veszik, törleszkedni olyanokhoz, akik lenéznek minket, és csak zsákmányt látnak értékeinkben, nagy hiba. A *pium desiderium* – a sok kegyes és teljesíthetetlen óhaj (vágy) – nagy tragédiát okozott. A bűn mindig hiba, akkor is, ha a cinikus Talleyrand vagy maga a nagy Napóleon nem morális megfontolások alapján mondta így.⁸ Ebből lett Trianon. Viszont már ott voltak a kommunisták, Kun Bélával az élen, a legeminensebb labancok, akik mindjárt a proletár világállam provinciájává fokozták volna le az országot. Utódaik beérték a szovjet birodalom (szocialista világrendszer) provinciájával is. Rákosi Mátyás is (1949), Kádár János is (1956). Csak ők legyenek a helytartók. Persze szigorúan a magyar nép fejlődése és védelme érdekében. (Mert nagy az elmaradottság, és mennyi az ellenség!)

A vázolt dilemmák abban a korszakban is élénken éltek a magyar politikai közéletben, amelyről ez a dolgozat is szól. Az ország ekkor sem volt szuverén. Bár egy változó területű része jogilag független volt,⁹ 1944. március 19-e óta német megszállás alatt állt. Mivel a német megszállást formailag „segítségnyújtásnak” minősítették – ezt tette a magyar államfő és az új kormány, valamint az erősen megrostált parlament is –, a történetírás, s főleg annak erősen átpolitizált része vitatja a szuverenitás hiányát. E vitában érvelni most nincs mód, de álláspontunkat rögzíteni kell. Szuverénnek minősíteni egy államot, amelynek területén teljhatalmú politikai és katonai (rendőrségi) megszálló hatóságok tevékenykednek, még ha akadt is velük együttműködő magyar közigazgatás (kormánytól a községi jegyzőig), tévedés. Lehet jóhiszemű tévedés (az összefüggések és a körülmények felületes ismerete miatt), és lehet rosszindulatú tévedés, amely szándékosan kívánja felnagyítani

⁷ A Rákóczi-szabadságharc és 1848–1849 idején is az Országgyűlés jóváhagyásával mondták ki Magyarország „függetlenségét”. Ez formailag a Habsburg–Lotharingiai-ház trónfosztását jelentette, mert a Magyar Királyság *de jure* független állam volt. 1956-ban ilyen döntés nem született, de a népakarat talán mégis ekkor volt a leghatározottabb e téren.

⁸ Ennek ellenére azóta is számtalanszor elkövették és elkövetik mindkét hibát.

⁹ 1921-ben a Habsburg–Lotharingiai-házat újra megfosztották a magyar tróntól. A „változó területen” azt értjük, hogy a trianoni döntést jogilag igen, de semmilyen más tekintetben nem fogadta el Magyarország. Így az elcsatolt területeket úgy jelezték, hogy „jelenleg román – csehszlovák, jugoszláv, osztrák – megszállás alatt” stb. 1921-ben népszavazással, 1938 és 1941 között nemzetközi döntőbírósság, illetve katonai akció révén kerültek vissza Magyarországhoz jelentős területek. Viszont 1944 őszén a szovjet hadsereg délkeleten már mélyen bent járt az ország területén.

a magyar állam (a magyarság) erkölcsi felelősségét. E szándékával számoljon el mindenki maga, ha képes rá.¹⁰

Akárhogy is van, nyilvánvaló, hogy a legfőbb felelősség az államfőé. A parlamentet a megszálló hatóságok „megtisztították”, azaz az összes ellenzéki képviselőt (a nyilasokon kívül) és számos kormánypártit, függetlent is letartóztattak. Aki tudott, illegálisba vonult. A miniszterelnök semleges követségre menekült. A közigazgatás személyi állományát – főleg a vezető pozíciókban – kicserélték. A sajtószabadság megszűnt. Megkezdődött a magyar állampolgárok gettókba gyűjtése, majd deportálása a megszállók birodalmába.

Ami történt, az új kormány felelőssége is. Ezt Horthy nevezte ki, s élére megbízhatónak vélt emberét, Sztójay Döme szolgálaton kívüli altábornagyot állította. Ez is a megszállók ultimátuma volt: amennyiben március 22-e hat óráig nem alakul meg az új kormány, és nem ad ki nyilatkozatot, hogy a német csapatok barátságból és segítségnyújtás céljából, a magyar kormány kérésére jöttek be az országba, Magyarországot ellenséges megszállt területté nyilvánítják, ennek minden következményével.¹¹ Március 22-én összeült a palament, három percre. Az üléseit bizonytalan időre elnapolta. Ezt követően május 24-én 80 percre; május 25-én 84 percre; május 26-án 5 percre; június 2-án 10 percre; szeptember 21-én 91 percre ült össze a képviselőház. Május 24-én hangzott el a „legfelsőbb kézirat” Sztójay Döme kinevezéséről miniszterelnökké. Maga Horthy írta alá, Sztójay ellenjegyezte. (Már több mint egy hónapja hivatalban volt...) Ez így volt törvényes. „Éljen a kormányzó!” – hangzott a házban. Nyilván azért, mert a nehéz helyzetben is vállalta az államfői feladatokat.

Sztójay május 24-én mondta el bemutatkozó beszédét. Ebben kifejtette, hogy az országra, a közvéleményre, a magyar népre és a törvényhozásra kíván támaszkodni. Ellenségnek a „kultúremberiség legnagyobb ellenségét”, az orosz bolsevizmust nevezte meg. Jellemző fordulattal élt: „Győznünk kell és győzni fogunk, mert különben elpusztulunk.”¹² Ez majdnem nyilas jelszó volt, bár a nyilasok nem vettek részt a kormányban. Sztójay világosan fogalmazott: „A magyarság hálatelt, legmélyebb kívánságai szállnak Adolf Hitler és nagy népe felé.” Végére is megszálltak.

Sztójay Döme miniszterelnök – saját elmondása szerint – arra törekedett, hogy megnyerje a németek bizalmát. Ezt szolgálta „kormányzása”, illetve a német megszállók intézkedéseinek eltűrése. És ha ez megtörténik, a németek majd kivonulnak

¹⁰ Ez nem jelenti azt, hogy a morális felelősséget teljes egészében elhárítanánk.

¹¹ Felrémlik a szemünk előtt Andropov és Nagy Imre híres jelenete, amikor a szovjet követ követeli, hogy a magyar miniszterelnök írja alá a „szovjet segítségnyújtás” iránti kérelmet tartalmazó levelet az Országházban. Nagy Imre ezt nem volt hajlandó megtenni. Végül Hegedüs András írta alá.

¹² Parlamenti napló, 1944. május 24. 244.

az országból, helyreáll a szuverenitás. Horthy is erre az álláspontra helyezkedett. Júniusig mindössze kétszer hagyta el a királyi várat. Passzívan szemlélte az eseményeket. Ő is úgy vélte, hogy az adott helyzetben csak két választás van: vagy a németek, vagy az oroszok. „Ha az orosz beözönlene az országba, az még rosszabb volna” (mint a német megszállás – *Sz. K.*) – hangoztatta az 1944. március 19-i koronatanácson.¹³ Bethlen Istvánt más szempontok vezérelték: szerinte a Sztójay-kormány politikája a „bolsevizmusnak veti meg az ágyat Magyarországon, amellyel szemben – úgy mint 1918-ban –, újból elzüllick a nemzet ellenálló ereje, úgyhogy kitörésének majd sem az állam rendfenntartó szervei, sem polgárainak erkölcsi fegyelmettségé nem lesz képes gátat vetni”.¹⁴ Bántóan pontos elemzés.

A politikai elit és a vezető intelligencia között e kérdésben ellentétet látunk: az értelmiségben erősebben élt az illúzió, hogy e két dominancia nélkül is lehet élni Közép-Európában. Szabó Dezsőtől Németh Lászlóig számtalan formában élt a „harmadik út” reménye. Ugyancsak megnehezítette a döntést a trianoni békediktátum revíziójának széles társadalmi igénye és elfogadottsága. Pontosabban az egyes nagyhatalmak ehhez való viszonya. Nyilvánvaló, hogy ez is a németek mellett szólt. Paradoxon, de igaz, hogy bénítólag hatott a helyes döntés meghozatalára Magyarország sikeressége a régióban. Függetlenségének, szuverenitásának, s ezzel alkotmányosságának látszata. A félreeső Bulgáriát leszámítva kizárólag Magyarország volt képes jelentős területi gyarapodásra, s ráadásul 1944. március 19-ig még politikai berendezkedését is megőrizte. Körülöttünk megszűntek olyan államok, mint Ausztria, Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia; jelentős területi veszteségeket szenvedett Románia; megszállták Görögországot is. Eltűnt a térképről az önálló Litvánia, Észtország, Lettország; megcsönkítették Finnországot is. A siker bizony néha erősebben tart fogva, mint a kudarc. Így járt Horthy Miklós, de vele a magyar vezető intelligencia is. Ehhez járult hozzá az a vágy és elképzelés, hogy Németország még a teljes összeomlás előtt képes megbontani a Szövetségesek egységét, „különbékkére” lépve a Szovjetunióval vagy az angolszászokkal.

Ami legalább ilyen fontos volt, az az illúzió, hogy az angolszász hatalmaknak fontos Közép-Európa, benne Magyarország, s ennek megfelelően egy balkáni partraszállással elérhető a szovjet megszállás nélküli fegyverszünet, ezzel megmenthető az ország és annak politikai berendezkedése is. Teherán után azonban – ahol eldőlt, hogy Normandiában lesz a második front – ennek kevés volt az esélye, de makacsul tartotta magát a remény, hogy akár Itáliából Szlovénián át, akár a Balkánról,

¹³ *Horthy Miklós titkos iratai* 1962: 427.

¹⁴ *Horthy Miklós titkos iratai* 1962: 458.

esetleg légi úton előbb érhetnek ide az angolszászok, mint a Vörös Hadsereg.¹⁵ Ezzel magyarázható Kállay egész politikája, a kapcsolatok keresése a Nyugattal, az előzetes fegyverszünet stb.¹⁶

Ezek a főbb meghatározó tényezők befolyásolták a döntéshozókat lényegében a háború kitörése óta. És ezek magyarázzák azt a bizonytalanságot is, amely a háborús részvétel felülvizsgálatát akadályozta. Egészen az utolsó pillanatig, s még tovább, amikor már késő lett. Az „utolsó pillanat” elérkezte akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a román átállás után elodázhatatlanná vált a magyar kapituláció. Ellenkező esetben az egész ország harctérré válik, aminek beláthatatlan következményei lesznek. Szeptember–októberben a magyar politikai (és katonai) elit¹⁷ még mindig ingadozott. Német erőátcsoportosításban bízott (meg is történt, de csak a pusztítást fokozta, a győzelemre semmi esély nem maradt), valami csodában, váratlan fordulatban. Az ilyen hiedelmeket erősítették a fals vagy rosszul értelmezett diplomáciai források, amelyek közül most két táviratot idézünk. A felületes vagy rosszul értelmezett diplomáciai táviratoknak nagy hagyománya volt Magyarországon, elég csak Barcza György híres jelentésére gondolni, amely – meggyőződésünk szerint – Teleki Pál öngyilkosságának közvetlen kiváltó oka volt.¹⁸

Parcher Félix stockholmi „ideiglenes ügyvivő”¹⁹ 1944. augusztus 21-én azt jelentette Budapestre, hogy a szövetségesek megállapodása szerint a dél-német, osztrák és magyar területeket az USA ellenőrzése alá fogják vonni.²⁰ Bizonyos fokig érthető, hogy sokan belekapaszkodtak az ilyen „értésülésekbe”, hiszen személyes sorsuk is

¹⁵ Több kötetnyi publikált dokumentum bizonyítja, hogy az angolok és az amerikaiak ezt a reményt eléggé álnok módon táplálták is egészen a német megszállásig.

¹⁶ Ma már tudjuk, hogy reális esély erre már nem volt. Repülőgépről mindössze három embert dobtak le 1944. március 16-án. A magyar politikai és katonai elit nem volt fogékony e jelképes misszió fogadására. Főképp, hogy a csomagjukban a „feltétel nélküli megadás” szerepelt... A misszió sorsát érzékletesen írja le KOVÁCS 1979.

¹⁷ Ebbe nem értjük bele a nyilasokat és a nemzetiszocialista elemeket.

¹⁸ Barcza 1941. április 2-i távirata azt tartalmazta, hogy Nagy-Britannia hadat fog üzeni Magyarországnak, ha az részt vesz a Jugoszlávia elleni hadműveletekben.

¹⁹ Svédország nem ismerte el legitimnek a Sztójay Döme vezette kormányt, így annak külképviseletét sem. Parcher Félix 1907-ben született Kassán, és 1956 májusában hunyt el Limerickben, Írországban 49 évesen. Karrierdiplomata volt, korábban a római magyar követség tanácsosa, aradi konzul is. Stockholmi ügyvivőnek I. osztályú titkári rangban 1944. július 1-jén nevezték ki (*Külvügyi Közlöny*, [1944], 3.). A szövetségesek véleményét az Amerika Hangja rádióadó július 16-án úgy fogalmazta meg, hogy Parcher „a németek lakája”, működése nem lesz hosszú életű. Ullein-Reviczky Antal korábbi követ – aki a német megszállás utáni magyar kormányt nem ismerte el, és „disszidált” – feljegyzése szerint Parcher viszont a háború végén a követséget „önként átadta” neki. ULLEIN-REVICKY 1993: 299.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Országos Levéltár (OL), K 63-1944-31 (1944. augusztus 21.).

nagyban függött a háború lezárásának körülményeitől. Parcher védelmében el kell mondani, hogy közölte azt is: „Fenti információkkal bizonyos fokig ellentétben áll az itteni sajtóban napvilágot látott hír, miszerint a szövetségesek Ausztriát egészen külön elbánásban szándékoznak részesíteni és közös angol-amerikai-szovjet felügyelet alá fogják helyezni.”²¹

Szeptember 15-én, tehát a legkritikusabb időszakban, amikor Horthy legszűkebb bizalmasai, élükön Bethlen Istvánnal már meggyőzték a kormányzót, hogy fegyverszünetet kell kérnie a Szovjetuniótól, Parcher arról jelentett, hogy Stockholmban német–szovjet „különbéke-tárgyalások” folynak. Nem állítjuk, hogy közvetlenül ennek a táviratnak lett az a következménye, hogy a kormányban, a vezérkarban, a parlamentben stb. még ekkor is láttak esélyt a háború „kedvező” befejezésére, de befolyásolhatta a döntéseket. A vezetésben ugyanis a legteljesebb bizonytalanság és széthúzás mutatkozott. A kormány híres 1944. október 10-i ülésén – s ez egyetlen egyszer fordult elő a két világháború közti időszakban – a kormányzó szándéka, azaz a fegyverszünet ellen foglalt állást.²²

A bizonytalankodók számára „kedvező” lett volna a német–szovjet különbéke, de akár Németország kapitulálása is, mielőtt Magyarországot megszállják a szovjet csapatok. Kedvező lett volna az angolszász megszállás. Sőt, bármilyen hihetetlenül is hangzik, sokan még a német győzelemben is bíztak, vagy legalábbis valamiféle „annexió nélküli békében”. Hangsúlyozzuk, hogy nem a nyilasokról van szó. Ők még csak „készültek”.

A stockholmi „különbéke-tárgyalásokat” a jelentés szerint német részről Von Kleist tábornagy vezette az egyik nagy svéd iparmágnás, Torsten Hernod közvetítésével.²³ A szovjet felet Szemjonov tanácsos²⁴ képviselte. Budapesten – bizonyos körökben – ez a puszta tény is reményeket keltett. Holott Parcher világosan fogalmazott: „A németek minden területi áldozatra hajlandók lettek volna – szomszédaik kárára –, csak hogy megnyerjék tervüknek a szovjetet.”²⁵ Nyilván voltak, akik elgondolkodtak a németek szövetségi hűségéről, hiszen a „szomszédok” között volt

²¹ MNL OL K 63-1944-31 (1944. augusztus 21.).

²² HENNYEY 1992: 99.

²³ Torsten Robert Hernod (1885–1957) közgazdasági szakember, vállalatvezető, 1929 és 1947 között a svéd faipari konszern, a Svenska cellulosa AB vezetője. A Stockholmban folytatott német–szovjet tárgyalásokról lásd KLEIST 1961.

²⁴ Vlagyimir Szemjonovics Szemjonov (1911–1992) szovjet diplomata, 1942–1945 között a stockholmi szovjet misszió tanácsosa, később a német ügyek legfőbb irányítója, az első nagykövet az NDK-ban, majd nagykövet az NSZK-ban is (1978–1986), külügyminiszter-helyettes 1955–1978 között. (A dokumentumban Semenovként szerepel.)

²⁵ MNL OL K 63-1944-31. (1944. szeptember 15.).

Magyarország is. Parcher közölte azt is, hogy a tárgyalások semmilyen eredményre nem vezettek, mégpedig a szovjet fél elzárkózása miatt.

Az adott idegállapotban minden ilyen jelentés nagy hatással lehetett a politikai elit tagjaira. Valószínűleg így volt ez 1944 szeptember–októberében is. Míg Magyarországon a német megszállók azt kommunikálták, hogy mindenképpen megállítják a szovjet előrenyomulást – valóban jelentős erőket csoportosítottak át, hatalmas csata bontakozott ki az Alföldön –, addig Svédországban Parcher jelentése szerint a „német újságírók már hetek óta széltében-hosszában terjesztik egy közeli német-orosz megegyezés hírért, ami – tekintettel a kézzelfogható eredmények hiányára – inkább azt a benyomást kelti, hogy ezek a hírek inkább *pium desiderium* jellegével bírnak, mintsem, hogy komoly értesülések volnának”.²⁶ Ugyanakkor érkeztek a táviratok a német megszállás után „disszidált” nagykövetek – mindenekelőtt Bakách-Besseney György és Ullein-Reviczky Antal részéről –, amelyek az azonnali, feltételek nélküli fegyverszünet érdekében folytatott tárgyalások megkezdését sürgették. Súlyos következményekkel járt a késlekedés, s még inkább, hogy a kormányzó és szűk köre szinte teljesen elszigetelődött. A döntés már későn született meg. A magyar politikai elitet – és a társadalom jelentős részét is – megtevesztették a kegyes óhajok. S ez rettenetes áldozatokkal járt mind emberéletben, mind anyagiakban, ami aztán 45 éves megszálláshoz vezetett. Nem beszélve a morális következményekről. Az előbbieket talán nem voltak elkerülhetőek, de az utóbbi igen. S végülis a végtelen történelmi időben ezen áll vagy bukik minden. A *pium desideriumnak* ezért nincs helye a politikában.

Felhasznált irodalom

- HENNYEY Gusztáv (1992): *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*. Budapest: Európa.
 Horthy Miklós titkos iratai (1962). Budapest: Kossuth.
 KLEIST, Peter (1961): *Die europäische Tragödie*. Oldendorf: K.W. Schütz.
 KOVÁCS Imre (1979): *Magyarország megszállása*. Toronto: Vörösváry Publishing. (Reprint 1988, Budapest: Katalizátor Iroda.)
 ULLEIN-REVICZKY Antal (1993): *Német háború – orosz béke*. Budapest: Európa.

²⁶ MNL OL K 63-1944-31. (1944. szeptember 15.).

Ujváry Gábor

**„Egyéniségünket nem egyszer le kell küzdenünk
a mindig szükséges kiegyenlítés érdekében” –
Klebelsberg Kuno 1919 utáni politikai útkeresése**

Fülöp Mihály kutatásainak előterében a II. világháború alatti és utáni nemzetközi rendezési tervek, a határkérdések, a párizsi békekonferencia – illetve ezek máig ható következményei – alapos, magyar szempontokat kiemelő vizsgálata áll. Mindez nagyon szorosan kapcsolódik az engem is régóta foglalkoztató kérdésekhez, amelyek közvetlen előzményét jelentik Fülöp professzor úr témáinak: miként alakult át a világ, Európa és benne elsősorban az összezsugorodott Magyarország a Nagy Háborút követően? Mennyiben befolyásolták Magyarország két világegés közötti politikáját (kiemelten a kulturálisat) a Közép- és Kelet-Európa térképét gyökeresen átrajzoló változások? Milyen szerepe volt ebben néhány kiemelkedő személyiségnek? Mennyire korlátozták cselekedeteiket a vesztes államokat gúzsba kötő adottságok?

Tanulmányomban egy jellemző, tipikusnak azonban mégsem nevezhető pályafutás rövid szakaszának bemutatásával keresem a választ arra, miként reagált egy napjainkban általános elismerésnek örvendő politikus a kaotikus viszonyoktól a megcsönkült állam konszolidációja kezdetéig tartó rövid időszak során az addigi életkereteket szinte mindenben felforgató változásokra. Klebelsberg Kuno 1919 késő nyaratól vallás- és közoktatásügyi miniszteri kinevezéséig (1922. június 16.) terjedő életútja – amelynek itt csak az előzményeit és néhány elemét, főleg a soproni képviselő-választásig terjedő időszakot vizsgálom – későbbi sikereit és kudarcait is előlegezte.

Az 1875-ben született Klebelsberg 1919-ben már fontos közigazgatási tapasztalatokkal rendelkezett, és ismert, befutott politikusnak számított. 1898-as államtudományi doktorátusa után a miniszterelnökség tisztviselőjeként fokozatosan emelkedett a hivatali ranglétrán: 1907-ben a miniszterelnökség nemzetiségi

osztályának vezetője, 1910-től közigazgatási bíró. 1914. január elejétől 1917 márciusáig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium közigazgatási, ezután 10 héten át, 1917. június 15-ig – politikai példaképe, Tisza István mellett – a miniszterelnökség politikai államtitkára. Közben a Nemzeti Munkapárt programjával 1917. április 5-én Kolozsvár II. kerületének képviselőségét is elnyerte, ami azt tanúsította, hogy már az országos politikában is szeretne volna magát megméretetni. Ehhez társult, hogy a történelmi szakmunkák olvasását kedvenc foglalatosságai közé soroló Klebelsberget 1917 februárjában a Magyar Történelmi Társulat elnökévé is megválasztották – tisztségét haláláig megtartotta –, így tehát 1917 tavaszától egyszerre látott el közigazgatási, politikai és szakmai-tudományszervezési feladatokat. Egy rövid, 1918–1919-es kitérő kivételével immár élete végéig.

Az őszirozás forradalommal sohasem szimpatizált. Bár leginkább a konzervatív reformerek közé sorolták, az új hatalommal azonnal szembeállította, hogy annak első napján gyilkolták meg mentorát és segítőtjét, az általa a leginkább becsült politikust, Tisza Istvánt. Emellett másfél esztendeje megszerzett parlamenti mandátumát is elveszítette, amikor 1918. november 16-án az országgyűlés mindkét háza kénytelen volt feloszlatni önmagát. Azt sem helyezte, hogy a kormányzat – antant- és békebarát politikájának sikerében oktanulul bízva – szinte semmit sem tett az országba fokozatosan benyomuló román, cseh és szerb csapatok megállítása, visszaszorítása érdekében. Ennek következtében választóközröze, Kolozsvár 1918. december 24-én román, egy számára ugyancsak fontos másik magyar nagyváros, Pozsony 1919. január 1-jén cseh kézre került. A világháború alatt – államtitkárként, majd képviselőként – Erdély központjának és a későbbi szlovákiai fővárosnak a fejlesztését elsősorban az ottani egyetemek további bővítésével (az 1872-től működő kolozsvári esetében), illetve minél gyorsabb kiépítésével (az 1912-ben alapított, de csak 1919 novemberében megnyitott pozsonyi univerzitásnál) igyekezett előmozdítani.¹

Klebelsberg addigi kitüntetései közül a legfontosabb a IV. Károly koronázása alkalmából, 1916. december 30-án kapott valóságos belső titkos tanácsosi cím volt, amellyel a keveseknek (például érsekeknek, minisztereknek) járó „nagyméltóságú” megszólítás járt. A koronázás napján összesen 24-en részesültek e kegyben, közülük a két legifjabb az akkor még ellenzéki politikusként tevékenykedő Bethlen István és a nála egy esztendővel fiatalabb Klebelsberg volt. Kettejük sorsa itt találkozott először, hogy 1918 végétől mindinkább összefonódjon.

¹ Itt és a későbbiekben is nagyban támaszkodom Klebelsberg életrajzaira: HUSZTI 1942, a kommün bukásáig tartó időszak vonatkozásában: 7–80; UJVÁRY 2014a, ugyanarról az időszakról: 11–60.

Politikai ellentéteik ellenére néhány kérdésben már korábban is közel álltak egymáshoz. Bethlen parlamenti képviselőként és számos érdekvédelmi szervezet tagjaként, vezetőjeként harcolt az erdélyi magyarság megerősítéséért, Kleblsberg pedig a Julián Egyesület ügyvezető igazgatójaként (1904–1914) a szórványmagyarság, azon belül elsősorban a horvátországi és a bosznia-hercegovinai magyarok identitásának megőrzéséért küzdött. Egyetértettek a választójog – egyébként általuk is indokoltnak vélt – kiterjesztésének óvatos kezelésében, a műveltségi cenzus fenntartásának szükségességében. Utóbbi fontosságára az 1920-as években is sokszor figyelemeztek.

1919 elejétől együtt szervezték meg a végül 1919. február 18-án megalakult Nemzeti Egyesülés Pártját, a két világháború közötti kormánypárt egyik elődalakulatát, amely a Tanácsköztársaság kikiáltása miatt már nem folytathatott érdemi tevékenységet. A kommün idején Bethlen Bécsbe menekült, ahol az antikommunista ellenállási szervezet, az ABC élére került. Kleblsberg vidéken és Budapesten bujdosott. A diktatúra bukása után ismét bekapcsolódtak a politikai életbe, ám a zűrzavaros viszonyok között vezető pozíciót egyikük sem kívánt még vállalni.

A politikai konszolidáció első, még csak kezdő lépéseit megtett Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök lemondásakor, 1920. július elején került szóba először igazán komolyan Bethlen kormányfősége. Ő azonban július 14-én, egy héten át folytatott tárgyalások után – amelyek során vallás- és közoktatásügyi miniszterének Teleki Pált vagy Kleblsberg Kunót ajánlotta – mégsem fogadta el a Horthy kormányzó felajánlotta tisztséget. Maga helyett Teleki Pált ajánlotta, aki július 19-én meg is alakíthatta kabinetjét. Majd csak az ő lemondása – és a politikai helyzet részbeni megszilárdítása – után, 1921. április közepén ült be a miniszterelnöki székbe. Kleblsberg ugyanennek az évnek a végén lett belügy-, a következő közepén pedig vallás- és közoktatásügyi miniszter. Tárcavezetőként ő töltötte a leghosszabb időt a különböző összetételű Bethlen-kormányokban. Pozícióját egészen a kormányfő és ezzel a teljes kabinet 1931. augusztus végi lemondásáig megtartotta.²

Bethlen Kleblsberggel szoros együttműködésben valósította meg a sokak által életképtelennek ítélt Magyarország konszolidációját. Ebben a legnagyobb érdem nyilván a belpolitikai, a gazdasági, majd a külpolitikai talpra állást irányító Bethlent illette, de nagyon fontos szerepet játszott benne a kulturális életet újjászervező, saját tárcáját az összes közül a legfontosabbá fölemelő Kleblsberg is. Kiválóan egészítették ki egymást, s bár viszonyuk nem igazán volt barátinak nevezhető, egymásrautaltságukat mindketten pontosan érzékelték. Különösen Bethlen, de

² Bethlen 1921-es miniszterelnökségéig tartó politikájáról ROMSICS 1999: 30–173. Bethlen és Kleblsberg kapcsolatáról: UJVÁRY 2014b.

Klebsberg is gyakorlatias, ravasz, a pillanatnyi helyzethez kiválóan alkalmazkodó, vérbeli – és sokaktól eltérő pragmatikussága miatt modern – politikus volt. Terveik nem egy-két évre, hanem hosszú távra szóltak, elért eredményeik – különösen a magyar kulturális intézményrendszert modernizáló Klebsbergé – maradandónak bizonyultak.

1922 végén a nagyszerű újságíró, Pethő Sándor a *Magyarságban* – ahol rengetegszer bírálták ekkoriban Klebsbergert – sok-sok iróniával és erősen támadó hangnemből rajzolta meg Klebsberg portréját. A nem különösebben kedvelt, kortársai egy része szerint is roppant hiú Klebsbergéről írott kemény kritika részben nyilván jogos volt. Olyan jelenségeket tett azonban szóvá, amelyek a szerző szándékától eltérően – és inkább csak napjaink szemüvegén át nézve – a korszerű, mindenre gyorsan reagáló politikus típusával azonosították Klebsbergert. Még akkor is, ha a vezércikk megjelenése idején ezt szinte senki sem gondolta így, mivel a legtöbb közéleti érdeklődésű ember akkoriban – mint ahogyan ma is – a szigorúan elvhű politika híve volt. Tekintsünk most el annak tárgyalásától, hogy mennyire lehet elfogadható mindaz, amit Pethő Klebsbergéről állított. Ez esetben nyilván nem ez a fontos, hanem Klebsberg politikájának vitathatatlan eredményessége, amely részben éppen a Pethő által szóvá tett tulajdonságoknak, azaz modern politikuskénti fellépésének volt köszönhető. Ráadásul ezek a jellemvonások nem, illetve csak kismértékben határozták meg Klebsberg magatartását. Pethő szerint Klebsbergből

„hiányzik az elvi meggyőződés bátor következetessége, [... benne] az áttájékozódás képessége oly művészetté fejlődött, hogy soha semmit se kockáztat. [...] Úgy balanszíroz állandóan két elv, két meggyőződés, két irányzat, két eshetőség között, úgy igyekszik magát elosztani, hogy mindig mind a kettő számára possibili legyen [... és] ott áll állandóan a lesben, egy félig nyitott ajtó küszöbén, úgy, hogy be is léphet az ajtón s hirtelen vissza is léphet, mintha esze ágában se lett volna belépni. Az ajtót soha be nem teszi maga mögött, de vigyáz viszont, hogy előtte se tehessék be.”³

A meglehetősen bántó értékelésből még számos részletet idézhetnék, Pethő ugyanis több konkrét(nak vélt) példával támasztotta alá érvelését. Sorai viszont arra is rávilágítottak, hogy az I. világháború után – többek között a választójog bővítése, a média mindenhatóvá válása: a sajtó mellett a film és a rádió terjedése, a kommunikáció

³ Klebsberg 1922. A vezércikket senki sem jegyezte (szignóval sem), de a Pethő munkásságát legjobban ismerő Závodszy Géza egyértelműen őt jelöli meg szerzőként: ZÁVODSZKY 2019: 114–115.

állandó erősödése okán – a politika immár a mindennapokat is erősen áthatotta, ezért aztán teljesen megváltozott a politikusok szerepe is. A korábbi, botlásaival és stiklijeivel is többnyire úriemberként viselkedő politikus helyét fokozatosan átvette a számító, helyezkedését mindig a pillanatnyi viszonyokhoz igazító, a közhangulatot és a megnyíló lehetőségeket figyelő és kihasználó, az önérdekét – jó esetben a köz érdekével összeegyeztetve – előtérbe helyező új politikus típusa. Ezt nyilván Klebensberg is megérezte, hiszen az elsők között ismerte föl az új tömegtájékoztatási eszköz, a Magyarországon 1925-től sugárzó rádió hatását – mint ahogy az sem véletlen, hogy elképzeléseit, ötleteit rendszeresen megszéllőztette a sajtóban, mintegy a közvélemény hangulatát tesztelve.

A fő kérdés persze az volt: egy-egy politikus eszközként használja a közéleti befolyását saját céljai elérésére, vagy inkább valóban a közjót – szűkebb és tágabb környezete minél sikeresebb boldogulását – szeretné szolgálni? E tekintetben kevés kétség lehet afelől, hogy Klebensberg Kuno az utóbbi kategóriába tartozott. Rendkívül fontos volt ugyan számára, hogy neve fennmaradjon – az vesse rá az első követ, aki nem ugyanezt kívánja magának –, ám ennek érdekében vallás- és közoktatásügyi miniszterként számos olyan intézkedést hozott, amely a társadalom többségének tényleg hasznára vált. Ahhoz persze, hogy ezt megtehesse – s itt kénytelen vagyok ismét a modern politika kínzó erkölcsi dilemmáira is utalni –, belügyminiszterként olyan lépéseket is meg kellett tennie, amelyekkel nem volt igazán oka büszkélkedni. Valószínűleg pontosan tudta: ez az ára annak, hogy olyan pozícióba kerülhessen, amelyre régóta készült, és amelyhez igazán értett. Ahol a legtöbb hasznos cselekedettel mozdíthatja elő a területeiben harmadára zsugorodott Magyarország (kulturális) fejlődését.

Klebensberg a Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-jei leverése-megszűnése után azonnal és aktívan bekapcsolódott az újjászerveződő politikai életbe. Gyakran eljárta a Teleki Pál elnökölte – valójában Friedrich István miniszterelnök irányította – Keresztény Nemzeti Párt klubjába (ebből az alakulatból jött aztán 1919. október 25-én létre a Keresztény Szociális Gazdasági Párttal való egyesülés révén az egyik kormánypárt, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja). Ugyanígy többször megjelent a jórészt Tisza István egykori Nemzeti Munkapártjának tagjait tömörítő, ugyancsak konzervatív irányultságú Nemzeti Társaskör „fűtetlen termében”.⁴ Kezdetben részt vett azokon a megbeszéléseken is, amelyeket George Russell Clerk

⁴ Séta a pártkörökben. A keresztény klubok 1919: 2; Séta a pártkörökben. A Nemzeti Társaskör 1919: 2.

brit diplomata folytatott az antant által elismerendő magyar kormány létrehozása érdekében. Ezek eredményeként alakult meg végül 1919. november 24-én a keresztényszocialista Haller István „koncentrációs” (koalíciós) kormánya, amelyet már érdemesnek tartottak a békekonferenciára való meghívásra.⁵

Másokkal – így a Huszár jelölése előtt kormányfőként is szóba került Apponyi Alberttel – szintén tárgyalt a kibontakozás lehetőségéről,⁶ és meghívták azokra a teaestélyekre is, amelyeket Friedrich István, majd Huszár Károly miniszterelnök adott a társadalom „előkelő képviselőinek”.⁷ Mindez egyértelműen bizonyította, hogy számítanak rá és számolnak vele. Komolyabb feladatot azonban ekkor még nem vállalt – minden bizonnyal kivárt, amíg tisztábbá válnak a meglehetősen kaotikus politikai viszonyok. Politikai hozzáállása is ezt erősítette.

Utóbbiról Klebelsberg 1922 szeptemberének végén Rákosi Jenőnek, a *Budapesti Hírlap* (általa is nagyon tisztelt) főszerkesztőjének írt nyílt levele tanúskodik. Ebben amiatt szabadkozott, hogy kénytelen volt Eugène Brieux *A vörös talár* című darabját „levéttetni” a műsorrendről, „annak elkerülése végett, hogy a Nemzeti Színház alapjában véve politikai indokokból táplálkozó harcok színtere legyen”. E – majd három esztendővel 1919 késő ősze utáni – intézkedés szükségességét így indokolta: „Miért? Mert forradalmak után vagyunk, mert proletárdiktatúra után vagyunk, mert ellenforradalom után vagyunk, mert a magyar nemzet hangulata ma olyan, mint a nagy betegségből lábadozó emberé, aki a legcsekélyebb ingerre is a szokottnál erősebben reagál.” Tettének indítékait politikai hitvallásával magyarázta – ami nagyon is emlékeztethet minket a Pethő vitriolos kritikájában megfogalmazottakra.

„Ha a mai viszonyok között – jelentette ki Klebelsberg – különösen a kényesebb ügyeket ugyanolyan elvek és módszerek szerint akarnánk elintézni, mint régen a békében, [...] akkor egészen más eredményeket és hatásokat érünk el, mint amit ugyanezek az intézkedések nemzeti katasztrófáink előtt tettek volna. Akkor a politikus megengedhette magának, hogy szubjektív felfogását érvényesítse, ma egyéniségünket nem egyszer le kell küzdenünk a mindig szükséges kiegyenlítés érdekében.”

Hozzátette: mint mindig, most is a „kiegyenlítés útjait kerestem [...], azt a közép-utat jártam és fogom járni, míg politikát csinálók mindig, melyet aranyznak nevez

⁵ A számos újságcikk közül egy példa: Clerk holnap befejezi tárgyalásait 1918. Újabbán minderről: ANKA 2021.

⁶ Döntés előtt 1919a: 6.

⁷ Ótórai tea a miniszterelnöknél 1919: 2; Megalakult a Nemzeti Középpárt! 1919: 1–2.

a közmondás, amely azonban a valóságban tövises”. Ez a szerep hálátlan, mivel a képviselőjét „megalkuvással vádolják”. Politikai hitvallását így zárta:

„A mérséklet politikája persze árt az egyénnek, de használ az országnak. Használ Magyarországnak, amely mai súlyos helyzetében a politikai ellentétek kiélezéseinek luxusát nem bírja el. [...] Jól tudom, hogy ez a politika nem népszerű, közhelyeslésre alig számíthat, nem elégít ki sem jobbra, sem balra teljesen, de én éppen Tisza Istvántól úgy tanultam, hogy az ügyek és intézkedések politikai mérlegelésénél egyedül a tárgyi szükségesség és nem a személyi népszerűség lehet az irányadó.”⁸

Klebensberg 1919 őszétől többnyire ebben a szellemben politizált, amivel – mint Pethő Sándor véleményén kívül is számos megnyilvánulás tanúsítja – valóban nem vált közkedveltté. Belügyminiszterré történt jelölésekor egy újságcikkben egyenesen „a nemzetgyűlés legnépszerűtlenebb emberének” nevezték.⁹ Még legnagyobb sikerei idején is rengeteget támadták, saját pártja soraiban is. Majd csak 1932-es halála után kezdték dicsérni és becsülni mindazt, amit Magyarország újjáépítése érdekében tett.¹⁰ Politikai krédója tehát mégiscsak sikeresnek bizonyult.

Hivatalosan 1920 elején került vissza az országos politikába, nem sokkal azután, hogy Bethlen István arra kérte: a francia közvélemény magyarok iránti megnyerése érdekében mozgósítsa a magyar katolikus közvéleményt. Bár Klebensberg közvetítése révén Csernoch János hercegprímás a békefeltételek enyhítését kérte Párizs érsektől, Léon-Adolphe Amette francia bíborostól, aki Paul Deschanel francia köztársasági elnökhöz is eljuttatta Csernoch levelét, a március közepén adott francia válasz leszögezte, hogy a magyar békefeltételek ügyében semmiféle változtatást sem tartanak indokoltnak.¹¹

Szinte ugyanakkor jelölte a „választókerület polgársága” soproni nemzetgyűlési képviselőnek.¹² Ennek szintén volt katolikus vonatkozása, ugyanis az indulását – legalábbis a Klebensberg azóta megsemmisült vagy kallódó hagyatékát az 1940-es évek elején feldolgozó Huszti József szerint – Csernoch János kezdeményezte és Esterházy Miklós Pál herceg támogatta.¹³ Annak nincs nyoma, hogy Klebensberg maga

⁸ KLEBELSBERG 1922: 3.

⁹ Mit mond az ellenzék? 1921: 4.

¹⁰ UJVÁRY 2013.

¹¹ ROMSICS 1999: 148–149; WETTSTEIN 2014: 1920. január 19-i, 23-i, 28-i, február 11-i és március 11-i bejegyzések.

¹² Klebensberg Kunó gróf jelöltsége 1919: 6.

¹³ HUSZTI 1942: 80.

szerette volna megpályázni e körzetet, amelyhez – édesanyja köznemesi családjának nyugat-magyarországi gyökerein kívül¹⁴ – az égvilágon semmi sem kötötte. Gyerek- és ifjúkorában Székesfehérváron, egyetemista kora óta Budapesten élt. Rádásul olyan városba jelölték, amelynek a hovartartozása bizonytalan volt, hiszen az osztrák békeszerződés értelmében a Nyugat-Magyarország központjának számító Sopront is Ausztriának ítélték, s közvetlenül a nemzetgyűlési voksolás előtt, 1920. január közepén már ismert volt, hogy e döntést a magyar békeszerződésben is érvényesíteni kívánják.

A magyar szokásoktól eltérő egykamarás választásokat Friedrich István miniszterelnök 1919. november 13-i rendelete – illetve az ezt kiegészítő miniszterelnöki és belügyminiszteri rendeletek – alapján 1920. január 25–26-án, széles körű, kötelező, egyenlő és titkos, nőkre is kiterjedő választójogot biztosítva tartották, s a békekötés előtti „ideiglenességre” tekintettel a mandátum időtartamát két évben szabták meg. Annak ellenére, hogy a kommunisták már illegalitásba kerültek, s a szélsőjobboldal megfélemlítő akciói miatt a Szociáldemokrata Párt sem indult a választásokon, az azokat meghatározó, a szavazók körét szokatlan arányban – a korábbi 6-ról az összlakosság mintegy 40%-ára – bővítő választási rendszer egész Európában élenjárónak minősült. Két évvel később Klebelsbergre hárult az a hálátlan, általa sem kedvelt feladat, amely a jogosultak arányának 40-ről 30%-ra csökkentésével, illetve – Budapest és a törvényhatósági jogú városok kivételével – a nyílt szavazás intézményének visszaállításával szűkítette a nemrég kiszélesített választójogot. Mindkét rendelkezés példátlanul számított Európában; még akkor is, ha a 30%-os arány a földrész közepmezőnyébe sorolta Magyarországot.¹⁵

Bár 1920 elején a későbbi trianoni határon is túlnyúló román és a szerb megszállás következtében csak az ország egy részében kerülhetett sor a voksolásra, azt az 1919. szeptember 10-én megkötött Saint Germain-i béke értelmében az Ausztriának ítélt területeken, így Sopronban is zavartalanul megrendezhették. Klebelsberg a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) programjával indult, s 6445 szavazattal 55,18%-os többséget szerzett a két ellenjelölttel, Töpler Kálmánnal (Nemzeti Demokrata Párt) és Zombor Gézával (Nemzeti Középpárt) szemben.¹⁶ Klebelsberg

¹⁴ Édesanyja, Farkas Aranka családja már korábban is Székesfehérváron élt, ahol az édesapját másfél éves korában elvesztő Klebelsberg is nevelkedett. A felső- és alsó-eőri Farkasok a napjainkban Ausztriában, Burgenlandban fekvő Felső- és Alsóőr (Oberwart; Unterwart) – a 14. századtól a királyi nemes szolgák sorában határvédő feladatot teljesítő – birtokosaival együtt Rudolf királytól 1582-ben kapták a kollektív nemességet, amelyet II. Mátyás 1611-ben megerősített. Lásd REISZIG 1898.

¹⁵ Újabban erről: SIPOS 2020, főleg: 56–63.

¹⁶ Klebelsberg megválasztásának, illetve 1922-es bukásának történetét alaposan feldolgozták: TASCHEK 2018; OROSZ 2020.

programjában – az egyik legfejlettebb magyar város, Sopron polgárainak igényeit is felmérve – későbbi kultuszminiszterségének néhány fő törekvését is meghirdette.

A legitimizmus egyik bázisának tartott városban hitet tett a királyság államformája mellett, ám nem fejtette ki, kit látna szívesen Magyarország trónján. (A későbbiekben is homályos megállapításokat tett erről, markánsan sohasem foglalt állást a legitimisták és a szabad királyválasztók olykor ingerült vitájában.) „Öntudatos és tervszerű középosztályi politikát” sürgetett – ahogy számos alkalommal ezután is –, és „a közalkalmazottak gyermekeinek tanulmányi segélyezését” ígérte (ezt majd az általa kezdeményezett 1927: XIV. tc. szabályozta), és természetesen fölemelte a szavát Nyugat-Magyarország elszakításának szándéka ellen. Utóbbi követelését számtalanszor megismételte 1920 és 1921 folyamán. Az országban uralkodó virulens zsidóellenességet bírálva kijelentette, hogy a nemzetgyűlésnek majd „szembe kell szállania [...] minden általánosító antiszemitizmussal”. E nézetét ugyancsak határozottan képviselte a továbbiakban.¹⁷

A KNEP – amelynek vezetői között Teleki Pál, Vass József vagy éppen Prohászka Ottokár mellett Klebelsberg is meghatározó szerepet játszott – gyűjtőpártjellegű formációként, több párt egyesülésével, a keresztény középhréteget és a régi politikai elit egy részét összefogva alakult 1919. október 25-én, s a választások idején már kormánypártként működött. 1920 január–februárjában a szavazatok 39,16%-ával az Országos Kisgazda és Földműves Párt mögött a második helyet szerezte meg, június–júliusban, a román megszállás alól felszabadult Tiszántúlon azonban már csak 15,57%-ot kapott.¹⁸

Az 1920. február 16-án összeült nemzetgyűlésben – amelynek társadalmi összetétele a birtokos parasztság térnyerése következtében jelentősen átalakult – e két győztes tömörülés szinte egyenlő arányban birtokolta a mandátumok több mint 90%-át. Így végül a két, önmagában is meglehetősen heterogén párt koalíciós kormányzása mellett döntöttek.¹⁹ E politikai szempontból rendkívül mozgalmas időszakban azonban sorban alakultak, olvadtak össze és szűntek meg a többnyire rövid életű pártok – történetük feldolgozását szinte ártekinthetlenné téve.

Klebelsberg is buzgón kereste, ám mégsem igazán találta a helyét. A jeles statisztikussal, Kenéz Bélával, illetve Teleki Pállal – Apponyi Albert elnökletével – már 1920 áprilisában új kormánypártot kívántak létrehozni. Miután Apponyi

¹⁷ Döntés előtt 1919b: 1–2; Nem adjuk fel történelmi igazságainkat 1919: 3–4; A mai minisztertanács dönt a szociálisták követeléseiről 1919: 6–7. A legteljesebben közli a mondottakat: Dr. Klebelsberg Kunó gróf programbeszéde 1919: 1–2.

¹⁸ HUBAI 2001: I. 19–28, II. 16, 21; VIDA 2011: 184–185, 187–188, 192–193.

¹⁹ Ennek hatásairól bővebben: PÜSKI 2006: 17–26.

visszautasította felkérésüket, április 22-én kiléptek a KNEP-ből. Az így létrejövő párton kívüli, de kormánytámogató, akkor 16 fős „disszidencsoport”, majd az ebből május 17-én alakult Egyesült Nemzeti Keresztény Kisgazda és Földművespárt tényleges vezetője Klebelsberg és Teleki lett. Nem sokkal később, július 12-én ez a formáció is beolvadt az ugyanilyen néven létesített egységes kormánypártba, amely aztán 1921. február 10-én felbomlott. (Ebből Klebelsberg – Telekivel, Haller István-nal, Prohászka Ottokárral és még több mint 30 képviselőtársával – már február 3-án kilépett.) Február 14-én Klebelsberg az egykori disszidensek többségével, megint csak a korábbival megegyező névvel és Bethlen vezetésével újjáalapította a pártot, amely aztán 1922. február 2-ig működött. Ezen a napon Bethlen Istvánt követve a disszidensek is beléptek a Kisgazdapártba, amelynek átalakításával 1922. február 22-én jött létre az immár erős, Bethlen vezette és általa kézben tartott kormánypárt, a Keresztény-Keresztyén, Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt; vagy ahogyan már akkoriban is hívták, az Egységes Párt. Programjának legfontosabb célkitűzése a politikai és gazdasági konszolidáció volt. A pártnak Klebelsberg haláláig meghatározó tagja maradt.²⁰

1920 és 1922 között Klebelsberg is ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozott, mint a legtöbb magyar politikus: a gazdasági kilábalás lehetőségeivel, a politikai konszolidációval, a legitimizmus és a szabad királyválasztás dilemmájával – majd IV. Károly visszatérési kísérleteivel – és Nyugat-Magyarország sorsával. A soproni mandátumot elnyert politikust 1920 tavaszától nem annyira a helyi, mint egyre inkább az országos problémák izgatták – részben ennek lett a következménye 1922-es, csúfos soproni választási veresége is. 1921 végétől, belügyminiszterként már elsősorban a választójoggal kapcsolatos egyeztetések és viták kötötték le az idejét, s miután kellemetlen kötelességét – a nemzetgyűlést megkerülve, rendeleti úton szűkítve a jogosultak arányát – elvégezte, hozzájárult végre ahhoz, ami mindig a legközelebb állt hozzá: a magyar oktatási, tudományos és kulturális intézményrendszer újjászervezéséhez.

A Monarchia, benne Magyarország I. világháborús veresége és felbomlása, az 1918 ősztől bekövetkező gyors hatalomváltások állandó bizonytalanságba taszították a magyar politikai életet. A reménytelen helyzetből sok politikus kereste, de kevés találta meg a kiutat. Utóbbiak között az egyik legsikeresebb Klebelsberg Kuno lett. Kultuszminiszterként szerzett érdemei nagyban hozzájárultak az 1920-as évek elején életképtelennek tartott ország gyors és eredményes konszolidációjához.

²⁰ ROMSICS 1999: 155–173; VIDA 2011: 154–156. A két munka – akárcsak a további szakirodalom – adatai egyébként részben ellentmondanak egymásnak.

Felhasznált irodalom

- A mai minisztertanács dönt a szocialisták követeléseiről (1919). *Uj Nemzedék*, 1919. december 16. 6–7.
- ANKA László (2021): A Huszár-kormány megalakulása. In GULYÁS László (szerk.): *A katonai megszállástól a magyar békekezeletig. A párizsi békekonferencia és Magyarország*. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására, 420–438.
- Clerk holnap beféjezi tárgyalásait (1918). *Világ*, 1918. október 31. 3–4.
- Döntés előtt (1919a). *Magyarország*, 1919. november 18. 6.
- Döntés előtt (1919b). *Pesti Hírlap*, 1919. december 16. 1–2.
- Dr. Klebsberg Kunó gróf programbeszéde (1919). *Sopronvármegye*, 1919. december 16. 1–2.
- HUBAI László (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I–III. Budapest: Napvilág.
- HUSZTI József (1942): *Gróf Klebsberg Kunó életműve*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Klebsberg Kunó grófjelöltsége (1919). *8 Órai Ujság*, 1919. december 10. 6.
- KLEBELSBERG Kuno (1922): A vörös talár. *Budapesti Hírlap*, 1922. szeptember 29. 3.
- Klebsberg (1922). *Magyarország*, 1922. november 9. 1–2.
- Megalakult a Nemzeti Középpárt! (1919) *Az Ujság*, 1919. december 7. 1–2.
- Mit mond az ellenzék? (1921) *Az Ujság*, 1921. december 8. 4.
- Nem adjuk fel történelmi igazságainkat (1919). *Magyarország*, 1919. december 16. 3–4.
- OROSZ László (2020): „[...] aki rám adja szavazatát, a magyar haza mellett való megmaradásra szavaz.” Klebsberg Kunó soproni mandátuma, 1920–1922. In FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2019*. Budapest: Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 159–173.
- Ötórai tea a miniszterelnöknél (1919). *Pesti Hírlap*, 1919. november 13. 2.
- PÜSKI Levente (2006): *A Horthy-rendszer (1919–1944)*. Budapest: Pannonic.
- REISZIG Ede (1898): Vasvármegye nemes családai. In BOROVSZKY Samu (szerk.): *Vasvármegye*. Budapest: Apolló.
- ROMSICS Ignác (1999): *Bethlen István. Politikai életrajz*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest: Osiris.
- Séta a pártkörökben. A keresztény klubok (1919). *Magyarország*, 1919. október 24. 2.
- Séta a pártkörökben. A Nemzeti Társaskör (1919). *Magyarország*, 1919. október 28. 2.
- SIPOS József (2020): *A Bethleni kétharmad. A Kiszegedapárt kormányzóparttá bővítése és az 1922-es választások*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- TASCHEK Zoltán (2018): Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban. *Múltunk*, 63(1), 50–86.
- UJVÁRY Gábor (2013): „Világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika”. A kortársak és az utókor Klebsberggről. In UJVÁRY Gábor (szerk.): *„A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter”. Gróf Klebsberg Kuno*. Budapest, Kairosz, 119–150.
- UJVÁRY Gábor (2014a): *„Egy európai formátumú államférfi”. Klebsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs–Budapest: Kronosz – Magyar Történelmi Társulat.
- UJVÁRY Gábor (2014b): Bethlen István és Klebsberg Kuno kapcsolata. In *Gróf Bethlen István és kora*. Budapest: Osiris, 121–136.
- VIDA István (szerk.) (2011): *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010*. Budapest: Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport.
- WETTSTEIN János (2014): A Magyar Békeküldöttség politikai naplója. *Rubicon*, 23(6), 94–97.
- ZÁVODSZKY Géza (2019): *A kolozsvári alma matertől a Magyar Nemzet rostrumáig. Pethő Sándor (1885–1940)*. Pécs–Budapest: Kronosz – Magyar Történelmi Társulat.

Vukman Péter

Branislav Živkov
jugoszláv politikai emigráns
és a magyar állambiztonság

Az éleződő hidegháborús feszültség légkörében Sztálin tovább már nem tolerálta az érdekszférájába tartozó kelet-európai országok még meglévő, önálló külpolitikai fellépéseit, regionális hatalmi ambícióit. Mivel leginkább a Josip Broz Tito vezette Jugoszlávia számított „önjárónak” (még ha a jugoszlávok a nézeteltérések során 1948 tavaszáig végül rendre el is fogadták a szovjet álláspont elsődlegességét), kézenfekvőnek tűnt, hogy leghamarabb déli szomszédunk rendreutasítására kerüljön sor. Sztálin azonban elsámította magát, Tito felvette az élje dobott kesztyűt, és ezzel új, „mini-hidegháborús” konfliktus vette kezdetét. A szovjet–jugoszláv konfliktus következtében szovjetbarát, úgynevezett kominformista emigráció szerveződött a Szovjetunióban és a kelet-európai országokban, így Magyarországon is. Az emigráció tagja volt tanulmányom főszereplője, Branislav Živkov is. Az óbecsei szerb fiatalember életét több szempontból is érdekesnek vélem. Nagybátyja ugyanis nem volt más, mint a kominformista emigráció első magyarországi vezetője és a Rajk-per harmadrendű vádlottja, Lazar Brankov. Živkov mindennapjaira így a nagybácsi életében bekövetkező változások is alapvető hatást gyakoroltak, életük alakulása több esetben összefonódott egymással. Živkov élete abból a szempontból is érdekesebb az alaposabb elemzésre, mert személyét a magyar állambiztonsági szervek a jugoszláv vonalon foglalkoztatott egyik legkiválóbb ügynökként tartották számon. Tanulmányomban az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött levéltári források alapján tekintem át Živkov ifjúkorát, a magyarországi emigrációban töltött éveket és kapcsolatát az állambiztonsági szervekkel. Živkov életrajzát tágabb, emigrációtörténeti kontextusba is elhelyezem.

Gyermek- és ifjúévek

A szerb nemzetiségű Branislav Živkov 1927. szeptember 7-én Óbecsén (Stari Bečej) született. A Zentától mintegy 40 km-re délre fekvő Tisza-parti város a trianoni béke következményeként került a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz. A települést vegyesen lakták magyarok és délszlávok, az 1910-es népszámlálás adatai alapján a 19 372 fős összlakosságból 12 488 fő volt magyar, 6592 szerb és 198 német nemzetiségű. A város és környéke a Vajdaság egyik legfejlettebb részének számított, iparosodása a két világháború között is folytatódott (a Vajdaság ekkor az egész SZHSZ Királyság egyik legfejlettebb térségének számított).¹ Maga Živkov munkáscsaládból származott, édesapja, Ranko Živkov kőműves, édesanyja gyári munkás volt. Egy testvére született, Mileva. A két évvel idősebb nővér katonatiszt férjével a II. világháború után Sarajevóba költözött.² Rokonságából nagybátyját (édesanyja testvérét) kell kiemelnem, aki életével és politikai tevékenységével alapvető hatást gyakorolt unokaöccse életére. Az 1913-ban Óbecsén született nagybácsi ugyanis nem volt más, mint Lazar Brankov, aki jugoszláv kommunista diplomataként 1945-öt követően meghatározó szerepet játszott a budapesti jugoszláv jóvátételi misszió, majd a jugoszláv követség működésében és a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakításában.³ Az 1948 tavaszától drámai mértékben megromló szovjet–jugoszláv kapcsolatok mind a nagybácsi, mind az unokaöcs életében fordulópontot jelentettek: Brankov Josip Broz Titóval és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) álláspontjával szemben Sztálint választotta, és 1948. október 25-i emigrálását követően vált az ekkor szerveződő úgynevezett kominformista emigráció magyarországi vezetőjévé.⁴ Mint azt látni fogjuk, az emigrációba Branislav is követte. Brankov neve leginkább mégis a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként vált ismerté, Rákosi Mátyás ugyanis benne látta azt a kellően ismert, nagy kaliberű politikust, akire a perben rá

¹ Óbecse történetéhez lásd GLÄSSER 2013. Az 1910-es népszavazás adataihoz lásd 1910. évi népszámlálás. I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912). II. Részletes kimutatások I. A fontosabb demográfiai adatok községenként I. Magyarország. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912. 246–247. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=246&layout=s&query=%C3%B3becse. A két világháború közti Jugoszlávia történetéhez lásd BÍRÓ 2010.

² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga, 1945–1990. 2.1. I/109-a. 334.

³ Lazar Brankov életéhez magyarul lásd VUKMAN 2012; 2014. Az 1945 utáni magyar–jugoszláv kapcsolatokhoz átfogó jelleggel lásd VUKMAN 2021.

⁴ A szovjet–jugoszláv konfliktus történetéhez a teljesség igénye nélkül lásd GIBIANSZKIJ 1994; GIBIANSKI 1994; BANAC 1988. A magyarországi kominformista emigráció történetének monografikus feldolgozása: VUKMAN 2017.

lehetett osztani a jugoszlávok szervezte, Rákosiék megdöntésére irányuló államellenes összeesküvés egyik vezetőjének szerepét.

Érdekességként jegyzem meg, hogy Brankovnak köszönhetően más óbceciek is meghatározó szerepet játszottak a budapesti jugoszláv követség munkájában: Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić és Živko Boarov; utóbbi neve az 1948-ban a Tanjug jugoszláv hírügyökség budapesti tudósítójának, Miloš Mojićnak a meggyilkolásával összefüggésben vált ismertté.⁵ Kutatásaim során arra vonatkozóan nem találtam adatot, hogy Branislav Živkov gyermekként is ismerte-e valamelyiküket, a gyermek- és ifjúvekről csak sporadikus adatok állnak rendelkezésemre. Az elemi iskola elvégzését követően gimnáziumba iratkozott, de tanulmányai a II. világháború alatt megszakadtak. Nagybátyjához hasonlóan Živkov is fiatalon fogékonnyá vált a kommunista eszme iránt. 1943-ban, 16 évesen csatlakozott az illegálisan működő kommunista ifjúsági szervezethez (Jugoszláviai Kommunista Ifjúság Szövetsége, Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ) és részt vett a partizán ellenálló mozgalomban. Mint ismeretes, Jugoszlávia 1941. április 6-át követő megszállás és feldarabolás után a megszállók és kollaboránsaik elleni küzdelem mellett gyakorlatilag polgárháborús helyzet alakult ki. Túl azon, hogy a két világháború közt megoldatlan szerb–horvát ellentét fegyveres dimenziót kapott, a Tito vezette partizánegységek és a névleg a Draža Mihailović (egyben a londoni emigráns kormány hadügyminisztere) vezetése alatt álló csetnikalakulatok eltérő ideológiájuk, katonai-stratégiai céljaik és Jugoszlávia jövőbeni berendezkedéséről vallott felfogásuk miatt egymás ellen is harcoltak. Amíg a monarchiapárti, nagyszerb ideológiát képviselő csetnik alakulatok a régi, királyi Jugoszlávia helyreállítására (nagyszerb föderatív átalakítására), stratégiaileg pedig a kiváráásra, a szövetségesek adriai-tengeri partraszállásáig erőik minél teljesebb megőrzésére törekedtek, a Tito vezette partizán csapatok aktív harcmodort alkalmaztak, jelentős német alakulatokat kötve le a Balkán-félszigeten. Nemzetek feletti, köztársasági és föderatív berendezkedést vizionáló jövőképük hosszabb távon Jugoszlávia nemzetei számára vonzóbb alternatívát jelentett a csetnikek kizárólagosan szerbközpontú világgépével szemben.⁶

A letartóztatást a partizánharcokban részt vevő sok más kortársához hasonlóan Živkovnak sem sikerült elkerülnie, és 1944 júniusában őt is Németországba deportálták. A munkatáborból 1944 őszén sikerült megszöknie. Ezt követően

⁵ A budapesti jugoszláv követségen dolgozó négy óbcesei származású jugoszláv diplomatához lásd VUKMAN 2011. A Boarov-ügyhöz lásd GELLÉRT KIS 1987; SZAKÁCS–ZINNER 1997: 389–396; ZINNER 2013: 191–252, különösen: 191–219.

⁶ A II. világháború jugoszláviai eseményeihez magyarul lásd JELAVICH 1996: 219–264; PALOTÁS 2003: 469–497 (vonatkozó részek); JUHÁSZ 1999: 73–111; MAJOR 2005; A. SAJTI 2000.

Óbecsén és a közeli tanyákon bujkált, majd 1945 októberében belépett a 7. Vajdasági Brigádba, ahol ifjúsági vezetőként is dolgozott. 1946. január 1-jén leszerelték, ezt követően a partizángimnáziumban folytatta félbeszakadt gimnáziumi tanulmányait. 1948-ban érettségizett. A sikeres érettségi vizsgát követően a belgrádi egyetem bölcsészettudományi karára iratkozott be, de nehéz anyagi helyzete miatt félbehagyta felsőfokú tanulmányait, és 1949 januárjában a belgrádi *Autotransport* vállalatnál helyezkedett el.⁷ Az egyetemi tanulmányok félbeszakadásába esetleg a nagybácsi életében bekövetkezett változások is belejátszhattak. Későbbi kihallgatásaikor Živkov többször is kitért arra, hogy Brankov anyagilag támogatta rokonait, és hozzájárult unokaöccse iskoláztatásának költségeihez.⁸ 1948. októberi emigrálása után erre valószínűleg már nem nyílt lehetősége.

Emigrációban Magyarországon

1948 februárjában Sztálin új, „mini-hidegháborús” frontot nyitott Jugoszlávia ellen. A Marshall-segély meghirdetését (1947) követően egyre feszültebbé vált nemzetközi légkörben, az eszkalálódó hidegháborús konfliktus hatására Sztálin rendet és csendet követelt az érdekszférájába tartozó kelet-európai államokban. A jugoszláv vezetés regionális hatalmi lépései, önálló balkáni külpolitikai törekvései (jugoszláv–bolgár föderációs tervek, a kommunista partizánok segítése a görög polgárháborúban, jugoszláv csapatok küldése Albánia déli részébe) a továbbiakban már nem voltak összeegyeztethetők a szovjet hegemon törekvésekkel; Jugoszláviát gazdasági, katonai és politikai értelemben egyaránt szinte teljesen elszigetelték a szocialista táboron belül. Habár – nem függetlenül a világháborús partizánküzdelmek összekovácsoló erejétől – a jugoszláv lakosság összezárt Tito mögött, ez nem jelentette, hogy mind a párt, mind a lakosság körében ne kellett volna – Moszkvához húzó – fenntartással vagy akár ellenállással számolniuk. A megtorlástól, a megfélemlítéstől és az egzisztenciális ellehetetlenítéstől tartva politikai okokból többen elmenekültek Jugoszláviából, soraikból úgynevezett jugoszláv forradalmi politikai (kominformista) emigráns közösségek szerveződtek a Szovjetunióban és a kelet-európai szovjet szatellitállamokban. Számosan korábban vezető diplomaták és követségi alkalmazottak voltak, akik különböző jugoszláv külképviseletekről emigráltak. Elsősorban a Tito-ellenes propaganda- és rágalomhadjárat fokozásában

⁷ ÁBTL 2.1. I/109-a. 334.; ÁBTL 3.1.9. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék 3.1.9. V-51967. 4., 21–22., 24–26.

⁸ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 21.

tűntek hasznosnak, de létükkel (hiszen tagjaik köréből elméletileg bármikor létre lehetett volna hozni egy emigráns ellenkormányt) önmagában is veszélyt jelentettek a JKP vezetése számára. Különösen igaz ez Lazar Brankov esetében. Emigrálása ugyanis több volt szimpla átállásnál, személyében Rákosi kellően nagy formátumú, politikai vénával megáldott diplomatára tett szert. Olyanra, akit bátran felhasználhatott a Tito-ellenes küzdelmek során. Korábbi politikai tevékenysége és ismertsége révén Brankovot akár potenciális összemigráns vezetőként, sőt, egy esetleges emigráns jugoszláv kormány fejeként is láthatta.⁹

Brankov emigrálása Jugoszláviában maradt rokonainak mindennapjaira is alapvető hatást gyakorolt. Branislav Živkov édesanyját és nővérét is elbocsátották állásából,¹⁰ és magát Živkovot az Állambiztonsági Igazgatóság (Uprava državne bezbednosti, UDB) politikailag megbízhatatlanként tartotta számon, minden valószínűség szerint meg is figyelték. Az UDB újvidéki osztályán dolgozó ismerőse 1949 februárjában figyelmeztette, a jugoszláv államvédelmi hatóság a letartóztatását fontolgatja. 1949. március elején Brankov hozatta át Magyarországra, a határt Horgos közelében lépte át.¹¹

Živkov átszökését követően rövid ideig nagybátyjánál lakott, majd több más emigránshoz hasonlóan őt is kollégiumban helyezték el. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a budapesti jugoszláv követség épületéből emigráló „diplomatacsoport” tagjait leszámítva az emigránsok lakáskörülményeinek rendezése a kezdetektől fogva nagy nehézségekbe ütközött. 1950 tavaszán még mindig nyolc kollektívában, a családosok további hét lakásban laktak. A következő években a helyzet fokozatosan javult, sikerült megoldani, hogy az addig sok esetben külön lakcímen lakó családtagok külön lakásokban összeköltözhessenek, az egyedülállókat pedig szétköltöztették a közös lakásokból. 1952 nyarán így már 17 fővárosi cím alatt és több Budapesttel határos településen (Budakeszi, Pomáz, Szentendre) éltek.¹² A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének munkatársaként Živkov is bekapcsolódott az emigránsok jugoszlávellenes propagandatevékenységébe, habár az a levéltári forrásokból nem derül ki, hogy pontosan milyen munkát is végzett.¹³ A megfelelő lakáskörülmények biztosításán túl egyébként az emigránsok munkához juttatása is nehézségekbe ütközött, ebben a magyar nyelv ismeretének hiánya is

⁹ Brankov emigrációs szervező tevékenységéhez lásd VUKMAN 2013; 2017: 45–60.

¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 24.

¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 4., 21–22., 24–26., 67.

¹² VUKMAN 2017: 103–104.

¹³ Az emigránsok rádiós és a sajtópropaganda terén kifejtett tevékenységéhez lásd VUKMAN 2017: 132–163.

szerepet játszott. Továbbtanulásukat, egyetemi diplomához juttatásukat ugyanakkor a kominformista emigráció moszkvai vezetősége kiemelt kérdésként kezelte, így az 1952–1953-as tanévben az emigránsszövetség 70%-a folytatott felsőfokú tanulmányokat. Legtöbbször a Lenin Intézet orosz és marxizmus-leninizmus szakán tanultak, talán nem függetlenül a szláv nyelv ismeretétől sem. Néhányan műszaki egyetemen vagy mezőgazdasági akadémián tanultak vagy közgazdaság- és bölcsészettudományi tanulmányokat folytattak.¹⁴ 1951 tavaszától a Lenin Intézet jogelődjénél, a budapesti Orosz Intézetben¹⁵ Živkov is folytathatta félbeszakadt egyetemi tanulmányait. Barátai is az emigráns diákok köréből kerültek ki.¹⁶

Az Orosz Intézet hallgatójaként 1951 júliusában a sztálinista mintaváros, Dunapentele (a mai Dunaújváros) építésén segédkező DISZ-táborban dolgozott. Pentelén megismerkedett a budapesti Veres Pálné utcai gimnázium egyik II. osztályos, tehát kiskorú tanulóival, és feltehetően könnyed nyári flört részeként egy alkalommal a megengedettnél később értek vissza a táborba. A fegyelem megsértése miatt július 12-én mindkettőjüket hazaküldték. Öt nappal később Živkov Ausztriába próbált átszökni (céljának az NDK-ban történő letelepedést jelölte meg, azzal állítása szerint nem volt tisztában, hogy Ausztria az NSZK-val, és nem Kelet-Németországgal határos), de Hegyeshalom közelében másnap délelőtt a járőröző határőrök elfogták,¹⁷ és átadták az ÁVH-nak. Az állambiztonsági szerveket egyébként nem is maga a szökés ténye aggaszthatta elsősorban, sokkal inkább az, hogy azt az egyik ügynökük követte el.¹⁸

Branislav Živkov és az ÁVH

Branislav Živkov a magyar állambiztonsági szervekkel szorosabb kapcsolatba nagybátyja letartóztatása után, 1949 szeptemberében került. Saját későbbi vallomása szerint nagybátyja levelére kellett válaszolnia, amelyben Brankov (már

¹⁴ VUKMAN 2017: 107–109.

¹⁵ A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem orosz nyelv- és irodalomtanárok, valamint oroszul beszélő marxista oktatók képzésére szakosodott Orosz Intézete az egyetemi hierarchián belül 1951-ben kapott kari hatáskört. Nevét 1952. április 30-án Lenin Intézetre változtatták. Az intézet 1954. július 7-én minisztertanácsi határozattal teljesen kivált az egyetem keretéből, 1958-as újbóli integrálásáig önálló felsőfokú oktatási intézményként működött. SZÖGI 1994: 130; KARDOS 2000: 148, 150.

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 77.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 19., 21–23.

¹⁸ A legismertebb egyébként Újhelyi György államvédelmi alhadnagy, a mohácsi alosztály vezetőjének esete volt. Ő egy háztársáknai irattal 1952. július 28-án szökött Jugoszláviába.

a letartóztatása után) arra kérte, vigyázzon Balassa Klárára, akit feleségül kíván venni.¹⁹ Az egyébként később „művelt, intelligens, éles észjárású”, ugyanakkor „szerény, szolgálatkész” tulajdonságokkal jellemzett és széles körű olvasottsággal rendelkező fiatal embert²⁰ az államvédelmisek december elején „Kobra” fedőnéven szervezték be. Beszervezésében, úgy tűnik, szerepe volt annak is, hogy Živkov december 5-én egy mulatozás során szovjet tisztnek adta ki magát, így próbálva meg megúszni a számla kiegyenlítését. Turpissága azonban nem sikerült, a szovjet hatóságok őrizetbe vették, és miután kiderült, hogy jugoszláv politikai emigránsról van szó, további intézkedés végett ügyével együtt átadták az ÁVH-nak.²¹ Tartótisztje kezdetben Csikós Sándor államvédelmi százados, majd egy bizonyos Balla nevű százados volt,²² és elsősorban Balassa Klára megfigyelésével bízták meg.²³ A Történeti Levéltárban található vizsgálati dossziéjából nem derül ki, hogy a hatóságok, felhasználva Brankovval való közeli rokonságát, alkalmaztak-e pressziót beszervezése során. Az azonban igen, hogy közvetlenül átszökését követően – legalábbis Živkov 1951-es állítása szerint – már nagybátyja is Jugoszlávia területén végrehajtandó feladatokkal szerette volna megbízni.²⁴ Figyelembe véve vallomásának körülményeit, teljes bizonyossággal ma már nem tudjuk megítélni fenti állítása valóságtartalmát.

Azt viszont tényként kezelhetjük, hogy az emigránsok sokrétű kapcsolatban álltak a magyar állambiztonsági szervekkel. Határátlépésüket követően részletekbe menően kihallgatták őket, a hatóságokat a jugoszláviai életkörülmények, a gazdasági nehézségek, a közhangulat alakulása és különösen a jugoszláv belügyi szervek működése érdekelte. Az ÁVH és az emigránsok között a kölcsönös bizalmatlanság is megfigyelhető volt, hiszen mind az állambiztonság emberei, mind az emigránsok tartottak a diverzáns elemek beépülésétől az emigránsok közösségébe²⁵ (miközben az emigránsok védelmét is az ÁVH látta el). Egyrészt azért, mert emigrálásukat megelőzően valóban többen hosszabb-rövidebb ideig a jugoszláv

¹⁹ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 22.

²⁰ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 70.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 22.; 2.1. I/109-a. 335. 1952. augusztus 30-án Kistarcsán gyanúsítottként tett vallomásában Živkov 1949. december 6-át adta meg beszervezése konkrét dátumaként kihallgatói előtt. ÁBTL 3.1.9. V-51967. 68.

²² ÁBTL 3.1.9. V-51967. 28.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 28., 68., 70. Balassa Kláráról „Kobra” fedőnévvel 1950. január 17. és augusztus 29. között írt jelentései megtalálhatóak az ÁBTL 2.1. VII/37-a. dossziében a 32. és a 237. oldal között.

²⁴ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 22.

²⁵ Sőt, 1952. február közepén Bálint László különítménye a Brankovval együtt emigráló egykori jugoszláv katonai attasét, Dušan Vidovićot rabolta vissza Jugoszláviába. Az esethez és annak az emigránsokra gyakorolt következményeihez lásd VUKMAN 2017: 73–83.

hírszerző és állambiztonsági szervek kötelékében szolgáltak. Másrészt az elmergesedő magyar–jugoszláv konfliktus következtében szabályos kémháború alakult ki a két ország között, és valóban tartani lehetett attól, hogy az UDB beépül az emigránsok közé.²⁶ Mindeközben az Államvédelmi Hatóság több-kevesebb sikerrel maga is megpróbálta hírszerzőként alkalmazni a politikai menedékjogért folyamodókat, közülük tartozott tehát Branislav Živkov is.

Rátérve Živkov kémtevékenységére Balassa Klárát „nagyon furcsa” és „nagyon temperamentumos” lányként jellemezte, olyannak, aki „soha nem tud objektív lenni”, „sokat gondolkodik és fantáziál”.²⁷ A korban szinte megbocsáthatatlan vétekként nehezményezte, hogy a szovjet irodalom helyett olyan „misztikus reakciókat” olvas, mint „Soppenhauer (sic!) és Max Beert”. Elismerően szolt ugyanakkor Balassa Klára áldozatkészségéről, energikusságáról és lelkiismeretességéről, összességében „lényegében jó és becsületes leány”-ként kívánta láttatni megbízói előtt.²⁸ Balassa Klára vizsgálati dossziéiban nem kevesebb, mint 30 esetben maradt fenn „Kobra” jelentése, az iratok további két esetben dátum nélküli feljegyzését is tartalmazzák. Mindez egyértelműen mutatja, hogy a hatóságokat különösen foglalkoztatta Balassa személye, megfigyelésének, a tőle megszerezhető információnak nagy fontosságot tulajdonítottak. Itt jegyzem meg, hogy „Kobra” Klárára vonatkozó jelentései négy kivétellel az 1950. január és augusztus közti időszakból maradtak fenn, ezen időszakban Živkov hetente, de nem ritkán heti több alkalommal is jelentést tett. Jelentései elsősorban Klára Brankovhoz fűződő kapcsolatára fókuszáltak, belőlük egy kedveséért aggódó szerelmes képe bontakozik ki, de kitértek Balassa jugoszláv és jugoszláv emigráns kapcsolataira is, és az emigráció belső viszonyaiba is betekintést engednek. Brankov letartóztatása ugyanis az emigráció egészére bomlasztóan hatott. Tagjain általánosságban a félelem lett úrrá, egymásra gyanakodva tekintettek, további letartóztatásoktól tartottak. Egyesek súlyos egzisztenciális problémákkal küzdöttek. Dušan Vidović például 1950 januárjára annyira elszegényedett, hogy ruháit maga volt kénytelen kimosni, és megélhetése biztosítására még a hólapátolástól sem zárkózott el. Igaz, a munkát végül nem vállalta.²⁹

²⁶ A kérdéshez részletesebben lásd VUKMAN 2017: 163–170.

²⁷ Balassa élénk fantáziája Živkov számára néha megnehezítette a valós információk és a feltételezések, kitalációk elkülönítését. 1950. február 6-án arról is jelentett, hogy „Klára a dolgokat eltúlozza, idealizálja és mindent másképp ad elő mint fél órával azelőtt. [...] egyszerűen nem tudom megkülönböztetni a valóságot a hazugságtól.” ÁBTL 2.1. VII/37-a. 43.

²⁸ ÁBTL 2.1. VII/37-a. 31.

²⁹ ÁBTL 2.1. VII/37-a. 33.

„Kobra” jelentéseiben nem egyszer az egyébként újbencei születésű,³⁰ Živkovot 1949-ben a határon átszöktető Gortva Imréről is említést tett. Gortva természetesen Balassát is ismerte, utóbbi és feltehetően „Kobra” sem volt biztos abban, hogy nem áll-e összeköttetésben a jugoszláv hírszerzés embereivel. Feltételezésüket arra alapozták, hogy a még előzetes letartóztatásban lévő Brankovról Gortva mint amerikai kémről beszélt előttük. Információjának forrásaként akkor nem, csak később jelölte meg a budapesti jugoszláv követségen dolgozó Lazar Torbicát, róla azonban Klára úgy tudta, hogy Brankov emigrálását követően (1948. október 25.) azonnal visszarendelték Jugoszláviába, ahonnan már nem tért vissza Magyarországra.³¹

A Brankov letartóztatását és elítélését követő bizonytalanság, a róla szóló megbízható információ hiánya bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy Balassa Klára 1950 tavaszán két alkalommal levélben, 1950. december 28-án személyesen is felvette a kapcsolatot a budapesti jugoszláv követséggel. Brankovhoz fűződő közeli személyes kapcsolatán túl az ÁVH emiatt is foglalkozott személyével. A két levelet „Kobrának” sikerült megszereznie és továbbítania az állambiztonsági szervek felé. Tartalmuk alapján túl azon, hogy általánosságban beszámolt az emigráció belső viszonyairól és több emigránusra vonatkozó információval is szolgált, úgy tűnik, valóban felajánlkozott a jugoszláv hírszerzés számára. Első levele alapján Balassa annak is tudatában volt, hogy a magyar hatóságok megfigyelés alatt tartják személyét, de azt bizonyosan nem sejtette, hogy az információk forrásául Brankov unokaöccse szolgál.³² Živkov egyébként a személyes kapcsolatfelvételt jelentette Csikós Sándornak, négy, 1950. december 28. és 1951. január 2. közti jelentése erre vonatkozik. „Kobra” egyébként úgy tudta, a jugoszláv követség a két ország közti baráti kapcsolatok javításának ürügyén kitért Balassa felajánlkozása elől.³³ Figyelembe véve Balassa előtörténetét és az ÁVH esetleges beépülésétől, dezinformációs tevékenységétől való félelmet, korántsem meglepő, hogy megfelelő ürügyet kerestek a felajánlkozás elhárítására.

Mivel 1950 augusztusa és decembere között nem maradtak fenn „Kobra” Balassára vonatkozó újabb jelentései, nem tudhatjuk, a fenti időszakban is kapcsolatban állt-e nagybátyja kedvesével. Hírszerzőként történő esetleges tevékenységének időleges leállítására utalhat, hogy fennmaradt egy 1950. augusztus 17-én „Kobra” személyes ügye (1950. március) tárgyú jelentés, pontosabban „Kobra” egyes szám

³⁰ ÁBTL 2.1. VII/37-a. 22.

³¹ ÁBTL 2.1. VII/37-a. 74–75. Gortva Imre sorsának további alakulásáról, esetleges letartóztatásáról nem rendelkezem információkkal, kutatásaimat ezen irányba nem terjesztettem ki.

³² ÁBTL 2.1. VII/37-a. 110–112.

³³ ÁBTL 2.1. VII/37-b. 21., 23., 25–26.

első személyben írt levele. A levelet olvasva úgy tűnik, 1950 tavaszára–nyarára Živkov meghasonlott. Helyzetét, jövőjét „kilátástalannak” és „teljesen értelmetlennek” látta, fejében a Szovjetunióba szökés gondolata is megfordult. Sőt, kérte, küldjék el „olyan feladatra, amelyen megérdemelném a biztos halált és ilyen módon megváltanám az ingadozásomat és romlottságomat vagy 10 évre a legnehezebb kényszermunkára, amely azt hiszem, hogy vagy kigyógyítana a betegségeből vagy megsemmisítené”.³⁴ Az ÁVH reagálásáról sajnos nem maradt fenn feljegyzés, így csak sejtethjük, hogy a depresszió jeleinek is közük lehet a jelentések hiányához. Az amúgy sem egyszerű képet csak tovább bonyolította, hogy ezzel egy időben (augusztus 4-én) Balassa Klára édesanyja (egyébként Sarkadi Imre rendőr nyomozó főhadnagy kapcsolata) bejelentést tett Živkov ellen, nehezményezve, hogy a délszláv fiatalember gyakran kijár lányához.³⁵

Balassa Klára őrizetbe vételét az Államvédelmi Hatóságnak a belső reakció elleni harccal és a kémelhárítással foglalkozó osztálya már 1951. január 8-án javasolta, abban új elemként édesapjának, Balassa Pálnak a VKF 2. osztályán kifejtett századosi tevékenységére is fontosnak tartottak utalni.³⁶ Klárát a budapesti katonai törvényszék 1951. március 21-én bűnösnek mondta ki a jugoszláv és az amerikai követség részére kifejtett kémkedése miatt, ezért főbüntetésként 15 év börtönre, mellékbüntetésként teljes vagyonekobzásra ítélték és 10 évre eltiltották a közügyek gyakorlásától.³⁷ A Kalocsán raboskodó Balassa ügyében a hatóságok 1956. augusztus 8-án az 1951-es ítélet visszásságai miatt és „figyelemmel a magyar–jugoszláv kapcsolatok megváltozására” javasolták büntetése félbeszakítását és kegyelemben részesítését.³⁸

Balassa Klárán túl Živkov egyéb emigránsokról, többek között Milutin Stevanovićról is több alkalommal jelentett. Legkorábban valószínűleg 1949 októberében,³⁹ habár az ekkor írt karakterisztikáiban mind Stevanovićot, mind feleségét egyértelműen pozitív színben ábrázolta. Milutin Stevanovićot szorgalmas, „munkájában pedáns és körültekintő” emberként, jó férjként és szimpatikus személyiségként mutatta be, aki a „társadalom nagyon hasznos tagja”. Hasonló kedvező véleményt fogalmazott meg feleségéről, Marija Stevanovićról is. Féloldalas jellemrajzában egy

³⁴ ÁBTL 2. I. VII/37-a. 105–106.

³⁵ ÁBTL 2. I. VII/37-a. 213–214.

³⁶ ÁBTL 2. I. VII/37-b. 28.

³⁷ ÁBTL 2. I. VII/37. 42.

³⁸ ÁBTL 2. I. VII/37. 44.

³⁹ Branislav Živkov vonatkozó feljegyzései dátum nélkül készültek, azt a Milutin Stevanovićról vezetett vizsgálati dosszié (ÁBTL 2. I. IV/45.) 1949. október 3. és 1949. október 12. között keletkezett iratai közé szerkesztették.

önzetlen, együttérző, gyermekeit szerető „jó asszony és jó anya” képe jelenik meg.⁴⁰ „Kobra” karakterisztikája arra is utalni látszik, hogy feltehetően a Rajk-perrel összefüggésben a Brankovval együtt emigráló, vele később is szoros munkakapcsolatban álló „diplomatacsoport” tagjai a hatóságok látókörébe kerültek. Habár Živkov 1951. július 10-i kihallgatásán többek között arról is említést tett, hogy Milutin Stevanović is az „ÁVH-nak dolgozik”,⁴¹ állítását cáfolni látszik, hogy utóbbira mint „UDB ügynök-gyanús” egyénre 1951. július 30-án Koncz István államvédelmi százados és Deák Zsigmond államvédelmi alhadnagy személyi dosszié nyitását kérte.⁴²

Megjegyzem, Milutin Stevanović, Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić 1952-es letartóztatását követően az ügyükben visszatérően elhangzó fegyverrejtegetés vádja bizonyos értelemben Živkov jelentéseire is visszavezethető. „Kobra” ugyanis már 1951. május 21-én arról jelentett, hogy mind a négyen rendelkeznek pisztollyal, azokat emigrálásakor Brankov hozta magával a jugoszláv követségről.⁴³ Állításait bizonyos „Kovács” fedőnevű ügynök 1951. július 5-i jelentésében részben megerősítette.⁴⁴

Živkov kémtevékenységével és egyben szökési kísérletének hátterével összefüggésben említtem meg, egy 1951. szeptember 7-én keltezett jelentésben szerepel, hogy Živkov „mint a Hatóság ügynöke” vett részt a dunapentelei építkezéseken,⁴⁵ így nem tudhatjuk bizonyosan, hogy a szocializmus fizikai építésén túl más feladatokat, a táborban lévő egyes személyek megfigyelését is el kellett-e látnia, vagy a jelentés írója mindössze arra próbált utalni, hogy Živkov továbbra is az ÁVH állományában szolgált. Živkovnak egyébként amiatt valóban aggódnia kellett, hogy kémtevékenységét több emigráns előtt, például Milutin Stevanovićnak (akire egyébként kevés barátainak egyikeként tekintett), Jordan Petrovićnak és Ilija Krgának is felfedte, de a budapesti gimnazista lány kegyeinek elnyerésekor is célravezetőnek érezhette, hogy az ifjúság szemében gyakran misztikus aurával övezett ügynökös-ködéssel kérkedjen.⁴⁶ Esetleges dekonspirálódásától így valóban tartania kellett. (Az pedig külön „bukét” kölcsönöz az egész ügynek, hogy maga a gimnazista lány is azzal dicsekedett, hogy az ÁVH-nak dolgozik.)⁴⁷ Az ÁVH egyébként szökési terve

⁴⁰ ÁBTL 2.1. IV/45. 26., 27.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 20.

⁴² ÁBTL 2. 1. IV/45. 21. A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az 1952 szeptemberétől börtönbüntetését töltő Stevanovićot „Szalkai Márton” fedőnévvel 1954 decemberében valóban beszervezték. ÁBTL 2.1. IV/45. 197/3.; ÁBTL 2.1. IX/63. 67., 79., 81.

⁴³ ÁBTL 2. 1. IV/45. 57.

⁴⁴ ÁBTL 2. 1. IV/45. 100.

⁴⁵ ÁBTL 3. 1. 9. V-51967. 51.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 37–38.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 38.

kapcsán rögtön áruháza gyanított, és július 26-án meg is indította az államvédelmi vizsgálatot.⁴⁸ Živkovot 1951. október 27-én internálták, a táborból 1953. október 13-án engedték ki. Ügyében jogerős ítélet meghozatalára csak ezt követően került sor. A Budapesti Hadbíróóság 1953. november 28-án hűtlenség és tiltott határátlépés miatt 2 év 4 hónap börtönbüntetésre és ötévnyi jogvesztésre ítélte.⁴⁹

Az ítélethirdetés után

Živkovot azonban már két nap múlva, november 30-án szabadlábra helyezték, hiszen a letartóztatás után eltelt időt beszámították a letöltendő büntetésbe.⁵⁰ A Belügyminisztérium kémelhárítással foglalkozó államvédelmi szerve továbbra is foglalkoztatta „jugoszláv vonalon”, a követségre is sikerült beépülnie, és további számos letartóztatás fűződött nevéhez. Az 1956. április 9-én készített környezet-tanulmány „legeredményesebben dolgozó ügynökeink” egyikeként jellemezte.⁵¹ Időközben a nagypolitikai erőterben is változások történtek. Sztálin halálát követően elhúzódó normalizálódási folyamat kezdődött a Szovjetunió és Jugoszlávia között, és ennek következtében Magyarország és Jugoszlávia között is. Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy a szovjetek Jugoszláviával kapcsolatos céljában nem, csak annak módjában történt változás: Sztálin erővel akarta Jugoszláviát benntartani a szovjet érdekszférában, Hruscsov pedig különböző kedvezményekkel akarta Titót visszaédesgetni a szovjet táborba.⁵² A kapcsolatok normalizálódása Živkov életére is kihatott. Hruscsovnak a titói külön utas politikát legitimáló belgrádi nyilatkozatát („a szocializmushoz több út vezet”, 1955. június 2.) követően azonban nem volt hajlandó tovább dolgozni, a kapcsolatot az ÁVH 1955. július 9-én szakította meg. Mindeközben a polgári életbe csak nagy nehézségek árán tudott beilleszkedni. Több munkahelyen is megfordult, de hosszabb időt sehol sem tudott kihúzni. Alacsony keresetére, nehéz munkájára többször is panaszkodott. Ismerősei egyöntetű véleménye szerint igen szegényesen élt. Egyre többet foglalkoztatta a hazatérés gondolata, saját állítása szerint a budapesti jugoszláv követségen

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-51967. 8.

⁴⁹ ÁBTL 2.2.1. I/10.3/891.

⁵⁰ Az internáltak, ítélet nélkül fogva tartottak ügyében gyakran pont annyi időtartamú börtönbüntetés szabtak ki, amennyivel az elítéltet azonnal vagy rövid idő elteltével szabadon lehetett bocsátani.

⁵¹ ÁBTL 2.1. I/109-a. 335.

⁵² A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1953 utáni normalizálódásához lásd BARÁTH 2009; CVETKOVIĆ 2009; MARELYN KISS – RIPP – VIDA 2001; SZTIKALIN 2003.

lépéseket is tett ez ügyben. (Bár ahogy már említettem, a követségre történő beépülés is meghúzódhat a háttérben.) Budapest VIII. Bródy Sándor utcai lakásából 1956. január 17-én kiköltözött, a lakcímbjelentőn megadott XI. Bercsényi u. 34. szám alá nem költözött be, a hatóságok még április elején sem tudtak holléte felől.⁵³ Brankovval azonban kereste a kapcsolatot. 1956 márciusában kérte, engedélyezzék számára, hogy személyesen vagy levelezés útján érintkezhesen nagybátyjával.⁵⁴ A kapcsolatfelvételre feltehetően legkésőbb Brankov szabadlábra helyezését követően (1956. április 3.) sor került. Nagybátyja azt is el kívánta intézni, hogy unokaöccsét felvegyék az orvosi egyetemre, a felvételi vizsgára azonban nem hívták be. Brankov ezt szóvá is tette, és a belügyminisztérium illetékesei szükségesnek tartották az intézkedést az ügyben. Attól tartottak ugyanis, hogy amennyiben Živkovot nem veszik fel, vissza fog térni Jugoszláviába.⁵⁵ Ügynöki múltjával ez minden bizonnyal több mint kellemetlen eshetőségként tűnt fel az állambiztonság számára. Sorsának további alakulásáról azonban mindössze annyi információval rendelkezem, hogy nagybátyjához költözött Győrbe, és kihasználva az 1956-os forradalom keltette zűrzavaros helyzetet, Ausztria felé disszidáltak. Életének további alakulásáról a levéltári források hallgatnak, Branislav Živkov a nagybetyűs Történelemből visszalépett a hétköznapok világába.

Felhasznált irodalom

- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, ÁBTL 2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga, 1945–1990
- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest, ÁBTL 3.1.9. A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék
- A. SAJTI Enikő (2000): Tito. In POLONYI Péter – A. SAJTI Enikő: *Mao – Tito*. Budapest: Pannonica, 224–269.
- BANAC, IVO (1988): *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca, NY – London: Cornell University Press. Online: <https://doi.org/10.7591/9781501720833>
- BARÁTH Magdolna (2009): A „történelmi kibékülés” Jugoszláviával. In J. NAGY László – VARGA Beáta – FERWAGNER Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szeged: SZTE Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, 87–95.
- BÍRÓ László (2010): *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.

⁵³ ÁBTL 2.1. I/109-a. 334–336.

⁵⁴ ÁBTL 2.1. I/109-a. 333.

⁵⁵ ÁBTL 2.1. I/109-a. 370.

- CVETKOVIĆ, Vladimir Lj. (2009): Normalizacija diplomatski odnosa Jugoslavije sa Mađarskom i Bugarskom 1953–1954. *Tokovi istorije*, 17(3), 117–135.
- GELLÉRT KIS Gábor (1987): Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 9(3), 26–28.
- SZAKÁCS Sándor – ZINNER Tibor (1997): *A háború „megváltozott természeté”*. *Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Budapest: Genius Gold, 389–396.
- GIBIANSKI, Leonid (1994): The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the „Socialist Camp” Model. In Odd Arne WESTAD – Sven HOLTSMARK – Iver B. NEUMANN (szerk.): *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. New York: St. Martin’s, 26–46. Online: https://doi.org/10.1007/978-1-349-23234-5_3
- GIBIANSKIJ, Leonyid (1994): Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 39(4), 111–144.
- GLÄSSER Norbert szerk. (2013): *Óbcece a polgárosodás útján. Bečej na putu ka građanskom društvu*. Óbcece: Óbcece Község Képviselő Testülete.
- JELAVICH, Barbara (1996): *A Balkán története*. Ford. Balabán Péter. Budapest: Osiris.
- JUHÁSZ József (1999): *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest: Aula.
- KARDOS József szerk. (2000): *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MAJOR Nándor (2005): Jugoszlávia a második világháborúban. *Múltunk*, 50(1), 33–88.
- MARELYIN KISS József – RIPP Zoltán – VIDA István (2001): A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. *Múltunk*, 46(1), 233–284.
- PALOTÁS Emil (2003): *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris.
- SZŐGI László szerk. (1994): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest: Művelődési és Közoktatási Minisztérium.
- SZTIKALIN, Alekszandr Sz. (2003): A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet (1954–1956 nyara). *Múltunk*, 48(1), 208–234.
- VUKMAN Péter (2011): Négy óbcecei kommunista diplomata Magyarországon: Lazar Brankov, Živko Boarov, Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić politikai tevékenysége. *Bácsország*, 14(2), 136–144.
- VUKMAN Péter (2012): „Tito legszívósabb ügynöke.” Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In BÁRDI Nándor – TÓTH Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 291–313.
- VUKMAN Péter (2013): Lazar Brankov emigrálása és magyarországi emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 19(3), 2–11.
- VUKMAN Péter (2014): Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 148(4), 959–981.
- VUKMAN Péter (2017): „*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest–Pécs: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz.
- VUKMAN Péter (2021): A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1945–1990. In HORVÁTH Sándor – KECSKÉS D. Gusztáv – MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 309–329.
- ZINNER Tibor (2013): „*A nagy politikai affér*.” *A Rajk–Brankov-ügy*. Budapest: Saxum.

Zachar Péter Krisztián

Ausztria és az európai rend – Migráció, identitás, semlegesség¹

Amennyiben valaki a magyar tudományos közegben igyekszik a II. világháború utáni békerendszerek fejlődését vizsgálni, úgy nem kerülheti meg Fülöp Mihály idevonatkozó munkásságát. A széles diplomáciatörténeti ívben megrajzolt európai békerendezés szálainak felfejtésével Fülöp Mihály a nemzetközi kapcsolatok elméletének (elsősorban francia szerzők által meghatározott) tematikáit emelte be a magyar történettudomány interdiszciplináris keretei közé. Jőmagam eleinte egyetemi hallgatóként találkozhattam az általa jegyzett magyar külpolitika történetére² és a II. világháború utáni Európára vonatkozó³ írásokkal, majd a sors kegyelméből közös tanszéki munkában kaphattam egyre mélyebb betekintést egy európai szintű tudós szakmai munkamódszereibe.⁴ A közös beszélgetések során körvonalázódott, hogy az európai békerendezés milyen módon határozta meg egyik kutatási témám, az „örökös semleges” Ausztria modern kori geneziséjét, és miként befolyásolta az osztrák politikai közélet fejlődését. Noha a bipolaritás megszűnése egyben az európai békerend végét is hozhatta volna, úgy tűnik, a posztbipoláris világban Ausztria csak kismértékben finomított saját mozgásain, és a jelenkori háborús környezetben is féltve őrzi kivívott sajátosságait. Jelen tanulmány az elmúlt időszak meghatározó vitáiba enged betekintést, és igyekszik reflektálni az osztrák politika válaszaira az Európai Unió stratégiai kérdéseit illetően.

¹ A tanulmány az OTKA K 138160 *Egy lehetséges európai nagystratégia határai* című kutatás keretében készült.

² FÜLÖP–SIPOS 1998; FÜLÖP 1994.

³ FÜLÖP 1995; 1998; 2002.

⁴ FÜLÖP 2018; 2022a.

Bevezetés

Ausztria hosszas előkészületeket követően 1995-ben vált az Európai Unió teljes jogú tagjává. Az 1994. június 12-én megtartott ügydöntő népszavazáson a résztvevők több mint 66%-a támogatta ezt a rendkívül jelentős fordulatot az „örökösen semleges” ország életében. Napjainkban Ausztria mintegy 8,9 millió lakosával és közel 84 ezer négyzetkilométernyi területével a közösség közepes tagországai közé tartozik. A parlamentáris szövetségi köztársaság lakossága a statisztikai adatok alapján mind a mai napig alapvetően katolikus (57%), de jelentős az ortodox keresztények (8,7%) és a muszlim hívők (7,9%) aránya is a társadalomban.⁵ Nyolc szomszédja közül egyedül Svájc nem az EU tagországa. Az országra alapvetően a gazdasági stabilitás, a társadalmi béke, a jóléti konszenzuális politizálás jellemző. Ausztria gazdasági helyzete az elmúlt évtizedekben az EU általános tendenciáinak megfelelően ingadozott, azonban összességében stabilitás és kiszámíthatóság a fő jellemvonása. Az elmúlt időszakok kihívásai, különösen a 2008-as gazdasági válság hatására meghozott megszorítások ellenére továbbra is hagyományos értelemben jóléti államnak tekinthető, amely az egymást követő kormányok szilárd nemzeti minimumán és a társadalom széles körű konszenzusán alapul. A nemzetközi egy főre jutó (nominális) GDP szerinti országlistán Ausztria tradicionálisan előkelő helyet foglal el – az összes ország közül jelenleg a 14., míg az uniós országok között az 5. helyen áll.⁶ A modern kori gazdasági válságok sem rendítették meg pozícióját, az elmúlt évtizedben is jó gazdasági eredményeket mutatott, így (a koronavírus előtti utolsó évben) az egy főre eső GDP átlépte az 50 ezer amerikai dollárt, és az éves növekedés átlagosan 1,5–2%-os volt. Az infláció – az orosz–ukrán háború előtt – alapvetően alacsonyan maradt, átlagosan 2%-ot tett ki, míg az átlagos munkanélküliségi ráta 5% körül mozgott a legutóbbi évtizedben.⁷ Ezek az adatok is jól mutatják, hogy a modern kori második Osztrák Köztársaság mélyen a nyugati érték- és gazdasági rendben gyökerezik, és a csatlakozás óta eltelt két és fél évtizedben – minden társadalmi vita ellenére is – Ausztria politikáját erős Európa-pártiság és ebből fakadóan az integráció elmélyítésének támogatása határozta meg. A nemzetközi beágyazottság és a liberális institucionalizmus melletti elkötelezettség jegyében az ország a kezdetektől részt vett az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet (OEEC), majd szuverenitása teljes helyreállítása után az ENSZ és az Európa Tanács munkájában; alapító tagja lett az EFTA szabadkereskedelmi közösségének és egyik

⁵ CIA World Factbook [é. n.].

⁶ IMF [é. n.].

⁷ Statistik Austria [é. n.].

kezdeményezője az Európai Gazdasági Térség létrejöttének.⁸ Bécs mára az egyik legjelentősebb székhelye lett a nemzetközi szervezeteknek.

Az 1995-ös uniós csatlakozás óta Ausztria minden meghatározó integrációt mélyítő lépésnek támogatója volt, tagja lett a schengeni övezetnek, bevezette a közös valutát, egyedül a semlegességfelfogás akadályozta a közös kül- és védelempolitikában (CSDP) való teljes körű aktív megjelenését. Az osztrák politikában alapvető vélekedés, hogy az integrációs lépések, benne a gazdasági és valutaunió kérdése vagy a keleti bővítés, nagymértékben segítették az osztrák állam céljainak kiteljesítését, így a szociális piacgazdaság működtetését, az ehhez szükséges gazdasági növekedést és munkahelyteremtést, továbbá szolgálták az Ausztriában realizálódó közvetlen befektetéseket, az exportnövekedést és a demokratikus normarendszer további erősödését. Mindez ellensúlyozza azt az alapvető tény is, hogy gazdasági erejénél fogva Ausztria a közösség nettó befizető állama. A gazdasági adatok alapján amióta 1995-ben csatlakozott az EU-hoz, Ausztria viszonylagos jóléte miatt évente többet fizetett be az európai költségvetésbe, mint amennyit (közvetlen) pénzeszközökben visszakapott volna. A részletes elemzések alapján azonban az előny, amelyet Ausztria az egységes belső piacon való részvételből realizálhatott, többszörösen meghaladja az elmúlt évtizedek úgynevezett nettó hozzájárulását.⁹ Napjainkra Ausztria a nyugati értékközösségnek és az európai együttműködésnek is meghatározó állama. Ennek ellenére az elmúlt években is komoly viták jellemezték az osztrák politikai életet, amelyek elsősorban a szuverenitás és a semlegesség, a migráció és ezzel összefüggésben az identitás kérdései körül forogtak.

Vita a semlegességről és a biztonságról

Történetiségében az osztrák semlegesség a hidegháború eredménye volt, azonban az évtizedek során az osztrák néplélek meghatározó elemévé vált. Noha a semlegességet nemzetközileg deklarálták, annak garanciái nem nemzetközi szerződésekben, hanem egyoldalú osztrák belső törvényekben gyökereznek. A II. világháborút követően Ausztria történeti hagyományai alapján a formálódó új világrendben¹⁰ „nyugati” állam kívánt lenni és el akarta kerülni nemcsak a kommunista hatalomátvételt, de a „blokksemlegesség” ódiomát is. Az újjászerveződő osztrák politikai elit képviselői folyamatosan az önálló államiság helyreállítása érdekében tárgyaltak a négy

⁸ PLASSNIK 2013.

⁹ BEER et al. 2017.

¹⁰ FÜLÖP 2002.

szövetséges megszálló hatalom képviselőivel, azonban ezeket a törekvéseket nem koronázta siker. Csak Sztálin halálát követően, az 1954-es berlini külügyminiszteri konferencián került ténylegesen asztalra Ausztria önállósodásának kérdése. Az 1945 után kirajzolódó európai békerendszer azonban nem tette lehetővé a teljes szuverenitás visszanyerését nagy áldozatok nélkül.¹¹ Végül Julius Raab szövetségi kancellár, Adolf Schärff alkancellár, Leopold Figl külügyminiszter és Bruno Kreisky államtitkár 1955 tavaszán utazott Moszkvába, hogy a lehetőségekre fényt derítsen. Moszkva saját csapatainak kivonását és az osztrák államszerződés aláírását egyértelműen katonailag semleges státusz vállalásához kötötte.¹² Ennek érdekében Ausztria politikai ígéretet tett arra, hogy a megszálló csapatok kivonulása után szabad akaratából katonailag semlegesnek nyilvánítja magát. Ezzel a szovjet közép-európai szempontok szerint sikerült az ügyet rendezni.¹³ Ausztria semlegességének gyökere tehát nem az államszerződésben található, hanem az ahhoz kapcsolódó, 1955. október 26-án elfogadott Bundesverfassungsgesetz (osztrák alkotmány) 1. és 2. paragrafusára rögzíti.

Az osztrák semlegesség a hidegháborús időszakban mindvégig fontos nemzetközi szerepvállalással járt együtt. Noha egyik szembenálló katonai tömb felé sem közeledett az osztrák politika, és önálló védelmi képességek megteremtésére törekedett, szerepfelfogásában az aktív nemzetközi jelenlét, a nemzetközi szervezetekben vállalt proaktív státusz, a nemzetközi béke melletti elkötelezettség és az ebből fakadó piacgazdasági nyitottság jellemezte. Mindezzel Ausztria a „szabadság” ideológiája mellett foglalt állást. Erre is visszavehető, hogy a hidegháború során jelentős nemzetközi szerepet vállalt, végig aktívan segítette az egymásnak feszülő táborok közötti párbeszédet, és semlegességét is felhasználta válságok rendezése során, így az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc¹⁴ vagy a prágai tavasz¹⁵ menekültjeinek támogatására.

A semlegesség körüli viták jelentős mértékben felerősödtek a bipoláris rendszer végével és az ország uniós csatlakozási folyamatával. Különösen, mivel épp a csatlakozás időszakában indult meg az új uniós politikarendszerek kialakítása, amelyek a Maastrichti Szerződéssel egyben a közös kül- és biztonságpolitika bevezetését is tartalmazták. A viták természetesen a semlegesség tartalmi elemeiről és azok időbeliségéről, majd fenntartásuk szükségszerűségéről szóltak. Az alkotmánytörvényre hivatkozva a szűkebb szövegértelmezések szerint valójában csak néhány katonai

¹¹ FÜLÖP 2012.

¹² MUELLER 2011.

¹³ FÜLÖP 2022b.

¹⁴ ZACHAR 2017.

¹⁵ SCHRIFFL 2007.

kötelezettség lenne tilos Ausztria számára: így a háborús konfliktusokban való részvétel, továbbá valamely katonai szövetséghez való csatlakozás, illetve idegen államok katonai támaszpontjainak létesítése osztrák államterületen. A szélesebb értelmezés szerint viszont Ausztria az „örökös semlegesség” ígéretével átvette a semlegességnek a nemzetközi jogban realizálódó teljes joganyagát, amely ezen katonai szempontokon messze túlmutat.¹⁶ Az uniós csatlakozás folyamatában lezajlott viták egyértelművé tették, hogy az osztrák politikai elit a megváltozott nemzetközi körülmények közepette a semlegesség szűkebb értelmezését tartja csak kötelezőnek, és így fogadták el azt az álláspontot, miszerint az uniós csatlakozás nem okozna problémát a semlegességi jog szempontjából. A semlegesség három alapvető katonai kötelezettségre való leszűkítése és ezáltal Ausztria állandó semlegességének tisztán államjogilag vállalt semlegességgé való átértelmezése érhető tetten abban az alkotmánytörvény-módosításban is, amely kimondta, hogy Ausztria teljes mértékben szerepet vállal az uniós közös kül- és biztonságpolitika megvalósításában is. Az osztrák alkotmánytörvénybe iktatott § 23 f B-VG értelmében az uniós közös külpolitikával Ausztria semlegessége nem változik az EU-csatlakozás következtében, és mivel minden jövőbeli fejleményhez a közösség tagjainak egyhangúsága szükséges, így a semlegesség továbbra is védelmet élvez.¹⁷

Ez egyértelmű irányváltást jelentett Ausztria külpolitikájában: a semlegesség értelmezése kimondottan katonai-politikai tényezővé, azon belül is katonai tömbhöz való tartozás kérdésévé vált. Mindezzel az EU-csatlakozás egyben új identitáselemmé nemesedett: Ausztria aktív szereplővé vált az európai békepolitikában, különösen olyan témákkal, mint a szolidaritás és a polgári biztonság.¹⁸ Ezért is vált lehetővé, hogy Ausztria a NATO nem csak tagországok számára nyitott, Partnerség a Békéért programjában (PfP) is részt vegyen, továbbá egyik alapító tagjává vált az ENSZ-műveletekre szakosodott nemzetközi, többnemzetiségű készenléti dandárnak (SHIRBRIG) is. Az új felfogás értelmében a világbéke érdekében a békétámogató műveletek terén egyfelől a politikai párbeszéd folyamatokban, másfelől a katonai-civil együttműködéssel vállal Ausztria aktív, közvetítő szerepet, és ennek nyomán összesen hat NATO-vezetésű misszióhoz is csatlakozott.¹⁹ Sőt a fenti alkotmánymódosítással lehetővé vált, hogy az Amszterdami Szerződésbe

¹⁶ BOTHE 2008: 1108–1109.

¹⁷ HAFNER 2006: 33–35; ÖHLINGER 2010.

¹⁸ Ennek jegyében Ausztria csatlakozott a későbbiekben a NATO Partnerség a Békéért programjához.

¹⁹ Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Albánia, Koszovó, Észak-Macedónia és Afganisztán területén igyekezett a békeépítésben segíteni.

iktatott petersbergi feladatkatalógus teljes egészét maga számára is kötelezőnek értelmezze Ausztria, és így – bizonyos eljárási formások betartása mellett – részt vehet nemcsak a válságkezeléssel kapcsolatos harci műveletekben, de a béketeremtő intézkedésekben is.²⁰

Hivatalosan soha nem mondták ki, de elemzői körökben egyre egyértelműbbnek tűnik, hogy Ausztria teljes semlegessége ma már nem létezik, és a fennmaradó szövetségi rendszertől való függetlenséget is külpolitikai vagy épp uniós politikai célszerűségek szerint értelmezik. A lakosságban viszont jelentős a semlegesség fenntartása iránti igény, amire a legutóbbi orosz–ukrán háború kapcsán is fény derült. A Gallup Intézet felmérése szerint az osztrák lakosság elsöprő többsége a semlegességet meghatározó identitáselemnek látja (86%), és ez hozzá tud járulni Európa biztonságához és stabilitásához (73%). Mindez nem jelenti, hogy ne éreznék a lakosság kötelezőnek a békemissziókban, valamint a terrorizmus elleni harcban és a nemzetközi szervezetek munkájában való részvételt. Azonban a gazdasági szankciók megítélése már igencsak kérdéses, ugyanis alig a lakosság fele (54%) támogat ilyen jellegű retorziókat háborús konfliktusban álló államok esetében. A fegyverszállításokat háborús felek részére pedig döntően (78%) elutasítják az osztrákok mint a semlegességgel össze nem egyeztethető szerepfelfogást. Az önvédelmi képességek növelésének szükségességét egyértelműen hangoztatja a felmérés eredménye, míg a NATO-hoz való közeledést alig a lakosság egyharmada (36%) tartja elfogadható lépésnek a védelmi képességek növelése érdekében.²¹ Így Ausztria biztonsága szempontjából továbbra is a katonai szövetségektől való egyenlő távolságot látja az osztrák átlagpolgár a legfőbb garanciális elemnek.

Identitás és migráció

A széles bázisú közvéleménykutatások alapján Ausztria lakosságában az európai átlaghoz közelítően közepesen erős a támogatottság az EU és intézményei iránt, igaz, az elmúlt évek válságjelenségei nyomán ez némiképp csökkent, és erősödött a nemzeti kormányba és parlamentbe vetett bizalmi index. A legjelentősebb kihívásoknak az osztrák válaszadók közösségi szinten a gazdasági kérdéseket, az egészségügyet, a munkanélküliséget, a klímaváltozást és a migrációt jelölték

²⁰ HAFNER 2007: 275; a közös kül- és biztonságpolitika egyes változóival kapcsolatban lásd SPECK 2020.

²¹ Gallup 2022.

meg.²² A brexit körüli viták, az uniós válságok és különösen a Covid-19-járvány nyomán a legutóbbi adatok alapján a megkérdezettek egynegyede foglalt állást az esetleges unióból való kilépés mellett, míg a válaszadók 70%-a továbbra is előnyösnek tartja az EU-tagságot.²³

Az elmúlt évek belpolitikai vitái során, illetve a konzervatív-jobboldali koalíciók (2000–2003; 2003–2007; 2017–2019) időszakában egyértelműen nőtt az identitáskérdések és az integráció jövőjével²⁴ kapcsolatos viták jelentősége az osztrák politikai életben. Míg a két világháború között – a nyelvi azonosság elismerése ellenére – elsősorban az önálló osztrák, a német nemzettől elkülönülő politikai identitás formálása volt jellemző,²⁵ az 1945 utáni időszakban különösen a kommunizmustól való elhatárolódás és a Kelet és Nyugat közötti hídépítés volt jelen az osztrák politikai gondolkodásban. A nemzettudat kérdése a társadalom széles köreibben alapvetően a jóléti állammodellhez kötődik, amelyet kiegészít a sajátos osztrák kulturális örökség, a Habsburg-hagyomány iránti nosztalgia, illetve a sajátos közép-európaiság tudata.²⁶ Az ÖVP mint kormányzó párt a legutóbbi választási kampányok során meghirdetett programjában is egyértelművé tette a sajátos osztrák identitás szerepét, amelynek alapját a zsidó-keresztény hagyományokra, a családok összetartó erejére, a szolidaritás és a kölcsönös tisztelet értékére, az ökológiai felelősséget vállaló (szociális) piacgazdaságra és az Európa iránti elkötelezettségre vezette vissza.²⁷ Azonban az osztrák társadalom összetételének változásával és az identitáskérdésekkel összekapcsolódott a multikulturalizmusról és a migrációról folytatott vita is: ebben a kormányok összetételének megfelelően alakult a hivatalos álláspont és állt be változás az osztrák politika részéről.

Ausztria hagyományosan ismeri és kezelni tudta a migrációs kérdéseket, hiszen a II. világháborút követően több ízben is jelentős kihívások érték. Előbb az 1956-os magyar menekülthullám kezelése, majd az 1989-ben bekövetkező keletnémet áramlat jelentett térségbeli migrációs hullámot. Az 1960-as évek közepétől kezdődően az úgynevezett „Gastarbeiter-Programm” keretében jelentek meg először török, majd jugoszláv hátterű vendégmunkások százezrei Ausztriában. Az 1990-es években a délszláv válság, különösen a boszniai és koszovói háborúk jelentettek súlyos terhet az osztrák állam számára. Ez a jelentős mennyiségű tapasztalat és a migrációhoz való

²² European Union 2020.

²³ Bundeskanzleramt 2020.

²⁴ KOLLER 2019.

²⁵ MARUZSA 2004; ROMSICS 2010.

²⁶ Vö. TRÓCSÁNYI–LOVÁSZY 2020: 581–583.

²⁷ Österreichischen Volkspartei 2015.

sokkal lazább általános hozzáállás kezdetben szembetűnően támogató politikai reakciókat indukált Ausztriában.²⁸ A 2015-ös migrációs válság során ugyan a bécsi kormány először csatlakozott Angela Merkel német kancellár politikai céljaihoz,²⁹ és szorgalmazta a határok megnyitását. Azonban ez az álláspont fokozatosan megváltozott. Ennek több oka is van, de meghatározó volt a valós menekültek mellett az illegális migránsok egyre növekvő száma, majd az áldozatokat is követelő embercsempész-tevékenységek leleplezése. Végül döntő tényezőt jelentett a migrációs útvonalak megváltozása, amely mögött a magyar hatóságok által a külső Schengenhátáron létrehozott szigorú fizikai határvédelmi rendszer állt. Ezek hatására nemcsak a klasszikusan szélsőjobboldalnak tartott FPÖ, de a konzervatív ÖVP is egyre hangosabban követelte, hogy a politika középpontjába ne a befogadás, hanem az a kérdés kerüljön, miként lehetne a leghatékonyabban távol tartani a migráncsoportokat az országtól. Az akkori szociáldemokrata kancellár, Werner Faymann (2008–2016) végül még azt is támogatta, hogy a déli határ mentén a Schengen-zóna ellenére helyreálljon a határellenőrzés és részleges kerítés épüljön (amelyet az osztrák politikában és a nemzetközi sajtóban egy ideig a furcsa „kapu oldalsó szárnyakkal” [„Türl mit Seitenteilen”] eufemizmussal illettek).³⁰ Mindennek nyomán a migráció meghatározó témája lett a 2017-es választásoknak. A közvélemény egyre markánsabban fordult szembe a baloldali kormányzati pozíciókkal: egy választások előtti közvélemény-kutatás szerint az osztrákok 67%-a értett egyet azzal a nézettel, hogy a migráció jóval több hátrányt hoz, mint amennyi előnyt jelent, a válaszadók több mint egyharmada (34%) pedig attól félt, hogy a kiterjedt válság folytatódása polgárháborúhoz hasonló helyzethez vezethet az országban.³¹ Mindez nagymértékben hozzájárult az SPÖ gyengüléséhez, az FPÖ megerősödéséhez és az újabb jobbközép kormánykoalíció létrejöttéhez Sebastian Kurz vezetésével. Az új kormányzat fokozatosan eltávolodott az uniós „migránkvóta” gondolatától és a menekültek tagországok közötti elosztásától, majd vezető szerepet játszott az erőteljesebb közös határvédelem megteremtéséről folyó diskurzusban, és javaslatot tett az EU-n kívül felállítandó menekülttáborokra és a helyben történő fokozott segítségnyújtásra.³² Ezt képviselte 2018-as soros elnöksége alatt is, valamint látványosan elutasította az ENSZ menekültügyi megállapodását is.³³

²⁸ HETTYEY 2017.

²⁹ Vö. REMEK 2017.

³⁰ Vö. RISS 2015.

³¹ HETTYEY 2017: 92.

³² MARSAI 2019.

³³ PERCHING–VALCHARS 2019.

Miközben a Covid-19-járvány hatására a migrációs nyomás enyhült, 2020 után ismét látványos növekedésnek indult az EU-ba illegális úton bejutni szándékozók és a menekültkérelmet benyújtók száma is. Mindez az osztrák belpolitikában további szigorításokhoz vezetett, annak ellenére, hogy a botrányok után lemondani kényszerülő Sebastian Kurz jobbközép–zöld koalíció élén tért vissza 2020-ban a kormányba. Mind a belügyi, mind a honvédelmi poszt az ÖVP kezében maradt, így Karl Nehammer belügy- és Klaudia Tanner honvédelmi miniszter a határvédelem szigorításáért, az illegális migrációval szembeni erőteljesebb fellépésért és a jogosulatlan határátlépők kitoloncolásáért lépett fel. Az osztrák politika rendszeresen kritizálta, hogy az EU valójában „elosztási kérdésekről” folytat továbbra is vitát, és nem a migrációs nyomás megszüntetéséért lép fel. Az osztrák vezető politikusok 2021-re eljutottak arra az egyértelműen megfogalmazott álláspontra, hogy azok, akiknek a menekülési útvonala mintegy 10 országon vezet az unió külső határáig, nem tekinthetők menekültnek, csakis „migránsnak”, így az egyetlen megoldás a kiutasításuk és a visszatoloncolásuk lehet.³⁴

Ugyanakkor látható, hogy az EU menekültügyi rendszerének reformja (Dublin IV) elkésett, és jelenleg nincs konszenzus a kérdésben. Az osztrák belügyminiszter, Gerhard Karner a 2022-es uniós viták során is hangsúlyozta, hogy Ausztria elutasít minden kvótajavaslatot. Meglátása szerint ez nem jelenthet megoldást, hiszen a kvóták inkább „elméleti kérdések”, nem gyakorlati megoldások. Sokkal inkább ösztönzik az illegális migrációt, mivel azt az üzenetet hordozzák, hogy az útnak indulók valamelyik uniós országban biztos felvétellel számíthatnak. Sőt azzal a brit megoldásra hasonló javaslatral is előállt az osztrák fél, hogy a menedékkérelmek elbírálását szervezzék ki harmadik országokba. A közösségbe bejutni szándékozók az EU-n kívüli átmeneti befogadó táborokban várhatnák meg menedékkérelmük elbírálását, és azoknak, akik nem jogosultak védelemre, vissza kell térniük származási országukba, az osztrák elképzelés szerint.³⁵ A 2021 decemberében a kancellári posztot átvevő Karl Nehammer arra figyelmeztetett, hogy az orosz–ukrán háború árnyékában is jelentős migrációs nyomás nehezedik a balkáni útvonalon az EU-ra, így különösen Ausztriára. Csak 2022 első felében 17 ezer menedékkérelmet nyújtottak be iráni, szíri és afganisztáni állampolgárok, akikre az osztrák kancellár véleménye szerint nem lehet menekültként tekinteni, csak mint migránsé lehet az ő ausztriai jelenlétüket felfogni.³⁶ A migrációról szóló vita alapvetően jelen van tehát az osztrák közéletben, és az elmúlt évek kormányai a brüsszeli javaslatokkal szemben más megoldásokat sürgettek a kérdések kezelésére.

³⁴ BRICKNER 2021.

³⁵ Österreich fordert Auslagerung... 2022.

³⁶ KRAMAR 2022.

Klímaváltozás, euroszepticismus, szankciós politika és az EU jövője

Az osztrák politikai elit számára egyértelműen az egyik legfontosabb politikaterület a széles értelemben vett fenntarthatóság és a környezeti politika. Ez igen szélesen értelmezendő, hiszen a környezetvédelem kiemelkedő jelentőségű az osztrák turizmus számára, míg legalább ilyen fontos annak mezőgazdaságot érintő szabályozása, az ökológiailag fenntartható gazdálkodás, az ehhez szükséges források, a tradicionálisan erős osztrák biogazdaság támogatása és a mindezt veszélyeztető tényezők, így például az Alpokon áthaladó tranzitforgalom csökkentése. Nem véletlen, hogy Ausztria első EU-biztosa, Franz Fischler korábbi mezőgazdasági miniszter két ciklusban is a mezőgazdasági portfólió élén dolgozott Brüsszelben (1995–2004), és kimondottan a kérdéseket állította tevékenysége során előtérbe. Az egyik leginkább kielezett vita Ausztria és a közösség többi tagországa között a csatlakozást követően éppen az osztrákok tranzitforgalom-csökkentésre irányuló törekvései körül bontakozott ki. Noha a csatlakozás előtt egy tranzitforgalmi megállapodás nyomán egészen 2003-ig Ausztria bizonyos korlátozásokat alkalmazhatott, ezt a közösség döntő többsége a forgalom szabad áramlását akadályozó tényezőnek tartotta, így a későbbiekben megakadályozták meghosszabbítását. Az osztrák politikai érdekérvényesítés nemcsak a Tanácsban, de még az Európai Parlamentben is elbukott a kérdéskör kapcsán.³⁷

Ez a tapasztalat is arra sarkallta Ausztriát, hogy a jelentősebb európai vitakérdésekben a csatlakozás óta egyre erőteljesebben hallassa hangját. Ennek következtében az uniós kérdések megjelentek az osztrák belpolitikai vitákban, illetve jellemzően jelen van az osztrák társadalomban is az euroszepticismus. Ausztria egyik legjelentősebb válságát a közösségben a belpolitikai konzervatív fordulat idézte elő: az 1999-es parlamenti választások után a hosszú évtizede fennálló SPÖ–ÖVP nagykoalíció megszakadt, és sor került az első jobbközép (ÖVP–FPÖ) kormányzati koalíció megkötésére a második Osztrák Köztársaság történetében. Mindez egyben rendszerszintű változást is jelentett, amelynek jelentős következményei lettek az uniós politika tekintetében. Noha a kormányfő, Wolfgang Schüssel (ÖVP) korábbi gazdasági miniszterként fontos szerepet vállalt Ausztria EU-csatlakozásában és kancellárhelyettes, illetve külügyminiszter volt az 1995 utáni nagykoalíciós kormányokban, noha Ausztriát az európai integrációs projekt szerves részének tekintette és az első soros elnökség alatt is az unió jövőjéért dolgozott, a közösség vezetői új kormányát az uniót jellemző liberális demokráciát fenyegető veszélynek tekintették, így diplomáciai szankciók bevezetése mellett döntöttek Ausztria ellen.

³⁷ GEELHOED 2006.

Ezzel az osztrák részvétel a közösségi intézmények működésében és a koalíciókötések egyes Ausztria számára fontos kérdéskörökben lehetetlenné váltak.³⁸ Viszonylag gyorsan kiderült azonban, hogy a „szankciók” épp ellenkező hatást váltottak ki: az EU-ellenes hangok és érzések még azok körében is megjelentek Ausztriában, akik alapvetően nem tartoztak az FPÖ szimpatizánsai közé.³⁹ Mégis, a fennálló diplomáciai restriktiók megszüntetése súlyos bonyodalmakat okozott. Előbb „három bölcsből” álló vizsgálóbizottság értékelt az osztrák kormányt, aminek eredményeként Ausztria „tisztalappal” indulhatott az emberi jogok területén, és végül a francia soros elnökségnek minden további feltétel nélkül be kellett jelentenie a korlátozó „intézkedések” végét.⁴⁰ Mindez mély nyomot hagyott az osztrák közvéleményben és egyben megágyazott a (radikális) jobboldal EU-kritikájának is.

Ebben vissza-visszatérő elemként hangsúlyozzák az EU demokratikus deficitjét, a brüsszeli bürokrácia útvesztőit, a szabályozások túlzott jelenlétét vagy épp hiányát, a túlzott osztrák pénzügyi hozzájárulást a közösség működéséhez, a multikulturalizmus árnyoldalait és a migrációs trendek negatív hatásait, ezekkel összefüggésben a nemzeti identitás egyes elemeinek erodálódását.⁴¹ Az uniós alkotmány vitájának sodrában jelentkezett leghevesebben az osztrák euroszkepticizmus: a Szabadságpárt (FPÖ) 2005 végén népszavazást kezdeményezett annak érdekében, hogy az osztrák semlegességet tradicionális formájában megőrizze, Törökország uniós csatlakozását megghiúsítsa és egyben a tervezett uniós alkotmányt megakadályozza. Az „Ausztria maradjon szabad!” jelszavattal (Österreich bleib frei!) meghirdetett népszavazás heves indulatokat generált ugyan, de mozgósítása csekély maradt (mindösszesen 280 ezer támogató aláírás leadására került sor), és így lényegében nem változtatott a korábbi évtized során kialakult osztrák Európa-párti megközelítésen és önértelmezésen.⁴² Különösen mivel a parlamenti pártok többsége is egyértelműen az uniós értékrend és együttműködés mellett foglal rendszeresen állást. Nemcsak a középbal ÖVP, de a középbal SPÖ és a Zöldek is az integráció mélyítését támogatják. A leginkább elkötelezett a liberális NEOS együttműködés, amely az Európai Egyesült Államok gondolatát is támogatandónak látja, és számos terület szupranacionális kezelését szorgalmazza. Ezzel szemben a Szabadságpárt (FPÖ) mellett egyértelműen integrációkritikus álláspontot képviselnek a pártból kivált kisebb politikai csoportok, így a Szövetség Ausztria Jövőjéért (BZÖ), valamint a Team HC Strache (*Allianz für Österreich* – Szövetség Ausztriáért) is.

³⁸ KONCZ 2006. és KAISER 2021.

³⁹ Vö. FALKNER 2016: 105–106.

⁴⁰ LUIF 2007.

⁴¹ Vö. PIIR 2015.

⁴² BMI 2006.

A brexitvitákban Ausztria kiemelten is érdekelt volt, mivel számára nettó befizetőként Nagy-Britannia távozása újabb terheket jelenthetett a közös költségvetés finanszírozásában. A költségvetési megállapodások után ez a jelenlegi számítások szerint nagyjából 150 millió eurós plusz kiadást jelent majd az osztrák kormánynak. Szintén negatívumként jelentkezik Ausztria esetében a kereskedelem kiesése (Nagy-Britannia a 8. kereskedelmi partnere Ausztriának) és az előrelátható turizmuscsökkenés (évente közel 800 ezer brit turista látogatja az alpesi országot).⁴³

A brexit körüli politikai viták elindulása jelentős hatást gyakorolt Ausztria radikális, jobboldali pártjaira is, ugyanis egyre hangosabban követelték az ország uniós tagságának felülvizsgálatát („öxit”). Sőt 2015 nyarán kezdeményezték a kérdéskör parlamenti napirendre vételét. A kezdeményezéshez több mint 261 ezer aláírást sikerült összegyűjteni. Ennek hatására a parlament alkotmányügyi bizottságának két ülése és a plenáris tanácskozások is foglalkoztak a kérdéssel, azonban a viták során egyértelművé vált: szemben a brit népszavazás és politikai közhangulat eredményével az esetleges kilépés ügyének nincs többsége az osztrák törvényhozásban, Ausztria valójában nem nyerne semmit az uniós elhagyásával, sőt leginkább elszigetelné magát meghatározó kérdésekben.⁴⁴ Így az ügy lekerült a napirendről, különösen mivel az azóta végzett, aktuális közvélemény-kutatások is azt mutatják, hogy csekély a támogatottsága egy esetleges öxitnek (a megkérdezettek alig 8%-a támogatná ezt, míg 75% az unióban való megmaradás mellett foglalt állást).⁴⁵

A kialakult stabilitás részeként az osztrák önkép fontos alkotóeleme a gazdasági jólét és a szociális biztonság. Statisztikai elemzések szerint a több mint 500 milliós belső piac hatására megháromszorozódott az osztrák exporttevékenység, és ennek immár közel 70%-a az EU-tagországokba irányul. Az 1995-ben mért 33 milliárd eurós EU-irányú exportérték több mint 107 milliárd euróra nőtt 2019-ben, míg a teljes globális export a 150 milliárd eurós átlomhatárt is áttörte. A külföldi befektetők felismerték Ausztria vonzerejét üzleti helyszínként, és a csatlakozás óta átlagosan évi 6,9 milliárd eurót fektettek be az országban. Ezzel átlagosan ötszörösére nőtt a külföldi vállalatok befektetéseinek aránya Ausztriában. A közvetlen befektetések állománya az 1995-ös 16 milliárd euróról 2019-re 183 milliárd euróra emelkedett.⁴⁶ A vámok megszűnése nyomán az árszint csökkenése volt megfigyelhető, különösen mivel a hazai vállalatok mintegy 2,1–5,25 milliárd eurót

⁴³ Welche Nachteile ein Brexit für Österreich bringt 2019.

⁴⁴ Parlament Österreich 2016.

⁴⁵ WALLISCH 2020.

⁴⁶ WKÖ 2022.

takarítottak meg átlagosan évente.⁴⁷ A felmérések alapján összességében tehát jelentős profitot eredményezett Ausztria számára az EU-integráció: 2015-ig számítva kumulatív 63 milliárd eurós gazdasági növekedést tudott elérni az ország, ennek révén éves szinten mintegy 18 500 munkahelyet (összességében közel félmillió új állást) lehetett létrehozni.⁴⁸ Ausztria jelentősebb zökkenők nélkül vezette be 2002. január 1-jén a közös fizetőeszközt, az eurót, majd kiállt a keleti bővítés mielőbbi megvalósítása mellett. Ez utóbbi különösen jelentős növekedést hozott az osztrák állam számára: csak a legfontosabb partnernek tekintett öt új tagállamba, Magyarországra, Szlovéniába, a Cseh Köztársaságra, Szlovákiába és Lengyelországba irányuló export előbb megduplázódott az osztrák uniós csatlakozás nyomán, majd még látványosabb növekedést produkált a keleti bővítés hatására. Ez a keleti export 4 milliárd euróról (1995) előbb 9,7 milliárdra (2003), majd 23 milliárd euróra (2019) emelkedett. Emellett Ausztria befektetőként is megjelent az új tagországok körében: az osztrák közvetlen beruházások a kelet-közép-európai országokban az 1990-es 0,4 milliárd euróról 2019-re 61,6 milliárd euróra nőttek.⁴⁹ Ennek is betudható, hogy az osztrák statisztikák szerint mintegy húszszorosára nőtt az osztrák külföldi befektetések aránya. A bruttó hazai termék tekintetében az elmúlt időszak azt mutatta, hogy Ausztria az EU harmadik leggazdagabb országa.⁵⁰

Ennek nyomán hagyományosan együtt mozgott Ausztria azokkal a tagországokkal, amelyek az erős euró érdekében léptek fel, és a korábbi pénzügyi válságok során is arra törekedtek, hogy a segítségnyújtás ne veszélyeztesse a monetáris unió stabilitását. A görög adósságválságban Ausztria csatlakozott a német kezdeményezésekhez, és támogatta az eladósodott országnak juttatott különféle mentőcsomagokat, illetve – a közös valuta védelmében – az azokhoz fűzött szigorú feltételeket. A legutóbbi, Covid-19-járvány körüli gazdasági válság, illetve a 2021-től életbe lépő új közösségi hétéves költségvetés körüli vita során azonban Ausztria új *ad hoc* koalíció létrehozásán dolgozott, és eltávolodott a megváltozott német állásponttól. Az új pénzügyi viták közepette Ausztria a „fukar négyek” vezető államává lépett elő. A nettó befizető országok közül ugyanis négyen (Ausztria, Hollandia, Svédország és Dánia) igyekeztek minél szigorúbb költségvetési keretekhez és a befizetéseik alacsony szinten tartásához ragaszkodni.⁵¹ Mindezeket túl a francia–német

⁴⁷ WKÖ 2020.

⁴⁸ WKÖ 2022.

⁴⁹ WKÖ 2022.

⁵⁰ LAHODYNSKY 2019.

⁵¹ A fukar országok élén Ausztria elsősorban azt az álláspontot képviselte, hogy az új 2021–2027-es költségvetési ciklusban is a 27 tagú közösség együttes nemzeti jövedelmének (GNI) mindössze

javaslatra előterjesztett uniós gazdaság-helyreállítási alapot is elleneztek, nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a *NextGenerationEU* kezdeményezés szerkezete megváltozzon, minél kisebb legyen abban a vissza nem térítendő támogatási rész.⁵²

Mindez mutatja, hogy az osztrák politika egyre erőteljesebben igyekszik részt venni az uniós politikai vitákban és kihasználni a többszintű kormányzás nyújtotta lehetőségeket.⁵³ Különösen igaz ez a 2019-ben hivatalba lépett új Európai Bizottság és elnöke, Ursula von der Leyen által megfogalmazott prioritások tekintetében. Az éghajlatváltozási kérdések, a digitalizálás és a biztonság, valamint Európa megerősítése összhangban van az új osztrák türkiz-zöld (ÖVP–Zöldek) szövetségi kormány egyes törekvéseivel. Ennek megfelelően a jelenlegi kormányzat Európa-ügyekért felelős minisztere, Karoline Edtstadler (ÖVP), aki egykori EP-képviselőként maga is jelentős tapasztalatokkal rendelkezik az integráció működéséről, széles körű társadalmi vitát kezdeményezett az EU jövőjéről. Az eredményeket a 2021-ben kezdődő és 2022 közepéig tartó összeurópai konferencián mutatták be, amelynek célja az volt, hogy összefogja az európai polgárok széles körét, a fiataloknak, a civil társadalomnak és az európai intézményeknek egyenlő partnerként határozott hangot adjon Európa további fejlődésében. Ennek a továbbfejlődésnek egyik meghatározó kérdése a *green deal*, vagyis a 2030-ig elérendő klímacélok és azokon túlmutató új kezdeményezések minél részletesebb meghatározása. Ennek motorja – a korábban is említett tradíciók és törekvések nyomán – több tagország részvétele mellett éppen a Sebastian Kurz vezette osztrák kormány, különösen Leonore Gewessler (Zöldek) környezetvédelmi miniszter. Az osztrák politika kiemelten kezeli az éghajlatváltozás elleni küzdelmet, ezen belül is a gazdaság alapvető átalakítását (dekarbonizációt).

Az EU megerősítése az osztrák vélekedés szerint kéz a kézben járhat a közösség további bővítésével. E kérdésben az osztrák politika nyitott és egyben támogató is. 2020 februárjában az Európai Bizottság javaslatokat terjesztett elő a nyugat-balkáni csatlakozási folyamat megerősítéséről, amelyeket az osztrák politika is örömmel fogadott. Az osztrák továbbvezető javaslat szerint a csatlakozási folyamatban a jelölt országok erőteljesebb politikai ellenőrzésére lenne szükség, amelynek eszköze magas szintű kormányközi konferenciák megtartása lehetne, illetve az osztrák politika szerint aktív fellépés is indokolt lehet, ha a tagjelölt ország reformfolyamatában stagnálás, esetleg visszaesés következne be.

1%-a legyen a költségvetési kötelezettségvállalás plafonja. Emellett a négyek szerették volna megtartani a korábbi költségvetésből számukra biztosított költségvetési visszatérítést is.

⁵² ZACHAR 2022.

⁵³ Vö. KAISER 2019.

Az EU jelenleg csatlakozási tárgyalásokat folytat Törökországgal, Montenegróval és Szerbiával. 2020 márciusában az EU Tanácsa zöld utat adott az Albániával és az Észak-macedón Köztársasággal folytatott csatlakozási tárgyalások megkezdéséhez is. Bosznia-Hercegovina és Koszovó jelenleg „potenciális tagjelöltként” szerepel az EU bővítési folyamatában, és stabilizációs és társulási megállapodások révén kapcsolódik az EU-hoz. Ezen országok közül az osztrák politikai vélekedés szerint a török csatlakozási tárgyalások nem a megfelelő irányba haladnak, és Törökország egyre inkább eltávolodni látszik az EU értékeitől. Így az osztrák javaslat szerint nem csatlakozásra, hanem az EU és Törökország közötti kapcsolatok új, reális alapokra helyezésére, új szomszédsági koncepció kialakítására lenne szükség. Ennek megfelelően az osztrák parlament 2019-ben állásfoglalást adott ki, amellyel felhívta a szövetségi kormány felelős tagjait, hogy mindent tegyenek meg európai szinten a török EU-csatlakozási tárgyalások azonnali lezárása (felmondása) érdekében.⁵⁴ A nyugat-balkáni országok esetében viszont az osztrák politika stratégiai érdekének tekinthető, hogy a csatlakozást minél hatékonyabban és gyorsabban lehessen megvalósítani. Albánia és Koszovó kiemelt ország az osztrák fejlesztési együttműködésben, amely regionális projektekkel a régió más részein is igencsak aktív.⁵⁵ Miközben a gazdasági és külpolitikai érdekek a témában egyértelműek, az osztrák társadalom közel kétharmada egy 2020 nyarán lefolytatott felmérés szerint ellenezte az EU további bővítésére vonatkozó javaslatot.⁵⁶ Ennek ellenére az osztrák politika véleménye egyértelmű: amennyiben nem kerül sor hatékony és előremutató lépésekre a Nyugat-Balkán irányában, akkor különösen a 2022-es válsághelyzetben Oroszország, Kína vagy Törökország tehet lépéseket a hatalmi vákuum betöltésére a régióban. Így a háborús helyzet kapcsán Nehammer kancellár mind Ukrajna, mind Moldova tagjelölti státuszának megadásával párhuzamosan hasonló lépést javasolt Bosznia-Hercegovina esetében is.⁵⁷

Mindezek alapján túlzások nélkül állíthatjuk, hogy szomszédunk, Ausztria nemcsak a kezdetektől fogva részt vett az Európai Bizottság elnöke, Ursula von der Leyen által kezdeményezett, majd 2021 májusában útjára indított konferenciasorozatban Európa jövőjéről, de az egyik legaktívabb tagállammá vált.⁵⁸

⁵⁴ Stellungnahme gemäß Art. 23e B-VG des Hauptausschusses des Nationalrates vom 19. Juni 2019. Online: www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXVII/SEU/SEU_00004/imfname_848319.pdf

⁵⁵ Vö. BMEIA [é. n.].

⁵⁶ Statista 2022.

⁵⁷ SCHMIDBAUR 2022.

⁵⁸ *Die Konferenz zur Zukunft Europas in Österreich* 2022.

Összegzés

Megállapítható, hogy a csatlakozás óta eltelt időszakban Ausztria, függetlenül attól, hogy melyik párt alkotta kormányát, proaktív EU-tagországgá vált. Ennek részét képezi az is, hogy következetesen szorosabb együttműködésre törekszik az összes meghatározó szakpolitikai területen, és immár többször próbál kezdeményezőleg is fellépni uniós vitakérdésekben. Ebben a folyamatban akár a hagyományos osztrák semlegesség kérdését is hajlandó újra és újra felülvizsgálni, hogy az új geostratégiai körülmények és a kortárs fenyegetések között a biztonság és a védelem terén is lépést tarthasson az európai fejlődésmenttel. A proaktív fellépés során Ausztria továbbra is hangsúlyozza saját különleges „béketeremtő” és közvetítő státuszát, és próbál hídépítőként érvelni nemcsak különböző uniós belüli politikai álláspontok, de egyben az uniós és nemzetközi vitapartnerei között is.⁵⁹ A fő terület a fellépésre elsősorban az energiapolitika, a fenntarthatóság, beleértve a közlekedés, a mezőgazdaság, a környezetvédelem alterületeit, továbbá a határ menti regionális kapcsolatok és a bővítés. Az elmúlt években vált meghatározó jelentőségűvé az osztrák politika számára is a migráció és az európai identitás kérdése, illetve a mélyülő monetáris uniós témaköre. E területek különös jelentőséggel bírhatnak a magyar külpolitika horizontja számára is.⁶⁰

A koalíciókötések és az egyes vitakérdések tematizálása mellett Ausztria számára a belső konszenzus megteremtése is mindvégig kiemelkedő jelentőségű. A különböző európai uniós szintű programok megvalósításához kiemelkedőnek tartja az osztrák politikai elit a társadalmi érzékenység okán a nemzeti konszenzusra való törekvést, így többször, több szinten és fórumon is visszatérnek a kidolgozás során az adott kérdésre. Ezzel az osztrák hagyományban biztosítható a támogatás a nevezett programok számára, és elkerülhető az esetleges ellenérdekeltségből fakadó későbbi feszültség. A jelenlegi európai körülmények közepette a regionális együttműködés értéke is folyamatosan növekedni fog Ausztria számára, így külön érdekességet jelenthet a V4-országokhoz és a csatlakozásra váró nyugat-balkáni országokhoz fűződő kapcsolat. Függetlenül a mindenkori kormányzat összetételétől e kérdések napirenden maradása előrevetíthető.

⁵⁹ REMEK 2019.

⁶⁰ HETTYEY 2022.

Felhasznált irodalom

- BEER, Christian – Christian Alexander BELABED – Andreas BREITENFELLNER – Christian RAGACS – Beat WEBER (2017): Österreich und die europäische Integration. *Monetary Policy & the Economy*, 2017/1, 86–125. Online: www.oenb.at/dam/jcr:6f852aac-aa70-480d-81c7-b3cca849e04/mop_2017_q1_analyses%20german_Beer.pdf
- BMEIA [é. n.]: *Südosteuropa – Ein Schwerpunkt der österreichischen Außenpolitik*. Online: www.bmeia.gv.at/europa-aussenpolitik/aussenpolitik/europa/suedosteuropa/
- BMI (2006): *Volksbegehren „Österreich bleib frei!“* Online: www.bmi.gv.at/411/Volksbegehren_der_XX_Gesetzgebungsperiode/Volksbegehren_Oesterreich_bleib_frei/
- BOTHE, Michael (2008): The Law of Neutrality. In Dieter FLECK (szerk.): *The Handbook of International Humanitarian Law*. Oxford: Oxford University Press.
- BRICKNER, Irene (2021): Österreich verstärkt Grenzschutz gegen mehr Flüchtlinge und Migranten. *DerStandard.at*, 2021. július 24. Online: www.derstandard.at/story/2000128429188/bundesregierung-schickt-400-zusaetzliche-soldaten-an-die-grenze
- Bundeskanzleramt (2020): *Trotz Coronavirus-Krise: ÖGfE-Umfrage zeigt weiterhin hohe EU-Zustimmung in Österreich*. Online: www.bundeskanzleramt.gv.at/themen/europa-aktuell/trotz-coronavirus-krise-oegfe-umfrage-zeigt-weiterhin-hohe-eu-zustimmung-in-oesterreich.html
- CIA World Factbook [é. n.]: *Austria*. Online: www.cia.gov/the-world-factbook/countries/austria/#-people-and-society
- Die Konferenz zur Zukunft Europas in Österreich. Aktivitätenbericht 2020–2022* (2022). Wien: Bundeskanzleramt. Online: www.bundeskanzleramt.gv.at/dam/jcr:38b31fa8-d6a3-4bee-b332-214b6cebee53/eu_zukunfts-konferenz_aktivitaetenbericht_2022_bf.pdf
- European Union (2020): *Standard-Eurobarometer 93. Sommer 2020. Die öffentliche Meinung in der Europäischen Union*. Online: <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/standard/surveyky/2262>
- FALKNER, Gerda (2016): Austria in the European Union. In Günter BISCHOF – Ferdinand KARLHOFER (szerk.): *Austrian Studies Today*. New Orleans: UNO Press, 99–109. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1n2tjxc.11>
- FÜLÖP Mihály (1994): *A befejezetlen béke: Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Budapest, Héttorony.
- FÜLÖP Mihály (1995): Befejezett háború, befejezetlen béke. *Korunk*, 3/6(7), 13–21.
- FÜLÖP Mihály (1998): Magyarország betagozódása a szovjet szövetségi rendszerbe. *Külpolitika*, 4(1), 66–92.
- FÜLÖP Mihály (2002): Az európai béke a hidegháború árnyékában. *Rubicon*, 13(9–10), 11–15.
- FÜLÖP Mihály (2012): Szövetséges versenyfutás Németország és Ausztria ellenőrzéséért. In BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gécseyi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr: Magyar Országos Levéltár, 683–702.
- FÜLÖP Mihály szerk. (2018): *Az elfelejtett béke: Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest: Dialóg Campus.
- FÜLÖP Mihály szerk. (2022a): *Második Trianon? Tanulmányok a párizsi magyar békeszerződés aláírásának 75. évfordulójára*. Budapest, Ludovika.
- FÜLÖP Mihály (2022b): Pax sovietica. *Rubicon*, 33(1), 4–11.
- FÜLÖP Mihály – SÍPOS Péter (1998): *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest: Aula.

- Gallup (2022): *Zwei-Länder-Umfrage zum Thema Neutralität: Österreich und Schweiz. Juni 2022*.
Online: www.gallup.at/de/unternehmen/studien/2022/zwei-laender-umfrage-zum-thema-neutralitaet-oesterreich-und-schweiz/
- GEELHOED, L. A. (2006): *C-161/04. sz. ügy. Osztrák Köztársaság kontra Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa*. Online: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=29866E4DD112BD48139C37060C96AB7C?text=&docid=58001&pageIndex=0&doclang=HU&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=2432419>
- HAFNER, Gerhard (2006): Österreichs Neutralität 1955–2005. In Thomas OLECHOWSKI (szerk.): *Fünfzig Jahre Staatsvertrag und Neutralität. Tagungsband zum Symposium der Wiener Rechtsgeschichtlichen Gesellschaft*. Wien: WUF, 15–44.
- HAFNER, Gerhard (2007): Neutralität versus unionsrechtliche Solidarpflichten in der GASP und ESVP. In Waldemar HUMMER (szerk.): *Staatsvertrag und immerwährende Neutralität Österreichs*. Wien: Verlag Österreich, 259–284.
- HETTYEY, András (2017): Austria and the Migration Challenge: From the Culture of Welcome to the Culture of Deterrence. In Erzsébet N. RÓZSA (szerk.): *Mapping the Migration Challenges in the EU Transit and Destination Countries*. [H. n.]: European Institute of the Mediterranean – EuroMeSCo, 91–105.
- HETTYEY András (2022): The Illusion of Autonomy and New Others: Role Conflict and Hungarian Foreign Policy after 2010. *Journal Of International Relations And Development*, 25. 260–294.
Online: <https://doi.org/10.1057/s41268-021-00228-w>
- IMF [é. n.]: *World Economic Outlook Databases*. Online: www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending
- KAISER Tamás (2019): Kormányzási modellek a 21. században: a többszintű kormányzás fejlődése és típusai. In: KAISER Tamás (szerk.): *A modern kormányzás koncepcionális és közpolitikai keretei: Hazai és nemzetközi dimenziók*. Budapest: Dialóg Campus, 49–70.
- KAISER Tamás (2021): A „komplex ügyek” problematikája a közigazgatásban. In: PERES Zsuzsanna – BATHÓ Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas*. Budapest: Ludovika, 557–567.
- KOLLER Boglárka (2019): Többsebességű vagy menüválasztásos jövő? A differenciált integráció elméleti és gyakorlati kérdései az Európai Unióban. In HALMAI Péter (szerk.): *Tagállami integrációs modellek: A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban*. Budapest: Ludovika, 51–65.
- KONCZ János (2006): Ausztria érdekérvényesítése az Európai Unióban – Magyarországról nézve (Eredmények – tendenciák – következtetések). *Európai Műhelytanulmányok*, 111. 9–11.
- KRAMAR, Konrad (2022): Kanzler Nehammer warnt: Illegale Einwanderung im Schatten des Krieges. *Kurier.at*, 2022. június 1. Online: <https://kurier.at/politik/ausland/kanzler-nehammer-warnt-illegale-einwanderung-im-schatten-des-krieges/402027752>
- LAHODYNSKY, Otmar (2019): 25 Jahre EU-Beitritt: „Mitten im Herzen Europas gelandet”. *Profil.at*, 2019. december 30. Online: www.profil.at/oesterreich/eu-beitritt-bilanz-11288768
- LUIF, Paul (2007): Die Maßnahmen der EU-14 gegen die ÖVP-FPÖ Regierung. In Paul LUIF (szerk.): *Österreich, Schweden, Finnland. Zehn Jahre Mitgliedschaft in der Europäischen Union*. Wien: Böhlau, 213–223.
- MARSAI Viktor (2019): Az államiság problémája az afrikai kontinenseken. In MARSAI Viktor (szerk.): *Afrika a globalizált világban: Lehetőségek és kihívások*. Budapest: Dialóg Campus, 37–50.
- MARUZSA Zoltán (2004): Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében. *Öt kontinens*, 2004/2, 229–241.

- MUELLER, Wolfgang (2011): *A Good Example of Peaceful Coexistence? The Soviet Union, Austria and Neutrality, 1955–1991*. Wien: Austrian Academy of Sciences Press. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctv3znxsx>
- ÖHLINGER, Theo (2010): Art 50 B-VG: Die neue Integrationsbestimmung des österreichischen Bundesverfassungsrechts. In Waldemar HUMMER (szerk.): *Neueste Entwicklungen im Zusammenspiel von Europarecht und nationalem Recht der Mitgliedstaaten*. Wien: Springer, 623–649. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-7091-0237-4_17
- Österreich fordert Auslagerung von Asylprüfungen in Drittstaaten (2022). *Zeit Online*, 2022. június 8. Online: www.zeit.de/politik/ausland/2022-06/fluechtlinge-oesterreich-asylpruefung-drittstaaten
- Österreichischen Volkspartei (2015): *Grundsatzprogramm 2015*. Online: www.dieneuevolkspartei.at/Files/Grundsatzprogramm-oKoYDM.pdf
- Parlament Österreich (2016): *Forderung nach EU-Austritt findet wenig Widerhall im Parlament – Verfassungsausschuss schließt Beratungen über Volksbegehren ab*. Online: www.parlament.gv.at/PAKT/PR/JAHR_2016/PK0037/
- PERCHING, Bernhard – Gerd VALCHARS (2019): Einwanderungs- und Integrationspolitik. In Emmerich TALOS (szerk.): *Die Schwarz-Blaue Wende in Österreich: Eine Bilanz*. Wien: LIT, 413–440.
- PIIR, Milvi Martina (2015): Austria in Search of Its Identity in the European Union. *ICDS*, 2015. február 20. Online: <https://icds.ee/en/austria-in-search-of-its-identity-in-the-european-union/>
- PLASSNIK, Ursula (2013): On the Road to a Modern Identity: Austria's Foreign Policy Agenda from the Cold War to the European Union. In Günter BISCHOF – Ferdinand KARLHOFER (szerk.): *Austria's International Position after the End of the Cold War*. New Orleans – Innsbruck: UNO Press – Innsbruck University Press, 55–95. Online: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1n2txd9.5>
- REMEK, Éva (2019): Changing European Security Perceptions: Focus on European Crisis Management. In Ivan MAJCHÚT (szerk.): *Národná A Medzinárodná Bezpečnosť 2019*. Liptovský Mikuláš: Akadémia ozbrojených síl generála Milana Rastislava Štefánika, 391–400.
- REMEK Éva (2017): Mérlegen az osztrák EBESZ-elnökség. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 5(4), 17–36.
- RISS, Karin (2015): Faymann: „Wir bauen keinen Zaun, wie ihn Ungarn gebaut hat”. *DerStandard.at*, 2015. október 28. Online: www.derstandard.at/story/2000024654140/faymann-wir-bauen-keinen-zaun-wie-ihn-ungarn-gebaut-hat
- ROMSICS Gergely (2010): *Nép, nemzet, birodalom: A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: Új Mandátum.
- SCHMIDBAUR, Julia (2022): Nehammer zu EU-Erweiterung: „Für Ukraine-Beitritt muss noch viel passieren”. *MeinBezirk.at*, 2022. június 24. Online: www.meinbezirk.at/c-politik/fuer-ukraine-beitritt-muss-noch-viel-passieren_25430622
- SCHRIFFL, David (2007): Der „Prager Frühling” 1968 und die österreichisch-slowakischen Beziehungen. In Wolfgang MUELLER – Michael PORTMANN (szerk.): *Osteuropa vom Weltkrieg zur Wende*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 299–312. Online: <https://doi.org/10.1553/oxo013e345>
- SPECK Gyula (2020): A német külpolitika európaizációja – a közös kül- és biztonságpolitika „germanizációja”. *Európai Tükör*, 23(3), 95–122. Online: <https://doi.org/10.32559/et.2020.3.5>
- Statista (2022): *Sind Sie für oder gegen den Vorschlag einer zusätzliche Erweiterung der EU, um in den nächsten Jahren andere Länder aufzunehmen?* Online: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/285280/umfrage/umfrage-in-oesterreich-zum-vorschlag-einer-zusaetzlichen-eu-erweiterung/>

- Statistik Austria [é. n.]: *Jahresdaten*. Online: www.statistik.at/web_de/statistiken/wirtschaft/volkswirtschaftliche_gesamtrechnungen/bruttoinlandsprodukt_und_hauptaggregate/jahresdaten/index.html
- TRÓCSÁNYI László – LOVÁSZY László Gábor szerk. (2020): *Európai körkép*. Budapest: Ludovika.
- WALLISCH, Gianluca (2020): Drei Viertel wollen nichts vom „Öxit“ wissen. *DerStandard.at*, 2020. január 1. Online: www.derstandard.at/story/2000112828611/drei-viertel-wollen-nichts-vom-oe-xit-wissen
- Welche Nachteile ein Brexit für Österreich bringt (2019). *DiePresse.com*, 2019. január 15. Online: www.diepresse.com/5561028/welche-nachteile-ein-brexit-fur-osterreich-bringt
- WKÖ (2020): *Österreichs Außenhandlungsergebnisse*. Online: http://wko.at/statistik/Extranet/AHstat/AH_12_2019v_Bericht.pdf
- WKÖ (2022): *Auswirkungen der EU-Mitgliedschaft auf Österreichs Wirtschaft*. Online: https://news.wko.at/news/oesterreich/eutt_Oesterreich-in-der-EU.pdf
- ZACHAR Péter Krisztián (2017): A semleges Ausztria első próbatétele – 1956. In CSURGAI HORVÁTH József (szerk.): *1956: a szabadság narratívái: tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulóján*. Budapest: L'Harmattan, 277–290.
- ZACHAR, Péter Krisztián (2022): The Influence of Franco–German Cooperation on the European Integration in Times of the Pandemic. *Central European Political Science Review*, 22(85), 49–66.

